

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

ФИЛОСОФИЯ

Профессор Жамгырбек Бөкөшовдун
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: Ж. Бөкөшов,
А. Акматалиев

Бишкек
«ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ» – 2018

УДК 1/14
ББК 87
К 47

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К 47 **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Философия / Түз.:
Ж. Бөкөшов, А. Акматалиев. – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2018. – 474 б.

ISBN 978-9967-12-783-8

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын бул томуна кыргыз философторунун ар кыл темада жазылган эмгектеринен тандалган тексттер киргизилди. Аларды бириктирген негиз – кыргыз философиясы, улуттук маданият, каада-салт, ой-санаа.

Китеп философия тармагында эмгектенген илимпоздорго, педагогдорго, изилдөөчүлөргө, жогорку окуу жайларынын студенттерине, ошондой эле философия ышкыбоздоруна сунушталат.

К 03001020000-19

УДК 1/14
ББК 87

ISBN 978-9967-12-783-8

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2018
© Полиграфбумресурсы, 2018

ФИЛОСОФИЯ: КЛАССИКА ЖАНА УЧУР

«Классика» – бийик, шаңдуу, сырлуу сөз. Классика – сый-урматка ээ, ызат күткөн, сыймыкка айланган, таазимге татыган кубулуш. Буюм-тайым жасалгасы (дизайны) сыяктуу нерселер эмес, акыл-ой чөйрөсүн, интеллектуалдык чыгармачылык, маданият тарабын алсак, «классика» деген атакка жетиш мезгил сынагынан өтүп, кийинки муундар үчүн үлгү болгон, өрнөк эсептелген, маани-мазмуну улам-улам байып, тереңдеп келе жаткан рух түзүмдөрү. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк адабияттын классикасына кирет. Демек, классиканын масштабы, чени, аймагы, тармагы болот экен. Кепти алыстан баштаганыбыз, кыргыз философторунун кыргызча жазылган «классикалык» тексттеринин жыйнагын чыгаралы деген сунуш түшкөн соң, «биздин классика кайсы» деген суроого бет маңдай келдик.

Биздин классика – «Манас» эпосунда, Толубай сынчы, Токтогул ырчы тууралуу уламыштарда, Асан Кайгынын, Калыгулдун, Жеңижоктун ырларында. Биздин классика Жусуп Баласагындын «Кут билиминде», Махмуд Кашкарлыктын «Сөздүгүндө». Биз бул мурастан классикалык философиялык ой-түшүнүк, көз караш, суроо-маселелерди издейбиз, табабыз, талдайбыз.

Азыркы кеп «илимийлешкен», «теорияланган» философия туурасында. Мындай кейиптеги тексттер Кыргызстанда совет доорунда жарала баштады. Эми ушул доордон тарта «классика» издесек, бери болгондо эки жагдайды өзгөчө баса көрсөтүүгө аргасыз болобуз. Биринчиси – совет доорунун философиясы бүтүндөй марксчыл-ленинчил философия болчу. «Классика» – Маркстын, Энгельстин, Лениндин чыгармалары эле. «Мен – философ» дегендер ушул классиктердин айткан-дегинен чыкпай, биринен бири ашып, алардын тексттеринен «акылдуу ойлорду» таап, ошону чечмелеп (комментарий), ылайыгы келсе да, келбесе да аларга байма-бай шилтеме (цитата) жасап, анча-мынча өз алдынча теория, окуу түзгөнгө аракет кылгандар кодуланып, куугунтук жеп, «мыкты философ» деген «чыныгы марксист» дегенге тете болчу. Чектен ашып, доордун өзгөчөлүгүнө жараша же ой толгоонун өзгөчө нугуна түшүп, өз алдынча философиялык теория, окуу түзүш түшкө кирбеген жорук эле. Демек,

чылгый марксисттердин ичинде кийин «классик» дегидей атакка жеткирген чыгарма жаралышы мүмкүн беле? Бул – кыйын суроо. Экинчи жагдай мындай: баарыбыз орусча окуп, орусча жазчубуз. Туура, классиктердин чыгармалары кыргызчаланды, философия жаатында анча-мынча кыргызча тексттер жаралды. Бирок, бул деңиздин бир тамчысындай эле. Анын үстүнө философиянын башка илимдерден бир айрымасы – ой тил менен чырмалышкан, ой кантип, кандайча туюнтулган, тил каржаттары аркылуу кандай берилген – бул чечүүчү мааниге ээ. Ошондуктан «философияны кыргызчалатуу» өзүнчө маселе (проблема) эсептелет. Бул жагынан кыргызчага которгондордун жана кыргыз адабиятчыларынын мээнети чоң. Муну өзүнчө сөз кылышыбыз абзел.

Ал эми кыргыз философторучу? Шарттуу түрдө айтканда биздин «классиктер» Асылбек Алтымышбаев, Баатырбек Аманалиев, Азиз Салиев, Асанбек Табалдиев, Табылды Абдылдаев ж.б. Бирок, негизги эмгектери орусча жазылган. Айла жок, доор ошондой болгон. Эми моюнга алчу бир жагдайды учкай белгилеп өтсөк өөн болбос. Ошол орусча жазылган эмгектерди деле татыктуу деңгээлде баалай элекпиз. Диссертация коргогондордуку башка кеп: каалайбы-каалабайбы тигил же бул маселеден улам атын атап, кээде айрым эмгектерге шилтеме беришет. Менин айтайын дегеним: мурунку кыргыз адис философторунун урунттуу эмгектерин чындап талдап, маани-маңызын айкындап, оңун – оң, солун – сол деп баалаган иш жасала элек. Жок дегенде, бир тобунун мааракеси (юбилейи) белгиленди, аларга арнап, өмүр жолун, чыгармачылыгын жалпылай сыпаттаган жука китеп (брошюра) чыгарганга жараган жокпуз. Уятты жыйыштырып коюп айтчу кеп – келечекте муну колго алышыбыз милдет, ушундай интеллектуалдык каада-салт күтүшүбүз зарыл.

Кеп тизгинин темага кайра бурсак, кыргыз философторунун кыргызча жазылган чыгармаларынан «классикалык» текст табыш оор иш экен. Жогоруда бул маселени «оорлоткон» айрым жагдайларды белгиледик. Башка да себептери бар экени талашсыз. Ошентсе да айрым тексттерди окурман журтуна сунуштоого бел байладык.

Философ-изилдөөчү болот: ал философиянын тарыхына же тигил-бул маселесине байланышта иликтөө жүргүзүп, макала, диссертация, китеп жарыялап, илимдин кандидаты, доктору деген даражаларды алып, философия сабагын берип, доцент, профессор деген

наамга жетип, жеген нанын актап иштеши мүмкүн. Андан чыныгы философту айрымалай билишибиз керек. Чыныгы философ сейрек кездешет. Эң башкысы – ал философчо ой толгой билет, философиялык маселени терең түшүнөт, тигил же бул маселенин чыныгы философиялык маңызын ажырата алат, ой-санаасы жашоо-турмуштун өзү менен эриш-аркак турат. Доктор, профессор боло туруп чыныгы философ боло албагандар четтен табылат. Ошол эле кезде башка тармактын өкүлү – жазуучу, илимпоз, саясатчы чыныгы философ болушу толук ыктымал. Кыргыз философторуна келгенде «чыныгы философ кимиси» деген суроо эртеби-кечпи коюлушу талашсыз. Деген менен, бул маселени талкууга алып, аздыр-көптүр калыс баа берчү убак келе элек деп ойлойм.

Эми бул китепке философторубуздун кыргызча жазылган айрым тексттерин топтодук. (Мындай иш дагы уланат деген ойдобуз). Алардын тематикасы, жазылыш стили ар кандай. Бирок, айныксыз жагы – авторлор өз алдынча ой толгоп, кеп болуп жаткан маселени терең түшүнүп, жогорку деңгээлде талдап, көргөн-билгенин жайдары кыргыз тилинде баяндап-сыпаттап бергенге дит койгонунда.

Асанбек Табалдиев (1935-1975) – кыргыз социологиясына чыйыр салган илимпоз. Философчо ой толгоолору да бышык, жогорку деңгээлде. Убагында «союздук журналдарга» (СССР доорунда) макалалары жарыялана баштаган. Бул – эмгектин теориялык деңгээлин айгинелеген өзгөчө чен-өлчөм (критерий) эле. Азиз Салиевдин (1925-2012) ойлом, аң-сезим маселелерине арналган чыгармалары да мазмуну, талдоо жол-ыгы, жазылышы жагынан «союздук» мен деген философтордукунан кем калбаган деңгээлде. Бирок, тилекке каршы, дүйнөлүк мейкинди кой, ушул эле «орусча философиянын» мейкининде аларды эстеген, эмгектерине шилтеме берген, жетишкенин баалап-барктаган адис жок. Уу-дуу кеп болсо, «провинция» алкагында эле калган. Кызык жагдай мында – кыргызча жазгандары да жетиштүү баалана элек. Себеби – философияны кыргызча сүйлөтүү маселесине татыктуу маани бере элекпиз, кыргызча терминология жаатында дурус-бурушубузду уй мүйүз отуруп, чогуу-чаран талдап-таразалай элекпиз. Эң башкысы – окурман журтунда «кыргызча философияны» окуш маданияты тиешелүү кыязда калыптана элек. Ушул жагынан алганда бул жыйнакка эмгектери кирген башка авторлордун да мээ-нети алкоого татыйт десем жарашар. Бизди өкүнткөн нерсе – убакыт,

кырдаалдан улам деп коёлу – Табылды Абдылдаев, Рахат Ачылова жана башка бир топ мыкты философторубуздун тексттери бул китепке кирбей калды. Албетте, архивге билек түрө үнүлгөн бирөө бул кемтикти толуктаар деген ишенимдебиз.

Азыркы Кыргызстанда философиянын ал-акыбалы кандай? Студенттерге философия сабагын окутуу ишин алсак, башка элдер менен үзөңгүлөш эле бараткандайбыз. Болгону кыргызча окуу китептери, материалдар өтө эле аз. Сабакты кыргызча өтсөк да, орусча адабият сунуштаганга мажбурбуз. Философиялык изилдөөлөр жаатын алсак, чарбабыз чачкын, ар ким өз билгенин жасап жатат десек болот. Адистердин башын кошуп, орток маселелер боюнча ой бөлүшкөнгө шарт түзгөн, бул илимдин улуттук кыйыр-чегин аныктап, өз жүзүн табышка сүрөгөн жалпы, бүтүн, уюган, турукташкан интеллектуалдык мейкин жок. Илимий коммуникация аянты жок.

Философиянын өз тили бар. Ал, айталы, демейки кыргыз тилинен айрымаланат. Бир эле сөз же сүйлөм экөөндө эки башка маани туюнтат. Ушул жагынан алганда биз философияны кыргызча сүйлөткөнгө жетише элекпиз. Университеттерде философия сабагын кыргызча өтө баштадык. Бирок, ар ким өз билген сөзүн колдонуп, терминдер бир калыпка келбей, башка тилдин сөздөрү, фразалары жыш кайталанып, кыргызча философия тили иреттелбей, тазаланбай келе жатат. Конференцияларда кыргызча илимий баян жасап жүрөбүз. Бул ишибиздин да жарытылуу майнабы жок. Себеби, бул бир ритуал, илимдеги бир каада сымал. Беш-он мүнөт доклад жасап, «милдетибизди» аткарган болуп басып кетебиз, тегерете отуруп, түз-ийрисин, чын-төгүнүн аныктап, талаш жерин тактап, кандайдыр бир орток түшүнүккө жетиш мүмкүн эмес. Ал эми кайсы предмет тууралуу сөз болуп жатат, кандай проблеманы талкуулап отурабыз, кандай ой-санаадабыз – булар бүдөмүк, чала, чачкын бойдон кала берет.

Бизде философиянын кайсы тармагы өнүгүп жатат? Феноменология, герменевтика, постмодернизм, дагы башка агым, багыттар көп – ушул жаатта иштегендер барбы? Доор өзгөрүп, коом жаңылынып, илим-техника өркүндөп жатат – жаңы философиялык көз караш, теория, идея бизде барбы? Бул өндүү суроолорго ачык-айкын жооп табыш мүмкүн эмес. Дүйнөлүк философиялык классиканы кыргызчага которуу ишине келсек, тырмактай да жылыш байкалбайт. Айтор, бизде уяла турган, өкүнө турган жагдай арбын.

Ошондуктан кыргыз философторунун эмгектерин сыдыра карап, мыктыларын, эл окуй тургандарын тандап, керек болсо аздыр-көптүр редакциялап (кыскартып, кураштырып дегендей), тигил же бул кейипте кайра басып чыгаруу, алардын тегерегинде талкуу уюштуруу, изилдөө иштерин жүргүзүү чоң мааниге ээ.

Акырында окурмандан кечирим сурап, кең пейил болушуна үмүткер кылган жагдай тууралуу эки ооз кеп. Бул жыйнакка өзүмдүн текстим да кирип жатат. Бирок, аны «классика» деп эсептегенимен эмес. Биринчиден, китептин тематикасына шайкеш. Экинчиден, билермандардын баасында кыргызча жазылышы дурус эле (караңыз: 1, 65-74-беттер; 2, 407-410-беттер). Бир илимий жыйында (Юридикалык академия, 2014) академик Аскар Какеев айтты эле: «Биз кыргыз философиясын изилдегенди Жамгырбектен үйрөнүшүбүз керек» деп. Бул мен үчүн чоң баа. Эми актанам деп мактанып жибердим. Калганын окурман өзү талдап-таразалап көрөр.

Адабият:

1. Бакиров К. Илинген ирмемдер. Бишкек, 2018.
2. Эркебаев А. Азаттыктын азаптуу жолу. Бишкек, 2018.

Түзүүчүдөн

САЛТ ЖӨНҮНДӨ ОЙ

КИРИШ СӨЗ

Элдик салт. Сыймыктуу жана салмактуу сөз. Ар бир адамдын, ар бир үй-бүлөнүн, ар бир элдин, бүткүл адамзаттын ата-бабасынан берки урунтуктуу нерселерди ушул күнгө жеткиргенсыйт. Биз алардын эскиргендерин таштап, жакшыларын улантып жатабыз. Миңдеген жыл мурда пайда болсо да, коммунизмге кызмат кылган салт – биздин салт, биздин үрп-адат эмеспи! Андай салттар ар бир элде бар. Бирок, түбөлүк салттар жок. Ал айлана-чөйрө, коомдук турмуш менен айкалышкан. Алар өзгөргөн сайын салт да өнүгүп-өсүп турат. Алар биз, ата-бабабыздан бери келе жаткан салт гана эмес, сен менен мен баштаган жаңы салт жөнүндө айта алабыз. Анын негизинде диндик ырым-жырымдар гана эмес, советтик чындык, советтик турмуш жатат. Ал «мусулман» же «христианинге» эмес, баардык совет элине тиешелүү, интернационалдык, коммунисттик салт.

Дин жана салт. Бир караган кишиге экөө карама-каршы сыяктанат. Чындыгында эле алар карама-каршы көрүнүштөр. Бирок, адам баласынын тарыхында алардын бири-бирине аралашып кеткен учурлары көп. «Дин – элди ууландыруучу апийим». Улуу Маркс диндин мазмунун жана максатын так ушундай аныктаган. Анын канчалык таамай жана так айтылганын мүнөздөө үчүн, ушул уудан кутулган адамдын сөзүнөн баштайлы». «26 жыл бою диндин ырайымсыз жана наадан байлоосунда жүрүп, – деди Кыргызстан казиятынын (диний башкармасынын) мурдагы имамхатиби Абзалдин Аселдинов, советтик мектептерден окуп, билим ала албай жана адамзаттын бактысы болгон коммунизмди куруучулардын катарына кошула албай өз өмүрүмдү бошко кетирдим. Ислам динине ишенип алып, коомдук ишке катышпай жана Родинанын күч-кубатын чыңдоо үчүн эмгек кылбай, өз өмүрүм бекерге кеткенине, ошону менен бирге келечектеги жыргал турмуш үчүн талыкпай күрөшүп жаткан советтик адамдарга кошула албай келгендигиме абдан өкүнөм. Мына, бир сөз менен айтканда,

өмүрүмдүн бошко кеткенине өкүнөм». Бул – динге айтылган каргыш. Мындан артык эмне демекчисиң!

Дин – «бул дүйнө жалган дүйнө, чын дүйнө өлгөндөн кийин башталат, бул дүйнөдө куурасаң, тигил дүйнөгө барганда жыргайсың», – деп ар кимдин кулагына кумдай куюп келе жатат. Бирок, аны айткандардын өздөрү жалган дүйнөгө келишпей эле, чын дүйнөсүндө жыргай беришпегенине таң каласың. Эгерде, алардын чын дүйнөсү менен чын жыргалы болсо, эмне үчүн бул дүйнөнү жасашты экен? Ошол дүйнөнүн, ошол бейишинин жоктугунан, ушул дүйнөдө туулуп, ушул дүйнөдө жашап, ушул дүйнөдө өлүп жатышкан жерлери жокпу? Оо, алар бул чындыкты моюнуна алууга али күчтөрү жетпей олтурушат. Ошондуктан адамдын туулганынан өлгөнгө чейинки турмушун диндин уусуна сугарып, толгон-токой ырым-жырымдардын көпчүлүгү «кой терисин жамынган бөрү» сыяктуу элдик салттардын ичине кирип, адамдардын аң-сезимин али күнчө ууландырып жүрөт. Демек, салт жөнүндө сөз кылганда, аны динден тазалоо жөнүндө сөз кылышыбыз керек.

АТ КОЮУ ТОЮНДА АЙТЫЛГАН СӨЗ

Адам турмушта адегенде өзүнүн атын алат. Анан ошол ат менен турмуштун сахнасында ойноп, толуп жаткан окуялардын катышуучусу жана аткаруучусу катары карт тарыхтын бетинде калат эмеспи. Ошондуктан жаратылышка жаңы келген балага жарашкандай ат коюу да жооптуу нерседей сезилет. Мен балалуу болгон жолдошумдун тоюнда олтуруп, адегенде ушундай ойдо болдум. Ырас, ар бир эле элде, ар түрдүү шартта ат коюшат. Биздин ата-абаларыбыз болсо, бала төрөлөөрү менен эле азан чакырып, оозуна келген атты коюп келишкен. Анан аны «азандагы ат» дешип, жаман болсо да, жакшы болсо да ар ким сыймыктануу менен алып жүрүүчү. Кээде ата-энеси койгон атты чанып, жаңы төрөлгөнсүп той берип, кайрадан азан менен ат койдургандар болгон дешет. Атты «азан» чакырып коюунун өзү эле диний ырым. Динчилер бул окуяны да дин менен байланыштырышканы далил болуп отурбайбы. Бүгүн биздин элдин турмушунун ушул бурчуна кирген бир жаңылыкка көңүл бурсак болот. Кийинки жылдары жоро-жолдошунун катышуусу менен атайы ат коюу тою өткөрүлүп жүрөт. Биздин сөзүбүз ушундай жаңы тойлордун бирөөндө айтылды.

Бала бирөө болсо да, жаңы тойдо ат коюучулар арбын болду. Ар ким ата-энесинин кубанычына кубаныч кошушуп, өздөрүнүн жаңы аттарын коюуга ашыгышат. Айтылган аттардын баары атасы берген китептин бетине жазылып жатты. Ал азыр биздин колдо турса да, бөбөктүн аты кандай талаш-тартыштар менен коюлгандыгын баяндоочу эстелик сыяктанат. Ошондо биздин бөбөк, бери болгондо бүгүнкү агаларын уят кылбоону жана аларга уят болбоону ойлоор дейсиң. Арнаган аттарын айтып гана тим болушпастан, аны эмне үчүн коюу керек, же койбоо керек экендигин да негиздеп жатышты. Бирөөлөр, жаңы заманда жарык көргөн балага, «бай» же «бек» уландысыз ат коюлсун деп чыгышты. «Бул коммунизмде жашайт, ошол үчүн өткөндүн саркындылары болгон «бай» менен «бек» деген эски түшүнүктөрдөн алда кайда алыс болушу керек. 20-кылымдын Сасыкбай, Карынбай, Жүзбай, Миңбайлары биздин күндүн адамдарынын аттары менен байланышпасын. Анын милдети малдуу-жандуу болуп баюу же мансапкорлук кылып эл бийлөө эмес, адамзаттын жаркыраган келечеги болгон коммунизм коомун куруу жана анда жашоо болуп эсептелинет. Ошондуктан анын аты да азыркы турмушту чагылдырып, биздин күндүн жетишкендиктерин билдирип турсун дешти. Демек, атын «Атом», «Спутник», «Ракета», «Космос», «Восток» койсок каршы эмессиз го!» – деди, аны жактырбагандардын бирөө: – Ананчы, алар коюуга татыктуу эмес бекен! Марс, Венера, Күн, Ай деп да коюп жүрүшпөйбү. Ал эми биздин эл жасаган «Восток» корабли баардык элдин эне тилине кирбедиби – деп биздин күндүн аты үчүн күрөшкөндөр моюн беришпеди. Айтса-айтпаса төгүнбү, аттын көпчүлүгү эле турмуш менен байланыштуу болуп жүрбөйбү. Колхоз, Совхоз деген аттардан улам анын айыл чарбасын коллективдештирүү жылдарында, Аскер, Согуш, Жеңиш деген аттардан улам алардын согуш жылдарында төрөлгөндүгүн, Тынчтыкбек, Замир, Замирбек, Замира, Дамира деген аттардан улам, алардын тынчтык үчүн күрөшүп жаткан мезгилде төрөлгөндүгүн билебиз, булар өздөрүнүн мааниси жагынан деле айкын болуп турат дешип улам жаңы-жаңы жүйөөлөрдү келтирип жатышты. Булар менен макул болбогондордун бирөө, жаңы төрөлгөн баланын жаркыраган келечеги үчүн күрөшкөн революционерлер менен эл баатырларынын, окумуштуулар менен жазуучулардын аттарынан коюуну суранып, ошондой болууну тилек кылды. Муну жактагандар элге кеңири таралган Марат, Эрнст, Большевик деген аттарды санап өтүштү.

Ат жөнүндө ушундай айыгышкан талаш-тартыш башталган соң, мен да өзүмдүн оюмду таштоого аракеттендим. Чын эле адамдын аты анын турмушун туура чагылдырбаса, «үйүндө бир кашык айраны жок, баласынын аты Жууратбек» деген эл макалы кайдан чыксын! Мүмкүн бала төрөлгөндө кашык сүтү жок олтурган ата-эне, ошол бала чоңойгондо айран сүткө тойоор бекенбиз деп атын Жууратбек койгон чыгаар. Ырас, баланын аты Жууратбек болгондо эле жууратка жете коймок кайда. Эне-атанын эңсегенине баланын аты эмес, анын ак ниет иши, эл үчүн жүргүзгөн күрөшү жеткирмекчи. Кээде ушундай ак ниеттүү иште жана талыкпас күрөштө адамдар «азанда» алган атын таштап, элдин оозунан энчи алган учурлары аз эмес го. Алардын бири кыргыз элибиздин улуу акыны Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) эмеспи. Бул атты ал өзүнүн иши үчүн, эл тарабынан алып жүрбөйбү. Мындай адамдар карт тарыхтын бетинен аябай көп кездешет. Ким эл үчүн, көпчүлүк үчүн, Родина үчүн жана келечек үчүн эмгектенсе, анын аты ар бир адам үчүн жагымдуу жана сыймыктуу болот. Улуу адамдардын ысымдары ошондуктан бизге жакын жана ардактуу. Алардын адам баласы үчүн жасаган эмгектерин элестеткен катары аттарын ар бир киши балдарына койгулары келишет жана коюп да жүрүшөт. Кийинки эле жылдары Африканын баатыры Патрис Лумумбанын, грек элинин патриоту Манолис Глезостун, Кубанын улуттук баатыры Фидель Кастронун аттарын далай ата-эне балдарына коюшту. Ал эми дүйнөдөгү биринчи космонавттардын, Юрий Гагарин менен Герман Титовдун, Андриан Николаев менен Павел Поповичтин, Валерий Быковский менен В. Терешкованын аттары канча балага коюлгандыгын кандай статистика айта алат? Мүмкүн 1969-жылдын 12-апрели менен 6-август күнү жер жүзүндө төрөлгөн балдардын далайы улуу окуянын урматына Юрий жана Герман деп аталгандыр. Ал күнү бул аттарда улут, раса жана чек ара да жок болду. 6-август күнү Фрунзе шаарындагы биринчи төрөт үйүндөгү басмакананын жумушчусу Надежда Ильина, фабриканын тигүүчүсү Галина Ротович, балерина Түкүн Райымкулова, мугалим Эркин Ниязалиева жана бир нече энелер балдарынын атын Герман коюшкан. Тескерисинче, ар кандай жакшы ат алып жүрүүчү тарабынан, анын иштеген ишинен улам жаман атка айланышы мүмкүн. Биз мал-мүлккө тойбогон Карынбай менен чыккыттырбас Чынарбайдын аттарын укканда, аларга наалат айтып жипкирбей койбойбуз. Ал

турсун эл өтө жек көрүүнүн белгиси ирээтинде, «балаңдын атын балаңча койбо» дешип, жаман көргөн кишисин айтышат эмеспи. Ушул жагынан алганда балага ат коюу үчүн алка-шалка түшүп тырышууну да туура көрбөдүм. Анткени, бөбөктүн жакшы адам болуп, жаңыча жашашын, анын аты эмес, иши аныктайт. Ырас, муну менен биз балага башаламан ат койсо болот деген ойду айткыбыз келбейт. Биздин элдин турмушунда бир кезде «Кийиз», «Чокой», «Туткуч», «Байкашка», «Күчүк», «Бучук» деген сыяктуу одоно аттарды коюу учурлары болгон. Албетте, мындай аттар эркелетүү, көбүнчө ырым-жырым ирээтинде коюлуп келген же болбосо молдолор «курандан» карап койгон учурлар да анда-санда жерден али кездеше калып жүрөт.

Андай аттар түздөн-түз дин менен байланышта болоорунда шек жок. Алсак: Асан – кайдан чыккан ат? Оо, ал орустардын Иван дегениндей, кыргыздардын кеңири тараган «менчик» ысымдарынан деген жоопту угуп турам. Ырас, ал өтө кеңири тараган. Мүмкүн кыргыздардын ондон беш пайызы Асандыр. Бирок, ушул жоопту берген да, уккан да, Иван менен Асан деген аттын экөө тең динге байланыштуу экенин сезишкен эместир. Иван тек гана «кудайберген» деген ат. Асан болсо, айтылуу «Азрети Аалынын» баласынын аты. Ал эми кыргыздарда канча Мухаммед, Аалы, Абакир, Иса, Исмаил, Осмон, Сулайман, Жунус, Муса бар экенин ким так айтмакчы. Алар да Асандан кем эмес. Мунун баары Ислам дининин дөө-шаалары, «касиеттүү» пайгамбарларынын ысымдары эмеспи. Ошондуктан ислам дини бар жерде, алардын аттары да бар.

Болуптур, булар динди түзүүчүлөр менен таратуучулардын аттары болсун. Ал эми диндик көз-караш менен коюлган аттарчы! Мен алардын айрымын гана эске түшүрүүгө үлгүрдүм: Иман, Курман, Сопу, Кожо, Үмөт, Жума, Кудайберген, Токтосун, Жаныбек, Жанузак, Өмүрзак, Өмүрбек... Жаңы төрөлгөн балага «Токтосун» же сөздүн күчүнө ишенишип, аны сыйкырдуу нерседей сезишсе керек. Же болбосо, «Токтосун», «Өмүрбек» деп ат коюшса эле балдар токтоп, өмүрү бек болуп калмак беле! Чындыгында бул тилек болчу. Анын кеңири таралышына коомдук турмуш, көп өлүм да күнөөлүү. Жыйырма баласын жерге берип, «куу баш» калгандар болгонун көп эле угуп жүрбөйбүзбү. Ушуга байланыштуу бир эки факты эсиме түштү. Эгерде революцияга чейин бир жашка чейинки миң баланын ичинен эки жүз жетимиш үчү өлүп турса, азыр отуз экиге чейин кыскарды.

Ал эми адамдын орто жашы мурун отуз эки болсо, азыр жетимишке жетти. Мындай зор ийгиликтер, адамдын атын жана өмүрүн динге байланыштырууну биротоло сүрүп баратат.

Ырас, тилек динге ишенгендерге гана эмес, бизге – атеисттерге да мүнөздүү. Бирок, биздин тилек өз колубуз менен куруп жаткан чындыкка негизделген. Аны бөбөккө арналган жогорудагы аттар деле далилдеп турат. Ошолор аркылуу анын жаңы коомго татыктуу, таланттуу жана эл үчүн иштеген, элдик киши болушун айтып жатышпайбы. Ушундан улам кимдир бирөө сунуш кылган Талантбек деген ат оюма оролду. Талантбек! – мындан элүү жыл мурун мындай атты коймок турсун, ойлогон адам болду бекен! Менимче болсо керек.

Элибиздин тарыхы миндеген жылдар менен ченелет. Миндеген жылдар бизге эмнени берди! Бирок, биз ошол миндеген жылдардан эмнени билебиз!

Ушул суроолор менен тарыхка кайрылсак, өзгөсүн коюп, өз элибиздин тагыраак атын таппайбыз. Ал бир жерде «жапайы кыргыз», «кара кыргыз», экинчи жерде «караңгы кыргыз», деги анын атын ар түрдүү келекелеген сөздөр ээрчип жүргөнүн жолуктурабыз. Анан калса, анын атына жараша статистикасы бар. 1897-жылы Кыргыздардын 99,4 пайызы сабатсыз. Эне тилинде эч бир мектеп жок. Кыргыз тилинде газета, журнал жана китеп чыкпайт. Ушинтип, кыргыздар 20-кылымдын башында эле коомдук өсүштүн эң төмөнкү баскычтарынын биринде турган туташ сабатсыз караңгы эл эле. Ошондо анын кырк жылдан кийин туташ сабаттуу, улуттук академиясы менен университети, таланттуу окумуштуулары менен жазуучулары, композиторлору менен артисттери бар, эң маданияттуу эл болот деп ким ойлоптур! Андай ой, андай кыял атактуу фантазисттер менен улуу жомокчулардын да оюна келбесе керек. Ал турсун Ташкентте чыгуучу «Агартуу» деген журналга падышалык журналисттердин бирөө 1906-жылы мындай деп жазган: «Сабатсыздыктарды жоюунун азыркы ылдамдыгына караганда, Орто Азиялык «жергиликтүү элдерди» сабаттуу кылуу үчүн 4600 жыл керек». 46 кылым! Тагыраак айтканда кыргыздар 6500-жылда араң сабатсыздыгын жоюп кат таанымак. Ал эми илим менен техниканын сырын билип, дүйнөлүк маданий мурасты түшүнүү менен, ага өзүнүн салымын кошууга дагы канча жыл, канча кылым керек болмоктугун ким билсин! Иши кылып бул элибиздин коомдук өсүшүндөгү, ташбаканын жылышынан да начар

жылыш болмок. Падышалык Россиянын билермандарынын биздин элге энчилеген тарыхый тагдыры ушул эле.

Бирок, элибиздин чыныгы тагдыры такыр башка болуп чыкты. Ал Улуу Октябрь революциясы жана анын жетекчиси орус пролетариаты, орус эли менен түбөлүккө бириккен тагдыр болду. Ушул күч, ушул керемет элибиздин коомдук өсүшүнө эч бир өлкө, эч бир эл билбеген эбегейсиз зор ылдамдык берди. Ал ылдамдыктын масштабын көрсөткөн бир мисал келтирип көрөлү. 1959-жылы Бүткүл союздук эл каттоонун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда жашаган элдин 98 пайызы сабаттуу экендиги аныкталды. Ушул жөнөкөй сандын өзүндө революция менен социализмдин зор жемиштери жатпайбы! Ал падышалык олуялар болжолдогон 46 кылымды элибиз жарым кылымга жетпеген мезгилде басып өткөндүгүн далилдейт. Биздин эл жөнөкөй эле сабаттуу эмес, эң билимдүү жеткирбегенин жакшы билебиз. Ал эми жогорку билим жөнүндө жомоктордо да айтылган эмес. Азыр болсо жыйырма миңден ашык кыргыз жогорку жана орто билимдүү адистерден болуп отурат. Бул бар болгону отуз, кырк жылдык өсүштүн же жемишине кандай фантазия жетмекчи. Ал биздин ар кандай каалообуздан, болжолдообуздан жана кыялыбыздан алда канча ашып түшкөн чындык болот. Суусап жаткан дың жерге суу жеткенде канчалык тез көгөрүп кандай мол түшүм берсе, канча бир кылым караңгы жаткан элге илим менен билимдин жарыгы жеткенде, жанар тоодой атып чыккан таланттардын булагына айланды. Ал тез эле дүйнөлүк маданияттын зор мурастарын өз боюна сиңирди жана ага өзүнүн олуттуу салымын кошууга мүмкүнчүлүк алды.

Мурун кыргыз эли дүйнөгө оозеки чыгарманын океаны «Манасты» берди. Бирок, аны башка элдерге жеткирүү үчүн бир канча жүздөгөн жылдар керек болду. Эми болсо, анын ар кыл таланттарын төгөрөктүн төрт бурчу билип, угуп жана көрүп олтурат. Азыркы кыргыздар дүйнөгө Токтогул менен Тоголок Молдону, Токомбаев менен М.Рыскуловду, Ч.Айтматов менен Т.Сыдыкбековду, Г.Айтиев менен А.Малдыбаевди, С.Кийизбаева менен Б.Бейшеналиваны дагы-дагы толуп жаткан нукура тунук таланттарды берди. Алар азыр бирдеп эмес, жүздөп, миңдеп саналат. Бүгүн бир эмес, бүткүл кыргыздардын сабаттуу, билимдүү, маданияттуу жана таланттуу болгондугу жөнүндө айтсак да ашыктык кылбас эле! Анткени, ар бирибиз анын азыркысын гана эмес, жаркыраган келечегин да көрүп турабыз.

Кыргыз таланттарынын чыгармалары жеке эле биздин элге эмес, бардык совет элине жана анын чет өлкөлүк миллиондогон досторуна тиешелүү. Аз эле жылдын ичинде Ч.Айтматовдун чыгармаларын отуздан ашык, Т.Сыдыкбековдукун жыйырмадан ашык эл өз эне тилинде окуп жатат. Кыргыз кинофильмдери алтымыштан ашык өлкөнүн, анын ичинде Лондон менен Париж, Рим менен Вена, Дели менен Жаккарта, Каир менен Рангун сыяктуу чоң шаарлардын экрандарын кыдырып, миллиондогон көрүүчүлөрдүн кол чабуусуна татыктуу болду. Комуздун күүсү коштогон эл артисттерибиздин мукам үндөрү эчак эле Ала-Тоону ашып Европа менен Азиядан, Африка менен Америкадан чыкты. Ушинтип, кыргыз маданияты кыйла жерди, кыйла элди кыдыра баштады. Анын каармандары жаңыча жашап, жаңы коомду куруп жаткан 20-кылымдын кыргыздары. Ошолордун катарына кошулган жаш кыргыздын ысмын эми Талантбек койсо эч ким таң калтырбастыр. Муну менен биз сөзсүз ушул ат коюлган бөбөктүн баары ашкан талант болоорун алдын ала аныктап жаткан жерибиз жок. Тек гана, адамдын, элдин жөндөмдүүлүгүн жана талантын табууда тийиштүү коомдук шарттын маанисин баса көрсөттүк. Анткени, азыркыдай шарт жоктугунан, миндеген таланттар табылбай, өзүнөн-өзү тепселип жок болбодубу. Бөбөккө энчилеген биздин ат – анын коому, анын доору тапкан ат эмеспи. Жанагы адамдын турмушуна жараша ат да өзгөрөт экен деп жатканым ушул. Мындай турмушуна жараша атын өзгөртүү аракеттери, өлкөбүздүн алгачкы күндөрүнөн эле башталган. Оокат-кечелерин ортого салып, бир үй-бүлөдөй жашоону көздөгөн коммунанын мүчөлөрү аттарын да өзгөртүүгө чейин барышкан...

Мисалы, 20-жылдардын аяк ченинде Россияда түзүлгөн «Пролетариат эрки» деген коммунанын мүчөлөрү Социализм жарыялаган эркиндик жана теңдик деген ураанды өтө жөнөкөйлөштүрүп түшүнүшүп, бардык жактан бирдей болушубуз керек, бирөө кызыл кийсе баарыбыз кызыл, бирөө калпак кийсе, баарыбыз калпак, бирөө өтүк кийсе – баарыбыз өтүк, кыскасы эгиз баладай болушубуз керек дешкен. Ал турсун «эски» фамилияларынан баш тартышып, жалпы бир фамилияга – коммунанын атына көчүшкөн. Мисалы Николай Пролетар эрки, Тихон Пролетар эрки, Анна Пролетар эрки ж.б. муну менен алар бардык жактан, атүгүл аты-жөнүбүздөн өйдө жаңырдык деп ойлошкон. Бул социализм менен коммунизмдин негизги максатын

натуура түшүнгөндүк болуучу. Социализм эч качан элдин баарын бирдей кийинип, бир фамилияда болушун талап кылбастыгын турмуш өзү көрсөттү. Келечекте да андай болбошу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Социализм, ошондой эле коммунизм адамдардан үстүртөн гана кийим-кечектерин, аты-жөндөрүн өзгөртүүнү эмес, кулк-мүнөзүн, дүйнөгө болгон көз-карашын түп тамырынан бери өзгөртүүнү талап кылат жана аны камсыз кылат.

Ошондуктан, жанагы «бек» менен «бай» кошулган аттарга каршы чыккандар эмнегедир аларды элестетип кеткенсиди. Сөз анын эски же жаңысында эмес, анын элге тиешелүүлүгүндө болуучу. Себеби, ар бир элдин арасына кенен тараган ысымдар бар эмеспи. Ошондой аттардын бири, «бай» менен «бек» кошулган ысымдар болуп жүрбөсүн деп, аны жаш бөбөккө коюуну ыраа көрбөгөндөргө кошула албадым. Кеп коммунизмде жашоочу жаңы адам жөнүндө бараткан соң, аны чын эле эскинин эң жаман калдыктары менен элдешпес кылып, жаңы доордун жаркыраган духунда тарбиялоону ойлодум. Ал коммунизмге атынан мурун иши менен татыктуу болушу керек. Ар бир адам – келечектеги эмгектин баатыры менен новатору, окумуштуусу менен жазуучусу, инженери менен сүрөтчүсү, алгачкы жолун ата-эненин тарбиясынан жана анын үй-турмушунан баштайт эмеспи. «Адамдар саясаттын, философиянын, искусствонун жана илимдин тармактарында иштөөдөн мурда, кийиниши, ичиши жана жашоочу жай күтүшү керек» деп, улуу Маркс кокусунан айтпаса керек. Анткени, так ушул кийинүү, ичүү жана үйлүү-жайлуу болууда, адамдын баардык турмушу, салт-санаасы, кулк-мүнөзү жана дүйнөгө болгон көз карашы калыптана баштайт эмеспи. Ошондуктан, мен коммунисттик коомдун куруучусу жана жашоочусу болгон кичинекей бөбөктүн ысмы жөнүндө гана эмес, анын тоюнда башталган, ал колдонуучу жаңы салт жөнүндө айтууну туура таптым.

Тойду эмнеге жана кандайча бергенибиз оң?!...

Ооба! Мен сөзүмдү жаңы тойдон – ат коюу тоюнан баштадым. Элибиз эзелтеден бери турмушундагы жакшылык жагын «той» берүү менен белгилеп келген. Бул жагынан алганда ага эч ким каршы сөз айта албайт. Ар бир адамдын, ар бир үй-бүлөнүн бүткүл элдин турмушундагы кубанычтуу окуяларды белгилеши керек. Аны баардык эл белгилеп келген жана мындан ары да белгилей беришмек. Бирок, биз эмнеге жана кандайча той беришибиз керек? Кеп ушунда жатат.

Элибиздин үй-бүлөлүк тойлорунун эң чоңу – үйлөнүү же балалуу болуу тою эмес, «бала отургузуу» тою болуп келе жатат. Деги кызык! Балалуу болгондо чоң той бербей, «отургузганда» чоң той бергени кандай? Ушул суроонун үстүндө ойлонуп көргөнсүзбү? «Анын эмнесин ойлонмок элек, олтургузбаса мусулман болбой калбайбы!» дечүлөр болоор. Ооба, мен так ошого таң калып жатам. Балалуу болгонубузга кубанып, жерге-сууга кабар бербей, анын мусулман болгонуна чачылганыбыз эмнебиз? Эмне, биз үчүн балалуу болуш эмес, ага «мусулмандык белги» салыш чоң кубаныч экен да! Кечиресиз. Бул ислам динине ууланган адамдын оозунан чыкчу сөз. Ошол сөзгө ишенген адамдар гана аны атайы тойго айландырышы мүмкүн. Ал эми ушундай тойлордун канчасы кайгы, ый менен бүтүп жүргөнүн көп эле көрүп жүрөбүз. Алыс барбай эле өз айылымда болгон окуяны күбө тартайын. Мындан төрт жыл мурун Абил деген колхозчу аябай кубанычка бөлөнгөн. Ал улгайып калганда биринчи жолу эркек балалуу болду. Бала үчкө чыкканда тапкан-ташыганын чачып, чоң той берди. Бирок, кубанычы кайгыга, тою ашка айланды. Бала отургузулгандан кийин тез эле каза болду. Абил экинчи жолу эркек балалуу болсо, эми кантип отургузат? Сөзсүз отургузбайт. Бирок, аны түшүнүш үчүн бирден баласын садага чабыш керекпи? Жок! «бала отургузуу» – тойго, кубанычка татыксыз окуя. Ал түздөн-түз диндик ырым-жырым. Биз өзүбүздүн катышуубуз менен анын жашап келатышына мүмкүнчүлүк берип жүрөбүз. Же болбосо биз балабыздын мусулман болгону үчүн эмес, балалуу болгону үчүн той беришибиз керек. Ал эми ардактаган, кадырлаган ушул «диндик» той кандай өткөрүлүп жүрөт. Адатта, той берген адамдар жакын-алысына карашпастан республикабызда жашаган илик-жиликтерин, тууган-уруктарын бүт чакырышат. Алардын колу бошпу, бош эмеспи, келе алабы, келе албайбы, жакынбы, алыспы, ал той ээсинин иши эмес. Сөзсүз алар айттырган күндө келиши керек, кокус «жалгыз» баласынын тоюна келбесе – чоң таарыныч. Анан андан көрө, досунан корккон адам эптеп-септеп жумуштан суранып, күндүк жерден келет. Той ээси болсо бери болгондо төрт-беш күн, ары болгондо алты-жети күн жумуштан калып, ар жак, бер жактан келүүчүлөрдү тосот. Анын үстүнө мындай тойлор октябрь, ноябрь айларында арбын болуп, көптөрдү алагды кылып келет. Ошондой эле өндүрүшкө тоскоолдук келтирип, айрыкча кышка карата даярдыктын начар болуп калышы сыяктуу терс таасирин тийгизүүдө.

Болуптур. Чакыраарын чакырдык, бирок аларды кандай сыйлайбыз. Бул жөнүндө журналист Бектурсун Карабаевдин байкоолоруна көңүл буруп көрөлүчү.

«Коңур күздөн тартып аш-тойлор өкүм сүрөт. Айына бир-экиден үйүнө чакырык келет. «Барайын десем ит үрөт, барбайын десем ич күйөт» дегендей, ыргылжың болосуң да турасың. Мунун бардыгы сага башка түрүндө кабарланат. Баласынын тоюн – «туулган күнүн белгилейбиз» деп, ашты болсо: «каза болгон кишини эскеребиз деп коюшат». Биз экинчи вариантындагы ой менен барып калган күндөрдө «тамшанып» так үстүнөн чыгабыз. Мейли аты аталган туугандарым таарынса таарына беришсин. Чындыкты бурмалоого акыбыз жок. Талапбектин үйү. Ал жакында беш жашар баласынын тоюн берген. Кыркалекей самоор коюлган, эшиктеги чоң казанда боркулдап, эт кайнап жатат. Коңшуларынын үйүнөн киши үзүлбөй кирип-чыгат. Кыштактагылардын баардыгы убай-чубай келе беришет. Мейман күтүү, жоро-жолдошторунду сыйлоо жакшы нерсе деңизчи, бирок, «куру дастарконго» айлантуу барып турган маданиятсыздык эмей эмне? Сыйлоонун эч бир көрүнүштөрү жок, ат арытып, жол басып келгендер акыйып отурушуп, муздак эт менен кесмени жемиш болуп кете беришет. Ушул эле дейсиздерби?! Мейманга келгендердин колун карап жалдырап турган жеңелеримди көргөндө зээним кейийт. Үйдүн бир бурчуна элден түшкөн кездемелерди жыйып, кимдин эмне алып келгенин кагазга жазып олтурган аялдардын түйшүгү куруп кетсин! «Алгандын бермеги бар», – деп коюшат, үндөрүн көтөрүңкү чыгарып. Биздин ырымыбыз ушундай, тойго келсеңер тоюп келгиле, «тойбодук» деп таарынбагыла, «сойбоду» деп таарынгыла. Бир жылкы, эки кой союлган. Айыл-ападан эч ким калган жок, табактар тартылды, жети колхоздон чакырылган сөөк-тамырлардан бири калбай келди». Ушул сөздөрдү айтып жаткан кезде Күкө жеңе менен Бурма апанын жүздөрү тамылжып, кандайдыр бир ырахатка баткансып көрүндү. Ал эми келген меймандардын той ээсинин сыйынан чекеси жылыды бекен? Анысы менен эч кимдин жумушу жок, иши кылып тойго келди деген атагы болсо болгону. Өз айылымдын мына ушундай жаман адагына аябай уялам!».

Мен тойдун баарын анча-мынча айырмасы менен ушундай деңгээлде өтөт дээр элем. Ушундан кийин дегеле той берүүнүн максаты жөнүндө ойлонууга аргасыз болосуң. Эгерде той адамдардын

кубанычын белгилөөнүн каражаты катары өткөрүлсө, (ал баарынан мурун ошол үчүн өткөрүлөт), анда ушунчалык артыкбаш машакаттын, таарыныч-урунучтун, кыйналып-кысталыштын эмне кереги бар? Бул жерде той жеке эле кубаныч эмес, айрым адамдардын, өз ара аласа-бересинин жана эсеп-кысаптырынын куралына айланып кетип жаткан жери жокпу? Себеби, чакырылгандардын баары кур келбей кошумчаларын ала келет эмеспи. Антпегенде, Кыргызстандагы жакындарынын баарын чакыруунун кандай зарылдыгы бар? Азыр, алар атайы келбесе деле, той ээсинин кубанычын башкача жолдор менен деле бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар го. Элибиздин жакшы жөрөлгөлөрүнөн болгон тойду ылайыксыз жыйынга жана кысталышка айлантпай эле, айлана-чөйрөдөгү ага-туугандар, жоро-жолдоштор менен гана белгилеп коюу максатка ылайыктуу болуп жүрбөсүн? Анын үстүнө азыр ай сайын белгилөөчү кубанычтар, майрамдоочу майрамдар бар эмеспи.

Мен азыр ошол али муундан муунга өтө элек, сен менен мен баштаган, жеке эле кыргыз элине эмес, баардык совет элине, ал турсун бүткүл прогрессивдүү адамзатка тиешелүү жаңы той, жаңы майрам жөнүндө айткым келип олтурат.

Ооба, биздин салт али муундан муунга өтө элек. Ал биз менен биздин турмушту жараткан Улуу Октябрь менен тең. Ушундай жаңы салттардын бири жаңы салган тамына же квартирасына арналган кечелер болуп саналат. Биздин эл муну той катары өткөрүп жүрүшөт.

– Тоюңар кут болсун!

– Айтканыңар келсин! – Аалыбай аксакалдын жаңы бүткөн беш бөлмөлүү үйүн куттуктап барганда ушул гана сөздөр өкүм сүрүп жатты. Айыл-ападагылар жана алыстан келген аксакалдын меймандары үйдүн ар бир бөлмөсүн кыдырышып, булуң-бурчтарына чейин көз жүгүртүшөт да, анан, анын чоң чебер устанын колунан бүткөндүгүнө дагы бир жолу күбө өтүшөт. Ал турсун айрымдары: «биз дагы ушул устага салдыралы» дешип, ошол эле жерден макулдаша кетишет.

«Ырас, тамды салса орус салсын. Алексейге салдырсаңар, эч качан жаңылбайсыңар», – деп тамдын ээси да болгон оюн ортого салды.

– Бул эки бөлмө уул менен келинимдин үйү, бул экөө болсо, кемпир экөөбүздүкү.

Биздин көңүлүбүз уул-келиндин жакшынакай жасалгаланган үйүнө бурулат. Андан шифоньер менен диванды, радиола менен чоң күзгүнү, кровать менен столду, кере тартылган туш кийиз менен жая салынган шырдакты көргөндө, элибиздин турмушу канчалык оңолгондугуна ого бетер кубанасың.

Ал үй ээсинин кубанычына кубаныч кошуп, анын дагы айтыла элек сөздөрүн жүрөгүнүн тереңинен алып чыгат. Жашаган жайың жайлуу, урунган оокатың ылайыктуу болсо, өзүң да, ишиң да көңүлдүү болчудай. Уул-келин, бала-бакыра, бытыраган оокат-соокат менен жалгыз алачыкта кантип жашап келгенибизге айраң-таңмын. Колдон келсе койкойто там салыш керек экен. Эми эл шаарда деле, айылда деле жапырт там салып жатпайбы. Шаардагылар жаңы тамга киргенде, жакындарын чакырып, өзүнчө кече өткөрүшөт экен. Айылдагылар болсо, андай учурда той берип жүрүшөт. «Мен дагы Октябрь майрамы менен кошо тамыма той берем», – деди толкунданган Аалыбай.

– Ооба, ооба, бергениң жакшы! Жакшылык эмеспи, – деген үндөр чыкты. Алардын арасында менин үйүм болсо дагы, эмнегедир аксакалдын акыркы сөзү оюма оролуп, кыялымды бир азга бийлей калды.

Ырас эле кийинки жылдары мейли шаарда болсун, мейли кыштакта болсун там салуу иши өзгөчө кеңири кулач жайды. Ал элибиздин азыркы турмушундагы эң зор жаңылыктардын бири. Ушундан улам, аксакалдан бир катар нерселерди сурамак болдум. «Жаңы боз үйлүү болгон кыргыздар мурун той берчү беле? Мисалы: Сиз бергенсизби? Эгер бербеген болсо, эмнеге азыр берип жүрүшөт?». Сууроолорду даярдап алган соң, кайра аларды ачыкка салууга батына албадым. Себеби, «элибиздин салтында үйгө той берүү жок болсо, жаңы пайда болуп жаткан салттардандыр» деген ой басымдуулук кылып кетти. Ал эми «Октябрь майрамы менен бирге тамына той берем» деген Аалыбай атанын сөзү, так ушул жаңы салттын жаралышын даңазалап жаткансыды. Карачы! Катардагы кыргыз карыясы өзүнүн үй-бүлөлүк жеке кубанычын, Улуу Октябрь майрамы менен аралаш белгилөөгө атайын калтырып олтурат. Аны менен Аалыбай, мүмкүн, ушундай үйгө Октябрдын аркасы менен жеткенин айткысы келгендир. Же болбосо, элибиздин тарыхында ушундай үй-бүлөлүк жеке кубанычты кайсы майрам, кайсы окуя, кайсы жетишкендик менен бирге белгилешмек. Андай майрам, андай окуя болгон эмес.

Ал турсун «майрам» деген түшүнүктүн өзү кечээ эле Октябрь менен кошо жаралды.

Азыр болсо элибиздин турмушун майрамсыз эч ким элестете албайт. Майрам – эзүүдөн, кемсинтүүдөн, зордук-зомбулуктан кутулган эркин элдин көңүлдүү турмушунун анык символу болуп калды. Ошон үчүн ар бир адам, ар бир үй-бүлө өзүнүн турмушундагы жеке кубанычын жана сүйүнүчүн: там салгандар тамынын, балалуу болгондор баласынын, келиндүү болгондор келининин тойлорун, баарынан мурун ушул майрамдар менен бирге белгилөөнү өзүнчө бир жаңы салтка айландырып баратышат. Бул элибиздин салт-санаасы менен үрп-адатындагы өтө зор өзгөрүү. Биз үчүн жеке кубаныч коомдук кубанычтан, ал эми коомдук кубаныч жеке кубанычтан ажырагыс болуп калды.

Совет эли үчүн майрам шаан-шөөкөт же жөнөкөй гана көңүл ачуу эмес, эмгектеги эрдикти жана коммунизмди куруудагы жеңиштердин бүткүл элдик кароосу болуп саналат. Ошондуктан, эзилген элдин эзелтен берки эңсегенин алган күн 7-ноябрь жеңиштердин жеңиши, майрамдардын майрамы болуп калдыбы? Аны майрамдоо кандай шаңдуу, кандай кубанычтуу, кандай шаани-шөөкөт менен өткөрүлүп жүрөт? Аны төкпөй-чачпай айтууга ар ким эле батына койбос. Аны майрамдоого биз айлап-жылдап даярданып, келишин чыдамсыздык менен күтөбүз. Себеби, биз үчүн Октябрь жөн эле көңүл ачуу же календардын эки күнүн «өткөрүү» эмес, элибиздин эмгектеги эрдигин даңазалоо, ар бир үй-бүлөнүн Ата Мекенине болгон кубанычын да билдирүү. Биз бул күнү революциянын жеңишин гана эмес, анын ар бир жемиштерин майрамдайбыз. Ошондуктан, Октябрь жыл сайын жаңы, жыл сайын сайран менен өтөт. Аны майрамдоодон эч качан тажабайбыз. Ал турсун Октябрдын келишин эмгектеги жетишкендиктер менен тосуп алуу, үй-бүлөлүк айрым орчундуу окуяларды аны менен кошо өткөрүү – биздин элдин сонун салтына айланды. Ушул эле ойду эмгекчилердин эл аралык тилектештик күнү жөнүндө айтууга болот. Булар да биздин эң сүйүктүү элдик майрамдарыбыз болуп калды.

Ушул сыяктуу эле, көп улуттуу совет элинин өсүшүндөгү олуттуу тарыхый окуяларды, маданияты менен адабиятындагы жетишкендиктерди жана алардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн юбилейлерин өткөрүү да өзгөчө бир элдик кубаныч, элдик майрам болуп келе жатат.

Социализмдин тушунда улуттардын ар тараптан өсүшү жана бири-бири менен жакындашышы, элибиздин турмушунда дагы бир жаңы майрамды – достуктун майрамын баардык элдин салтына айландырды. Буга бүткүл совет элин ар бир үй-бүлөгө бириктирген – СССРдин түзүлгөн күнү, ар бир улуттун тарыхындагы жана азыркы турмушундагы мерчемдүү даталарды бир үй-бүлөдөй белгилөөлөрдүн өзү эле күбө болуп олтурат. Акыркы жылдары украин элинин Россияга кайрадан кошулушунун 300 жылдыгын, бүткүл совет эли белгилешти. Мындай майрамдарды тигил же бул улут, тигил же бул эл түзбөстөн, бүткүл эли, советтик турмуш, улуу Октябрь түздү. Ошондуктан, алар советтик жаңы салт, жаңы майрам болуп саналат.

Ушундай майрамдардын бири – Россиянын составына кыргыз элинин өз ыктыяры менен кошулушуна жүз жыл толушу болду. Жүз жыл улуу орус эли менен бирге! Бул окуя бүгүн бүт дүйнөгө даңазалоого татыктуу. Анын мааниси карт тарыхты, канча бир элди аң-таң калтыраарлык. Ырас, биздин тап душмандарыбыз көрсө-көрмөксөн, билсе-билмексен болушуп, «Орто Азиянын элдери советтик түзүлүшсүз жана орус элисиз эле 40 жылда ушунчалык деңгээлге жетишмек» дешет. Бул биздин элибиздин дүркүрөп өсүшүндө советтик түзүлүштүн, социалисттик революциянын жана анын акылман жетекчиси улуу орус пролетариатынын бир туугандык жардамынын чечүүчү ролун түздөн-түз көрө албастык жана алардын адресине айтылган ачык ушак экени кимге түшүнүксүз. Же болбосо, тарыхта мурун өнүккөн жана артта калган эки элдин жүз эмес, бир канча көп жыл бирге жашаган учурлары бар. Англия менен Индия, Франция менен Алжир, Голландияга чейин бир мамлекетте жашашты. Бирок, алар ушул даталарды жок дегенде бир жолу майрамдай алыштыбы? Баса, эмнесин майрамдамак! Бири-бирине алкыш айтышып, бир нерсени белгилегендей олуттуу окуялар болдубу? Европалык өнүккөн алдыңкы өлкөлөр артта калган азиялык жана африкалык элдердин турмушуна кандай өзгөрүү киргизип, кайсы деңгээлге жеткирди? Бул суроолорго буржуазиялык олуялар эмне дешээр экен? Ырас, алар бир канча кылым бою Алжир деген өлкө жок, Франциянын ажырагыс бөлүгү, араб деген улут жок, француз улуту гана бар деп келишти. Башкача айтканда, француздук колонизаторлор Алжир элин өзүнчө эл, өзүнчө улут катары таанууга моюндары жар берген жок. Бирок, Алжир эли өзүнчө өлкө, өзүнчө улут экендигин көрсөтүү үчүн бир

кылымга чейин үзгүлтүксүз күрөшүп келди. Акыркы жети жылга созулган кандуу согуштан кийин Франция Алжирден биротоло ажырап, анын өзүнчө өлкө, өзүнчө улут экенин моюнуна алууга аргасыз болду. Ушундай эле тагдырга Англия менен Голландия туш келди. Алар артта калган азиялык жана африкалык элдерди өз деңгээлине жеткирүү үчүн аракеттенбестен, аларды азыркы цивилизациянын жетишкендиктеринен калкалап, канча бир кылымга чейин караңгы бойдон кармап келишти. Ал үчүн алардын 60–70 пайызга жакыны али сабатсыз экендигин айтсак эле жетиштүү болот. Голландиялык колонизаторлор Индонезияда 358 жыл бийлик жүргүзүштү. Ушул аралыкта 80 млн элдин ичинен араң 250 индонезиялыктар гана орто мектепти бүтүшкөн. Алар мектепке кирген күндөн баштап өз эли, Родинасы жөнүндө канчалык каргыш тийген какшыктарды, кемсинтүүлөрдү, басынтууларды жана шылдыңдарды укпады? Биринчи класстагы ар бир индонезиялык, «жергиликтүү киши – ууру» деген сүйлөмдү өз көзү менен окуганда төбө чачы тик туруп, көзүнө жаш албадыбы. Бул кандайдыр бир укмуш же колонизаторлорго каршы айтылган ушак эмес, 1930-жылы чыккан Алиппеде басылган сүйлөм. Аны азыр ар кандай химиялык кислоталар менен да тазалоого мүмкүн эмес. Ал колонизаторлордун жергиликтүү улуттардын абийири менен ар намысын канчалык кордогонун жана шылдыңдаганын кылымдан кылымга айтуучу тарыхтын күбөсү. Колонизаторлор алты-жети жашар индонезиялыктын жогорку сөздү окуганда көзүнө жаш алганын кайдан түшүнсүн! Элдин эң тунук сезимин, оюн, абийирин жана ар намысын түшүнүү жөндөмдүүлүгү аларда жок эмеспи. Аларды түшүнсө, ал кантип капиталист, кантип колонизатор болмокчу. Же болбосо, аны окуган ар бир адилеттүү адам, ар бир индонезиялык өз кезеги менен эмне үчүн «Жергиликтүү киши – ууру!» деген суроону берүүгө акылуу эмеспи. Чын эле ал эмне үчүн ууру! Индонезиялык болгондугубу же болбосо, голландиянын кол алдында калып, алар алып кетүүчү ар кандай материалдык байлыктарды түзгөндүгү, өз үйүндө, өз Родинасына укугунан ажырап жана ал укук үчүн кан-жанын аябай күрөшкөндүгү үчүнбү? Жок, бул «ууру күч болсо, ээси өлөт» деген макалдын эң сонун далили. Же болбосо, анык ууру индонезиялыктар эмес, жанагы сүйлөмдүн авторлору. Алар өз эркинче жаткан Индонезия элинин эркиндигин, байлыгын жана башка жетишкендиктерин көз көрүнөө уурдап алышып, кайра тартып алышынан чочулап, жалаа

жабышканы эмеспи. Индонезиялыктар акыры аларды анык уурулар катары кууп чыгып, «эмне үчүн» деген суроого эң туура жооп таап олтурушпайбы.

Орто Азияны түп тамырынан бери өзгөртүп, ушундай өксүгөн элге үлгү кылган улуу күчтүн аты – Октябрь жана Социализм улуттардын ортосундагы ар кандай, ошонун ичинде диндик карама-каршылыктарды улутуна, өңүнө, динине, жана тилине жараша бааланбастан, эмгекке, кылган мамилесине, элге сиңирген кызматына жараша бааланат. Бекем достук, бирин-бири сыйлоо жана урматтоо, бири-бирине бир туугандай жардамдашуу, советтик элдин, советтик улуттардын ортосундагы тунук мамилелердин негизин түзөт. Ошон үчүн, азыр ааламдын бардык бурчтарынан Орто Азияга келип жаткан ар түрдүү делегациялар менен меймандар Темирландын күмбөзүн же имамдардын мечиттерин көрүү үчүн эмес, мурда артта калган элди алдыңкы элдердин катарына жеткирген эң зор күчтүн сырын түшүнүү үчүн келип олтурушат. Америкалык белгилүү жазуучу жана публицист Хиндус Советтик Орто Азияны «Бүткүл дүйнөлүк Мекке» деп бекеринен атаган жери жок. Азиялык жана Африкалык элдердин көктөн тилегенин биринчи жолу Советтик Чыгыш жер жүзүндө ишке ашырды. Ошон үчүн алардын өкүлдөрү биздин тажрыйбаны тайманбастан алууга аракеттенип жатышат. Ал эми кечээ эле миңдеген адамдар «сооп», «бакыт» издеп Меккеге баруучу эмес беле. 1910-жылы гана Фергана өрөөнүнөн беш миңден ашык адам, башкача айтканда андагы ар бир жүз эркектин бири ажыга барышкан. Алардын ичинде Ош уезди боюнча 773 киши болгон. Алар Меккеге өлүү үчүн барышса, азыр Азиялык өлкөлөрдөн бизге, динсиз жаңыча жашоонун жыргалын үйрөнүү үчүн келип жатышат. Башка элге үлгү болуу кандай таалай, кандай бакыт. Кыргыз элинин бактылуулугунун бирөө так ушунда турат. Эки элдин түбөлүк достугунун 100 жылдыгын майрамдоо, кезектеги үлгү болуучу тарыхый окуя эмеспи. Ал биздин элдерди дагы жакын, дагы ысык, дагы ынтымактуу кылды. Бири-бирине берген жардамын күчөтүп, достугун чыңдады. Экономикабыз менен маданиятыбыздын эң укмуштуу жеңиштерин дагы бир ирет жер жүзү укту. Советтик турмуш жалпы элдик, революциялык майрамдарын жаратты. Тарыхта биринчи жолу социализм эмгекчилердин эмгегин даңазалап, ар бир адамдын эрдигин, даңкын эмгек менен байланыштырды. Ал үчүн ар кыл кесиптин ээлерине арналган

атайын майрамдарды эле атап өтсөк жетиштүү болот. Metallургдун, жумушчулардын, пахтачынын, механизаторлордун, малчынын, авиациянын, чек арачынын, колхозчулардын, Аскер-дениз флотунун, артиллеристтин, танкисттин күндөрү менен жоокерлерибиздин эрдиктерин белгилеп жүрөбүз. Ушундай эле күндөр советтик жаштарга, физкультурниктерге, басма сөз жана радио кызматкерлерине, космонавттарга жана башкаларга тиешелүү. Ал эми сени менен мен тарбияланган пионер уюмунун, комсомол уюмунун жана Коммунисттик партиянын пайда болгон күндөрүчү! Булардын баары биздин календардан орун алып, жыл сайын майрамдалып жүргөн күндөр.

Ал эми календарда кызыл болуп жазылбаган канча бир күндү майрам катары белгилөөгө болоор эле! Алар аябай көп! Муну менен мен иш иштебей эле майрамдай берели деген ойду айтуудан алысмын. Тескерисинче, баардык майрамды эмгектеги эрдик менен тосуп алуу биз үчүн салт болуп калганын жогоруда атайы белгилеп өттүк. Бул жерде болсо, сөз майрам – баарынан мурун элди тарбиялоонун зор куралы экендиги жөнүндө баратат.

Партиянын Программасында айтылгандай коомдун пайдасы үчүн иштелген ар кандай эмгек – мейли күч эмгеги болсун, мейли акыл эмгеги болсун, баары бирдей даражада ардактуу жана асыл. Биз адам баласынын акыл-эсинин жеңиши болгон космоско учуу менен бирге эле, эң жогорку түшүм алган дыйкандардын жеңишин майрамдап жүрөбүз. Космостогу багындыруудан кем эмес көп түшүм алгандар үчүн да ырлар жазылып, бүткүл элдик алкышка татыктуу экендигин далилдей турган биздин салттардын башкыларынын бири. Бирок, биз бүгүн ушул салттын мазмуну гана эмес, аларды өткөрүүнүн формалары, майрамдоонун жолдорун, башкача айтканда адамдын көңүлүн көтөрүп, сезимин ойготуучу шаан-шөөкөттөрүн да ойлошубуз керек. Баардык салтты, айрыкча, майрамдарды шаан-шөөкөтсүз, оюн-күлкүсүз элестетүү кыйын го. Ансыз алардын адамга тийгизген таасири төмөндөп, адаттагы көнүмүш нерсеге айланаары шексиз. Ушул жагынан алганда аты аталган эмгек майрамдарыбыздын аябай аксап жаткандыктары байкалат. Алар адаттагы күндөрдөн өтө аз, ал турсун дээрлик айырмаланбай жалпы бир стандарттын негизинде өткөрүлүп жүргөнсүйт. Чынын айтсак, алардын арасынан бул – малчынын күнү, бул – металлургдун күнү деп бири-биринен ажыратуу кыйын. Бар болгону аларга аталып жасалуучу докладдардан, газеталардын

макаларынан, радионун уктурууларынан, телекөрсөтүүлөрдүн тексттеринен гана алардын аттарын ажыратууга болот. Мындай учурда шахтерлордун күнүнүн ордуна, металлургдардын күнүн айтып же жазып койсо деле угуучулар ишене беришээр эле. Ырас, муну менен биз майрамдарды мындай белгилөөгө каршы чыккыбыз келбейт. Алар да керек. Ал турсун, бул биздин майрамдарды өткөрүүнүн жаңыча шаан-шөкөттөрүнөн эмеспи. Адамдардын эсинде калып, көңүлүн көтөрүп, эмгекке кылган мамилесин дагы эргитүү үчүн, алардын аттарында гана эмес, майрамдашынын да айрым өзгөчөлүктөрү, өзүнө жараша жүздөрү болсо кана?! Бул бүткүл коомчулук, кесиптин ээлери ойлончу маселе. Кандайча болгондо биздин эмгек майрамдар өзүнүн атына жараша татыктуу болмокчу! Бул жөнүндө байланыштуу дагы бир жакшы өнөкөткө токтолуунун зарылдыгы бар. Сөз ар бир адамдын өз алдынча эмгектене баштаган күнүнөн тартып өмүрүнүн акырына чейинки жолуна тиешелүү советтик салттарды иштеп чыгуу жөнүндө болмокчу.

Бизде ар бир адамды кызматка алуунун жакшынакай адаты пайда болду. Айрым ишканалардын жана мекемелердин жетекчилери кызматка жаңы кирген адамды ишкананын тарыхы менен, жакшы салттары, даңктуу иш мүчөлөрү менен тааныштырат. Мындай адаттын эки жакка тең канчалык – мурун иштеп жаткандар менен жаңы келгендер үчүн да канчалык тарбиялык зор мааниси бар экендигин тажрыйба толук аныктады. Ал баарынан мурун коллективдүүлүк сезимин козгоп, бири-биринин алдындагы жоопкерчиликти көбөйтөт. Жаңы келген жаш муундарды мурунку муундун жакшы үлгүлөрүн үйрөнүүгө, аларды билгичтик менен андан-ары улантууга түздөн-түз түрткү берет. Ушундан улам улгайган муундун өкүлдөрү менен жаштардын жолугушуусун дайыма уюштуруп туруу да ар тараптан колдоого жана мактоого татырлык жаңы адат, жаңы салт болуп саналат.

Бирок, ушул жакшы жөрөлгөлөр али күнчө билгичтик жана чыгармачылык менен кеңири пайдаланылбай жүрөт. Иштеген жердин өткөнү жана анын атактуу адамдары менен тааныштыруу жөнүндө сөз болгондо, айрымдар мыйыгынан күлүшүп, «таанышкыдай эмне, биздин завод «Путилов» же «Уралмаш», «Аврора» же «Восток» болуп кетиптирби, баягы эле завод да» дешет же болбосо, «жаштар менен жоолугушуу уюштургудай революцияга катышкан коммунисттер, эл тааныган эмгектин баатырлары баарыбызга жетишпей жатпайбы»

деген шылтоолорду айтышат. Мындан артык түшүнбөстүк болушу мүмкүн эмес. Антпесе, ар бир ишкананын, ар бир колхоздун, ар бир совхоздун «Путилов» менен «Уралмаштай», «Аврора» менен «Востоктой» өзүнчө тарыхы, өзүнчө революционер, коммунисттери, эмгектин эң сонун баатырлары бар эмеспи. Биздин бүгүнкү жеңишибизде алардын үлүшү аябай көп. Алар али катардан чыгышкан жок. Биз менен замандаш жашап, алынын жетишинче эмгектенип жатышат. Биз аларды таап, алардан үйрөнүшүбүз керек. Мен ушундай адам жөнүндө айта кетейин: Өткөн жылы биздин коллектив Семен Михайлович Садин деген мугалимдин алтымыш жылдыгын белгиледи. Чынын айтсам бул юбилей мен үчүн чоң ачылыш болду. Юбилейге чейин эле бул кишини билчүмүн... Ал турсун бир канча жыл чогуу иштешкем. Ошон үчүн азыр анын алтымыш жылдыгын белгилөөгө атайы келип, ыгы келсе ал жөнүндө сөз сүйлөсөм деп олтурам.

Бирок, алгачкы адамдын сөзүнөн кийин эле, азыркы оюмдан баш тартууга аргасыз болдум. Сөз сүйлөөгө батына алган жокмун. Чогуу жүргөн адам мага эмнегедир зор көрүнүп кетти. Анын өмүрүндөгү айрым нерселерди азыр уктум. Семен Михайлович он жашынан тартып, өз алдынча фабрикада иштей баштаптыр. Он жаш! Азыр болсо ал үчүнчү класстын окуучусу болмок эле. Анда ал капитализмди кулатуучу улуу армиянын – пролетариаттын катарында болду. «Ырас эле, он жашыман тартып иштедим десем, айрым адамдар, айрыкча жаштар ишенбеши мүмкүн – деди Семен Михайлович ошондо. – Туура, ишенүү кыйын. Азыр он жаштагы бала милдеттүү түрдө окуп жатпайбы?! Он алты жашка чыкмайынча аны эч жерде жумушка албайт. Ал эми Падышалык Россиянын тушунда тогуз, он жаштагы балдардын сегиз-тогуз саат иштеши адаттагы көрүнүш болчу. Ушинтип, силердин муун (ал залда олтурган жаштарга кайрылды) турмуш жолун окуудан, мектептен баштады. А биздин муун болсо, турмушту түз эле эмгектен, фабрикадан баштаган».

Мен эми гана эки күн мурун алган чакыруу билеттеги «Семен Михайловичтин туулган күнүнүн алтымыш жылдыгы, өндүрүштө иштегендигинин элүү жылдыгы белгиленет» деген сөзгө түшүндүм. Анткени, биринчи окуганда, аны типографиянын катасына жоруп, «туулган күнүнүн алтымыш жылдыгы болсо, анда өндүрүштө иштегенинин кырк жылдыгы болбойбу» деп, оюмда өзүмчө ондоп койгом. Себеби, жазуучулардын, окумуштуулардын жана коомдук

ишмерлердин юбилейлери адатта ушундайча белгиленип жүрбөйбү. Көрсө, бул типографиядан кеткен ката эмес, турмуштан кеткен «каталык» тура. Баса, ошол эски турмуштун «каталыгы», эми Семен Михайловичти мага салмактуу жана залкар көрсөтүп жатпасын! Чындыгында ошондой. Биздин алдыбызда эмгеги боюнча элүүгө чыккан адам олтурат. Элүү жыл эмгек фронтунда! Биз баарынан мурун ушул датаны белгиледик. «Эр ортону элүү» деп, жалаң эле жашы боюнча эмес, эмгеги боюнча да элүүгө чыккандарды белгилөөнү салтка айландырсак, эмгекти даңазалаган жана мактаган дагы бир эң сонун нерсе жараткан болоор элек. Элүү жылдык эмгек стажы эмес, биз үчүн бир жылдык стажы да кымбат эмеспи. Бирок, алардын кымбаттыгы азырынча көбүрөөк материалдык жактан гана бааланып келе жатат. Бир иште 5 жыл иштесең, айлыгыңа 10% акча кошулуп, 20 жыл ишетсен пенсияга чыкканга укук берилет. Бирок, бир ойлоно турган иш бар. Ушул жылдар акча алуу үчүн эле керекпи! Же акча менен эле алардын мазмунун өлчөөгө болобу? Туура, ал да керек. Бирок, бул жылдардын мааниси андан да терең, андан да салмактуу эмеспи. Аларда ар бирибиздин өмүрүбүз, кубанычыбыз, билимибиз, сүйүнчүбүз жатпайбы? Ошондуктан, беш, он, жыйырма жыйырма беш жылдар айлыктын көбөйүшү менен катар, коллективде кадимкидей шаан-шөкөт менен белгиленип турса, кандай сонун болоор эле. Ал ар бир адамдын өз кесибине, эмгек стажына болгон мамилесин жакшыртып, сүйүүсүн көбөйтмөк. Көңүлүн көтөрүп, күчүнө күч, кубатына кубат кошмок. «Мен аябай толкунданып, сүрдөп турам, – деди Семен Михайлович юбилейде сүйлөгөн сөзүндө. – Менин жеке кубанычымды ак пейилиңер менен бөлүшкөн, албан-албан оюңар, эң сонун тилегиңер үчүн чын жүрөктөн ыраазымын. Бирок, мындай чогулуш, мындай коомчулук үчүн менин жеке ыраазычылыгым аздык кылат. Баарынан мурун силерди, коомчулукту ыраазы кылышым керек. Аны аткаруу үчүн, мен пенсияга чыкпай эмгектенем деп силерге убада берем!». «Пенсияга чыкпай эмгектенем!».

Бул бүткүл турушу, кулк-мүнөзү менен эмгекте бышкан, эмгекти сүйгөн, эмгектин революционерлеринин сөзү. Эл үчүн, өз укугунан баш тарткан коммунист сүйлөөчү – сөз, коммунист кабыл алуучу чечим. Бул да өзүнчө эрдик, өзүнчө баатырдык го. Биздин турмуштун эң ыйык, эң асыл жоболорунун бири ушул. Ал ар бир коммунистке кымбат. Семен Михайлович ушундай жыйынтыкка мүмкүн мындан

кырк жыл мурун – Коммунисттик партиянын катарына өтүп жатканда келгендир! Мүмкүн, андан кийин, ал турсун азыр келген чыгаар. Аны азыр далилдеш кыйын. Бирок, ал бул чечимин биринчи жолу алтымыш жылдыгын белгилеген күнү айтканын баарыбыз уктук. Биз юбилейден алган унутулгус сабак болду.

Ал эми мындай адамдар ар бир коллективден табылат. Алар менен жолугушуу ар бирибиздин өткөнүбүз, бүгүнүбүз жана келечегибиз менен жолугушуу. Анын үстүнө биз ар бир адамдын өмүрүндөгү орчундуу окуяларды, коллективдүү түрдө белгилөөнү адатка айландырышыбыз керек. Биздин салт коллективдүүлүктүн салты, аны таратуу баарынан мурун коллективдин иши. Кубанычты бөлүшүп, кайгыны көтөрүшкөн коллектив болсун. Ошондо гана ал тарбиячы деген өзүнүн атын актап, алдындагы милдетин аткарат.

Турмуш жалаң жакшылык, жалаң кубанычтан турбайт эмеспи. Аны ээрчип жүргөн жамандык менен кайгыны да эстен чыгарбашыбыз керек. Бул жерде да коллективдин көңүл буруусу, анын атынан айтылган сөз аябай зор роль ойнойт. Анын таасири жакшылыкта айтылган сөздөн кем эмес, айрым учурларда ашып түшөт. Анын үстүнө эскинин калдыгы менен диндин бийлиги өзгөчө ушул кайгылуу окуяларда көп учурап жүрөт. Ошондуктан ооруган адамдар жөнүндө кам көрүү, ар түрдүү кокустуктарга учураганда жардам көрсөтүү, каза болгондун үй-бүлөсүнө көңүл айтуу, өлүктү коюу, анын атын эскерүү жөнүндөгү түзүлүп жаткан советтик жаңы адаттарды кеңири таратуубуз керек. Азыр ооруган адамдарга, ага-туугандары менен жакын жолдоштору гана эмес, өзү иштеген коллективинин мүчөлөрүнүн баары барып жүрүшөт. Бул адат ооруган адамды моралдык жактан даарылап, анын тез сакайып кетишине белгилүү салымын кошоору шексиз. Ушунун баары бизде жаңы салттардын түзүлгөнүнүн ачык далили.

Эми биз аларды пропагандалоо жана турмушка кеңири киргизүү жөнүндө сүйлөшүүбүз керек. Баардык эле жаңы нерсе иш менен колдонмоюнча турмушка сиңбейт эмеспи. Анын сыңарындай, сөздөн ишке өтүп, ар бир жаңы салтты, жаңы адатты да түздөн-түз турмушка киргизүүгө өтсөк. Мүмкүн ал үчүн айрым уюштуруу маселелерин да ойлонуш керектир! Биз Октябрь жана Биринчи Май майрамдарына даярдык көрүү жана аны өткөрүү боюнча ар бир коллективде атайы комиссияларды түзүп жүрөбүз. Мындай комиссиялар бир

катар башка орчундуу окуяларды белгилөө үчүн да түзүлүп жүрөт. Бул жакшы жөрөлгө. Азыр ушул тажрыйбанын негизинде баардык ишканаларда, мекемелерде, окуу жайларында, колхоздордо жана совхоздордо советтик жаңы салттарды, адаттарды пропагандалоочу жана турмушка киргизүүчү, дайыма иштөөчү атайын комиссияларды түзүү максатка ылайыктуу болоор эле. Мындай комиссияларга администрациянын, коомдук уюмдардын (партия, комсомол, профсоюз, пионер ж.б.) өкүлдөрү, эмгектин алдыңкылары, коллективдеги кадыр-барктуу аксакал адамдар киришип, жаңы салтты киргизүүнү колго алышса, ошондо гана төрөлгөн балага ат коюу, үйлөнгөндөрдүн тоюн өткөрүү, эмгектеги эрдикти белгилөө, советтик армияга, окуу жайларына, пенсияга жөнөтүү, үй-бүлөлүк майрамдар жана башка ар коллективде болуучу кубанычты жана кайгылуу окуяларды белгилөөнү дин менен эски салттан биротоло куткарып алмакчыбыз. Биздин салттын революциялык күчү мына ушунда жатат.

АШ БЕРБЕЙ, АРДАКТАП КОЮУГА БОЛОБУ!

Адатта, аш-той деген сөздү чогуу жазып, айрым учурларда экөөнө тең бирдей даражада эле каршы чыгып жүрөбүз. Мен ал экөөнү атайы эки башка жаздым. Анткени, аларга аздыр-көптүр ар башка мамиле кылышыбыз керек го дейм. Элибиз турмушундагы жакшылык жагын той берүү менен белгилесе, жамандык жагын аш берүү менен белгилеп келет. Ушул тапта аштын 5 түрүн: кара ашын, үчүлүгүн, жетилигин, кыркын жана акыркы чоң ашын өткөрүп жүрүшөт. Бирок, ушундай аша чаппай аштарды эмне үчүн өткөрүп жүргөндөрүнө али күнчө отчет бербеген адамдарыбыз да аз эмес.

Алардын негизинде диндик ырым-жырымдар жатканы жалпыга белгилүү. Исламдын жоболоруна ылайык, жаш балдарды олтургузуу менен «мусулмандардын» катарына кошуу кандай парз болсо, каза болгон адамдарды карызынан куткаруу үчүн жогоруда аты аталган аштарды берүү да ошондой эле парз дешет. Эмесе ушул ар бир мусулманга парз болгон аштар жана ага тиешелүү ырым-жырымдар жөнүндө айрым мисалдарды келтирип көрөлү.

Кочкор районунда туруучу Б.Абдылдаев «Куру намыстыктан кутулсак» деген «Ленинчил жаш» газетасына жазган кабарында мындай дейт: «Жакында айылдардын биринен (Кочкор өрөөнүндө) кошо

жүргөн, кошо иштешкен жашы 85 менен 90дун ортосуна барып калган эки кары адам өлдү. Бирок, экинчиси кийин өлдү. Бирок экөөнүн ортосунда 70ке барып калган дагы бир абышка дүйнөдөн кайтты. Мына бул өлгөн абышкалардын кандай коюлганын айталы.

Эки абышканын мурунку өлгөнү колунда бардар болуп, эл арасында, ага-туугандарына карылыгы менен баркы болот. Бала-чакалуу кезинде өлдү. 6 бээ, 6 кой союлат. Арак-шарап ичкендерге аябай берилет, өрөөндөгү Кара-Мойнок, Комсомол, Кызыл-Дөбө, Мантыш көп эле кыштактардан өкүлдөр барышат. Барган адамдар мейман болуп, өлүк ээсинин сыйына кызыгышат. Эт желет, сөөк коюлат, сырттан келгендерге деп тогуз айылдан баргандарга 900 сом, ар айылга жүз сомдон «мүчө» дегенди коюшат. Жогорудагы чыгым аз келгенсип жалаң гана кыжымы-тукаба жана атластан «жыртыш» айрылат, бир метр материал төрт кишилик жыртыш болот. Айрылган жыртыштардын кыжымы менен тукабасы башка айылдан келген кемпир, келиндерге берилет, ал эми атлас болсо өз айылдык кемпир, келиндерге берилет. Жыртыш «касиеттүү» болгондуктан өлгөн адам көмүлөр күнү кемпирден-келинге чейин үйүндө эмне шашылыш оокаты болсо, таштап коюп барышты.

Ал эми ортодо өлгөн абышка оокаты менен өзү күн көрүп, колунда анчалык жок болгондуктан жөнөкөй эле коюлду. Тирүүсүндө тапкан-ташыганынын калганы үй-бүлөсүнө калды. Бирок, жогорудагыдай дүң-дүң болгон жок. Өлдү-кетти болуп унутулуп кетти.

Ал эми кийинки өлгөн абышка дагы ага-туугандуу болгондуктан ал өлгөндөн кийин өлүктүн мыкчыгерлери «биз өлүгүбүздү биринчи абышкадан кем коёт белек» дешип анын чыгымын дагы кем чачышкан жок. Себеби, экөөнүн кеткен чыгымы бир болгондон кийин өлгөндөр өзү ыраазы болуп, «бейиштин төрүнөн суроосуз эле орун алышат» дешет. Ортодо өлгөн абышкага эмнеси болсо да төмөнкү орун тиет имиш.

Өлөөр кишилер өлдү. Жогорудагы эки абышканын чыгымын эсептегенде бери эле болгондо эки миңге жакындап барды. Ушул зыян кимдики, чынында, алардын үй-бүлөсү, бала-бакырасы, туугандарыныкы эмеспи. Ушунчалык көп сандаган акча кайдан табылды делиниши ыктымал. Алар колдо барларын сатып анан кутулушат да. Учурунда ар кимден малды карыздап алышпадыбы! Акырында айыл ичинде эптеп күнүн көрүп, оокат кылышат да. Ал эми жогорудагы

эки абышканын бала-чакалары эмне үчүн тирүүсүндө урматтап, не бир жакшы шаарларды, театр-музейлерди көргөзө алышкан жок. Же болбосо, жогорудагы кеткен чыгымга кантип эстелик тургузулбасын! Ай өтөт, жыл өтөт, мүрзө кара жер болуп кала берээри баарыбызга белгилүү го. Андан көрө эстелик тургузушпайбы. «Атаганат десең! Бул ойго кантип кошулбай коёсуң. Адам адегенде тирүүсүндө сыйлуу болсо... Ырас, муну менен өлгөндө эмне болсо ошо болсун дегибиз келбейт. Өлүк да сыйлуу болуп, сыйлуу коюлсун. Аны ардак менен, урмат менен коюу, ар бир тирүү адамдын милдети, адамгерчилиги. Элибиз бул милдетин эң сонун аткарып жүрөт. Бирок, өлүк коюу дагы айрым аша чапмай менен толуп жаткан диндик ырым-жырымдар жөнүндө жүйөлүү сөздү угуп, жүйөлүү ишти иштесек.

Адатта өлүк ээси келген туугандарына «мүчө» берип жүрүшөт. Жогоруда келтирилген мисалда тогуз айылдын өкүлүнө жүз сомдон тогуз жүз сом «мүчө» берилиптир. Деги мынчалык акчаны берүүдөн мурун, алар ушул ырым жөнүндө ойлонуп көрүштү бекен! Ойлонууга убакыт кайда! Ата-бабадан калган салт. Алар кошумча алып келгенден кийин сен да кайра «мүчө» беришиң керек.

Эгерде, бул ырымга салт деген сөздү жаба салбай, жай отуруп ой жүгүртсөк эмне болмокчу! Жок дегенде ар бир пикирибизди айтмакчыбыз. Өлүккө адам акча алам деп келбейт, каза болгон адамды жоктоп, кайгырып, капаланып, кайгы баскандарга колунан келген жардамын бергени келет. Муну менен макул бололу, сен элүү сом алып келсең, кайра сага алтымыш сом «мүчө» берсе муну кандайча түшүнүүгө болот! Алып, келиптирсиң, сенсиз деле өзүбүздө бар деген какшыкпы! А мүмкүн өзүнүн байлыгын, баркын көрсөтүп, айланадан атак-даңк алууга болгон аракет болуп жүрбөсүн. Андай болбосо, алып келген кишиге кайра бербей койсо, ага чыдабаса, бирөө алып келбей, өлүк ээси деле бербей койсо эмне болот. Чын чынына келгенде так ушундай болуп жатпайбы. Сен алып келип көрсөткөнүң эле болбосо, анча-мынча айырмасы (же көп, же аз) менен кайра алып кеттиң. Иши кылып, апендиче бирин-бири алдап, бирин-бири соороткон кеп болуп жаткансыйт. Ушундай эле соодалашуу тойго да мүнөздүү, бир көйнөк алып келип, кайра бир көйнөк кийип кетесиң. Антип, мышык-чычкан ойнобой эле алып да келбей, алып да кетпей, ак ниетинди, тартуу кылып жөн эле келгениң оң го. Жок буга көнбөсөң, өлүк үстүндө соодалашпай, бергениңди доолабай кет. «Мүчө»

жөнүндө айтарым ушул, жолдош окуучу. Өзүң ойлонуп, айланадагылар менен жүйөлөшүп көрөрсүң, барсаң да алгандарды, бербесең да бергендерди билээрсиң.

Жогоруда «жыртыш» жөнүндө да сөз болуп олтурат. Бир метрден атлас же кыжымы-дукаба, төрт кишиге жыртыш болуптур. Динге ишенгендер, ушул жыйырма беш сантиметр чүпүрөктү «касиеттүү» деп ойлошуп, алууга ашыгышат. Анан ага, ал аркылуу каза болгон адамга куран окушат да, баланчанын «жыртышы» эле дешип, андасанда эскерип калышат. Мүмкүн, ошол үчүндүр, же алакандай кыжымы-тукаба үчүндүр, айтор, жолдош Абдылдаев жазгандай, өлүк коёр күнү, айылдагы кемпир-кесек, келин-кыздар эч кимиси калбай барган учурлар болот. «Жок жаңыласың, жыртыш үчүн эмес, маркумду акыркы сапарга жөнөтүү үчүн келишет» дээрсиз. Ылайым эле ошондой болсо гана! Бирок, баягы шектүү шектенет дегендей, мен ага болгон шегим жөнүндө гана айткым келип олтурат. Эгерде «жыртыш» айруу сөзсүз жана касиеттүү болсо, эмне үчүн бардык өлүктө бирдей гана чүпүрөктүн гүлдүү бир түрү гана айрылбайт. Эмне үчүн бирөөлөр кыжымы-дукаба, баркыт-атлас айрышса, экинчилери сатин-сүтүн, чыт-чыбыр түрүн гана айрышат! Эмне үчүн касиеттүү болсун үчүн дукаба айрыгандарга киши көп келип, чыт айыргандарга аз келишет! Эмне үчүн биринчилери жөнүндө ар түрдүү мактоолорду айтышса, экинчилери жөнүндө эчен түрлүү ушактарды айтышат! Ушундан кийин анын ыйыктыгына, «касиеттүүлүгүнө» кантип шек келтирбейсиң. Мында өлүк парзы деген шылтоо менен бирөөлөр байлыгын көрсөтүп, мактанып, куру намыстанышып жатышса, экинчилери «өлгөндүн үстүнө көмгөн» болушуп, өзүнөн өзүлөрү кемсинип, басылып, таланып-тонолуп жатышпайбы. Айрымдары болсо ушундай ар-кордон коркуп, биз баланчалардан кем белек, элге-журтка кеп-сөз болбой коёлу дешип, эртеңки күн менен эсептешпей, колунда болгонун бүт, колунда болбосо ар кимден карыздап-куруздап чачышат. Мындайларды кош аттап сүрөөнүн ордуна «Ээй! Маркум менен кошо жатпагандан кийин кур намысты коюп, эртеңкиди, калган-каткан үй-бүлөнү, бала-бакыраны ойло» деп өз учурунда туура кеңеш берсек, курулай мактоодон көрө бул адамгерчил болоор эле деп ойлойм. Муну баса айтып жатканымдын себеби, дагы бир таң калаарлык «ырым» так ушундай кур намыс менен байланыштуу болуп олтурат. Бизде, өлгөн кишилердин кийимин – аны

жууп, кепиндегендерге бөлүп берет эмеспи. Бул алардын акысы катары болсо дагы, дин «сооп» менен байланыштырып койсо керек. Бирок, ошо кийимдердин берилишине караганда анын алып келүүчү сообунан аргасыздан түңүлөсүң. Айрым адамдар, айрыкча карылар, тирүүсүндө эптеп-септеп, бирдемелерди мойнуна илип жүрө беришет. Ал эми жылтыраган-жултурагандар баарын өлгөнгө сакташат. Ооба, силер азыр «кийбесем, иши кылып өлүмтүгүмө болсо болду. «Баягынын бир сын көйнөгү жок экен» – деп кеп-сөз болбосок болгону» деп, бизди соороткон болосунар. Салт менен дин экөө бириксе да ушунун тууралыгына кантип бизди ишендирээр экен. Тирүүндө кийбеген кийимдин өлгөндө эмне кереги бар! «Баланчанын бир тың көйнөгү жок экен» деген сөздүн өлгөндө айтылышынан да самтырап-сумтурап жүрүп, тирүүндө укканың катуу болуп жүрбөсүн! Кийимди өлгөндө бирөөгө берүү үчүн эмес, өзүң кийүү үчүн алат эмессиңби! Эгерде, сен өлгөндө кийиминди эски экен деп албай койсо, албай коюшсун, аны бербей эле койсо эмне болот. «Эч нерсеси жок экен» – деп ушак айтышса айтышсын, укпай эле койсоңчу. Деги, буларды алардын адамгерчилигине койгонубуз оң го. Анын үстүнө «кийип жүргөн кийимдердин гана сообу тиет» деген молдолордун сөзүн эске алсак, каткан кийимдин тирүүдө гана эмес, өлгөндө да пайдасы жок болот тура. Ал эми, тирүүндө киймек түгүл көрбөгөн, бирок, сага арналып берилген жаңы кийимдер жөнүндө эмне демекчисин!

«Оо, мынчалык кийим тирүүмдө болсо, жалгыз көйнөгүмдү катпай эле кийбейт белем» деп айтмакмын деп дебениз. Ырас эле ошентмексиз. Деги ушул өлгөн адамга арнап кийим тигип же сатып алып анын сөөгүн жуугандарга берүү, «мына тирүүндө көрбөгөндү, өлгөнүндө кий» деген шылдың болот го. Андай эмес десең өлгөн киши кийбеген кийимди, ошонун кийими деп бирөөгө бербей эле койбойбузбу! Адам адегенде тирүүсүндө сыйлуу болсо дегенибиз ушул. Ушинтип, айрымдары адамдын өлгөндө баркын билип, аябай «сыйлашкан» болушат, бирок бул сый эмес, куру намыскөйлүк, коркоктук. Сен элдин сөзүнөн коркконуңан, арданганыңан, айбыкканыңан, аргасыздан иштедиң. Аны тирүүсүндө сыйлай албаганыңды көпчүлүктүн алдында мойнуңа алдың. Же болбосо, кимден коркуп кийим тиктирдиң. Динденби, салттанбы? Жок. Сен аларга жашынба! Ал динде да, салтта да жок. Ушундай «динди» да, «салтты» да бузган дагы, бирөөнүн кылыгын айта кетейин.

Дин боюнча чоң ашты бир жылдан кийин берсе дешет. Бирок, жыйырма тогуз жылдан кийин аш бергендер эмнеге таянышып, эмне максат көздөшөт болду экен.

1958-жылы Алайдагы Гүлчө ГЭСинин директору Камал беш райондо жашаган тааныштарын чакырып, эчак өлгөн атасына аш берген, ашка келгендерден баш аягы болуп 42 тай, 2 ат, 80 кой, 78 серке жана башка дүнүйөлөр чогулган. Ушундан улам Камалдын аш берүүсүнүн негизги максаты, диндик ырым-жырымды пайдаланып, өзүнүн материалдык байлыгын көрсөтүү жана өз баркын өзү сынап, капкайдагы илик-жилигин, дос-тамырын жана жарма-тааныш жакындарын чакырып олжо чогултуу болуп жүрбөсүн? Же болбосо, адамдарга аздыр-көптүр колдон келген каражат менен аш берүү парыз болсо, анда эмне үчүн өз убагында беришпей, ушул убакка чейин созушуп келе турган жөндөрү бар? Демек, адамдардын колу тартыш болсо, андай ырым-жырымдарды өткөрбөй койсо деле болот экен го.

Бул баягы «аш көп болсо, каада көп» дегендей, материалдык турмуштун жакшырышын эски диндик ырым-жырымдарды жандандырууга жасалган аракет. Эгерде, Камал жана ага окшогондор, чын эле эчак өлгөн ата-энелерин эскерүүнү каалашса, эмне үчүн эстелик тургузууга батынышпайт.

Биз ата-энебизди, ага-тууганыбызды бир жолу аш берүү менен эмес, колдон келишинче эстелик коюп ар дайым эскеришибиз керек. Айтмакчы, эстелик тургузууда да ислам дининин таасири өтө күчтүү. Эмнегедир, биз ушул убакка чейин эстелик десе эле инерция боюнча күмбөз же коргон сала коёбуз. Эгерде башкача салсак болбой калабы! Ушул тууралуу ойлонуп көрдүк бекен!

Менимче, эстелик тургузуу менен эле өткөн адам жөнүндө камкордук бүтпөйт. Тургузулган эстелигибизге дайыма көз салып, керек болсо жасап-түзөп, жакшы кармашыбыз зарыл. Эстеликке болгон камкордук, анын алдында жаткан ардактуу адам үчүн камкордук эмеспи. Биздин күмбөздөр менен коргондор ушундай талапка жооп береби! Биз аларга ушундай мамиле жасайбызбы! Жок. Ага, баарынан мурун дин, анан алар жасалган материалдар (жалаң мүмкүнчүлүк эле топурактан жасалат эмеспи) мүмкүнчүлүк бербейт. Ислам күмбөз менен коргондун кезек-кезеги менен ремонттоп турууга уруксат бербейт. Ошондуктан, салынгандан тартып бузулганча адамдын колу тийбейт. Азыр айыл жерлеринде да граниттен, темирден тургузулган

чакан жана кооз эстеликтер пайда боло баштаганын баарыбыз эле байкап жүрөбүз. Эмне үчүн аларды колдоого болбосун. Алар биздин доорго тиешелүү, биздин коюучу эстелигибиз.

Ырас, өлүк коюу же эстелик тургузуу, адамды жашыткан аянычтуу көрүнүш. Бирок, биз муун-жүүндөн ажырап, маркумду жоктоонун кайгы-муңуна гана батпастан анын тирүүлөрү үчүн чоң тарбиялык мааниси бар экенин эстен чыгарбашыбыз керек. Ушул жагынан алганда, өлүк коюунун Советтик салтын мындан ары өнүктүрүүгө жана кеңири жайылтууга мезгил жетти. Биз, эл үчүн иштеп, эл үчүн жашаган, эң сонун кадыр-барктуу адамдарыбызды кандай коюп жүрөбүз! Бул суроого жооп издегенде Родинабыздын борбору Москвадагы Улуу Лениндин мавзолейи, карт Кремлдин тарыхый дубалы көз алдыма келип олтурат. Аларды сен да элестетип көрчү, жолдош окуучу. Мүмкүн көргөндүрсүң! Көрбөсөң, алар жөнүндө окуп же ар кимдерден уккандырсың!

Ал жерлерде баарыбызга кымбат адамдар коюлган. Москвага барган адам, баарыдан мурун ошолордун турпатына баш ийип, ар биринин басып өткөн жолун кайра баштан эскерүүгө ашыгышат. Анан, улуу дубалды бойлоп баратып, алар баштаган, алар күрөшкөн, алар курман болгон иш үчүн талыкпастан күрөшүүгө дагы бир жолу ант бергенинди байкабай каласың. Ал эстеликтердин күчү, сыймыгы, таасири ушундай. Менимче, алар адамды жашытканга караганда алда канча көбүрөөк чыйралтып, кайраттанып, ал турсун сыймыктантат.

Муну менен мен өлүк коюунун жана эстелик тургузуунун жаңы коммунисттик салты пайда болгондугун, ал салттын азыркы жана кийинки муундар үчүн канчалык тарбиялык зор таасири бар экендигин гана айткым келип олтурат.

Ырас, «Кремлдин дубалы бирөө. Ал эми эл үчүн, коммунизм үчүн күрөшкөн, кадыр-барктуу адамдар аябай көп. Алардын баарын тарыхый дубалга кантип батырабыз» дээрсин, жолдош окуучу. Мен баарын эле ошол дубалга коюш керек, баарына эле залкар-залкар эстелик тургузуш керек, ошондо гана алардын эстелиги таасирлүү болот деген ойду айткым келбейт. Башка жерлерде шаарларда, кыштактарда, ал турсун ээн талааларда коюлган чакан эстеликтердин жүрөк титиреткен күчтөрүн өзүнөр билесинер. Баарын санап олтурбай эле Волгограддагы «Мамаев Курганды», Ата Мекендик согуштун баатырларынын туулган жерлерине коюлган эстеликтерди гана

элестеткилечи. Деги бул ишти жеке эле баатырлар, кадыр-барктуу адамдар эмес, дагы кеңири масштабда ойлонуп, кеңири масштабда иш жүзүнө ашыруубуз ылайык болуп жүрбөсүн? Эмне үчүн эмгеги сиңген, көрүнүктүү адамдарды ар бир колхоздун, райондун, республиканын масштабында атайын бир жайга коюуну уюштурууга болбосун. Оюмду бекемдөө үчүн бир мисал келтирейин. Бир нече жыл мурун Абакир деген чабан колхоздун коюн сактап калуу үчүн курман болду. Ал жөнүндө «Ленинчил жаш» газетасы жакшы материалдарды жарыялоо менен анын эрдигине коомчулуктун көңүлүн бурду. Андан ары эмне болду? Абакирди колхоз кандай койду? Анын мүрзөсү кайда? Ал жөнүндө кандай камкордук көрүлүп жатат? Анын эрдигин айылдаштары айтып жүрүшөбү? Уккан кабарга караганда, Абакирдин коюлушу адаттагы адамдардан анчейин деле айырмаланбаптыр.

А чындыгында ал баатырларча коюлууга, ал турсун колхоздун эсебинен чакан эстелик тургузууга толук татыктуу эмес беле. Анын эрдиги, анын образы жеке эле айылдаштарын эмес, жалпы эле жаштарды ар качан шыктандырган кымбат жана ыйык образ эмеспи. Мындай адамдар азыр ар бир коллективде бар. Аларды тирүүсүндө гана эмес, өлгөндөн кийин да кадырлап, камкордук көрүш биздин милдет. Биздин көз караш, биздин мораль ушуга чакырат. Менимче, бул маселенин экинчи, динге каршы жагына да маани бербей коюуга болбойт. Айрым учурларда маркумдун жаркыраган элесин көз көрүнө эле молдолор шылдындап жүрүшөт. Жакында мен билген бир атеист каза болду. Ал дайыма атеисттик темада лекция окуп, айылдагы молдолорду ооз ачтыруучу эмес. Молдолор да андан айбыга турган. Ал атеист бойдон каза болду. Демек, атеисттерче коюлушу керек эле. Тилекке каршы андай болгон жок. Андан корккон молдолор азыр ага жаназа түшүрүшүп, дооронго олтурушту. Ушул темада жазылган Б.Шамшиевдин макаласын окуп көрөлүчү.

Мындан бир аз убакыт мурда карыя мугалимдердин бири, азыркы көп инженерге, врачка, маданият кызматкерлерине таалим-тарбия, билим берген адам каза болду. Чындыгында бул жоготуу анын жүздөгөн окуучулары үчүн өтө кейиштүү, өтө оор жоготуу эле.

Октябрь революциясынын алдында жетим калган тестиер бала кыштын кыраан чилдесинде кылчылдап, жайкы жамгырда кайыштай ийилип, ашка карды тойбой, бутуна чокой кийип байлардын малын багып, күлүн чыгарып, отун жагуу менен күн көрүп, башын калкалап

келген. Баса, бир кара козу бербейсиң деп, молдо медиреседен кууп чыккандыгын дайыма айтып берчү эле. Молдону мыскылдаганы үчүн табылгынын тагы анын жонунда айлар катары менен кетпей да жүргөн... Кыргызстанга Октябрьдын алоолонгон жалынынын учкундары чачырай баштаганда жетим малчы жарды-жалчылар менен кошулуп, жаңы бийликти, жаңы түзүлүштү кучак жайып кубанып тосуп алган. Совет бийлигин орнотуу жана чындоо ишине билегин түрө киришкен. Кулактарды жоюуда жана бытыранды чарбаны коллективдештирүүдө да өзгөчө айырмаланып көрүнгөн. Анын жүрөгүнүн жалыны, билими, көбүнчө Совет коомунун жаш мүчөлөрүн тарбиялоого жумшалган. Ондогон жылдар катары менен орто мектептердин директору болуп иштеген, кыргыз адабияты менен тили боюнча көп сандаган жеткинчектерге сабак берген.

Адабият сабагында ал окуучуларына атеисттик зор тарбия берген. Токтогулдун динге каршы ырларын өзгөчө маани берип айта турган. Маркум жөнөкөй гана окутуучу эмес, эң сонун пропагандист жана аңгемечи болучу. Калк арасында диндин зыяндуулугу жөнүндө окуган лекцияларын, өткөргөн аңгемелерин көп адамдар кунт коют угушат. Мына ушундай атеист адамды акыркы сапарга узатаардын алдында биз бири-бири менен сыйлыгышпай турган окуяны көрдүк.

Бир кезде үйдүн ичинен кандайдыр бир сүрөөнү кыраатка салып окуп жаткан молдонун үнү угулду.

– Ата-бабадан калган салт экен – деди басып келген орто жаштагы адам. Мына бул сөз биздин жүрөгүбүздү туз куйгандай ачыштырды. Чындыгында куран окуп, жаназа түшүрүүгө кылган аракет маркум агайдын мүнөзү, иши, жүрүш-турушу менен коошпой турган көрүнүш эле. Эмне үчүн биз маркумдун ишин, пропагандисттик – жалындуу сөзүн азыр эле молдолорго, динге тепсетип жибердик деген суроонун алдында калдык. Мына бул сыяктуу көрүнүш менен эч качан келишүүгө болбойт эмеспи. Бирок, иш жалаң гана доорон же жаназа менен бүтүп калган жок.

– Азыр мүчө бөлүштүрүү башталат, – деп кулагыбыз да чалып калды.

Топ-топко бөлүнгөн молдолор акчаларды чөнтөккө салып жатты. Миңдеген сом акчаны туш келди бөлүп кетишти. Байкап көргөн адамга бул өзүнчө эле талоон эмес беле, ушул жерде акчаны солоп кайткан молдодон бирөө тамаша кылып соогат сураган экен. Молдо кызарбай

эле «дагы болуп кетээр, ошондо аларсың» – деп жооп бергендигин айтышты.

Бул уламыш эмес, чындык. Молдолор үчүн өлүм – олжо. Эмне үчүн атеисттер, аларга көз көрүнөө олжо болушу керек? Анысы аз келгенсип «биз болбосок арам өлмөксүн» – дешип, өлгөндө өчүн алышып шылдың кылышпадыбы! Ушинтип, тирүүсүндө биздин көз карашты жактап, аны пропагандалаган адамды, азыр биз жактай албай динсиз, жаңыча коё албай олтурабыз. Буга кантип өкүнбөскө болот. Ооба, өкүнүчтүү окуя. Ушунун өзү эле кудайга, динге ишенбеген адамдарды, исламдын эч бир жоболорун колдонбой коюуну талап кылып жатпайбы!

Же болбосо, айыл-кыштакта, айрыкча, «мусулмандардын» мүрзөсүн өзүнчө «христиандардын» мүрзөсүн өзүнчө бөлүп жүргөнүбүздү алалычы. Мындай бөлүштүрүү динге ишенгендер үчүн табигый. Ал эчактан бери келе жаткан диндик көрүнүштөрдүн бири. Бирок, атеисттер үчүн мусулман же христиан деген белгилери аркылуу ошол эки мүрзөнүн бирөөнө коюлушу, жогоруда айтылгандай эле өкүнүчтүү көрүнүш го деп ойлойм. Бирок бардык динге каршы күрөшүп жүрүп эмне үчүн өлгөндөн кийин эле «мусулмандардын» мүрзөсүнө коюлуп калышыбыз керек. Эмне үчүн диндик белгилер менен эмес, бардык улуттун өкүлдөрү коюлуучу көрүстөн уюштурууга болбосун? Баса, андай көрүштөндөр айрым жерлерде бар эмеспи. Биздин милдет аны ар бир жерде уюштуруп, өлүк коюну диндик ар кандай ырым-жырымдардан тазалоодо турат. Ал үчүн каза болгон адамды эмгегине жараша, ал иштеген коллективдин түздөн түз катышуусу жана камкордугу менен коюшубуз керек. Ошондо гана өлүк ээлерин толуп жаткан диндик машакаттардан, ыгы жок материалдык ыгымчыгымдардан куткармакчыбыз.

«АРАМ ЖАНА АДАЛ» ЖӨНҮНДӨ ЭМНЕ ДЕМЕКЧИСИҢ!..

Үч-төрт жыл мурун Ысык-Көл өрөөнүндөгү «Коммуна» колхозунун мүчөсү карыя Ботбаев Ыймаке өз ыктыяры менен чочко багууга өтөт. Анын бул иши айрым айылдаштары, айрыкча аксакал курбулары тарабынан такыр жактырылган жок. «Алтымыштан ашканда чочко багып жаныңа эмне күч келди экен» – деген сөз ооздон оозго өтүп, Ыймакеге угулду. Ыймаке болсо, алар менен айтышуунун

ордуна чочколорун жогорку семиздикте багып, мамлекетке арзан эт тапшырды. Колхоз ак ниет адамына далай-далай алкыштарды айтып, баалуу сыйлыктарды тапшырды. Кимиси туура иштеди! Талаш кимдин пайдасына чечилди! «Ыймаке жеңди» дечүлөрдүн добушу мага угулуп турат. Мен да силер менен макулмун. Бирок, биз үчүн мурун атеисттик жеңиш болуп жүрбөсүн? Биз бир канча жүз центнер эт гана албастан, миңдеген кишилердин – ишендирүүчүлүгү үлгү алып жүрбөйбү? Ушул жагынан көңүл буруп көрөлү. Же болбосо, эмне үчүн чочко багууга болбосун? Эмне үчүн аны жанына күч келген киши багышы керек? Деги чочко багуунун кандай артыкчылыгы же кордугу бар? Жер жүзүндө, аны баккан эл көп эмеспи!

Сыягы бул жерде асыл эмгек жөнүндө эмес, адамдын ишеничи, анын моюн сунган дини жөнүндө сөз кылуу керек го. «Мусулман» болуунун айрым белгилери жөнүндө жогоруда айтып өттүк. Ал эми тамак – аштын адал-арамын ылгап ичиш да ошондой эле белгилердин бири дешет.

Ислам дини «мусулман жана каапыр» деп адамдарды гана бөлбөстөн, алардын тамактарын да негизинен «адал жана арам» дешип-экиге бөлөт. Эмнегедир «мусулмандардын» тамак-аштары «адал», ал эми «каапырлардын» айрымдары «арам». Бул жерде окуучулардын көңүлүн «айрымдары» деген эскертүүгө өзгөчө бура кеткибиз келет. Эмне үчүн «каапырлардын» бардык тамак-ашы эмес, айрымдары гана «арам» болуп калды экен! Ушул өзү эле мындай бөлүнүүнүн боштугун, ишеничсиздигин далилдөөчү себептерден болуп жүрбөсүн! Ага кийинчерээк кайрыларбыз. Азыр болсо, «арам» деген сөздүн «сыйкырдуу» күчүн текшерип көрөлүчү. Мусулман «арам» даамды татпоолору керек. Эгерде таткан болсо жеке эле өзү эмес, эчак өлгөн жети атасына чейин «капыр» болуп, тигил дүйнөгө барганда тозокко түшөт. Ушундай укмуш «арам» даамдардын бири чочконун эти. Ислам дини чочконун эти турсун, өзүн тик кароого уруксат берген эмес. Ага ишенгендердин алдынан чочко чыкса тетири карап же алыс жерден айланып өтүшүүчү. Ошонун кесепетинен алар азыр колбасаны бардык түрлөрүн ичүүдөн чочулашат. Алардын айтуусуна караганда баары аралаш, баары бир жерде жасалып, бир казанда бышат имиш. Бул түздөн түз эле түшүнбөстүк эмеспи.

Ырас, муну менен мен: «чочкону бакпасаң да бак, этин жебесең да же, ансыз сен атеист эмессең» – деп айткым келбейт. Аны багуу же

бакпоо, этин жеш же жебеш ар кимдин өз эрки. Эч ким, эч кимди кыйнабайт. Сөз диндик көз караш менен мамиле кылгандар жөнүндө баратат.

Ар кимдин, ар бир элдин жакшы көргөн тамак-ашы бар. Алсак, элибиздин эң барктуу даамдары мал чарбачылыгынын азык-түлүктөрү болгон. Алардын ичинен айрыкча орунду эт жана кымыз ээлеген. Нан продуктулары мурун экинчи орунда эле, жашылчалар болсо, жокко эсе болгон. Бул элдин эт-сүттү өтө жакшы көргөндүгүнөн эмес, дан менен жашылчалардын жетишсиздигинен чыккан. Мындай көрүнүш тигил же бул деңгээлде, дээрлик көчмөн элдердин баарына мүнөздүү нерсе. Ошондуктан элдин тамактануусу бир жактуу болуп, белгилүү санда гана тамактын түрлөрүн даярдоону билишкен. Эттен: туураган эт, куурдак, сүттөн: айран, каймак, май, курут, быштак, эжигей жана башка тамактарды даярдашкан. Ал эми эгин-тегин, кант-чай оокаттуу адамдардын үйлөрүндө гана учураган. Эт эң эле даңазалуу даам болгондуктан үйгө келген конокко кой союу сыйлоонун жогорку түрүнө киргизилген. Ырас, мейманды мындай сыйлоонун түрү өз мезгили үчүн өтө алгылыктуу болгон. Бирок, ал көпчүлүк учурларда колунда барлар үчүн гана мүмкүн эле. Ал эми мындай сыйлоодогу айрым түшүнбөстүктөр колунда жок кедей-кембагалдар үчүн кээде артыкбаш кыйналыш-кысталыштар туудурган. Кээ бир адамдар, эски эт жесе оозун тиштеп алчуудай, атайы кой сойбойт деп таарынышкан, ал эми үй ээси болсо үйүндө эти турса да, ушундай кур жемеден кутулуу үчүн атайы кой союуга аракеттенет.

Колунда жок болсо башкалардан карыз алган. Эгерде карызга табылбаса, «койдун канын ичмек беле, этин жейт да» дешип, өзүлөрүн өзү сооротушкан. Ушунун уландысын азыр да угуп жана көрүп жүрөбүз. Бул эки жактан тең болгон түшүнбөстүк жана курулай намыскөйлүк. Же болбосо, коноктун ичээри тамак болгон соң эттин жаңы же эскисинде эч кандай деле айырма жок эмеспи. Мейманды сыйлоонун максаты, кыйналып-кысталып, кейип-кепчип жатып, өлгөндө-талганда тапкан коюн союуда эмес, жаркырап-жайнап конок менен кошо олтуруп, колунда бар даамын бериште. Эгерде мен элибиз коногун сыйлаган ушул эң барктуу даамы – эт айрым элдер үчүн «арам» десем, «мусулмандар» ишенишер бекен! Сөзсүз ишенишпейт. Эмесе фактыларга кайрылалы.

Уйлардын саны боюнча дүйнөдө биринчи орунда Индия, экинчи орунда Америка Кошмо Штаттары, үчүнчү орунда Советтер

Союзу турат. «Оо, анда Индияда эт менен сүт көп өндүрүлөт тура», деп жүрбөнүз! Жок. Ушунчалык көп мал, Индия үчүн байлыктын булагы эмес, жакырчылыктын булагы болуп олтурат. Ал киши башына сүт жана эт өндүрүү боюнча дүйнөдө эң акыркы орунду ээлейт. 1961-жылдын маалыматы боюнча орточо эсеп менен Америкада ар бир кишиге 99 килограмм эт өндүрүлсө, Индияда аран эле 2 килограмм эт өндүрүлгөн. «Мунун эмнеси таңгалаарлык. Эт өндүрүү боюнча Америкадан Индия эмес, биз да артта эмеспизби. Анын үстүнө Индиянын эли аябай көп да дээрсииз. Кептин баары эле ошол элдин көптүгүндө болуп, эт жетпей жатса өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот эле. Бирок, кеп таптакыр башкада. Көрсө, индиялыктар уйга сыйынышат экен. Ошондуктан аны союуга, сүтүн ичүүгө дин боюнча тыюу салынган. Эгерде, ага ишенген адамдардын алдынан уй чыкса же бараткан жолунда уй жатса аны тургузбастан айланып өтүшөт. Муну жогоруда айтылган «мусулмандардын» чочкого кылган мамилеси менен салыштырып көрчү. Булар уйга «сыйынганынан» ошентип, «мусулмандар» чочконун арамдыгынан улам ушинтишет. Дин жагынан алганда экөөнүн арамдыгынан эч айырмасы жок экенин талашпассыз.

Айланып өтүш менен эле бүтсө гана, уйларды өлгөнчө багуу алардын милдети. Ал эми өлөөрүнө жакындап карыган уйларды айылдан алыс аңызга апарып ташташат. Уйлар акырындык менен ошол жерде өлүшүп, итке-кушка жем болушат. Ошондуктан, Индияда уйлар өтө көп, а эт жок. Сүт ичилбегенден кийин уйлардын басымдуу көпчүлүгү саалбайт. Саалган уйлардан орточо эсеп менен жылына 200 литр сүт чыгат. Ал эми дүйнөдө жылына 5-6 миң литр сүт берген уйлар бар эмеспи. Өлкөдө атайы сүт иштетүүчү завод жана сүт ташууга ылайыкталган транспорт жок. Уйлардын басымдуу көпчүлүгү, азык-түлүксүз карыган жана оорулуу болгондуктан орточо эсеп менен киши башына өтө эле аз сүт өндүрүлөт. Диндин «касиети» мына ушундай. Адамды жаратылыштын байлыгынан ажыратып, ачарчылыкка алып келип олтурат. Статистикалык маалыматтарга караганда Советтер Союзунда жашаган ар бир кишинин бир күндүк тамактануусуна үч миңден ашык калория туура келсе, индиялыктарга эки миңге жетпеген калория туура келет. Мындай диндик чектөөлөр жеке эле индиялыктарга эмес, дүйнөнүн көп элине терс таасирин тийгизип келе жатат. Азыр жер жүзүндө жаныбарлардын бир жарым миллиондон

ашык түрлөрү жашайт. Алардын канчасы адам баласынын азык-түлүгүнө жарап жүрөт? Өтө аз. Ашып кетсе беш-он процентидир. Демек, канча бир натуралдык ресурстар пайдасыз жатат. Ырас, муну менен бардык жан-жаныбар адамдын тамактануусуна жарайт дегибиз келбейт. Сөз алардын жарактууларын пайдалануудан диндик көз караштын зыяндуулугу жөнүндө гана баратат.

Азыр эле элибиздин мурунку жарды дасторкону ар түрдүү тамактар менен байыды. Эт-сүт менен катар тамак өнөр жайынын толуп жаткан продуктылары элибиздин тамактануусунун негизи болуп калды. Азыр киши башына айыл чарба продуктыларын өндүрүү боюнча дүйнөдө биринчи орунга жетүү маселеси күн сайын чечилип жатат. Ушундай жетишкендиктерди толук пайдалануунун ордуна «эски» тамактар эсинен кетпей, жаңы тамактардын баркына жетпей жүргөн да бар. Бул жашылчалар менен коомдук ашканалардан тамактанууга келгенде кездешип жүрөт. Алар «чөп-чар» дешип, өздөрү жашылча аралашкан даамдарды ичишпегени аз келгенсип, «Кыргыздар жашылчасыз эле жашап келишкен» – деп өткөндөгү жокчулук менен мактануудан да тартынышпайт. Дыйканчылыктын жоктугунан улам биздин дин дасторконунда жашылчалар да болгон эмес. Ал эми башка жактардан анда-санда келип калуучу өрүк, мейиз сыяктуу ширин жемиштерди караңгы эл «бейиштин даамы» дешип даңазалашкан. Ислам дининин өкүлдөрү да бул сыяктуу жержемиштеринин Мекке менен Мединада гана «өсөөрлүгүн» айтышып, жетишсиздикти диндин кызыкчылыгы үчүн пайдаланышкан. Анын «мусулмандарга» Мекке менен Медина берүүчү гана «бейиштин даамы» эмес эле, дыйканчылык кылган элдин колунан жарааларын, азыр ар бир кыргыз өз көзү менен көрүп, өз колу менен өстүрүп олтурат. Бүгүн бизде жеке эле республикабыздын калкы эмес, союздун калкы менен бөлүшкөн ондогон жашылча совхоздорубуз жана колхоздорубуз бар.

Биз өзүбүздүн дасторконубузга ушундай диндик көз-караштар менен мамиле кылбастан, илимий көз караш менен мамиле кылышыбыз керек. Ошондо гана тамактануучу даамыбыз азыркыдан да алда канча көп жана ар түрдүү болот.

ҮЙЛӨНҮ ЖАНА СҮЙҮҮ

Темага көңүл бурган окуучу түз эле анын эмне үчүн «Сүйүү жана үйлөнүү» эмес, тескерисинче, деген суроо бериш мүмкүн. Ырас эле үйлөнгөндөн кийин сүйүү да болбостон, сүйүүдөн кийин үйлөнүү пайда болот эмеспи. Бирок, турмушта буга карама-каршы «эрежелер» жашап жүрөт. Биз билген колхоздук механизатор Аалы жакында онунчу классты бүткөн кызга үйлөндү. Ал жөнүндө сүйлөшө кетип:

– Качантан бери сүйлөшүп жүрдүңөр эле! – дедим.

– Бир жолу да сүйлөшкөн эмеспиз! – Аалы чынын айтты.

– Анан кантип алдың!

– Жөн эле, ала качтым

– Ал сени сүйөбү!

– Билбейм. «Азыр сүйбөсө, бара-бара сүйүшүп кетебиз да. – Аалы болор-болбос жылмайып койду. Мен уккан кулагыма ишенбейин десем, сөздүн ээси эч нерседен капарсыз мандайымда турат. «Бара-бара сүйүшүп кетебиз да». Кандай кайдыгерлик! Кандай жоопкерсиздик! Баш кошкондон кийин мындан башка эмне айтмакчысың. Бирок, мунун эмнеси үй-бүлө? Ал эмненин негизинде курулду? Үй-бүлөнүн данакери болгон тунук сүйүү кайда? Баса, ал качан, кандайча пайда болмок? Эгерде, пайда болбой калсачы?

Бул суроолорду жалгыз эле Аалыга берсек гана. Тилекке каршы андай болбой олтурбайбы. Ошолор жөнүндө кеңири сөз козгоо үчүн биз да теманы атайын тескерисинче койдук. Ушинтип, адегенде үйлөнүү, андан кийин, сүйүү!

Бул эрежени жетекчиликке алгандар үчүн баш кошууну бийлеген сүйүү эмес, башка нерсе. Анын аты – өткөндүн ар түрдүү калдыгы.

КЫЗ АЛА КАЧУУ САЛТПЫ!

Кыз ала качуу жөнүндө көп айтылып, көп жазыла баштады. Бирок, али турмуштан түртүп сала албай жатабыз. Анткени, аны айрым кары-картандар гана жактабастан, жаштарыбыздан да аралашып кетип жатат. Биринчилерден болуп көрүп туруп, али түшүнбөгөндүгүнөн жасап жатат деп ойлойсуң. Бирок, ошолордун эле катарынан илим менен маданияттын жетишкендиктерин өздөштүргөн жаштарды көргөндө, бул оюң орду-түбү менен жалгандыкка чыккансыйт.

Анан туруп: – Ушунуңуз уят эмеспи. Ала качпай эле сүйлөшүп албайсызбы?– деп суроого аргасыз болосуң. Жүйөөлүү суроого уялып же кечирим суроонун ордуна:

– Эмнеси уят. Ата-бабадан калган салт болсо эмне кылабыз.

«Ата-бабадан калган салт болсо эмне кылабыз!» Чоң сөз, чоң укук. «Ага менин да, сенин да алың жетпейт. Ал азыркы туура келбеген иш кылууга укук берет жана андан куткарып калат». Жогорку жооптон ушуну гана түшүнүүгө болот. Ошондуктан, ал ага таянып, көрбөгөн немени көрдүң, сүйбөгөн немени сүйдүң, тийгиси келбесе да тийдиң деп, ата-бабасынын атына жамынып үйлөнүп олтурушат.

Ырас эле, ала качуу, калың берүү жана куда түшүү ата-бабадан калган «ыйык» салттардан болуп жүрбөсүн? Андай болсо, аларды колдонуучулардын айыптоонун кереги жоктур?

Тилекке каршы, бир катар жаштардын оозунан ушундай түшүнүктөрдү угууга болот. Кимде ким ушундай ойлосо, анда ал жөнөкөй эле жаңылышпастан, элдин атына да, салтына да шек келтирген болор эле. Азыр айрым жаштар ала качып жүргөндө кыз ала качуу, эч качан элибиздин салты болгон эмес жана боло да албайт. Ал – бар болгону тап коомунун адилетсиз турмушу жараткан көрүнүштөрдүн бирөө.

Мурун мал-жаны жана кадыр-баркы жок кедей-кембагалдын балдары бай-манаптын кыздарын сүйсө дагы, үйлөнүүгө даай алышкан эмес. А бай-манаптар болсо, өз кезеги менен кызы сүйсө дагы, кедейдин баласына берүүнү ойлошкон да эмес. Мындай учурда ар бир таптын өкүлү адегенде өз чөйрөсүнөн үйлөнүүгө аракеттенишкен. Кокус, кедейлердин киши көңүлүн бурган кыздары болсо, аны-муну карабастан эле алдуу-күчтүү адамдар зордук-зомбулук менен алып кетишкен. Ал эми андайлардын кыздары колунда жокторго жакса, оңой-олтоң эле иш жүзүнө аша койгон эмес. Эки жаштын сүйүүсүнө жана үйлөнүүсүнө уруучулук чектөө да терс таасирин тийгизбей койгон жок. Булар тап коомунун адилетсиз жана адамгерчиликсиз закондору эле. Көп адамдар ал закондорго аргасыздан баш ийишти. Көп адамдар ага каршы жекеме-жеке кармашышты. Айрым учурларда алдуу-күчтүү адамдар сүйүүнү зордук-зомбулук менен жеңишсе, айрым учурда сүйүү аларды жеңди.

Эгерде эки жаш бири-бирин чын эле сүйүшсө, алар ар кандай оорчулукка көнүшүп, бири-бирине жетүү үчүн акыр аягына чейин

күрөшүшкөн. Бул күрөштө далай азаматтар тилегине жетпей калып, өмүрүн сарп кылган, далай кыздар сүйбөгөндүн байбичеси болгончо, күл чыгарган күн болуудан тартынышкан эмес. Ушундай таптык уруучулук чектөөлөргө жана атайы төлөнүүчү калыңга негизделген үйлөнүүнүн адилетсиз закондорун бузуунун туура жолу катары сүйгөндөр качып кетишкен. Эгерде, муну «ала качуу» деп түшүнсөк, анда ал бирин-бири сүйгөн адамдардын өз ара макулдугу менен гана болгон. Эгерде кыз макул болбосо, эч ким андай ишке бара алган эмес. Ал эми азыркы ала качуу сүйүү эмес, өзүнчө эле трагедия болуп олтурбайбы. Мисалы: Б. деген жигит үйлөнмөк болуп жолдоштору менен Фрунзедеги нан комбинатынын окуучусу З.ны ала качмак болушат. Бирок, кызды ордуна таппай калышып, анын ордуна башка А. деген кызды ала качуу үчүн Финансы-кредит техникумунун студенттеринин жатаканасына барышат. Аны да таппай калышып, анан коңшу бөлмөгө киришет да, тааныбаган К. деген кызды зордук менен Чүй районундагы «Кегети» совхозуна алып кетишет. Мындай айбандык мамилелери үчүн алар тийиштүү жазаларын алышты.

Эми муну эмне дегенге болот? Муну салт демек түгүл антип ойлоонун өзү мыкаачылык болор эле. Бул адамды да, сүйүүнү да маскаралаган каракчылык жана жырткычтык эмеспи. Адам жана анын назик сүйүүсү мындай жырткычтыкты кантип көтөрөт. Мындай адамдардын мыкаачылыктарын айтуунун ордуна, кээ бирөөлөр «азаматсың» дешип, анын «эрдигин» айыл арасына даңазалашат. Бул эрдик эмес, адам оозуна алуудан жийиркенген наадандык. Ага каршы күрөштү коомчулук менен бирге ар бир жаш, анын ичинде айрыкча кыздар жүргүзүүсү зарыл. Эгерде алар акыр аягына чейин өздөрүнүн теңдиги жана эрки үчүн чечкиндүүлүк менен каршылык көрсөтүшсө, ар дайым коомчулуктун колдоосуна татыктуу болушат. Ал эми кимде ким өзүнүн тагдырына кайдыгер мамиле кылып, адегенде эле моюн сунса, анда ал советтик жаштардын ар намысын колунан алдырып, эски салт-санааны жандандыруучуларга гана жардам берет. Ошондуктан азыркы шартта ала качуу, калың берүү жана башка эскинин калдыктары боюнча эки жакты (уланды да, кызды да) тең кеңири талкууга жана жоопко тартууга өтүү максатка ылайыктуу болоор беле дейм. Ырас, ала качуунун башкы күнөөкөрлөрү күйөөлөр экендигинде талаш жок. Ал үчүн алар ар дайым биринчи жооп беришмекчи. Бирок, бул эскинин калдыктарынын баарын аларга жүктөп, кыздарды

дээрлик актоого алып келбейт. Анткени, кыздардын да белгилүү даражада эскинин калдыктарынан кутула электиги жана аларга каршы күрөшүүдөгү пассивдүүлүгүн, басынчаактыгын айрым жигит сөрөйлөрдүн ээн баштыктары менен эриш-аркак боло калып жүргөндүгүн унутууга болбойт. Бир учурда Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун студентин ошол эле институттун студенти зордоп ала качып кетет. Бирок, жолдош кызынын жиберген телеграммасы боюнча кыздын агасы жолдон ажыратып калып, баланы сотко берет. Кыз болсо кайра окуусуна келип, бул ишти дирекцияга билдирет. Анын арызы боюнча экөө беттештирилишип, иш аныкталгандан кийин, окуудан чыгарылып, жоопко тартылмак болот. Бирок, баланы кесип жиберээрде ата-эне, ага-тууган кийлигишип, ага түшүндүрүп жатып, кыз ага турмушка чыгат. Анан «биз бири-бирибизди сүйүшүп турмуш курганбыз» дешип, сот жообунан кутулат да, кайра окууга келет. Буга таң калган институттун коомчулугу аларды кайрадан беттештирип сураганда, «мурун азап-тозок көрсөттү, ала качты дегем, эми чындыгында эле сүйчүмүн, ала качты деп коркутуп арыз жаздырган агам болучу, азыр болсо, экөөбүздүн тең ата-энелерибиз бири-бири менен жарашып куда-сөөк болуп калышты» деп жооп берген.

Эгерде А. эскинин калдыгына элдешпес болсо, ал эч качан мындай өзүн өзү кемсинтүүгө барбашы керек эле. Ал өзүнүн боштугу менен күнөкөрү (баланы) айыптаммак түгүл, кайра анын жеңишке жетишине түздөн-түз жардам берип олтурат. Ушундай эле кокустук «Ленинчил Жаш» газетасынын бетинде талкууланган «Убадабыз ушундай беле?» деген Сартбайдын макаласында айтылган. Мындай кыздар өзү көрбөгөн же сүйбөгөн жигит ала качып кетсе, башка жоолук салынып, босогону аттагандан кийин эле «баягы кайра келиптир» деген айыл-апанын эски сөзүнөн жалтанышып же кары-картаң адамдардын аркы-берки сөздөрүнө майышып макул болуп калышат. Муну менен алар элдин «улууну урматтоо» жөнүндөгү талабын туура эмес түшүнгөндүктөрүн гана көрсөтүүдө.

Бирас, улуу адамдарды сыйлаш керек, алардын кеңешин ар дайым угуп, пайдалуу болсо колдонуш керек. Бирок, бул бардык учурда эле алардын айтканын жасоо дегендикке жатпайт. Ал эми жогоруда биз сөз кылган студент кыз так ушундай ата-энесинин айтканын жасоону жетекчиликке алып, өзү адам күлөөрлүк абалда калып олтурбайбы. Биз улуу адамдарды урматтоодо, алардын баары эле туура

жана пайдалуу кеңеш бере албастыгын эстен чыгарбообуз керек. Бир катар себептердин негизинде бирөөлөр бүгүнкүнүн, экинчилери эртеңкинин, ал эми үчүнчүлөрү өткөндүн сөзүн сүйлөп, ырын ырдашы ыктымал. Ошондуктан, алардын айткандарын ар ким башына сиңдирип билиши керек, баарына баш ийип жүргөндөр аз эмес. Ушул кезге чейин кээ бир жаштар ата-энесинин, бир-туугандарынын айтуусу боюнча үйлөнүп жүрүшөт. Мындай учурда жашы жете элек кыздар энесинин көңүлүн кыйбай турмушка чыкса, ал өз оокатын өзү кылууга күчү жете элек жаш бала да алардын айтуусу же зордоосу менен үйлөнүшөт. Андайлар адатта, өзүлөрүнчө оокат кылуу үчүн эмес, ата-энелери үчүн гана баш кошушат. Мындай учурда келин ата-энеге жакпай калса, аны алар кайра кетирип жиберешет. Анткени, аны бала эмес ата-эне алган болуучу. Ал эми тескерисинче, баланын чыныгы сүйгөнүнө алар каршы чыгышса, тил алчаак бала ага үйлөнбөй коёт. Турмуш курууга ушундай, өзүнүн жүрөгү менен эмес, ата-энесинин көңүлү менен мамиле кылгандык кандай натыйжага алып келерлигин төмөндөгү бир эле факт ачык көрсөтө алат.

Кыргыз мамлекеттик университетин жакында бүтүргөн студент Разияны өз убагында атасы: «мени сыйласаң, мен айткан жерге барасың» деп кыйнап жатып «тектүү жана оокаттуу» жерге калыңга сатат. Көрсө, алар эчак эле бел куда болуп коюшкан экен. Кыз адегенде атасынын сөзүн эки кыла албай, айткан жерине барса дагы тез эле турмушта өтө чоң жаңылгандыгын, ушул бойдон сүйбөгөн кишиси менен кала берсе, чексиз бактысыз болооруна көзү жетет. Ошондуктан, көп турбай эле үйдөн качып чыгып, көптөн бери самап жүргөн университетке келип кирет. Бирок, Разиянын кеч болсо да ушундай туура жолго түшкөнү, анын ата-энесине такыр жаккан жок. Алар «балалыктан кечтик» дешип эки-үч жылга чейин катташпай коюшту. Бирок, турмуш Разиянын туура кылгандыгын ырастады. Разия адегенде эле ушундай кыла турган жөнү бар болчу. Ырас, ага анын жаштыгы, али турмушту тааный электиги мүмкүнчүлүк берген жок. Бул, эркекти да, кызды да эрте турмуш курууга ашыкпоону, жаш кезде 17-16 жаштарда үйлөнүү толуп жаткан кыйынчылыктардын жана оңдолбос катачылыктардын башталышына алып келерлигин эскертет. Анын үстүнө жаш кезде үйлөнүү эскинин ырым-жырымдарын кеңири колдонууга жол берип, эки жаштын тең алдындагы асыл максаттарына өз убагында жетишине тоскоолдук кылат.

Элибиздин мурунку турмушунда кыздар он үч, он төрт жашынан турмушка чыгып, эркек балдар он төрт, он беш жаштарынан тартып үйлөнүшчү экен. Кыздардын мындай эрте турмушка чыгышын «буудайдын барар жери тегирмен, кыздын барар жери күйөө», «тузду көп сактаса суу болоор, кызды көп кармаса күң болоор» деген караңгылыктын макал-лакаптары менен акташкан.

Эски заманда кыздарды жаш кезинен (12-14жаш) аялдыкка алышып, андан өтүп, кокус он жети, он сегизге чейин турмушка чыкпаса, «баланчанын кызы кара далы болуп же эр албай, азуусу түшкөнчө атасынын төрүндө олтурат» дешип, кыздуулар кыздарынын, кызы жоктор бири-биринин кулак-мээлерин жей турган. Ушул сыяктуу уулуу сөздөрдөн корккон кээ бир кыздар азыр дагы жеңкетай үчүн желпинген жеңелердин жеми болуп жүрүшөт.

Бизде үйлөнүү он сегиз жашка чыккан адамдардан тартып закондоштурулган. Ал эми азыр жаштарыбыздын дээрлик көпчүлүгү окуп жаткандыктарына байланыштуу улам барган сайын жыйырма жаштан өткөндөн кийин турмуш куруучулардын саны көбөйүп баратканы байкалат. Бул биздин турмуш өзү жараткан жана анын талабына толук жооп берген көрүнүш болуп саналат. Ал эми эрте үйлөнүү канча бир жаштарды, айрыкча кыздарды азыркы доордун сонун мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, билим алуусуна тоскоолдук кылып жатат.

Ушундан улам Лейлек районундагы «Кулунду» орто мектебинин сегизинчи-онунчу классынын кыздарынын жыйналышы эсиме түшөт. Жыйналыш «Советтик Кыргызстан» газетасына жарыяланган институттун студенткасы Калча Мырзакматованын ата-энесине жазган ачык катын талкуулоого арналган болучу. Адегенде, отурган кырк беш кыздын ичинен эч кимиси сүйлөөгө батынышкан жок. Баары бушайман болушуп, жер карап жымжырт. Райкомдун секретары катты башка мектептерде кандайча талкуулашканын айтып «Исфана» колхозундагы Токтогул атындаты орто мектептин окуучу кызынын сөзүн келтирди: «Ата-энебизди баарыбыз сүйөбүз. Алар бизди өстүрдү. Тарбиялады. Бирок, биз ата-энелерибизди тарбиялашыбыз керек. Бизге берген тарбияны кайра кайтарууга силерди чакырам «Эң туура айтылган. Биз советтик мектептен алган тарбияны өз боюбузга сиңирип гана жөн болбостон, аны айлана-чөйрөсүндөгүлөргө, ал турсун ата-энелерибизге да пайдаланышыбыз зарыл.

Совет бийлигинин кырк жылдан ашык мезгилинин ичинде – деп сөзүн улантты ал,– район боюнча үч гана аял жогорку билимге ээ болгон. Алардын бирөө мына силердин эжеңер деп, президиумда отурган мектептин директору Саямовага кайрылды. Ушул учурда окуучулар да баштарын көтөрүшүп күнүгө бирге жүргөн мугалимин таң калгандай карашты. Кырк беш көздүн кучагында калса да кыймылдабай олтурган директордун мостоюңку жүзүнөн «Ооба, ошондой, кыздар! Силер дагы институттан, университеттен окусаңар боло» деген сөздү окууга болоор эле. Олтургандар орундарынан кыймылдай башташты. «Ырас, биздин кыздардын көпчүлүгү окууга барбай эле күйөөгө кетип калышат» – деди биринчи болуп чыккан 10-класстын окуучусу Тажибаева. – Анын көпчүлүгү эне-атабыздын эрки менен болуп жүрөт. Азыр мени менен окуган он сегиз кыздын баарынын кудасы бар. Мени да кудалап койгон. Бирок, мен ага барбайм».

– Кимдин баласына кудалашты эле?– кыздын чечкиндүүлүгүн билүү максаты менен сурап калдым. Ал бир азга мукактана түштү.

– Айт!

– Айта бер!

– Эч нерсе болбойт, анын уяты жок – деген сөздөр коштоду.

– Колхозчу Ашымов – деди кыз. Отурган кыздар ого бетер жанданды. Бул жөн эле жооп эмес эле, эскиликтин үстүнө болгон зор жеңиш эле. Андан кийин чыгышкан Миңсейитова, Нурматова, Абдразакова ж.б да кудаланган балдардын фамилияларын айтышып, эскичиликке каршылык көрсөтүү менен сөзсүз окуй турушкандыктарын билдиришти.

Колхоздун парторгу жолдош Ташбеков алардын ата-энелери менен аңгемелешип, кыздарды окууга жиберүүгө колхоз тарабынан жардам көрсөтмөкчү болду. Мындай иштер эски калдыкка каршы, алдын ала чара көрүүгө толук мүмкүнчүлүк берет эмеспи. Ошондуктан, ала качып кеткенден кийин эле алакан чаап калбай, ар бир мектепте, ар бир колхоздо ушундай иштерди жүргүзүүгө эмне үчүн болбосун. Сөзсүз болот. Мен жалаң кыздардын олтурганынан пайдаланып, эскиликке каршы күрөшүүдө алардын туруктуулугу, чечкиндүүлүгү, ал турсун эрдиги жөнүндө айрым мисалдарды келтирдим.

Республикалык жана райондук газета-журналдар зордуктап ала качып кеткенде кайра келген, ата-энелер калыңга сатарда качып кутулган, сүйгөнү менен баш кошкондор өзү үчүн калың бердирбей

койгон кыздардын иштерин көрсөткөн бир катар жакшы кабарларды басып жатышат. Алсак Кемин районунун Жаңы-Алыш орто мектебинин мугалими университеттин студенткасы Алыкожоеваны ала качып барат. Бирок, Алыкожоева «босого аттагандан кийин болду» деген эски сөзгө моюн сунуп калбастан, кары-картандарын сөзгө жыгып, өз укугу, эрки үчүн күрөшөт. Акыры кыздын бүлө болбосуна көздөрү жеткен соң ала качкандар аны эртеси кайра шаарга жеткирип коюуга аргасыз болушат.

Университеттин башка бир студенткасы Кенетаева Т. ата-энеси калыңын алып коюп, беребиз деген жерине караманча барбай коюп, алардын алган калыңын кайра төлөттүрүп бергендигин көп жаштар билет. Булар кыздарыбыздын да улам барган сайын эскинин калдыктарына элпек эле көнө калбастан, аны менен айыгышкан күрөш жүргүзүп жатышканына толук күбө болот. Мындай күрөш жеке эле биздин коомчулук эмес, эски кары-картаң адамдар тарабынан да колдонулууда. Бирок, биз ушул убакка чейин ошол эски адамдардын эң жакшы иштерин, калдыктарга каршы күрөштө өз учуру жана өз убагы менен пайдалана албай келе жатабыз. Мисалы, Токтогул районундагы Осмонаалы деген карыя, Таалайхан аттуу кызын 2500 сом калың берейин дегендерге бербей, турмушка чыгууну кызынын өз оюна койгон. Кызы турмушка чыккандан кийин бир тыйын да калың албай, кайра алардын үйлөнүү тоюн өз үйүндө өткөргөн. Бул айылдагыларга жаккан жок. Алар ар түрдүү ушактарды айтышты. Бирок, Осмонаалы карыя баарынын сөзүн укпастан, кызым өз теңин өзү тапты, мага берген калыңы ошол, иши кылып ырыстуу болуп, ынтымактуу жашашса болгону деп карылык сөзү менен кайра аларды жадатты.

Азыр элибиздин арасында жаңы турмушту түшүнгөн ата-эnelер аябай көп. Демек, аларды, эски үрп-адаттар менен күрөшүүгө өз убагы менен пайдалануу зарыл. Эмнегедир ушул кээ бир улан-кыздар өздөрүнүн жакшынакай сүйүүлөрүн, ала качуу, калың берүү сыяктуу эски формалар менен жаман атты кылып жүрүшөт. Азыр кыз макул болсо дагы анын жолдош-жоролоруна, ата-энесине билгизбей туруп, жок издетип тополоңго түшүрүп, ала качып кетүү анык маданиятсыздык болуп саналат.

Биздин турмуш ала качууну актаган жогоркудай коомдук шартты такыр жоготту. Азыр ар ким өз сүйгөнү менен ачык эле сүйлөшүп, ачык эле үйлөнө алат. Бирок, кээ бир жаштардын ушундай

маданиятсыздыктан кутула албай жүрүшкөндүктөрү, жогоруда биз келтирген мисалдын дагы бир жагына айрыкча көңүл бурууну талап кылат. Ал, «жеңе жумшоо жана жеңкетай» маселеси. Көп жаштар муну да салт дешип, анын мазмунуна маани бербей жүрүшөт. Эгерде биз анын мазмунуна ой-жүгүртүп көрсөк, ал деле сүйүүдөгү эрксиздиктен келип чыккан нерсе. Эски доордо улан менен кыз эркин сүйлөшүп, бирге баса алган эмес. Элдин көзүнчө алардын бирге басышы же сүйлөшүп турушу «адепсиздик» деп эсептелинген. Ошон үчүн чоңойгон кыздар жүктүн бурчунда олтурушуп, жүктүн бурчунан турмушка чыгышкан. Андай учурда кыз менен жигитти байланыштырган бирден бир «данакер» жеңелер болушкан. Алардын аткарган иштеринин акысы «жеңкетай» катарында берилген.

Азыр ар ким жеңелерсиз эле эркинче сүйлөшө алышат. Эми эки жаштын арасына түшүүнүн эч кимге кереги жок, ал айрым учурларда түздөн-түз тоскоолдук келтирип да жүрөт. Өз учурунда кээ бир жеңелер жеңкетайга кызыгышып өмүрүндө көрүшпөгөн эки жашты, бу далап-судалап үйлөнтө коюуга чейин барышкан. Азыр айрым жигит сөрөйлөр көнбөгөн кыздарды так ушундай жеңелери аркылуу ала качып кетип жеңкетайын арбын берип жеңеси аркылуу же түз эле өзүнүн күчүн салып сүйбөгөн кыздарды ала качып кетүү, адамдын өмүрүндөгү чоң трагедиялык окуялардан болуп саналат.

СЫЙЛЫКПЫ ЖЕ КАЛЫҢБЫ?

Таптык коомдо сүйүү – соодага, кыз – товарга айланып, үйлөнүү атайы материалдык эсеп-кысаптарга негиз дегенин баарыбыз билебиз. Калың, ачыгыраак айтканда, кыздын баасы болгон. Аны төлөп алган эркек аялга сатып алган буюмундай мамиле жасаган. Ал өлтүрүп коюуга да укуктуу болгон. Калың бирин-бири сүйгөн адамдарды оңой-олтоң эле ажыраткан. Калың төлөгөндөр кызды ала качышпай эле атасынын үйүндө атайы той өткөрүп алышкан. Акысын алган ата-эне болсо кызынын сатылганын моюндарына алышып, көпчүлүк учурда кайгы-капа менен узатышкан. Атказаардын алдында кыз менен көрүшүү – анын укуксуздугун жана сатылгандыгын ачык айтып арман кылуу керек. Антпегенде, өлгөн кишини кошкондой тирүү адамга кошок кошууну эмне менен түшүндүрүүгө болот. Үйлөнүүнүн ушундай соодага айланышы, колунда жок бир жарды-жалчыларды

өмүр бою бойдок өтүүгө, ал эми алдуу-күчтүү, малдуу-жандуу адамдарды көп аял алууга туш кылды. Ошондой эле ал куда түшүү, жашы жете элек кыздарды күйөөгө берүү жана ала качуунун чыгышынын негизги себептеринин бири болду. Калыңдын ушул мааниси азыр өзгөрдүбү же жокпу! Мен бул суроону айрым жолдоштордун пикирин тактоо үчүн коюп олтурам.

Кийинки жылдары кээ бир жолдоштор «калың азыр өзүнүн алгачкы маанисин жоготуп, кыздын ала келген буюмдарынын баасы гана болуп калды» деген пикирлерди адабияттардан, ал турсун юридикалык документтерден да жолуктурууга болот. Алсак, Токтогул районунун прокуратурасынын тергөөчүсү кенже юрист А.Барпыков «Совет» колхозунун кызматкери Сатымкулов Даркандын Масылбаева Бурулкан деген кызды ала качып кеткендиги жөнүндө кылмыштуу ишин тергөөгө алат. Даркандын кыздын атасына калың бергендиги тууралуу маселеге келгенде, ал «Даркан калың берген эмес. Бирок, Даркан Ош обком комсомолунун инструктору Т.Итигуловго берген түшүнүк катында кызын окутканын жана кийинткенин эске алып, Бурулкандын атасына «сыйлык» кылып беш миң сом эски акча менен берген», деп көрсөткөн. Жалаң Сатымкулов Даркандын обком комсомолго берген түшүнүк катында беш миң сомду Масылбайга сыйлык катары берген деген сөзү үчүн, аны калың деп эсептешке эч далилдүү негиз жок деген жыйынтык чыгарып, ишти кыскартып койгон. Ушул жыйынтык менен райондук прокурор да, сот да макул болгон.

Чын эле азыр калың берүү дээрлик жоюлдубу! Же жогорудагы жолдоштор эски нерсеге жаңы «социалисттик мазмун» киргизип жатышабы? Андай болсо калыңды бат-кабат берип туруп, «сыйлык» деп койсок эле боло береби? Жок, бул эски калдыкты жаңы сөз менен жасап, түзөп актоого аракет кылган эскинин адвокаттарынын сөзү. Иш жүзүндө Даркан сыйлык эмес калың берип олтурат. Антпегенде, анын кыздын атасына сыйлык бере турган, ал кишинин аны ала турган кандай жөнү бар? Ал өзүнүн формасы жагынан «сыйлык» катары ыроолоо аркылуу жана башка болор-болбос шылтоолор менен берилсе да, мазмуну жагынан ал баягы эле калың эмесп. Ошондуктан, ар кандай жасалма жана жалган түшүнүктөр менен калыңды эч качан актоого болбойт.

Биздин милдет аны актоо эмес, аны орду-түбү менен жоготуу. Али айрым ата-энелер ачык же жашыруун, өз балдарынын баасын бычышып,

«менин кызым баланча сом, берсең аласың, бербесең кур каласың» деп айтуудан кайра тартышпай жүрүшкөндүгү жашыруун ишпи?

Ош областынын Октябрь районундагы 8-март жети жылдык мектебинин 6-классынын окуучулары Сонун, Назымбүбү жана Сабийра деген жаш кыздарды таш боор ата-энелери ар бирин бир миң беш жүз сомдон баалап күйөөгө узатышкан. Ал эми ошол эле жерден Токтобүбү деген кыздын баасы эки миң беш жүз сомго жеткен. Мунун баарын көрүп турган селолук Советтин председатели Назараалы аларды тартипке чакыруунун ордуна өзүнүн Эркин деген кызынын баасын үч миң беш жүз сомго жеткирген.

Ушундай кабар берилген калыңга негизделген үйлөнүүлөр, өз кезеги менен кыздын эне-атасынын алдына келүү, ал эми алар кайра кызына баруу сыяктуу материалдык эсеп-кысаптар менен мамилелешкен оор машакаттарды илештирип келе жатат. Анын иш жүзүндө соода-сатык экендигин мүнөздөгөн айрым мисалдарга кайрылып көрөлү:

Ысык-Көлдөгү бир колхоздун кой фермасынын башчысы Салпаяк деген жигит кызын ала качып алгандан кийин кайнатасынын ачуусун басыш үчүн 4 ящик арак, 1100 сом, бир ирик, бир тай берип, киши жиберет. Анан көп өтпөй 4 миң сом, он кара, 30 ящик арак алып, 30-40 киши ээрчитип алдына барат. «Сыйга сый, сыр аякка бал» дегендей, кыздын атасы да аларды үч күн, үч түн коноктоп жатып, 40 жууркан, 5 ала кийиз, 4 шырдак, күйөө-кызына бир сыйра кийимин алышып, өз кезеги менен 30-40 киши ээрчитип, кыздын себин жеткире барышат. Бул бат эле айыл-апага дүңкүлдөп, Салпаяктын «аты» чыга баштайт. Анда баягы «Манастан Чубак кем бекен» дегендей, Салпаяктан биз кем бекенбиз дешип, анын жолун кылган «ар намыстуу, атак-даңк» издегендер жолдошот.

Чын эле ушуларды кээ бирөөлөр атак-даңк деп ойлошуп, ошондой жасоого аракеттенишет. Алардай «атың чыкпаса чөп өрттө» дегендей, калың берип атын чыгарууга тырышкан салпаяктардын наадандыктарын айтуунун ордуна, жерден-жерге тийгизишпей мактагандар да жок эмес. Адатта, андай адамдардын оозунан «баланчанын кудасы келиптир, баланча миң сом, баланча жууркан алып келиптир, булар да кудасын жаман жөнөтүшкөн жок.

Чындыгында бул атак да, даңк да эмес. Аркы-беркини ойлогон адам алар менен эч качан мактана албайт. Ал бар болгону жогоруда

айтылган эски коомдун дүнүйөкордук, мактанчаактык, курулай намыстануучулуктун гана дагы бир көрүнүшү. Ал адамгерчилик менен эле акылдашып мамилелешүүнүн ордуна, дүнүйө менен күч сынашып, бирин-бири сөзгө сөлтүк, кепке кемтик кылуунун аракетинде да болот эмеспи. Ушундай эскинин обу жок күч сынашуулары жана калыңсыз кыз берилбегендиги, өз убагында кыз ала качуунун чыгышына алып келген олуттуу себептердин бири болсо керек.

Советтик жаштар жа\ы турмушка жарашкан жаңы салт жаратышты. Акыркы жылдары пайда болгон «Комсомолдук үйлөнүү» ушундай жаңы адамдардын жаралышы менен байланыштуу. Ал эки жактан тең болгон эркин жана ачык сүйүүнүн жемиши болуп саналат. Ошон үчүн ал тез эле элибиздин арасына кеңири таралып, көпчүлүк тарабынан зор колдоого учуроодо.

«Комсомолдук үйлөнүү» – биздин жаңы салт. Ал өзүнүн жаралышы менен тигил же бул улутка тиешелүү эмес, бүткүл совет элине, советтик турмушка тиешелүү. Андыктан ал советтик жаштардын жаңы салтына айланды.

«Комсомолдук үйлөнүүнүн» жаңылыгы эмнеде? Адатта үйлөнүү эки жаштын ички иши болуп, ата-эненин жана анча-мынча жолдош-жоронун катышуусу менен көбүнчө эски үрп-адаттарды колдонуу менен өткөрүлүүчү. Жаңыча үйлөнүү болсо, адамдын өмүрүндөгү ушундай кубанычты өзү иштеген коллектив менен байланыштырып, алардын көңүлүн атайы буруу менен турмуш куруучулардын жеке кубанычын коллектив менен кошо бөлүштүрүүгө аракеттенип жатышат. Ошондой эле жаңыча үйлөнүү өз кезеги менен баш кошкондордун коомчулуктун алдындагы моралдык жоопкерчилигин жогорулатат.

Азыр «бирөө баары үчүн, баары бүрөө үчүн» деген ураандын алдында эмгектенип жатышкан жаштар үчүн ар бир адамдын кубанычы баарынын кубанычы, ар биринин кайгысы баарынын кайгысы болуп, баарын чогуу бөлүштүрүү турмуштук эрежеге айланып баратат.

Акыркы жылдары мындай үйлөнүүлөр республикабыздын бир катар колхоздорунда, завод-фабрикаларында, мекемелеринде жана окуу жайларында ийгиликтүү өткөрүлдү жана улам барган сайын көбүрөөк жерлерде өткөрүлүп жатат. Базар-Коргон районундагы «Москва» колхозунун жаш колхозчулары Төлөш менен Мастурахандын үйлөнүүсүнүн өтүшү жөнүндө колхоздун мүчөсү М.Абдумажитов

мындай деп жазат: «Мастурахан менен Төлөш онунчу классты бүтүшкөндөн кийин колхоздо иштеп калышкан. Кийинки жылы Төлөш Касымов трактористтердин курсун бүтүрүп, колхоздогу мыкты механизаторлордон болуп калды. Мастурахан Төрөгүлова болсо пахтада иштейт. Эки жаштын ортосундагы алгачкы жолдоштук жылуу сезим бара-бара гүлүн ачып, сүйүүгө айланды. Бир күнү Төлөш газетага жарыяланган комсомолдук той жөнүндөгү кабарды окуп, биз да ушундай салтанат менен баш кошсок деген ойго келди. Эртеси ал оюн Мастураханга билдирди. Ал да Төлөштүн жакшы тилегине макул экендигин жашырбады. Тойго камылга көрүлө баштады. Кыз менен жигиттин ата-энелери «салтыбызды буздуңар, макул эмеспиз» дешип, адегенде жаңы тойго каршы болушту. Бирок, колхоздун башкармасы менен партиялык уюму бул ишке чын ыкласы менен аралашып, абышка-кемпирлерге жаңы тойдун мазмунун жана маанисин түшүндүрүштү.

Мына, «Москва» колхозунун клубу бөтөнчө шандуу да, жандуу да көрүнөт. Тышта да, ичте да эл көп. Алардын ичинде ар улуттун: кыргыз, өзбек, орус, татар, украин, тажиктин жаштары бар. Тойго райондун бардык коомчулугунун өкүлдөрү катышышты. Клубдун кенен залына столдор коюлган. Столдордун үстү түрдүү даамга толгон. Төрдө райондук ЗАГС бюросунун башчысы Жумадилов олтурат. Ал эки жашты жылуу куттуктап, никелик күбөлүктү тапшырды. Дууду бир аз басаңдай түштү. Колхоздун баштапкы партиялык уюмунун секретары, партиянын райондук комитетинин секретары, комсомолдун райондук комитетинин секретары, райондук аялдар советинин председатели чыгып куттуктоо сөздөрүн сүйлөштү. Ата-энелердин атынан карыя Абубакир сөз алды:

– Мен эмне демек элем... Айлансак биз силерден, балдарым. Эскичилик да курусун. Куду, «куда» дешип өзүбүздү да, уул-кыздарыбызды да убайга, убарага салчуу элек. Бүгүнкүдөй той мурун болбогон иш. Биз ыраазыбыз. Көзүбүздү ачып жатасыңар... Бактылуу болгула, айланайын балдарым.

Музыка, оюн-күлкү, тамашалар көпкө созулду. Жаштар ар кандай оюндарды ойношуп, бийлерди бийлешти.

Бул үйлөнүүнүн материалдык эсеп-кысаптардан тазаланып, эки жаштын жана анын ата-энелеринин өмүрүндөгү орчундуу кубанычты жаңыча маданияттуу белгилөө болуп саналат. Ал жаңы баш кошкон

жаштарды ар түрдүү материалдык чыгымдарга учуратпастан, кайра материалдык жана моралдык жактан колдоого алат. Муну менен биз бардык жаштарга комсомолдук той өткөрүүнү таңуулагыбыз келбейт. Тек гана ал тойдун биздин максатыбыз менен үн алышып, эскинин ырым-жырымдарынан бөлүнүп тургандыгын айтмакчыбыз. Сүйүүгө жана үйлөнүүгө азыркы турмуштун таламы менен караган жаштар андай коомчулуктун кеңири катмарынын катышуусу менен өткөрүшпөсө да, анын духунда жаңыча өткөрүп жүрүшөт.

Жаңыча үйлөнүү, баш кошкон эки жаштын эркинен тышкары болуучу эскинин калдыктарынан: куда болуу, калың берүү, ала качуудан биротоло куткарат. Социализм-мамлекеттик, чарбалык жана маданий турмуштун бардык жактары менен бирге үй-бүлөдө да эркектер менен аялдардын тең укуктуулугун камсыз кылды. Адам баласынын тарыхында биринчи жолу үйлөнүү эки жактан тең болгон өз ара сүйүүгө негизделди. Азыр сүйүүгө жана үйлөнүүгө эски коомдун эч кандай чектөөлөрү, улуту, ата-теги, дини, билими жана башкалар колдонулбайт.

Ал эми өткөн доорлордо бул чектөөлөр өз ара бирин-бири сүйгөн адамдар үчүн ал жеткис тоскоолдуктардан болгон. Мисалы: улуттук жана диндик айырмалардын бул маселеге тийгизген таасирин алып көрөлү. Улуттардын ортосундагы теңсиздик, кемсинтүүчүлүк, карама-каршылык жана эзүүчүлүк, ошого байланыштуу ар түрдүү диндик ырым-жырымдар улуттардын өкүлдөрүнүн ортосундагы никелешүүгө түздөн-түз тыюу салынган. Ал гана эмес, орустар менен жергиликтүү улуттардын өкүлдөрүнүн ортосундагы үйлөнүүнү дээрлик мүмкүн эмес деп эсептешкен. Мусулман динчилери болсо, бул эреженин кыйшаюусуз аткарылышын исламдын бардык каражаттары менен камсыз кылышкан. Эгерде кимде-ким аны бузууга батынса ал өмүрүнөн ажыроо менен аяктаган учурлар болгон. Ал жөнүндө тарыхта калган эки мисалды эскере кеткен: 1914-жылы Пржевальск уездинде жашаган кыргыз жигит Супатаев Мукамбет орус кызы Анастасия Дмитриевнага үйлөнгөн. Бирок, бул иш уезддин башында турган орус кулактарына да, жергиликтүү кыргыз бай-манаптарына да жаккан эмес. Акыры, орус кулактары Мукамбетти өлтүрүп жандары тынышкан. Ал эми 1916-жылы Укендин уулу Дүйшөндү Егоровдун кызы Марияга үйлөнгөндүгү үчүн казактын манаптары өлтүрүшкөн. Ал учурда иштин мындайча

бүтүшү өзүнөн-өзү түшүнүктүү нерседей сезилген. Аны эски коомдун эрежеси толук актап турган.

Биздин коомдун эрежеси аны түп-тамырынан бери талкалады. Ар түрдүү улуттардын тең укуктуулугу, достугу, өз ара жардамдашуусу жана бардык жерде бирге иштеп, бирге жашоосу, алардын өкүлдөрүнүн өз ара бирин-бири сүйүүгө, улут аралык, интернационалдык үбүлөлөрдү түзүүгө алып келди. Азыр кыргыз жигиттери башка улуттун өкүлдөрүнө үйлөнсө, ал эми кыргыз кыздары башка элдердин балдарына чыкса эч ким этибарга албаган көнүмүш адатка айланып калды. Бул дагы элибиздин салтындагы, аң-сезиминдеги зор өзгөрүүлөр. Ошону менен бирге совет элдеринин улуу достугунун жемиштеринин ар бир үйгө кирип жатканын далилдейт. Мисалы: республикабыздын борбору Фрунзе шаарында 1962-жылы эки улуттун өкүлдөрүнөн өз ара 600гө жакын адамдар үй-бүлө курган. Алардын ичинде орус кыздары он тогуз улуттун уландарына турмушка чыккан. Ал эми орус уландары болсо өз кезеги менен он жети улуттун кыздарына үйлөнүшкөн. Алардын арасында, кыргыз, өзбек, түркмөн жана башка улуттардан бар. Бул фактылар биздин турмушта улуттук айырмачылык адамдардын өз ара сүйүүсүнө жана үйлөнүүсүнө тоскоолдук кылбай калгандыгын көрсөтөт. Бирок, ушул прогрессивдүү көрүнүштүн өсүшүнө жолтоо кылган эскинин калдыктарынан арыла элек адамдар бизде али жок эмес. Ошондуктан аларды турмуштун азыркы деңгээлине жеткирүү биздин алга жылышыбызды гана ылдамдатмакчы.

Табалдиев Асанбек

КЫРГЫЗ ПРОЗАСЫНДАГЫ ИЛИМИЙ-ФАНТАСТИКАЛЫК ЖАНРДЫН ӨНҮГҮШҮ

Бул макалада биз кыргыз совет адабиятындагы илимий-фантастикалык чыгармалар жөнүндө маселе көтөрүүгө аракеттенебиз. Маселени көтөрүүдө маркум Кусейин Эсенкожоевдин «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» деген аңгемелерине жана Касымаалы Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» аттуу повестине таянабыз.

Азырынча бул жанр боюнча колдогу болгон материалдардын турушу да ушул. Мунун өзү эле адабиятыбыздагы бул жанрдын жардылыгын көрсөтүп турат. Эчактан бери жашап келе жаткандыгына карабастан, атайын назар салынып, ушул күнгө чейин басма жүзүндө ал жөнүндө эч бир пикир да айтыла элек.

Мындай абал союздук масштабда да орун алгандыгы Бүткүл союздук советтик жазуучулардын II съездинде катуу сынга алынган эле. Дале болсо социалисттик реализмдин негизинде жазылган жаңы илимий-фантастиканын үлгүлөрү катары эл арасына кенен тарап, көпчүлүктүн көңүлүнөн орун алган А.Толстойдун «Аэлита» (1922), «Инженер Гариндин гиперболоидасы» (1927), В.Обручевдин «Плутония» (1924), «Санниковдун жери» (1925) деген чыгармалары эсептелет. Рас, кийинчерээк адабияттын бул жанры А.Беляевдин «КЭЦ жылдызы», Г.Адамовдун «Эки океандын сыры», В.Владконун «Скифтердин тукумдары» ж.б. бир катар чыгармалар менен толукталды. Булардан тышкары инженер А.Казанцев, инженер В.Немцов, инженер В.Охотников жана башкалардын чыгармалары бар. Бирок, алардын чыгармалары техникалык аталыштарды үстүртөн көрсөтүп, көркөмдүк жагынан көп жетишпегендиктери менен мүнөздөлөт. Акыркы жылдары көрүнүктүү илимий-фантастикалык чыгармалардын жоктугу ага профессионалдуу жазуучулардын тийиштүү көңүл бөлбөгөндүгүн көрсөтүп олтурат.

Мүмкүн жанрдын зарылдыгы аздыр? Балким «Биздин турмуш ансыз деле бай. Күндөн күнгө укмуштуу машиналар чыгып жатат. Түндүк уюлдун түнүн жеңип, Антарктиданы араладык. Америка алда качан ачылды. Ушинтип жазарга жаңылык жок» деп ойлоо керектир...

Жок, мындай көз караш бери калганда, эртеңки күндү эстен чыгаргандык болор эле. Ким келечеги жөнүндө ойлобойт, ким тынчсызданбайт. Айрыкча, советтик жаштардын ушунчалык бай, укмуштуу фантазёр экендигин ким тана алат. Алар алыскы айга учууну, карыганды жашартууну, өмүрдү узартууну ж.б. тири укмуштуу таттуу ойлорду элестетет. А балким андай жаштар Американын аларсыз ачылышына, Попов менен Можайскийден мурун туулуп, самолет же радио ойлоп чыгарбагандыктарына өкүнүп жүрүшкөндүр. Алар үчүн адам баласы баарын ачып, акыркы максатына жеткендей көрүнөөр. Ал эми бизди белгисиздиктин океаны

курчап канчалык көп билдик десек, табийгат ошончолук табышмагын таңуулап жатпайбы?

Айга барып, андагы турмушту ачуу, жердин борборуна жетип желек саюу, табийгаттын стихиясын биротоло багындыруу, дүйнөнүн баардык бурчун телевизорлоштуруу сыяктуу толуп жаткан канаттуу проблемалар дагы эле өздөрүнүн Колумбо Пржевальскийлерин, Попов Можайскийлерин күтүп отурбайбы?

Мына так ушуларды күн тартибине коюп, жаштардын сезимин ойготуп, келечек жөнүндө кыялдантуу ишинде илимий-фантастикалык адабияттын артыкчылыгы ченемсиз зор. Бул жөнүндө көрүнүктүү окумуштуулардын өзүлөрүнүн өмүр жолун тандоодо жана илимий-техникалык ачууларын жасоодо Франциянын атактуу жазуучусу Жюль Верндин чыгармалары таасир кылгандыгы жөнүндө айткандары эң эле көп. Советтик эң сонун окумуштуу, академик В.А.Обручевдин мындай деп бир жазганы бар: «Мисал катарында мен Жюль Верндин романдарын окуу менен Азиянын саякатчысы жана изилдөөчүсү болгондугумду айта аламын, ал менин табият таануу илимине, алыскы аз белгилүү өлкөлөрдүн жаратылышын үйрөнүүгө болгон кызыгуумду туудурду. Ушул сыяктуу фактыларды улуу окумуштуулардын өмүр баянынан көп кездештирүүгө болот.

В.И.Ленин фантазияны илимий алдын ала көрүүнүн, илимий прогноздун эң зарыл бөлүгү катары баалаган. Зарыл бөлүгү катары баалаган. Ой-тилекти, фантазияны адамдын ишмердүүлүгүнүн практикалык умтулушунун максаты катары түшүнүү советтик илимий-фантастиканын философиялык негизи болуп саналат.

Советтик адабияттын негиз салуучусу А.М.Горький: «Балдарга келечек жөнүндө үйрөтүш керек. Ал үчүн биз балдардын фантазиясына илимди жардамга чакыруубуз керек» деген. Демек, балдардын кургак фантазиясын илим менен сугарып, келечектин табышмактарын табууга түрткү бериш керек. Ошондо гана ал адамга пайдалуу фантазия болмок.

Эл ичинде айтылып жүргөн кээ бир диний түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан тири укмуштуу фантазияларды ким укпаган. Алар турмуштагы реалдуу чындыкка эч качан жакындаган эмес. Анткени, анын негизинде реалдуу чындык, жандуу адам эмес, турмушту бурмалап көрсөткөн элестөөлөр, жок нерселердин сөлөкөттөрү жатат. Жалпы эле байыркы фантазияны Горький илимге негизделбеген

«куралсыз» фантазия деп атаган. Мындай негизсиз курулай кыялдануудан, реалдуу турмуштук, адамдын чыгармачылыгынын ишмерлигине жардам берүүчү жана ал үчүн зарыл болгон советтик фантазияны ажыратып карап, М.Горький: «Советтик фантазия азыркы илимдин пикирине, талаптарына гипотезаларына негизделүүгө тийиш» экендигин аныктаган. Демек, советтик фантазия илимдин алдын ала көрүүлөрүнө негизделет. Ошондуктан ал-курулай фантазия эмес, илимий фантазия. Андагы коюлган илимий прогноздор эртедир-кечтир чындыкка чыгууга тийиш.

Илимий-фантастикалык чыгарманын сюжети адатта, адамдардын жаратылыш менен болгон күрөшүнүн негизинде түзүлүп, илимий жана техникалык ачылыштардын кызыктуу дүйнөсүн ачып көрсөтөт.

Илимий-фантастикалык жанр кыргыз адабиятында 30-жылдардын акырында пайда болду. Адабиятыбызга бул жанрдын кириши маркум Кусейин Эсенкожоевдин ысмы менен тыгыз байланыштуу. Анын 1937-жылы басылып чыккан «Саякатчы бала» аттуу туңгуч чыгармасынан эле илимий-фантастиканын бир катар элементтерин байкоого болот. Ал убактагы кыргыз прозасынын жаңыдан өнүккөндүгү жана автордун өтө эле жаштыгы чыгармага катуу таасирин тийгизген.

Ошонун негизинде автордун бул чыгармасы элдик жомок традициясынан алыстай албай, примитивдүү негизде жазылган. Аңгемедеги окуялар ошол кезде кыргыз тилине которулуп жүргөн немец жазуучусу Э.Распенин «Мюнхаузендин укмуштуу окуялары» деген белгилүү приключениялык аңгемелеринин таасиринде жазылгандыгы ачык байкалат. Аңгемелер реалдуу чындыкка чукулдабаган укмуштуу, атайын ойлонуп табылган сюжеттин негизинде жазылган. Каарман жалгыз болуп, чыгарманын башынан аягына чейин түрдүү кокустуктарга туш келип, курулай азап чегүү менен чектелет. Чыгармада көп маселелер примитивдүү мүнөздө чечилип, окуучулар үчүн эч бир тарбиялык мааниси калбай калат. Аз болсо да айтылып жаткан китептин окуяларына кайрылып көрөлүк.

Кичинекей чалчык суунун үстүнө чөптүн сыныгын таштап, анын үстү менен кумурска өйүзгө өтөт. Ушундан улам каарман кайык жасоону үйрөнөт. Ошол эле аңгемеде ал көгүчкөндөрдү көндүрүп алып кадимкидей окута баштайт. Көгүчкөндөр сабатын бат эле жоюп, сегиз жылда жогорку билимдүү болуп чыгышат.

Ушинтип, автор майда жаныбарлардын сокур сезимин адамдын акыл-эсинен жогору коёт. Эгерде автордун бул «фантазиясына» макул болсок, анда адамдын айбандардан артыкчылыгын танган болор элек. Бул жерде автор «эң жакшы аарыдан эң жаман архитектордун артыкчылыгы, ал уяны салуудан мурун аны өзүнүн башында тургузаары» тууралуу айтылган Маркстин белгилүү сөзүн жетекчиликке албаган болуу керек. Ошентип, «Саякатчы баладагы» окуялар илимий-фантастикалык чыгарманын талабына дээрлик жооп бере албайт.

Эсенкожоевдин экинчи чыгармасы «Үчүнчү шар» (1939). Автор биринчи чыгармасына караганда мында маселени конкреттүү алып, аны турмушка чукул коюуга жетишкен. Чыгармада өзү жасаган шар менен каарман абага учат. Ал жакта мурун учурган шарындагы ити менен кездешип, кокусунан зооканын боорундагы тектирчеге келип түшүшөт. Мына ошол тектирчеде үч айдан ашык туруп, акыры итинин жардамы менен үйүнө кайтат.

Чыгармада автордун турмуштан артта кагандыгы жөнүндө гана айта алабыз. Анткени, ал учкан самолеттун үнүн угуп, өзүн көрүп туруп, өткөнгө кайрылып, абада учуучу шар жөнүндө жазып олтурат. Албетте, бул биздин кылымдын 30-жылдары үчүн фантазия эмес эле. Ошондой болсо да Эсенкожоевдин шары өзү таасир алган 1860-жылдары жазылган Жюль Верндин шарынан алда кайда артта калган.

(К.Эсенкожоевдин бул чыгармасы Жюль Верндин «Беш жума аба шары менен» деген романынын таасиринде жазылган). Жюль Верндин каарманы шарды өз ою менен башкарат, Эсенкожоевдин шары болсо, камгактан бетер шамал кайда соксо ошол жакка кете берет. Туура, Эсенкожоевди улуу фантазёр Жюль Верн менен салыштыруу калыстыкка жатпас. Бирок, анын өз убагындагы илимдин жетишкендиктерине таянбай, техникалык ачылыштарга көңүл бөлбөй, өткөндү өзгөртпөстөн көрсөткөндүгү өкүнүчтүү иш.

Эсенкожоевдин акыркы чыгармасы – «Родинанын уулу» (1939). Жазуучунун бул аңгемесин тайманбастан кыргыз прозасындагы илимий-фантастикалык чыгарманын биринчи чалгынчысы деп айтууга болот. Ал мурунку эки чыгармага караганда өзүнүн реалдуу чындыкка жакындыгы жана илимий негизде жазылгандыгы менен айырмаланат. Мында чыгарманын каарманы курулай жапа чегүүдөн кутулуп, башы оогон жакка баса бербей, белгилүү бир максат менен аракеттенет. Чыгарманын дагы бир өзгөчөлүгү: каарман мурункудай жалгыз

жарым эмес, алдына коюлган максатты аткарууда өзү өндүү советтик баатыр саякатчылар менен бирдикте аракеттенет.

...Муз алды менен жүрүүчү корабль аркылуу советтик окумуштуулардын бир тобу алыскы Түндүк Уюл экспедициясына жөнөйт. Нечен күндөр жүрүп Уюлга жете барган корабль калкып жүрүүчү муз тоолорунун тоскоолдугуна учурайт. Ары-бери жыла албай, алды жерге, үстү музга такалып туруп калат. Нечен кыйынчылыктын океанын кечип, чыгарманын каарманы моторлуу резина кайык менен келип, Родинага кабар айтат. Атайы жиберилген самолет Уюл туткундарын бошотуп, Родинага кайтат.

Ушул сюжеттин уюткусу – муз алды менен жүрүүчү корабль чыгарманын илимий фантастикалык мүнөзүн түзөт. Аңгемеде муз алды менен жүрүүчү корабльге байланыштуу бир катар конкреттүү илимий маселелер коюлат. Жалпы экспедициянын максаты болгон бул маселелер төмөнкүчө баяндалат. «Кээ бир гидрологдор бул жердеги суу өзгөчөлүктөрүн химиялык жол менен анализ кылып текшерип жатышат. Геологдор болсо, деңиз алдындагы болгон топурактардын составдарын текшерип жатышат. Кээ бир зоологдор суу тамчыларын микроскоп менен абайлашып көрүшүп, аларды түзүлүш жагынан да текшерип жүрүшөт. Ботаниктер да түрдүү деңиз өсүмдүктөрүнүн бир топ жаңы өзгөчөлүктөрүн табышты». («Родинанын уулу» 6-бет).

Бул үзүндүнү атайын алдык. Анткени, ушул тапта да советтик илимдин алдында бул маселелер али проблемалуулугун жогото элек. Анын толук чечилиши муз алды менен жүрүүчү кораблдин курулушуна байланыштуу.

Ал эми азыр да андай кораблдин жоктугу ошол кездеги жаш жазуучунун фантазиясынын али да болсо толук күчүндө экендигине далил. Ошондой болсо дагы автор бул чыгармасында өз учурунун илимий-техникалык жетишкендиктерине толук таяна алган эмес. Бул абал муз алдында жүрүүчү кораблди сүрөттөөдө ачык айкындалат.

Жазуучунун фантазиялык корабли болоттон жасалып, электр тогу менен жабдылган. Бирок, бул Түндүк Уюлдун түпкүрү менен жүрүүчү келечектин машинасы боло алган эмес. Мындай типтеги корабль ошондо эле бар болучу. Аны укмуштуу фантазияга айландырган нерсе эле автордун «муз алдында жүрүүчү корабль» деп гана атап койгондугу.

Бул болсо, жаш жазуучунун техниканын эртеңки мүмкүнчүлүктөрү менен эсептешпегендигинен келип чыккан. Ошол кезде эле атом

энергиясынын толуп жаткан мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө кенен изилдөөлөр жүрүп жаткан эле. Алексей Толстой өзүнүн 1927-жылы басылып чыккан «Инженер Гариндин гиперболоиди» деген илимий-фантастикалык романында эле атомдун келечекки адамзат үчүн артыкчылыгын көрсөткөн болучу. Азыркы учурда атом энергиясына негизделген муз менен жүрүүчү атайын атом ледоколун куруунун проектиси түзүлгөн. Ал бир канча жылдар Уюл музун жарып, металл жыртылганча тынымсыз сүзүп жүрүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

«Родинанын уулундагы» дагы бир жетишпегендик, автор экспедиция жөнүндөгү негизги сюжеттик линияга караганда, экинчи планда турган кабарчы каармандын окуясына көбүрөөк берилип кетет. Дал ошол кабарчы каармандын баяндалышынан баштап, чыгарма фантазиялык мүнөзүнөн оолактап, приключенияга айланат. Каарман келаткан моторлуу кайык автордун эрки боюнча муз алдында бузулуп, кайра оңолот. Бети ачык океанга чыкканда биротоло бузулуп, табият шамалынын түбөлүк туткунунда калат. Бирок, шамал жазуучунун эрки менен эсептешип, кайыкты адаштырбай биздин жээкке алып чыгат. Мүмкүн, автор муну менен каармандын кайраттуулугун, ашкере чыдамдуулугун көрсөткүсү келген чыгар. А чынында каарман жаратылыштын стихиясынын алдында алсыздыгын гана көрсөттү.

Мунун баары автордун мурунку чыгармаларындагы көз караштарынан толук ажырай албагандыгын айгинелейт. Бирок, ушул кемчиликтерине карабастан, «Родинанын уулу» кыргыз адабиятында илимий-фантастикалык жанрдын тун баласы катары кала бермек. Андай болсо латын тамгасында жазылган бул китеп кайрадан басылып чыкса, айрыкча мектеп балдары үчүн пайдалуу болоор эле.

«Родинанын уулунан» кийин, ал кездеги жаңыдан телчигип келаткан кыргыз прозасы өзүнүн өнүгүшүндө чыгармачылык татаал жолдорду басып, кыйла ийгиликтерге жетишти. Бул кезде элибиздин көп кырдуу турмушун көрсөткөн, эпикалык ири көлөмдүү чыгармалар жазылып, көркөм чеберчилик жагынан көп тажрыйбалар иштелип чыкты. Ошого карабастан, прозанын ажырагыс бир бөлүгү болгон, канаттуу ойлордун фантастикалык жанры дээрлик он беш жылга унутулуп келди. Өз убагында талпынып калган бул жанрдын андан бери далай планеталарды кыдырып учушуна толук шарт бар эле. Анткени, бул мезгил ичинде илим-техника, ай менен жердин аралыгындай

арыш жасап, атом энергиясынын ачылышына байланыштуу адамзат алга карай өсүүдө укмуштуудай мүмкүнчүлүк алды.

Адабияттын сахнасында бул жанрдын узакка «антракта» болушу объективдүү түрдө окуучуларды тынчсыздандырып келди. Жакында гана жарыкка чыккан жазуучу Касымалы Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» деген илимий-фантастикалык повести анын көшөгөсүн кайра ачты.

К.Жантөшевдин бул китеби кыргыз прозасындагы илимий-фантастикалык чыгарманын көлөмдүүсү. Ал кыргыз адабиятынын азыркы деңгээлинде жазылгандыктан өзүнүн профессионалдуулугу жагынан Эсенкожоевдин чыгармаларынан айырмаланат. Автор атом энергиясын эл чарбачылыгына колдонууга байланыштуу техниканын мындан аркы өсүш перспективаларын чыгармасынын сюжети кылып алат.

...Келечектин техникасы менен куралданган экспедиция, Суусамыр суусун Чүй өрөөнүнө ашыруу үчүн, Кара-Балта тоосун тешүүгө киришет. Муну иш жүзүнө ашырууда толуп жаткан кыйынчылыктарды жеңип, экспедициянын максатына жеткендиги менен повесть аяктайт.

Жазуучу эң керектүү жана биздин келечек фантазиябыз үчүн аздыр-көптүр кызмат кылуучу окуяны сүрөттөйт. Туура, илим дагы өөрчүп, техника өскөн кезде нечен тоолор тешилип, жер алдына атайын саякаттар жасалмак. Жазуучу бул чыгармасында биздин бактылуу келечекки жылдарыбызды фантазиянын күзгүсүнөн чагылдырып көрсөтөт.

Китептеги келечектин адамдарынын көп кырдуу өнөрлүүлүгү, азыркы жаштардын асыл сезимдерин козгоодо чоң тарбиялык мааниси бар экендигин танууга болбойт. Ал жөнүндө төмөндөгү үзүндү толук иллюстрациялайт:

«— Эх, өнөрүңдөн айланайындар. Кандай сонун жаштар. Кандай сонун өнөрлөрдү билишет? Ар биринин канчадан өнөрлөрү бар. Бирок, бирөөнү гана алсак, ал жөнөкөй шофер, механик, техник, инженер... Кайрылып ошол жигитти дагы бир карасаң: арматурщик, бетонщик, сварщик, дагы бир карасаң: агроном, зоотехник, геолог, мугалим... Ойлоп чыгаргыч... Азаматка алтымыш өнөр аздык кылат деген макал эми дал келген экен. Ооба, дал өзү».

Автор болжолдоп болсо да, жазган объектисине керектүү техника табууга чоң аракет кылып, жер тешүүчү «Тоо снаряды», канал казуучу «Сказка Мира», «Шагающий Великан», «Ар-Бет», «Жен-Кад-Жай»

машиналары, жер катмарын көрүүчү «Фокс» аппаратын, сүрөтүн көрүп сүйлөшүүсү «Микро-Эмир» телефонун, анын «Магнито-Күзгүсүн» ж.б. техникалык куралдын жаңы типтерин жазат.

Рас, жогоруда жазылган машина жана аппараттардын көпчүлүгү азыр бар болсо да, алардын чыгармада көрсөтүлгөндөй универсалдык санаты жок. Келечектин техникасын, акыркы жетишкендиктерге таянып, аны «ушундай болуу керек» деп өөрчүтүп көрсөтүү – илимий-фантастикалык чыгарманын негизги функцияларынын бири.

Китепте негизинен илимий маселелердин коюлушуна карабастан, эмнегедир ал «фантазиялык повесть» деп аталган. Мүмкүн автор бул повесттеги конкреттүү идеяларынын келечекте иш жүзүнө ашаарына арсарсып, кыялдануу болуп калбасын деген сактык менен илимий-фантастикага ыраа көрбөсө керек. Ал эми чыгарманын кайсы жанрга тиешелүү экендигин ачык аныктабай жазыш, калыпсыз өтүк тигүүгө барабар нерсе го. Балким автор «фантазия» жана «илимий-фантазия» деген терминдерди синоним катарында карагандыр. Чындыгында экөө эки башка түшүнүк, бул экөөнүн биринин тебетейи бирине чак келбейт. Адатта, фантазиялык чыгарма илим менен тыгыз байланышпайт. Маселен: О.Бальзактын «Чигирим булгаары», Д.Свифттин «Гулливердин саякаты», Ф.Раблэнин «Гаргантюа менен Пантагрюэль», А.Франстын «Пингвиндердин аралы» деген классикалык эмгектерин биз фантастикалык гана чыгарма деп билебиз. Буларда эч бир илимий маселелер коюлбастан укмуштуу окуялардын тегерегинде жазылган. Макаланын башталышында көрсөтүлгөндөй илимий-фантастикалык чыгарманын негизинде илимдин жетишкендиктери алынып, анын келечектеги перспективасы көрсөтүлөт. Андай болсо, толук укук менен К.Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» повести илимий-фантастикалык чыгарманын катарына кирет. Ошондой эле биз дагы бул китепти так ошол жанрдын талабы менен кароого аракеттенебиз. Азырынча жок машинаны жазуунун өзү эле чыгарманын илим менен тыгыз байланышта экендигин аныктап турат. Автордун келечекте болушу мүмкүн деген фантазиялык машиналарынын негиздүүсү – атом энергиясы менен жабдылган 60 тонналык, бийиктиги 5 метр келген жер тешүүчү «Тоо снаряды». Ушундай типтеги машинанын мындан бир канча жылдар мурун эле илимге белгилүү гана болбостон, практикада да жашашы, К.Жантөшевдин фантазиясынын арымынын тардыгын, алыс кете албагандыгын баяндайт.

Мындай типтеги машина «Жер алды менен жүрүүчү кайык» деген ат менен 1947-жылы пайда болгон. Анын үстүндө конструктор А.И.Треблев 1937-жылдан бери иштеп келе жатат. Бул машинаны үч-төрт киши (водитель, механик, слесарь) тейлейт. Машина саатына узундугу 12 метр, бийиктиги 1,5 метр туюк траншей жасайт. Анын өзгөчөлүгү: казылган топурактарды капталына таптап, таштарды таманына таштайт.

Бул жерде биз повесттин объектисинин («Тоо снарядынын») проблемалуулугун жокко чыгаргыбыз келбейт. «Тоо снаряды» өзүнүн көлөмүнүн чоңдугу, иштөө принцибинин чындыкка дээрлик жакындабаганы менен гана фантазия, ушул себептен Треблевдин машинасынын түзүлүшүн «Тоо снарядына» негиз кылып алса, максатка ылайык болмок экен. Анткени, К.Жантөшев конструктор болбогондуктан табигый түрдө техникалык маселелер менен терең тааныш эместиги белгилүү. Ошондой болгондон кийин жазуучуга, кааласын же каалабасын, техниканын акыркы жетишкендиктерине таянууга туура келет. Маселен, инженер экендигине карабастан, В.Охотников өзүнүн «Түпкүрдөгү жол» (1953) деген илимий-фантастикалык повесттин Треблевдин жогорудагы машинасынын конструкциясын андан ары өнүктүрүп жазган.

Көркөм адабияттагы техникалык маселелердин чечилишине байланыштуу дагы бир оюбузду айта кетели. Кайсы гана жазуучу болбосун конструкторго жол көрсөтүп, анын келечекте куруучу машинасынын кайсы жери канча «дециметр» же «сантиметр» болушун айтып бере албайт. Айтып берүү жазуучунун милдети да эмес жана андан окуучу да талап кылбайт. Анткени, жазуучу өзү келечекке көз жиберип, анын техникалары жөнүндө кыялданып өз убагынын эңсөөсүн көрсөтөт. Демек, ал конструктордун кайыгысыз өйүзгө өтөт. К.Жантөшев болсо, жогоруда аттары аталган машиналардын айрым техникалык фактылары гана эмес, эң майда тетиктерине чейин жазат. Оюбуз декларативдүү болбос үчүн китепти барактайбыз. Азыр биз канал казуучу «Сказка-Мира» машинасынын бир гана күрөгүнүн «портретин» карап көрөлү: «Күрөк темирдин эң жакшысынан жасалган, калыңдыгы үч дециметр, эки жанындагы жана артындагы алкактарынын бийиктиги үч метрден беш метрге чейин, а күрөктүн эни беш метр, узундугу болсо сегиз метр. Анын сабы төрт кырдуу, узундугу беш метрден келген темир. Бирок, күрөктүн сабы сулп темир эмес,

бирине-бири кийиштирилип коюлган үч бөлүктөн турат. Ошондуктан, күрөктүн атом кубатынын жардамы менен он беш метрге чейин, өтө тездик менен каалаган өлчөмдө узарып жана кыскара алат» (16-бет. Астын биз сыздык А.Т.) Демек, орто эсеп менен алганда күрөктүн жалпы көлөмү канча? Бирок, ушул мисал менен эле чектелсек, чыгарманын атайын эле айыптуу жерин тандап алгандай болуп каларбыз. Ошону үчүн дагы бир аппараттын «портретин» карап көрөлү: «Фокус аппараты чоң эмес, анын узундугу бир жарым дециметр, бийиктиги бир дециметр, туурасы болсо, жети гана сантиметр», (14-бет. Астын биз сыздык А.Т.) Демек, аппараттын көлөмү канча???

Эми булар фокус аппараты менен күрөктүн көркөм «портретиби», же автордун окуучуларга арифметикадан берген үй тапшырмасыбы? Эмесе, экинчи «тапшырмага» ушул эле жерден автордун өз сөзү менен жооп берүүгө болот. «Фокус аппаратынын жалпы көрүнүшү – фотоаппаратынан көп деле айырмаланбайт» (14-бет). Эми аппараттын түзүлүшүн сан менен көрсөтүүнүн ордуна, акыркы сүйлөм менен айтсак эле, эсеп-кыйсапсыз так түшүнүктүү болуп турбайбы? Тилекке каршы, дал ушул өңдүү «табышмактуу» сүрөттөөлөргө китептин 14-16-18-19-22-23, 43, 48, 50 ж.б. беттеринен берекелүү орун берилген.

Ошентип повесттин бир катар главалары өзүнүн эстетикалык күчүн такыр жоготуп, арифметикалык маселелер жыйнагына айлангандыгында. Биз бул жерде аксакал жазуучубуздун өндүрүш куралдарын сүрөттөп көрсөтүүдө нагыз натурализм жолуна түшүп кеткендигине өкүнөбүз. Баары бир конструктор жазуучунун көрсөткөн деталдары менен эсептешпейт. Демек, мындай арифметикалык тактыктын көркөм адабият үчүн такыр кереги жок. Маселен, улуу фантазёр Жюль Верндин суу асты менен жүрүүчү кайыктын конкреттүү техникалык идеясы жөнүндө конструкторлорго эч нерсе айтпагандыгы белгилүү. Ал өзүнүн романында деңиз түбүн багындыруудагы адам баласынын эчактан берки ойлорун гана көркөмдүк менен сүрөттөп көрсөткөн.

Советтик илимий-фантастикалык жанрдын негиздөөчүсү Алексей Толстой «Аэлита» (1922) аттуу илимий-фантастикалык романында Марска учуучу аба кораблин кандайча сүрөттөгөндүгүн авторго айта кетүү ашыктык кылбас: «Менин аппаратым атайы эле ракетанын принцибинде курулган. Учууга эч нерсе тоскоолдук кылбаган жана каршылыгы жок абасыз мейкиндикте, ракета улам арбуучу тездик

менен учат. Эгерде магниттин таасири тоскоолдук кылбаса, мүмкүн мен ал жакта жарыктын ылдамдыгына жакындаймын». Бар турганы ушул. Кандай жөнөкөй жана түшүнүктүү жазылган.

Илимий-фантастикада социалисттик реализмди унутпоо керек. Фантазия жана реализм сыртынан караган кишиге карама-каршы сезилгенсыйт. Ошону үчүн фантазияга реализмди же реализмге фантазияны аралаштыргысы келбейт. Бирок, иштин чынына келгенде алар карама-каршы эмес, келечек жөнүндө кыялдануу, таң калаарлык, кээде ишке ашпаган укмуштарды ойлоо д.у.с. нерселер – адамдын турмушунда реалдуу көрүнүш. Адабияттын кайсы гана жанрынын каарманын албайлы, ал көп нерселерди эңсейт, элестетет, бирок андан ал чыгарма фантазия болуп калбайт. Ошондой эле фантазиялык чыгармада реалдуу турмуш, кадимки адамдар кездешет. Окуя, мейли алыскы айда, мейли океандын түбүндө өтсүн, жандуу нерсени жазып жаткандан кийин, айлана-чөйрө да реалдуу сүрөттөлүшү керек. Биздин советтик фантазия өзүнүн реализми, илимий алдын-ала көрүүлөрү менен күчтүү. Реалдуу айлана-чөйрө, андагы адамдар канчалык күчтүү сүрөттөлсө, илимий-фантазия да ошончолук таасирдүү болот. Адабияттын негизги предмети адам болуп, бардык окуя анын тегерегинде өтөөрү ар кимдин көкүрөгүндө өз фамилиясындай жатталуу нерсе.

Ал эми адам өзүнүн бири-бирине окшош эместиги менен башка нерселерден айырмаланат. Бардык жагы окшош машина жасоого болот жана практикада жасалып да жатат. Мындай окшоштуктар турмушта туман... Бирок, дүйнөнүн адамдарын бүт салыштырса да, бардык жагынан окшош эки киши табылбайт. Анткени, жаратылыштын объективдүү закону ушундайча. Адамдын эси (сознания) материянын өзгөчө бөлүгү. Андай болсо, К.Жантөшевдин сүрөттөгөн эртеңки адамдары да көп жагынан окшоштугуна карабастан, алардын объективдүү түрдө бир-биринен айырмаланып тураары эки жерде экиң – төрт дегендей өзгөрүлбөс чындык. Жазуучу К.Жантөшевдин повестиндеги образдарга таянсак, бул чындыкты жокко чыгарган болор элек. Повесттин каармандары автор тарабынан телегейи тегиз келген, идеалдуу кишилер катары сүрөттөлөт. Андагы баштан аяк катышкан он киши бүт бойдон бир кишинин ролун аткарат. Деги анда повесттеги негизги каарманы ким? Тигилердин ичинен «мен» деген бирөөнүн да үнү чыкпайт. «-Ой, деги ким? Айтсаңар боло, бай-болгурлар». – деп жалооруп суроого туура келет. Акыры бирин-бири

карап жылмайышат да: «биз» деп, беш киши бирдей үн чыгарат. Дал ушул жерге тиешелүү үзүндүнү китептен келтире кетели:

«– Ким?

– Фрунзеден начальник, – деди радист кыз Наташа. Алар шашылыш наушниктерин баштарына кийгенде радист кыз ар киминин колдоруна бирден «Микро-эфирди» карматты да:

– Жолдош начальник, Темирова Гүлмира Болотбековна, Сталева-ров Александр Сергеевич, Матаев Эркинбек Айдарович, Жеңишбек Кадырович Жайнаковдор «Микро-эфирге» турганын көрүп турасыз. Башка жолдоштор балык кармашып, чатырдан алыс жерде жүрүшөт.

– Саламатсыздарбы.

– Шүгүр, жолдош начальник. Өзүңүз саламатсызбы?– дешип мында тургандар күлүндөй жабыла сүйлөштү».

Үзүндүнү узундугуна карабай алдык. Анткени, бул саламдашуу начальникке гана эмес, китеп окуучуларына да бир ооздон бир кишидей салам айтып алик алуу. Алардын киндиги туташып, оозу биригип, көздөрү кошулуп, калганын саамы келип турганда биротоло көрсөтө кетели: «Эркинбек, Саша, Гүлмира, Жеңишбек, Наташа, Вася, Мишалар да өтө этиеттик менен карашат. Алар баарыдан мурда суунун кайсы тарапка кетип жатканын байкоого аракеттенишет» (70-бет).

Мына ушинтип бири эмес, баары аталып, каз катар ээрчишип жүргөн адамдардын кимиси негизги герою болмок? Же стройдун алдында турган биринчи-экинчисин алыш керекпи? Макул, ошондой деле кылып көрөлү. Анда бешөөнү экиге бөлүп, үчүнчүсүн калыстыкка коюшубуз керек. Алар – «Тоо снарядында» иштеген Саша менен Эркинбек. Бул экөө жанакы бешөөнүн түш мезгилде түшкөн көлөкөсү. Радист Наташа менен экспедициянын башчысы Жеңишбек – тигилердин копиясы. Булар бири-биринен ажырашпайт. Эки киши болгон гана айыбы болбосо, бир ооздон сүйлөп, бир мурундан дем алышат. Ал жөнүндө сараңдык кылбай бир-эки мисал ала кетели:

«Жеңишбек машинаны катуу айдаганда, ар бир өтүп бараткан шоферлорго «кайра келбегиле!» деп Наташа менен Жеңишбек машинадагы передатчик аркылуу кыйкыра айтып баратышты» (26-бет). «Тоо снарядына» жетер замат Наташа менен Жеңишбек кабинадан жүгүрө чыгышып, «Тоо снарядынын» капталындагы темир көпүрөчө менен Эркинбек, Сашаларга жүгүрүп барышты да, начальниктин приказын айтышты.

– Дароо кайткыла! – дешип Саша менен Эркинбек ачуулуу үндөрүн катуу чыгарышты.

– Мен силер менен калам! – деп мындан башка чечими жоктой, башка эч кайсы чечимге макул болбоочудай, Жеңишбек ишендире сүйлөп, Саша менен Эркинбекке тике карады.

– Мен да калам! – деди Наташа.

– Жок, Жеңишбек, Наташа экөөң биздин абалды дароо Фрунзеге билдиргиле».

Караңызчы деги. Бирден басып, бирден сүйлөй албай калышканбы? Сөзсүз экөө тең бир чыгып, бир сөз сүйлөйт. Же бирөө сүйлөсө, экинчиси ээ-жаа бербей жаңырткан асканын ролун аткарып жатабы? Андай болбосо эки киши бир секундда бурдай сөз сүйлөй албайт. Турмушта мындай логика жок. Сүйлөгөндө да Эркинбек «дароо кеткиле» десе, Саша «эң туура айтат, ошондой кылгыла» дебейби. А мүмкүн бул автордун келечектин кишилерин тууралуу фантазиясы чыгар. Жок, бул жерде төрт кишинин аты чыккан менен эки эле киши жүрөт. Бирок, бул сырткы көрүнүштөрү го десең, ички дүйнөлөрү, кала берсе ойлоолору да бирдей көрүнөт: «Бардыгын Наташа менен Жеңишбек көрүп турат. Ажалдын жакындап калганын сезишет. Эмне болот? Анан көрүшөбүзбү? – деген суроолор, экөөнүн көңүлүндө эчен кайталанат». «Ушул секундада Эркинбек менен Саша эмнени ойлоп турушту? Өлүм эстерине келдиби? Жок. Алар эчтеме ойлогон жок жана өлүмдү да эстерине салышпады. Ооба. «Мына азыр тиги жер жарылып, суу агып чыгат. Мына азыр» деген гана сөздөр алардын эсинде улам кайталанып жатты». Төртөөнүн топурагы бир жерден алынса да кантип ушундай болсун. Жеңишбек эчтеке болбойт десе, Наташа «эми өлдү го» деп, Саша коркпосо, Эркинбек чочубайбы?

Кыскасы, китептин каармандары көп натуралуу, бир киши болуп кала берген. Алардын бирөөнүн атын айтпай, сүйлөмдү жекелик жак менен окуса, эч нерсе өзгөрбөйт. «Бул сөз буга тиешелүү эмес, ал мындай ойлонбойт болучу» деп эч ким чатакташпайт.

Мына ушинтип, автор келечектин кишилерин эчтекеден коркпогон, өлүмдөн өжөр, баарын бирдей дөө-шаа кылып койгону кимди болсо таң калтырат. Мүмкүн автор ушундай болсо деп кыялданган чыгар. Бирок эч качан андай болбойт да. Бириктирилген жүрөктүү, кошулган кандуу, баары кара көз, бирдей сөз сүйлөгөн, өмүрүндө урушпаган, биринен бири калышпаган, жумурткадай окшош киши

чыгаруучу «инкубатор» жок да. Образдар боюнча жыйынтыктап айтарыбыз бирөө гана: повестте бир геройдун да жеке турмушу сүрөттөлүп, анын индивидуалдуу мүнөзү ачылбайт. Геройлор бири-биринен үндөрүнүн тондору менен гана айрымаланышат. Маселен: «бас – Саша, баритон – Эркинбек, мецосопрано – Гүлмира» (7-бет) ж.б. деген сыяктуу. Чыгарманын башкы каарман сымактарынын чыныгы психологиялык образдары ачылбай, келечектин өнөрлүү адамдары жөнүндө жалпы эрежеге таянгандыктын негизинде, алар схематизмге айланган. Ошентип, геройлордун духовный потенциалдары такыр ачылбай калды деп эле так айтууга болот.

Повесттеги образдардын мындай түзүлүшү, анда техникалык идеялар атайын ыкластуулук менен алынып, китептин борборунан адамдардын алыс калгандыгы менен түшүндүрүлөт. Анда жер алдындагы болгон өзгөрүүлөр адамдардын чыгармачылык ишмердүүлүгү катары сүрөттөлбөйт. Ал жерен биз тынымсыз кнопкаларды, педалдарды басып жаткан арбаңдаган кол-буттарды гана элестетибиз. Повестте машиналар адамдарды сүрүп чыгарган да, алар жакшы уюштурулган өндүрүштүн зарыл тетиктерине айланган.

Повесть өзүнүн конфликтсиз түз сызыктуулугу менен баарынан көп аксайт. Бул маселе жогоруда атайын көрсөтүлгөн сыяктуу, оң каармандардын ортосундагы бир дагы чыр-чатактын болбогондугу жана бир дагы терс каармандын жоктугу менен аныкталат. Чыгармада эртеңки басса-турса техника менен кыймылдаган коммунизмдин адамдары эмнегедир апенди чалыш көрсөтүлгөн. Ал кездин адамдары: «– Ой э-э-ээ... топуракты сузганын! – Кадим эле кишиче сузат экен! (12-бет) – дешип, топурак сузган жаңы техникалык машиналардын кыймылына таң калышат. Эми эксковаторлордун топуракты кишиче сузганы, ал түгүл жүрүп кеткен жерлеринин рельеф-пейзажын өзгөрткөндүгү азыркы адамдар үчүн деле адаттагы көрүнүш болуп калды го. Мындан көрө автор келечектин биз угуп, биз биле элек укмуштуу жактарын айттырса боло.

Рас, жазуучубуз андай укмуштарды да жазбай койгон жери жок; «Фрунзеден чыгып Кара-Балта тоосун ашып келген самолет, төрт жарым миң километрден жогорку бийиктикте болгондуктан, карагандардын көзүнө кичине болуп көрүндү» (?) деген бир сүйлөмдү кезиктиребиз. Бул жомоктордо учурабаган, эч логикасыз, таң калдыруу десек, туура айткан болобуз. Анткени, келечектеги адамдардын

көздөрү «астрономиялык дүрбү» болуп кетпесе, төрт жарым миң чакырымдан (Кыргызстан менен Москванын аралыгынан да алыс жерден) кантип самолеттун карааны көрүнсүн. Жана жер алдында катастрофа болуп, Саша, Эркинбектер коркунучта калгандыгын угуп, бир минута зарыл болуп шашып келаткан начальникке төрт жарым миң чакырым бийик учуп, эмне жанына күч келди экен? Же орто жолдо самолеттун күчүн сынап жүрөбү? Ушул жерде айта кетчү бир нерсе, повесттеги окуянын бүткүл жүрүшүндө начальникти «Магнито-Күзгү» аркылуу гана көрүп келгенбиз. Ал бул жерге атайын учуп келген менен да жер алдындагы оор окуянын жүрүшүнө эч жардам көрсөтпөйт. Ал «окуя эмне болуп бүтөр экен?» деген тыштагы кишилерден түк дагы айырмаланбайт. Келип гана карап турганы болбосо, окуя өзүнөн өзү жакшы жагына бүтөт.

Китептеги кишилер тышкы кебетеси же кийимдин стереотиптүү белгилери менен айырмаланат. «Кашы менен чачы кара, көздөрү жайнаган көкүрөгүндө саймасы бар ак кребдешин көйнөк, кара байпак менен кара туфлий кийген кызылдуу кыз Неля деген кыз эле». «Күнгө чагылышкан алтын сымал тармалдаган чачын тармалдатып кулагынын үстүнөн айдалыга төгүлтүп», «кара күрөң каштарына сыймыктангандай Асиянын ак жүзүнүн күлүмсүрөшү карыяларды сыйкырлап өзүнө тартып жаткан сыяктанды» (16-17-беттер). «Акыркы мода менен кийинген аял, эркектер каналдын эки тарабына жык толукшкан» (71-бет). Ошончо жүздөгөн кишилердин арасында балким, мурунку модалар менен кийинген бир-эки киши бар чыгар?

Автор повестти жазууда жомок манерасынан чыга алган эмес. Илимий-фантастикалык повестти элүүдөн ашып калган кыргыз абышкасына айттыруунун зарылдыгы бар беле? Биздин оюбузча, зарылдыгы жок болучу. Баары бир К.Жантөшев повесттин трибунасын чалга берген менен, баяндама анын акылынан чыкпастан өзүнчө сүрөттөлөт. Чал болсо бардык болгону төрт-беш сүйлөмдүн гана ээси катары көрүнүп калган. Рас, чалдын баяндамасы аркылуу айтылса, окуянын жүрүшүнөн улам анын образы түзүлүш керек эле. Окуяны айтуу процессинде аны менен угуучулардын мамилеси, психологиялык кулк-мүнөздөрү көрсөтүлүшү керек болучу. Бирок, повесть жогоруда айтылгандай өзүнчө жазылып, чал менен анын угуучулары жөнүндө окуучуларга повесттин аяк-башында гана алты-жети сүйлөм менен эскертелимиш болот. Мунун өзү чыгарманы түзүүдө маселени

туура пландаштырбагандыкка жатат. Экинчиден, келечектин жетишпегендиктери эмес, бүгүнкүнү толук билбеген кыргыз абышкасынын илимий-фантастикалык повестти айтышы, адамды ишендирбеген бир жомок. Ал эми жазуучунун милдети мүмкүн болушунча болочокту ишендире жазууда болучу. Ошондуктан автор окуяны бирөөгө айттырууну зарыл деп тапса, аны түз эле илимдин өкүлдөрү аркылуу баяндатуу керек эле. Повесттин башында чалдын балдарга «илимий-фантазиялык жомок айтып бергендиги» баяндалат (4-бет). Бирок, «илимий» да жомок болчу беле? Чынында илимий болгон нерсенин баары, демек чындыктан алынган нерсе болот. Бул учурду автор эске албаса, жомок манерасын мындан аркы чыгармаларында да күчөтүп колдоно бермекчи.

Фантазияда типтештирүү – барып турган акыркы точкасына жеткирилиши зарыл. Себеби, фантазиялык шарт геройлорду эң укмуштуу абалга алып келет. Ошондо гана бул жанрдан алардын ар кимиси өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүн ачык көрсөтө алат. Күтүлбөгөн кокустуктарды, табигый кыйынчылыктарды анын закон ченемдүүлүгү менен көрсөтүп, аларды жеңил-желпи жеңдирбей, геройлордун темирдей эрки, чыныгы акылы менен багындырыш керек. Бул маселе боюнча да повестте бир топ аракеттер болгон. «Коркунучтуу кат», «Тилсиз жоо», «Күтүлбөгөн жорук» деген главалар аркылуу коркунучтуу эпизоддор түзүлгөн. Жер алдынан көл чыгып, «Тоо снарядын» артка агызып, туннелдин ичине суу толуп, өлүм коркунучу келсе да, Саша менен Эркинбек эч нерсени сезишпейт. Ал эми табийгаттын шумдуктуу кырсыгы болсо, эч зыянсыз өткүн катары өтүп кете берет.

Автор окуяны чоюш үчүн атайы ойлонулган негизги линиядан тышкары, эч шартсыз анекдот сыяктуу эпизоддорду түзөт. Бул фактылар «Шойкомдуу булак», «Жашыл көл качканда» деген главаларда аныкталат. Келечектин адамдары жөнүндөгү К.Жантөшевдин фантазиясынын бир жерине такыр кошулууга болбойт. Мүмкүн биз жаңылышып жаткандырбыз. Бирок, макул эместигибизди жашыргыбыз келбейт. Автор «Келечектин койчулары ким болуп кандай шартта жашаш керек?» деген суроого күтүлбөгөн жерден оюн айта кетиптир. Анысын толук келтирип, биз дагы оюбузду кошулу: «Ушул көлдүн түндүк тарабы, бирин-серин бадалы бар жашыл керүү, анда коюн жайып, айыл-чарба илиминин кандидаты, колхоздун старший чабаны

Мирбек жүргөн. Анын жашы жыйырманын сегизинде, кара торунун сулуусу деп айтарлык, чарчы бойлуу, кагелес, өңү күнгө тотуккан, көздөрү ойноктогон жигит эле. Бул участка ошол Мирбектин участкасы, ошондуктан ал чөйрөнүн кокту-колотун гана эмес, коёндун жа-тагынан бери жакшы билет. Бул канал иши башталгандан бери, ал далай ирет иш жүрүп жаткан жерге келген, далай жаңы машиналар-ды көргөн. Ал өзү өстүргөн жүндүү ак койлорду карап турду да, «... эми койлорум жыргайт, мурункудай сугарам деп кырдан кыр ашырып койду айдап жүрбөйм» – деп күлүмсүрөй чаначтагы айранынан куюп жутту да, күн сайын эмес, саат сайын кубанычына кубаныч, жери-нин көркүнө көрк кошуучу, тоо башынан караганда: уюткан ачкыл жашыл жибек табытындай түрдөнүп жатуучу көлдөр тарапка кара-ды». Мунун өзү ашыкча кыялдануу. Койчу болуш үчүн эч кимдин илимдин кандидаты болушунун зарылдыгы жокко. Тескерисинче, келечекте койчуну кара жумуштан куткарып, кой багуунун техникалык жолдорун өздөштүрүп, ишти жеңилдетүү үчүн аракеттер жасалуу керек эмеспи. Азыркы балдар келечекте кандидат болуп алып, койчу болорун билсе, ушул баштан убара болбой козу менен кошо чоңоюп, кой болгондо бага беришкени оң го.

Дагы бир кызык, эгерде «ушундай эле болсун» деп болжолдо-гондо кандидатыбыз-кандидат, анан чаначыбыз эмне? Адегенде өн-дүрүш куралдары өсүп, ага карата адамдардын мамилеси, аң-сези-ми өзгөрөрүн бул чыгарманы жазып жатканда автор унутуп калса керек. Сөзсүз чанач өндүрүш куралына жатпайт. Бирок, адамдардын колдонгон буюмунун бири экенин эч ким да танбайт. Андыктан кан-дидаттар койчу болгон учурда өндүрүш куралдары кандай деңгээл-де өсөрүн элестетип көрүнүздөрчү. Ал убакта «чанач» деген сөздүн өзү да архаизмге айланып, сөздүк фондудан түшүп калышы мүмкүн. Коммунизмдин адамдары болсо өздөрүнүн талабына жарата, техни-канын учурдагы деңгээлине таянып, жаңы буюм менен жабдылмак. Бул билимдүү кишилер чаначтан айран ичпейт дегендик эмес, тес-керисинче чанач түбөлүк буюм эместигин сезип, келечектин кишиси менен анын буюмун да кошо элестетсе дегендик.

Повесттин көркөмдүк жагына да токтоло кетүүгө туура келет. Анткени, илимий-фантастикалык чыгарма дагы кызыктуу, адабий тил менен жазылышы табигый нерсе. Илимий негизде жазылгандан кийин кээ бир илимий-фантастикалык терминдер жана айрым керектүү

фактылардын колдонулушу мүмкүн. Бирок аларды мүмкүн болушунча жөнөкөйлөштүрүп, түшүнүктүү кылып берүү жазуучунун милдети. Окуучу чыгарманын оор тилине, толуп жаткан техникалык терминдерге теригип, аны биротоло жаап салбагандай болсун. Мына ушул жагынан «Ашуу ашкан суу» повести бир кадам алга басса, эки-үч кадам артка басат. Жазуучу техниканын деталдарына өтө берилип кеткендиктен, окуучу жалаң арифметикалык сандардын атмосферасы менен дем алып, эсепсиз терминдердин курчоосунда калат. Бул жөнүндө жогорудагы келтирилген үзүндүлөрдөн ачык түшүнүк алууга болот. Рас, кээде андай терминдерди алты-жети сөз менен жазгандан көрө өз эквивалентин таап коюуга туура келет. Бирок, төмөнкү жалгыз сүйлөмдөгү сөздөрдүн котормосу кыргыз тилинин сөздүк фондусунан түшүп калганбы? «А башка включатель, выключатель, тормоз, скорость, атомдук кубатты берүү, тетиктерин майлоо иштеринин бардыгы ошол тутканын эки жагындагы кнопкалар менен иштетилет». Бул бир гана сүйлөмдөн табылган терминдер. Ал эми бүткүл китепти кыдырып чыккан кишиге андай терминдердин өзүнчө бир «сөздүгүн» түзүүгө туура келери белгилүү. Албетте, жогорку сүйлөмдөгү терминдердин кээ биринин кыргыз тилинде котормосу бар. Бирок, өз тилинде көркөм адабиятты сөздүк аркылуу окуу кандай таң каларлык окуя.

К.Жантөшев тил байлыгын коромжу кылбай, сөздүн ар кандай өөндөрүнөн түрлөнтүп курак жасаган, не бир кыйышы келбеген чаржайыт ойлорду бат эле уккулуктуу кылып, сөз «күүсүнө» салган, сарамжалдуу жазуучуларыбыздын бири. Ошондой болсо да, техницизмге катуу берилип кетүүнүн кесепетинен, анын биз сөз кылып жаткан чыгармасынан не бир «аш бышым» окулуучу оор сүйлөмдөрдү кезиктирчү болуп кеттик. Макаланы узартпоо үчүн, чыгарманын мектеп балдары үчүн жазылганын эстен чыгарбай туруп, бир гана мисал келтиребиз. «Анын каучук тамандуу сары туфлийине, агыш саргылт капрон байпагына, бозгулт юбкасы менен агыш көк кофтасына жана эки ийнинен көкүрөгүнө карай учтары салаңдаган жашыл косынкасына, ошону менен катар, «Сказка-Миранын» ичи-тышынын жашыл сыр менен сырдалышына, отургучтарынын жашыл баркыт менен көркөмдөп жасалышына, эки колу менен эки бутунун баштарынын иштеши-не карап турган карыялар үчүн мына булар, «Сказка-Мира» машинасын иштетпей, анчейин гана Суусамыр өрөөнүнө сейилдикке келип, жашыл будканын ичине серүүндөп отуруп алышып, куурчак ойноп,

болбосо эки жакты карап, сүйлөшүп отурган кыздар сыяктанып көрүнүштү» (18-бет). Жүрөгү начар окуучулар бул сексенден ашуун сөздөн турган, узундугу «бир чакырым» сүйлөмдү канча жолу тынып окуур экен?.. Жана андагы ойлорду кандайча кармап алар экен?

К.Жантөшевдин бул чыгармасынан да эски архаикалык салыштыруулар, кечигип барып колдонулган штамптар орун алган: «Сулуу кыздын чачындай чубалган», «ак булуттай пахтасы», «ат башындай кызылчасы», «бирде койдой, уйдай, төөдөй таштар шуулдап» ж.б. Бул сыяктуу эпитет, салыштыруулар келечектеги коммунисттик курулуштун арымын сүрөттөй албайт. Акырында айта кетүүчү дагы бир нерсе, эмнегедир автор чыгармасында музыкалык инструменттердин аттарын, ошондой эле, музыкалык көп татаал терминдерди алынын жетишинче колдонгон. Бир эле сүйлөмдү мисал алсак жетиштүү болот: «Бирде скрипка, бирде гобой сола ойносо, бирде шок баладай болуп пикколо безеленет. Бир эсе арфа үнүн чыгарып, эбегейсиз эмгек күүсүнө наздангандай болсо, виолончель, арфа үнүн көркөмдөп жаткандай болот, кай бирде трубалар үн алышып, кечигип келаткан адамдарды шаштырып чакыргансыйт». Музыкалык терминдердин мындай түрдө колдонулушу, аны автор сырткы эффект үчүн гана алып, убаралангандыгы байкалат. Повестте «Кагелес». «Абажаарыган» ж.б. сыяктуу элдик эски сөздөргө комментария берилип кетсе да балдар үчүн түшүнүктүү болмок экен.

К.Жантөшевдин бул повести бүткүл ушул көрсөтүлгөн кемчиликтерине карабастан, кыргыз адабиятындагы илимий-фантастикалык чыгармалардын көлөмдүүсү болуп, белгилүү деңгээлде пайдалуу экенин танууга болбойт. Ошону менен бирге жогорудагы так эмес одоно болжолдоолорду, элессиз образдарды жана көркөмдүк жактарын түзөтүүлөрү закон иретинде талап кылынмакчы.

Фантастикалык чыгарма башка жанрдын окуясына караганда, окуучуну өтө кызыктырган, өзүнө тартуучу татынакай көркөм тили, күчтүү сезим менен жазылгандыгы менен айырмаланат. Андагы окуялар кокустук менен эмес, объективдүү закон жолу менен өсүп, каармандардын образдары окуучулардын керт башына таасир тийгизгендей болсун. Акырында, фантастикалык чыгарманы окуганда жөнөкөй гана сүйүү романын окуп, өз башынан өткөргөн окуялардын бириндей сезбей, окуучунун ой-сезими ойгонсун, кыялы кыдырсын, айрым жерине айран-таң калсын, кээ бир жерин көрө албасын, ал эми

эрки жетпесе ачуулансын. Кыскасы, окуучуну келечектин укмуштуу сонун атмосферасы менен курчап, анын чыгармачылык ишине жардам берсин. Илимий-фантастикалык жанрдын негизги функциясы мына ушулар.

Илимий-фантастиканын тамырлары улам турмуш чындыгынан бекем орун алып жатат жана ал коомдук өнүгүүнүн объективдүү закон ченемдүүлүгүн чагылдырып көрсөткөндө гана ишенимдүү болот. Өндүрүш куралдарына болгон коомдук менчик, өндүрүш процессинде адамдардын объективдүү мамилесин түп тамырынан бери өзгөрттү жана адамдардын психологиясындагы бардык өзгөрүүлөрдүн негизи дал ушунда жатат. Биздин илимий-фантастикабыздын алдында жаны адамдардын ачык, эсте каларлык образдарын түзүү милдети турат.

Советтик илимий-фантастиканын алдында эбегейсиз перспективалар ачылган. Анын ийгиликтүү өнүгүшүнүн зарыл шарттарынын бири болуп жазуучулар менен илимдин алдыңкы ишмерлеринин биримдешип иштешүүсү эсептелет. Советтик илимий-фантастика «кылым менен тепе-тең» болууга тийиш, илимдин жаңы жетишкендиктерине таянып, жаңы илимий-фантастика советтик элди кызыктырууга тийиш. Өзүнүн спецификациялык куралдары менен илимий фантастика советтик элдин кызыкчылыгын жетекчиликке алып, мамлекетке жаңы муундарды кайраттуу, өз ишине ишенгендей, кыйынчылыктан коркпогондой кылып туура тарбиялоого жардам берет.

(К. Укаев менен бирдикте жазылган) 1956.

Табалдиев Асанбек

ПУБЛИЦИСТИКАНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ¹

Совет адабиятынын теориясындагы аз иштелген проблемалык маселелердин бири публицистика жанры болуп эсептелет. Анын совет адабиятындагы көп жылдык тарыхына жана традициясына карабастан, адабиятчылар жана сынчылар тарабынан ага тийиштүү деңгээлде көңүл бурулбай келе жатат. Бул абал публицистиканы адабияттын

¹ Табалдиев А. Октябрга эстелик. – Фрунзе. – 1985.

ар түрдүү жанрлары менен алмаштырууга же болбосо көркөм чыгарманын катарынан биротоло чыгарып таштоого чейинки бири-бирине карама-каршы көз караштардын жашап келатышына мүмкүнчүлүк берүүдө. Ошондуктан, ушул маселенин тегерегинде жеке эле союздук масштабда эмес, биздин советтик кыргыз адабиятынын масштабында да кеңирирээк сөз козгоого мезгил жетти. Эгерде публицистика жанры боюнча жазылган бирин-серин (анткени, алар анчалык көп эмес) сын макалаларынын мазмунун жыйынтыктап айтсак, анын авторлору публицистиканын түрлөрү, өзгөчөлүгү, объектиси, тили, ага тиешелүү белгилүү закон ченемдүүлүктөрдү изилдөөнүн ордуна, аны адабий көркөм чыгарма деп эсептөөгө болобу, эгер көркөм чыгарма деп эсептесек, анын очерктен кандай айырмасы бар, ал эми очеркти публицистика десек, аны аңгемеден кандайча ажыратыш керек? – деген маселелердин тегерегинде гана сөз кылып келе жатышат.

Демек, публицистиканын өзү жөнүндө сөз сүйлөөдөн мурун жогорку маселелерге токтоло кетишибиз зарыл. Сынчылардын, ошондой эле кээ бир белгилүү жазуучулардын бир тобу: роман, повесть, аңгемени көркөм адабий чыгарма дешип, очеркти маанисинде көркөмдүккө ыйгарышпай толугу менен публицистикага киргизишет. Мисалы, сынчы Ю.Суровцев 1958-жылы 25-апрелде «Литературная газетасына» жарыяланган «Очерк бул публицистика» деген макаласында, «Очерк бул же жөнөкөй публицистика, же көркөм публицистика, баары бир публицистика» деген жыйынтыкты чыгарып, көркөм очеркти адабий чыгармага кошуп, белгилүү деңгээлде аңгемеге жакындаштыргандарга каршы чыгат. Ал эми очеркти адабий чыгарма дешип, аны аңгемеге жакындаштыргандар болсо өздөрүнүн оюн бекемдөө иретинде орустун улуу жазуучулары Короленконун, Г.Успенскийдин, Салтыков-Щедриндин, Горькийдин, Серафимовичтин жана башкалардын көркөм очерктерин мисалга келтиришет.

Көркөм адабияттын негизги объектиси адам экендиги жалпыга белгилүү. Роман, повесть, аңгеме коомдо жашап жаткан адамдардын белгилүү образы, типтүү мүнөзү жана алардын диалектикалык өсүшү аркылуу көркөм сөздүн күчү менен турмушту туура чагылдырууга чакырылган. Ушундай эле милдет белгилүү деңгээлде очерк жанрына да тиешелүү экендигин бир катар советтик таланттуу жазуучулардын (М.Шагинян, В.Овечкин ж.б.) тажрыйбалары көрсөтүп отурат. Көп учурда очерктин негизги объектиси адамдын иши анын мааниси

же жетишкендиги болсо дагы, ал адамсыз, анын жандуу портретисиз берилбеси да белгилүү. Ал турсун очеркте жазуучу бир катар тектеш окуяларды чогултуп, аларга мүнөздүү (демек турмушка мүнөздүү) образ, тип түзгөн учурлары да аз эмес. Ал үчүн алыс барбай эле кыргыз окуучуларына кеңири белгилүү болгон А.Токомбаевдин «Тянь-Шандык чалгынчы» деген очеркин элестетип көрөлүчү. Бул очерктин документалдуу экендигине карабастан, Ашырбай Коёнкөзовдун образы ар бир окуучунун көз алдына көрүнүп турбайбы? Ошондой эле анын образы Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилиндеги миндеген Ашырбайларга (чалгынчыларга) мүнөздүү эмеспи. Демек, А.Токомбаевдин бул очерки өзүнүн мазмуну жана көркөмдүгү жагынан аңгемеге аздыр-көптүр жакындап турат. Бирок, аңгеме менен очерктин үн алышып турушу, ал экөөнү аралаштырууга же толугу менен окшоштурууга укук бербейт. Аңгеме менен очерктин ортосунда сөзсүз айырма бар. Кээ бир сынчылар бул айырманы, очеркти документалдуу мүнөздө болушу менен түшүндүрүүгө аракеттенишет. Андай учурда, роман («Чапаев», «Матросов» ж.б.), повесть («Зоя», «Чолпонбай»), аңгеме (дагы эле «Чолпонбай», «Ала-Тоодон алтоо») да документалдуу боло тургандыгын эскертсек эле жогорудагы көз караштын көпшөктүгү өзүнөн өзү белгилүү болот. Ошондой эле алардын айырмасын азыркы турмушту көрсөтүп жаткандыгынан көрүү да кыйын, анткени, бүгүнкү күндүн турмушун жеке эле очерк көрсөтпөстөн аңгеме да көрсөтүп жаткандыгын ар бир жазуучу жана окуучу билет.

Очерк аңгеме сыяктуу азыркы күндүн бардык маселесине токтолбостон, ошол күндүн эң курч жана жаңы маселесине гана токтолот. Ал турмушка келген биринчи чабалакейди, ар кандай жаңы көрүнүштү, маселени, проблеманы таап алып, коомчулуктун кароосуна коюу менен көркөм адабиятка бүгүнкү күндүн жаңы (тирүү) геройлорун киргизет. Очерк, ушундай жаңы нерселерди баяндоо менен адабияттын «күжүрмөн чалгынчы» жанры деп аталып келатат.

Ал эми аңгеме болсо, ар кандай жаңы нерсени жайылгандан кийинкисин, анын мүнөздүү, типтүү боло баштагандан кийинкисин көрсөтүүгө бөтөнчө жөндөмдүү. Ушул жагынан алганда, очерктин объектиси болгон ар кандай жаңы көрүнүшкө болгон автордун өз мамилеси түздөн-түз ачык көрсөтүлөт. Аңгемеде болсо, турмуштун мүнөздүү жактары сүрөттөлүп жаткандыктан, автордун ою, ал окуяга болгон мамилеси көбүн эсе белгилүү образдар аркылуу гана берилет.

Акырында, аңгеменин кароолунда адамдын өзү, анын образы жана алар аркылуу турмушту көрсөтүү турса, очеркте адамдын образы, (көп учурда толук эмес образы), анын ишинин ийгилиги, турмуштун жаңылыгы аркылуу гана белгилүү деңгээлде ачылышы мүмкүн. Ушул сыяктуу айырмалары (өтө актуалдуу, жаңы маселелерди көтөрүү, ага болгон автордун өз мамилеси) менен очерк публицистикалык жанрга жакындашып кетет.

Ал үчүн Н.Байтемировдун «Булар жөнүндө сөз козгоо керек» деген очеркин алып көрөлү. Жазуучу бул очеркинде адамдын портретин же образын түзүүнү максат кылбастан, азыркы учурдагы актуалдуу маселелер: кээ бир жетекчи кызматкерлердин төрөпейилдиги, бой көтөргөндүгү, кокон-опуза менен иш бүтүрүүгө аракеттенгендери артыкбаш, анын үстүнө иштин жайын жакшы билбеген уполномочендер, кыздарды окутуудагы, күйөөгө берүүдөгү эскинин калдыктары жана Кыргызстандын айыл-кыштактарындагы башка терс көрүнүштөр жөнүндө сөз козгойт. Бул очерк ушундай коомдук актуалдуу маселелерге автордун жасаган мамилеси менен публицистикага жакындашып турат. Себеби жогоруда аталган Токомбаевдин очерки менен азыркы Байтемировдун очеркин бирдей деңгээлге коюу кыйын.

Токомбаев очерктин аңгеме менен байланышкан жагын алса, Байтемиров анын публицистика менен жакындашкан жерин алып жатат. Ошондуктан М.Горький көркөм чыгармадагы очерктин ордун, «кайдагы аңгеме менен изилдөөнүн (бул жерде Горький изилдөө деген сөздү публицистика деген мааниде колдонуп жатат. Т.А.) аралыгында турат» деп аныктаган болучу. Мында М.Горький очерк бир жагынан аңгемеге, экинчи жагынан публицистикага жанашып турса да, ал аңгемени да, ошондой эле публицистиканы да алмаштыра албаган адабияттын өзүнчө жанры экендигин айтып жатат.

Публицистика (латын сөзү «коомдук» деген мааниде) күндөлүк коомдук-саясий актуалдуу маселелерге карата курч көркөм сөздүн күчү менен жазылган адабияттын өзгөчө жанры, башкача айтканда, жазуучунун эң актуалдуу саясий-коомдук маселелер жана күндөлүк саясий окуялар боюнча пикир айтышы менен мүнөздөлөт. Публицистика – өтө кенен түшүнүк, анын жанры ар түрдүү: коомдук актуалдуу темада жазылган фундаменталдуу эмгек, коомдук окуяларга болгон откликтер, саясий макалалар, памфлеттер, саясий фельетондор, ачык кат, чакырыктар ж. б. кирет. Публицистиканын ар түрдүүлүгү коомдук

актуалдуу маселелердин объектисине, анын багытталган максатына жараша окуяны, же маселени ар башка жагына чагылдыруу менен аныкталат. Мисалы памфлет кандайдыр бир адамды же коомдук көрүнүштү, ошол коомдун үрп-адатын, моралын, саясий партиянын же өкмөттүн терс жактарын сынга алган курч сатиралык чыгарма болуп эсептелет.

Н.Г.Чернышевский «Г.Чечерин публицист катары» деген макаласында чыныгы публицисттин милдетин, коомдогу ордун жана предметин мындайча аныктаган: публицист «коомдун ушул минутадагы иштеп жаткан ишиндеги керектөөлөрүн көрсөтөт жана түшүндүрөт. Илимге кызмат кылуу анын милдети эмес, анткени ал профессор эмес, ал трибун, же адвокат».

Ушундай эле милдетти жана максатты В.И.Лениндин 1905-жылы жазылган «Революция күндөрүндө» деген публицистикалык макаласынан окууга болот. «Биз, – дейт В.И.Ленин, – публицисттердин дайым иштей турган ишин иштөөгө тийишпиз, азыркы замандын тарыхын жазуу керек жана аны жазганда биз өзүбүздүн күндөлүк турмушту жазганыбыз, аракет болуп жаткан жердин өзүндө кыймылга тикеден-тике катышуучулар менен баатыр-пролетарларга колдон келишинче чоң жардам бере тургандай кылып жазууга тырышууга тийишпиз, жазганда кыймылды кеңейтүүгө күрөштүн болушунча эң эле аз күч жумшап, болушунча көп жана болушунча бек натыйжаларды бере ала турган куралдарын, жолдорун жана методдорун сезимдүүлүк менен тандап алууга көмөк көрсөтө тургандай кылып жазууга тийишпиз». Бул жерде В.И.Ленин публицист иретинде анын негизги милдеттерин: «азыркы замандын тарыхын жазууну», аны жөнөкөй эле үстүртөн баяндабастан, ар бир көрүнүштү, окуяны ошого катышып жаткандардын ишине жардам бергендей кылып, анын коомдук маанисин ачып жазуу керек экендигин көрсөтүп жатат. Анткени, публицистика турмушту туура чагылдыруунун өзгөчө жанры катары, өзүнө тиешелүү закон ченемдүүлүгү жана курч куралы менен коомдун күндөлүк ишине катышат. Публицистиканын объектиси же предмети кадимки көркөм адабий чыгармалар (роман, повесть, аңгеме, очерк) сыяктуу адамдын өзү гана болбостон, жалпы эле адамдарга тиешелүү коомдук маселелер, проблемалар, окуялар жана башка көрүнүштөр болот. Мисалы, М.Горькийдин публицистикасынын предмети демократия, социализм жана коммунисттик маданият үчүн күрөшүү

болсо, И.Эренбургдун публицистикасынын объектиси негизинен тынчтык үчүн күрөшүү болуп эсептелет. Публицистиканын предмети негизинен коомдук проблемалар жана окуялар болгондуктан, автордун ал окуяларга болгон мамилеси жана позициясы прозадагыдай образдардын өз ара мамилеси аркылуу берилбестен, түздөн-түз автордун өз атынан ачык берилет. Бул публицисттин көз карашын, саясий жүзүн жана түшүнүк деңгээлинин кендигин же тардыгын даана көрсөтөт. Ушундан улам публицистикалык чыгарманын сюжетин образдардын логикалык өсүшү эмес, автордун оюнун жүрүшү, анын келтирген аргументтеринин далилдүүлүгү жана логикалык ойдун өсүшү алга жылдырат. Публицистикалык чыгарма көркөм адабий чыгармадан ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрү аркылуу айырмалануу менен, анын өзү адабияттын өзгөчө жанрын-көркөм публицистиканы, башкача айтканда, саясий (коомдун) көркөм прозаны түзөт. Бул өтө оор жанрлардын бири, жазуучудан турмушту терең билүүнү, актуалдуу коомдук маселелерге карата оригиналдуу ойлорду айтууну жана аларды пропагандалоону да талап кылат. Ошондуктан Н.Г.Чернышевскийдин сөзү менен айтканда «публицистке коомдун талабын билүүдөн башка, коомдук прогресстин алга жылуучу формасын да түшүнүшү зарыл». Так ушундай публицисттердин көрүнүктүү өкүлдөрү орусун улуу революционер-демократтары Белинский, Герцен, Добролюбов жана Чернышевский болгон. Ал эми анын чыныгы чеберлери – илимий коммунизмдин негиз салуучулары: К.Маркс, Ф.Энгельс жана алардын ишин улантуучулар В.И.Ленин, И.В.Сталин, Г.Плеханов, К.Деткина, Р.Люксембург, Г.Дмитриев, М.Торез жана башка ондогон коомдук ишмерлер болуп эсептелет. Мисалы, В.И.Ленин өмүрүнүн аягына чейин өзүнүн анык адистигин публицист деп эсептеген. Ал, 1920-жылы РКП(б)нын IX съездинин делегаты катары толтурган анкетасында, – профессияңыз? – деген суроого, публицист,– деп жооп жазган болучу. Чындыгында эле В.И.Ленин саясий публицистиканын анык чебери катары өз мезгилинин духу менен дем алып, өтө терең илимий корутундуларга таянган ондогон (бир катар фундаменталдуу эмгектери, публицисттик заметкалары, публицисттик күндөлүктөрүнөн) публицистикалык чыгармалардын үлгүлөрүн берип кетти. В.И.Лениндин, ошондой эле жогоруда аты аталган ондогон саясий-революциялык темада жазышкан публицисттердин өзгөчөлүктөрү, алар публицистиканы коомду революциялык жол менен кайра куруу

үчүн жана коммунизмдин жеңиши үчүн колдонушкан. Ошондуктан, алардын публицистикасы көбүн эсе коомдук илим менен айкалышып, көркөм публицистикадан ачык эле айырмаланып турат.

Көркөм публицистика-коомдук ар кандай актуалдуу маселелерди образдуу көркөм сөз менен айкалыштырып жазган чыгарма. Ал адатта жазуучулардын коомдук-саясий ишмердүүлүгү менен өтө тыгыз байланышта болот. Франциянын атактуу уулу Анри Барбюс айткандай, «жазуучу коомдук киши» болгондуктан, ал ар кандай актуалдуу маселелерден жашынып калбастан, доордун кызыкчылыгы менен жашашы керек. Доордун же кылымдын кызыкчылыгы менен жашоо дегендин өзү эле ошол кылымды кыймылдатып жаткан прогрессивдүү күчтүн тарабында туруп, анын алга кетүүсүн үгүттөө менен, каршылык көрсөткөн эски күчтөрдүн бетин ачып, аларды биротоло талкалоого көркөм сөздүн күчү менен активдүү катышуу дегендикке жатат.

Мына ушундай кылымдын кызыкчылыгы үчүн эскини талкалап, жаңыга жол тазалоодо көркөм сөздүн күчүн аябаган публицисттердин армиясынын баатыр солдаттары, М.Горький, А.Барбюс, Р.Роллан, Ф.Серафимович, Островский, М.Шолохов, А.Фадеев, К.Федин, А.Толстой, И.Эренбург, Н.Грибачев, Н.Тихонов, К.Симонов, Л.Леонов, Б.Полевой жана башка ондогон таланттуу жазуучулар болушту. Бирок эмнегедир, адабий сында жазуучулардын чыгармачылыгынын ушул жагына (публицистикага) тийиштүү көңүл бурулбай жүрөт. Же болбосо, публицистикалык чыгармаларысыз М.Горькийдин жазуучулук жүзү сөзсүз толук көрүнбөс эле. Ал эми М.Горькийди социалисттик реализмге негиз салуучу улуу жазуучу жана социалисттик маданияттын революционер, демократия жана социализм үчүн күрөшүүчү катары анын портретин публицистикалык чыгармалары да толуктап турбайбы? А.М.Горький өзүн жалгыз гана жазуучу деп эсептеген эмес. «Мен өзүмдү – деген М.Горький – 1930-жылы жалаң гана адабиятчымын деп эч качан сезген эмесмин жана антип да сезбеймин, өмүр бою коомдук ишмерликтин тигил же бул тармагында иштеп келдим жана азыркы күнгө чейин ага болгон жакындыгымды жоготкон жерим жок». Марксизмдин-ленинизмдин улуу илими менен куралданган улуу жазуучу турмуштун көрүнүштөрүн ар тараптан ар түрдүү көз караштар менен, бирде саясатчы жана философ, бирде окумуштуу же художник жана сынчы катары үйрөнгөн. Ар кандай

актуалдуу коомдук маселеге катышууда өзүнүн көркөм сөзүнүн таамай тие турганын, бирде художниктин, бирде сынчынын же публицисттин таламын колдонгон. Ушундай эле А.Толстойдун, М.Шолоховдун, Н.Тихоновдун, И.Эренбургдун жана башка жазуучулардын көркөм адабий чыгармачылык жүзү, алардын ар кыл (айрыкча Ата Мекендик согуштун жана азыркы мезгилдеги) публицистикалык чыгармаларысыз эч качан толук көрүнө алмак эмес. Мисалы, И.Эренбургду Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде көркөм публицистиканын күчү менен алдыңкы линияда жүрүп, душман менен күн-түн дебей бетме-бет кармашып жаткан жоокерлерге салыштырууга болор эле. Ал жөнүндө өз убагында М.Калинин да мындай деген: «Эренбургдун макаларын кандайча кароо керек? Эренбург немецтер менен бетме-бет күрөш жүргүзүп жатат, ал оңго да, солго да согуп жатат. Бул өтө катуу кармашуу, ал немецтерди азыр колуна тийген нерсе менен талкалап жатат: мылтыктан атып, патрон түгөнгөндө приклад менен башка, же иши кылып кайсы жери туш келсе, ошол жерге уруп жатат. Анын согушта сиңирген эмгеги так ушунда».

И.Эренбургдун көркөм публицистикасы бүгүнкү күндөрдө да согуш отун тутандыруучуларга каршы атылган артиллериянын ролун аткарып жатат. Ал И.Эренбургду бүткүл прогрессивдүү адамзатка белгилүү тынчтык үчүн жалындуу күрөшүүчү, элдердин ортосунда тынчтыкты чыңдоонун эл аралык Лениндик сыйлыктын лауреаты кылып олтурат. Бул мисал публицист катары коомдук актуалдуу маселелерди талкуулоодо жана пропагандалоодо жазуучунун таланты, анын курч тили, көркөм сөзү кандай роль ойной тургандыгын көрсөтүп отурат. Ал эми биздин күндөрдө публицистика мындан да күчтүү жана жандуу көркөм сөздөргө талапкер болуп жатат... Анда гитлердик фашизм менен ага каршы күрөшкөн элдердин ортосунда кандуу күрөш жүрсө, азыр социализм менен капитализмдин ортосунда экономикалык күрөш жүрүп, бул күрөштө социализмдин салтанаттуу жеңиши биздин көз алдыбызга жакындап келе жатат. Капитализмдин ушул акыркы чеби болгон экономикалык күрөштө жеңип чыгууда социализмдин улуу чабуулунун тарыхын жана азыркы кадам шилтешин даңазалоо үчүн биздин адабияттан да көркөм публицистиканын өз ордун ээлешине мезгил жетти.

Туура, кыргыз адабиятында бул жанрдын традициясы жокко эсе болгондугуна байланыштуу бир канча кыйынчылыктар болушу

мүмкүн жана андай кыйынчылыктар, айрыкча акыркы жылдардан бери байкалып жатат. Бирок биздин публицисттердин милдети, биринчиден, бир тууган элдердин, өзгөчө орус элинин көрүнүктүү публицисттеринин тажрыйбасына таянып, экинчиден, өзүбүздүн адабиятта пайда болгон бирин-серин публицистикалык чыгармалардын оң жана терс жактарын карап көрүү менен аны өздөштүрүп, жалындуу публицистиканы түзүүдө турат. Биз жогоруда, орус публицисттеринин тажрыйбасына таянуу менен бул жанрдын мүнөздүү белгилерин жана адабияттын башка жанрларынан айырмасын көрсөтүүгө жана аны менен публицистиканын өзгөчөлүктөрүнөн азда болсо кабар берүүгө аракеттендик. Эмки сөз, ушул жанрдын кыргыз адабиятындагы абалы жөнүндө болмок. Эгерде биздин адабиятыбыздын өткөн мезгилине көз жүгүртсөк көркөм публицистиканын күрткүсүнө аздыр-көптүр чыйыр салынгандыгы ачык байкалат. Бул чыйырды алгачкы жолу баштагандардын бири Аалы Токомбаев болуп эсептелет. Туура, Аалы Токомбаев анчалык көп публицистикалык чыгарма жазган жери жок. Анын ысмы менен 1931-жылы Москвада басылып чыккан «Биз курмандыкка каршыбыз», Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде жазылган «Түбөлүк жыргал үчүн», «Улуу агабыз орус эли», «Адабият биздин мекендин айбаттуу куралы», «Ким маданиятты жоготкусу келсе, анын өзү жоголот», кийинки жылдарда жазылган «Элдин талабын актайбыз» жана башка бир катар чыгармалар гана байланыштуу. Ошого карабастан, ушул эле чыгармалар А.Токомбаевдин патриот-трибун жана жөндөмдүү публицист экендигин толук көрсөтүп турат.

Анын публицистикасынын негизинде патриотизм, достуктун идеясы, элдин традициясын терең сүйүүсүн душманды бүткүл жүрөктүн күчү менен жек көрүү, ал үчүн көркөм сөздүн эң тазасын жана таамайын колдоно билүү жатат. Ал кыргыз элинин тарыхын жана татынакай традицияларын ошол кездеги коомдук зор окуялардын мүнөзүн ачуу үчүн чебердик менен пайдаланып, оюнун логикалык күчтүүлүгү жана адамдын сезимине жеткиликтүүлүгү менен ар бир адамды Ата Мекенди коргоого чакырат. Бул чакырык, жөнөкөй, жайбаракат гана чакырык болбостон, жүрөктүн эң бир терең жеринен эргип чыккандыгы, курчтугу, актуалдуулугу менен айырмаланат. Мисалы, «Ким маданиятты жоготкусу келсе, анын өзү жоголот» деген публицистикалык макаласында автор фашизмдин жырткычтык

мүнөзүн эң таамай мисал менен көрсөтүп, алар биздин элдин эркине коркунуч келтирип жаткандыгын айтат. Ал эми өткөн кылымдар «биздин эл үчүн дайым иңир, дайым кайгылуу болуп келсе Совет бийлигинин тушундагы 25 жылдын ичиндеги биздин өсүшүбүздү 25 кылымга салыштырууга болбостугун, мындай гиганттык прогрессти токтотууга аракеттенип жаткан фашизмдин өзү өлө тургандыгын» көрсөтөт. Эски менен жаңынын күрөшүн көркөмдүк күч менен сүрөттөп, германдык фашизм «өлүм нокотуна жеткен, өлүмдөн башка жолу жок империализм» экенин, анын алдында дүйнөлүк прогресстин башында турган совет эли «океан сыяктуу мелтиреген асманы кыйраса да, кара жер как жарылып бөлүнсө да, фашизмдин зордугуна чыдабастыгын айтып, биз душманды жеңебиз, биз эски каргашаны жер бетинен жоготобуз» деген чакырык менен бүтөт. Ушул эле биз келтирген макалада автордун оюнун тактыгы темпераментинин күчү жана тилинин курчтугу көрүнүп турат. Анын аты аталган макалаларына ушундай эле актуалдуулук жана көркөмдүүлүк мүнөздүү.

Андан кийинки кыргыз адабиятындагы көрүнүктүү публицистикалык чыгарма иретинде 1948-жылы Касымаалы Баялинов тарабынан жазылган «Господин Пойинтонго менин сунушум» деген макаланы айтууга болот. Бул чыгарма, өз убагында тийиштүү саясий ролду аткаруу менен кыргыз окуучуларынын кеңири чөйрөсүнө белгилүү болду. Анын мазмуну жана формасы табигый түрдө Токомбаевдин публицистикалык макалаларын кайталай албайт эле. Анткени, анын объектиси, предмети такыр башкача болучу, демек ага тиешелүү публицистикалык ыкманын да келип чыгышы зарыл болучу. К.Баялинов Господин Пойинтондун Орто Азиялык республиканын элдери Англиянын колониясындагы элдердей эле турмушта жашап жатат деген жалган ушакчылык билдирүүсүн жокко чыгаруу иретинде, өзүнүн өмүрүн инсан катары алып, ал аркылуу кыргыз элинин маданий деңгээлинин өсүшүн Россияда жеңген социализмдин салтанаты менен байланыштырат. Бул оюн мүмкүн болушунча ачык жана так жеткирүү максатында Баялинов ачык кат иретинде жөнөкөй жана жай темпераментти тандап алып, бирок каттын тилин какшыктын уусуна бөлөйт. Автордун ООНдогу Англиянын өкүлүнө койгон ар бир сунушу капиталисттик коомго айтылган какшык, наалат жана жемеге айланат. Баялиновдун бул чыгармасынын өзүнчөлүгү бир адамдын тагдырын коомдук маселе менен байланыштырганында турат.

Ушуну менен үн алышкан кыргыз публицистикасынын сонун чыгармасы катары өткөн жылы пайда болгон Т.Үмөталиевдин «Ооба, мен азиялыкмын жана аны менен сыймыктанам» деген макаласын көрсөтүүгө болот. Автор «европалыктар цивилизациянын өкүлдөрү, азиялыктар ойлоноууга жарамсыз айбан сыяктуу «адамдар» деп, эски учурда кээ бир европалыктар (капиталисттик өлкөлөрдө азыр деле) тарабынан айтылып жүргөн кемсинтүүнүн төркүнүнө токтолот. Ушундай кемсинтилген элдин өкүлү катары автор дүйнөгө белгилүү «Манас» эпосу, «Миң бир түн» жомогу, астрономия, математика жана башка ондогон илимдер Азиянын генийи менен жаралганын айтып, өзүнүн азиялык» кыргыз экендигине сыймыктанат.

Жолдош Үмөталиев коомдук эң зор актуалдуу маселени өтө курч жана көркөмдүк менен Азияга тиешелү фактыларды орду менен ар бир адамдын сезимине чоң таасир бергендей колдонуп, алардын да сыймыктануусун туудургандай өтө берилгендик менен жазган. Бирок бул жанрдын фронтунда бирин-серин ушундай таамай октор атылган менен публицистика биздин жазуучулардын чыгармачылыгынын ажырагыс бөлүгү болуп калган жери жок. Бул биздин көрүнүктүү жазуучуларыбыздын публицистика жанрын өздөштүрүүдө кыргыз окуучуларынын алдында милдеттүү экендигин айгинелейт.

Публицистика жанрына коомчулуктун көңүлүн бурууда жана аны өздөштүрүүгө түрткү берүүдө «Ала-Тоо» журналынын атайы рубрика ачкандыгын кубаттабай коюуга болбойт. Эгерде 1955–1956-жылдары публицистика деген рубрика менен эки гана макала жарыяланса, акыркы эки жарым жылдын ичинде ондон ашык макалалар жарыяланды. Туура, публицистика деген рубрика менен жарык көргөн макалалардын баары тең эле анык публицистикалык чыгарма болуп кала берген жери жок. Ушуга байланыштуу айта кете турган сөз, эмнегедир журналда адабияттын жана искусствонун кээ бир жанрына тиешеси жок нерселердин баары публицистика рубрикасынын алдына чогултулган. Алардын ичинде аяк башы ат чабым, кайнаса каны кошулбаган ар кыл макалалар: тарых, сын, жол дептерден үзүндү, музей жөнүндө, фестиваль жөнүндө, марксизм-ленинизм маселелери жана башкалар бар. Биз муну менен публицистика ушул сыяктуу ар түрдүү маселелерди кучагына ала албайт деген ойду айтуудан алыспыз. Тескерисинче, анын баары жалпы бир атка (публицистика) биригишине жараша публицистикалык чыгарманын закон ченемлүүлүгүнө баш

ийбестен, ар бири өзүнүн (тарых, археология, илимий ж.б.) объектинин закон ченемдүүлүгүнө баш ийип калгандыгын айтмакчыбыз.

Бул пикирибиз кургак болуп калбасын үчүн публицистика деп аталган бир топ макалалардын темаларына көз жүгүртүп көрөлү. Ал макалалар төмөнкүлөр: С.Жантуаров «Кыргызстандын большевиктери Совет бийлигин орнотуу мезгилинде» (1957-ж., №9 9), М.Айтбаев «Археологиялык жана этнографиялык изилдөөлөр (1959-ж., №9 2). П.Никишов «Панисламизм жана эл аралык империализм» (1958-ж., №9 11). Бул макалалар жөнүндө сөз кылуудан мурун булардын дегеле публицистикалык чыгарма менен жакындашпастыгын эскерте кетишибиз керек. Эгерде ар кандай публицистикалык чыгарма азыркы актуалдуу коомдук маселер менен үн алышып, алардын маанисин ачып турса, жогорудагы макалалар азыркы турмуштан алда кайда турган тарыхтын маселелерин баяндаган бойдон калып олтурат.

Мисалы, Жантуаровдуку 1917-жылды, Никишовдуку V кылымдан баштап XX кылымдын башын кучагына алат. Анын үстүнө бул макалаларда публицистиканын стилдик бөтөнчөлүктөрү таптакыр жок. Ошону менен бирге алардын баары табигый түрдө илимий тил менен, тарыхчынын стили менен жазылып, адаттагы илимий макалалардан эч нерсеси менен айырмаланбайт. Ошондуктан, бул макалаларды зордук менен публицистиканын калыбына шыкап, алардын авторлоруна сөз тийгизүүнүн зарылдыгы жок. Сөз кылгандыгыбыздын максаты көркөм журналдын бетинде илимдин маселелерин алып жазган публицисттерге М.Г.Чернышевскийдин жогоруда келтирилген сөзүн дагы бир жолу эскерте кетмекпиз: «илимге кызмат кылуу анын (публицисттин Т.А.) иши эмес, анткени алар профессор эмес, ал трибун же адвокат». Ал эми трибун (пропагандист же агитатор) Белинскийдин сөзү менен айтканда «ар кандай илимдин маселесин турмуштун маселесине айландырышы зарыл». Эгерде илимдин өкүлү көркөм адабияттын өзгөчөлүгү менен, көркөм сөздүн өкүлү илимдин өзгөчөлүгү менен эсептешпесе, Чернышевский айткандай, өзүн профессор катары эсептешкен публицистке окшош эле, өзүн фельетонистмин деп эсептешкен профессордой таң каларлык көрүнүштөрдүн пайда болушу мүмкүн.

Журналдагы публицистиканын тизмесин дагы улантсак, кыргыз элинин маданиятына жана анын өсүшүнө арналган Т.Тургунбаеванын «Советтик Кыргызстандын маданиятынын гүлдөшү» (1957), А.Бердниковдун «Турмуш талап кылат», (№9 7, 1958), Ш.Усубалиевдин

«Турмуш жаңы талапты коет» №2 2, 1958) деген макалаларын жолуктурабыз. Авторлордун маданият фронтунда ар түрдүү жетекчилик орунда турушкандарына байланыштуу, макалалардын мазмуну да ошол орундарга тиешелүү мааламыгтардын кыскача жыйындысы, отчеттору болуп эсептелет. Алар республиканын жана айыл-кыштактардагы өздүк көркөм чыгармачылык кружоктордун азыркы абалдары, алардын репертуарлары, жетишкендиктери жана кемчиликтери жөнүндө сөз козгошот. Жогорудагы авторлордун макалаларына илимийлик мүнөздүү болсо, буларга маданияттын өсүшү жана кемчиликтери тууралуу факт менен цифралар гана мүнөздүү. Аларды көркөм сөз менен күчөтмөк турсун, макалалардын тилинин өтө начарлыгы окуучулардын жүрөгүн иренжитет. Адабий чыгарманын тили менен жазышыбыз керек, ушул жагынан алганда, көркөм публицистиканын чеберлери Горькийдин, А.Толстойдун, И.Эренбургдун публицистикалык чыгармаларын проза менен жазылган коомдук темадагы ыр деп айтууга болор эле. Тилинин көркөмдүгү, курч афоризмдердин кенири колдонулушу, жөнөкөйлүгү жана идеялык деңгээлинин жогорулуугу, аларды ар бир адамга түшүнүктүү жана таасирдүү чыгарма кылды. Ошондой эле Аалы Токомбаевдин жогоруда аталган публицистикалык чыгармаларына да көркөмдүүлүк жана тилинин жатыктуулугу мүнөздүү.

Публицистиканын тилине байланыштуу М. Калининдин «Жумушчу жана дыйкандардын союзу жөнүндө» деген публицистикалык макаласынан үзүндү келтире кетсек ашыктык кылбас: «Совет мамлекети үчүн жумушчу менен дыйкандын кайсынысы керектүүрөк?» деген суроого М.Калинин: «Мен да суроо менен жооп бердим. Адамга кайсы буту керектүүрөк: оңубу же солубу, ушуну мага айтып берсинчи? Жооп дүркүрөгөн кол чабуулар менен тосуп алынды». «Совет бийлиги бул жумушчу-дыйкан бийлиги эмес, жалгыз эле жумушчулардын бийлиги» – деген эсерлердин агитациясын жокко чыгарган ушундай жөнөкөй жана түшүнүктүү жоопту отургандардын күтпөгөнүн дароо сездим». Бул жерде Калинин жумушчу менен дыйкандын тең укуктуулугу, ал экөөнүн союзусуз Совет бийлиги жок экендиги сыяктуу теориялык саясий маселени, сабатсыз дыйкандарга көркөм салыштыруу менен түшүндүрүп жатпайбы?

Демек, публицистикалык чыгарманын тили мүмкүн болушунча көркөм гана болбостон, өтө элестүү, түшүнүктүү жана курч болушу керек.

Публицисттин калеми! Публицисттин үнү! Азыр өзгөчө керек жана өзгөчө күчтүү. Коммунисттик курулуштун укмуштуу ишин уюштурууда жана ага активдүү катышууда жазуучунун турмуш менен аралашуусундагы эң оперативдүү жана таасирдүү жанрдын бири ирээтинде публицистика өз ролун аткарышы керек. Советтик окуучулар коммунисттик курулуштун актуалдуу маселелери боюнча түрдүү темадагы: коммунисттик эмгектин бригадасы, алардын турмушу, коммунисттик мораль, жаштардын ойлоосу жана аракети, илим, искусство, атеизм жана башка темалардагы таланттуу жана таасирдүү публицистикалык чыгармаларды окууну каалашат. Биздин республикалык басма сөздөрдө адетте эл аралык актуалдуу темада публицистикалык макала түгүл, жөнөкөй эле макалалардын да жок болуп жатышын белгилей кетишибиз керек. Эл аралык абалга мындай мамиле кылуу бери болгондо совет элинин гиганттык кыймылын, зор жетишкендиктеринин маанисин толук түшүнбөөчүлүккө алып келер эле. Же болбосо, биздин элдин ар бир кадамы эл аралык мааниге ээ жана эл аралык атмосферанын өзгөрүшүнө түздөн түз таасир тийгизип жатат. Ошондуктан биздин публицистикада да саясий темадагы эл аралык маселелердин иштелишин күн тартибине коёт. Демек, совет элинин ички жана сырткы ийгиликтерин көрсөткөн көркөм публицистиканы түзүү биздин публицисттердин ардактуу милдети болуп эсептелет.

АКЫЛ-ЭС ДҮЙНӨСҮ ЖАНА КӨРКӨМ ЭЛЕС¹

БИРИНЧИ БӨЛҮК

АКЫЛ- ЭС ДҮЙНӨСҮНҮН КАЙ БИР ЖАГДАЙЛАРЫ

Кыскача кириш сөз

Теманы түздөн-түз баяндоого өтүүдөн мурда колдонулуучу тил аппаратына бир аз токтоло кетүү зарыл. Жалпы эле алганда тилибиз социализм доорунда эбегейсиз байыгандыгы баарыга белгилүү. Акыркы эле жыйырма жылдын ичинде турмуштун ар кыл жактарындагы жаңылыктар жана калктын психологиясындагы күрдөөлдүү жылыштар ондогон чет сөздөрдү да алып келди, нукура улуттук каражаттарыбыздын да көбүнүн маанисин кеңейтти. Ошентсе да, бизде абстрактуу түшүнүктөр, чөйрөсү толгон багыттар боюнча алигиче белгилүү калыптана элек. Бул орусча «текучесть кадров», «с подъемом», «междурядье», «преемственность», «наивный», «переработка свеклы», «образ жизни», «личность» деген сыяктуу дайым кездешүүчү сандаган түшүнүктөрдү которуудагы баш аламандыктан эле айкын көрүнүп турат. Же башка фактыны алалы: бири-бирине жакын болсо да, не бир даражада өзгөчө мазмуну бар айрым түшүнүк топтору бир эле сөз менен которулуп келе жатат: «разум», «рассудок», «ум» деген «акыл» (же акыл-эс) делип, «значение», «смысл» – «маани» делип, «освещение», «описание», «повествование» – «баяндоо» делип, «обработка», «отработка», «разработка» – «иштеп чыгуу» делип берилип жүрөт. Ал эми «бытие», «телесное», «бестелесное», «созерцание», «чувственное», «отвлеченное», «бессознательное», «прекрасное», «всеобщее», «относительная самостоятельность», «условность» деген шекилдүү илимий жагдайлуу көп түшүнүктөрдүн тийиштүү эквиваленттери таптакыр белгилене электигин айтпай эле коёлу. Бирок өз учуру келгенде мындай типтеги

¹ Салиев А.А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес. – Фрунзе., – 1981

орус сөздөрү ыйгарылган өзгөчө мазмундарды кыргызча атоого аргасыз болосуң. Биз да ошол багытта аракеттендик. Ырас, биринчи жолу категория эсебинде жаңы колдонулган сөздөрдүн кээ бири адегенде анчалык жатык көрүнбөйт. Биздин улуттук грамматикабыз түзүлүп жатканда ошондой категория маанисин алган «зат атооч», «ат атооч», «сын атооч», «сан атооч», «ээ», «баяндооч», «этиш», «жөндөмө», «үтүр» деген сыяктуу сөздөр да ушул абалдан өткөн. Кеп тийиштүү категориянын кандайдыр бир сөз менен атала беришинде. Албетте, мен тапкан формалардын калети жок деп эч ким айта албайт, маселени убак чечет. Экинчи жактан, лексикасы абстракттуу түшүнүктөргө бай тилдерде да колдонууга мажбур болгон «интеллект», «эмоция», «реакция», «объект», «субъект», «координация», «регуляция», «фактография», «анализатор», «рецептор», «рефлексия» деген типтеги далай илимий терминдер бар. Мындай формаларды биз да ала беришибиз керек экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү, чет сөздөрдүн баарын кыргызчалатып айтуу зарыл деп эле жер сабай берүү бул өңдөнгөн терминдерге не бир жакпай турган иш.

Акырында, жалпы эле абстракттуу сөз ыргагы жөнүндө. Чылгый теориялык илимдер боюнча кыргызча жазуу эмгиче кеңири практикалана электиктен, кээ бир окурмандар кандай эле болбосун абстракттуу баяндоолорго сыртын салып турушат. Ал түгүл, «философтор атайылап эле түшүнүксүз жазышат» деп ойлогондор бар. Алар абстракттуу баяндоо формасы предметке жараша болоорун андашпайт. Ар кимге түшүнүктүү жөнөкөй фактография баяндоосу илимдин босогосун гана ээлегендигин жана улам-улам тереңдеп отурган маңыздар менен закондор чөйрөсү кенен абстракттуу тексттерди өгөйлөгөндүк – алардагы ойлорду түшүнбөгөндүктүн гана белгиси. Төмөндөгү баяндоолор, сөзсүз бир кыйла теориялык даярдыкты талап кылат.

Акыл-эс дүйнөсү жөнүндө жалпы түшүнүк

1

Акыл-эс дүйнөсү деп биз орусча «умственная жизнь» делип белгиленген көлөмдүү жана тынымсыз психологиялык процессти атадык. Эгерде ушул «умственная жизнь» деген түшүнүктү кай бир учурларда кездешчү натура ыкма менен сөзмө-сөз которуп койсок,

анда «акыл турмушу» деп тар мааниге, же «акылдык турмуш» деп башкача мааниге өтүп кетет элек да, темабыздагы тийиштүү мазмунду мүнөздөбөй калат элек. Акыл-эс дүйнөсү орусча «сознание» деп аталган жана кыргызча эбак эле «аң-сезим» делип белгиленген кенен категориянын бир гана жагдайын түзөт. Аң-сезим – материалдык болмуштун бизге таандык жалпы эле субъективдик чагылуулары. Акыл-эс дүйнөсү – ошол аң-сезимдин ар түрүн формаларда жана жолдордо өтүп жаткан реалдуу турмушу, анын татаал кызматы жана агымы.

Бүткүл эле аң-сезимдин табияты да, акыл-эстин тамырлары менен закондору жөнүндөгү илимий түшүнүмдөр биздин философияны түзгөн Маркстын, Энгельстин жана Лениндин эмгектеринде терең далилденип берилген. Бул кырдаалда өзгөчө Маркстын «Капитал», Энгельстин «Анти-Дюринг», «Табияттын диалектикасы», «Людвиг Фейербах жана немец классикалык философиясынын акыры», Лениндин «Материализм жана эмпириокритицизм», «Философиялык дептерлер» деген чыгармаларын аташ керек. Аң-сезим адамга тиешелүү касиет болуп, тарыхый жол менен келип чыккандыгы, анын социалдык маңызга ширелип, коомдук жылыштарга жараша өнүгүп турары, ал практиканы тейлеген курал экендиги жана башка ушул сыяктуулар туурасында көсөм классиктер негиздеген жоболор революциячыл теориябыздын түпкү эрежелерине кирет. Алар партия тарабынан да, илим тарабынан да колдонулуп жана жаңы шарттарга ылайык өрчүтүлүп келүүдө. Мындай жоболор кыргыз тилинде да калайыкка кеңири маалим болду. Эң оболу бул. Албетте ошол классиктердин чыгармалары менен өкмөтүбүздүн тийиштүү документтеринин котормолоруна таандык. Ал материалдар аң-сезимдин бардык жагдайларын таанып-билүүдөгү негизги илимий казынабыз.

Муну менен катар биздин кыргыз окумуштууларынын өз тилинде жазган эмгектери да кыйла ролду ойноодо. Мисалы, профессор Т.Абдылдаевдин «диалектиканын актуалдуу маселелери» деген китебинде аң-сезим жөнүндө бир катар түздөн-түз айтылган. Ал эми жалпы эле аң-сезимдин жана асыресе акыл-эс дүйнөсүнүн далай конкреттүү көрүнүштөрү башка философторубуздун социалисттик маданиятка байланыштуу кыргызча жазган чыгармаларында да ар кыл эсепте мүнөздөлүнгөн. Буга өзгөчө академик А.Алтымышбаевдин жана профессор А.Табалдиевдин улуттук маданият темасындагы, философия илимдеринин кандидаттары К.Молдобаев менен

Т.Аскаровдун эстетика маселелерине жана философия илимдеринин кандидаты Н.Кулматовдун этика нормаларына арналган эмгектери жатат.

Биз бул главада азыркы илимий жетишкендиктерге таянып, акыл-эс дүйнөсүнүн бир катар орчундуу түпкүр психологиялык жагдайларын баяндамакпыз. Ал пикирлерибиз мурда «Что такое мысль?», «Мышление как система», «Человеческая психология и искусство» деген китептерибизде негизделип жазылган. Бирок адегенде жөнөкөй окурмандарды жалпы эле аң-сезимдин структуралык элементтери менен жондодуп тааныштырып кетели.

Аң-сезимдин эки негизги функциясы бар. Биринчиден, ал – таанып-билүү куралы: ал аркылуу биз көрүнүштөрдү, болмушту, дүйнөнү аңдайбыз, түшүнөбүз, билебиз. Экинчиден, ал биздин иш-аракетибизди тейлейт: аң-сезимсиз эч нерсе жүргүзө да албайбыз. Бири-бирибиз менен катнашуубуз да болбойт. Өзүбүздү тарбиялоо да мүмкүн эмес. Ал эми аң-сезимдин алгачкы жана түздөн-түз функциясы таанып-билүү болгондуктан, анын составын дал ушул жагынан ачып көрүү ыктымал.

Таанып-билүүнүн негизги баскычтарын И.В.Ленин: «От живого созерцания к абстрактному мышлению, и от него к практике, таков диалектический путь познания истины, познания объективной реальности» – деп белгилеген. Эң оболу бул аныктаманын кыргызча которулушу жөнүндө.

Өзгөчө кыйынчылык алдыңкы эки сөздөн турган түшүнүккө болуп келе жатат. Философияда «созерцание» деп көрүнүштөрдүн айкын турпатын сезим органдары аркылуу түздөн-түз, тикелей байкап кабылдагандыгын айтат. Жөн эле «байкоо» деп которуп койгондо, ошол түздөн-түз сезим аркылуу кабылдагандык көрсөтүлбөй калат. «Байкоо» деп биз жалпы эле аңдап, ойлонуп өтүүнү да, элестетип көрүүнү да айтат эмеспизби. «Созерциниени» («орусча-кыргызча сөздүктө» берилгендей) «жай баракат байкоо» деп которгондо да болбойт, анткени ал түшүнүк тез өткөн, тикелей байкоолорго да таандык (муну биз азыр көрөбүз). Акырында «созерциниени» кыргызча «баамдоо» деп да которгон учур бар, бирок мындай дегенде биз анын чыныгы маанисинен ого бетер алыстап кетебиз: «баамдап көрүү», «ушуну баамдадыңбы?», «баамдап билип ал» деген сыяктуу учурларда биз бүшүркөө деңгээлиндеги териштиргендикти айтабыз да!

Эми созерцаниеге ыйгарылган «живое» деген сөздүн которулушу туурасында. Бул сөз ар кандай мааниде колдонулат. Мисалы, «это – живое существо» («Бул тирүү жандык»), «Он остался живым» («Ал тирүү калды»), «Живому найдется дело» («Тирүү адамга иш табылат») деген учурларда «жансыз, өлүк» дегенге карама-каршы маани берилип тургандыгы өзүнөн-өзү ачык. Ал эми «живая жизнь», «весь живой мир», «живые явления» деген шекилдүү учурларда «айланадагы турмуш», «бүткүл айланадагы дүйнө», «айланадагы көрүнүштөр» деген маани берилет. «Наше живое участие», «это очень живое дело», «живая связь» деген катардагы сүйлөмдөргө «биз кызуу катыштык», «бул өтө кызуу иш», «тыгыз байланыш» ж.б. деген маанилер билгизилет. Акырында «живое восприятие жизни», «живое наблюдение фактов при живом общении», «живое воздействие» деп айтканда «түздөн-түз», «тикелей» деген маани берилет («турмушту түздөн-түз кабылдоо», «фактыларды түздөн-түз байкоо», «түздөн-түз катнашканда», «тикелей таасир» ж.б.). Бирок, ушундай ар кыл маанилерди сезбей, кээ бир жолдоштор «жандуу дүйнө», «жандуу турмуш», «жандуу таасир», «жандуу сөз» деген типтеги не бир олдоксон формаларды түзө беришет. Дал ушундай багытта жогоруда келтирилген баамдоо деген сөзгө да, «жандууну» кошуп «живое созерцание» деген түшүнүктү «жандуу баамдоо» деп ого бетер солгун түрдө которуп коюшкан. Чындыгында «живое созерцание» деген философиялык түшүнүк «түздөн-түз» (же «тикелей байкоо») деп берилсе тагыраак болот.

Мына, ушул тагыраак деңгээлде айтканда, таанып-билүү процесси И.В. Ленин көрсөткөндөй, диалектикалык түрдө кубулуштарды түздөн-түз байкоодон абстрактуу ой баскычына өтүп жана андан практикалык ага кайрылып ишке ашат.

Демек, аң-сезимдин составдык элементтерин биз эң оболу анын түздөн-түз байкоо баскычынан талдап айкындайбыз. Бул баскыч адегенде нерселердин эң алгачкы айрым сапаттарын, түсүн, түрүн (очертания, рельеф), көлөмүн, жытын, даамын, добушун ж.б. белгилөөдөн башталат. Бул белгилөө орусча ощущение, кыргызча туюм деп аталып келе жатат. Ар бир сапатты туюу сезим органы (көз, дене, нерв аппараты, кулак, мурун, тил) аркылуу жүргүзүлүп, тийиштүү мээ борборунунун катышуусу менен ишке ашат.

Туюмдардын байланышынын натыйжасында (башкача айтканда, ар кыл сапаттарды бири-биринин тиркештирүүнүн негизинде)

нерсенин жалпы турпаты, бүткүл өзү белгиленет. Бул белгилөө орусча восприятие, кыргызча кабылдоо деп аталган. Ар бир айрым нерсени кабылдоо бир нече сезим органдарынын гана эмес, аларга тийиштүү мээ борборлорунун да катышуусу менен ишке аша тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Бирок, кабылдоо жалаң гана туюмдардын (башкача айтканда нерсе сапаттарын жалаң гана тикелей сезип, белгилөөлөрдүн) негизинде ишке ашпайт. Мисалы, тарелкадагы алманы көргөндө биз анын түсүн жана формасын көзүбүз аркылуу туюу менен катар, анын жытын, ички тулку массасын, даамын оюбузда элестетибиз, аларды элестетпесек, тек гана көз аркылуу туюлган тышкы сапаттарга карата «бул алма» деп аны толук белгилей албайт элек. Дагы бир мисал: биз бир бөлмөдө отуруп, башка бөлмөнүн каалгасынын үнүн укканда, ошол тааныш үндүн негизинде, ал каалганын түрүн да, ачылганын да элестетип, аны бүт кабылдайбыз, – кыскасы бул кабылдоого бир гана добушту түздөн-түз туюу менен катар эшиктин башка сапаттарын элестетүү да катышат.

Айтор түздөн-түз байкоо этабында биз туюм жана кабылдоо менен бирге, буларга тыгыз катнашта болчу элестетүү (орусча «представление») категориясын да кездештиребиз. Ырас, элестетүү өзүнүн түп негизинде кабылдоого байланыштуу болсо да, кенири түрдө өзүнчө жүргүзүлүп, ар кандай формаларга бөлүнүп кетет. Биринчиден, нерселердин мурда туюлган айрым сапаттарын да кабылданган, бүткүл турпаттарын да өзүлөрүндөй так, даана кайра эске салуу (воспоминание) бар, бул форманы, биздин оюбузча, репродукция-элес деп атаса болот. Экинчиден, өзүбүз тикелей кабылдай элек, бирок кээ бир сапаттары же кененирээк бөлүктөрү не бир информациялар (мисалы, соз жөнүндө, фото же кино) аркылуу бизге маалым болгон нерселерди оюбузда толуктап, элестеткен учурлар бар. Мындай форманы божомол-элес десе ыктымал. Үчүнчүдөн, реалдуу көрүнүштөрдүн формаларын пайдаланып, көп учурларда биз чындыкта болбой турган нерселердин элестерин түзөбүз, – бул типтин кыял элеси («образ допущение») деп атамакпыз.

Эгер жакшы тааныш нерселерди кайра кабылдоо аларга тийиштүү репродукция элестердин катышуусу менен жүрсө, анчалык тааныш эмес же биринчи жолу кездешкен нерселерди кабылдоо божомол элестердин катышуусу менен ишке ашат. Демек, жалпы алганда, бир чети, кандай эле болбосун кабылдоо элестетүүлөрдүн катышуусу

менен жүргүзүлсө, экинчи жактан, ошол элестетүүлөр кабылдоодон калган формалар болуп эсептелет. Туюмда, кабылдоодо, элестетүүдө берилген нерсе формалары орусча «чувственный образ» деп аталат да, кыргызча, «сезим образы» же «сезим элеси» деп аталса болот. Бул формаларда жүргөн таанып-билүү процессин орусча «чувственное познание» дешет – муну биз «сезим таанып-билүүсү» деп койсок жетишээрлик.

Мына ушул категориялардын баарысы дүйнөнү түздөн-түз байкоо баскычына таандык. Ал эми түздөн-түз байкоо баскычы биздин жалпы эле дүйнөнү таанып-билүүбүздүн негизин түзөт: ушул баскычта биз жаңы нерселерди ачып, тааныш көрүнүштөрдү кайталап кабылдап, кыймыл-аракетибизди жөнгө салабыз. Дал ушул баскычта биздин күндөлүк тынымсыз ой-сезимдерибиз жүрүп турат.

Ырас, окуу китептери да, көпчүлүк теория эмгектерде да, бул баскычты ойлоо (мышление, разум, интеллект, рациональное) деңгээлинен төмөн коюп келатышат. Туюмдан, кабылдоодон, элестетүүдөн сезим таанып-билүүсү алгачкы баскычты түзөт да, андан жогорку баскычты ойлоо, акыл (мышление, разум, интеллект, рациональное) түзөт дешет. Мындай пикир, биздин оюбузча туура эмес. Ушуга атайын токтолуп кетүү жакшы.

Эң оболу Лениндин жогоруда келтирилген аныктамасына кайрылалы. Анда таанып-билүү түздөн-түз байкоодон абстрактуу (!) ойлоого өтө тургандыгы белгиленген, башкача айтканда Ленин ойлоонун конкреттүү түрдө болоорун да толук эске алып, анын абстрактуу гана жогорку баскычын бөлүп көрсөткөн. Жалпы айтканда, ойлоо бирден-бир гана абстрактуу түрдө болбостугун, андан башка да конкреттүү ойлоо болоорун ар ким билет. Ал эми бул конкреттүү ойлоо абстрактуу ойлоодон мурдагы түздөн-түз байкоо баскычында жүргүзүлбөгөндө кайда жүргүзүлмөк эле!

Эми иштин жайын ошол түздөн-түз байкоо тарабынан андап көрөлү. Адегенде мына бул фактыны алалы. Демейде биз «Эмгек адамдын касиетин ачат», «Ден соолукту сакташ керек», «Турмуш өтө тааал» деген сыяктуу өз даражасындагы абстрактуу ой тизмектерине кез-кезеги менен гана чалдыга калып, негизинен айланадагы көрүнүштөрдү, өзүбүздүн иш-аракетибизди жана ички абалдарыбызды кабылдоо (түздөн түз байкоо) процесси менен болобуз. Эми ошол узак кабылдоо учурларында биз ойлоо (акыл) даражасына жетпей эле

кандайыр бир төмөнкү деңгээлде кала беребиз деп айтууга кайсы теоретиктин оозу барат!

Экинчи факт: биз кабылдоолорубузду да элестетүүлөрүбүздү да бири-бирибизге («бул-стол», «автобус жүрүп бара жатат», «Гүлнара үйдөн чыкты» деген шекилдүү) өзүнчө сүйлөмдөр менен айтабыз. Ал эми сүйлөм деп кандайдыр бир бүткөн ойду билдирген сөз тизмеги аталары баштапкы класстардын окуу китептеринен эле баарыга белгилүү да! Андай болсо, тиги келтирилген сүйлөмдөрдүн бирден бир субъективдүү мазмунун түзгөн тийиштүү (столдун, автобустун ж.б.). Элестер эмне үчүн ойго жатпайт!? Ошол сыяктуу атама (описательное) сүйлөмдөрдүн мазмунунда ал элестерден башка билдирген эч кандай субъективдик материал жок эмеспи! Демек, ошондой атама сүйлөмдөрдө айтылган ойлорго конкреттүү нерселердин тийиштүү элестерин түздөн-түз таандык экенин моюнга алыш керек. Кеп гана – жалпы эле ой деп айтылган субъективдик кыймылдын түзүлүшүн жана функциясын аныктап билүүдө. Биз эми ушул маселеге өтөлү.

Кандай гана болбосун ой, окуу китептеринде эле туура айтылып келаткандай, өзүнчө сүйлөм формасын түзүп билгизиле тургандыктан, анын турпаты ушул формага уюп түшкөндүгү жана ушул тил формасы аркылуу оңой белгиленери түшүнүктүү. Ал эми ар бир сүйлөм кандайдыр бир нерсенин (предметтин) же жалпы маңызын же айрым сапатын, же абалын, же аракетин, же байланышын көрсөткөн сөз тизмеги экенин билебиз. Сүйлөмдүн ушул мидети аркылуу жумшалган башкы мүчөлөрүн, биринчиден ээ (нерсени атаган сөздү же сөздөрдү), экинчиден баяндооч (нерсенин ошол маңызын, же сапатын, же абалын, же аракетин билгизүүгө жоопкер сөздү же сөздөрдү) дейт. (Аныктооч, толуктооч, бышыктооч деген башка мүчөлөр ошол ээ менен баяндоочко кызмат кылышат). Демек, ойдун калыбы ушул сүйлөм структурасынын негизинде турат. Логика илиминде ойдун өтө кеңири колдонулган түрү «суждение» (пикир) деп аталып, сүйлөмдөгүдөй эле эки башкы мүчөдөн турат: негизинен сүйлөмдүн ээсине тийиштүү мүчөнү «субъект» баяндоочуна тийиштүү мүчөнү «предикат» дейт (Ырас, кай бир учурларда грамматикалык ээ логикалык ээге, грамматикалык баяндооч логикалык баяндоочко түздөн-түз төп келе албайт).

Эми ойдун ошол тиги сүйлөм формасы аркылуу аткарган милдеттеринин мүнөзүнө кайрылалы.

Биз ар бир сүйлөмдө нерсенин маңызы, же сапаты, же абалы, же аракети, же байланышы белгилене тургандыгын айттык. Ошол белгилөөнүн мазмуну эмне экендигин билиш үчүн, ар кыл мисалдарды талдап көрөлү. «Бул – машина» деген сүйлөмдөгү ойдо алдыбызда турган конкреттүү, жеке, айрым нерсе «машина» деген көп түрлүү техника категориясына таандык экендиги көрсөтүлөт. «Бул – машина жаңы» деген сүйлөмдө алдыбыздагы конкреттүү машинанын сансыз көп нерселерде боло турган жаңылык сапаты бар экендиги айтылат. «Машина короодо турат» дегенде анын толгон башка нерселердей эле короодогу абалы белгиленет. «Асан кийинип жатат» дегенде бир адамдын бардык эле кишилерге таандык аракетте экендигин билдирет. «Мен аны менен таанышмын» дегенде конкреттүү эки адамдын баарына эле тийиштүү бири-бири жөнүндө кабардар мамиледе болгондугу көрсөтүлөт... Ушундай эле башка (анын ичинде – чылгый абстракттуу) ойлордун кайсынысын албайлы, аларда да айрым нерселер кандайдыр бир жалпы, кеңири категорияларга тиркетилгендигин көрөбүз.

Ал эми ой биздин акыл органдарыбызда курулуп, сүйлөмдүн негизинде (түпкүрүндө) турган кыймыл болгондуктан, анын субъектисин ошол кыймылдын предметке таандык бөлүгү түзөт да, предикаттын жалпы категорияга таандык бөлүгү түзөт. Кыскасы, ой нерсени кандайдыр бир жалпы категорияга такап белгилеген субъективдик аныктама болуп эсептелет. Мына ушундай аныктамага туюм, кабылдоо жана элестетүү формаларында жашаган сезим образдары да жатабы? Адегенде алардын негизги структуралык составын айкындайлы. Сөз, албетте, туюмдан башталмакчы. Бул формада, жогоруда айтылгандай, нерсенин кандай гана болбосун айрым сапатын аңдаганыбызда, тийиштүү сезим органы аркылуу жеткирилген конкреттүү материалды бизге мурда эле тааныш болгон жалпы көрүнүшкө такап белгилейбиз. Мисалы, көз аркылуу чагылттырылып жеткирилген конкреттүү маалыматты: бул «кызыл», же «көк», же «жашыл», кулагыбыз аркылуу жеткирилген маалыматты «бул баланча үн», тери аппараты аркылуу сезилген сапатты: «бул каттуу», же «жумшак», же «жылуу», же «муздак» деп белгилейбиз. Демек, ушул туюм аракеттеринин да ар биринде экиден компонент бар: биринчиси – нерсенин сапатынын сезим органыбызда чагылып берилген субъективдүү формасы, экинчиси – мурда эле биз тарабынан сансыз көп жолу сезилип

келген ошол форманын мээбизде жазылып калган «кызыл», «көк», «кескин добуш», «назик үн», «катуу», «жумшак» деген сыяктуу сөз жүзүндөгү жалпы аты. Демек, туюм деңгээлинде да субъект катарында айрым материал предикат катарындагы жалпылоочу сөз материалына (категорияга) тийиштелип аныктама жүргүзүлөт.

Бул – жогорудагы белгиленген кадимки эле ой формасы. Иштин ушундай экендиги биз жана айтып өткөндөй, ар бир туюмубуздун бири-бирибизге өзүнчө сүйлөм аркылуу билгизиле тургандыгы да ачык түшүнүктүү. Ал эми нерсенин бүткүл турпатын белгилеген кабылдоо процесси бир нече туюмдардын жана туюмдарга тийиштүү элестетүүлөрдүн байланыштарынын негизинде жүргүзүлгөндүктөн, ал процессте көп жөнөкөй ойлор катыша тургандыгы да өзүнөн өзү ачык. Мындай абал нерселердин бүткүл турпатын элестетүүлөргө да таандык. Ырас, түздөн-түз байкоо баскычын түзүүчү сезим образдары да, ошентип кадимки ой категориясына жатары түшүнүлбөй келаткандыгынын өзүнчө себеби бар. Биринчиден, туюм, кабылдоо жана элестетүү аракетинде субъект катары катышкан предметтик форма чагылуулары (атап айтканда түстөрдүн, түрлөрдүн, добуштардын, жыттардын, даамдардын ж.б. сезим органдарындагы сөлөкөттөрү) акыл куралдарына, ой элементтерине жатат деп биз көнбөгөнбүз. Булар нерсе формаларынын жөн гана механикалык издери, тактары, кайталануулары деп келгенбиз, ал тургай, туюм жана кабылдоо учурларында нерселер бизге түздөн-түз басым көрсөтүп жаткандыктан, алардын ошол чагылуулары таптакыр көңүлгө алынбай калат. Чындыгында орусча «впечатление» делип келе жаткан жана кыргызча «таасир» деп атаса боло турган бул предметтик форма чагылуулары да ой каржаттарына жатары жана белгилүү сөз куралындай эле субъективдик өтө ийкемдүү форма экендиги шексиз: алар да сөздөрдөй эле учкул жана ар түркүн байланыштарда колдонула беришет. Экинчиден, ар бир сезим образынын составына предикат катарында сөз катыша тургандагы да байкалат. Бирок жалпылоочу сөз куралы катышпаса, сезим органы аркылуу билгизилген конкреттүү материал, биз мурда нечен жолу туш келген же ошого окшош баланча же түкүнчө нерсе деп андоо мүкүн эмес эле. Ошентип, туюмда да, кабылдоодо да, элестетүү да катыша тургандыгы эбак эле И.П.Павловдун биринчи жана экинчи сигнал системалары жөнүндөгү теориясынан белгилүү («1-сигнал» деп сезим органдарынын маалыматтары, «2-сигнал»

деп мээдеги алар барып байланышкан сөздөр аталган). И.П.Павловдон кийин да туюм, кабылдоо жана элестетүү процесстерине арналган эксперименттик изилдөөлөрдө сөздүн ошол түздөн-түз катышы дайым айкындалып келет. Ал эми жалпы эле туюм да, кабылдоо да сезим органдары берген жаңы маалыматтарын мурда эле мээге жазылып калган окшош эски маалыматтар менен салыштырылышынын негизинде жүргүзүлө тургандыгы И.П.Павловго чейин эле И.М.Сеченов тарабынан ачылган. Бирок, сөздүн сезим образдарына катышаары түшүнүлбөй келаткандыгынын өзүнчө шарты бар. Ал – туюм, кабылдоо жана элестетүү процесстеринде предметтик формалар, б.а. ойлордун субъектилери гана даана белгиленип (фиксацияланып), сөз предикаттары көмүскөдө кала бергендиги. Бул эмне үчүн мындай экендигине токтоло кетүү зарыл.

Жалпы эле алганда, ойлор акыл процессиндеги түркүн деңгээлдерде (же катмарларда, абалдарда) аракеттенип турат. Биринчи (же алдыңкы) «үстүңкү» деңгээлин ойлорун даана, так белгиленип, фиксацияланып турган абалы түзөт, – муну биз актуализация абалы деп айтабыз. Бул абалда, мисалы, биз айтып, же угуп, же окуп жаткан ойлор болот: өзүбүз айтып жаткан ойлордун формалары болуп эсептелген сөздөр речь аппаратынын (тамактын, тилдин, эриндин) толук кыймылы менен чыгарылып, тийиштүү мээ борборлору жана угуу органы (кулак) тарабынан да даана фиксацияланып турат: ал эми жазылган ойлорду окуп жатканда мээ борборунун даана фиксациясы менен катар, сөз чыгаруу аппаратынын да «внутренняя речь» деген деңгээлине тийиштүү билинер-билинбес кыймылы болуп турат. Кыскасы, ойлордун актуализацияланып турган деңгээли – алардын формаларынын түздөн-түз даана даражада чыгарып жаткан абалы. Бул актуализация деңгээлине көз (көрүү аппараты), мурун (жыттоо аппараты), тил (даам сезүү аппараты) тери (нерселердин катуулугу, жумшактыгы, жылуулугу, муздактыгы сыяктуу сапаттарын сезүү аппараты) аркылуу даана кабылданып турган предметтик элес даражалары да жатат. Бирок, ойлор жалаң гана актуализация деңгээлинде эмес, даана фиксацияланбаган түпкү, арткы деңгээлдерде да аракеттенип турушат. Биз бир нерсени көрүп, же угуп, же башка органдарыбыз аркылуу кабылданып жатканда да, өзүбүз сүйлөп, же башкалардын айтканын угуп же окуп жатканда да, же жөн гана кандайдыр объект жөнүндө ичибизден ой жүргүзүп отурганда да, ошол актуализация

деңгээлиндеги ойлор менен катар бир топ башка нерселер көңүлүбүздүн арткы планында тутулуп тураарын ар ким билет. Мисалы, акылыбыз иш-аракетибизге же бирөөнүн сөзүнө түздөн-түз байланып турган учурда бир жакка шашылыш түрдө баруу керек экендиги, же кандайдыр бир тапшырма же бирөөнүн айтып кеткен маанилүү сөзү жана да ушуга окшогон өзүбүзгө тийиштүү фактылар көңүлүбүздүн айланасында болот. Бул арткы пландагы ойлор так фиксацияланбаган туюк абалда сакталат. Мындай абалды орусча «подразумевание», кыргызча «көңүлдү тутуу абалы» деп атаса болот. Мунун ар түрдүү (жакынкы жана улам тереңдеген) деңгээлдери жөнүндө да, алардын төмөнкү таптакыр байкалбаган деңгээлдери жөнүндө да кийинчерээк атайын токтолобуз.

Ал эми эмне үчүн ар бир ой да, ой тизмектери да бөлүнүп-бөлүнүп актуализацияланат, эмне үчүн көп ойлорубуз көңүлгө тутуу деңгээлинде калат, эмне үчүн эң жөнөкөй ой болгон туюмдун жана сөз предикаты көмүскөдө кетет? Мунун барынын психо-физиологиялык кескин шарты бар: ар бир нерсени акылда белгилөө (фиксациялоо) – бул аны татаал жана чексиз чөйрөдөн бөлүп андоо болуп эсептелет; сезим органдарын да, тийиштүү мээ борборлорун да ичине камтыган акыл аппараты (И.П.Павловдун термини боюнча «анализатор») дал ушул функцияны аткарууга ылайыкталып түзүлгөн, ойдун ар бир фиксацияланып жаткан бөлүгүнө тийиштүү органдын толук иштелишине жол берилип, башка органдар сөз аракетин басаңдатат; ошондуктан, мисалы, көп туюмдардын жана элестетүүлөрдүн негизинде ишке ашып жаткан кабылдоолор учурунда сөз аппараты да басаңдап калат, – биз сезүү органы берип жаткан таасирлерге гана актуалдуу түрдө кадалып, алардын сөз предикаттарын көңүлүбүздө тутуп барабыз, сансыз таасирлерге тийиштүү сөздөрдү да актуализациялап жүрүп отуруу мүмкүн болбос эле; керектүү учурларда гана (же өзүбүзчө же бирөөгө айтыш үчүн) ошол сөздөрдү актуализациялайбыз.

Жалпы эле алганда туюмдардын, кабылдоолордун жана элестетүүлөрдүн субъектилери болгон предметтик форма чагылууларын (таасирлери) биз бири-бирибизге оперативдик түрдө билгизе албагандыктан, аларга тийиштүү сөз предикаттарын пайдаланып гана коммуникация жүргүзөбүз. Демек, сөздөр ошол таасирлердин да, бүткүл ой системаларынын да оперативдик түрдө билгизчү өкүлдөрү болуп кызмат кылат. Бирок, ар бир нерсенин кабылданышы көп туюмдардан

жана элестетүүлөрдөн турган татаал операция болгондуктан, ошол кабылдоолорду биз бири-бирибизге айтканда сүйлөмдөрдү аларга катышкан айрым туюмдардын же элестетүүлөрдүн сөз предикаттарынан түзөбүз: мисалы, «көк машина короодо турат» деген сүйлөмдөгү сөздөр тийиштүү алгачкы ойлордун предикаттары болуп саналышат. Ушинтип, түздөн-түз байкоо баскычын түзгөн туюмдар, кабылдоолор жана элестетүүлөр нукура ойлоо формасына жатат. Абстрактуу ойлоодон башка конкреттүү ойлоо сферасын курган форма дал ошолор. Аларды ойлоо процессине кошпогондо, биз тынымсыз өткөрүп жаткан фундаменталдык таанып-билүү аракеттерибизди акыл (разум, интеллект, рациональное) деңгээлинен төмөн түшүрүп, конкреттүү ойлоо менен формаларда экенин эч качан түшүнбөйт элек. Ал эми ошол түздөн-түз байкоо категорияларында жүргүзүлгөн конкреттүү ойлордон жогорку абстрактуу ойлоо кайсыл формада өтөт.

Сөз нерселердин түздөн-түз турпатын чагылдырган таасирлердин да, бүт эле конкреттүү образдык ойлордун (туюмдардын, кабылдоолордун жана элестетүүлөрдүн) да коммуникация өкүлү катары милдет аткараарын айттык. Ошондой жалпылагыч жана ийкемдүүлүк сапаты болгондуктан, сөз айрым нерселерди гана эмес, алардын өтө кенен топторун, чөйрөлөрүн жана байланыштарын белгилөөгө да ылайык форма экен. Ал, мисалы, бири-бирине жакындыгына жараша өрүктү да, алманы да, жүзүмдү да, карагатты да, бүлдүркөндү да, жаңгакты да өзүнчө топ иретинде «жемиш» деп атап коюуга жөндөмдүү. Ушундай топтоп, жалпылап белгилөөчү сөздөр абстрактуу түшүнүктөр чөйрөсүн түзүп, алардын тизмектеринен курулган билдирүүлөр абстрактуу ойлорду пайда кылат. «Жемиш өсүмдүккө чыгат» деген ойду түшүнөөрдө биз, албетте, кандайдыр бир айрым өсүмдүктү жана анын мөмөсүн (мисалы, же алманы, же өрүктү) элестетүүбүз ыктымал; бирок, ошол сүйлөмдү уккан сайын эле «өсүмдүк» жана «жемиш» деген сөздөргө тийиштүү конкреттүү объектилердин баарын эске салып отурбайбыз, – алардын баары үчүн ушул сөздөр гана өкүл болуп турат. Тиги сүйлөмдүн тупадан-туура жалпы мазмунун түшүндүрүү үчүн биз «жемиш – бул мөмө, бүрдөгөн дарактарга же бадалдарга чыгат» деген сыяктуу жалпы сөздөр менен гана тике билгизе алабыз. Демек, абстрактуу ойдун жакынкы мазмуну жалпы сөздөр менен гана ачылып берилет да, анын түздөн-түз формасы, ошентип, сөз болуп чыгат. Абстрактуу ойлоо, не бир

даражада образдык-конкреттүү ойлордун катышуусу менен болгондо да, негизинен жалпы түшүнүктөр (сөздөр) түрүндө ишке ашат. Буга «Материя – адам аң-сезиминен тышкары жана андан көз карандысыз жашап турган объективдик болмуш», «Акыйкат татаал жолдор менен ачылат», «Ар бир закондун көп жагы бар» деген сыяктуу чабыт ойлор даана мисал.

Ал эми ушундай абстракттуу жана жогоруда мүнөздөлгөн образдык – конкреттүү формаларда жүрүп турган ой категориясы аң-сезимдин өзөгүн, борборун түзөт да, негизги психологиялык көрүнүш болуп саналат. Ой – акыл кыймылынын, акыл-эс аракетинин реалдуу турпаты. Башкача айтканда, биз акыл-эс чөйрөсүнө түздөн-түз тийиштүү категориялар катары түшүнгөн туюмдар, кабылдоолор, элестетүүлөр жана ар түркүн абстракттуу аныктамалар (түшүнүмдөр, жоболор, эрежелер, идеялар ж.б.) ушулардын баары ойлор болуп эсептелет. Андоолорубуз, таанып-билүүлөрүбүз, көз караштарыбыз, информацияларыбыз, билимибиз ой түрүндө гана жашайт. Ойдон тышкары эч кандай акыл-эс кыймылдары жок.

Дал ушул ой категориясына баш ийип жана көмөктөш болгон, аң-сезимдин дагы эки түпкү компоненти иштеп турат. Анын бириси – орусча «воля» деп аталган күч импульсу. Баса, кыргызча «воля» деген сөздүн бул мааниси так эмес которулуп жүрөт. Орусча ал сөздүн эки башка мааниси бар. «Дай ему волю», «Каждый волен поступать по своему», «На воле чувствуешь себя раскованно» деген сыяктуу учурларда кыргызча «эрк», же «боштондук» деген сөздөргө тийиштүү маани айтылат. «Аны өз эркине кой», «Ар ким өз эрки менен болот», «Эркиң менен болсоң кысылбайсың» ж.б. Бирок мындан башкача «У него сильная воля», «Он – безвольный человек», «Надо тренировать свою волю», «При волевом усилии всякое дело спорится» деген шекилдүү учурларда «Анын дени күчтүү», «Ал шалаакы (демсиз) адам», «Демдүүлүгүн тарбиялаш керек», «Күч – дем жумшалса иш жакшы жүрөт» деген сөздөрдөгүдөй адамдын деми, активдүүлүк күчү жөнүндө айтылат. Кыскасы, «воля» деген сөздүн биринчи мааниси – адамдын тышкы чөйрөдөгү абалына, экинчи мааниси биздин аң-сезимибиздин күчүнө таандык. Ал эми ошол ар башка мааниси бар омоним сөздөрдүн экинчи маанисин да «эрк» деп эле биринчи маанисиндегидей которо бергенде так эместик пайда болоору шексиз. Аң-сезимдин күчү, деми ойду жылдырып турган импульс. Муну

түшүнүш үчүн бардык эле ички, тышкы кыймылдардын жылдыргыч күч менен болорун эске салалы. Ой да кыймыл катары активдештирчү демсиз пайда боло албайт жана алга жылбайт. Бул «Бир аз аракеттенип ойлонуп көрсөн», «Ушуну андап билүүгө күчүң жетпей калганбы!», «Тырышып ойлонсоң эле акылың жетет» деген сыяктуу сөздөрдөн байкалып турат. Ал эми терең ой жүргүзүү үчүн дем жумшоонун кандай мааниси бар экенин илимий, көркөм жана башка чөйрөлөргө катнаштуу ар бир чыгармачыл адам жакшы билет.

Аң-сезимдин дагы бир түпкү компоненти – эмоция. Бул – кубануу, маашыркандуу, ырахаттануу, таңырктоо, капалануу, зарыгуу, кейүү, ачуулануу жана ушул сыяктуу нукура субъективдик реакциялар. Мындай реакцияларды көп учурда жалпылап «чувство радости», «чувство удовольствия», «чувство удивления», «чувство горечи» дегендей, кыргызча да кубаныч сезими, ыракат сезими, капачылык сезими, таңырктоо сезими деп коёбуз. Бирок «чувство» жана «сезим» деген сөздөр ушул сыяктуу нукура субъективдик реакциялардан таптакыр башка категорияга – ой формасында жүргүзүлчү түпкүр аныктамаларга да колдонулат: орусча «чувство цвета», «чувство равновесия», «чувство времени», «чувство долга», «чувство ответственности», «родительское чувство» деп жана кыргызча «адамгерчилик сезим», «жоопкерчилик сезим», «аталык сезим» деп да коёбуз. Бул экинчи категория жөнүндө төмөндө атайын сөз боло тургандыктан, азыр биз эмоция туурасында гана сүйлөшөлү. Баса, бул биринчи категорияны жалпы жонунан атаган өзүнчө термин бизде жок экендиктен, орус тилинде колдонулган тиги (26 стр) эл аралык «эмоция» деген сөздү да алып, (26 стр) кыргызча көбүрөөк туура келчү «көңүл» деген сөздү пайдалана берсе болот.

Адегенде ошол көңүл реакцияларынын ар түрдүүлүгүн белгилеп кетели. Алардын кубаныч, ырахат, маашыркандуу сыяктанган жарык мүнөздөрү катары «оң эмоциялар» делип, капа, зар, ачуулук, кейүү шекилдүү басым мүнөздөрү экинчи топтогу «терс эмоциялар» делип аталат. Бирок, көңүлдө бул эки багыт менен катар ар түркүн даражада да болот: биз тышкары байкалбаган тымызын деңгээлде да, жүрүш-турушубузда анык билинип (26 стр) көтөрүңкү деңгээлде да, өтө эле күчөгөн ал деңгээлде да кубанычка бөлөнөбүз, же рахаттанабыз, же таңыркайбыз, же зарланабыз, же ачууланабыз, же кыжырланабыз. Ушул акыркы албууттук көңүл абалдарын аффект дейт.

Эми көңүлдөнүүлөрдүн негизги конструктивдик жагына өтөлү. Эгер дем (воля) ойду жылдырып турган (импульс) болуп кызмат кылса, эмоция ойдун реактивдик түсүн жана чыңалуу даражасын түзөт. Ар бир нерсени кабылдаганда, аны мисалы, не бир даражада жактыргандык же жактырбагандык менен кубанып, же таңыркап, же ыраазыланып, же кейип турганыбызда ким да болсо билет, – мындай эмоциялык реакциясыз эч кандай кабылдоо да, элестетүү да, абстракттуу ой да болбойт. Атап айтканда, объектини «Татынакай гүл экен», «Ыркыраган шамаал башталды», «Жөнсүз сүйлөгөн жигит отурат», «Бүгүн деги иш бүтөбү?» деген шекилдүү түрдө мүнөзсүз: «ыркыраган», «жөнсүз», «деги» сыяктуу сөздөгө тийиштүү эмоция ар бир ойдо катышып, анын атына түс жана көлөм берип турат. Ырас, көп (өзгөчө абстракттуу ой процесстеринде) эмоцияларга таандык сөздөр көмүскөдө калып, биз «Бул кызыл гүл», «Шамал башталды», «Жигит отурат», «Иш бүтөбү?», «Материянын формалары чексиз» деген шекилдүү фиксациялоолор менен өтө беребиз. Кыскасы, ооз жүзүндөгү да, жазмада да тексттерде тийиштүү эмоциялар атайын сөздөр менен белгиленбей кете берет; бирок ал эмоциялар ойлордун интонация формаларына өтүп, сүйлөмдөрдүн сөз ыргактарына камтылып турат. Мисалы, «Ал үйгө келди», «Ал келди үйгө», «Үйгө ал келди» деген бир эле факты жөнүндөгү төрт сүйлөмдөгү төрт башка басым ар түркүн интонация түзүп, ар түркүн илебин билгизет. Эмоциялардын, ошентип, сөз ыргагы аркылуу да кенен түрдө жашап турушуна бөтөнчө поэзиядагы не бир эркин сөз курулуштары даана далил. Ошондой эле масштабда эмоция нерселердин реалдык турпатын чагылдырган таасирлер формасына да уюйт. Мисалы, көңүлгө жараша объектилердин түрлөрү же күчөтүлүп, же басаңдатып көрүнөрү баарыга белгилүү. Эмоциялардын мүнөзү, ошентип, түстөрдүн коюуланып, же суюкталып, көлөмдөрдүн кеңейтилип же тартылып кабылданышына таасир берээри эксперименттерде далилденген. Ушул багытта алганда чыныгы нерселерди эч качан болбогондой кылып сүрөттөгөн кыял элестери (орусча-грёзы) эмне үчүн жана кандайча жаралаарын түшүнүү кыйын эмес. Фантазиянын тизгинин коё берип, биз эч качан бара албай турган жерге барып, эч качан сүйлөшө албай турган кишилер менен сүйлөшүп, эч качан иштей албай турган иш жасап, жансыз нерселерге жан киргизип, тигил же бул шарттарды, абалдарды жана байланыштарды не бир мүмкүн эмес ирээтте түрлөнткөндө, биз

ошол объектилерди – алар жүрөгүбүздө туудурган эмоция басымына жараша мүнөздөөгө аракеттенебиз. Фантазия – күчтүү эмоция басымдарынын (аффекттердин) уюган формасы деп белгилүү психолог Л.С.Выготский таамай айткан. Жомоктогу асманга да учуп, жер астына да түшүп, отко да күйбөгөн, сууга да чөкпөгөн укмуш адамдар, кишиче сүйлөгөн өсүмдүктөр менен айбанаттар жана жалпы эле искусстводогу сансыз кыял элестери дал ошол кубаттуу эмоцияларды уютуп, жаратылган образдык конкреттүү ойлор. Ал эми бул образдар – логика закондоруна баш ийбеген не бир бөтөн эргүүлөр делип, кээ бир теория китептеринде да айтылып келаткан түшүнүктөр таптакыр натура. Акылдын эч бир тармагы логикасыз жашоого мүмкүн эмес. Кыял образдары «Бул объект мындай таасир тийгизип турат, мындай таасирди тигиндей формадагы нерсе да тийгизет же тийгизээр эле, демек, бул объектини тиги нерседей сүрөттөп мүнөздөсө болот» деген типтеги нормалдуу акыл схемасы менен түзүлөт. Андай операцияны логикада индуктивдик жол менен тыянактоо (индуктивное умозаключение) дейт. Фантазия логикага баш ийбейт деген пикир адам сезиминин түпкү кыймылдарын не бир түшүнүксүз сырга байлаган натура субъективизм (иррационализм) философиясына алып кетет. Эми ойдун, демдин жана эмоциянын активдүү жылыштарынын негизинде пайда болгон орчундуу бир акыл-эс формасына токтолуп өтүү зарыл. Бул – орусча «переживание» жана кыргызча эстетик К.Матиевдин макалаларында да «толгонуу» деп аталып жүргөн категория. Ал категория адатта негизинен жалаң эле терс эмоциялык абалдар делип эстелип жүрөт. Чындыгында эч кандай эмоция ой аныктамасынан мурда жана тышкары жаралууга мүмкүн эмес: бир нерсеге кубануу, же маашырканыу, же таң калуу, же зарлануу, же кейүү, же ачуулануу үчүн адегенде анын ошол тийиштүү сапатын же аракетин андоо, аныктап түшүнүү керек да. Демек, биз аздыр же көптүр узактыктын ичинде кубанычка же маашырканыууга, же таңыркоого, же кейүүгө батканда, ошол көңүл кыймылдарын козгогон жана коштогон ой тизмектери – бүткүл ал психологиялык түйүндөрдүн негизги, башкы жетектөөчү өзөгүн түзөт. Толгонуу – оң же терс багыттагы эмоция кыймылдары менен жүрө турган көлөмдүү ой-сезим түйүндөрү. Андай процесстер өтө даана түрдө биздин айланадагы же өзүбүзгө тийиш конкреттүү көрүнүштөр тарабынан козголгон да, көбүнчө образдык ойлоолор (кабылдоолор жана элестетүүлөр) деңгээлинде өтүп, шартка жараша

аздыр-көптүр абстракттуу ойлорду ичине камтыйт. Алар түздөн-түз байкоо баскычынын өтө мазмундуу, жогорку формасы болуп эсептелип, жалпы эле таанып-билүү чөйрөсүндө зор кызмат кылат.

Акыл-эс дүйнөсүнүн кай бир түпкү принциптери

Жалпы эле аң-сезимдин да, акыл-эс жылыштарынын да эбегейсиз көп тараптуу жана татаал экендиги ар кимге үстүртөн болсо да айкын көрүнүп турат. Мисалы, биз жогоруда жондотуп мүнөздөп өткөн байкоо баскычына таандык өз ара чиеленишкен түркүн категориялардын ар бири эле канча көлөмдүү форма. Асыресе, кабылдоо категориясын эле жаратылыш көрүнүштөрүнө, же социалдык турмушка, же абстракттуу билим чөйрөсүнө карата айрым алып талдаганда не бир бүтпөгөн сөз болмок! Элестетүүлөрдүн ар кыл закондору да, байланыштары да, колдонулушу да ошондой орчундуу анализдөөнү талап кылат. Жалпылоочу абстракттуу акыл деңгээли да, толгонуу түйүндөрү да, кенен жоболордун практикада пайдаланышы да нечен-нечен эмгектерге сыя турган ой жүгүртүүлөргө татыктуу. Чынында ушул аталган сыяктуу проблемалардын бир далайына сандаган эмгектер арналган, бир далайы терең изилдөөлөрдү күтүүдө. Бул жерде ошолордун бири-экисинин айланасында токтолуп өтүүнү маанилүү деп таптык.

Алардын биринчиси акыл-эс чөйрөсүнүн да, жалпы эле биздин субъективдик дүйнөбүздүн да ички калыбынын сакталып туруу принциби. Ар бир чөйрө – өзүнчө система, ар бир чөйрө бардык бөлүктөрү, тараптары, байланыштары, аракеттери өз ара шайкеш болгондо гана бүтүндөй сапатын сактап, бузулбай жашай алат. Эгер шартка жараша кайсыл бир бөлүктө, тарапта жана байланышта олуттуу өзгөрүш болсо, башка бөлүктөр, тараптар жана байланыштар да тийиштүү жылыштарга өтүп, бүт система жаңы абалга же деңгээлге которулат. Мындай ички калыптын камсыздандырылып турушун окумуштуулар тирүү организмден аныкташып, аны гемеостазис деп атаганына далай болду. Эми ошондой принцип негиздин өзүнчө система болуп эсептелген субъективдик дүйнөбүзгө да таандык экени белгиленип, ага психотазис деген ат коюлду. Ырас, психотазис азырынча бир-эки эле авторлор тарабынан өтө жалпы түрдө аталып, баштапкы гана мүнөздөмөлөргө ээ болууда.

Иштин маңызы оңой түшүнүлсүн үчүн жөнөкөй мисалдар менен айталы. Биз бир ишке узак мезгил чайналганда, көңүл сергитип, башка нерселерге кайрылгыбыз келет, же сейилдикке чыгууну каалайбыз, же бирөөлөр менен маектешип, убакыт өткөргүбүз келет, же искусство көрүнүштөрүн эңсейбиз. Ал эми зор кубанычка бөлөнгөндө, же катуу капаланып жатканда, иштеп жаткан ишибизден көңүлүбүз чачкындап, оюбуз ага керектүү даражада токтобой калат. Мына ушул сыяктуу сандаган жөнөкөй абалдар психотазиске тийиш белгилер болуп эсептелет. Биринчи мисалда ой-сезимибиз айрым нерсенин кысымынан кутулуп, кененирээк масштабдарга умтулганы, экинчи мисалда эмоция басымдарына жараша тушалып калганы байкалат. Ой-сезимдин ушундай шайкешсиз абалдардан чыгып, тең салмактуу абалдарга жана чектерге өтүп туруу кыймылы дал «психостазис» принцибине жатат. Эгер бир багыттагы орчундуу шайкешсиздиктер туруктуу түрдө узак убак боло берсе, башкача айтканда, психостазис бузулса, адамдын ички дүйнөсүнө солгундоолор орун алып, белгилүү акыл-эс кемтиктери келип чыгат.

Албетте, бул принципти кенен түрдө мүнөздөө өзүнчө эмгекти талап кылат. Мында анын айрым багыттарын жана көрүнүштөрүн гана кыскача көрсөтөлү. Эң негизги багыт – биздин объективдик чөйрөгө жараша реакцияларыбыз менен аракеттерибизди тейлөө үчүн керектүү жана бири-бирине зарыл түрдө көмөктөш ар түркүн формалардын болушу. Мисалы, жогоруда айланадагы жана өзүбүзгө тийиш конкреттүү нерселер дүйнөсүн аныктап (туюп, кабылдап, элестетип) туруш үчүн түздөн-түз предметтик форма чагылыштары менен катар жалпылоочу сөз формасы (абстракция) керек экендигин көрдүк. Аны менен бирге конкреттүү нерселердин кенен чөйрөлөрүн, маңыздарын жана байланыштарын белгилөөчү масштабдуу абстракция ойлору жөнүндө да айтылган эле. Демек, биздин акыл-эс турмушубуз шартка жараша нормалдуу деңгээлде жүрүп барышы үчүн шайкеш деңгээлде конкреттүү да, абстракттуу да ойлорубуз болушу керек. Абстракттуу ойлор жалаң эле илимий китептердеги жана жалпы документтердеги кеңири аныктамалар жана ошондуктан биз күндөлүк турмушубузда чылгый конкреттүү ойлордон чыкпайбыз деп түшүнгөндүк таптакыр туура эмес. Абстракттуу ойлорго «Турмуш татаал нерсе», «Жүрүш-туруш шартка жараша болушу керек», «Кээ бирөөлөр баштан өткөн кыйынчылыкты тез унутат», «Чыныгы достук ак пейилдик

менен болот», «Жакшылык жерде калбайт», «Эмгек – адамдын кудуретин көтөрөт» деген шекилдүү сансыз аныктамалар да жатат, ал эми мындай аныктамаларды ар кимибиз күн сайын ондоп-жүздөп акылыбыздан өткөзөбүз (өзүбүз да айтабыз, бирөөлөрдөн да угабыз, же жөн гана оюбуздан өткөзөбүз). Ушундай абстракттуу аныктамаларга кайрылып туруу, ар кимибиздин туруктуу ички талабыбыз экенин да адатта сезбейбиз.

Ырас, азыркы заманда басма сөз, радио жана телевидение аркылуу кеңири информацияланууга бет алып, билгендерибизди байытууга ынтаа койгондугубузду ким да болсо өзү сезет. Мына ошол өзүбүз байкаган ички талап да, өзүбүз сезген ынтаачылык да психостатикалык тендешүүлөрдүн көрүнүшү. Же болбосо эмоцияны алалы. Эмоция – нерслердин сапатына биздин адамдык субъективдүү реакциябыз экендиктен, ал эми бир да нерсе сапатсыз болбогондуктан, жана бир да киши, бир да нерсеге, объектиге не бир мамилебиз карай албагандыктан, бул субъективдүү форманын да бардыгыбыздын акыл-эсибиздеги керектиги өзүнөн өзү түшүнүктүү, эч нерсеге жүрөгү болк этпеген эмоциясыз пенделер бар деген сөздөр үстүрт гана баамдоодон чыккан. Кеп гана эмоциялуулуктун ар түркүн даражаларда жана формаларда боло тургандыгында.

Баса, сырттан караганда дайым эле суз болуп көрүнгөн адам да башкаларга билгизбей ичинен бышып, күйүп, туталанаары баарыга белгилүү. Ошондой адамдар да, башкаларыбыз да, убак-убак курч таасирдүү нерселерге кездешүүнү каалап тураарыбызды гана өзгөчө эске салалы, мунун артында дал эмоция эргүүлөрүн кемитпөө тилеги турат. Ал эргүү жөндөмү кемисе, нерселердин ой формасында аныкталышы солгундай жана жалпы эле акылдын мизи мокойт.

Эмоция – бул жөндөмүнө келгенде биз акыл-эстин өтө маңыздуу формасы болгон жанагы толгонуу категориясына такалабыз. Ал дал ошол терең эмоция абалдарынын коштолушу менен жүргүзүлөрүн биз тиги жерде айттык. Анын психостатикалык ролу – нерселерди кененирээк масштабда мүнөздөлүшүнө зарыл жөрөлгө болгондугунда. Эмоция басымы күчөгөндө биз нерселердин сапаттарына, маңыздарына жана байланыштарына активдүүрөөк ой жүгүртөбүз. Мисалы, пейзажга жөн эле чарпып көз салып өткөндө анын баркын белгилөө бир деңгээлде, бирок маашырканып, толкуп, көңүл токтоткондо башка деңгээлде болоору ар кимге түшүнүктүү. Мына ушундай

кеңири чабыттаган ой-сезим эргүүлөрүнө батып толгонуу акылыбыз үчүн туруктуу керекчиликке айланып, ансыз ички дүйнөбүз өксүп калат.

Дал ошондуктан бир жолу толгонууга мажбур кылган нерселерге кайра-кайра көңүл байлоодон да оолак, көп нерселер жөнүндө да көкөлөтүп кыял элестерин да түзбөгөн пенде болбойт. Бул багытта ким да болсо шартка жараша жана ар учурда ар кандай даражада көркөм образдарга кайрылат. Көркөм образдар реалдуу көрүнүштөрдү дайым аздыр же көптүр деңгээлде кыял иретинде өзгөртүп сүрөттөгөндүктөн, жалпы эле искусство – ал көрүнүштөргө карата келип чыккан дал ошол толгонууларды уютуп баяндаган форма. Искусство эң жок дегенде жомоктордун же кинолордун элестерин, ырларды же сүрөттөрдү эске салуу иретинде кайрылбаган адам кездешпейт. Ал эми элдин көркөм маданиятка бүгүнкү боогон жапырт ынтызарлыгын айтпай эле коёлу. Айтор, акыл-эс дүйнөсүнүн кайсыл тарабын жана формасын албайлы, анын башка тараптары менен формаларга зарыл түрдө көмөктөш экендигин жана дал ушул негизде биздин бүткүл ички дүйнөбүздүн белгилүү деңгээлдеги калыбы тейленип тургандыгын көрөбүз.

Эми психостаистин дагы бир түпкүр жагына көз чаптыралы.

Бул үчүн биздин кабылдоолорубуздун жана башка актуалдуу ойлордун мурдагы тийиштүү аныктоолорго катнашсыз болбой тургандыгы жөнүндөгү жогоруда айтканды эске салалы: биз тарабынан бир жолу же нечен ирет белгиленген нерселерге салыштырмайын эч объект мүнөздөлө албайт. Ошол себептен биздин ар бир кабылдообуз да, элестетүүбүз да абстракттуу оюбузда канча жолу кайталанбасын, дайым мээге жазылып, сөзсүз пайдаланылып турат. Кээ бир элестер жана ойлор жазылып калат, кээ бир ойлор жазылбайт деген түшүнүк натура экендиги илимде жетиштүү далилденди. Иштин мындайлыгын эбак эле унутуп калган өтө майда деталдардын да кийин-кийин эске түшө калгандыгын байкоо оңой. Бул жерде эки орчундуу кырдаалды гана өзгөчө белгилеп кетели.

Биринчиден, бардык ойлордун (кабылдоолордун, элестетүүлөрдүн, абстракциялардын) ар бир кайталанышы сөзсүз түрдө мээде пайдаланылганы менен алардын көбү андан ары колдонууга кажетсиз болсо, кийин өчүрүлүп калат. Жалпы эле алганда кабылдоолордун, элестетүүлөрдүн жана абстракттуу ойлордун кайталануулары, алар

негизги параметрлери боюнча бири-бирине төп же окшош болгондо да кай бир чылгый ситуативдик тышкы же ички шарттарга жараша өзгөчө өтөт. Бирок ал өзгөчөлүктөрдүн маанилүүлөрү да, маанисиздери да бар эмеспи. Демек, өзгөчөлүктөрү маанисиз кайталануулар гана өчүрүлүп калат, ондогон же жүздөгөн ирет кайталанылган кабылдоолорубуз дун жана сансыз жолу угулган, окулган же акылыбыздан өткөн абстракттуу ойлордун бардык учурлары эсибизде калбаганынын себеби мына ушунда.

Экинчиден, ошол сөзсүз түрдө катталып турган ойлордун (кабылдоолордун, элестетүүлөрдүн жана абстракциялардын) баары мээбизде сактоо камерасындагы буюмдар шекилдүү жөн гана жата бербей, не бир татаал кыймылдар процессине түшүшөт. Алар бир чети төптүгүнө же окшоштугуна карата өз ара байланыштырылып, экинчи жактан өздөрүнө тийиштүү кенен мазмундуу абстракция жоболорго тиркештирилип жана акырында, үстүдө болуп жаткан актуалдуу ой аракеттери үчүн жумшалып турушат. Аң- сезимибиздин биз жана белгилеп өткөн түздөн-түз байкалбас эң түпкү деңгээлиндеги бул кыймылдар ойлордун бирден бир байланыш жоболору болуп эсептелген логикалык жолдор менен жүргүзүлөт. Биздин мээбиздин түпкүрүндө логикага негизделбеген не бир процесстер бар жана көп аракеттерибиз аң-сезим катышпай («бессоснательно») же аң-сезимден тышкары («подсознательно») жүргүзүлөт деген түшүнүк таптакыр натура. Бүткүл эле аң-сезимибиз да, акыл-эс процесстери да бүкүлөй тулку система, ошондуктан биздин эч бир багытталбаган, жөндүү аракетибиз акыл-эстен тышкары боло албайт. Мээнин түпкүрүндө тынымсыз процесстер жүрүп жаткандыгына жана аларды бизге белгилүү кадимки эле логикалык закондор тейлегендигине, мисалы, түштөр айкын далил: териштирип караганда, түштөр да биз актуалдуу түрдө күн сайын дайым жаратып турган жанагы эле кыялдануулардай (фантазиялардай) формада экенин көрөбүз, ал эми кыялдануулардын нукура логикалык жол менен гана түзүлөөрүн биз жогоруда белгиледик.

Эми, мына. Ошентип кабылдоолордун жана башка ойлордун баарынын мээге катталып, акыл казнасын үзүп турушу да, алардын тынымсыз тартиптелип, активдүү кыймылдарда болушу да олуттуу психостатикалык мааниге ээ экендигин түшүнүү кыйын эмес. Ал кырдаалда жөнөкөй эле фактыларды эске салалы: мисалы, ар бирибиздин көрүнүштөрдү мүнөздөп, талдоо жөндөмүбүз мээбизде болорун жана

мээ аппараты кандайдыр бир кемтикке учураса б.а. түпкү процесстер солгундаса, талдоо жөндөмүбүз басаңдап калаарын ар ким билет.

Акыл-эс дүйнөсүнүн психостазиестей фундаменталдуу мааниси бар дагы бир түпкү жагдайы – биздин багыттангандык абалдарда болуп тургандыгыбыз. Мунун мазмуну төмөндөгүдөй. Биз дайым ар түркүн көп багыттардын курчоосундабыз. Ал шарттан өзүбүзгө түздөн-түз тийиштүү фактылар (организмдин абалдары, киймибиз, иштеп жаткан ишибиз ж.б.), тегерегибиздеги нерселер (отурган же турган жайыбыздын атрибуттары, жакынкы арада көрүнүштөр), жаратылыш касиеттери (аба ырайы ж.б.), социалдык көрүнүштөр (үй-бүлө, кызмат коллективи, коомдук окуялар ж.б.). Бирок ар учурда ушундай көп факторлорго бирдей даражада байланып турганыбыз менен биз анын баарына дайым эле түздөн-түз көңүл токтотпой, өзүбүздү тикелей жетектеген нерселер гана оюбуздун чордонунда болуп барат. Мисалы, ишибиз менен алек болуп жатканда турган жайыбыздын өзгөчөлүктөрү, жакынкы окуялар, аба ырайы ж.б. жогорудагы мүнөздөгөн эске тутуу деңгээлинде болушат, анткени, биз аларды акылыбыздын түпкүрүндө гана эсепке алып аракеттенебиз. Кенен же үй шарты, айланадагы кыймылдар, күндүн ысыктыгы же сууктугу аракетинибизге дал ошондой түпкүрдө эсепке алуу даражасында таасир тийгизип турат.

Мындай арткы планда эсепке алып ориентацияланып тургандыкты психологияда орусча «установка» дейт да, кыргызча «багыттангандык» десе болот, бул принцип эксперименталдык негизде профессор Д.И.Узнадзе багыттангандык – бул жөн гана белгилүү «бир активдүүлүккө даяр экендик»,– деп жазган. Бирок, жалпы эле алганда грузин психологдорунун аталган изилдөөлөрү өтө зор маанилүү илимий эмгек.

Биз болсо, багыттангандыкты ойлордун түпкүрдө эске тутуу планындагы аракеттери деп эсептейбиз. Ал эми биз багыттанып (эсепке алып) туруучу нерселер дайым эле көп жана ар түркүн экендиктен, тийиштүү эске тутуулар да ар түркүн деңгээлдерде болорун түшүнүү кыйын эмес. Бизди курчап турган жай атрибуттары, аба касиеттери, ишибизге байланыштуу факторлор, кенен табигый жана социалдык чөйрө, жалпы милдеттерибиз, кээ бир байланыштарыбыз – ушулардын баары өз-өз ордуна жараша биринен бири тереңирээк деңгээлдерде эсепке алынып турушат. Мына ушул жакынкы деңгээлдеги да,

тереңирээк деңгээлдердеги да эске тутуп туруулар (багыттангандыктар) тикелей өтүп жаткан ойлордун катарына учуру келгенде үзүм-үзүм түрдө көтөрүлө калышып, актуалдуу планга да чыгып турушат. Бирок, негизинен алар тынымсыз түздөн-түз аракеттерибизге тийиштүү алмашып өтүп жаткан актуалдуу ой агымдарынын артындагы пландарда кызмат кылышат.

Баса, бул жерде ал ар катмарлардагы көп сандаган багыттангандыктардын психостатикалык олуттуу маанисин белгилей кетели: эгер ошентип ар түркүн шарттарыбызга түпкүр деңгээлдерде ориентацияланып турбаса жүрүш-турушубуздун жалпы багыттарын жоготуп коёт элек да, бүткүл психикабыз бузулат эле. «Корсаков синдрому» деген ооруга чалдыккандар дал ушундай абалда болушат, алар түздөн-түз көз алдына келген нерселерди да, бирөөлөр айткан сөздөрдү да туура түшүнүшөт, бирок, мисалы, кайда бара жаткандарын, аткарайын деген милдеттерин, айланадагы жалпы шарттарды унутуп калышат.

Эми багыттангандыктарды түзүп, түпкүрлөрдү ориентациялап турган ойлордун өзү жөнүндө. Албетте, конкреттүү шарттарыбызга же аракеттерибизге тийиштүү андай ойлор «үйгө бир саатта барам», «Азыр Асан келет», «Имараттар экен» деген сыяктуу билгизилчү образдык атама (образно описательные) аныктоолор болуп эсептелишет. Ал эми толгон жалпы шарттарга тийиштүү ойлор – «Азыр күз мезгили», «Заводубузга жаңы милдеттер берилди», «Кызматка кечикпей барыш керек» деген абстракция аныктамаларга жатат. Биринчи типтеги ойлор өтмө (проходящие) багыттанууларды түзөт да, экинчи типтегилери узак убактарга кеткен же дайымкы багыттанууларды түзүп, адатта өтө сейрек актуализацияланышат. Ошентсе да бул экинчи типтеги ойлордун фундаменталдуу ролу бар. Алар бизди узак же дайым ориентациялап тургандыктан, биздин тийиштүү чөйрөлөрдөгү айрым кабылдоолорубуздун, жүрүш-турушубуздун жана аракеттерибиздин аныкталышына түпкү өбөлгө болушат. Бул негизде «сезим» деген сөздүн жогоруда белгиленип өткөн экинчи маанисине тийиштүү түпкүрдөгүнү аныктоо категориясы түзүлөт. Атап айтканда «Түз сезим», «убак сезим», «коллективизм сезими», «граждандык сезим», «таптык сезим», «патриотизм сезими» жана да ушул мүнөздөгү толгон бөлөк сезимдер. Дал ошондой кенен өбөлгөлүк түпкүр кызматы менен ишке ашып турушат. Ал операцияларды логикалык түзүлүш

жагынан алганда, тийиштүү факты жөнүндөгү алгачкы (мисалы, бул жаман көрүнүш» деген сыяктуу) ой «кенже өбөлгө» (меньшая посылка) делип, түпкүрдө ориентацияланган (мисалы, «мындай көрүнүш коомго зыяндуу» деген типтеги) ой «чоң өбөлгө» («большая посылка») делип аталат да, акыркы («Демек, мен бул көрүнүшкө каршымын» деген шекилдүү) ойду «тыянак» («заклучение») дейт. Бул логикалык кыймыл акылыбыздын көмүскөсүндө жана учкул өткөндүктөн гана биз аны байкайбыз.

Кыскасы мээбизде капталып, чексиз дүйнө жөнүндөгү билим казнабызды байытып турган ойлордун көпчүлүгү, ошентип бизге түпкүрүнөн багыттангандыктарды берип, кызмат кылышат. Биздин өткөн көрүнүштөр менен да учурку менен масштабдар менен да, келечек менен да акыл-эс жүзүндөгү байланышыбыз ушундай негизде болот.

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

КООМДУК ӨНҮГҮШ ЖАНА АКЫЛ-ЭС ДҮЙНӨСҮ

Эми акыл-эс дүйнөсүнүн реалдуу турмуштагы конкреттүү көрүнүштөрүнө өтөлү.

Бул үчүн советтик доордогу адамдардын аң-сезиминдеги терең жылыштарды тема катары алып кароону туура таптык. Албетте, тема – көп тараптуу жана өтө татаал. Андыктан биз бирин-экин гана түйүндүү маселелердин айланасында сөз жүргүзмөкчүбүз. Ырас, төмөндөгү материалдардын көпчүлүгү мурда ар учурларга байланыштуу айрым макалалар түрүндө газета менен журналдарда жарык көргөн. Бирок, алар биз узак мезгил ичинде акыл-эс дүйнөсүнө арнап жүргүзүп келаткан жана нукура теориялык деңгээлде бир нече ирет орусча жарыяланган изилдөөлөрүбүздүн фактографиялык бөлүкчөлөрү эле. Эми ошолорду баяндоо формасы жагынан кыргыз окурмандар массасына жеткиликтүү болоор деген ниет менен өз нугуна салып жогорудагы абстракттуу аныктамалардын уландысы катары тартуулайбыз. Алардын кабылданууга оңоюраак публицистикалык ыргагы нааразылык туудурбас.

Улуу революция жана калктын түшүнүмдөрүндөгү жылыштар

Кайсы замандын баркын көтөрдүм деп мактанбаган. Байыркы урукчулук коомунда адегенде эненин, анан ага каршы атанын ролу жогору коюлган экен. Кул ээлөөчүлүк доорунда кожоюн чыккандарга чексиз эрк берилиптир. Феодализм доорунда ошол кожоюндардын тектүүлүгү өзгөчө бааланыптыр. Капитализм болсо, аркы-беркиге карабай эптеп эле байыгандарды сүрөп келатат. Албетте, андай үстөмдүк жүргүзүп турган категориялардан башкача абалда калың эл тарабынан ар түркүн таланты барлар – акылмандар, өнөрпоздор, баатырлар урматталып келген. Бирок кайсыл заманда карапайым эмгекчи калайыктын зоболосу социализм шартындагыдай көкөлөтүлгөн эле? Мурдагы тепселген эзгич таптардын баскычынан куткарылып, коомдук байлыктардын ээсине айланды, мамлекет башкаруу ишине тартылды. Адамдын чыгармачылык жөндөмү жалпыга пайдалуу демилгеси жана аракети зор күч катары саналып, тарыхта биринчи жолу «Эмгек баатыры» деген наам – өрнөк белгиленди. Бөтөнчө сыйга акыл-эс, ой сезим чөйрөсү да ээ болуп, тынымсыз камкордукка алынды. Бүт эле адамгерчилик сапаттар ардакталды. Эне түйшүгү үчүн да «Баатыр» деген даража ыйгарылды, аталардын асыл жөрөлгөлөрүн улоо ыйык салт эсептелди. Адамдын ар бир таза мүдөөсүн колдоо, анын кулк мүнөзүн терс көрүнүштөрдөн сактоо зор милдеттердин катарына кошулду. Адам жалгызчылыкка учурабасын деп анын бүт тагдыры коллективге жүктөлдү. Ар кимди иш менен, каалаган кесип менен камсыз кылуу, акы төлөтпөй окутуу, сырकोлоп калса дарылоо коомдун жоопкерчилигине алынды. Бардык шарт адам үчүн, адамдын мүдөөсү үчүн деген принцип коомубуздун негизги закону – Конституцияга жазылды.

Айтор Улуу Октябрь жол салган биздин күрдөөлдүү турмушта жалаң эле адамдын баркына, турпатына карата ишке ашырылган мамиле ичинде бир улуу төңкөрүш болду. Мунун ар тарабынан кенен талдоо керек эле. Бирок, биз бир эле жагдай менен – акыл-эс дүйнөсүнүн өнүккөндүгүнө токтололу.

Эң обол, революция ар бир мээнеткеч адамга ар бир баркын таанытып билгизгенин жана бул канча терең маанилүү экенин айтып өтөлү. Жалпы эле алганда, рухий сапаттар боюнча калайык коомду бийлеп келген таптарга караганда эч качан төмөн болбогондугу, ал

түгүл кээ бир жагынан дайым жогору тургандыгы дайым белгилүү. Мисалы, турмушту күн сайын байкап, практикага колдонулуучу ар түркүн жоболорду түзгөн биринчи, албетте, эмгекчи калайык, анын миң сандаган өкүлдөрү акылман чыгып, илимди өрчүтүү ишине катышып келди, өнөрпоз чыгып, искусствону байытты. Бирок, илгертен бери байлар кедейлерди: «Силердин кудуретинер кем, силер биз сезгенди сезбейсиңер, биз билгенге акылыңар жетпейт», – деп ынандырып келгендиктен калктын психологиясына чоң залал тийген. Илимий түшүнүктүн жетпегендигинен «булар бай болсо, биз кедей болсок, булар башкарса, биз түйшүк көтөрсөк, чынында эле байлар жогору, биз төмөн турабыз» деген баамдоо эл арасында орун албай койгон эмес. Ал эми адам өз мүмкүнчүлүгүнө ишенбесе дайым тартынат, аракеттенбейт, аракеттенсе да толук күчүн жумшабайт жана ошондуктан ийгиликке жетишсе жетишет, жетишпесе жок. Мына ушундай солгундоонун кесепетинен канча шыктуулук бөгөлдү, канча эргүүлөр жана демилгелер тутанбай кала берди, канча таланттуу акыл-эс кысылып өтүп кетти. Демек, революция эмгекчи адамдын психологиясы үчүн не бир тоскоолду бузуп, сууну шар агызып жиберген зор күчкө окшоду. Кечээки кара таман жумушчуларга, дыйкандарга, малчыларга коомду башкаруу тизгинин тапшырып, чарбаны жаңы маданиятты өнүктүрүү милдетин жүктөп, аларды билим-илимге жана жалпы эле дүйнөлүк маданияттын кенчтерин өздөштүрүүгө тартып, жөнөкөй эмгекчи калайык аң-сезим жагынан эч төмөн эмес деген ишеним берди. Бул ишеним кары дебей, жаш дебей, аял дебей, эркек дебей баарынын көзүн ачты, демине дем, күчүнө күч кошту. Ушул ишеним менен ар ким өзүнүн шыгын жана жөндөмүн көрсөтүүгө умтулду. Ата бабалардын түшүнө кирбеген жаңы маселелерди чечүүгө катышты. Активдүүлүк жана демилгелүүлүк жалпы элге тарады. Эзелтен бери кара жумуштан башы чыкпай келгендердин тукумдарынан миндеген коомдук ишмерлер, илимпоздор, инженерлер, жазуучулар, врачтар жана башка адистер тарбияланды.

Даана мисал катары мурда колония даражасында эзилген кыргыз элинин эле аң-сезиминдеги жылышты алалы. Падыша өкмөтү: «Бул – жапайы, муну кырып салыш керек», – деп буюрган эл өз мүмкүнчүлүктөрүнө революциядан ишеним албаса, социалдык турмуштун, чарбанын жана маданияттын жогорку формаларын өздөштүрүүгө батынат беле! Анын тилинде дүйнөлүк илимдин жана адабияттын

чыгармалары окулуп, жүздөгөн китептер жазылмакпы, билимдин бардык тармактары үйрөтүлмөкпү? Анын балдары опера жана балет искусствосун, симфония музыкасын, кино жаратмакпы!.. Бүгүн Кыргызстандын таң калаарлык өсүштөрүн көрөлү деп делегациялар үзбөй келет, ал чыгарган продукцияларды ондогон өлкөлөрдө билишет. Комузчулар ансамбли шаң менен бардык материктерди кыдырды, бардык өлкөлөргө Ч.Айтматовдун чыгармалары таркады. Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Гапар Айтиев, Тургунбай Сыдыкбеков түзгөн көркөм элестер Европа менен Азиянын кыйла жерине белгилүү болду. Муратбек Рыскуловдун ысмы Англиядагы Шекспир коомунун ардактуу тизмесинде турат, хирург И.Ахунбаевдин, тилчи Б.Юнусалиевдин, геолог М.Адышевдин, математик М.Иманалиевдин, биолог А.Мамытовдун, физик Ж.Жээнбаевдин жана дагы нечен окумуштуулардын ысымдары бир катар чет өлкөлөрдөгү илимий чөйрөлөргө таанымал: Асек Жумабаев менен Болот Миңжылкыев жер жүзүндөгү далай атактуу залдарда дүркүрөтүп кол чаптырышты; Болот Шамшиев менен Төлөмүш Океев түзгөн фильмдер толгон эл аралык фестивалдарда жогорку сыйлык алышты... Мына ушул өңдөгөн көрүнүштөр революциядан алган ишенимге таянып, жүрөк эргибесе мүмкүн болбойт эле. Буга окшогон жеңиштер менен ар бир Совет республикасы, совет улуту сыймыктана алат.

Эми аң-сезимибиздин өнүгүшүндөгү кай бир башка кырдаалдарды карап көрөлү. Алардын бири – социалдык жана саясий мазмун жагынан көп даражада байыгандык. Албетте, ар бир адам коомдо жашап, тиричилиги коомдук турмуш менен байланышкандыктан эч бир доордо эч ким социалдык ойлордон четте калган эмес: кишилердин бири-бирине мамилелери, өзгөчө тап өкүлдөрүнүн арасындагы каршылыктар, эл ичиндеги окуялар, алаамат учурундагы кыйынчылыктар жана башкалар кимдин оюнан оолак өтмөк эле. Мурун, мурунку замандарда орчундуу социалдык маселелерди эл башкаргандар, акылмандар, баатырлар чечсин деген түшүнүк өкүм сүрүп, калктын аң-сезимин кыйла тушаган. Ал эми социалисттик революция өзү даярдала баштаганда эмгекчи калайыктын көңүлүн коомдук маселелерге кескин бурат, бийликти колго алгандан кийин аны жаңы турмуш куруу ишинде тарбиялайт. Өлкөнүн саясий жана чарба иштери, маанилүү эл аралык окуялар заводдун жана колхоздун, шаардын жана айылдын милдеттери ар бир коллективде талкууланып, ар бир

адамдын пикири суралат. Мисалы, жаңы Конституцияны талкулоого биздин республикадагы коллективдин да баары катышып, миңдеген киши сүйлөдү, миңдеген адам өз ойлорун басма жүзүндө айтты. Баса, биздин газеталарда, журналдарда, радио жана теле берүүлөрдө көңүлдүн борборуна дал ошол коомдук маселелер коюлат, – бул биздин кенен кабардоо системасын жөн гана майда-бачек сенсацияларга жык толтурулган бружуазиялык информация ситемасынан айрылып турат. Ал эми бизде кенири калайык социалдык проблемаларды жакшы билип тарбиялагандыктан, катардагы эл жумушчулар, колхозчулар маданий кызматчылар өз коллективин башкаруу ишине да, мамлекеттик жетекчи органдарга да шайланып тураары жакшы далил. Биздин адамдардын аң-сезими ушинтип коомдук мазмунга ширелип өскөндүгү ошол эле буржуазиялык информация материалдары менен салыштырганда айкын көрүнүп турат. Эгер, биздин газеталарда, журналдарда, радио жана теле берүүлөрдө карапайым жумушчулардын, дыйкандардын жана башка мээнеткечтердин пикирлери абдан кең орунду ээлесе, капиталисттик өлкөлөрдөгү информация органдарында мындай жөнөкөй адамдарга сөз өтө сейрек берилет. Экинчиден, биздин адамдардын сүйлөгөн сөздөрү, талдоолору, пикирлери маңыздуу, терең болсо, тигилердин материалдары эреже катары үстүртөн тайкы келет. Мындай айырма аң-сезим чөйрөсүндөгү дагы бир олуттуу кырдаалга негизги көз караштардын ар башкача экендиги байланыштуу. Жалпы эле алганда элибиздин революциядан кийин жаңы негиздеги көз карашка ээ болгондугу да зор өбөлгө. Калк айланасындагы шарттарга жараша мурдагыдан бөлөк түшүнүктөр менен ойлой баштайт. «Жалпы менчи», «Эл комиссариаты», «Жумушчу комитети», «Дыйкан комитети», «Эмгекчилер депутаттарынын совети», «Эл агартуу», «Элдик контроль», «Кооператив», «Бирикме», «Колхоз», «Совхоз», «Коллективизм», «Демилге», «Советтик патриотизм» деген сыяктуу жүздөгөн категориялар чыгат. Турмуш ушундай категориялар менен ченелип, бааланат. Бул жаңы коомдук түзүлүштү илимий жол менен түшүндүргөн теория марксизм-ленинизм болгондуктан, эл өзүнүн жаңы түшүнүгүн ушул теория менен ширелтип, өнүктүрөт. Ал эми бул көз карашыбыз коомдун айрым талаптар тарабынан эзилген абалына эмес, анын боштондукка чыгып, өзүн өзү башкарган абалына негизделгендиктен туура көз караш болуп эсептелинет. Бул илимий көз караш ар түркүн шарттарды жана чөйрөлөрдү,

ар түркүн кубулуштарды терең баамдап, туура мүнөздөөгө багыттайт. Мисал катары, жогорудагыдай эле буржуазия коомуна жараша түзүлгөн аң-сезим менен салыштырсак болот.

Бүгүн ал өлкөлөрдө өтө чоң чуу менен күн тартибине коюлган маселелердин бири – «адамдын укуктары». Басма сөз жана радио материалдарынан адегенде эле маселени түшүнүүдөгү не бир баш аламандыкты көрөсүң: ар башка буржуазиялык партиялардын гана эмес, алардын ар биринин өкүлдөрүнүн арасында да пикир келишпестик өкүм сүрөт. Бул биздикиндей бекем, илимий негиз, терең көз караш жок экендигине далил. Мындан башка дагы эки өзгөчөлүк бар: биринчиден, адам укуктарын тарыхый шарттарга карата аныктоо деген жок; капитализмге тийиштүү көрүнүштөрдү социализмге да тага берүү орун алат. Экинчиден, биздин социалисттик доордун принциптерин, анын ичинде совет коомунун өзгөчөлүктөрүн таптакыр түшүнбөгөндүк даана байкалат.

Тескерисинче, биздин бардык таза пейил жана эстүү граждандардын укук жөнүндөгү ойлору бирдей багытта экени ачык-айкын. Бул багыт маселени тарыхый шарттарга жараша түшүнгөндүк. Ар бирибиз: «менин укуктарым социалисттик коомду өнүктүрүү жана коммунизмди куруу мүдөөсүнө негизделген да, бүт ошол коом тарабынан ишке ашырылган. Ошондуктан мен өз укугума жараша талап койгондо коомдун өзүнө таянышым керек» деп түшүнөбүз. Ал укуктарыбыз канча көп экендигин жана кандай жолдор менен камсыз кылынып турары жаңы Конституциядан кенен көрсөтүлдү. Дагы бир олуттуу кырдаал аң-сезимдин билим аркылуу байытылып тургандыгы. Кеңири калайыкты сабаттуу кылып, терең билим таркатуу революциянын өтө бийик ураандарынан эле. Натыйжада биздин өлкөдө окуу жайлардын көптүгү, элдин жапырт сабаттуулугу жана билимдүүлүктүн деңгээли жагынан дүйнөдө эң алдыңкы орунду ээледі. Баса, айтылуучу бир бөтөнчөлүк биздин мектептерде жана башка окуу жайларда илимдин бардык тармактары үйрөтүлөт. Ар бир коллективде экономикалык, саясат же жалпы теория боюнча дайым иштеген ийримдердин, семинарлардын ролун да өзгөчө белгилеп кетиш керек, – мындай практика эч бир капиталисттик өлкөдө болбойт. Акырында калкты дүйнө элдеринин ар тармактагы искусствосу менен тааныштырып туруу иши да эң жогорку деңгээлге коюлган. Ал эми кенен сабаттуулук жана маалыматтуулук сезимди курчутаары, ойдун арымын

жана чабытын күчөтөөрү ойду байытып, аракетти сүрөөрү түшүнүктүү нерсе.

Бизди жетелеп билим берип, акыл-эсибизди бапестеп, тарбиялаган үчүн, совет бийлигин тизе бүгүп, урматтоо өзгөчө парз. Анын жарыгы болсо, мисалы эзелтен бери малдын артынан түшпөй, көчмөн жашап келген кыргыздын тукумдарынан миңдеген социалисттик Эмгек Баатырлары, техникага жаңылык киргизген өткүр ойлуу демилгечилер чыгат беле! Алардан Лобачевский менен Эйнштейндин китептерин талдап, математика жана физика боюнча эмгек жасагандар болот беле? Аристотель менен Гегельдин, Маркс менен Лениндин теорияларын өздөштүрүп, акыл-эс дүйнөсүн изилдөө кимдин түшүнө кирмек.... Ат-Башыда, Тосордо, Кегетиде, Баткенде, Сузакта Палестринанын массаларын, Бахтын фугаларын, Рахманиновдун этюддарын угушат, Толстой менен Хемингуэйдин романдарын окушат, буга ким жетмек...

Октябрдын туусу астында ач көздүк, зулумдук, мансапкорлук кулк-мүнөзүнө жат, социалисттик мекенге жан дилин арнаган жаңы адам тарбияланды. Ал өлкөбүздүн талааларын байлыкка толтурду, керемет шаарларды тургузду, гигант электростанцияларды курду. Космоско учкан ракеталарды, түйшүктү жеңилдеткен ар түркүн машиналарды, табияттын сырлары баяндалган китептерди, миң түстүү көркөм элестерди жараткан – ошол АДАМ. Түзгөн коому менен, эбегейсиз зор ийгиликтери менен, туруш-турпаты менен жер жүзүндөгү эмгекчи калайыкка үлгү болуп келаткан – ошол АДАМ.

Бүткүл таза жүрөк калкка жакшылык кыл деп революция ага пейил берди, ай-ааламга туюм сал деп сезим берди, жолундан тайба деп акыл берди, талыкпа деп дем берди...

Эми конкреттүүрөөк жагдайларга кайрылалы.

«Советтер Россияны техникага толтуруп, шаар кыштактарынын түспөлүн оңдой алат. Бирок, кулк-мүнөзүн, психологиясын өзгөртүүгө күчү келбейт» – деп айтышаар эле душмандар. Ал эми турмуштун өзүн карап көрөлү.

Албетте, психология тийиш жанагы ар түркүн формалардын баарына көңүлдү чалдыктырып отурбай бир гана мисалды пайдалансак жетишет. Азыр бизге мына буга окшогон сөздөр көндүм, жатык: «Колхоздун конторунда жума сайын бир суткада дежурлук кылсаң да, экономист болуп кете тургансың, «Жаш композиторлордун музыкасынан

концерт уктук», «Мен да өз коллективимдин патриотумун», «Пионерлер райондук активге рапорт беришти», «Бул пьеса менин лирикалык сезимдеримди козгоду». Мына ушуга окшогон сөздөрдү революцияга чейинки кыргыздар укса түшүнүшөөр беле? Албетте, жок. Аларга чоочун сөздөрдү эптеп баяндап котормологондо да, көп нерсе жетпес эле. Кеп сөздөрдүн өзүндө эмес, алардын терең көлөмдүү маанисинде. Колхоз турмушунун атмосферасын, конторлордо өтүүчү түйшүктүү дежурлук ишти, экономисттердин кызматын, жок дегенде чет тараптан билип жүргөн болбосоң, тийиштүү айтылган ойлорду канча түшүндүргөн менен толук кабылдай албайсың. Коллектив жана анын патриотизми эмне экенин түшүнүү үчүн ошол биздин жаңы чөйрөлөрдө өсүп, алардын мүдөөсүн көздөгөн адам болуш керек. Жаш өспүрүмдөрдүн пионерия деген өзүнчө уюмун, алардын рапорт берген сапатынан көрүп көнбөгөн адам бул жөнүндө укса таңыркайт... Кыскасы, революцияга чейинки кыргыздарга айтылып жаткан көрүнүштөр да, аларга карата болгон биздин мамилелер да, аларга байланыштуу, биздин салттар да, аң-сезим көңүл ыргактары да белгилүү эмес эле.

Ал эми биздин акыл-эсибизге мазмуну ушундай көлөмдүү канча жаңы түшүнүктөр синди! Тилдин учуна келгендерин гана түшүндүрүп өтөйүн: алдыңкы адам, артык тактасы, агитация, агроном, басмакана, башкарма, беш жылдык, Борбордук комитет, бригада, бюро, депутат, Жогорку совет, завуч, заседание, илим, институт, интеллигенция, интернационализм, кеңешме, клуб, конференция, лекция, мүнөздөмө, местком, отчет, партия, план, радио, редакция, революция, станция, тапшырма, талант, театр, телеграмма, телевизор, уюм, ударник, философия, фронт...

Эми бул шекилдүү түшүнүктөрдүн ар биринде белгилүү турмуш көрүнүшү жана тиешелүү ой-сезимдери, салттарды, көңүлдөрдү камтыган өзүнчө кеңири мазмун бар экенин эске алганда, алар биздин психологияны канчалык байытканын элестетүү кыйын эмес. Эң оболу эле акыл-эс каражаттары (туруктуу элестер, түшүнүктөр, категориялар, жоболор) не бир чексиз көбөйдү! Бирок, бул мындай турсун ошол сан жагынан болгон эбегейсиз зор өнүгүштүн натыйжасында бүткүл эле аң-сезим жаңы сапаттуу деңгээлге көтөрүлдү: ойлонуунун багыттары, логикасы, арымы, илеп-касиеттери далай кеңейди, көп нерселер башкача кабылдана турган болду, жалпы эле көз караштар өзгөрдү. Мындай орчундуу байыгандык биздин өзүбүзгө

анчалык байкалбайт, анткени, ал процесс акырындык менен жылма өтөт да, жаңылыктар көнүмүш боло берет. Бул байыгандыктын зор масштабы окурмандарга ачыгыраак болсун үчүн биздин жалпы эле аң-сезим көп катмарлуу мүнөздө жашап, аракеттене тургандыгы жана анда «багыттангандык» (установка) деп белгилеген форма бар экени жөнүндө жогоруда айтканды эске сала кетели. Аталган түшүнүктөрдүн далайларына жана ошолордой эле толгон кенен категорияларга таандык ой-мазмундары мээбиздин түпкүрүндө дайым өбөлгө катары кызмат кылып, көп катмарлуу элестетүүлөрүбүздүн жана абстрактуу аныктоолорубуздун баары аздыр же көптүр кыйыр логикалык жолдор аркылуу ошол менен мазмундарга тиркелип, алардын багыттоосу (ориентация) менен иш-аркеттерибизди жөнгө салып барат. Алардын ичинен өзгөчө масштабдуу жана өзгөчө терең ролду социалдык турмушка тийиштүү түшүнүмдөр ойнойт. Мисал катары андай багыттангандыктын, бир гана түрүнө – советтик патриотизм сезимине – конкреттүү фактылардын негизине атайын токтололу.

Жалпы эле алганда, советтик патриотизм сезими социалисттик коллективизм түшүнүгүнүн ишке ашуу жагдайларынан экенин андоо кыйын эмес. Бул сезимдин жалпы ой формалары жана жалпы логикалык схемасы өтө жөнөкөй. Биз турмуш-тиричилигибизди да, мүдөөлөрүбүздү да бүткүл көп улуттуу элибиздин кызматчылыгына тыгыз байланыштырып баалайбыз, ошондуктан Мекенге өмүрүбүздү, чыгармачылык ишибизди, зор далалаттарыбызды арноо – биз үчүн бийик парз. Ал парзчылыкты көрсөтүү ар түркүн жолдордо болоору табигый нерсе. Мунун дайым кеңири орун алган багыттары – коомдун бизге тапшырган милдеттерин жоопкерчилик менен аткаруу жана партиябыз менен өкмөтүбүздүн бүткүл ички-тышкы саясатын активдүү колдоп туруу керек экендиги баарыга маалим. Бирок патриотизм парзчылыгын курч формада сыноодон өткөргөн учурлар болот. Мындай учур Улуу Ата Мекендик согуш эле.

Жалпы эле алганда ар бир согушка катнаш адамдардын психологиясын мазмунга салган эки бөтөнчө нокот бар. Ал, биринчиден – согуштагы максат; бирөөлөрдү басып алуу мүдөөсү үчүн жүргүзүлүп жатабы же ошондой баскынчылыктан коргонуу үчүн жүргүзүлүп жатабы, ушуга жараша тийиштүү адам сапаттары жумшалат, – максат баскынчылык болсо, аны аткаргандар канкордукка, мээримсиздикке түшөт, коргонуу болсо чыныгы адамгерчилик өкүм сүрөт.

Ал эми өткөн согушта биздин максатыбыз – коргонуу, Ата Мекени-биздин боштондугун сактап калуу болгондуктан, анда ар бир накта совет адам өзүнүн терең граждандык пейилин да, жарык сапаттарын да толук ортого салышы айкын иш эле.

Экинчи нокот – согуштун кыргын мүнөзү: ага түздөн-түз катышкандар окко, кыйроого бет алып, өлүмгө каршы барат. Андай аппачык кыргынга баскынчылык ниет менен бараткандарды өлөрмандык сезими жетелейт да, коргонуу урааны менен чыккандар, баатырдык, эрдик сезими менен курчуган болот. Демек, өзүнүн адамдын зоболосун баалаган пенде баскынчылык майданына катышса, ал канчалык кайраткердик көрсөтпөсүн, түп негизинде өлөрмандык даражасынан көтөрүлбөйт; тескерисинче өзү демейде жөнөкөй, пас, таарынчаак болуп көрүнгөн адам элдин боштондугу үчүн тайманбай окко каршы чыкса, бул чыныгы эрдик, баатырдык.

Ата Мекендик согуш биздин ак ниет граждандарыбыздын баары ошондой бийик баатырдыкка даяр жөндөмдө тарбиялаганын далилдеди. Бул жерде ар совет коллективине толук мүнөздүү бир гана мисалды согуштан отуз жыл кийин болгон факт аркылуу баяндап кетели.

Түптүз узун көчөнүн боюнда жаңыча салынган эки кабат контора имараты менен зыңгыраган клубдун ортосундагы аянтчада бийиктиги жети жарым метрден келип, үч бурчтуу ээлете орнотулган коло түстүү беш пилон (жоон таш мамы) турат. Мындайлагылардын солдогусуна «1941», оңдогусуна «1945» деген цифралар жазылган. Солдогудан кийинкисинин бетине «келсе башына суу чачайын» деп колуна кесе кармаган эненин сүрөтү түшүрүлгөн. Оңдогусунун аркасындагысына небересин жетелеп турган карыя тартылган. Түпкү бурчтагы акыркы пилондо мылтыгына сүйөнүп, эки буту бүгүлүп бараткан жоокердин элеси көрүнөт... Арткы пландагы узун кеткен таш плитага «эч ким унутулбайт, эч нерсе эстен чыкпайт» деген сөздүн астында Улуу Ата Мекендик согушка ушул колхоздун барып курман болгон үч жүз элүү төрт азаматтын ысымы аталып, аягына Алыкул Осмоновдун

Дүйнө өмүр уул бердиң, бала бердиң,
Дүйнө өмүр алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңдан,
Ээриң жок, жайдакталып кайра келдиң?..

деген саптары чийилген.

Скульптор Сабитжан Бакашев, архитектор Дунай Рыскулов тарабынан түзүлгөн бул эстелик Жеңиш күнү 9-майда Тоң районунун Ленин колхозунда ачылды. Окуя кыштак үчүн зор тарыхый фактылардын бири болду. Чоң казатка барып, төштөрүнө орден, медалдары жаркырап келген урматтуу ветерандардан тартып, эми эле тамтаң-тумтаң баса баштаган кичик граждандарга чейин эл жык чогулду. Коңшу айылдар менен райондордун, армия менен флоттун бөлүктөрүнөн, республиканын борборунан жана өлкөнүн башка жерлеринен да чакырылган меймандар. Салтанаттуу музыканы ойноп шаңшыган духовой оркестр, аскер куралдарынан дүпө-дүп атылган салют. Трибунадан жүрөк толкутуп айтылган сөздөр. Эстеликке өзгөчө сүйкүм менен коюлуп жаткан гүлдестелер, венктор...

Үч жүз элүү төрт адам! Кайткандардын саны эки жүз чамасында дешет. Алты жүзгө жакын жоокер!.. Ал эми бул колхозго бириккен айылдар согуш алдында баш-аягы болуп үч-төрт гана анчалык узун эмес көчө эле. Демек, бул айыл да Мекен үчүн бүткүл совет эли менен бир демдеш даражада түп көтөрө катарга турган!

Эркисизден көп нерселер ойго түшөт...

«Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде» деп кыргыздарда өлкөнү сактоо ишин мурдатан эле жогорку милдет, ыйык парз катары көтөргөн эмеспи. Октябрь революциясы эзгич таптардын үстөмдүгүн кулатып, коомду эмгекчи калайыктын колуна бергенде жана улуттарды ажырагыс бир үй-бүлө кылып баш коштурганда ошол ыйык милдет чыныгы мааниге толду. Шум заман каарын салса, качып кутулууга даяр болоюн дегенсип көчмөн турмуштан ажырабай келген элибиз. Улуу Октябрдан кийин Совет өкмөтүнүн «Эми жер-суунду бекем ээле, өздөштүрүп ал», деген чакырыгы боюнча өрөөндөргө отурукташкан эле. Тээтиги көк тиреген Тастар-Ата тоосунун наркы-берки этектеринен түшкөн айылдарда мына ушул кыштакты тургузган. Биринчи курулган – дал эстелик орногон көчө экен. Бул көчөдө мектеп, клуб, конторалар, дүкөндөр жайгашыптыр. Мында жаңы салтанаттар өтө турган болуптур. Мында кызыл байрактын астына митинг чакырылып колхоз уюшкан. Бул көчөдөн шаарлардан окуу үчүн жаштар жөнөтүлүп, борборлорго биринчи өкүлдөр узатылган... Мына ушул жерде калк сабат алып, маданияты көтөрүлгөн, укукка жетишип, социалисттик кең мекендин теңтайлаш ээсимин деген сезимди сиңирген.

Фашисттик жоо өлкөгө кол салып кирип келгенде кыштакты түп көтөрө катарга тургузган дал ошол сезим болуучу. «Биздин да жаныбыз мекен үчүн!» – дешип күн сайын топ-топ болушуп, мына ушул көчө менен пристандагы пороходду көздөй жөнөп турган эрлер көз алдыдан кетпейт. «Жер-суу, тоо-таш колдосун, Манастын арбагы колдосун, айланайындар! Намысыңарды бербегиле!» – деп жалгоо айтып калчылдап, таяктарын таяна чал-кемпирлер калып жатышкан. Жалдырап, бирин-бири жетелеп, улуулары кичүүлөрүн көтөрүп эшик алдына бештен-ондон балдар калып жатышкан. Күн санап күтүп келаткан аталары кандуу сапарга жөнөй бергенде, «Ба-а!» – деп үн ачып төрөлгөн наристелер калып жатышкан... Үй-жай салынып бүтпөгөн там, казылып бүтпөгөн арык, талаадагы комбайн, жайыттагы мал бала-чакага, карыяларга калган эле.

Ал эми бул көрүнүш ар бир совет кыштагында, ар бир шаарда болбоду беле! Майданга баратып тиги Сибирден да, Уралдан да, Кавказдан да, түндүк тараптан да биздей солдаттарды ташып келаткан сансыз эшелондорго кезиккенде, «Көп чогулса кол болот, кол толкуса сел болот» ушул экен деп сыймыгыбыз арткан. Бул сыймык майданга аттанган миллиондогон ак жүрөктөрдүн кимисин сүрөбөдү. Алардын көкүрөгүндөгү анты – социалисттик мекенди калкалап окко каршы, өлүмгө каршы тикелей баруу болчу. Бул ант айтылса айтылат, айтылбаса акыл-эстин түпкүрүндө көңүлдүн негизинде турат. Мекен үчүн артка кылчайбайсың; жаш элем да дебейсиң, бөксөрөм да дебейсиң, тоңом да, күйөм да деп аязга, отко карбайсың. Жоону жеңүү, душманды жеңүү – максат гана ушул. Ал эми кыргыз деген кыргын ок деген. Ок – жеңгендердин баары тирүү калбайт экен. Мына ушуну билип барасың... Чоң майданда курман болуп, бүгүн эскерилип жаткандардын башкы осуяты ушул. Мекен үчүн ошентип жанды аябоо эрдик экени илгертен белгилүү. Бирок, баштан өткөн ошол тарыхый алааматтын натыйжасында да, андан берки тынчтык турмуштун сабактарын да эске алып байкасаң мекен үчүн, эмгекчи калк үчүн жанды курманга чалуу жалпы эле адамгерчиликтин эң асыл белгиси го дейсин. Бул эрдикти, бул асыл касиетти коомубуздун ыйык баалаганына далил – тигиге окшогон эстелик.

Ошентсе да өрт аралап келген согуш ветерандары менен кан майдандын эбегейсиз оор жүгүн көтөргөн эмгек ветерандары кийинки жаштардын ар биринен: «Патриоттук кубатың ата-энелердикиндөй

курчпу? Турмуштун, тагдырдын катуу сыноолоруна даярсыңбы?» – деп суроого акылары бар. Ал эми советтик патриотизм курал алып жоого каршы баруу менен гана чектелбейт да! Мекенибизге тишин кайраган душманга сокку урам десең, элдин байлыгын көбөйтүп, күчүн арттырууга да колундан келген аркетинди кыл! Бизге эч ким кол сала албасын десең, улуттарыбыздын арасындагы бир боордоштукту жүрөгүндөн чыгарба! Баса, акыркы темага өзгөчө токтоло кетсе болот. Улуу Ата Мекендик согуштун эң күчтүү тарыхый көрүнүштөрүнүн бири – элдерибиздин дал ошол бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып аракеттенген сапаты эле. Кыргыздар, казактар, грузиндер, татарлар, азербайжандар улуттарынын баары Москванын алдына, Волга менен Днепрге, Белоруссия менен Молдовиянын талааларына өз жерибизди сактайбыз деп барышкан. Кызыл кыргында кандарыбыз бир төгүлгөн. Жеңиш тууларын бириктишип көтөрүп жүргөнбүз. Жарадар болуп кулагандарды эмгектештирбей көтөрүп барар элек. Бири бирибизге жан досубуз орустун «дружок», «землячок», «родненький» деген сөздөрү менен кайрылып көнгөнбүз. Госпиталдарда бардык улуттун кыздары башыбызды көтөрүп, колдорунан суу ичирип, алсыраган денелерибизди тирилтип узатышчу... Бул фактылар көкүрөктөн чыкпоочу нерселер. Мына ушунун баары да эскерилип жаткандардын осуятына кирет.

Бирок, ачылган эстелик элдердин осуятын гана эске салбастан, алардын өз элестерин, иштерин, өмүрлөрүн да калктын жүрөгүнөн чыкпас даражага көтөрүп олтурат. Алар: «Фашистти жеңип, кубалап, жалтыр мөңгү Ала-Тоом, жүзүндү көрөөр бекемин...» деп кат жазышар эле. Эми бул эстеликти тургузганда алар ошол өз колдору менен курган кыштагына, туулуп өскөн элинин арасына, күнүгө басып жүргөн жана казатка жөнөп кеткен көчөсүнүн боюна тетиги өз аттары жазылган узун плитанын астына алынып келинип коюлгансыйт.

Салтанатка көп сандаган карыя, энелер келген. Булардын далайы солкулдап, гүлдөп турган жыйырма беш, отуз беш жашында эр жигит күйөөлөрүн, ага-инилерин, туңгуч уулдарын майданга узатып, түйшүктөрүн өзүнө алган асылдар болчу. Эми ошол баатырлардан бүгүнкүгө чейин кайтпагандарын өзгөчө шартта тосуп алып, учурашып тургансышат. Мындан ары бул энелердин жүрөктөрү канчалык бир даражада болсо да тогонсубураак жүрөр. Мындан ары булар гана эмес, жердештер гана эмес, ары-бери өтүп баратып токтогондордун

баарынан түшө-түшө тиги баатырлар калк эсинде жашай бермекчи. Баса, мындай эстеликтер биздин республиканын да, бүткүл эле өлкөнүн да көп жерлеринде орнотулду. Алар ыйык орун болуп урат. Аларга ата-энелер, уул-кыздар, небере-чөбөрөлөр үзбөй келе бермекчи. Аларга барып бирөөлөр ант беришер, экинчилер өз ара сырларын чечишер. Ал жерлерден кээ бир чоң тилектер башталар.

Эми акыл-эсти тарбиялоочу ар түркүн социалдык өбөлгөлөрдүн ичинен мурдагы көчмөн калктардай эле, кыргыз улуту үчүн да бөтөнчө маанилүү жана демейде белгиленбеген бир факторго көңүл салып өтөлү. Ал отурукташкан жаңы турмушубуздун жаркын символу болгон борбор шаардын элдин аң-сезимин көтөрүүдөгү ролу.

Жалпы эле алганда шаардын мааниси баары белгилүү: шаарда өнөр-жай ишканалары орношот, соода өнүгөт, мекемелер жайгашат, маданият түйүндөрү топтолот жана ушулар аркылуу калктын ич ара катнаштары өнүгөт. Ал эми мамлекеттик башкаруу ишин да жүргүзгөн, саясий жетекчилик да кылган, маданият тизгинин да колго алган, бүткүл улутка моралдык жөлөк да болуп турган борбор шаардын ордун андан да бөтөнчө экени анык. Эмгекчилердин мүдөөсүн тилеп, аны тынымсыз тарбиялоо максатын биринчи катарга коюп караган социалисттик коомдо болсо борбор шаарлардын мындай ролу өтө жогору даражада. Артта калган феодалдык жана эзелтен бери көндүмгө айланган көчмөн турмуш канча көп залакасын тийгизип келген. Ар бир айыл өз коломтосунун тегерегинен чыкпай калктын көргөнү да аз, укканы да кыска. Билгени да жупуну болуп кала берет. Өз ара катнаштар өнүкпөй, бири биринен үлгү алуу, тажрыйба алуу тереңдеген эмес. Ал эми чачылган тоо аймактарынын тыгыз байланыштарын, бүткүл калайыкты өзүнө тартып, анын таланттуу өкүлдөрүн топтоп турган борбор болгондуктан, элдин социалдык аң-сезимин да, дүйнөнү таанып-билүү аракеттерин да сүрөгөн күч кайда эле! Шаар, кыштак өнөр жай өстүрүп, цивилизацияга не даражада болсо да, кол серпкен өлкөлөр менен кызуу катнаш түзүп, алардан жигердүү өрнөктөрдү өздөштүрүп туруу орун албаган. Баланча элдин түкүнчө шаары бар, андагы көчөлөр мындай, базарлар тигиндей, жаркыраган ак сарайлар, көк тиреген мунаралар болот экен деген сөздү укканда кыргыз тамшанып отуруп калчу. Башкалардын өнүккөн шарттарына жетпегендиктен, алар билген далай нерселерди, билбегендиктен басынуу, кемсинүү сезимдери да пайда болбой койгон эмес. Мындай

психологиялык абал адамдын тарткынчаактыкка да, демилгесиздикке да дуушар кылаары табигый иш эле.

Россияга кошулгандан кийин орус калкы жергебиздин кай бир аймактарына кыштак салып, шаар тургуза баштайт. Улуу эл менен катнаш түзүлөт, достук туулат. Бул кескин тарыхый бурулуш болгону белгилүү. Бирок, падышачылык эмгекчи калайыктын чекесинен сылап жылуу сөз айтпаган. Ал түгүл кыргыздарды түзөң конуштарынан сүрүп, орус жана башка улуттардын эмгекчилеринен оолактаттууга аракеттенген. Ошентсе да элдин таалайына өлкөдө революция көтөрүлүп келаткан эле, – Улуу Октябрь бактыбызды түбөлүккө ачты.

«Биздин борборубуз – Москва» деген ыйык сөз өлкөбүздүн башка элдери менен бирге азаттыкка ээ болгон кыргыз калкынын жүрөгүнө да синди. Элдин тагдыры борбор шаарга байланаарын, ал эмгекчи калайыкка тирек экенин жан дилибиз менен сездик. Москва Мекенибиздин ар бир ак ниет адамы үчүн чексиз мээримдүү Ак Сарай – Чоң Үй болуп калды. Улуу Ленин башында турган сүйүктүү партиябыз бүткүл совет калкынын камын көргөн ошол чоң борборубуз менен бирге, ар бир республиканын ич ара турмушуна жетекчилик жүргүзө турган, улуттук айрым борбор шаарларды да белгиледи. Кыргызстандын да шандуу борбору түзүлдү: Пишпек шаарын сыймык менен атап, ага көрүнүктүү революционер жердешибиз М.В.Фрунзенин ысымын койдук. Бул шаарыбыз жаралгандан берки жүз жыл – узак тарыхый жылыштардын мезгили. Мындай аралыктарда нечен социалдык көрүнүштөр алмашат, жаңы коомдор, улуттар, мамлекеттер түзүлөт. Акыркы кылым ичинде өлкөбүз дүйнөнү революциячыл кыймылдын чордонуна айланып, адамдыкка келечекти карай жол баштаган улуу держава болуп көтөрүлдү. Шаарыбыз – ушул күрдөөлдүү тарыхтын миң сандаган жаркын жемиштеринин бири. Анын пайда болушу эле кыргыз элинин көп улуттуу миссияга кошулуп, зор өнүгүшкө кадам таштаганын айгинелеп турат. Анын союздук республикалардын бирине борбор болушу – совет доорунда социалисттик улуттардын жана калктардын дүркүрөп өсүп жаткандыгы айкын далил. Анын бүгүнкү керемет турпаты, кыска мөөнөттүн ичинде жетишкен орчундуу ийгиликтери – Ата Мекенибизде ишке ашырылып келаткан коммунисттик курулуштун даана белгилеринен. Бул жашыл дарактуу калаа аркылуу жүрөгүбүз бардык совет элдеринин жүрөгү

менен бирге согот, ал сыяктуу тарыхый жолубуздун, күрдөөлдү өнүгүшүбүздүн символу болуп турат.

...Элибиздин эски турмушунан калган буюмдарды көргөндө, Ала-Тоонун коктуларын аралап, чокуларына чыкканда, мезгил тебелеп, өчүп калган конуштар менен кыялдардын издерине жолукканда, бүтпөс сырын айтып турган кашка өзөндөрдү бойлогондо, ата-бабалардын керээз сөздөрү угулгансыйт. «Келечектеги урпактарым! Кылымдар бою нечен жоолордон ушул касиеттүү жерди сактап келдим. Жүрөгүмдүн миң толгонууларын, акылымдын тапкандарын, демимдин эргүүлөрүн, кайгы-капамды, тилектеримди жомок кылып баяндадым. «Манас» дастанына толтурдум, ырга алдым, күүгө ширелттим. Ак ниеттимди, күч кубатымды, кудуретимди жоготпой өөрчүтүп алгыла! Таза пейил элдер менен достошуп, абалыңарды оңдогула, зоболоңорду көтөргүлө! Менден калган мурастарды байытып, өнөрүнөрдү таркаткыла!» – деген ыйык насаат жергебизге сиңип калган сымал. Мына ушул насааттарга биздин берчү жообубуз шаңдуу. Тарыхый өнүгүшүбүздүн бир күбөсү – Ала-Тоого кыналып, г=лгө бөлөнүп турган борбор шаарыбыз.

Акыл-эс жылыштары жана турмуш-тиричилик маданияты

Акыл-эс дүйнөсүндөгү өнүгүштөр чагылып турган кенен чөйрөлөрдүн бири – албетте, турмуш-тиричилик маданияты. Бул чөйрө да көп жагдайлуу жана татаал экендигин ар ким билет. Ал бир чети барып нукура чарба жана уюштуруу иштерине чалдыкса, экинчи жактан адамдардын кулк-мүнөзү менен интеллектуалдык мүдөөлөрүнө такалат. Ал эми, мисалы, үй чарбасынын жөндөлүшү, эмгекке болгон мамиле, же күндөлүк тиричиликтеги салттар менен жүрүштуруш адаттары акыл-эске катнашсыз эч болбой тургандыгы өзүнөн өзү айкын. Мына ушунун тегерегинде да бир кыйла токтолуп кетүү зарыл.

Социализм шартында жана элибиздин жалпы аң-сезиминин күрдөөлдүү өнүгүшүнө байланыштуу, анын турмуш-тиричилик маданияты да тынымсыз байып келаткандыгы жөнүндө сыймык менен көп айтылат. Адегенде мына ошол жылыштардын кай бир орчундуу көрүнүштөрүн белгилеп өтөлү. Жалпы эле күндөлүк тиричилик маданиятынын өзөк иретиндеги жагдайы – ишке катнаштык даража.

Коомго, пайдалуу эмгекке мамилең кандай, эл үчүн түйшүк көтөрөсүңбү, кайсы масштабда жана деңгээлде мээнеттенесиң, ушуга карата турмушуң да өтөт, мүмкүнчүлүктөрүң да, аң-сезимиң да, калайык менен байланышың да, жүрүш-турушуң да, мүнөзүң да убагында жөнгө салынат.

Социализм дооруна чейин кыргыз элинде бул түйүн жагдай тарыхый шарттарга жараша өксүгөн арымдарда болуп келген. Малчылык жана аңчылык, өнүкпөгөн дыйканчылык чарбасы, феодалдык, патриархалдык түзүлүш алкактары эмгек формаларын да, адамдын шыгын да, социалдык жоопкерчилигин да, орчундуу түрдө чектеген. Элдин көпчүлүгү негизинен бир аз кесиптен гана чыкпайт, ал кесиптерди да илгертеден бери келаткан деңгээлдерде аткарган. Ошондо да өндүрүшкө таандык жана башка түйшүктөр жалпы коом масштабында уюштуруу жолдоруна салынбагандыктан баарыга милдеттүү тартип бекий албаган. Ал эми андай шарттарда шалаакылык, жоопкерсиздик, жалкоолук оңой орун алып келе тургандыгы табигый нерсе эле. Социализм абалыбызды түп-тамырынан бери өзгөрттү. Чарба гана тургай, бүт коомдук турмуш, бардык тиричилик чөйрөлөрү өлкөнүн жаңы тарыхый жолдорунун маңызына карата бекем уюшулган негизге коюлду. Арымдуу революциялык курулуштун зор түйшүктөрүнө ар бир адамдын катышуусу парзга айланды. Ошондуктан, өз жөндөмүнө карата элге пайдалуу түйшүк көтөрүү жалпы эле адамгерчилик маданияттын башкы белгиси болуп эсептелинет. Беш-алты эле кесиптин тегерегинде жүргөн мурдагы кыргыздардын тукумдарын эми колхозчу, кызылчачы, пахтачы, багбан, агроном, зоотехник, куруучу, шахтер, механик, тракторист, комбайнер, шофер, электрик, оператор, диспетчер, монтер, мастер, инженер, бригадир, учкуч, радист, телефонист, врач, мугалим, начальник, директор, секретарь, мугалим, депутат, министр, жазуучу, журналист, художник, музыкант, композитор, биолог, химик, математик, физик, геолог, гидролог, экономист, юрист, философ, кандидат, доцент, доктор, профессор, академик деп аташат. Граждандардын бул сан түркүн тиричилиги жана ишмердиги алардын аң-сезимдерин сүрөп, акыл-эстерин өөрчүтөт, издөөчү ойлорун курчутат. Эми кыргыз калкына да партиябыз бүткүл совет элинде тарбиялап келаткан шыктуулук, кайраттуулук, демилгелүүлүк, чыгармачылык деген сапаттар кеңири таандык болуп калды. Мындай сапаттардын өрнөктөрүнө арналган «активист», «ударник»,

«рационализатор», «ойлоп чыгаруучу», «Эмгек сиңирген ишмер», «Эл артисти», «лауреат», «Социалисттик Эмгектин Баатыры», «Советтер Союзунун Баатыры» деген сыяктуу ардактоо наамдары республиканын миң сандаган граждандарына да ыйгарыла берилүүдө. Үй-бүлөнүн ар бир мүчөсү тиги сансыз китептердин, эң жок дегенде, бирөөнө тийиш. Баягыдай туш келди аракеттенген киши жок: ар кимдин өз адистиги, өз уюму, өз милдети бар, ар ким убакытты кылдат ченеп пайдаланат.

Ал эми мындай абалдарга жараша үй ичиндеги да, сырттагы да жүрүш-туруш жөнгө салынды. Үйдө да, коллективде да кызмат талаптарына ылайыктуу тартип өкүм сүрөт: өз учурунда тамактануу жана дем алуу, ишке даярдануу жана аны толук аткаруу жумуштун жана чөйрөнүн ыргагын бузбоо – ушул сыяктуу эрежелер, кулк-мүнөзгө сиңди. Ошол эле негизден келип чыккан дагы бир орчундуу жагдай – адамдын бири бирине болгон мамилелердин туруктуу калыптарга салынышы. Ишмердик, мээнеткечтик мүнөз башкаларга жолтоо кылбай, көмөктөш болууну, ар бир кесиптегилерди сыйлоону, камкордуулукту үйрөтөт. Кара жумуш аткаргандардын жана жалпы эле жөнөкөй мээнеткечтерди эски замандагыдай кемсинтүү, же болбосо капитализм өлкөлөрүндөгүдөй өзүмчүлдүк, жекечилик далалаттары бизде не бир жат нерсеге айланды. Башкаларга урматтап мамиле кылуу, тиги ички-тышкы тартип сапаттарындай эле, маданияттуулуктун олуттуу белгилеринин катарына көтөрүлдү. Мына ушул айтылгандардын маданиятка түздөн түз катнаштуу дагы бир жагдайы – алардын социалисттик коллективизмге негизделгендиги. Бир чети өзүн тийиштүү бирикмелердин, кесиптештердин, коомдук категориялардын жоопкер мүчөсү катары эсептөө, экинчи жактан, кызмат масштабдарындагы да, турмуш-тиричилик багыттарындагы да орчундуу иштерди биргелешип чогуу өткөрүп, ар бир адам үчүн камкордук көрүп туруу түпкү шарттарга жатат. Бул коллективизм дилинен чыгуу адамдык маданиятка көлөкө түшүргөн терс сапат делип саналат.

Дал ошол коллективизм деңгээлинде социализм доорунда кабылданган көп жаңы салттар да, тарыхтан келген далай пайдалуу каада формалары да ишке ашууда. Социалдык чөйрөдөгү болобу, граждандардын жеке турмушундагы болобу, татаал маселер ортого салынып чечилет. Ийгиликтер, өрнөктөр кенен сөзгө алынып, алар үчүн ар

түркүн сыйлар ыйгарылат. Активдүүлөр менен демилгечилер калк өкүлдүгүнө же башкаруу иштерине көтөрүлөт. Көрүнүктүү өкүлдөрдүн, коллективдердин юбилейлери өткөрүлүп турат. Дайымкы жана айрым тарыхый көрүнүштөргө тийиштүү шаңдуу майрамдар өткөрүлөт. Ушулардын баары турмуш-тиричилик маданиятыбызга жарык түс кошот. Акырында, жаңы маданият нугунда толгон жылыштар орун алган тарап – турак-жайлары жана үй ичи. Бир кезде мостоюп куру жаткан талааладын баары эми берекелүү жайлар болуп өздөштүрүлдү. Кыштактар барган сайын кайра жаңырып, үйлөрдүн, короолордун, огороддордун түспөлдөрү өзгөрүп барат. Беш-алты бөлмөлүү, верандалуу, кең коридорлуу заңгыраган жаңы үйлөргө кирип кубанасың. Алардын ичинде ташыган береке: туташ шырдактар, килемдер, көлдөлөндөр, туш кийиздер, мизилдеген жаңы эмерек: кроваттардын үстү толгон тукаба жибек жууркандар, бир кучак болгон жаздыктар, телевизор, приемник, магнитофон, люстралар, китеп тиреген шкафттар. Чет өлкөдөн келген коноктор шыпшынышат. Дагы-дагы ушул шекилдүү белгилерди атап отурууга болор эле. Бирок коомубуз, бийик урааныбыз, зор тилегибиз бизди көңүл кош болбоо, жакшылык далаалатынды кемитпе деп үйрөтүп келет. Кемчиликти, жетишпегендикти, көлөкө-салаканы жекирүү жеңиштерди арттырат, алга сүрөйт деп көндүк. Мына, дал ушул жышаан менен биз турмуш-тиричилик маданиятына тийиштүү бир катар сын-пикирлерди айтып кетүүнү ылайык таптык. Зор жылыштарга гана суктанып, ойлончу, түйшүктөнчү маселелерге көңүлүңүз өтсөк, анда «Бир беткейликке көнбө!» деген жакшы насаатты сиңирбеген болуп чыгаар элек.

Сөздү тичилик маданиятынын түпкү жагдайларына таандык үй чарбасынан баштайлы. Адегенде эле айта турган кырдаал – жеке чарбаны коомдук чарбага каршы койбой, ага тыгыз байланыштуу жана көмөктөш форма катары баа берип кароо. Албетте, бул принцип да элибиз үчүн негизги жоболордун бири. Кыштактарда жана шаарларда короо чарбасын айланадагы жалпы эл чарбасынын шарттарына жараша өнүктүрүү, колхоздордун, совхоздордун ж.б. уюмдардын жардамына таянуу, артыкбаш кирешелерди кооперативдик же мамлекеттик каналдарга өткөрүп туруу бекем практикага айланды. Бирок, иште кемтик жок эмес. Мисалы, жемиш багы тигилбеген огороддор, короолордо жана үй айланаларында бош жаткан тилкелер дагы эле көп кездешет. Бадыраң, сабиз, пияз, капуста, сарымсак ж.б.

жашылчаларды өстүрүү кыргыз кыштактарынын калкынын далайларына али да болсо таркай элек. Үлгү алып, үйрөнө турган кошуна кыштактар жокпу? Аларга жана шаарларга барып, салат менен винегрет жеп, борщ менен щи ичпеген кыргыз жокпу? Калемпир, сабиз, сарымсак, пияз алат элем деп ондогон чакырым жол басып, базарга баргандар азбы. Андай жашылчаларды эгип көнүүгө не жетпей жатат? Ал эми элибиз эзелтеден бери таруу жана конок эгип, алардан ар түркүн өтө пайдалуу аш жасаша турган. Алар неге жоголуп кетти?

Дагы бир үзүрлүү нерсе – бал челек кармоо экени баарына белгилүү. Бал – металлдар арасында алтын кандай болсо, тамак-аш арасында ошондой: бир чети чени жок дары, экинчиден, тандалма тамак. Кыштактарыбыз гүлдүү талаалардын арасында: көгөргөн капчыгайлардын оозунда, бетегелүү тоолорлун этектеринде, б.а. айлана бүт эле бал челек кармоочу жайлар. Эмне үчүн бул да кеңири таркабай келе жатат?

Эми короолордун түспөлүн алалы. Алардын баягы илгеркидей эле тасырайып күнгө күйүп тургандары аз эмес. Ал эми ошол эле кыштактардын өздөрүнө жайнатып гүл тигип, бесеткалар орнотуп, ар жерге скамейка койгон короолор кездешет, эмне үчүн бул практикада жапырт таркабайт?

Өзгөчө көңүл бура турган маселелер бар. Элибиз малчы болуп келгендиктен териден жана жүндөн кийим-кече жана башка буюмдарды жасоонун устаты болгон. Үлпүлдөгөн апакай ак тон, тармал тебетей, кооздугу моокум кандырган шырдак менен ала кийиз, аяк кап менен жапысар баштыктар – кыргыз тиричилик маданиятынын өтө сыймыктануучу көрүнүштөрүнө жатаар эле. Элибизди байыртадан бери сактап келген боз үйдү жана ызгардуу аязды тоотпой жылкычылар кийчү кементай сыяктуу дагы толгон буюмдарды айтпай эле коёлу. Ушулардын баарынын негизги өзгөчөлүгү – кылымдар бою текшерилип жана оңдолуп жүрүп олтуруп, өтө ыңгайлуулукка жана өз алдынча кооздукка жетишкен даражасында эле.

Албетте, бул буюмдардын тагдырына жаңы шарттар таасирин тийгизбей коймок эмес болчу. Мисалы, калк отурукташкандан кийин боз үйдүн функциясы кескин чектелген. Кементай брезент плащ менен алмашылган, аяк каптын ордун шкафттар ээлеген. Бирок, ошол эле жаңы шарттар аталган буюмдардын баары тең эле жоголбой тургандыгын, ал түгүл кырдаалдарда өтө керек экенин көрсөтүп келатат.

Тиги эле боз үй биздин тоо малчылык шарттарында азыр да абдан сапаттуу турак болуп чыкты. Ал тургай кыштактарда да жай мезгилинде короого же огородго, суу жээгине же көл боюна тигип эс ала турган эң сонун жай экендиги да далилденди. Майрамдарда жана башка тиричилик шарттарында да атайын боз үйгө меймандарды кабыл алуу салты кеңири таркап баратат. Баса, биздин боз үй чет жакадан келгендер үчүн өтө сонун, өтө оригиналдуу тарыхый байлык болуп көрүнгөнү эбактан бери маалым. Албетте, боз үйдүн ичи бүгүнкү шаттарга жараша жаңыча жасалгалана турганы табигый иш. Газ плитасына жетишкендиктен, коломто ордуна аш ичилүүчү тегерек стол коюлуп жүрөт, жүк ордун керебет же дивандар ээлей турган болду. Серванттарды, трюмолорду жайгаштырган учурлар да кездешет. Дагы бир жандандырып, кеңири таркатуучу нерсе – шырдак, ала кийиз сыяктуу буюмдар. Чет жакадан бизге келип, шырдак алып кеткен меймандар аны үйүндө килем катары илип да коюшат экен. Азыркы мүмкүнчүлүктөр кооздолгон аяк каптарда ар кимге кызык болуп баратат.

Ал эми терини пайдалануу салтына келгенде не бир кызык абалды көрөбүз. Кой чарбасына эч тиешеси жок кээ бир чет өлкөлөр тагынакай тондорду жасап, бизге да сата баштаганына көп болду. Бизде андай тон кенен масштабда чыгарылбайт. Бирок, айылдагы ар бир үйдүн кепесинде тери ондоп жыйылып жатат. Терини ашатып, үлпүлдөтө ийлеп жана ар түркүн түстөрдө өңдөп, тон жасап кийген салт кайда экен?

Чийден жасалган буюмдарды алалы. Баягысындай болуп согулган чийлер шаардын да, айылдын да үйлөрүн канча сонун кооздоп турмак? Бирок, бул көз жаздымында, эл да муну унутуп баратат. Ал тургай чий өсүмдүгүнүн сейрек кездешип баратканы байкалат.

Толгон майдараак буюмдардын ичинен топуну эске сала кетели. Бүгүнкү ар түркүн шарттарда андай жеңил баш кийимдер абдан керек экен, ошондуктан берет же өзбек топусун сатып кийүү таркап баратат. Бир катар башка элдерде (грузиндерде, түркмөндөрдө ж.б.) да топуларын сактап келатат. Кыргыздын топусу ошолордон кем болчу кийим беле? Түркүн материалдан жана башка түстөгү кыргыз топусу чыгарылып турса, аны айылдагылар да, шаардагылар да, жаштар да, карылар да, колхозчулар да, окумуштуулар да талап алып турушаар эле. Айтса, келген меймандар да «топуңар болобу?» – деп көп сурашат.

Эми айта турган сөз гана бул: эмне үчүн азыркы жаштар ушунча баалуу улуттук буюмдарды жасоо техникасын үйрөнүп калууга кызыгышпайт? Кийиз жасап, кереге аштап, уук жасап, боз үй тургузганды билгендер, тери ашатып, ийлеп, өңдөп тон тиккен уздар, чий тартып, чыгдан соккон чеберлер улам-улам азаюуда, эмне үчүн алар да өнөрүн эмки муундарга берип кетүүнү милдет санашпайт? Акырында, эмне үчүн жергиликтүү өнөр жай уюмдары жана райондук, айылдык тийиштүү органдар турмушубузга ушунча керек улуттук байлыктарды кеңири чыгара берүү ишин анчалык этибарга алышпайт?

Эми турак жайларын жасалгалоо маселесине өтөлү.

Ар бир турак-жай өзүнчө эле болбой, кыштакта, же шаарда, же башка чөйрөдө орун алгандыктан, адегенде ошол айлана жөнүндө.

Биринчи маселе, дарак тигүүгө тиешелүү. Албетте, биздин шаарлар менен кыштактар негизинен жашыл жана кооз. Бирок кемчилик жок эмес. Мисалы, эски дарактарга жанаша жаңыларын тигип туруу көңүлдөгүдөй эмес. Революцияга чейин, же жыйырманчы-отузунчу жылдарда тигилген теректер жана кара жыгачтар картайып далайы куурап калды, далайы кыйылып кетти. Борбор шаарыбыз Фрунзенин эле көчөлөрүндө ушул көрүнүштү байкайбыз. Бир кезде көп аймактарыбызда асман тиреп, шуулдаган ак теректер тураар эле. Эми ошолордун жогорку бутактары куурап, бирин-экини гана калган. Алардын ордуна тигилген узун бойлуу жана көп жашоочу дарактар жок. Ал эми узун бойлуу көп тармактуу жана көп жашоочу дарактардын баркы өзүнөн өзү түшүнүктү: биринчиден алар кооз келет, экинчиден, кенен жана калың көлөкө түшүрөт, үчүнчүдөн, абага ным берет, төртүнчүдөн, шамал жана чаң тосуп, зыяндуу газдарды жутат. Өзгөчө дуб тигүү таркатылса жакшы болмок. Ал миң жылга чейин жашоочу сейрек дарактардан экен. Мындай дарактардын жыш тигилиши биздин өтө ысып кетүүчү өрөөндөрүбүзгө бөтөнчө зарыл.

Экинчиден, коомдук мекемелердин, дүкөндөрдүн, базарлардын жана мейманканалардын айланаларына дарак тигилбей, күн куйкалап турган жерлер көп кездешет. Имараттар салынаары салынган, бирок, жашыл декорация унутулуп калган.

Үчүнчү маанилүү фактор – кыштактагы көчө жолдорунун абалы. Жалпы эле алганда (театр гардеробдон башталат) деп улуу Станиславский айткандай, кыштак да, шаар да көчөдөн башталат. Ошондуктан, цивилизацияланган элдерде кыштак менен шаардын маданиятын

көчө жолдорунун сапатына жараша баалашат. Биздин кыштактарда магистралдар өткөн борбор көчөлөр, эреже катары, асфальт менен жабылган. Бирок, алардан мындай эле бурулуп, башка көчөгө өткөндө жетиштүү камкордуктун жоктугуна учурайсың: суу жиреп кеткен арыктар, өңгүл-дөңгүлдөр, баткак баскан же көлчөгө айланган ойдуңдар кыдырата салынган татынакай үйлөрдүн көркүн бузуп, кыймыл-аракеттерди тушайт. Өзгөчө ошол көчөлөрдө тынбай жүрүп турган коомдук да, менчик да машиналар үчүн бул абал өтө зыяндуу экенин ким түшүнбөйт? Баарынан да таң калаарлык нерсе – ушундай абалдын райондук борборлорго да тиешелүү экендигинде (алардын кээ бирөөлөрүнүн магистраль өткөн айланаларында да бир нече жыл оңдолбой жаткан жолдорду көрөсүң). Эмне үчүн айыл коомчулугу өзү да, кыштак совети да, тийиштүү райондук уюмдар да мындай абалга, эч болбоду дегенде техниканы сактоо жоопкерчилиги менен карашпайт, ошол жолдордон жүргөн машиналар кантип аман болсун...

Кыштактардагы тамдарга келели. Азыр көп бөлмөлүү, көп терезелүү жана верандасы бар үйлөр көндүм болуп баратат десек жаңылбайбыз. Бирок, толгон жайларга таандык жетишпегендиктердин бири – форточакалардын жоктугу. Ошол бөлмөлөргө ондоп-жыйырма лап эл чогулат. Бала-бакыра, меймандар түнөйт, андыктан аба бузулуп, оор жыт топтолот. Муну менен бирге санитария жана гигиенага карата даараткана жайларынын да керектүү деңгээлде болушу зарыл экендигин айта кетели. Тилекке каршы, дааратканасы жок короолор азыр да кездешет, кээ бир жерлерде болсо даараткана турак үйлөрдөн алыс жаан калканыч орундарга коюлган эмес.

Ал эми үй ичин жасалгалоо кандай? Миң жылдаган тажрыйбада, илимий изилдөөлөр да мына буларды көрсөтүп келатат: үй ичине эмеректердин коюлуш тартиби жана алардын ар түрдүү сапаттары адамдын ден соолугуна да, мүнөзүнө да, жөндөмдүүлүктөрүнө да, көңүлүнө да, акыл-эсине да айкын же тымызын түрдө таасир берип турат экен. Мисалы, үй ичине эмеректер жыш коюлса, алардын өлчөмдөрү чоң жана түстөрү кызыл-тазыл же күңүрт болсо, булардын баары оор таасир берет: кыймылды тушайт, көңүлдү кысат, туталанууга көмөктөш болот, уктап жатканда жаман түштөрдү туудурат. Бирок, кыштактарда бай турмушубузду көрсөтсөк деп үй ичин толтура бергенди жана кызыл-тазыл кооздогонду жакшы көрүшөт, бөлмөлөрдүн ичинде бир ачык жер жок, буюмдар көп учурларда баш аламан коюлган.

Биринчи иретте бөлмөлөр кенен, өтө жарык жана абага мол болсун. Андыктан буюмдар аз болсо жакыр көрүнүп калабыз деген ойго жетелетпей, үй ичине зарыл нерселерди гана топтогон жакшы. Бир кезде Европа өлкөлөрүндө да үй ичин опур-топур толтуруп, кызыл-тазыл кылып жасалгалаган мезгил болгон. Он-он беш жылдан кийин биздин кыштак үйлөрүн да азыркыдай шыкалып толтурулушу эч кимдин көңүлүнө жакпай калаарына ишенебиз. Мунун мааниси түшүнүктүү болсун үчүн кабылдоо процессинин бир өзгөчөлүгүн айта кетүү керек: көңүлдү ээлеген нерсе канча аз болсо ошончо терең кабылданат.

Экинчиден, буюмдар (шкаф, диван, килем ж.б.) бири-бирине кыналып, бири-биринин кооздугун көрсөтүп туруш керек. Албетте, кыргыздын улуттук буюмдары да үй ичин кооздоп тураары сөзсүз. Ошентсе да, аларды музейлердегидей туш келди толтура бербей, жөнү менен жайгаштыруу зарыл. Бир бөлмөдө жакшы туш кийиз же шырдак болсо жетишет.

Үчүнчүдөн жалпы эле алганда үй ичинде жарык жана мээлүүн түстөргө көбүрөөк орун берилсин. Бозгулт, көгүлжүм жана жашыл тарткан түстөр жеңил кабылданып, тынчтануу көңүлүн түзүүгө көмөктөш болот. Акырында, үй ичинде гүл кармоону адатка айлантсак, не бир керемет кошулмак. Өсүп турган гүлдөр абаны тазалоого жардам бергенин айтпаганда, алардын эстетикалык атмосфера жаратууга да ролу чоң.

Турмуш-тиричиликтин негизги жактарынын бири тамак-аш чөйрөсү экенин ар ким түшүнөт. Жаңы доорубузда бул жагынан да өтө көп жылыштар болду. Дүркүрөп өскөн социалдык шарттарда, улуттук байланыштар улам-улам күчөгөнүн жана үй тиричилиги көп даражада алга жылгандыгынын натыйжасында тамак-аштын ассортименти да, аны пайдалана билүү жолдору да өтө кеңейди. Эми элибиздин дасторкону өзүбүздүн улуттук аштарга да, боордош калктардан жана эл аралык практикадан өткөн ар түркүн формаларга да мол. Алардын ден соолукка жана ишмердик күч-кубатка таасири түпкү нерсе экенин илимий негизде түшүнүү барган сайын калк арасында терең жайылууда. Ошентсе да, бул чөйрөнүн маданиятынын көтөрүшүнө тийиштүү айтылчу сөз жок эмес.

Биринчи иретте эле, калк арасында жалпы жонунан практикага кирген кеңири ассортименттин бардык үй-бүлө тарабынан

пайдаланышы зарыл экендиги жөнүндө. Азыркы заманда ар кимдин түйшүгү жыш болгондуктан жана күч кубат көп жумшалгандыктан адамдын организми ар түркүн заттарга бай аштарды талап кылат. Дайым эле бир түрдүү тамак менен чектелгенде аларда жок белоктордун, витаминдердин же башка заттардын жетпегенинин айынан организм бара-бара тигил же бул мүмкүнчүлүктөрү жагынан өксүй баштаганда, тийиштүү оорулар пайда болот.

Ал эми бизде, мисалы, жашылчалардан жасалган аштар калк ичинде жапырт пайдаланылбай келатат. Өздөрү жашылчаларды экпегендиктен жалаң эле чай, жарма, эт, сүт, картошка сыяктуу тамактардан башканы анчалык этибарга албай көнгөндөр аз эмес. Алар пияз, сабиз, капуста, чамгыр, помидор, бадыраң, петрушка, укроп шекилдүү жашылчалар ашказандын да, боордун да, жүрөктүн да, өпкөнүн да, бөйрөктүн да, башка органдардын да кызматын жакшыртып, микробдорго жана ар түркүн дарттарга тоскоол болуп тураарын терең түшүнө алыша элек. Не бир ооруларга чалдыгып, өңү кер сары тартып жүргөндөрдүн канчасы дал ошол өсүмдүктөрдөгү заттардын жетишпегенинин натыйжасында өксүп жүргөндөрүн билишпейт. Ал жашылчалардан өзүнчө да, салат же винегред түрүндө бири-бирине аралаштырып да, эттен, сүттөн, камырдан да, картөшкөдөн жасалган тамактарга кошуп да пайдалануу ар бир үйдө көндүм болуш зарыл. Өзгөчө пияз, сарымсак, капуста дасторкондон кетпесе кандай болмок. Капуста ашказанда, боордо, ичегиде пайда болуучу оор дарттарга каршы өтө дары өсүмдүк экен. Помидор кан жаратуучу, кан ооруларын айыктыруучу затка мол экендиги да далилденди. Көп элдер айланада толуп жаткан жалбыз менен чалканды да тамактарга дайым кошуп, алардын күчтүү дарылык касиетин үзүрлүү пайдаланышат.

Дагы бир баса белгилеп кетүүчү нерсе кыргыздын кай бир төл тамактарынын унутулбас керектиги. Жуураттан катырган курут, назик даамдуу эжигей, таруудан жасалган көжө, кубаты күчтүү бозо – элибиздин деликатес аштарынан эле. Ошолорду мурдагыдай эле кеңири практикада алып баруу үчүн шарт жокпу? Албетте, алардын да, башка тамак ассортименттерин да калк арасында кенен пайдаланып турушу үчүн ашканалардын ролу зор. Бирок, бул маселеде оомат көп. Биринчиден, ашканалар негизинен шаарларда, жумушчу поселокторунда жана райондук борборлордо гана болуп келатат, кыргыз колхоз кыштактарында таптакыр жок десек жаңылбайбыз. Эмне үчүн,

мисалы, өзбек жана тажик туугандарыбыздагыдай биздин кыштактарда да чайханалар же прибалтикалык туугандарыбыздагыдай кафелер уюштуруп пайдаланууга болбосун? Ошолордой эле, биздин колхозчулар да керээли кечке түйшүк менен алек. Ошолордой эле чайханага же кафеге барып, үйдө даярдоого үлгүрбөгөн же мүмкүн болбогон керектүү ашты биздин адамдар да ичип турса, не бир сонун шарт түзүлмөк. Экинчиден, болгон ашканаларда тамак ассортименттер тигилердикиндей эмес, эттүү тамактар болсо, сүт затынан жана жашылчалардан жасалгандары болбойт. Сүт затынан болсо, эт затынан болбойт ал эми жарма, бозо, кымыз, курут, таруу-көжө, быжы өндөнгөн кыргыз тамактарын алардан таппайсың. (кээ бир жерде кымыз чанда-чанда кезиге калат) Үчүнчүдөн, ал ашканалар калкка өтө керектүү убактардын баарына ылайык иштешпей: адат катары эртең мененки саат тогузда ачылып, кечки саат жети-сегиздерде жабылат. Чындыгында эртең менен саат алты-жетилерде ачылып, кечинде он-он бирлерге чейин иштеши керек эмеспи. Төртүнчүдөн көп учурларда алардын келгендерди тейлөө маданияты кээде анчалык жогору болбой калат. Санитария жана гигиена талаптары дайым эле толук аткарылбайт, сылыктык жетишпейт. Бешинчиден, тамактарды үйгө алып кетүү мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн эмес. Айтор колго алынчуу иш көп.

Эми тамактануу тартибине өтөлү.

Албетте, негизинен үч маал – эртең менен түштө, кечинде тамак ичүү жалпы эреже. Эл ушул тартипке көнгөн. Бирок калктын түйшүгү зор экенине жана далай адамдардын тамакка муктаждыгы тезирээк келээрине жараша ар түркүн айрым өзгөчөлүктөр болоорун эске алыш керек, башкача айтканда кара жумуштагы да, уюштуруу жана чылгый акыл иштериндеги да кээ бир адамдардын курсагы тез ачат. Андайлар үчүн жалпы белгиленген түшкү жана кечки маалды күтө берүү ден соолукка залакасын тийгизбей койбойт (мисалы, тамак ичүүнү талап кылып, ашказан безинен бөлүнгөн чык пайдаланылбай жүрүп отуруп акыркы бир катар ички оорулар пайда болот). Демек, ар бир адам организмнин өзгөчөлүгүнө жана талаптарына жараша тамактануу тартибин пайдаланышы зарыл. Биздин өлкө да, көп чет элдер да демейдеги үч маалга кошуп, шашкеде (мисалы, саат он бирде) жана бешимде (мисалы саат төрттө) жеңил тамак ичип коюуну адатка алган кишилер аз эмес. Ал эми ошол талабына жараша кызмат убагында беш-он минут бөлүп тамак ичкенди эч өөн көрбөш керек.

Шаардык ишканаларда жана мекемелерде тумбочкаларына чакан идиштерди кармап, өз учурунда жеңил-желпи тамактанып алгандарды эч ким жекирбейт.

Айтор ден соолук жана ишмердик күч-кубат үчүн тамак-аштын ар түркүн ассортименттүүлүгү кандай зарыл болсо, аны ар кимдин муктаждыгына жараша өз убагында ичиши да ошондой мааниге ээ. Бул иште көз жаздымында калтырылбай турган дагы бир кырдаал бар. Ал коноктоо каадасына тийиштүү. Сөзсүз, жанакы берекелүү үйлөрдүн ичиндеги мейман достук да элибиздин чексиз пейилин ачат. Дасторкон төгүлөт, жан-алы калбай үйдүн ээси конокторду тегеренип-үйрүлөт. Бирок, ашыган-ташыган даам не бир иретсиздикке туш келген: куурдакка толгон табактардын жанында дөбө болуп конфеттер жатат. Быжынын жанына жүзүм дарбыз, коон коюлат; помидордон кесилген салатка жанаша печеньелер төгүлөт; казы-карта менен аралаш колбаса тууралат; сүзмө, каймак кошулуп туздалган бадыраң сунулат. Балга жанаша шекер, чакмак, канттар, ары жагында нават турат. Кымыз менен алмашып ачуу арак, аны менен алмашып таттуу мускат, аларды жөөлүп күжүлдөгөн шампан менен заардуу коньяк келет. Чай менен катар минерал суулар куюлат. Ортодо толуп боорсок, жапкан нан, кесилген бөлкө жатат. Конокторду тойгузуп туруп эт келет. Анын артынан дагы чай, дагы арак, шампан, коньяк, жарма, ак серке сунулат... Кыскасы, үйдөгү берекени, марттыкты көрсөтөйүн деген далаалат бийлеп, аштардын өз ара тиркеши сиңирилчү тартиби эске алынбайт. Элдердин практиксында да, илимде да ар башка сапаттуу аштар өз алдынча сиңирилери, аларды бир убак ичинде коштоп ичкенде организмдин кабылдоочу жөндөмүнө күч келип, акыры зыянга алып келери далилденген. Дал ошондуктан бир отурушта бир түрдүү же окшош сапаттуу тамактарды гана ичүү эреже болуп келген. Ал эми эт затына чиркештирип, таттуу нерселерди, таттууларга чиркештирип ачуу же кычкыл тамактарды ылгабай иче берүүнүн натыйжасында ашказан, боор, ичек, бөйрөк ж.б. органдарда дарт пайда болуп жаткандыгын азыркы көп адамдар андашпайт. Ал гана тургай меймандарды аш үстүндө беш-алты саат же андан да узак убакка кармоо көндүм болуп кетти. Пейли кенен үй ээси меймандардын көңүлү көтөрүлсө дейт, бирок ошол эле кең пейилдик коноктоого кысым көрсөтө баштаганын сезишпейт. Меймандын каалоосун, мүмкүнчүлүгүн сурабай эле: «Алып коюңуз!», «Түбүнө чейин!», «Таарынып

калбаңыз!», «Анткениңиз эч болбойт!» деген сүрөөн ээ-жаа бербей калат. Сыйлоо кыйноого айланат. «Коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой» деген кыргыздын асыл жобосу тепселип жоголгон. Урмагтайлы, көтөрөлү деген меймандар – өзгөчө чет элден келгендер көп учурларда өз ичинде азапка дуушар болуп басынып келет. Дартарконду тигинтип обу жок чачканды, меймандарды кысымдаганды кээ бирөөлөр элибиздин асыл меймандостугуна, бийик салттарына жамап алышыптыр. «Э, салтыбыз ушул, алып койбосоңузда болбойт, эч болбойт!» деп эле күчтөй беришет. «Салтыбыз ушул» деп кирген эле үйдө козуну көтөрө чабышат. «Рахмат, бул ашык иш» дегендерине болушпайт. Тилекке каршы, берки конок болуп жүргөн галустукчандардын кай бирлери да «Мейли салт ушул» деп темине беришет. Бир күндө үч үйгө барышса, үч козу союлушуна каршы болушпайт. Андайлардын түрүн көрүп турганда «Кош келиңиздер айланайындар, дасторконубуз ачык. Кандай аш даярдайлы?», «Конок алдына аш кой, эки колун бош кой деген салтыбыз көңүлүнөргө карата бололу...» – деп айтуудан үй ээлери да намыстанып көнө баштаган шекилдүү.

Ал эми тиги алкоголь заттардын дасторкондорду ээлеп кеткени канча залалын тийгизип жатканын айтпай эле коёлу. Бул жөнүндө басма сөздө жана ооз жүзүндө да көп сүйлөнгөнү менен «аппетит үчүн» деп тамак алдында жутуп көнгөндөр да, ал түгүл «кылт эттирип албасам иштей албайм» деп сыймыктангандар да арылбады. Ичкиликтин ден соолукту шылып, адамдык тышкы сөөлөкөттү да, ички таза касиетти да өчүрөөрүн жана иш чөйрөсүнө да чоң зыян келтирерин белгилөө менен, анын терең социалдык кынатын айта кетели.

Алкаголдун натыйжасында ден соолугу начар же көрүнөө эле майып, акыл-эси солгун балдар төрөлөөрүн азыр ар ким эле билет. Бул багытта акыры барып, элдин, улуттун укум-тукумуна балта чабылаары табигый иш. Акырында, тамак-ашка тийиштүү этикеттик толгон жоболорун ичинен бир эки деталга көңүл салалы. Өткөн көчмөн шарттарда ашты добуш чыгарбай ичүү керек экендиги этибарга алынбаптыр. Курулдатып ууртоо, чалпылдатып чайноо, кекирүү айланадагылар үчүн өөн сезилерин байкайбыз. Тамак ичип жатканда жийиркенгендикти туудуруу сөздү айтуу да адепсиздикке жатат. Ушуга эле жанаша нерсе – аш ичип жаткандарга эшиктен кирип келип, кол сунуп саламдашуу, жуулбаган кол менен башкалар жечү

тамак-заттарын кармалай берүү. Мындай көрүнүштөр да адеп маданиятына жатпайт.

Эми кийим-кечек чөйрөсүнө кайрылалы.

Кийим, биринчиден, тышкы шарттарга, экинчиден адамдын түспөлүнө жараша кийилери жөнөкөй жалпы түшүнүмдөргө жатат. Бул жагынан да элибиздин маданияты кыйла кеңейди. Азыр калктын тышкы да, ички да кийимдери ар түркүн жана жакшы сапаттуу. Алардын арасында улуттук төл элементтер да, башка элдерден алынганы да, интернационалдык жаңы формалар да бар. Ошентсе да, талкууланчуу маселелер жок эмес. Мисалы, кызмат жана жалпы эле чөйрө шарттарына ылайык кийинүү маселесин алалы. Кээде бирөөлөр иш үстүндө салтанаттуу учурларга кийинип алса, бирөөлөр ысык мезгилде, салкын учурларга ылайык кийинип жүргөнүн көрсүң. Ал эми кайсы бир иш шарттарына төп келчү кийимдерди пайдалануу эски адат менен өөн санаган көндүм да орун алып келүүдө. Мисалы, чыгыштын жана батыштын айрым калктарында эзелтен бери шартка ылайык ургаачылар шым кийип келатат. Бул практика акыркы он-он беш жылдын ичинде бизге да өтө баштады. Бирок бул каада көбүнчө шаарларда жана кыздар арасында гана алынып жүрөт. Чындыгында шым бир далай турмуш шарттары үчүн өтө ыңгайлуу форма: курулуштарда, талаа жумуштарында жана малчылык кесибинде – өзгөчө суук мезгилдерде ар бир эле ургаачы үчүн анын көйнөккө караганда артыгыраак экенин танууга болбос. Ошондуктан ургаачылардын шым кийгенин өгөйлөбөсөк. Албетте, ысык мезгилинде же контор кызматтарында бийкечтердин шым кийип алуусу жөндүү эмес. Экинчи жактан, ар бир кийим формасы адамдын тийиштүү түспөлүн талап кылат. Мисалы, ошол эле шым шыңга мүчөлүүлөргө жарашып, денеси өтө толук бийкечтерге жарашпайт экен. Көйнөктөрдүн кеңдиги же тардыгы, узундугу же кыскалыгы мүчөнүн түзүлүшүнө карата кийилери кескин эреже: денеси толуктарга тар көйнөктөр жана костюмдар өөн келет. Узун бойлууларга кыска көйнөктөр жарашпайт. Кийимдин өңү да адамдын түспөлүнө кош көңүл эмес: сарала же ири чаар түстөгү кийим денени кеңейтип көрсөтөт. Кара торуларга бөтөнчө кочкул жана күңүрт түстөр жарашат. Ак жуумалдарга бөтөнчө ачык өңдөр кыналат. Албетте, кийим үчүн адамдын жашынан да мааниси бар. Жаштар үчүн ачык түстүү, гүлдүү, сарала, чаарала кийимдер алымдуу.

Акырында, кыргыздын бирин-экин төл кийимдеринин сакталышы жөнүндө. Жогоруда тондун жана топунун өмүрүн сактап калуу жөнүндө сөз болгон. Албетте тонду азыркы шарттарга жараша жака салып, кышкы пальтолордун формасында жана кара, күрөң, көк, сары түстөрдө тигүү ыктымал. Бирок, териден бүгүнкү модадагы бешманттарды жана курткаларды жасоо да кыйын эмес. Булар өзгөчө жаштар үчүн алымдуу болоор эле. Дагы бир атайын эскере кетүүчү кийимдер – ургаачылардын чыптаамасы жана эркектердин чепкени. Азыр аларды музейлерден жана сахнадагы артисттерден гана көрөбүз. Аларды көрүп кеткен-келген меймандар «Ушул татынакай кийимдерди кайдан сатып алса болот?» – деп сурашат. Эмне үчүн ошолор массалык түрдө да чыгарылбайт. Калк тарабынан да кийилбейт?..

Жалгыз эле алганда ар түркүн жана бай формаларды кийүү адамдын көңүлүн көтөрүп, иш-аркеттерди түзүүгө көмөк берет. Бир беткей жана бир формалардагы кийим дайым кийилсе, көңүлдү байытпайт. Ошондуктан, мисалы, кыштактарда аялдардын баары жоолук салынып жүрсүн дегенди жакшы көз менен караш керек. Жаңы келген модалардын баарын жекире берүү да жарабаган иш. Кээ бир моданын практикалык кудурети жок болуп чыкса, экинчилери ыңгайлуу жана пайдалуу болуп чыгат, ушуну эске алуу зарыл.

Адамдын турмуш-тиричилиги үчүн дем алуу түпкү табигый шарттардан. Бул жерде анын жогорудагы мүнөздөлүп өткөн психос-тазис законуна түпөдөн-түз тийиштүү экенин белгилеп кетүү зарыл.

Кабылдоолордун, элестетүүлөрдүн жана чабыт ойлордун натыйжасында тынымсыз толуп жаткан жыл материалдарын тартипке салып жайгаштырып куруу бүткүл эле аң-сезим чөйрөсү үчүн негизги процесстерден экенин айткан элек. Бул процесс убагында жана өз жолдору менен ишке ашып турбаса, акыл-эстин нормалдуу өнүгүшү өксүп, ар түркүн психологиялык кыйгачтыктар пайда болот. Мисалы, акыл бир же окшош объектилерге гана узак байлана берсе же жалпы эле өзүнүн кабылдоо жана талдоо аракеттерин күн-түн токтотпосо «чарчоо» деп аталган абал пайда болот. Чарчоо көп жыйылган ой-сезим материалдары жөнгө салынбай, мээ аппаратынын кысымга түшкөн абалы. Ал эми мээ аппаратынын иши башка органдарыбыздан баары менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, бүт эле дене солгун абалга учурайт. Буга биз чылгый акыл-ишин аткарганда да бүт дене-биз чарчап калаары айкын далил.

Демек, ар түркүн дем алуу формалары – тек гана ден соолукка тийиштүү биофизикалык өбөлгө эмес. Психиканын да жалпы эле иш-аракетибиздин да жөнгө салынып турушу механизмдеги өтө оорчундуу рычактардан. Ал формаларга ишти убактысынча токтотуп тынчтануу же уктоо менен катар ишти жана шарттарды алмаштырып туруу, бир багыттагы ойлордон башка багыттагы ойлорго, тынч абалдан кыймыл абалына өтүп туруу ж.б. кирет. Мындай алмашуулардын натыйжасында мурунку ыргактагы ой-сезим материалдары мээнин түпкүрүндө жеңил жөнгө салынышы үчүн мүмкүнчүлүк түзүлөт. Эми ушуларды эске салып кай бир маселелерге өтөлү.

Биздин коомубузда мээнеткеч калктын жетиштүү түрдө дем алып турушу үчүн кенен шарттар түзүлгөн. Суткалык эмгек убагы негизинен сегиз саат менен чектелип, ал аралыктын ичинде да дем алыш маалдары белгиленген. (Көп иш жайлардагы өндүрүш гимнастикасы да ошолорго кошулат). Жума сайын эки күндүк дем алыштын болушу да зор өбөлгө. Ар бир жумушчу, дыйкан жана кызматчы өз эмгеги-не жараша бир айлык же эки айлык отпуска менен камсыз кылынат. Ошо менен катар калайыктын турак-жайлары да улам-улам жакшыртылып, үй ичинде дем алуу мүмкүнчүлүктөрү барган сайын ыңгайлуу болууда. Шаарлар гана эмес толгон посёлокторго жана кыштактарда театрлар жана музейлер бар, ар бир айыл библиотекага, клубга жана киноустановкага ээ, ар бир коллективде көркөм кружоктор иштейт, радио менен телевизорлор калкты жапырт тейлеп жатканын айтпай эле коёлу.

Акырында, массалык дем алуу үйлөрү, пансионаттар, курорттор, санаториялар, туристтик базалар жана маршруттар өтө кеңири тармак жайган. Айтор, дем алуу ишин уюштуруу, бүт өлкөлөрдөгүдөй эле республикабызда өтө жогору деңгээлде экендиги сыймыктанарлык нерсе. Маселе гана ошол мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдаланабыз деп айта албайбыз. Мисалы, ишти сапаттуу жакшы аткарабыз деген жакшы ниет менен жаныбызды сабай берип, өз убагында дем алып койбой, чаалыккандыкка учурап калабыз. Бара-бара күч-кубатыбыз солгундайт, ага карабай темине берип, кээ бирөөлөрүбүздө кан басым күчөп, гипертония деген дарт пайда болот. Кээ бирөөлөрүбүздүн жүрөгүбүз, же өпкөбүз, же ашказаныбыз начар иштей баштайт. Дагы бирөөлөрүбүздүн боорубуз же бөйрөгүбүз ооруга чалдыгат, дагы башка органдарыбызга доо кетет.

Иш абалдарын жана шарттарын алмаштырып туруу зарыл экендигин да этибар кылбайбыз. Иш жайларыбыздагы жарыктын жана температуранын деңгээли, абанын тазалык даражасы, кыймылдообуздун масштабдары, кийимибиздин өзгөчөлүктөрү жана башка ушул сымал толгон майда-бачек деталдар кээ бирөөлөрүбүз тарабынан эсепке алынбайт.

Өтө кылдат көңүл бура турган нерсе – иштен кийинки дем алуу жолдорунун рационалдуу жөнгө салынышы. Кечинде, дайыма эле үч-төрт саат телевизор көрүп олтуруу адатка айланып кетти. Арийне, телевизор азыркы заманыбыздагы кенен кабардардык талаптарды канааттандырып турган күчтүү курал. Бирок, жанагы психостазис законунун да күчтүү аракетин көбүбүз түшүнбөйбүз. Эртеден кечке ар түркүн кабылдоолорго жана реакцияларга жык толуп, алардын агымын азайтууну көксөгөн мээ аппараты үч-төрт сааттык телекөрүүлөр тарабынан ого бетер кысымга алынат. Бул жагынан өспүрүмдөрдүн кубаты өтө морт. Ошондуктан телевизорду көрүү орду менен болуш керек. Биздин оюбузча кызмат жана окуу күндөрүндө өтө манилүү материалдар үчүн чанда-чанда гана пайдалануу көндүм кылыш керек.

Сын көз менен каралчу дагы бир адат – дем алууга берилген баалуу убагыбызды мейманчылыкка арнап көнгөндүк. Арийне, жалпы эле мейманчылыкка каршы болуу эч кимдин оюна келбейт. Мейманчылык да бири-бириздиги урматтоонун жана өз ара катнашуунун жигердүү формаларына кирет. Ал турмушту байытып турат, бирок чаалыккан дене менен акыл-эсти аёонун ордуна биз төрт-беш саатка же андан да узак убакка кетчү отуруштарга барууну артык көрөбүз. Кээ бирөөлөр дем алыш күндөрүндө андай отуруштарга барбай калса капачылыкка түшөт имиш. Ал эми ошол кымбат убактарыбызды дене жана психика чыныгы менен талап кылган дем алуу формаларына берсек, канча пайда тапмакпыз. Кечки маалдарда жана дем алуу күндөрүндө абада басып, жаратылышка чыгып, ырахат тапкандар көппү? Музейлерге, театрларга, концерттерге барып, же кызык китеп окуп, дем алуу баарыбыз үчүн зарыл адатка өтгүбү?

Бул жерде жаштар үчүн сунуш кылынчу бир форма бар. Москва, Ленинград өндөнгөн ири шаарларда, өзгөчө боордош Прибалтика Республикаларында «Жаштар кафелери» деген жайлар таркоодо; аларда студенттер, жумушчу, дыйкан жана кызматчы уландар менен кыздар бош убактыларында чогулушуп, ар түркүн кечелер, талкуулар,

тойлор өткөрүшөт. Көрүнүктүү адамдар, искусство өкүлдөрү менен жолугушат. Биздин шаарларда, кыштактарда да, комсомол комитеттеринин бек контролдугу астында ошондой кафелер ачылып, өзгөчө учурлардан башка убактарда ичкиликсиз тартипте иштеп турса деген таклик кийиребиз. Отпускарды эмнелер менен толтурабыз? Шаардагылар эреже катары чет жакага чыгышат, бул жакшы. Ал эми кыштактагылар кандай? Алардын көпчүлүгүнө башка жакка чыгуу көндүм эмес. Бирок маселе дем алуунун формалары менен гана чектелбейт. Үй шарттарынын ролу да өтө маанилүү. Мисалы, дайым иштеген бөлмөлөрдө эмес, башка бөлмөдө иштесе пайда көбүрөөк. Кыштак шарттарында жаз келери менен короолорго, огороддорго алачык коюп, же боз үй тигип, үй-бүлө ошолорго чыкса өтө сергек болоорун жакшы билебиз, ушуну гана жалпы адатка айлантса деп тилейбиз. Ал тургай кыштак өзөнгө же көлчөгө жанаша турса, каалаган үй-бүлөлөр каалаган кезек менен ошонун жээктерине боз үйлөрүн жана алачыктарын тигип дем алышса, не бир көрктүү болмок.

Колго ала турган дагы бир маселе бар. Биздин жерибиз өтө кооз, туташ эле көргөн тоо этектери, күркүрөп аккан кашка өзөндүү, токойлуу, бадалдуу капчыгайлар, көгөргөн чоң-кичине көлдөр. Цивилизациясы бир катар жагынан кыйла алга жылган өлкөлөрдө мындай жагдайлардын баары сөзсүз түрдө орчундуу ишке маданий дем алуу ишине кайрылат. Бизде да, далай жерлер, өзгөчө Ысык-Көлдүн жээктери маданий дем алуу орундарына айланды. Бирок мындайга ыңгайлуу жерлерибиздин басымдуу көпчүлүгү азырынча көз жаздымында калып келатат. Чынын айтканда, өзөндүү капчыгайларыбыздын ар бири булактуу, көлдүү этек-төрдүн көпчүлүгү санатория, пансионаттар орноочу жайлар эмеспи. Андайларга шаарлардан, посёлоктордон дем алыш сайын көп эле барат. Бул жакшы жышаан. Антпесе керектүү тартип уюштурулбагандыктан, башаламандык, ээсиздик өкүм сүрөт: көлдөрдүн, өзөндөрдүн, жээктер, токойлордун, бак-дарактардын аралары туш келди тепселип, бөтөлкөлөрдүн сыныктарына, консерва банкаларына, тытылган кагаздарга толгон. Ал эмне үчүн ошол жерлерди ээлеген колхоздор, совхоздор кожоюндугун билгизе албайт. Талааларды эгип, жайлоолорго мал каптатып, байлык алуу, аларды коомго өткөзүп, чарбанын кирешесин арттыруу – күндөлүк милдет. Бирок, эмне үчүн булактардын, өзөндөрдүн, көлдөрдүн башаламан тепселип жаткан бош жерлерин өзүнө жараша тейлеп, колхозго,

совхозго толгон кирешелерди кошууда тигиндей эле чоң парз болбойт. Ошол жерлердин ары-бери жагын тандап туруп, колхоздор, совхоздор өз мүмкүнчүлүгүнө жараша пансионат же санатория курса. Сүрөтүн тартып, путёвкалар чыгарып, райондогуларды гана эмес, шаарлардагыларды да тартса не болмок?

Жаңы доордо адамдардын жүрүш-туруш маданияты масштабы жагынан да кеңейди, деңгээли жагынан да жогорулады. Бул чөйрөдөгү башкы өбөлгө – социалисттик коомдун чыныгы гражданы болгондук. Жеке мүдөөлөрдү коллективдин жана бүткүл коомдун кызыкчылыктарына байлап кароо, эмгектеги жана башка бардык социалдык тараптардагы активдүүлүк партия менен өкмөтүбүздүн демилгелерин колдоп туруу – мына ушул өңдөнгөн түпкү принциптер күндөлүк жүрүш-турушубуздун негизин түзүп турат. Адамдарыбыздын кабылдоолорундагы, түшүнүмдөрүндөгү, реакциялардагы, эргүүлөрүндөгү өз ара катнаштарындагы ишке жана ар түркүн чөйрөгө, жалпы мүлккө, саясатка болгон мамилелериндеги туруктуу бирдей адаттар «советтик мүнөз» деп аталган кейипкерибизге жатат. Ал мүнөздүн өтө бийик өрнөктөрүн коллективдерибиздин ар бир активдүү мүчөсүнөн табууга болот. Ошол өрнөктөр ооз жүзүндө да, газета менен журналдарда да дайым кенен сөзгө алынып турат. Аларды көрүп чет өлкөлөрдөн келгендер суктанышат. Бирок, бул тараптагы көлөкө-салаканы ортого салып, сындап туруу да биз үчүн адаттагы тартип. Ошол кемтиктердин бирин-экин көрүнүштөрүнө бул жерде да көңүл бурбай кетүүгө болбойт.

Айрым учурларда жаштардын гана эмес, улуулардын да арасында кездешкен ар түркүн деңгээлдеги жоопкерсиздик өкүнтөт. Мисалы, түздөн-түз милдетин же убадасын аткарбай койгондор болот. Ошондо да кээ бирөөлөр ал үчүн кийин таптакыр кечирим сурашпайт. Булар андай жоопкерсиздик башкаларга маанилүү иштерди үзгүлтүккө дуушар кылаарын сезбейби деп таң каласың.

Дагы бир өкүнткөн нерсе – кай бирөөлөрдүн ишке тырышчаактыкты көрсөтө албагандыгы, алар кара жумуш болобу, уюштуруу же чылгый акыл кызматы болобу, анын маңызына жана формаларына үстүрт карап, эптеп эле будалап бүтүрүп коюшат да, иш керек даражада колдорунан келбей тургандыгын көргөн соң аны тыштап кетишет. Мисал катары, илим чөйрөсүнө келген жаштардын кээ бирөөлөрүн атаса болот: мурда бул тарапты өнүктүрө албаса да кыргыздар «Илим

– ийне менен кудук казгандай» деп айтып келишкен экен. Муну азыр түздөн-түз көрүп отурабыз. Бирок, босогосуна келген илимге өзүнүн жөндөмү бар болсо да жаштардын айрымдары тырышчаактыкты көрсөтө албайт. Эптеп эле илээшип, же кайра чыгып кетип жүрүшөт.

Бөтөнчө сөзгө татыктуу маселе бири бирибизге урматтап мамиле кылуу таандык. Бул ар бир калкка илгертен бери эле терең бааланып келаткан жана социализм доорунда өтө жогорку деңгээлге көтөрүлгөн сапат. Ошондуктан ал сапатка каршы көрүнүштөр кескин түрдө жекирилери табигый иш. Албетте, биздин коомдо ар бир адам жогору баркталгандыктын негизинде урматчылык мамиле арабызда кенен өкүм сүрөт. Ошентсе да айрым мүчүлүштөр жок эмес.

Мисалы урматто, сыйлоо ишин пайда көрүү максатынан тышкары болуш керек. Ал эми кай бир кишилерге адамгерчилик сапаттары чыны менен сыйлагандык жат экенин, алар урматтоо формаларын тек гана өз мүдөөлөрү үчүн пайдаланып жүргөнүн көрөбүз. Андай кишилер сизди керек убагында «агай», «байке», «ак сакал» деп атап, керегиниз тийбей калганда саламга да, сөзгө да келбей, келсе да «сен» формасында корсулдап сүйлөшөт. Андай кишилер жупуну кийинип турсаң бир башка, галстук тагынып, шляпачан жүрсөң бир башка, катардагы кесипке болсо бир деңгээлде, жооптуу кызматта иштесең башка деңгээлде мамиле кылышат. Алар сизди жан-алы калбай конокко чакырат, «мүмкүнчүлүгүм жок» дегениңизге болбой, «адамгерчилик жана урматтообузду, сыйыбызды көрүнүз» деп жүрөгүңүздү багынтат. Бирок конокко чакырылган адамга курч өтүнүчтөр менен кайрылуу менен не бир уят экенин сезбей, эртеси эле «баламды окууга өткөзүп кой», же «кызматка орноштуруп бер», «баламды түйшүктөн куткар» деп келет; ал өтүнүчтү аткарууга мүмкүнчүлүгүңүз болбосо ушактап же көрүнөө жамандап кетет. Дал ошол типтеги пенделер өтө зарыл иш менен баргандарга назар салбай капалантып жибергендерин да ким билбейт.

Ал эми бирөөлөр сүйлөшүп жатса келе калып, алардын сөзүн бөлүү, иштеп же дем алып жаткандарга жөнү жок бара берүү, сыр-коодон же кандайдыр бир айыптыктан жапа чегип жүргөндөрдү ого бетер басынтып келекелөө – ушу сымак маданиятсыздыктар кездешпейби? Адептүүлүккө сыйбаган дагы бир нерсе – айрым кишилердин ушак сөзгө берилгендиги. Алар «бул минтип жатыптыр, тиги тигинтип жатыптыр, ал андай экен, бул мындай экен» деп шыбырай

бергенди сүйүшөт. Ушак – чынгы фактыларды атайын же билбестиктен бурмалагандык экенин, же тек гана ойноп чыгарыларын жана ошондуктан көп учурларда ниети таза адамдарга жараксыз көлөкө түшүрөөрүн андай пенделер баалашпайт.

Исмаилов Асеин

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫНЫН ФИЛОСОФИЯСЫ¹

Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. №1 фрагмент

Ар бир элдин өзүнүн философиясы болот. Ал эми айрымдарынын, мисалы, немец элинин классикалык философиясы болгон. Кыргыз тарыхынын философиясын, албетте айрыкча өнүккөн, алга кеткен философиялар менен салыштырууга болбос. Айла канча, ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө. Ошентсе дагы элдик философиянын системасындагы кыргыз элинин тарыхынын философиясы өзгөчө туура. Ал көп убакытка дейре философиялык ойлордун, көз караштардын ыйык сакталмасы катары өсүп келген. Анын жаратуучусу эл болгон. Эл сактаган, өстүргөн жана муундан муунга мурас, керез катары өткөрүп турган.

Өзүнүн тарыхынын философиясынын жаратуучусу жана жетектөөчүсү катары кыргыз эли өзгөчө эл. Ошого карабастан бул философия азыркы учурга чейин жеткиликтүү үйрөнүлбөгөн, изилденбеген. Ушул күнгө чейин кыргыз философиясынын тарыхы боюнча андасанда гана сөз болот. Анда философиялык эмес элдик чыгармалардын жаратуучулары, мисалы, Арстанбек, Барпы, Тоголок Молдо жөнүндө философ катары айтышат. Аталган инсандарды канча сыйлабайлы, сыймыктанбайлы, алар философ болушкан эмес жана болгон деп айтуу кыйын. Аларды андай деп айтсак, анда орустардын Пушкини, немецтердин Гетеси, англичандардын Шекспири, Аристотель, Гегелдерге теңдешмек тургай өтүп кетпейби.

Кыйла адамдар философиянын тарыхын жогорку окуу жайларында өзүнчө предмет катары окутууга аракет кылышкан. Азыр да

¹ Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. – Бишкек. – 2004

анын изи сууй элек. Тилекке каршы, мындай аракеттер учурунда өкүнөрлүк жыйынтыкка алып келген. Бир жагынан алганда, азыркы күнгө чейин кыргыз философиясынын тарыхы боюнча окуу китеби, окуу куралдарын айтпай эле коёлу, көңүлгө толоорлук макала да жазыла электиги баарыбызга белгилүү. Ошондуктан, бул тарых өзүм билемдикке, волюнтаризмге дуушар болуп, учу-кыйыры жок жомокко айланып калган учурлар да болгон. Экинчи жагынан, кыргыз философиясы бөлүнүп алынып, анын жалпы адамдык аспекти-лери ачык көрсөтүлбөй, коомдук философия менен байланышпай, кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын, акындардын ойлорунун чагылышын көрсөткөн комментарийлерге окшоп калган да, философия өзүнүн методологиялык функциясын аткаруудан четтеп, ойчулдукка айланган. Үчүнчүдөн, эгерде биз философиялык тизмекке аты аталган акындар дуушар болуп, алагушту атынан чакыруудан алыстайбыз. Төртүнчүдөн, макал-ылакаптарды, акындарды, ал түгүл өзүнүн өсүү тарыхын, анын философиясын түзгөн кыргыз эли көз жаздымда калып калат. Мындай болбос үчүн, бүгүнкү күндүн талабына ылайык, кыргыз элинин тарыхынын философиясын үйрөнүү, изилдөө, пропагандалоо, философиясын эле эмес, аны түзгөн элди, анын салымын көрсөтүү зарыл.

Память деген орус тилиндеги түшүнүктү кыргызча эс деп которсо болор. Кыргызча акыл-эс деген түшүнүктөрдү орусча разум-память, разумная память, умная память деп которуу одонороок. Демек, кыргыз тилинде эсти акылга байланыштырат жана эс түшүнүгү бир жагынан память, экинчи жагынан разум түшүнүктөрүнө жакын. Эсиңдеби – помнишь, эсиңде бекен – в разуме деген сөз айкаштарынын этимологиялык маани, байланышы ар түрдүү. Ошентип, эс деген түшүнүк память деген түшүнүктүн маанисине бирде жакын болсо, бирде алыстап кетет. Эстелик деген түшүнүктүн уңгусу эс, мүчөсү -те, -лик; памятник деген түшүнүктүн уңгусу память, мүчөсү -ник. Мында жакын. Ал эми эс-учун билбей жатат, эстен танды деген түшүнүктөр орусча потерял сознание делип которулса, эс түшүнүгү орус тилиндеги сознание (аң-сезим) түшүнүгүнө жакындап кетет. Народная память – эл эси деп которуу адатта анчейин жакын эмес, элдик эстелик десек, народный память болуп мааниси өзгөрүп калат. Бул түшүнүктөрдү кантип философияга жакындатууга болот? Акыл-эс, эс (эстөө) бул аң-сезимге байланышат. Эс болбосо аң-сезим

жок, ал эми эстин негизи эстөө түшүнүгү менен байланышта. Адамдар реалдуу дүйнөнү беш сезүү органдары аркылуу кабылдайт. Кабылдоо (ощущение) сезүү органдарысыз болбойт. Сезүү органдары аркылуу реалдуу дүйнөнү кабылдоо баш мээдеги чоң жарым шардын кабыкчасы аркылуу пайда болот. Кабылдоо чоң жарым шардагы козголууну, кабыл алууну, мээдеги ячейкаларга жайгаштырууну кабарлайт.

Баардык психологиялык тарыхый процесстерди талдап-тактап келсек, алар мезгилдештирүүгө келип такалат. Мезгилдештирүү этиштин үч чагы менен учур, өткөн, келер (болор) чактар менен башталат. Учур чак азыркы мезгил. Ал өткөндү жана болоор мезгилди бириктирип турган ортодогу көпүрө. Учур чак «бул жерде» жана азыр, келер чак «анан», өткөн чак «эбак эле» деген сөздөр менен коштолот. Убакыт кайрылгыс, ал өткөндөн болоорго жылат. Өткөн, азыркы, болоор убак коомдук эстин таасири менен байланышпайт, үндөшпөйт. Өткөндүн жана болоордун азыркы мезгил менен байланышы жана жылышы адамдын келечекке умтулуусу, анын өмүрү жана жашоосу. Коомдук эстин өткөндө, учурда жана болоордо жандуу тарыхый процесстер менен бирдикте аракеттенүүсү аны антиквардык абалга алып келбестен, коомдун чыгармачылыгынын өсүүсүнүн негизин түзөт. Учурдагы мезгил бул коомдун белгилүү муундарынын жөндөм-шыктарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн жүзөгө ашырылуучу маалы. Учурдагы мезгил бул акыл ойлоп, ой-жүгүртө билген жана туюп-баамдай алган адамдардын адегенде өзүндө, анан башкалардын эсинде каларлык иштерди жаратуу жана жасоо шансы. Ишмердүүлүктөн учур чак өткөн чактын аркасында бааланат, анткени ал өткөндү улантуунун жана болоордун базасы. Учурдагы мезгил руханий-интеллектуалдык мейкиндик, ал коомдук эс-акылдын түп-тамырын бекемдеп турат.

Коомдук эс-акыл инсандардын, элдердин жашоо жөндөмүн жана ага ылайык рухий-интеллектуалдык арсеналын түзөт. Ошого жараша инсандын жана коомдун фундаменталдык мамилеси адамдын жана тарыхтын маңызын издей турган сыноо талаасы болот. Коомдук эс-акыл формасы боюнча универсалдуу, мазмуну боюнча конкреттүү. Ошол үчүн ал ар дайым тарыхый-конкретика, улуттук жана индивидуалдык (жеке) мазмун менен толуп турат. Бул эс-акылдын төмөнкүдөй үч деңгээли бар: глобалдуу (жалпы адамзаттык), коомдук-таптык

(улуттук), индивидуалдык (жеке адамдык). Бул деңгээлдерде эс-акыл принциптүү өзгөрүүгө, өнүгүүгө жетишет. Индивидуалдык (жеке адамдык) деңгээлде адамдардын адамдык сезими жана санаттары өсөт; таптык-социалдык деңгээлде улуттук аң-сезимдин эң жогорку деңгээли пайда болот; адамзаттык деңгээлде интеллектуалдык, маалыматтык, агартуучулук процесстер коомдук системаларга түп-тамырынан бери таасирин тийгизет. Булардын баары биздин коомдо пайда болуп, өсүп, кыргыз тарыхынын философиясын мүнөздөй турган факторлор.

Ушундай өзгөрүүлөрдүн таасиринен «мен киммин?», «мен кайдамын?», «эмне үчүн жашайм?» деген суроолор эске салынып, жалпы улуттун (элдин) алдына «Биз кимбиз?», «Кайдан пайда болгонбуз?», «Эмне үчүн жашаганбыз?» деген суроолорду коюп, жооп берүүгө мажбурлайт. Азыркы мезгил бул суроолорго глобалдык талап койду: «Биз келечекте ким болобуз?» ушул суроолорго жооп издеп машакаттанган инсан күнүмдүк турмушту баалай жана пайдалана билиши керек. Күнүмдүк турмуш – бүгүнкү күн, ал бир гана жолу болот, кайра кайталанбайт. Эгерде акыл-эс менен бул күндү пайдалансак, адамзаттын «бейишине» дагы бир кадам таштайбыз. Бул – сенин адамзатың, элиңдин тарыхына кошкон салымың, тарыхтын бир үзүмү, бир бөлүгү. Мындай бөлүктүн артында, сиздин артыңызда ондогон, жүздөгөн, миңдеген жылдар жана ошол жылдарда өмүр кечире турган неберечөбөрөнүз, укум-тукумунуз, урпактарыңыз турат. Ошентип, өткөндү жана болоорду баалагыңыз келсе, учурдагы иштердин, процесстердин биздин өзүбүздөгү, «кара курсактын» камы үчүн болгон маанисин эмес, келечекке пайдасын тийгизер, өткөндөн кийин эстелип калаар мааниси жөнүндө ойлонушубуз керек. Тарыхтын философиясын үйрөнүү менен биз жалпы ата-бабаларыбыздын укмуштуудай баалуу жана бийик иштеринин үлгүсү менен таанышабыз. Биз аларды азыркы күндүн өңүтүнөн баалай, аларга суктанып, сыймыктанып, «эмне үчүн мен ушундай ишти жасай албайм» деп изденебиз, иштөөнүн жолун жана ыкмасын таап, ишибиздин үлгүсүн, үлүшүн элибизге сыймык менен тартуулоого аракеттенебиз, ошентүүгө тийишпиз. Ошондо биз элибиздин улуу ишинин катышуучусу, түзүүчүсү болобуз. Кеменгерлер, акылмандар, баатырлар бизге укмуштуудай, кол жеткистей көрүнөт, биз алардын алдында тизелеп, башыбызды ийип турабыз. Укмуштуунун алдында адам тизеле, сыйын, сыймыктан,

ырахаттан, акырында бутуна туруп, ким экендигинди көрсөт. Бул – азыркы ар бир адамдын милдети. Кыргыз тарыхынын философиясын алып жүрүүчү дулдул Тайтору. Аны бизге бабабыз Манас, Умай эне-биз Каныкей керээз кылып калтырган. Ал – ар бир кыргыздын энчи-си. Ар бир кыргыз Тайторуга минип, Каныкей кошкон чоң жарышта катышкан чабандес. Мына, тоодон тоону ашып, жетер жерине жакындап келе жатыр. Эки тизгин, бир чылбырды балаңа бер, өбөктөп атка мингиз, колуна камчыңды карматып: «ак жолуң ачылсын» деп батаңды бер. Балаң дагы чаба берсин Тайторуну. Адамдын аты ары-байт, атанын баскан жолун бала улантат.

Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. № 2 фрагмент

Кыргыз философиясынын тарыхын алып карасак анда философиянын аты, жыты бар, заты жок болуп калат экен. Чыныгы философиялык чыгармаларды, аларды жараткан адамдардын атын, жылын табуу кыйын, алар жок. Бирок, муну менен философия да жок, болгон эмес десек таптакыр эле чындыктан алыс болуп, нигилисттердин кейпин кийип, өзүбүздү өзүбүз басынтат экенбиз. Эгерде, биз биздин философияны эл жараткан, ал философия элдин тарыхында болгон жана бар десек, философияны дагы, философияны түзгөн элди дагы, анын рухун, дилин аттын кашкасындай ачык көрсөтүү жана элди, анын философиясын үйрөтүү, пропагандалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болубуз жана биздин аракеттен эч ким кемтик таба албайт: эл – тарыхтын жаратуучусу жана анын устаты, демиургу.

Кыргыз элинин философиясынын тарыхын тарыхты мезгилдештирүүнүн нугуна туураласак, 1-вариант боюнча алгачкы, кул элөөчүлү, феодалдык, капиталисттик, коммунисттик коомдордун философиясына ажыратууга туура келет. Анда биздин философиянын тарыхына кул элөөчүлүк, капиталисттик коомдордун философиялары кирбейт. Бул доорлорду кыргыз эли басып өткөн эмес, ал эми социализмдин философиясын киргизүү кыйын. Ошентип, биздин философиянын тарыхы дээрлик феодализм менен чектелип калуу коркунучуна дуушар болот. Марксисттик тарыхты мезгилдештирүүнүн экинчи вариантын алсак, кыргыз философиясынын тарыхы бардык көрүнүшү менен балбылдап чыга келет. Анткени, кыргыздар тарыхка чейин (жапайычылык) мезгилде өз ара өнүгүүнүн, ички консолидациясынын

элегинен жакшы өтүп, бирден бир күчтүү эл катары тарых алдындагы (варварчылык) мезгилге кадам таштаган. Эл варварчылыктын өтө ыңгайсыз – көчмөн турмуштук формасын тандап алган. Адатта көчмөн эл бакубат жашаган элге канатташ конуп, бир эле түнү анын малын тийип, байлыгын тоноп, алар баш-учун жыйгычакты кырды кыдырып, тоодон-тоого көчө качууга үлгүрүшкөн. Ал үчүн эң абалы турак жайлары – боз үйлөрү ага ылайыкталган. Боз үйлөрдү оңой чечишкен жана тигишкен. Алар үчүн тоолор табигый чеп болгон, тоолуу жерге оңой жашынышкан жана оңой коргонушкан. Бийиктен таш уратып жиберип, миндеген куугунчуларды токтотуу же жолду бөгөп коюу мүмкүнчүлүгүн ТОО берген. Варварчылыктын мааниси коомдук өндүрүш өскөн сайын төмөндөй берген.

Кыргыз тарыхынын философиясы элдин эс-тутуму менен тыгыз байланышта. Ошондой болсо дагы, бул түшүнүк коомдук илимдерде жеткиликсиз үйрөнүлгөн, эң аз изилденген категория. Бул категорияны социалдык психология окуса, изилдесе болмок. Бирок, анда да бул категорияга изилдөөчүлөрдүн колдору тие элек. Кол тийбегендиктин ары жагында өбөлгө болуучу базанын али да болсо түзүлбөгөндүгү, илимий аргументтештирүүнүн жоктугу, анын үстүнө категориянын табиятынын борпондугу, көп кырдуулугу жатат. Биз бул жерде элдик эс-тутумду тарыхтын философиясынын, тактап айтканда, кыргыз элинин тарыхынын категориясы катары кароого аракет кылабыз. Бул категория аркылуу кыргыз элиндеги коомдук-экономикалык айлампардын, кыргыз элинин рухий дөөлөттөрүнүн лабиринтинин ачкычын табууга болчудай. Кыргыз эли эң байыркы элдерден болсо дагы, элдик эс-тутумдун архитектуралык каркасы болгон анын тарыхы ар кандай жамаачылардан, үзүндүлөрдөн, жекече эпизоддордон, фактылардан жана маалыматтардан түзүлгөн. Кыргыз элинин эс-тутуму илимий жактан көлөмдүү, перспективалуу жана көп кырдуу категория. Ошол эле убакта бул категория жалпыга таандык жана чогултуучу башталмага ээ, көп нерселерди жалпы биримдикке жыйнаган, психикалык, тарыхый, методологиялык башталмалардын баарын өзүнө бириктирген категория. Ушул категория кыргыз элинин тарыхына убакыттык-мезгилдик, сапаттык-сандык мүнөздөмө берет, үзгүлтүктүү жана үзгүлтүксүз, үрп-адаттык жана новациялык, эски жана жаңы, илгерки жана азыркы процесстерге байланышты жана системаны түзөт. Тарыхый эс-тутум компенсациялоо законунун

негизинде түзүлөт. Эгерде эс-тутум – жаратылыштын укмуштуудай белеги, адам мээсинин өзгөрткүч сапаты жана болуп көрбөгөндөй касиети болбогондо, көп нерселер унутуунун дүйнөсүнө, тарыхтын «архивине» кетмек. Элдин философиясындагы эс-тутум болбосо, адамды адам, инсан, элди тарыхтын түзүүчүсү кылган элдик ишмердик болмок эмес.

Элдин эс-тутумундагы информациялык-мазмундук башталма философиялык-дедукциялык бирдик болот жана элдин эс-тутумунда сакталат. Элдин эс-тутумундагы баардык компоненттер компьютерлердин информациялык базасын же адамдын баш мээсинин чоң жарым шарындагы кабыкчасына чагылдырылган фотографияны элестетет. Эл керек учурда өзүнүн «компьютеринен», «фотографиялар жана көчүрмөлөр» сакталуучу жайынан тийиштүү нерселерди чыгарат жана аны өзүнүн өсүүсү жана өнүгүүсү үчүн пайдаланат. Муну биз элдин тарыхый-философиялык эс-тутуму дейбиз.

Кыргыз элинин тарыхый-философиялык эс-тутуму бай жана кенен, анын тамыры байыркы мезгилге чейин кетет, баалуу жана зарыл нерселерди өзүнүн кенканасында сактайт. Кенкана тарыхый фактылар, хронологиялык окуялар, материалдык жана рухий байлыктар, б.а. адамдардын тарыхый жалпылыгынын эмне басып өткөн жолу, аткарган иштери, чогултканы, чогултуп жатканы, баардык болгону сакталат. Элдин кенканасында топтолгондорду изилдеп келип, элдин акыл-эсиндегилерди кабылдоо менен урук, уруу, улус, улут, эл, шаар (калаа), айыл (кыштак), бай-манаптар, букара ж.б. түшүнүктөрдүн чектерин, өзгөчөлүктөрүн тактайбыз. Элдин көңүл коюу менен изилденген акыл-эси бизге жандуу жаратылыш жана материя, адам жана коом, баатырдык жана бийиктик ж.б. жөнүндөгү эң керектүү жана пайдалуу материалдарды берет.

Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. №3 фрагмент

Тарыхты эл жаратат, элдин тарыхынын өз нугу, жолу, тагдыры, философиясы бар. Кыргыз тарыхынын философиясы Калгулдан мурунку мезгилден башталып, орус эли менен кыргыздардын кошулуусуна күмөн санаган Калыгул карыяга жетип, андан ойдон дөңгө, тоодон сууга көчүп-конуп олтуруп, Акаевге келген. Акаевден азыркы мезгилге чейин айласын анда-санда тапкан болуп, азыркы күнгө

чейин созулуп жаткан узун жол, бул биздин элдин тарыхы, ошол тарыхтын философиясы. Бул жол татаал, анын ашуулары, белдери, чөлдөрү, ой-чункуру көп. Бирде аска тоону баскан ашуу болсо, бирде бөксө тоону бойлоп, тасмадай тартылган түздүктөн өтөт, өзөндөн талаага жетет. «Деңиз жээгин тегерене жүгүргөн ала дөбөт» деп бекеринен атаган эмес өз чыгармасын Чыңгыз Айтматов. Биздин тарых ошол дөбөткө окшоп да кеткенсыйт.

* * *

«Кыргыз турмушу», «кыргыз турмушунун тарыхы», «кыргыз тарыхынын философиясы», «кыргыз» деген түшүнүктөр кыргыз улутундагы пенде менен байланыштуу. Кыргыз кыргыз болгонунан бери кыйла кылым тогошту, эл өзгөрдү, жер өзгөрдү. Биздин ата-бабаларыбыз бир кезде Монголиядагы «Кыргыз нур» аттуу көлдү, Орхон дарыясынын жээгинде жайгашкан жерин, «Кыргыз көрү» деген мүрзөсүн калтырып келсе, анан Алтайды, Саянды, Энесайды, Кара-Тоону, Ала-Тоону мекендеген. «Эне сүтү жыттанат, Энесайдын бойлоору, ата жыты жыттанат, Алтай, Саян тоолору» деген байыркы кыргыздардын оозеки ыры азыр дагы ар бир кыргыздын оюнда, эсинде, сезиминде жаңырып турат. Ал ыр мекендин учу-кыйырын тактоого, талдоого көмөк көрсөтөт, учук улоого жардам берет.

Александр Македонский (Искендер Зулкарнайн) белгилүү философтордун патриархы Аристотелден сабак алып, тарбияланганы маалым. Ал Македонскийди «Сен Рим империясын түзгөн император болосуң. Ал үчүн сенде эбегейсиз байлык болушу керек. Байлыкты жок кылууга, сатууга, кимге кааласаң ошого берүүгө укугуң болот. Император болгондо, көрүнгөн иш менен алек боло бербе. Сенин иштеген ишиң бирөө гана – империянын чек арасын кеңейтүү. Чек араны канчага кеңейтсең, ошончо атагың чыгат» – деп окуткан дешет. Александр Македонский Рим империясын түзүп, өзүнө белгилүү бүткүл дүйнөнү багынтуу менен атагы чыккан. Ал империализмди калыптандырган биринчи архитектор, куруучу болгон. Дүйнө ага өзүнөн-өзү эле багынып берген эмес: каршылык көрсөтүүлөр, катуу кармашуулар да болгон, аларды жеңген. Ошолордун көрүнүктүүсү кыргыздар болгон деген имиш ушул күнгө чейин эл оозунда, Кытай, Иран тарых санжыраларында кездешет.

Кыргыз тарыхынын философиясын иликтөө, изилдөө татаал жана жооптуу иш. Кыргыз турмушунда алтындай жалт-жулт эткен көрүнүштөр, актай барактар, ак тактар арбын. Анда кыргыздардын кээде асманга атылган ылаачындык канат каккан, кээде турмуш балчыгына батып алсыраган, алы кеткен мезгилдери бар. Алардын баарына текши учук улоо кереметтүү дагы, касиеттүү дагы иш. Ал учук эл оозунда сакталып келе жаткан санжыралардан, оозеки чыгармалардан, өз жерибиздин жана башка элдердин архивдеринен, атагы карт тарыхта калган, калеми күчтүү окумуштуулардан башталат жана тарайт. Ошолордун биринде илгери-илгери жер алгандан, сел алгандан кийин 40 кыз, бир сары дөбөт калган деп божомолдонот экен. Ошол сары дөбөттөн кырк кыз төрөп, кыргыз пайда болуптур деген имиш дагы ар кимдин оозунан чыгып кетет. Бул туура эмес, бул – кыргыз элинин намысына шек келтиргендик, чындыкты бурмалагандык. Мындай бурмалоолорду түп-тамырынан бери жоготуу – ар бир кыргыздын милдети. Кыргыздарда «Адам ата, Обо эне» деген сөз бар. Кыргыздар башка элдердей эле, Адам ата менен Ева энеден тараган, Обо – Ева эненин кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган трансформациясы. Биздин түпкү атабыз Адам, алгачкы энебиз Ева. Биз бардык элдер сыяктуу эле бир ата бир энеден туулуп, бир уядан учканбыз. Биздин эч кимден артыкчылыгыбыз да, кемчилигибиз да жок, бир укуктуу, дээрлүү, тектүү элдерденбиз. Демек, биз малдан жаралганбыз, болгондо да иттен сары дөбөттөн деген сөз келжиректик.

«Варвардык тарых алдындагы мезгилде кыргыз эли кубаттуу элдерден болгон экен» деп божомолдоого негиз бар. Ошол мезгилге эң мүнөздүү көрүнүш – өзгөлөрдүн мал-мүлкүн талап-тоноо. Кыргыздар атка минип салгылашууда айрыкча бөтөнчөлөнгөн. Астында аты, колунда найзасы, камчысы, же союлу болсо, ал кимден болсо да кайра тартпайт. Жөө адамдын кыйласын кырып таштоого кубаты жетет. 60 атчан болсо 600 адамдын алын кетирип, мал-мүлкүн чаап алууга жетишкен. Эртеси, чабылган эл эсине келип, кыргыздарды издешип, эч таба алган эмес. Алар түн ката журт которуп, башка жакка көчүп кетишчү экен. «Орхон-Енисей тексттеринде» (Фрунзе, 1982, 60-62-беттер) мындай деп айтылган: «Кырк (артык) жети жолу жортуулдадык, жыйырма жолу сунгу сунуштум (найза сайыштык), Теңир жалгаган үчүн элдүүнү элсиз, камдууну камсыз, жоону пас (жок) кылдык, тизелүүнү бүктүрдүк, баштууну жүгүнттүк».

* * *

Кыргыздар кайдан чыккан, кайда бара жатат? Биздин түпкү тегибиз гунндар (хунндар) болгон дешет. Алардын бириктирген ордосу болгон экен. Гунндардан ушул күнгө чейин келе жатканы Хунгария (Венгрия) мамлекетинде туулдар тарап, алар да ордо түзүшүптүр. Андан соң Монгол ордосу пайда болгон экен. Алардан тараган бир тармак түрктөр дешет. Түрктөрдөн кийин угуздар (өгүз), андан кийин кыргыз пайда болгон имиш. Кыргыздардын каганаты мезгилинде чоң, күчтүү мамлекеттерден болгон экен.

Кыргыз элинин коомдук-саясий түзүлүшү болуптур. Топ, айыл (семья), топ-топ биригип, аймакты (уймакты) түзүптүр. Уймак (род) биригип, тайпакты (тайпа – племя), тайпалар биригип, урууларды (народности), уруулар биригип, улустарды, улуттарды (нация) түзүшкөн экен. Улустар азыр да монголдордо, буряттарда, хакастарда, ойроттордо бар. Ал эми тофа деген эл тайпа деген сөздөн калса керек.

Айылды – ата, аймакты – ак сакал, тайпакты – бай, улусту – хан башкарган. Хандардын ханын кыргыздар – каган, монголдор – чыңгыс дешкен. Мамлекеттик бийликтин негизин теңир (теңдик – справедливость, равенство) түзөт дешкен биздин ата-бабалар. Ошондон «тең-теңи менен» деген өңдүү элдик макалдар, «кудай-теңир жалгай көр» сыяктуу каалоо-тилектер чыккан.

Мамлекет менен коомдун байланышы батышта жана чыгышта өзгөчө болгон. Батышта коомдон – мемлекет келип чыккан, мемлекет жарандык коомду өстүргөн жана өнүктүргөн. Мемлекет пенделерди, коом пенделер аралык укукту тейлеген (иреттеген). Батышта жарандык коом менен мамлекетти айрып кароо байыркы Афинадан, Спартадан, Рим доорунан башталат. Ал эми чыгышта, түрктөрдө «мемлекеттик коом» деген түшүнүктөр айрылгыс синонимдей.

* * *

Баса айта кетер нерсе, кыргыздар жапайычылык, тарыхка чейинки мезгилдерде алдыңкы адамдардан болушуп, жаратылыштын кубулуштарына ыкчам ылайыкташып, ата-бабаларынын жолун жолдоп, ишин уланткан уюштуруучу элдерден болгондой. Булардын баары кыргыз элине тарых алдындагы мезгилге, жапайычылыкка белсемдүү

кириш үчүн жол ачкан. Жапайычылыктын негизги жобосу жунгли закону: мен кожоюн, сен малай, сен кожоюн, мен малай, кимдин башы күчтүү болсо, ал бийликтин да, байлыктын да көсөмү. Жапайычылыктын негизи өсүү, өнүгүү принциби – башкалардын мал-мүлкүн талап-тоноо.

Бул мезгилдин табышмактарын, заң-закондорун биздин ата-бабабыз аябай жакшы түшүнсө керек дегенге негиз бар. Талап-тоноо башкалардын мал-мүлкүн аз күч сарп кылып тартып алуу оной-олтоң иш эмес. Ал үчүн ар кандай нерсе сыяктуу эле, мунун да ыгын таба билүү керек. Кыргыздар бардык турмушун, варварчылыкты өз кызыкчылыгына колдонуу үчүн багындыра билишкен.

* * *

Кыргыз турмушу, тарыхы... Бул өзүнчө эле бир опол-тоодой көрүнүш. Кыргыз элинде «бетеге кетет, бел калат, бектер кетет, эл калат» деген накыл кеп бар. Канча бетеге, бектер кетип, канча бел, кайсыл эл калды? Бетеге жыл сайын бүрүн күбүп, бир ордунда кылымдар турган белге жыл сайын жаңы чөп чыгат. Түндүктөн түштүккө карай калкыган турналардай болуп, бектер куйрук улаш өтө берди, өтүп жатат, өтө берет. Кыргыз эли турмуш улап, учу узарып, кыйыры кеңейип, эл тамыры тереңге сүңгүп, келечеги кеңейгенсийт. Кыргыз турмушу, тарыхы жөнүндөгү кеп башаты б.з.ч. XXX кылымдардан башталат. Анын алгачкысын кой үстүндө торгой жумурткалаган доор деп калат кыргыздар. Тарыхты мезгилдештирүү принцибине такаганда, бул мезгил тарыхка чейинки турмуш, жапайычылык. Бул турмушта кыргыздар белсемдүү эл болуп, уруучулук-улуттуктун коломтосу калыпташа баштаган, уруктар пайда болгон. Ар бир урукту ата баштап, башкарып келген. Ал кездерде ата сөзү ар бир адамга ыйык дагы, бийик дагы болчу. Аткарылбаган ата сөзү болгон эмес.

Уруктан урууга өтүү кыргыз турмушундагы орчундуу мезгил болгон. Уруктар уруу менен, адегенде туугандык принципте бириксе, феодалдык коом аларды территориялык принципте биригүүгө алып келген. Кыргыз урууларынын бул кездеги бириктирүүчү саясий күчү аксакалдардын бийлиги. Адегенде, «аксакал» деп ар бир уруктан чыккан, акылдуу, токтолуп, жашы улгайган уруктардын атасын, аталардан тандалып урууларга урук кызыкчылыгын жүргүзүү үчүн

жиберилген карыяны айтышса, кийинчерээк мындай функцияны бийликке эгедер болгон ар бир адам аткара баштаган. Ошентип, кыргыздардагы «аксакал» наам, түшүнүгү демографиялык түшүнүктөн, саясий сословиелик түшүнүккө айланган. Бул процесстер кыргыз турмушунда феодалдык коомго, варвардык мезгилге мүнөздүү.

Кул феодалдык доор – варварчылыктын анабашы, таптык коомдордун кыргыздардагы башталмасы. Кыргыз турмушунда бул мезгилде жаңы көрүнүш пайда болот. Ал улустар жана хандардын, бектердин анын үстүнөн болгон бийлиги. Хан, бектердин пайда болушу менен ак сакалдардын бийлиги алсырай баштайт. Бул мезгил кыргыз турмушундагы феодализм, же айкөл Манастан кийинки учур. Уруктардын, уруулардын кандай өнгөнүн, өскөнүн «Манас» эпосу баяндаса, улустар жөнүндөгү, алардагы уруу-уруу болуп алып, туугандар менен туугандардын кырчылдашкан согуштары, кармашуулары тууралуу кабарларды «Семетей», «Сейтек» баяндайт. «Жаңыл Мырзадагы» окуялар дагы бул тууралуу көп ойлорго көмөк болот.

* * *

«Турмуш» кыргыз элинин түшүнүгү. Ал философиядагы «бытие», «человеческое бытие», «существование» (тиричилик) деген түшүнүктөргө жакын, жакташ, талапташ. Турмуштун табигый, тарыхый типтери, түрлөрү, формалары бар. «Турмуш» (родовой же типовой) -унгу, «кыргыз турмушу» (видовой) -туунду түшүнүк. «Шаар турмушу», «айыл турмушу», «элет турмушу» десек, анда ал турмуштун формалары. Турмуштун формаларына «улуттук турмуш», «улустук турмуш», «уруулук турмуш», «уруктук турмуш» д.у.с. кирет. Мындан тышкары «коомдук» жана «жеке» турмуш бар. Коомдук турмуштун субъектиси адамдардын коомдук, тарыхый жалпылыктары, жеке турмуш ар кыл, ар бир адамга тиешелүү. Ар бир турмуштун типтери, түрлөрү, формасы, өзүнчө мазмунга, мааниге ээ жана өз ара айырмаланып турат. Алардын субъектилери адамзат жана андан тараган маңыздуу жана жалпылануучу социалдык көрүнүштөр.

Кыргыз турмушу кыргыз элин, кыргыз кишисин жаратты. Кыргыз эли, кыргыз кишиси кыргыз турмушунун субъектилери, каны, жаны, аны өнүктүрүүчүлөр жана өстүрүүчүлөр. Кыргыз кишиси, кыргыз эли рухий, биофизиологиялык өзгөрүүлөргө кыргыз турмушунун

таасири аркылуу өттү. Алар бир мезгилде токойдо жашашып, өңдөрү сары, көздөрү көк болсо, кийин токойдон тоолорго, чөлдөргө сүрүлүп, социалдык-биологиялык мимикрияга дуушар болушкан. Көк көздөр, сары каштар менен сары чачтар карайды. Ал тургай апакай тери өңүн өзгөртүп, кара сур түскө өттү. Булардын өздөрүнө тете сөздөрү да өзгөрдү. Учү-кыйырына көз жетпеген токой, түздүктөрдөн, дарыя көлдөрдөн көчүп, кыргыздар тоо таянып, орун алышты. «Көчкөн журттун кадырын, конгон журтта билерсиң» деген кыргыздын накыл кеби, балким, ушул учурдан калса керек. Байыркы кыргыздар Сибирден кетип, Ала-Тоону аралай конуш алган мезгил – кыргыз тарыхынын татаал баптары, кыргыз тарыхынын кайгылуу музыкасы. Ата мекен тууралуу ностальгия, сезимди ойготуп, кулактан жүрөккө, жүрөктөн жүлүнгө жеткен мезгилден жаралган ырлар, музыка, санжыралар, жомоктор айтып түгөткүс.

Кыргыз турмушу, болмушу – кыргыз мемлекетинин уюткусу, көрөңгөсү. Мамлекет кыргыз турмушунан пайда болсо, менталитет анын каймагындай калкып турат. Кыргыз турмушу кыргыз мамлекетинин негизинде анын ыгы, сону, удулу менен өнөт, өсөт. Бул өнүгүүнүн башы б.з.ч. 3-5-кылымдан 1-кылымга чейин болсо, акыры XXI кылымдын босогосун аттап, үчүнчү миң жылдыкка кирип, алдыга адымдап кадам таштоодо. Кыйла кылымдар бою кыргыздардын турмушунун, жашоосунун көркүн чыгарган себептер болгон жана кала берет. Кыргыз турмушу дайыма эле алга жылуу, түз жана бийиктикке көтөрүлүү менен мүнөздөлө бербейт. Кыргыз турмушунда көк мелжиген аска-зоону аралаган, көз кайкыткан тоо-талааларды тепчип өткөн тар жол, тайгак кечүүлөр бар. Алар бирде асканын чокусуна алып барып, булут аралатса, бирде үнкүргө, ор сыяктуу мүшкүлгө түшүрөт. Кыргыз турмушу жандырмагы оңой менен табылбай турган табышмактай татаал көрүнүш. Кыргыз турмушу кыргыздар менен бирге жаралган. Турмуш удулуна карата кыргыз кыргызчылыкка кеткен, тайгактан, ашуудан ашып, ак кар, көк музду баскан. «Улуу тоого чыккан барбы, улардын үнүн уккан барбы» бул кыргыздын элдик ырынан үзүндү. Улуу тоого чыгуу бул турмуштун иргегинен өтүү, анын кыйын кезеңин жеңе билүү дегендик. Адам жашоо үчүн билбейт, билиш үчүн жашайт. Турмуштун чокусу илимдин чокусуна тете. Ошондуктан турмуш элегинен бардык эле адам өтө бербейт, өтсө дагы турмуш сабактарын тиешелүү деңгээлде өздөштүргөндөр

анча деле көп эмес. «Чоку болот тоолордун бийик жери, чокудай бол кыргыздын жигиттери» бул ыр саптары акын А.Осмоновго таандык. Бул да болсо, тоолордун кыргыз көрүнүшүнө, кыргыз элине, кыргыз адамына, анын нарк-насилине тийгизген таасири.

Варварчылык кыргыздарды, кыргыз элин жалкоолукка, көп жана маалсыз, табылганды чабылгандай ичип-жешке үйрөткөн. Чабылып алынган оокат бекер, асмандан түшкөндөй кабыл алынган. Ошондуктан, кыргыздар тамак-ашты кандай тапса, ошол эле жерден ичип-жеп алып кете беришкен. «Кедейдин бир тойгону – орто байыганы» мунун өзү бара-бара кыргыздарды аз иштеп, көп тамактанууга, кара курсактын кулу болууга түрткөн, тарыхка, тарых алдындагы мезгилдин сазына терең матырган да мезгил болгон. Бул мезгилдин кыргыз турмушуна тийгизген таасири күчтүү болушуна негиз көп. Аз иштеп, көп эс алуу, тамактануу, азыркы мезгилге чейин аш-тойлордо сакталып келүүдө. Турмушка туура маани берүүнүн жана ага жаңылык киргизүүнүн ордуна, кара курсактын камын көрүүнү, айрым адамдар жашоонун максаты катары кароого көнүшкөн. Кедейдин бир тойгону – орто байыганы» деген ылакаптын чыгышы да ушуга байланыштуу. Мындай көрүнүштөр али да болсо кыргыз адамын муунтууда, кендирип кесүүдө. Бул сыяктуу көрүнүштөр менен кыргыздар күрөшүп келген. Эгерде, адам бир күндө өз тамагын актагандай жумуш жасабаса, ичкен-жегени макүрөө (арам) болот деген да бекер жеринен айтылган эмес. Арам тамакка кызыгуу, «жатып ичерликке» маашыр болуу, ага кызыгуу алмустактан бери эле айыпталып келе жатат.

Орустардагы Обломов атактуу Гончаровдун адабий кейипкери. Ал кейипкер бүткүл орус элинин табиятына таандык, алар Обломовду, обломовнинаны жек көрүшөт, шылдыңдашат: анткени жатып ичер жалкоо терс кейипкер, Гончаровдун адабияттагы табылгасы, сейрек кездешчү табылга. Ал эми биздечи? Кыргыз турмушунда Обломовдор бирөө-экөө эле эмес, өзүнчө эле катмар, социалдык тип. Аларды «манаптар» деп аташкан. Манаптар төшөктү 10-15 катар салдырып алып, күнү-түнү менен жатчу. Ал эч жумуш иштөөчү эмес. Ал түгүл тамак ичүүдөн да эригип, аны ичер-ичмексен болуп, оозуна кашык менен башка бирөөнүн тамактандырганына корстон болушчу. Аны өзү эле эмес, көргөн- билгендердин баары макташчу, «бул элдин манабы бар экен, анын төшөгү он-жыйырма катмар, тамакты өзү ичпейт экен. Анын тамак ичирүүчү кишилери мынча экен», дешип даңазалашчу.

Кыргыздар манаптарды ашкерелемек турсун, тескерисинче, макташчу. Ал жөнүндө мактоо айтышып, оң маанидеги аура түзүшчү.

Ушундай көрүнүштөрдүн дагы бирөө – тамаксоолукту культка айландыруу. Өзгөчө аты чыккан тамаксоолор бир жегенде бир койдун, алтүгүл тайдын этин жеп коюшчу дешет. Албетте, күн сайын болбосо керек. Кезеги келгенде, мелдешкенде, көп этти «былк» этпей туруп жеп кетчү дешет. Жегенде, айрыкча, кыргыздар мелдешип жешкен. Кыргыздар, бешбармакты, жогорку калориялуу, майлуу тамактарды жакшы көрүшчү, ушул күнгө чейин жакшы көрүшөт. Кыргыздарда жаратылыштан калган жалкоолук бар дешет, кээ бирөөлөр. Мында белгилүү даражада чындык бар өңдөнөт. 90-жылдарда кытайлык куруучулар «Достук «мейманканасын салышкан. Ошондо социологиялык байкоо жүргүздүк эле. Бир нече жолу алынган эксперименттен мындай жыйынтыкка келдик: бир кытай куруучусу бир күндө иштеген жумушту беш кыргыз иштеп, ал эми бир кыргыздын бир суткада жеген тамагына беш кытай толук нысап кылып жан багат экен. Бул айырмачылыктан мындай тыянак чыгарууга болот: кытайлар беш эсе көп иштейт, беш эсе аз тамактанат, ал эми кыргыздар беш эсе аз иштейт, беш эсе көп тамактанат.

Бул тыянак көп нерсе тууралуу ой жүгүртүүгө түртөт. Эң биринчиси эмне үчүн мындай? Эгерде, физиологиялык табиятыбыз ушундай экен десек жаңылышабыз. Кытайлар менен кыргыздардын анатомиялык табияты бирдей эле. Кеп коомдук турмуштун түзүлүшүндө жана ага көнүшүүдө, ыңгайлашууда. Кыргыздар жапайычылык (тарыхка чейинки) мезгилде өз доорунун белсемдүү, жөндөмдүү, шылуун адамдарынан болушкан өндүү. Анткени, ошол кездеги жашоонун эң зарыл жагы тамак. Алар айрыкча ат үстүнө машыгууну өздөштүргөн. «Ат – адамдын канаты, аны минип жортуулга чыксаң жолуң болот, союп алып этин жесең оозуң казы-картага тоёт», дешкен байыркы кыргыздар.

Кыргызды учкаяк атка мингизип, колуна камчы берсең, ал жөө кишилерден бешти-онду сулатат; ылаачындай тийип, ителгидей алат, анын байлыгын, оокатын тартып алып, учкан куштай зуу коёт да, тоолордун арасына житип кетет. Аны күндөп кууп, айлап издесең да, дайнын таппайсың. Ал эми өзү тоого, зоого чыгып алып, төмөн жактан кимдер келе жатканын көрүп, байкап турат, белсемдүү жерден таш уратып коюп эле, куугандарды токтотот же жолун кан буугандай

тосуп салат. Мындай сапаттар жапайычылык, ал түгүл варварчылык мезгилде зарыл жана керек болчу: кыргыздар кыйынчылыксыз эле мал-мүлк таап, үйүндө жыргап-куунап жата беришчү. Ошондон баштап «кыргызчылык» же башка улуттардын өкүлдөрүнүн стереотибине ылайык «кыргызбайство» пайда болгон. Кыргызчылык – бул ар кандай жумушту эптеп-септеп бүткөрө салуу, ар нерсенин оңоюна качыруу, бир нерсе сатып алса, арзанын издөө, же «проблемасыз» жашоонун жөнү, ыңгайы, ыкмасы.

Кыргызчылык кыргыздарды көчмөн турмушка алып келген. Көчмөн турмуш кыргыздардын кыргызчылыгын күчөткөн, тереңдеткен, өстүргөн, өнүктүргөн ички күч тамырга азык-зат жеткирген, даам берген булак болгон. Көчмөн турмушта эч ким шаар салбайт, үй курбайт, өндүрүштү өстүрбөйт. Коомдук чарба бир жактуу, бир тармактуу болуп калат. Кыргыз турмушунда коомдук чарба мал багуу, алардын ичинен оңой багылып, асырала тургандары жылкы жана кой чарбасы болгон.

Өткөн турмуштун, көчмөнчүлүктүн залакасы азыркы мезгилге чейин кыргыздардын кендирин кесүүдө. А түгүл, эгерде көчмөндүк өссө, сактала берсе, кыргыздар, балким, жок болуп да кетмек. Анткени, ар мезгилдин аты дагы, заты дагы башка. Кыргыздар кезегинде варварчылыктын сазына батып, жата беришкен да, убакытка уттуруп коюшкан. Адамзат варварчылыктан цивилизацияга бут таштаганына көп болду. Азыркы мезгил өтө көйгөйлүү да, жооптуу да. Ошондуктан, кыргыздар башкача жашап, башка адамга айланбаса, айласы түгөнгөн абалга дуушарланышы ыктымал. Башкача жашоо таптакыр эле башка болуу дегендик эмес. Адамзаттын тарыхында такталган, орун алган тажрыйбаларды, табигый-тарыхый өсүштүн үлгүлөрүн үйрөнүү керек. Бул капитализм, капиталисттик системада, капиталисттик мамиледе кыргыздар өз ордун табышы керек. К.Маркс «Капиталда» адамдар капитализмден эле жабыр тартышпайт. Тескерисинче, капитализмдин жоктугу кээ бир өлкөлөрдүн, элдердин азабын колуна бериши мүмкүн экендигин көрсөткөн. Кыргыз элинде азыр капитализмдин болбой жатканы, биздин элди «өткөөл мезгил» деп аталган чуңкурга алып келди. Өткөөл мезгилдин чегинен жарыктыктын жышааны көрүнбөйт, элеси да «жылт» этпейт.

«Восток дело тонкое» дешет башка континенттин адамдары. Анткени, Чыгыштын өзүнчө дүйнө-таанымы, салты, шарттуу кабыл алынган баалуулук ченемдери бар. Кыргызстан Азиянын борбору, Чыгыштын бөлүгү. Ал эми кыргыздар чыгыш элдеринен, азиялыктардан. «Россию умом не понять», – деген белгилүү орус акыны Ф.Тютчев. Бул Кыргызстанга да тиешелүү. Канткен менен 150 жылдан ашык Россиянын карамагында болбодукпу. Мындан мурда деле кыргыздардын кээ бир кылыктары башка улуттардын өкүлдөрүнө табышмак болуп келген экен. Кытайлар сансыз колу менен кыргыздарды курчап алган кезде дагы, кыргыздар токтошуп, чогулушуп алып, өлөөрүнө көзү жетип турушса да, качпастан, тескерисинче, түшүнүксүз ураан чакырып, жоого качырып киришкен. Муну кечил Бичурин (атасы) жана өзү белгилеп, «акылга сыйбаган иш» деп аныктаган. Орхон түрктөрүнүн каганы Капаган, кыргыз ханы Барсбекке өзүнүн карындашын берип жакындашкысы, сөөктөшкүсү келсе дагы, ал жоо бойдон калганына түшүнбөй, «өзү жаңылды» деген тыянакка келген. (Караңыз: Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. -М., Л., 1950. – С. 237; Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе, 1982. 64-бет.) «Бул эки факт, – дейт Н.К.Асанбеков кыргыз турмушунун дилин билбегендик, бул турмушту түшүнүү проблемасын туудураарына ачык мисал». Кыргыздар жан таслим болоордун алдында да, «кандай» деп кайрылсаңыз «жакшы» деп жооп берет, же жакшы дегенди билдирип, көзүн ирмеп, өңү менен ишаарат кылат. Бул кыргыз мүнөзү, кыргыз менталитетинин бир сүртүмү, кыргыз стереотибинин көрүнүшү.

Кыргыздардын меймандостугу да адамды таң калтырат. Ата-эне баласынын тоюна соём деп бир койду бир нече күнү байлайт. Ошол күндөрдө конок келип калса, койду соёт да, бүт этин казанга салат дагы, туугандары, коңшу-колондору менен эттин баарын жеп алат. «Ой, эмне кылганың, жалгыз коюнду тоюңа жеткирбей союп салганың?» – десең, «Кудайым жалгасын, берерин унутпасын», – деп тим болот. Ага эртеңки эттен бүгүнкү өпкө жакшы. «Өсөөр эл өзүн сыйлайт, өспөс эл жатын сыйлайт» деп айтылат кыргыз эл макалында. Бирок, кыргыздар конокту өзүнөн өйдө сыйлап келген, сыйлайт. Философиянын өнүгүү жөнүндөгү закондору экөө. Биринчи закон

– диалектикалык, экинчи закон метафизикалык. Эгерде, өнүгүүнү ички күчтөр камсыз кылса, ал – диалектика, ал эми өнүгүүнү тышкы күчтөр камсыз кылган болсо, ал метафизика. Кыргыз турмушунда (тарыхында) өнүгүүнүн диалектикасы жана метафизикасы ар кандай орун алып келген, алмашкан. Тарыхка чейинки мезгилде, же жапайычылык доорунда кыргыздарда өнүгүүнүн диалектикалык закону же өсүүнүн ички күчтөрү болсо керек. Бул мезгил биздин доорго чейинки бир нече доорду, алгачкы кылымдарды камтыйт. Ушул закон кыргыздарга чоң күч берген. Ал кезде кыргыздар урук-уруу болуп жашаганы менен, аларда хандыктын, борбордук бийликтин күчү зор болгон. Борбордун буйругу урук-уруу тарабынан чагылгандай тездик менен аткарылып, ал бийлик кудайдын бийлиги катары баалануучу.

Кыргыз тарыхын үйрөнүүдө философиялык эле ой жүгүртүүнүн тизмеги жетишсиз. Ошол тизмектешкен ой жүгүртүүнүн субъектиси – кишини ойдон чыгарбаш керек. Кыргыз философиясынын өсүү этаптары адам болуу стадиясына байланыштуу. Ар бир доордун өзүнчө адамы, өзүнчө кишиси болот. «Азамат киши болуп калган турбайсыңбы» дешет кыргыздар, эгерде, көпкө көрбөй жүрүп, капыстан кечээ эле ымыркай баланын чоноюп калганын көрө калганда.

Кыргыз тарыхын үйрөнүүдө адам феноменинин өсүүсүн, трансформациясын, эволюциясын кароо, көрө билүү зарыл. Ал үчүн эл сыймыгын, эл кутун алып жүрүүчүлөрдүн эмгектерин, идеяларын сактоо, муундан муунга өткөрүү, пайдалана билүү зарыл. Мисалы, «История философии» (Краткий курс. – Бишкек, 2002) деген китепте «Махмуд Кашгари родился в селе Азир в пригороде Кашгара. Там же выдвинут его мавзолей – его называют «Мавзолеем уважаемого учителя», деп жазышат (Караңыз: 88-бет). Бул туура эмес. Махмуд Кашкари Борбордук Азиядагы орто кылымдын үч борборунун бирөө болгон Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскоон шаарында туулган. Аны менен катарлаш шаарлар Баласагын улуу акын Ж.Баласагындын, Отрар – атактуу философ, чыгармаларын араб тилинде жазган аль-Фарабинин киндик каны тамган жерлер.

Кыргыз тарыхынын философиясын түптөөдө аны адамзат тарыхын мезгилдештирүүгө шайкеш келтирип кароо, бул илимдин табиятына, нугуна туура келчүдөй. Тарыхты формациялаштыруу принциби кыргыз философиясынын тарыхына анча шайкеш келе бербөөчүдөй. Анткени, кыргыз тарыхынын философиясынын окуусу, феодалдык

мезгилдерде бир эле тилкени түзөт. Капитализм болбой калган, ал эми социализм өзүн актабады. Маркс ачкан тарыхты мезгилдештирүүнүн биринчиси тарыхка чейинки мезгил, экинчиси тарых алдындагы мезгил, үчүнчүсү чыныгы тарых мезгили кыргыз тарыхынын философиясын үйрөнүүгө ыңгайлуу. Кыргыз тарыхын үйрөнүүдө мезгилдештирүүнүн марксисттик эмес вариантын да колдонсо болот. Кыргыздар жапайычылыкты басып өтүшкөн, варварчылыкты басууда, цивилизацияга жакындап келе жатат. Кыргыздар тарых алдындагы (жапайычылык) мезгилинде дээрлик Азияда, кытайлар менен коңшу жашаган болуу керек. Алардын жарым жартысы Сибирде, Моңголияда болуп, жартысы Ала-Тоого келишкен деген божомол бар. Кыргыз эли жалпы адамзаттын бир бөлүгү. Анын тарыхы жалпы адамзаттын тарыхынан айрылгыс, ажырагыс. «Жалпы адамзаттын тарыхы», «Азия элдеринин тарыхы», «Кыргыздардын тарыхы» деген түшүнүктөрдүн байланышы жана айырмасы философиядагы «жалпылык», «өзгөчөлүк» жана «жекелик» деген категориялар менен мүнөздөлөт. «Адамзаттын тарыхы» – жалпы, «Азия элдеринин тарыхы», өзгөчө, «кыргыздардын тарыхы» – деген жеке түшүнүк. Бул тарыхтарда жалпы, өзгөчө жана жеке элементтер бар. Адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө ал жапайычылык (тарыхка чейинки), варварчылык (тарых алдындагы), цивилизация (чыныгы тарыхый) мезгилдерге (доорлорго) туура келет жана бөлүнгөн. Жапайычылык (тарыхка чейинки) мезгилге чейинки (доорго) алгачкы жамааттык коом, варварчылык (тарых алдындагы) мезгилге бардык таптык коомдор (кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик, социалисттик) кирет. Цивилизацияга капитализмдин жогорку стадиясы да кирет дешет марксист эместер. Ал эми марксисттердин пикири боюнча чыныгы тарых цивилизациядан эмес, коммунизмден, анын толук жетилген фазасынан башталат.

Азия элдеринин тарыхы, албетте, адамзаттын тарыхынан өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Бул элдин тарыхынын айырмасы территориялык (айлана-чөйрөнүн), аба ырайынын, элдердин өз ара байланышынын, карым-катнашынын, тилдин ж.б. өзгөчөлүктөрү менен калыптанат. Азиялык элдердин эле эмес, азиялык адамдын (кишинин) да өзгөчөлүгү даана эле. Азиялык адам менен африкалык, европалык, америкалык ж.б. адамдардын өзгөчөлүктөрү өзүнчө, жекече. Кыргыз элинин, кыргыз адамынын (кишисинин) өзгөчөлүктөрү жалпы адамзатка (адамга) салыштырганда аттын кашкасындай. Бирок, бул

айырмачылыктар, кемчиликтер же артыкчылыктар эмес. Алар көбүнчө тышкы таасирлердин туундусу. Ал эми уңгулук факторлор баардыгында бирдей.

Кыргыз тарыхынын философиясы. №4 фрагмент

Философияны, коомдун философиясын, философиянын тарыхын, тарыхтын философиясын, бизде, Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окутуунун эң негизги максаты алардан биздин элдин келечегине керектүү көрүнүштөрдү, кубулуштарды бөлүп алуу жана пайдалануу. Ушул максатта философиянын тарыхын, тарыхтын философиясын марксисттик жана марксисттик эмес философияны талдап келип, окуучулардын көңүлүн объективдүү шарттар менен субъективдүү факторлорду айкалыштыруунун диалектикасына бурмачыбыз. Марксисттик философия тарыхта объективдүү шарттар болгон жана болот, алардын ролу чоң жана негиздөөчү мүнөздө, ал эми, субъективдүү факторлор (адамдардын тарыхтагы ролу ж.б.) экинчи мааниде деп үйрөтөт. Марксисттик эмес философия экөөнү тең конкреттүү, тарыхый кырдаалдын фонунда карайт, кайсы кырдаалга кандай адамдын керектигине айрыкча көңүл бурат. Мисалы, экөө тең бир эле мезгилде жашашса да, XIX кылымдын монополисттик капитализмине Уинстон Черчилль, ал эми XX кылымдагы жаңыланган капитализмге Франклин Рузвельт идеалдуу лидерлерден болушкан.

Жалпы түрк элдеринин, ошонун ичинде кыргыз элинин тарыхын карап келсек, VIII кылым түрктөрдө Тон Йокук колбашчы болуп, Капаган каган бийлик жүргүзгөн, кыргыздарда Барсбек бийлик кылган мезгил айрыкча өзгөчөлөнөт. Бул өтө орчундуу жана келечекте сабак болуучу убак болгон, анда өзгөчө учурлар бар эле. Жапайычылык мезгилде кыргыз, түрк элдеринин уюткусу мыкты болуш керек. Алар адамзат варварчылыкка кадам таштаган мезгилге күчтүү эл, кубаттуу мамлекет катары киришкен. Түштүк Сибирде, Борбордук Азияда тарыхый кырдаал, объективдүү шарт эки региондун биригишин, бириктирүүнүн борбору бир эл, бир мамлекет болуусун талап кылган. Бул талапты кыргыздын каганы Барсбек да, түрктөрдүн колбашчысы Тон Йокук да так жана туура, улуттук эгоизмдин өңүтүнөн түшүнүшкөн. Булардын түшүнүктөрү субъективдүү болсо дагы тарыхтын ачкычы болучу. Эки кагандыктын калкы тең тектеш, түрк элдери

болгондугун эске алсак, бул мезгилде түрк кагандыгы менен кыргыз кагандыгы туугандыктын, кандаштыктын негизинде биригиши керек жана зарыл эле. Ошондой болгондо, түрк элдери эбегейсиз аймакты ээлеп калмак да, кийинчерээк пайда болгон Чыңгыз хандын жапырыгын ооздуктаган бирден бир жана жеке күч болмок. Кыргыздарда «эрди кудай ураарда, тууганына кас болот, ханды кудай ураарда, өз элине жат болот», «өсөөр өзүн сыйлайт, өспөс жатын сыйлайт» – деген макалдар бар. Тилекке каршы, эки кагандын тең ою Теңирден тескери, тарыхый талапка карандай каршы болду. Кыргыз каганы Барсбек түрктөрдүн кагандык наамды бергенине, ханышасына үйлөндүргөнүнө карабастан, түрктөргө каршы аракеттенди, чөлкөмдө монополияны орнотуп, гегемондукка жетүүнү каалады. Тавгачтардын (кытайлардын), түргөштөрдүн жетекчилери жашыруун сүйлөшүп, түрктөрдү талкалоого ниеттенди. «Кыңыр иш кырк жылдан кийин да билинет» – деп айтылат кыргыз эл макалында. Түрктөрдүн кол башчысы Тон Йокук Барсбектин оюн билип алып, адегенде, эң биринчи абдан коркунучтуу душман катары кыргыздарды, андан кийин союздаштардын ар бирин өз-өзүнчө жайламакчы болду. 709-жылы түрктөр Барсбекти өлтүрүшүп, кыргыздарды кырып-жоюп, анык геноцид жүргүзүштү, тарыхтагы холокосттон айырмаланбаган ишти жасашты. Борбордук Азия менен Сибирдеги кыргыздарды биротоло бөлүп салышып, кырып-жоюп, ойго-тоого кубалашты. Ошентип, кыргыздар мамлекетинен гана эмес, акылмандарынан, даанышмандарынан, журт башчыларынан, колбашчыларынан, бардык атка минерлеринен, найза көтөрүүчүлөрүнөн ажырады. Калгандарынын максаты кара курсактын камын көрүп, эптеп жан сактоо болуп калды, бет алды жакка чилче тарашты. Кыргыздарды бириктирген, чогулткан, уюштурушкан, консолидацияга алып келген күч болбоду жана болушу да мүмкүн эмес эле. Бул мезгилде туугандык, «бир элдик», мамлекетке таандык жарандыктын принциптери жокко тете болуп, борборлошуу принциби автономиялашуу, бөлүнүшүү принцибине орун бошотту. Мунун баары жүрүп отуруп, акыры мурда күчүн башка мамлекетти, сырткы душмандарын багындырууга жумшаган элди, эми ошол күчүн туугандарына багыттоого, өз ара душмандашууга, бирин-бири талап-тоноого, урук, уруу аралык жаңжалга, күрөшкө, согушка сарптоого алып келди. Эл майдаланды, уруу аралык каршылыктар күчөдү. Мурда эл уулдарын мамлекеттер аралык согушта көрсөткөн

эрдиги үчүн баатыр деп атаса, кийин уруу аралык, урук аралык кагылышта, тууганынын сазайын бергендер, аларды өлтүргөндөр, кыргандар, зордуктап малын, байлыгын тартып алгандар баатыр атанышты. Ошентип, кыргыздарда тышкы согуштар ички согуштарга айланды. Ушундай согуштардын кийинкилеринин бири жакын арада эле сарбагыш менен бугу урууларынын ортосунда болуп өткөн. Сарбагыштардын лидери, алардын ханы – Ормон, бугулардыкы – Балбай. Ал Ормондун эжесинин баласы, бир тууган жээни, орустарча айтканда иниси болгон (родной брат). Ормон Балбайды колго түшүрүп алып, терең орго салат да, сынган бутун эки күндө бир жолу кайра-кайра сындырып, мазактоочу экен. Кийинчерээк, сарбагыш-бугу согушунда Ормон колго түшөт, ага Балбай келет дагы, чолок найзасы менен табарсыкка сайып, жарадар кылат. Ормон ошондон айыкпай, жарааты кулгундап кетип өлөт.

Орто кылымдагы белгилүү болгон үч шаардын бирөө Барскоон. Анда бир эле уруктун, Бапанын балдары жашайт. Аларда да, ата-ата болуп алышып, бирине бири майда «согуш» ачып, жаңжалдашууга кызыккандар болгон.

Бул мезгилдер жөнүндө тарыхый, документтүү материалдар болбосо да, элдин эс-акылында сакталып келаткан кыйла кызык нерселер бар. Мисалы, кыргыз элинин бир уламышында Сибирдин токоюнда ата-энесинен ажырап, бешикте калган ымыркай баланы бугу мүйүзүнө илип алып, Ала-Тоого алып келген деп айтылат. Бул – түрктөр уюштурган холокосттон кийинки уламыш. Андагы идея мындай: кыргыздарды адамдардын өздөрү канчалык кырганы, бөлүп-жарганы менен, аларды аалам, табият (бугу) колдогон, сактап калган, үзүлгөнүн улаган, бөлүнгөнүн бириктирген деген түшүнүктү берет. Бул аллегория, тотемдик маанидеги көрүнүш, «адамдар, айбан билгенди билбегенибиз, айбандардай гуманизмдин бизде болбогону кандай?» – деген суроо, тарбиялык маанидеги ой.

Тон Йокуктун Барсбекти «өзү жаңылды» деп айтканга, ал түгүл согушту ачканга формалдуу болсо дагы шылтоо болуп калган. Эки түрк эли түрктөр жана кыргыздар кырылышып, согушуп жатканда, тавгачтар жана түргөштөр эки арстан тытыша берсин, биз дөңгө отуруп алып, карап туралы, бири өлүп, бири калсын, бизге калганынын сазайын бергенге жеңил дегендей өңүттө болушту. Жеңген түрк кагандыгы менен жеңилген кыргыз кагандыгында эки түрдүү

процесс жүрдү. Кыргыз кагандыгынын өсүп-өнүгүүчү тамырлары сырттан ичке, борборлошуудан автономиялашууга карап калды. Автономиялашуу улуттук деңгээлде токтоп калбастан, уруулук, уруктук деңгээлге чейин жетип, башка урук, уруу, улут, элдер менен байланыш болбой, өтө тар, жабык системага айланган. Коомдук өндүрүш дээрлик токтоп, өндүрүш үй-бүлөлүк чөйрөгө, чарба жекелик түргө өткөн. Баатырлыктын, патриоттуулуктун субъектилери майдаланып, элдик, улуттук, улустук, уруулук масштабдан уруктук деңгээлге, андан үй-бүлөлүк чөйрөгө чейин жеткен. Ушундай абалдын залакасын, мисалдарын кыргыз турмушунан, психологиясынан, иш-аракетинен азыр дагы, XXI кылымда да байкоого болот. «Кыргызчылык» деген улуттук стереотиптин категориясы. Ал негизинен бардык нерселерди эптеп-септеп, жеңил-желпи бүтүрө салуу дегендик. Кыргызчылыктын кесепетинен эл узак мезгилдер бою отурукташып, шаар, кыштак салбай көчүп жүрүштү, түрлүү-түрлүү ассортименттен турган тамак жасоодон эринишип, жалаң этти сууга кайната коюп, ага эч бир гарнир кошпой, беш бармак жасоону жактырышты, уйду, балыкты өстүрүп, убараланып жүрө-бүзбү дешип, өз туяктары менен чөп-жем таап жешкен койду, жылкыны багышты, там салгандан эринишип, тиккенге да, чечкенге да жеңил экен дешип, боз үйдө жашашты.

«Люди создают обстоятельства, а обстоятельства создают людей» – дейт Карл Маркс. Ушул жобону колдонуп, кыргыз тарыхынын философиясын, бул философияны түзгөн кыргызды (кыргыздарды) карап көрсөк, көп көрүнүштөрдөн, кубулуштардан, ырым-жырымдардан кыргыз адамдарынын ажары ачылып, бажырайып чыга келет. Кыргыздар канчалык турмуштан запкы көрбөсүн, үмүтүн үзгөн эмес, адамдык сапатын, адамгерчилик жогорку көрсөткүчүн жоготпогон, төмөндөтпөгөн. «Адам ата, Обо эне» дешет кыргыздар. Бул эмне? Бул биздин дагы бардык элдердикиндей эле алгачкы атабыз – Адам, эне-биз – Обо (Ева деген аттын кыргызчаланышы) экендиги. Кыргыздар сыйынганда «Кудай Теңир, Кудай Тобо колдой көр», – дешип, колдорун жакасына алышып, келме келтиришет. Бул болсо, «бизди Кудай эле эмес, Теңир (Хан Теңри), Тоо (Тообо) колдо», – дешип, жардамды, сактап калууну адамдардан эле эмес, улуу жараткандан, жаратылыштан күтүшкөн. Кыргыздар азыр дагы сыйынганда: «Кудай элге бер, эл ичинде мага бер» – дешет. Ошентип, эң биринчи жакшылыкты элге,

анан өзүнө каалашат. Бул – кыргыздардын өзүмчүлдүктүн сазына батпай, альтруизмди, коллективизмди бекем тутушкандыгы.

Оор шарт, кызыл-кыргын, ачкүрөө кыргыздарды өзгөчө өстүрдү, тарбиялады. Кыргыздардагы эң жакшы салттардын бири – мейман-достук, ак пейилдик, азапка түшкөн адамга чын ниетинен, эчтемени ойлобостон жакшылык кылуу. Кыргыздар бечара адам үйүнө келип, жардам сурап, мен кудайы конокмун десе, үстүндөгү жалгыз чапанын берген, балдарын багып жүргөн жалгыз эчкисин союп коноктогон, анын курсагын тойгузуп, жакасын жаңыртып, ак жолуна салган, жакшылыкты каалаган. «Баласы бар, кишилер келген үй базар, киши кирбеген, баласы жок үй мазар» – дешчү. Кыргыздар бирден-бир келечегин балага байланыштырышкан, байлыктын башы балалуу болуу деп түшүнүшкөн. Азыр дагы, аялынын боюнда бар бечарадан «Балаңды кантип багасың?», – деп сурасаң, «Кудай өзү берет, баланын өз ырыскысы өзүндө», «Баланын өз тагдыры, ичер суусу болот», – дешет. Кыргыздарга кээ бир элдердегидей кудуң-шудуң, өзүмчүлдүк, улутчулдук, бой көтөрүүчүлүк мүнөздүү эмес, карапайымдык, жөнөкөйлүк, адамдарды сыйлоо, аларга ишенүү кыргыздардын кан-жанына терең сиңген. Кыргыздардагы ишенүүчүлүк, ак пейилдүүлүк, адамга жамандык, арамзалык кылбоо улуттук мүнөздүн көрсөткүчтөрү болуп калган.

Түрк кагандыгы кыргыздарды талкалагандан кийин башкача өнүктү. Аларда ички, социалдык-экономикалык консолидация күчөп, улуттук сезим активдеше берген. Натыйжада, түрктөр улуу Осмон империясын түзүшүп, көп жылдар бою түштүк-чыгышка, Борбордук Азияга гегемондукту орнотушкан, бирок, башка түрк элдерин өздөрүнө кошкон эмес. Буларда да өзүнчө формадагы, мамлекеттик масштабдагы автономиялашуу күч алып, жер шарынын бейиши болгон аймакты ээлөөгө жетишишкен. Бирок, ашыра өнүккөн автономиялашуу, улуттук обочолонуу буларды да алсыраткан. XX кылылдын 90-жылдарында түрк элдеринин биригүүсүнө объективдүү шарт түзүлгөн. Тилекке каршы, түрк элдерин бириктирүүгө, державага айландырууга жарай турган партия дагы, лидер дагы бул элдерде болбой калды. Ошентип, бул шарт дагы өтүп бара жатат. Биздин Бүткүл дүйнөдөгү түрктөрдүн курултайында айткан сөзүбүз угулбады, сунуштарыбыз эч кимге жетпеди (Караңыз: «Философия духа кыргызского народа». Бишкек, 2002. – С. 63-70).

Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. №5 фрагмент

Кыргыз эли эбактан эле тарыхы, менталитети, салты, пири, дили, тили менен белгилүү. Эртеңки күндүн пайдубалы бүгүн түзүлөт: ал өткөн күндөр менен өзөктөш, тамырлаш. Буларды сезбей, билбей, өз орду менен колдоно албай, биз жаңы көрүнүштөрдү, мисалы, коомду демократиялаштырууну турмушубузга киргизе албайбыз. Киргизсек да, ара төрөлгөн баладай араңжан болуп калат. Кыргызстандагы демократия кыргыз демдүү, кыргыз белдүү болушу керек. Ал элдин салтын, элдин дилин, тилин, менталитетин бириктирип, руху, руханий дүйнөсү жаңы түзүлүшү менен айкалышканда гана кыргыз элине кызмат кылат, камыр-жумур болот.

Демократия бул эл бийлиги, мамлекеттик бийликти жүргүзүүдө элдин калыптануусун камсыз кылуу, элдин үнүн уга билүү, сүрүнөн ийменүү дешет. Жазылган тарыхты эл түзөт деген жобо негизинен туура. Бирок, бул жобону иш жүзүнө ашыруунун формалары жана методдору ар кандай. Кыргыз элинде кыргыз коомун демократиялаштыруунун ыгы дагы өзүнчө. Сөздүн маанисин туура баамдасак, кыргыз коомун демократиялаштыруу үчүн Кыргызстандагы 5 млн адамды чогултуп алып, маселени ийри отуруп, түз кеңешип, чечиш керек деген тыянакка келүү дегендик болоор. Бирок, мындай болбойт. Ошончо адамды кантип чогултуп, кантип акылдаша алабыз. Бул ишти кыргыз элинин жашоо ыкмасын, үрп-адаттарын, башкаруу принциптерин колдонуу менен оңой, натыйжалуу аткарууга болот. Кыргыз элинде «урук», «уруу», «улус», «улут» ж.б. коомдун саясий-экономикалык түзүлүшүнүн курамдык элементтерин баяндаган түшүнүктөр бар. «Урук» бир атанын балдарын бириктирип турат. Буларды бир эле «ата» – бир адам башкарган. Бир нече уруктун бирикмеси «уруу» деп аталат. «Уруунун» бардык иштерин «аксакал» башкарган. Аксакал бардык уруктарды маселе чечүү үчүн чогултуп жүргөн эмес. Ал аталарды чогултуп, ийри отургузуп, түз чечүүчү. Аксакал аталардын каалоосу менен алар тарабынан тандалчу, шайланчу. Ушул принципти көңүлгө алып, ар бир уруктан бир адамды «ата» тутумунда кабыл алуу керек. «Ата» – ал уруктун улуусу эле эмес, акылдуусу, башчысы, башкармасы. Уруктун мүчөлөрү анын чечимин кыйшаюусуз аткарууга тийиш. Мындай абалга «ата» адамкерчилиги, акылы менен эле жетишпей, эмгеги, эси менен жетишет. Урук аталары уюмдашып,

«уруу» аксакалдарына баш ийишет. Урук аталары аксакалды өзүлөрүнөн өйдө деп сезишет жана өзү аралашкан ишке, ачык добушка коюу менен «аксакал» деп табышат. «Уруу аксакалы» бардык маселелерди уруктардын аталарынын ортосуна салып, кеңешип, макулдашып чечет жана ошонун негизинде иш жүргүзөт. Уруу аксакалы бир айылды же бир уруудан тараган адамдар жашаган бир нече айылды бириктирип турат.

Уруу аксакалдары аймак бийлеринде бириктирилет. Бул азыркы райондордун статусунда. XVI-XVIII кылымдардагы кыргыз коомунун патриархалдык-феодалдык абалы көргөзгөндөй, бул учурда кыргыздардын негизги администрациялык-саясий бирдиги болуп өз алдынча уруулук бирикмелер эсептелишкен. Аталган бирикмелер өз кезегинде оң канат жана сол канат деп аталган эки ири аймактык-саясий түзүлүштүн курамына кирген. Ар бир «канат» жыл сайын улуу бийлердин ичинен жалпы башкарууну ишке ашырган чоң бийди шайлаган.

Бий деп 1927-жылга чейин Кыргызстандын аймагында сот функциясын аткарган бийлик өкүлдөрүн аташкан. Ар бир уруунун бийи тигил же бул маселелерди өз алдынча чечүүгө укугу болгон. Кыргыз уруу аксакалдары гана бий болуп шайлана алышкан. 1867-жылдагы падышалык Россиянын Жетисуу жана Сырдарыя облустарын башкаруу тууралуу Убактылуу абалынын 210-статьясына ылайык, бийлер эл тарабынан 3 жылдык мөөнөткө шайланышкан. Феодалдык коомдун кызмат адамдары жана патриархалдык-феодалдык төбөлдөрдүн өкүлү катары алар администрациялык функцияларды да аткарышкан.

Аймактын бийи аксакалдар кеңешин түзөт жана алардын чечимин ишке ашырат, отчет берет. Аймактын бийлери тайпактын болушуна баш иет. Болуш бул бийлерди бириктирет. Бийлердин катышуусу жана алар аркылуу бийликти тайпакта жүргүзөт. Ар кайсы тайпактардын болуштарынын жыйынында ошол болуштардын эң мыктысы, акылдуусу, иштин көзүн өзгөчө көрө билгени дубандын каганын (ханын) шайлайт. Ал мамлекеттин (коомдун) үстүнөн жеке бийликти болуштар менен кеңешүү жолу менен аткарат.

Эмки сөз бийлик башына адамдардын кандай келгени (шайланганы) жөнүндө болмокчу. Уруктун аталары, албетте, биологиялык жактан уруктун мүчөлөрүнүн эң улуусу болот жана болушу керек. Бирок, мында да бара-бара бийлик жүргүзүүдө жаш өзгөчүлүгү эмес, иш өзгөчүлүгү, көсөмдүгү басымдуулук кылат. Ата – бул жеке эле биологиялык

көрүнүш эмес, жетекчиликти аткара билүүнүн, акылмандуулуктун көрсөткүчү. Аксакал ар уруктун аталарынын арасынан алар аркылуу тандалып алынган акылдуусу, ишмери, көрөгөчү, даанышманы. Уруунун аны билген ар бир мүчөсү тарабынан шайланат, анын бийлиги аталар аркылуу кыйшаюусуз аткарылат. Мындай аксакалдар бир уруунун тукумдары, кайсы жерде жашабасын, аларга бийлик кылат, алардын ар бир иши үчүн жооп берет. Болуштар улустарда шайланат, ал эми улустар уруктар жашаган бардык аймактарды бириктирип турат. Бий – бул аксакалдардын арасынан айырмаланып турган акылманы, билерманы, көсөмү. Бийдин бийлиги кийинки географиялык-администрациялык бөлүнүштөгү райкомитетке барабар десек болот. Бардык бийлер чогулуп, арасынан өзгөчөлөнүп турган болушту шайлайт. Болуштун бийлик жүргүзгөн жери, мисалы, облустук борбор. Мурдагы жана азыркы биз сөз жүргүзгөн болуштар губернаторлорго тете.

Бийлик башына көтөрүүнүн принциптери. Ата – бир уруктун лидери. Мындай болуш үчүн эки функцияны аткарышы керек: 1) урукка кирген бардык адамдардын лидери болуп, аларды «былк» эттирбей билиши, бийлеши керек. Кимде ким «атам айтты», «атам буюрду» десе, ал ар бир уруктагылар үчүн кыйшаюусуз закон. Ата урукту өнүктүрөт, өстүрөт, алардын алдында жооп берет, аларга милдеттүү. Анын экинчи функциясы – өз уругунун атынан уруу иштеринде өкүл болуу, уруу иштеринде, карым-катнашында уругунун кызыкчылыгын көтөрүү, көрсөтүү, урууда уруктун атынан добуш берет жана аксакалды шайлайт. Ал ичарада уруктун чогулушуна, сыртта аксакалдын алдында жооптуу. Анын элинин көрсөткүчү уруктун турмушун жакшыртуудагы салымы жана уруудагы иштердеги көрсөткүчтөрү. Ата урук ичинде гана кадыр-баркка ээ болбостон, уруу иштеринде да ишмер, кеменгер болуш керек. Бул атанын ички жана тышкы функцияларынын баасын, салымын көрсөтүүчү факторлор.

Аксакалды ар уруктан чогулган аталар, өз ичинен эң акылдуусун, ишмерин тандоо жолу менен шайлашат. Аксакалдын милдети уруунун кызыкчылыгын бийдин алдында шарттуу өткөрүү. Бий аксакалдардын ишин баамдоодо эки көрсөткүчкө таянат: 1) аксакал өзүнүн уруусун кандай өнүктүрдү, өстүрдү, анын демилгеси, жетекчилиги менен конкреттүү эмне иш аткарылды; 2) өзүнүн жана аксакалдардын арасында кандай салым, демилгеси, иш билгилиги менен айырмаланып турат. Ушул эки фактордун негизинде бий ар бир аксакалдын

ордун аныктайт, анын ишин баалайт. Өзгөчө көрсөткүчкө ээ болгон аксакал бийлик башындагы кызматка көтөрүлөт, анын аты, даңкы болуштун кароосуна коюлат.

Бийди аксакалдардын чогулушу шайлайт, болуш бекитет. Бийди кызматтан бошотуу аксакалдар чогулушу тарабынан чечилет да, болуш тарабынан бекилет. Бийлер дубандын чогулушунун өкүлдөрү. Ал чогулушка баш иет, отчет берет, болушту шайлайт жана болушка шайланууга укуктуу. Анын жетекчиси болуш дубандын чогулушуна катышкан бийлер аркылуу шайланат жана каган (хан) дубандын чогулушунда бекитилет жана каганга (хан) түздөн-түз баш иет. Болуштун эмгеги дагы эки функция менен чектелет: 1) дубандын калкынын турмуш-тиричилигин жакшыртуу, өнүктүрүү жана өстүрүү; 2) кагандыктын алдында дубандын кызыкчылыгын коюу жана дубандын өнүп-өсүүсүнө өз үлүшүн кошуу. Ал дубанда уруунун толук укуктуу өкүлү, уруунун атынан сүйлөй алат жана уруусунун каалоосун өткөзөт.

Каган (хан) бүткүл өлкөдөгү толук укуктуу, эң жогорку даражадагы бийлик адамы. Кагандын буйругу кайсыл жерде, кимге тиешелүү болбосун кыйшаюусуз аткарылат. Эгерде кимде ким кагандын буйругун, тапшырмасын аткарбаса, ал тиешелүү жоопту берет. Каган болуштардын, элдин алдында жооптуу жана өз иши тууралуу отчет берүүгө тийиш. Кагандын ишин баалоо анын отчетун угуу, болуштардын 3/4 же 65% ынын талабы боюнча жүргүзүлөт. Алардын чечими менен каган же жаңы мөөнөткө шайланат, же алдын-ала, мөөнөттөн мурда кызматтан бошотулат. Ата милдети уруктун мүчөлөрүнүн каалосу чечими боюнча 10 жылга, аксакал 8 жылга, бий 7 жылга, болуш 6 жылга, каган 5 жылга шайланат. Иш жөндөмдүүлүгү төмөндөсө, бийлик жүргүзүүгө камкордук көрсөтпөсө, мүмкүндүк бербесе, өз бийлигинен пайдаланып, элди кысса, ар кандай кылмыш жасаса, анда бийликтеги ар бир адам белгиленген шайлоочулардын чечими же өзүнүн каалоосу менен жогорку бийлик абалынан четтетилет, буйрук боюнча кызматтан кетет. Башка бийлик адамынан кагандын айырмасы ал кылмыш жасамак тургай, кылмыш жасаса керек деген шек саноону туудурса, ага ишенишпей коюшат да, бийликтен дароо четтетилет. Ар дайым ишеничте болушуна талап коюу, ал талапты аткарбаса каганды четтетүү, аны мөөнөтүнөн мурда бошотуу, импичментти колдонуу реалдуу рычаг жана элдин чыныгы чечүүчү күчү экенин көрсөткөн критерий.

АКЫН-АГАРТУУЧУЛАРДЫН ФИЛОСОФИЯСЫ¹

МОЛДО НИЯЗ (1823-1896)

Академик Б.М.Юнусалиев өзүнүн «Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза» аттуу эмгегинде биринчи жолу Молдо Нияздын чыгармаларынын сапаттарына өзгөчө жогору баа берген. Тактап айтканда Молдо Нияздын кол жазмалары үч колкитептен турат. Чындыгында, колкитептер кыргыз элинин кулуну, өкүлү жазган, азырынча табылган жападан-жалгыз кол жазмалар.

Б.М.Юнусалиевдин пикири боюнча колкитептердин баалуулугу, XIX кылымдын орто чениндеги Молдо Нияздын доорундагы адабиятчылар менен тарыхчылардын көңүлүн бура турган саясий жана тарыхый окуялардын бурмаланбай берилиши. Ал гана түгүл лингвистика илиминин көз карашына алганда аталган кол жазмалардын мааниси баа жеткис. Неге десеңиз, кол жазмалар XIX кылымдын орто чениндеги кыргыз элинин жазма эстеликтери жөнүндөгү талаш-тартыш маселелер боюнча чыгарылган тыянактарды тастыктоодо ишке жарай турган жападан-жалгыз документтер.

Молдо Нияздын чыгармачылыгы жөнүндө сөз козгогондо Кыргыз Улуттук Университеттин Ардактуу профессору, белгилүү изилдөөчү Омор Соороновдун эки оюн өзгөчө баса белгилөө зарыл. Биринчиден О.Сооронов өзүнүн «Молдо Нияз – кыргыз жазма мурасынын көч башы» аттуу макаласында «Молдо Нияздын түштүк, түндүк кыргыздарынын Кытай жана Орто Азиялык түрк элдеринин ичиндеги адабият, маданият жана саясат жагында орду жана өз заманындагы кадыр-баркы туурасындагы» зор маселени изилдөөнүн зарылдыгын күн тартибине сунуштайт.

Экинчиден, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын философия жана укук институту чыгарган «Мурас» жыйнагы, түзгөн М.К.Абдылдаев, философия илимдеринин кандидаты. Фрунзе, «Кыргызстан»

¹ Какеев А.Ч. Осмоналиева Д. Акын-агартуучулардын философиясы. – Бишкек. – 2017.

1990-жылы чыккан китепке О.Сооронов өзүнүн туура сын пикирин жазган. Неге десеңиз биздин илимий ишибиздин оңолушуна жакшы өбөлгө болот. О.Сооронов өзүнүн макаласындагы сын пикири менен бирге орун алып келе жаткан кемчиликтерин негизги себебин «окумуштуулардын арап ариптерин үйрөнүүгө моюндары жар бербей» жаткандыгынан көрөт. Аталган кемчиликти жоюунун жөнөкөй эле жолу бар. Биздин оюубузча Улуттук Академиянын Коомдук илимдер бөлүмү магистр, аспиранттарга жок дегенде араб арибин үйрөнүү (окуу, жазуу) боюнча атайын курстарды, сабактарды уюштурууга кубаты жетет.

Эми Молдо Нияздын ини – замандашы Нурмолдого сөз тизгинин берсек. Нурмолдо өзүнүн улуу-кичүү замандаштарына арнаган саптарында Улуу манасчы Балыкооздон баштап, Калыгулга, Арстанбекке, Молдо Кылычка, Сагынбайга, Жеңижокко, Молдо Ниязга ж.б. чейин мүнөздөмө калтырып кеткен.

Нур Молдо улуу Молдо Ниязды мындайча сүрөттөгөн:

«Мол жазганың-канатың,
Молдо Нияз санатың.
Мааниди мага «Дигариң»
Мактадым муну жигарим».

Келтирилген ыр саптарды улап, Нур Молдо улуу-ага акындын – Молдо Нияздын жашаган доору, заманы жөнүндө так маалымат берип жатпайбы. Бул саптарга дагы бир көз салсаңыз, анда Кыргызстандын Падышалык Орусиянын курамындагы мезгилдин өзгөчөлүктөрү ачык эле көрүнүп турбайбы. Буга далил Молдо Нияздын өзүнүн айтканы: «Катка түштү үйүбүз, каттык болду күнүбүз». Ошондон улам Нурмолдо акын агасына түз эле кеңеш берип:

«Омолекин оруска,
Асылбагын болушка.
Айдалып кокус Сибирге
Айлыңын көөнүн оорутпа» – деп.

Ал гана түгүл:

«Үшүйар узак жашагай
Убак келер тоорушка», – деп, узак жашап күткүн – деп, анан асыл оюн улап, «накыл айтып, табыш лаазим бир айла» ачык айтып, заман маселесине өтүп жатпайбы:

«Наалыганың бейпайда,

Накыл айтсак – бу пайда.
«Заман жаман» дегенге
Зарлап кайгы жегенге
Табыш лаазим бир айла».

Дал ушул жерде методологиялык талап жөнүндөгү дагы бир ойду айта кетүүнү мойнубуздагы парз деп эсептейбиз, анткени ХХ кылымдын 60-жылдарында (авторлош А.К.) аспирант кезде, таланттуу Кеңешбек Асаналиевдин мындай деп айтканы эстен кетпейт экен: «силер философтор тигил же бул акындардын чыгармаларына кайрылганда, биринчи кезекте аларды изилдөөдө алгачкы чыйыр салган тилчилердин, адабиятчылардын эмгектеринен баштасаңар жакшы болор эле»– деген өтө эле сылык каалоосун айткан. Чындыгында акындардын чыгармалары көркөм сөздүн үлгүлөрү эмеспи. Ошондуктан «Бөдөнөнү сойсо дагы касапчы сойсун» – дегендей көркөм чыгармаларды изилдөө ишин адистер баштаса туура болмок.

Профессор К.Асаналиевдин жогоруда келтирген, философторго арналган каалоосунда бир топ негиз бар. Себеби, Совет доорунда партиялык, таптык идеологиянын өңүтүнөн чыга калып, кыргыз элинин эле эмес, башка элдердин да көркөм сөз байлыгынын кайталангыс чыгармаларынын үлгүлөрүн «элдик эмес», «диний мүнөздөгү чыгарма» – деп баалого чейин жеткенбиз. Ал гана түгүл «кара темир үкөккө, сандыка» бекитип, окууга тыюу салынганы айныксыз чындык экенин биз – мурунку муундагылар өз көзүбүз менен көрүп калганбыз.

Эгерде, биз Молдо Нияздын санаттарын окууну, үйрөнүүнү көздөсөк, анда усулдук талаптарды эстен чыгарбашыбыз зарыл. Албетте, биринчи кезекте О.Соороновдун жазгандарын. «Санат дигарасттар» жыйнагын түзүүдө – деп жазат О.Сооронов – бир тамгасын да өзгөртпөө, кыскартпоо принцибин колдонуп, колкитептердин фондуга алынуу мезгилдерине жараша «Биринчи колкитеп», «Экинчи колкитеп», «Үчүнчү колкитеп» деген ыраатта бөлүп-бөлүп жайгаштырдык. Бир колкитептегинин экинчисинде кайталанып кеткен учурларын да алып таштаган жокпуз».

Эми Молдо Нияздын өмүрүнүн, чыгармачылыгынын урунттуу өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

Биринчиден: атап айтканда туулган жылы жөнүндө академик Б.Юнусалиевдин божомолунда акынды 1825-26-жылдардын

аралыгында төрөлгөн деген пикир бар эле. Кийинчирээк профессор О.Соороновдун аракетин менен такталган жылы – 1823-жыл болду.

Экинчиден: Молдо Нияздын балалык чагы, өспүрүм кези жөнүндө колкитептердеги сакталып калган айрым саптардан кабар алууга болот. Анда эмесе Молдо Нияздын өзүнө кайрылалы:

«Жаңы өспүрүм жаштыкта
Балалычык- мастыкта
Баары журтту аралып,
Йакшыларды көп көрдүм.
Башы: Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен-Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,
Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган
Паитахтуу Маргалан.
Йакшыларды көп көрдүм,
Ак арфа ташын тербедим
Ат багып күндө бербедим
Алай журттун султаны
Азимдай мартти көрбөдүм.
Миң башылар ичинде
Биринчи султан молло Азим
Мындай мартти көрбөдүм».

Үчүнчүдөн: Молдокем, «жаңы өспүрүм жаштык» кезинен баштап бир боор элин сүйгөн, ардактаган улуу инсан болгон. Ал гана түгүл элдин атактуу жакшыларын сыймыктануу менен даңазалаган. Апыртпай айтканда О.Сооронов жазгандай: «Кыргыз идеологиясынын өзөгү – кыргыз биримдигинде» экендигин Молдо Нияз эчак эле жазып кеткен.

Төртүнчүдөн: башкалардан айырмаланып, Молдо Нияз жерибиздин бир бүтүндүгүн, кол тийбестигин көздүн карегиндей сактоону даңазалаган улуу көсөм акын болгон. Бул ойдун чындыкка жакын экендигин айныксыз далилдеш үчүн ынаныш үчүн, дагы бир ирет жогоруда келтирилген: «Башы Токмок, Чүй, Талас... Алай менен Анжиян. Азизи көп Наманган» – деген саптарга кайра бир кайрылып, окуп көрүңүз! Ал аз болсо, анда бул саптарды караңыз:

а) «Арка журттун ичинде
Абадандарды көргөмүн.

Жантай баатыр баласы
Шабдандарды көргөнмүн
Ат-Башынын чет түбү
Арпасыны көргөмүн.
Айбаты улук Кытайдын
Шарфасынын көргөнмүн.
Кашкардын үстү гулбакта
Ордосуну көргөнмүн.
Кытайдын койгон ордого
Доргосуну көргөнмүн.
Ашуву кыйын тоолордун
Кулфатини көргөнмүн.
Нарын суу өткөн Курткада
Алымбек менен Койчунун
Үлфатини көргөнмүн».

б) Суу жорго минип жүргөнмүн
Суусамыр деген жерлерде.
Сарала жылкы айдаган
Сарбагыш менен саякта
Көрүп келдим бир чакта
Энди бармак каякта.

Байыркы өткөн Манастай.
Хан олтурган паिताхтай.
Кыргыз, казак сураса
Бошкой, Канай баласы,
Бөлөкбай, солто төрөсү,
Дыйканбайды сурасаң,
Боларман чыккан Байтиктай,
Шер жоросу Куландай
Пишкек, Токмок жерлеген
Сарбагыш, тынай уруусу
Жантай баатыр баласы
Атамтай чыккан Шабдандай.

в) Курманжан даткага арналган саптар:

«Ата-эне деген пир болот.
Энеси ыраазы болгондун
Жайы болот жаннатта.
Жан жолдошу үр болот.
Камчыбекке кабыр кыл,
Муразапайыз, Мамытбек,
Баатырбекке сабыр кыл!
Алымбектей дарман кыл!
Абдылдабекти арман кыл!
Асанбекке шүгүр кыл!
Акыретти фикир кыл!
Эч арманың калбады
Эгемди дайым зикир кыл!»².

Молдо Нияздын көңүлүнүн борборунда дайыма болуп келген маселелердин дагы бири – адам менен жаратылыштын ортосундагы мамиле. Акындын пикири боюнча аларды жаратылыш менен адамды бири-биринен ажыратып кароого болбойт. Жаратылыштын жашоосунун өзүнө гана таандык болгон ички мыйзам ченемдүүлүктөрү бар:

«Токсон чыкса тоң кетет.
Тоңуп жаткан муз кетет.
Асманда жүргөн паранда
Ыстык-Көл жайлап жаз болсо,
Индустан карап куш кетет».

Жаратылыш адамдын жашоосунун бешиги жана булагы. Бирок, адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон нерселерди жаратылыш жөн эле «ал» деп берип койбойт. Аларды алыш үчүн эмгек керек. Акын VI Санат дигарастта (дагы бир санат) айткандай:

«Ак буудайды аз чачып,
Арбытып гала аласың
Жерден жакшы бар бекен?»².

Ал эми III Санат дигарастта мындай дейт:

«Пешене терин шыпырып,
Пештүү кетмен көтөрүп,

Баш-этегин кайырып,
Азамат чөлдө иштеген»

Өзгөчө таң калтыра турган ойлордун дагы бири Кыргызстанда жашоонун негизги булактарына, кендерине кайрылышы:

«Илимнин кани Бухарда
Койдун кани Гиссарда.
Кандек өрүк Хушарда
Күрүчтүн кани Анжиян,
Майиздин кани Наманган.
Парчанин кани Маргалаң
Арчанын кани тоолордо,
Ылаачын ойнойт зоолордо.
Кара чай кани Кашкарда,
Койдун кани Кочкордо.
Жылкынын жайы Жумгалда.
Түлкүнүн кани Тар-Көлдө
Котоздун кани Саркоддо.
Хандардын тахты Кокондо
Гөш, кымыз кани Алайда».

Молдо Нияздын «Илимнин кани Бухарда» деген сөзүндө эч калет жок, анткени, Бухара ислам дининин белгилүү борборлорунун бири болгон. Илим жөнүндө кеп болгондо дагы бир жагдайды унутпашыбыз абзел. Чындыгында Молдо Нияз илим деп ислам диний окуунун негизин айтып жатат. Анын айтуусунда адам баласынын тагдыры Кудай тарабынан аныкталат.

Молдо Нияз адамдын өмүрү менен жашоосунун маселелерин салттуу көз караштардын нугунда караган. Ошону менен бирге адамдын өмүрү дайыма чектелүү, эртедир-кечтир өлүм менен бүтөт. Бул жалган дүйнөдөн Муса (Моисей), Иса (Иисус), Мухаммед пайгамбарлар, Улукман акедей кээ бир уламыштарда (Авицени) адамдар өткөн. Жалпысынан алганда Молдо Нияз «Кудай» деген адам болгон. Санат дигарасттар Бисмилларахманалрахим деген ыйык жана улуу сөздөр менен башталат. Эгерде биз Молдо Нияздын гуманизмдин маселелерин кандай чечкен деген суроого кайрылсак, анда Молдокем салттуу Исламдын башкы идеяларынын нугунда карагандыгына күбө болобуз.

Мисалы 1-санаттарда тиги дүйнө жөнүндө мындай саптар бар:

«Байыркы сөздөн айтмак жок,
Базарга мал сатмак жок.
Мындагыдай мүлкүң жок,
Рахат, уйку, күлкүң жок.
Атка минип желмек жок,
Үйүңө кайтып келмек жок...»
Шариат жарый болсун деп
Аалымдарды жаратты...».
«Эгем билет эсебин»
« Эки дүнүя баарыны...

Ошону менен бирге Молдо Нияз өз заманындагы коомдо орун алган кемчиликтерге сын пикирин айтат.

Биринчи мисал:

«Сарайдагы байларга,
Сандыкка кагаз толтуруп,
Пулду берип коюптур.

Экинчи мисал:

«Бир жыл болду шайлоого
Биригип журттун баарысы
Мин башы наамга миндирип,
Бу кылганы түзүкбү
Бир адамды сындырып
Эси жок жаман алайчы
Кеткизээр көөнүн тындырып».

Үчүнчү мисал:

«Билгин ырдын маанисин
Бир жерде жоктур чаласы,
Бетпактын тиет балааси.
Казандын жугат карасы.
Кардыда кызыл чок болот,
Казынын жеген парасы.
Кара ниет көп болот
Жакын келбей жаныга
Жамандын тиет жалаасы».

Ошону менен бирге Молдо Нияз Төртүнчү мисалды айтат:

«Доору келген банданин
Давлати кетпейт башыдан.

Мейманкана шыпыртып
Мейманы күндө үзүлбөй
Береке бар ашыда.
Ажал жетсе баш кетет.
Азиз таңдан жан кетет.
Насибаси үзүлсө
Тактан тайып хан кетет».

Бешинчи мисал: Молдо Нияз акын катарында, элдик салтты улап, жакшы адам, жакшы аял сыяктуу маселеге да кайрылат. Анын пикиринде:

«Иши бүтүн адамдар
Эсеп менен пул кылат
Ариеттүү иш кылат.
Уул, кызын урматтап,
Кийгенин кымкап, киш кылат...
Катындын жакшы чебери
Базардай үйүн гүл кылат...
Жаман катын жоолукса,
Жакшы эрин кул кылат...
Көйнөктөрү самтырап,
Көрсөң көөнүң кир кылат...»

Ошону менен бирге Молдо Нияз кайталангыс керемет саптарды жазып кеткен:

«Адамгерчилик «Сиз» деген,
Жаман сөздү айтпаңар
Адамдын көөнү гүл деген».

Молдо Нияз салт боюнча VII санат дигар деген бөлүмдө дүнүйө жөнүндө кеп салып мындай дейт:

«Амал кылар бу дүнүйө
Жамал көрөр о дүнүйө
Бирөөгө бирөө зорсунуп
Капырдын жайы бу дүнүйө
Акыретти бербесе
Азаптын жайы о дүнүйө...»

Санаттарын улуу Молдо Нияз ак батадай каалоо менен аяктайт:
«Чакырса добуш жетпеген

Афандим кеткен ыракка ай.
Адамзат барса гөрүгө,
Паришта кирет суракка ай.
Эсиз азиз Афандим,
Эми бирөөдөн пайда жок...
Кыямат күнү болгондо
Кыл көпүрөк кыйын дейт
Минип өткүн буракка ай».

Урматтуу окурман, жогоруда Молдо Нияздын агартуучу акын экендигин далилдөө ирээтинде бир топ мисалдарды келтирип, анын чыгармачылыгына өзгөчө бийик баа берген академик Б.М.Юнусалиевдин эскиргис пикирине таянып, мүмкүн болушунча анын коомдук, саясий жана философиялык ойлоруна сереп салдык. Сунушталган ойлор келечек илимпоздордун муундары тарабынан улантылат деген ишеничтебиз.

Академик А.Эркебаев адилет белгилегендей: «Молдо Нияз өзүнүн доорундагы руханий жан дүйнөсүнүн бүткүл ички кайрыктарын чыгармаларында чагылдырган биздин бүгүнкү күнгө чейин жеткен кыргыздын биринчи сабаттуу акыны болгон».

НУРМОЛДО (1838-1920)

Академик А.Эркебаев өзүнүн «Нурмолдо улуттун улуу акыны» аттуу макаласында 2003-жылы Бишкекте чыгарылган «Нурмолдо. Чыгармалар» китеби жөнүндө өз оюн так, даана билдирген. «Бул менин жеке туюм-баамымда, кыргыз тарыхы менен руханий маданиятында өзгөчө окуя, сейрек көрүнүш. Мен муну элибиздин тарыхынан жана «адабий көркөм мурасынан аздыр-көптүр кабардар» катары жоопкерчилик менен айтмакчымын. Минтип айтууга эң оболу Нурмолдонун талантынын көп кырдуулугу, билиминин ар тараптуулугу мүмкүндүк берет» – деп, акыйкат баа берүү менен бирге, дагы эки өзгөчөлүгүн көрсөткөн. Тактап айтканда: «Нурмолдо сырткы, эл аралык таасирлерден тышкары ириде, жергиликтүү, улуттук кыртыштан өнүп чыккан жана ага таянган. Буга анын «Манасты» мыкты билгени жана өзү да аны айтканы, кыргыз оозеки сөз өнөрүнө бекем каныкканы, «түндүк-түштүктө жашаган баардык замандаш ырчы акындар менен жеке алакада болгону ачык далил. Айрыкча белгилеп кетчү нерсе, ал

оозеки да айтып, ырдай билген, арабча окуп жаза алган. Ошол эле мезгилде түркий тилдерди жакшы түшүнгөн өзбек, казак акындары (Молдо Тойчу, Жамбыл) менен жакын мамиле күткөн.

«Үчүнчү өзгөчөлүк – Нурмолдо элдик ырым-жырым, дарым (магия) менен бизге чыгыштын, асыресе Инд йогдорунун өнөрүн жана буддизм илиминин айрым элементтерин өздөштүргөнү көңүлгө арзыйт. Бул анын Кашмирде жүрүп келгенинин таасири болсо керек». Жогоруда көрсөтүлгөн адилет баалар менен бирге академик А.Эркебаев «Нурмолдо. Чыгармалар» китебине коюлган дооматтарга түзүүчүлөр, редакторлор «айкын» дадилдүү жооп берип коюшса эп болмок» деген каалоосун билдирген.

Академик А.Эркебаевди өкүндүргөн нерсе А.Кадыровдун, А.Эралиевдин, С.Мырзабаевдин макалаларындагы «Нурмолдо» деген эки башка акын болгон (бири Ала-Букалык, экинчиси Аксылык) деген талаш жүрүп жатыптыр, ал эми 2003-жылы чыккан бир томдук (түзүүчүсү К.Рыскулов, жалпы редакциясы академик А.Какеевдики) «жалган жашыктан» куралган, терең изилденбеген, ошол себептүү элге жетпей, чыгарган КМУнун кампасында «Сары майдай сакталып» турат экен, Женижокту Нурмолдо шакиртим деп төмөн коюптур» деген сыяктуу дооматтардын коюлгандыгы болгон. Ошондуктан, академик А.Эркебаев эң туура «Эмне кылуу керек?» деген суроону коюп: «эң биринчи иретте коюлган дооматтарга жыйнактардын түзүүчүсү К.Рыскулов, жалпы редактору академик А.Какеев, түздөн-түз даярдаган редактор О.Сооронов ачык айкын, далилдүү жооп берип коюшса эп болмок» деп бирден-бир адилет тыянакты сунуштаган.

О.Сооронов академик А.Эркебаевдин сунушун туура кабыл алып, 2008-жылы эле «Кыргыз Туусу» гезитине «Нурмолдонун кылым карыткан арбагынын алдында арууланганыбыз жөн» деген макаласын жарыялаган. Мен А.Какеев Кыргыз Улуттук университетинин ардактуу профессору О.Соороновдун макаласындагы айтылган ойлорду толук колдойм. Ошону менен бирге «КМУнун кампасында «Сары майдай сакталып» турат деген пикирге эч бир кошулбайм. Себеби, КМУда негизинен кол жазманы талкуулоолор болгон. Ал эми басмадан чыгаруу, таратуу Билим берүү жана илим министрлигинде болгон. «Нурмолдо чыгармалар» 2 миң нускада чыгарылып мектептерге таратылган. Бейиши болгур Калмурат аке Рыскуловдун жаткан жери жайлуу болуп, топурагы торко болсун!

Философияга адабият, тарых, маданият сыяктуу эле улуттук өзгөчөлүк мүнөздүү. Ошондуктан, философия улуттук типтерге, түрлөргө бөлүнөт. Бирок, өткөн мезгилдерде, бир гана илимий философия бар деген ураандын астында, анын улуттук түрлөрүнө ойдогудай көңүл бөлүнгөн эмес. Улуттук философиялык ойлорду изилдөө негизинен бири-бирине карама-каршы коюлган эки багытка бөлүү жолу менен жүргүзүлгөн. Алардын биринчисин – идеалисттик, реакциячыл, динчил жана экинчисин – материалисттик, демократиялык, атеисттик агымдар түзгөн. Ошол себептен атактуу ойчулдарыбыздын айрымдары диний, бай-манаптык идеологиянын жактоочусу катарында бааланып, мурастары окурмандарыбыздын кеңири катмарына жетпей келген. Мындай залкар акылмандарыбыздын бири Нурмолдо.

Ойчул, акын жана агартуучу Нурмолдо 1838-жылы азыркы Жалал-Абат облусундагы Ала-Бука районунун Кош-Терек айылында туулган. 1920-жылы дүйнөдөн кайткан. Колдо бар маалыматтарга караганда Нурмолдо Кашмирде окуган, кийин Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинде мугалим болуп иштеген.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына мүнөздөмө берүүдө, биз ойчулдун чыгармаларын көздүн карегиндей сактап, кастарлап, жыйноочу Калмурат Рыскулов чыгарган «Замана» (Жалал-Абад, 1995-ж.), «Молдо Кыргыз медреседеги ырлар» (Ала-Бука, 1997-ж.) аттуу китептерге таянабыз.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына түздөн-түз кайрылуудан мурда, атайын белгилей кетүүчү үч жагдай бар. Биздин оюбузча алар, Нурмолдонун чыгармачылыгын гана эмес, жалпы эле кыргыз философиясынын тарыхын изилдөө ишине оң таасирин тийгизери шексиз.

Биринчи, жагдай, философиялык өнүгүш мыйзамченемдүүлүктөрү жөнүндөгү соңку мезгилде кайрадан жандана баштаган пикирлерге байланыштуу. Атап айтканда, Орусия Федерациясынын көрүнүктүү окумуштуу-философтору: П.В.Алексеев, А.В.Панин, В.Кузнецовдор белгилегендей, философия биринчи кезекте интерпретациялоочу, чечмелөөчү, түшүндүрмө берүүчү илим (караңыз: П.В.Алексеев, А.В.Панин. Философия. МГУ. М. 1996, 59-бет). Ошондуктан совет заманынан кийинки мезгилдеги философия илиминин башкы максаттарынын бири мурунку ой-пикирлерге сын көз караш менен кайрылып, жаңыча түшүндүрмөлөрдү, интерпретацияларды берүү.

Демек, дал ушул максаттардын нугунда ойчулдарыбыздын мурастарына жаңыча түшүндүрмө, интерпретация берүү учурдун кечиктирилгис талабы.

Экинчи жагдай, аталган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон сөз, ой эркиндигин камсыз кылган шарттардын эгемендүү Кыргыз мамлекетинде орношуна байланыштуу. Чындыгында Кыргызстан дүйнөлүк билим, илим, маданият майданына өзүнүн жүзүн чагылдырган тили, адабияты, маданияты, тарыхы, философиялык ойлору менен гана кошула алат. Демек, Нурмолдонун, ошондой эле бардык башка атактуу ойчулдарыбыздын мурастары аталган маселелерди жүзөгө ашыруунун негизги булагын түзөт.

Үчүнчү жагдай, совет мезгилинде жазылган илимий эмгектердеги тигил же бул ойчулга карата айтылган пикирлерге, тыянактарга, саясий бааларга байланыштуу. Мисалы: Б.Аманалиев өзүнүн докторлук диссертациясында Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч жана башка акындардын мурастарына кайрылып, өз мезгилиндеги талаптардын алкагынан чыга албаса да, коммунисттик партиянын документтериндеги бир жактуу кескин айтылган бүтүмдөрдөн чектөөгө умтулуу менен реакциячыл деген түшүнүктүн ордуна консервативдик багыттагы акындар деп жумшартып жазууга аракеттенгендиги белгилүү.

Бүгүнкү күндө Б.Аманалиевдин эмгектеринде жазылган тыянактарды Нурмолдонун ырларындагы Калыгулга, Арстанбекке, Молдо Ниязга, Молдо Кылычка жана башкаларга берилген мүнөздөмөлөр менен салыштырып, жаңыча бүтүмдөрдү чыгаруу актуалдуу мүнөзгө ээ болууда. Бул милдетти ишке ашыруу үчүн Нурмолдонун философиялык көз караштарынын өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз кайрылуу зарыл.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына биринчи кезекте, агартуучулук мүнөздүү. Бул кескин айтылган бүтүмдү, анын өмүрүнүн урунтуктуу учурларын түзгөн Наманган Молдо Кыргыз медресесинде мугалим болуп иштеген жылдары айкын далилдеп турат. Чындыгында медресе десе эле айрымдар жалаң гана диний борбор катарында түшүнүшөт. Ал эми тарыхый акыйкатка келсек, медреседе диний окуулардан тышкары тил, тарых, география, табият таануу сабактары да окутулган. Эгерде иштин жагдайы мындай болбосо, анда атактуу Улугбектин бүгүнкү күндөргө чейин өз маанисин жоготпой келе жаткан астрономиялык жадыбалынын түзүлүшүн, обсерваториясынын

курулушун кандайча түшүндүрүүгө болот. Нурмолдонун Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинде сабак беришинин өзү эле агартуу багытындагы өзгөчө бир тарыхый окуя. Нурмолдонун өз мезгилинде кадыр-барктуу мугалим болгондугун айкын ырастоочу далилдерди, ага арнап чыгарылган ырлардан да табууга болот. Акынга арналган чыгармалардын ичинен, аны нагыз «агартуучу» катарында жогору баалаган төрт сапты, эч бир кошумчасыз эле мисалга келтирүүнү чечтик. Ал саптар Жеңижок менен Уста Жолдош уулуна таандык. Айтылуу Жеңижок: «Илимий жолго жетелеп тайтайлаткан Нурмолдо» десе, анда Уста Жолдош уулу «Нурланып нур чачырап көздөрүнөн, акылы агып турган сөздөрүнөн» деп уланткан.

Жогоруда айтылган ойлорго таянып, «Нурмолдо кыргыз агартуучуларынын катарындагы мыйзамдуу өз ордун алышы керек» деген пикирибизди сунуш этебиз.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына мүнөздөмө бериш үчүн, биз биринчи кезекте анын айрым акындарга берген сын баалары жөнүндө, андан кийин өзү жашаган замандын өзгөчөлүктөрүн ачкан ойлоруна токтолууну туура таптык. Анткени, мындай ыкма кыйыр түрдө болсо да, акындын философиялык көз караштарынын негиздерин белгилүү деңгээлде ачууга алып баруучу жол деп ойлойбуз.

Нурмолдонун замандаш акындарына берген баалары, анын кара кылды как жарган калыс болгондугун айгинелеп турат. Ошондой эле анын дагы бир жакшы санаты өз замандаштарын эч бир жикке бөлбөй карагандыгында. Ал эч качан айрым акындарга окшоп, замандаштарын уругу, уруусу, жери боюнча бөлгөн эмес. Ойчул тигил же бул акынды сындаганда, биринчи кезекте анын чыгармаларынын кыргыз рухунун өнүгүшүнө кошкон салымынын баасын эске алган.

Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе, Нурмолдо Ала-Букада туулуп, Наманганда иштеп жүрсө да, кыргыз рух элитасынын улуу инсандарын, алар кай жерден, кай уруудан болбосун өзгөчө кастарлап, айрымдарын устатым деп эсептеген. Далил ирээтинде айрым мисалдарды келтирели. Ал Чүйдү жердеген белгилүү манасчы Балыкооздун талантын өзгөчө жогору баалап, мындай деп жазган:

«Молдо кыргыз медресе,
Мол ышкыга ыраса.
Айланып жүрү Манасым
Балыкооз ырдаса.

Устатымдын айтканын
Улантам ким сураса» (7-бет)

Акыркы сапка караганда Нурмолдо «Манасты» да жакшы билген болуу керек. Антпесе, «улантам ким сураса» деп кесе айтпас эле. Айтоор бул багытта да изденүүлөрдү жүргүзүү ылайык болчудай.

Ал эми кыргыздын Нострадамусу Ысык-Көлдү жердеген Калыгул олуяга берген баасын окуп көрөлү:

«Олуя төкмө Калыгул
Өз элинин анык уул.
Келечекти сүйлөсө,
Келе турган санаттыр»(7-бет)

Нурмолдо өзү жазгыч акын болгондуктан, китептери басмадан чыккан замандаштарынын ийгиликтерине өзгөчө кубанган. Буга Нурмолдонун биздин күндөргө чейин жеткен ажайып саптары күбө. Кептин ток этер жерин айтканда, совет мегилинде И.Арабаевдин, Молдо Кылычтын, О.Сыдыктын басмадан чыккан китептери көптөгөн жылдар бою темир сандыкта жаткан. Аларды таратууга тыюу салынган. Анткени, ал китептер, кол жазмалар жөнүндө кеңири сөз болсо, анда «совет мезгилинде адабият, маданият тармагында жетишилген ийгиликтердин маанисине доо кетет имиш» деген саясий жобо өкүм сүргөн. Бул маселенин бир гана жагы. Экинчи жагы болсо мындан да терең маселеге барып такалат. Анткени, маданий мурасты таратууга тыюу салуу эртедир-кечтир түпкү маданий мурастан ажыратууга алып келет. Демек, мындай аракеттер маңкуртташтыруунун негизги жолдорунун бири. Мына ошондуктан адабий, маданий жактан жетишилген ар бир ийгилик жөнүндөгү маалыматтар эч убакта эстен чыгарылбашы керек.

Ал эми Нурмолдо болсо, «1917-жылга чейин эле биздин элдин өкүлдөрү тарабынан китептер жазылган» деген ойду сыймыктанып жазып келген. Далил ирээтинде акындын ыр саптарынан күбө тартып көрөлү.

Нурмолдо таланттуу жазгыч акындарыбыздын бири Молдо Кылычтын «Алгы сөзүн» Ишенаалы Арабаев жазган «Кыссаизилзала-сынын» басмадан чыгышына сүйүнүп, кубанычы койнуна батпай, мындай дейт:

«Мангулуктун эзели,
Молдо Кылыч казалы,
Китеби чыгып Казандан

Калктын түштү назары.
Түркияда кеп болуп,
Кызып туру базары»

Ал эми Молдо Нияз жөнүндө болсо, акын мындай дейт:

«Мол жазганын канатын,
Молдо Нияз санатын.
Мааниди мага дигариң
Мактадым муну жигарым».

Нурмолдо көңүлүнө төп келген чыгарманын автору жөнүндөгү аруу ойлорун ачык айткан акын болгон. Буга анын Арстанбекти «акындын арстаны» деп айтканы далил болот. Акын өзгөчө бир сыймык менен мындай деген:

Буйлаш уулу Арстанбек
Бул акындын арстаны деп
Молдо кыргыз медресе
Мударистери айткан кеп» (8-бет)

Нурмолдонун Жеңижок жөнүндөгү саптарынан, өзгөчө бир ага-лык сезимдин мээримин даана байкалат:

«Ысмыңды койдум «Жеңижок»
Айта берсе сөз жеткис.
Ай-ааламдын чеги жок» (11 бет)

Атаганат, сөз эмес бекен! Көрсө Молдокем илгери эле Жеңижоктун даанышман-акын экендигин так баамдап, Ж.Жаныбековдун мыкты диссертациясынын башкы идеясын мураска калтырып кеткен экен го, жарыктык.

Нурмолдо акындарга гана эмес залкар комузчуларга да талантына тете баа берген акыйкат сынчы да болгон. Мисалы: Ныязаалыга мындай баа берет:

«Ныязаалы комузчу,
Ниет кылып добушту.
Бйлатар күүлөр черткени,
Ылаажы тапкан чоюшту» (10 бет)

Биз жогоруда белгилегендей Нурмолдонун философиялык көз караштарынын мүнөздөмөлөрү менен бирге, алар жашаган доорго, заманга берген аныктамалары өзгөчө мааниге ээ.

Акыйкат сөздү айтканда, заман маселеси совет мезгилинде кыргыз философиясындагы устаранын мизиндей курч маселе болгон.

Анткени Коммунисттик партиянын документтеринде замана агымы реакциячыл багыт катарында аныкталган. Партиялык бул жобону ар бир идеолог, ошондой эле коомдук илимдердин өкүлдөрү кыйшаюусуз жүзөгө ашырууга милдеттендирилген эле.

Замана агымынын негиздөөчүлөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч өздөрү жашаган доорго «акыр заман», «тар заман», «зар заман» деп мүнөздөмө беришкен. Алардын өз заманына берген мүнөздөмөлөрүнөн мүнкүрөөчүлүктүн, асанкайгычылыктын таасирлерин байкоо анчалык деле кыйын эмес.

Заман маселесине келгенде, Нурмолдо мурунку жана кийинки акындарга салыштырганда өзүнө гана мүнөздүү болгон көз карашты туткан. Анын пикири боюнча адам баласы өзү жашап турган заманды, ал болумушта кандай болсо, дал ошондой кабылдашы керек. Ошондуктан акын мындай деп жазган:

«Тоголото чапкыдай,
Тобун эмес замана.
Кааласаң союп жегидей,
Коон эмес замана»

Ошону менен бирге Нурмолдо замандын татаалдыгын тардыгын, зардыгын эч убакта танган эмес. Бирок, ал заман жаман деп кайгы жегенге каршы болгон. Ошол себептен акын мындай деген:

«Заман жаман дегенге,
Зарлап кайгы жегенге,
Табыш лаазим бир айла» (11-бет)

Нурмолдонун заман жөнүндөгү саптарынан жашоо үчүн күрөшүүдөн башка арганын, азыркыча айтканда альтернативанын жоктугун даана байкоого болот. Нурмолдонун пикири боюнча жашоонун негизги жолу – замандын тилин, ыргагын, ачкычын табууда болот:

«Ыргагын-таап черте алсаң,
Күүң болгой замана,
Обонун таап ырдасаң,
Үнүң болгой замана»

Заман маселесине кайрылганда, Нурмолдо элдердин ортосундагы өз ара кызматташтыкты, тынчтыкты орнотуу негизги маселе экендигин өзгөчө белгилейт. Ал өз мезгилиндеги эл аралык мамилелердин абалын кылдаттык менен салмактап, казак, өзбек, орус элдери менен кыргыздардын ортосундагы карым-катнаштардын жүрүшүнүн

багытын туура баамдаган жана «тарыхтан сабак» алууга үндөп, үч тыянакка келген.

Биринчиден, кандай гана эл болбосун өзүнүн тарыхый жолунда жакынкы жана алыскы кошуналары менен достук, тынчтык же тирешүү, араздашуу сыяктуу мамилелерди башынан өткөрөөрү мыйзамдуу көрүнүш. Ошондуктан, элдердин ортосундагы ынтымактуулукту орнотуш үчүн «эски картты тырмап жулунуудан» сак болуш керек, себеби мындай аракеттер «калкты өлүмгө тукурууга» барабар болот.

Экинчиден, элдердин ортосундагы араздашуулар, согуштар өлүм-житимге, оор жоготууларга гана эмес, айрым, мисалы, сан жагынан чакан калктардын жер жүзүнөн биротоло жок болуп кетишине да алып келиши ыктымал. Ошондуктан, акын мындай деп жазган:

«Ойлончу бир аз токтолуп,
Каяшаң тиер ок болуп.
Алакандай аз элиң,
Каласын дароо жок болуп.
Көп элдин чети оюлбайт,
Көңүлү турар ток болуп,
Саначы өзүң, бактыңы!»...

Ошону менен бирге Нурмолдо өз элин, жерин сүйгөн улуу патриот болгон. Ал эч бир кысыңкырабай: «Жерин коргоп алалбай, жигитпи үйдө жашынган?!» деп ачык эле жазган. Атүгүл кыргыздардын өздөрүнүн ичинде ыркы келишпестиктин болорлугун таамай белгилеп, «Жакынын көрүп жатындай», «душманга сатылган» чыккынчылардын болорлугун эстен чыгарбоого үндөгөн.

Үчүнчүдөн, элдердин ортосундагы тынчтыкты, кызматташтыкты, достукту даңазалаган көз карашты медресе тутуу өзгөчө зарыл деп эсептеген. Антпесе, акын айткандай:

«Бузулса көз карашың
Көңүлгө так саласың.
Бир туугандар адамзат,
Бүтпөй жер-суу талашың.
Бириң эрте, бириң кеч,
Көрүстөнгө барасың.
Жүз карашып ошондо,
Жаамы тынчып каласың!» (81-бет)

Нурмолдонун пикири боюнча бүткүл адамзаттын түбү бир. Ал Адам Ата менен Обо Энеден башталат. Нурмолдонун чыгармасында, Адам Ата менен Обо Эненин бейиштен жерге айкалышынын башкы себеби христиан дининдегилер айткандай алманы жеште эмес, буудайдын данын татканда. Нурмолдо шайтандын азгырыгын мындайча баяндайт:

«Жесең ушул жемиштен,
Болгойсуң дейт чыңырык.
Татып ушул буудайды,
Эске алгын – дейт Кудайды (30-бет).

Ал эми Адам Ата, Обо Эне шайтандын тилине кирип, буудайдын данынан жеп күнөөкөр болушат. Акын бул окуяны мындайча сүрөттөйт:

«Адам ата, Обо Эне,
Шилекейи чубуруп,
Тилип туруп бир кесим,
Бөлүп жешти сугунуп
Калган экен ошондон
Буудайдын тырык тилиги» (30-бет).

Нурмолдо көтөргөн бул маселеге кийин Молдо Осмоналы Сыдык да кайрылган. Ал мындай деген «... он беш жылдан бери аңтарып, текшерип, эки жүз мин кыргыздын ата-бабаларын таратып, тээтиги Адам алейсаламга жеткирдим. Биз дагы асыл заттан экенибизди билсин үчүн, он беш жылдык мээнетимди бир саатча көрбөй, калем тыбырата баштадым» (Ала-Тоо, 1989, № 93, ИЗ-114-бет). Андан ары Осмоналы Сыдык оюн улап, минтип жазат: «Оболку атабыз Адам болуп, азирети хаво оболку энебиз болуп жер жүзүндөгү адамдар ушул эки заттан таралган».

Нурмолдонун кыргыз элин дүйнөнүн башка элдеринен бөлбөс-төн, тетирисинче аны бирдиктүү адамзат баласынын ажырагыс бир бутагы катарында карашы, анын өз мезгилиндеги гана эмес, бүгүнкү күндөгү гуманисттик ойлоонун зор бийиктигине көтөрүлгөндүгүнүн айкын күбөсү. Нурмолдонун ой-чабытынын бийиктигин, анын дүйнө картинасын сүрөт-элесин берүүгө чейин көтөрүлө алгандыгы айкын-дап турат. Тарыхта белгилүү болгондой дүйнөнүн картинасы жөнүндө философиялык, диний жана илимий үч окуу бар. Ойчулдун сунуш эткен картинасын диний көз караштагы окуунун түрүнө кошууга болот. Анын айтымында күн ааламды устунсуз жараткан бир Алла.

Ошондой эле «томсортпостон тоолорду, топукта жашап жүрсүн деп кыргызды берген бир Алла».

Биз жогоруда Нурмолдонун айрым гана ойлоруна токтолдук. Ал терметкен ойлор кыргыз рухунун, «анын ичинде кыргыз философиясынын соолубас булагы, асыл мурасы. Аларды кеңири жана терең изилдөө алдыдагы улуу иштердин бири. Акылмандын чыгармачылыгы жөнүндөгү олуттуу пикирлер келечекте айтылар деген чоң үмүттөбүз.

ЖЕҢИЖОК (1860-1918)

Академик Ч.Т.Айтматов өзүнүн «Ак тандай акындын мурасы» аттуу макаласында мындай деген адилет сөздү жазып кеткен:

«Жеңижоктун башка көп ырчылардан айырмаланып:

1. Аалам, Жер, Суу.
2. Адам баласынын бул турмуштагы орду, милдети.
3. Жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүү менен ырдаганы.
4. Анын өз алдынча билимдүү, ойчул акын болгонун айгинелеп турат...
5. ...Мен Жеңижоктун ырларынын мазмунун тереңдетип, көркөмдүк күчүн арттырып, окуганды, укканды өзүнө тартып турган нерсе – анын философиялык ой-жүгүртүүлөр экенин атайы баса көрсөтүп өткүм келет.
6. Мындай адам сөздү эч качан майда-барат нерселерге кор кылбайт, өз өнөрүн күнүмдүк тамагынын кулуна айландырып жибербейт.
7. Ал мейли аккан сууну ырдайбы, мейли жалгыз талдын арманын айтабы, мейли санаттап, терме курабы, мейли кызыл тилин сабап бирөө менен айтышабы кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийигинен паска түшүп кетпейт, тескерисинче пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандай алыс айдап, адам рухуна канат байлап, көтөрмөлөп, өйдө обого көтөрүп алып чыгат.
8. Ырчынын өз айлана-чөйрөсүнө тараткан гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүү идеяларынын маңызы мына ушунда жатат го деп ойлойм.
9. Жеңижоктун ырлары мына ошондой акыл-ой чабытынан, терең баамчыл көз караштан, ак менен каранын түбөлүктүү күрөшүн

түшүндүрүүдөн, Адам Ата, Обо Энеден тартып, канат-бутагы тонолуп жалгыз турган талга чейинки дүйнө, тиричилик кеңдигинен жаралган жандуу, тирүү канаттуу ырлар» (санариптерди коюп, абзацтарга бөлгөн биз – А.К. Д.О.)

Бали Чыке! Сөз эмес бекен! Гений гана ушундай ойлорду айта алат! Улуу акын Жеңижокко берген кайталангыс бийик бааңыз менен биз – Сиздин мураскерлер кубанып, мактанып, даңазалайбыз! Чыңгыз Айтматовдун тартуулап кеткен «Жеңижоктун философиялык жеке концепциясы», башка агартуучулардын философиялык көз караштарын изилдөө ишинде алтын казык жылдызындай болуп жол көрсөтүп турарына шек саноого болбойт. Дал ушул жерде көрүнүктүү адабиятчы маркум Кеңешбек Асаналиевдин: «Силер, философтор тигил же бул акындардын чыгармаларына кайрылганда, биринчи кезекте аларды изилдөөгө алгачкы чыйыр салган тилчилердин, адабиятчылардын эмгектеринен баштасаңар жакшы болор эле», – деген өтө эле сылык каалоосун дагы бир ирет эске салууну туура таптык. Чындыгында акындардын чыгармалары көркөм Сөздүн кайталангыс, баа жеткис үлгүлөрү.

Эми үзүлгөн ойго кайра келсек, анда акыйкат сөздү айтканда Чыңгыз Айтматов, Жеңижоктун акындыгынын жана анын, коомдук-саясий, философиялык жеке концепциясынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн тогуз багытын аныктап кеткен. Ч.Айтматов ал гана түгүл М.Капустин менен болгон маегинде козголгон улуттук жана интернационалдыктын диалектикасы жөнүндөгү суроого, «бул менден алысыраак философиялык маселе, мен бул жерде философиялык далилдерге кайрылбастан, жеке өзүмдүн сүрөткерлик сезимиме гана токтолом» – деп жазган экен. Демек, Чыңгыз Айтматов улуу акын Жеңижоктун философиялык, гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүү идеяларын далилдүү изилдөөгө чакырат.

Алп акындын адабий мурасынын чыныгы күйөрманы, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын корреспондент-мүчөсү А.С.Мавлянов белгилегендей Ч.Айтматовдун терең мазмундагы баш сөзү менен коштолуп, «Жеңижок» китеби алгач жарык көргөн болуучу. Китеп чыгаары менен эле «боёгу кургай электе» элге тез тарап, адабиятчы, тилчи, тарыхчы, философтордун, жазуучу-акындардын көңүлүн өзүнө буруп, ондогон илимий иликтөө, даректүү изилдөөлөр

жазылып, диссертациялар корголуп, мектеп, атайын жана жогорку окуу жайларынын программасына кийирилип, окутулуп келет».

Жеңижоктун чыгармачылыгы жөнүндө биринчилерден болуп анын ага замандашы Нурмолдо жазган. Ал мындай деген:

«Ысмыңды койдум «Жеңижок».

Айта берсе сөз жеткис,

Ай-ааламдын чеги жок.

Чоңду бабаң сыяктуу,

Чоң сөз айтар сырчы бол.

Чоң атаң Күсөй өңдөнүп,

Чокморлоп төгөр ырчы бол.

Өз атакең Көкөдөй

Өзгөндөн өтөөр сынчы бол.

Жеңижоктун чыгармачылыгы ХХ кылымдын 80-жылдарына чейин негизинен элдик чыгармачылыкты изилдеген окумуштуулардын тар чөйрөсүндө белгилүү болгон. Анын чыгармалары кийинчерээк С.Каиповдун (1981), андан кийин А.Жусупбековдун (1982) аракеттери менен жарыкка чыга баштаган.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашын изилдөө, анын социалдык-философиялык ойлорун ачууга арналган олуттуу эмгектердин бири философия илимдеринин доктору, профессор Жээнбек Жаныбековдун калемине таандык. Акыйкат сөздү айтканда, профессор Ж.Жаныбеков академик А.Алтымышбаев, профессор Б.Аманалиевден кийинки өз изилдөөчүлүк өмүрүн ХІХ-ХХ кылымдардагы кыргыз ойчул-акындарынын чыгармачылыгындагы көз-караштык жана социалдык-саясий маселелерин талдоо ишине өзгөчө зор салым кошкон окумуштуу.

Жеңижокко арналган «Даанышман ойчул» аттуу эмгегинде Кыргызстандагы философиянын тарыхын изилдөөчүлөрдүн ичинен бүгүнкү күндө өзгөчө мааниге ээ боло баштаган, бери болгондо үч чоң маселени Ж.Жаныбеков көтөрүп чыккан. Атап айтканда:

1. Салт маселеси боюнча мындай деген ойду козгогон: «Тарыхый бир шарттарда прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон салт, башка бир убакта өзүнүн мурдагы маанисин жоготот, же ал тургай тескери мүнөзгө айланат. Өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын баскычын жана өбөлгөсүн табуу, мурдагыны жана азыркыны бириктирип, ошондой эле аларды ажыратып турган түйүндүү учурларды

айкындоо тарыхый-философиялык изилдөөдөгү илимий методологиянын биринчи даражадагы талабы».

2. «Заман» агымынын айланасындагы талаш-тартыштарга кайрылып, Ж.Жаныбеков мындай деген адилет ойду айткан: «Жалпысынан ал кездеги адабият таануу негизинен акындардын тар чөйрөсүнүн чыгармачылыгын талдап, башка акындардын чыгармаларын териштирүүнү гезит-журналдагы сындарга өткөрүп беришкен, анын авторлору көп учурларда талдоонун илимийлигине жана жалпы бир тыянак чыгарууга аракеттенишкен эмес».

3. Академик А.Алтмышбаев менен профессор Б.Аманалиевдин илимий эмгектерине берилген баалар өзгөчө маанилүү. Академик А.Алтмышбаев жөнүндө мындай дейт: Жалпысынан А.Алтмышбаевдин тарыхый-философиялык эмгектерине оң баа берип; ошону менен катар анын бир катар кетирген кемчиликтерин көрсөтө кетүүгө болот. Атап айтканда, XIX-кылымдын акырындагы XX кылымдын башындагы айрым акындардын чыгармачылыгындагы көз караштары бир жактуу жана жалпы жонунан жөнөкөйлөштүрүлүп берилген. Ушул убакка чейин кээ бир кыргыз ойчулдарынын философиялык идеялары жетиштүү изилденбегендиктин кесепетинен залкар мурастан кол жууп жатабыз».

Профессор Б.Аманалиев жөнүндө мындай деп жазат: «Б.Аманалиев өзүнүн эмгектеринде терминологиянын өзгөрбөстүгүнө жана дефиницияларды өркүндөтүүгө зор көңүл бургандыгы баалуу. Албетте, «Заман» агымына тиешелүү айрым жыйынтыктар жана формулировкалар мезгилдин сыноосуна туруштук бере албады: алар кандайдыр белгилүү жылдардын жалпы ой толгоосун колдоого багытталып, кээ бир учурларда окумуштуулардын улуу муундарынын кадыр-баркынын таасиринин натыйжасы болгон. Бирок Б.Аманалиевдин жазгандарындагы айрым терс көрүнүштөрдү кыргыз акынын жалпы элге тааныткандыгы бардыгын актайт».

Профессор Ж.Жаныбековдун ойчул акын Жеңижоктун философиялык көз караштарына арналган монографиясы кыргыз философиясынын тарыхындагы өз ордун таба турган эмгек экендиги калетсиз. Биздин оюубузча Ж.Жаныбековдун «Даанышман ойчул» аттуу китеби Чыңгыз Айтматовдун Жеңижок жөнүндөгү асыл ойлору «жөнөкөй эле эссеге айланып» үчүн керек болсо, атайын жазылган тарыхый-философиялык изилдөө.

Чынында эле Ж.Жаныбеков Жеңижоктун ойчул акын экендигин далилдөө үчүн анын өлбөс-өчпөс чыгармаларындагы Аалам, Адам, Дүйнө, Аккан суу сыяктуу түшүнүктөрдү болумушту этикалык интерпретациялоонун, ошондой эле анын дүйнөгө болгон көз карашынын социалдык-саясий аспектилерин ойдогудай туура баяндаган. Ошону менен бирге Ж.Жаныбековдун эмгегинде кетирген кемчиликтери да бар. Атап айтканда, бир топ маселелер марксизм-ленинизмдин философиясынын салтында каралган. Мисалы: Жеңижоктун чыгармаларындагы динге каршы мотивдер. Жалпысынан алганда, Ж.Жаныбековдун аталган эмгеги Чыңгыз Айтматов айткандай: Жеңижоктун философиялык концепциясынын жаңы аспектилерин ачып, анын ой-чабытына сүңгүп кирип, ак пейил менен даңазалап, «өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын баскычын жана өбөлгөсүн табуу, мурдагыны жана азыркыны бириктирүү» маселесин чечүүгө зор аракет жасаган. Ушунун өзү эле колдоого жана ракмат айтууга татыктуу!

Эмесе, Чыңгыз Айтматов бизге улуу керез катарында калтырып кеткен «Жеңижоктун философиялык жеке концепциясына» кайрылалы. Чындыгында аталган концепция болжол менен 10 тезисти түзөт, аларды изилдөө үчүн атайын коллективдүү монография жазылыш керек. Ал эми, биздин алдыбызга жетекчилик оор тапшырма коюп жатат. Неге десениз, 10 тезисти он беттен турган макалага батыруу эң кыйын. Ошондуктан, 10 тезисти, шарттуу түрдө экиге бөлүп, мүмкүн болушунча кыска, нуска түрдө жазууну туура көрдүк. Биздин сунуш:

I. Алла, Аалам, Жер, Суу же жалпысынан жаратылыш менен Адамдын катышы жөнүндө.

II. Жеңижоктун насият, үлгү, терме ырларындагы гуманисттик, агартуучулук идеялары жана ойлору.

III. Алла, Аалам, Адам, Жер, Суу. 1917-жылдагы Улуу Октябрь социалисттик төңкөрүш, революция Орусиядагы Ак Падышалык бийликти кулатып, жаңы түзүлүштү Социалисттик мамлекетти кура баштаган. Социалисттик революция Орусиядагы коомдук түзүлүштү түп тамырынан үч тараптан: 1) Материалдык жактан жеке менчикти талкалап, коллективдик менчикти орноткон; 2) Мамлекеттик башкаруу бийлигин өзгөрткөн; 3) Руханий, коомдук аң-сезимдин формаларында мисалы: саясий, диний түрлөрүндө кескин өзгөрүүлөр болгон. Атап айтканда, динге карата болгон мамиле атеисттик көз караштын орношуна алып келген. Ошондуктан, Совет мезгилинде динге каршы

ойлор, пикирлер колдоого алынган. Мындай абал акындардын чыгармачылыгына берилген баалар, революцияга чейинки көз караштардан түп тамырынан айырмаланып, бир жактуу берилген. Мисалы: дээрлик бардык акындардын чыгармачылыгындагы динге каршы пикирлер колдоого алынган. Ал эми чындыгында Октябрь революциясына чейинки доорлордо коомдук аң-сезимде диний көз караштар үстөмдүк кылгандыгы белгилүү. Бул маселе далилдөөнү талап кылбайт. Акындардын дээрлик бардыгы, алардын ичинде агартуучулар да кудай деген инсандар болгон. Алардын ичинде Жеңижок кудай деген инсан болгон. Дал ушул ойду далилдөө үчүн Жеңижоктун чыгармаларына кайрылалы. Сөздү «Бир Алла» аттуу ырдан баштайлы. Жеңижок бул ырында эч бир тайсалдабай мындай үч ойду айткан:

1. «Жети кабат асманга,
Күн жараттың бир Алла.
Жылдызы чеге Ай менен,
Түн жараттың бир Алла.
Түрдүү-түрдүү Ааламга
Түр жараттың бир Алла.

2. Адам Ата, Обо Эне,
Жуп жараттың бир Алла.
Булбул, кие, чымчыкты,
Бакта кылдың бир Алла.

3. Эки беттин кызарган
Нурун алдың бир Алла.
Атасынан баласын,
Мурун алдың бир Алла».

Аалам жөнүндөгү акындын ойлору «Дүнүйө» (Биринчи түрү) аттуу ырында мындай деп айтылат:

«...Жер титиреп бүткөндө,
Куралгансың, дүнүйө.
Он сегиз миң Ааламды,
Бир жараттын, дүнүйө!»
Адамдан артык туулган,
Ааламга салган чуулган,
Атабыз Манас шер да өткөн!».

Ал эми «Дүнүйө» (Экинчи түрү) ырында Жеңижок мындай дейт:
«Чыгыштан Күндү Батышка,
Жүргүзгөнүн карачы.
Ааламдын шам чырагын,
Күйгүзгөнүн карачы»

Аалам жөнүндөгү ой «Дүйнө сен» (Биринчи түрү) аттуу ырында:
«Он сегиз миң Ааламды,
Орноштурдуң, дүйнө сен» – дейт.

Жогоруда келтирилген Жеңижоктун улуу саптарынан Аалам, Адам, Жер, Асман, Ай, Күн, Жылдыз сыяктуу нерсенин бардыгы Алланын амири менен жаралган жана өз ара бири бири менен байланышта жашап турушат. Ошону менен бирге Жеңижок Нурмолдо менен болгон айтышында, анын аталган суроолорго берген жообуна толук ыраазы болбогондой мындай деп айтып кеткен экен:

«Кыйын болсоң жооп бер:
– Ай, Күн, Жылдыз, Асман, Жер,
Айтчы, кайдан жаралды?
Ай, Ааламдын жүзүнө,
Адам кантип таралды?
Айдан жылдыз чексиз көп,
Түн эмине караңгы?
Ажыратып айтып бер,
Адал менен арамды?».

Жеңижок өзүнүн Нурмолдого берген суроолоруна «Аккан Суу» деген ырында мындай дейт:

«Жети кабат Жер астын,
Жарып чыккан аккан суу,
Жер, Ааламдын баарысын,
Багып чыккан аккан суу...
Адам Ата, Обону,
Багып чыккан аккан суу...
Жан-жаныбар шимирип,
Ичип жаткан аккан суу...
Айтып жана кеткендей:
Чөп жараткан аккан суу,
Төрт түлүктү семиртип,
Эт жараткан аккан суу...

Жеңижоктун «Аккан суу» аттуу ыры курчаган чөйрөнү өзгөчө реалдуу көрсөткөн чыгармалардын бири. Адамзат баласын курчаган жаратылыштагы өсүмдүк, жаныбар болобу бардыгын жараткан жана «аккан суу» деген улуу тыянак жасалат. Ал гана түгүл Жеңижок адамзат коомуна суунун тийгизген таасирин өзгөчө таамай айтып кеткен. Мына ошол ажайып саптар:

«Желип өткөн жерине,
Жемиш өсүп, бак болгон.
Келип кеткен жерине,
Шаар орноп эл толгон.

Ал гана түгүл Аккан Суу бир туугандардын ортосундагы чатактын, себеби боло тургандыгын улуу акын эбак эле жазып кеткен. Мына ошол ыйык саптар:

«Ирик менен чирикти,
Таза кылган аккан суу.
Эл жайлоого конгондо,
Эртерээк ичсем дедиртип,
Эки агайын кишини,
Ача кылган аккан суу.
Жүргөн жерин гүлдөтүп,
Жумуш кылган аккан суу.
Нөөбөтү мага келбейт деп,
Коңшу отурган адамды,
Уруштурган аккан суу».

Жеңижоктун «Аккан Суусу» кудум эле философиялык концепциядай болуп зор тыянак менен аяктайт:

«А жаны бар, аккан суу,
Күнү-түнү аксаң да,
Кызмат этип жатса да
Кадырыңды билбейбиз.
Көңүлүңдү кир кылып,
Кайра өзүңдү тилдейбиз.
Жок дегенде бир жылда,
Ай туяктан бээ атап
Зыярат кылып жүрбөйбүз.
Суу сыйлаган зор болоор
Суу кордогон кор болоор

Өзүнө-өзү жоо болоор» – деп, келип акын өзүнүн оюн жыйынтыктап, мындай тыянак жасайт:

«Акыл менен ойлоп ал,
Айткан жокмун тим гана!»

Биздин оюбузча Улуу акындын өз мезгилинде «Аккан суу» жөнүндөгү айткан ойлорунда эч бир калет жок. Ал гана түгүл илим менен техника үстөмдүк кылып турган биздин мезгилде да өз маанисин жоготпой актуалдуу болуп жатат. Бүгүнкү күндө биз, кыргызстандыктар, алиге суунун кадырына чындап эле жете элекпиз. Бул оюбузга далилдерди, көптөгөн мисал-фактыларды ар бир айылдан, шаардан келтирүүгө болот. Атап айтканда айыл, шаар ичин аралап өткөн арыктарды, каналдарга акыр-чикирлерди таштап, сууга бөгөт коюп, короо-жайларды каптоого шарт түзүп, анан чукул абал түзүлдү деп айгайлап, мамлекетти күнөөлөп жатпайбызбы. Ак таңдай акын Жеңижок айткандай биз суу сыйлаган зор эл болсок, анда биз жок дегенде, эскиче «ай туяктан бээ атап, зыярат кылып жүрбөйбүз». Улуу көсөм Жеңижок кенеш бергендей «акыл менен ойлоп алып», «Ак Суунун күнүн» мамлекет боюнча белгилеп жылыга эрте жазда шаарларда, айылдарда өткөрүп, сууну даңазаласак кандай зор иш болоор эле!

Маселенин ушул жагын эске алып, мындай сунуш киргизебиз: «Кыргызстан Суу сыйлаган өлкө катары» жылыга чын курандын акыркы жекшембисинде «Ак Суу» күнүн белгилесек! «Ак суу» күнүн өткөрүү жөнүндө ойлонуп жатып, өзүмдүн айылым Кегетидеги 1945-1949-жылдардагы, (мен А.К.) балачактагы суу маселесине байланыштуу бир улуу окуяны айта кетүүнү туура таптым. Илгери, ошол жылдары биздин айылда атактуу Байдөөлөт Табып болоор эле. Ал кишиден кийин Жуманаалы деген дагы бир атактуу табып болгон. Ыраматылык Байдөөлөт ата айылдагы кол арага жарап калган балдарды ата-энелерден алдын-ала күн мурун сурап алып, айылды аралап өткөн арыктардын ташын тердирип, акыр-чикирлерди тазалатып, ал эми чоңдорго көпүрөлөрдү оңдотоор эле. Керек болсо кишилер мүдүрүлбөсүн деп жолдордо жаткан таштарды чогулттуруп: «сооп болот» деп акыл айтаар эле жарыктык. Бүгүнкү күндө бизге мына ушундай аксакалдар жетишпей жатат. Жогоруда биз Жеңижоктун Жаратылыш менен Адамдын катышы жөнүндөгү ойлоруна токтолдук. Жалпылап айтканда, Жеңижоктун Жаратылыш менен Адамдын ортосундагы бардык байланыштар, катнаштар, мамилелер, бүгүнкү

күндө философтор тынымсыз какшап келе жаткан Үндөштүк өлчөм-дөштүк, текшилештик мүнөздө болот, илимий термин менен айтканда гармония абалында болушу керек.

Эми Жеңижоктун гуманитардык, агартуучулук, таалим-тарбия ойлоруна кайрылалы.

Замана. Заман маселеси илгертеден бери кыргыз коомдук-саясий, философиялык ойлоосунун өзөгүн түзүп келген. Атап айтканда атактуу Калыгул «Акыр Заман», Арыстанбек «Тар Заман», Молдо Кылыч «Зар Заман», Молдо Нияз «Катка түштү үйүбүз, каттык болду күнүбүз» деп, ал эми Алдаш Молдо болсо «Хан Заман», Нурмолдо «Заман», Жеңижоктон бери «Замана» түшүнүгү кеңири тарай баштаган.

Жеңижоктун пикиринде Замананын негизги, белгилери мына булар:

1. Ажыдаар жыландай,
Арбап барат замана.
Арбап барат Замана.
Баары-жокту калтырбай,
Жалмап барат Замана».

2. «Адал менен арамды
Ылгап барат Замана.
Жакшы менен жаманды,
Чулгап барат Замана...
...Кайыры жок байлардын,
Тапкан малы бекерге,
Кетип барат Замана.
Жоголор күнү байлардын,
Жетип барат Замана!...

3. Үч жылда бир шайланып,
Ак пашанын амалын
Чектеп барат Замана.

4. «Акыйкат менен Чындыкты,
Алыс кылдың Замана...».

5. «...Замананы ойлонуп,
Зарыгамын толгонуп,

Замана наадан караңгы,
Баалай албайт адамды».

келтирилген саптарындагы Жеңижоктун жогоруда Замананын негизги белгилери, акыйкат ойду айтканда 1916-жылдагы Үркүндүн мезгилинде ого бетер күчөгөн. Ал эми 1917-жылдардагы Улуу Октябрь революциясынан кийин аталган белгилердин айрымдары өзгөргөн. Мисалы: байлардын күнү бүтө баштаган, туташ кат тааныбаган караңгылыктан элибиз бошонуп, өзүнүн автономдуу областына ээ болгон. Кийин автономдуу область болсо, социалисттик республикага айланган, республика болсо эгемендүү мамлекетке айланып, түпкү, эзелки тамырыбызга кайрадан кайрылып, канчалык татаал, оор болсо да белсенип ишке киришип жаткан чагыбыз. Жаңы заманды куруу биздин тагдырга туш келген экен. Буюрса, Кыргыз мамлекети дүйнө элдери бара жаткан түз жолго түштү. «Көч жүрө-жүрө түзөлөт» дегендей заманыбыз оңолорунан үмүт үзбөйлү. Чындыгында Совет жылдарында коомдук өнүгүүдө, маданиятыбызда зор өзгөрүүлөр, ийгиликтер болду. Аны унутпайлы. Албетте, коомдук өнүгүүдөгү улуу жолубуз эволюциялык жолубуз үзгүлтүккө учураган, бирок дагы бир ирет кайталайбыз, дүйнө элдери бара жаткан түз жолго түштүк. Ушул жолдон тайбайлы. Улуу Жеңижок айткандай: «Жанынды сүрө жигиттер, жакшы тилек максатка».

II. Жеңижоктун насыят, үлгү, терме ырларындагы гуманисттик агартуучулук идеялары жана ойлору. Дал ушул жерде Жеңижоктун гуманисттик, агартуучулук, насыят идеяларына токтолуунун алдында дагы бир өзгөчө кырдаалды белгилей кетүү зарыл. Советтик жылдарда гезит-журналдардын, басылып жаткан китептердин, сахнага коюлуучу чыгармалардын, радио-теле берүүлөрдүн идеялык мазмунун текшерип, көзөмөлдөп туруучу атайын мамлекеттик мекеме кызмат-цензор болгон. Ал эми советтик жылдарга чейин жана андан кийинки биздин мезгилде мындай мекеме кызмат жок, анткени, сөз эркиндиги орноду. Ким кандай ойду айтса да, жазса да өзү билет. Көрсө өзүм билемдиктин терс жактары да болот экен. Буга бүгүнкү күндө биздин замандаштардын: акындардын, куудулдардын, артисттердин соттошууга чейин барып жаткандыгы ачык мисал боло алат.

Дал ушул өңүттөн алганда Жеңижоктун «Айт, Айт десе...» деген ыры ар бир чыгармачыл адамдын өзүнүн ички цензурасы, болгондо да адилет, кара кылды как жарган, бирөөнү кемсинтпеген, апакай

мамилеси болушунун зарылдыгын далилдеп турат. Жеңижоктун «Айт, Айт десе...» деген ырында акындарга карата болгон кеп-кеңеш, талаптарды айткандары өзгөчө маанилүү жана кызыктуу. Акын адам баласы жашаган бул дүйнөдө кандай нерселерди айтуу жөнүндө кеп салат. Төмөнкү саптарга көз жүгүртүп көрүңүз. Жарыктык улуу акын мындай деп айтып жатпайбы:

1. «Аңтарылбай кагылбай,
Айтаар ойдон жаңылбай.
Аксы менен Таласты айт,
Көкчө менен Манасты айт...
Күн жүгүрүк канатты айт,
Күйгөн элде санатты айт!...

2. Качканды айтпай, кууганды айт
Кашанды айтпай, бууданды айт.
Болуп өткөн тарыхты айт.
Болмушту айтпай, аныкты айт.»

Келтирилген саптарда, ошондой эле кийинкилеринде, акын укмуш төрт сөздү, болгондо да маанисин, жандырмагын чечмелөөнү талап кылган: күйгөн элде санатты, качканды, кууганды, алтынды, азамат тууган катынды, адал дүйнө тапканды айт, ак караны ылгап айт деп, бүтүндөй бир ажайып философиялык концепцияны айтып жатпайбы. Дал ушул жерде таланттуу адабий сынчы Кеңешбек Асаналиевдин көркөм сөз жөнүндө кеп болгондо аларды изилдөөгө биринчи чыйыр салган тилчилер менен адабиятчылардын эмгектерин эске алуунун зарылдыгы тууралуу айткан асыл ойлоруна дагы бир ирет кайрылууга мажбурбуз. Анда алар кайсы сөздөр? Акын мындай деп ачык эле айтып жатпайбы, аргасыз кайталайбыз:

«Аңтарылбай кагылбай,
Айтар ойдон жаңылбай,
Күйгөн элде санатты айт...
Качканды айтпай, кууганды айт...
Болуп өткөн тарыхты айт,
Болмушту айтпай, аныкты айт...
Кемчилигин, түзүн айт.
Аянбай кетмен чапканды айт.
Адал дүйнө тапканды айт...

Жеңижок бардык чыгармаларында «Катын» деген түшүнүктү колдонот. Мисалга «Азамат тууган катынды айт», «Жаман катын (Биринчи түрү)», «Жаман катын термеси (Экинчи түрү)», «Жакшы катын термеси» деген ырларын атасак жетиштүү болор.

Мени таң калтырган нерсе дейт Какеев: бүгүнкү күндө дүнүйө жүзүндө жашаган жана түрк тилинде сүйлөгөн элдердин бардыгы «катын» деген түшүнүктү колдонушат. Жалгыз гана казак менен кыргыз «аял» ургаачы, деген түшүнүктү колдонушат. Мисалы: түрктөр, крым татарлары, волга боюндагы татарлар, азербайжандар, түркмөндөр, өзбектер, уйгурлар ж.б. Биздин айылда, Кегетиде бала кезде «катындарга» самоор койгула, табак тарткыла – деген сөздөрдү угаар элем. Фрунзеге, азыркы Бишкекке келгенден бери «аял» деп айтыш керек, «катын» деген сөз одоно, маданиятсыз болот деген сынга кабылчу болдум. Ошондон улам «катын» деген түшүнүктүн маанисин издей баштадым. Кудай жалгап, Алим Гафуровдун «Имя и История» деген Москвадан 1987-жылы чыккан китебине туш болуп, окуп калдым. Эң кызыгы, китепте мындай деген сөздөр бар: 1. «слово Хатун означает госпожа, правительница»;

2. «слово Хатун в форме Катун зафиксировано в древнетюркских письменных памятниках в значении «Знатная женщина, жена правителя»»; 3. Во времена Тимура ханские жены имели особый титул или почетное прозвище. Их называли «агахатун». Бул ойлорду убагында, илгери «катын» деген сөздөн коркпой эле пайдалана берсек деген ойду айткан элем. Ошол кездеги «Асаба» гезитинин башкы редактору, таланттуу журналист, демократ Мелис Эшимканов: «Министр Какеев кыздарды катынга айландыргыла деп үндөп жатат» деген тамаша сөзгө айландырып жибергенден кийин эске алынбай калган. Мүмкүн, бүгүнкү күндө өзүбүздүн өзөк тамырыбызга келүүгө умтулуп жаткан учурда бул маселеге кайрадан кайрылсак деген чоң үмүттөмүн.

Эми негизги маселеге: Жеңижоктун катын жөнүндөгү ойлоруна кайрылалы. Жеңижок негизинен элдик салт боюнча «жакшы катын», «жаман катын» деп экиге бөлөт. Анын пикири боюнча «жакшы катын термеси» деген ырында:

«Байкап көрсөк кудурет,
Куп жараткан эмеспи.
Бир ургаачы, бир эркек,

Жуп жараткан эмеспи, – деп, баштап: «Аялзаты артык-сың, урпагың өскөн жыйынга баарысын айтып кетейин, Манастай чыккан кыйырды. Он ай курсак көтөрүп. Оокатты кылыш кыйын да, – деп улантып келип адепти сактоо жөнүндө, мындай тыянак чыгарат:

«Аялзаты артыкча,
Адепти сактап батырса.
Артыгың сонун биерден»

Жакшы катындын үлгүсү албетте, Жеңижоктун сүйгөн жары Көксулуу. Анын ак дилден айткандай:

«Аргымак аттын басыгы,
Аксыдан чыккан Көксулуу.
Ай тамак кыздын асылы.
Ашык бир болгон өзүнө,
Акындын кайсы жазыгы?»

Элимден чыкса көп сулуу,
Эндиксиз сулуу кыздардын,
Эркеси сенсиң, Көксулуу.
Энчилеп берген табийгат,
Эс-акылы төп сулуу...

..Казанымды бир кылып,
Ашташ болсом Көксулуу
Төшөгүмдү бир салып,
Башташ болсом, Көксулуу –

деп көксөп жүрүп, «Көк сулуу менен таанышып, ал тиймек, бул алмак болуп жүргөндө», Асанбай Жусупбековдун айтуусунда «Жаныбек деген бир бай уулуна алып берип койгон экен. Жеңижокту бир жолу Сулайманкул деген датка ырдатып, абдан жаккан экен. Ошондо Сулайманкул датка ыраазы болуп: «Алакандай Аксы, ачсам алаканымда, жумсам уучумда, каалаганынды айт?» дегенде «Көксулууну тартып алып берүүсүн өтүнөт экен». Сулайманкул Жеңижоктун суроосун канааттандырып Көксулууну Жеңижокко алып берип, сөзүнө турган экен. Ошентип Жеңижок ашык болгон Көксулууга үйлөнөт. Бирок, бир кем дүйнө дегендей Көксулуунун согончогу канабайт. Акындын өз сөзү менен айтканда: «Кайгырдым бала жогунан: Алган жарым, Көксулуу, Айтып турам бул чакта Арманга батпа бул тапта!» деген экен.

Жеңижоктун пикиринде «Жаман катын мүнөзү, Карангы түндүн бир өзү... эптей албайт дамбалын, артын зорго жашырат, үймө-үйдү кыдырып, айылдап кетет шуду\дап, эдели боюн карабай, мойнунун кири эки эли, карабастан кор кылат кайната, кайың энени, үйүнө конок кондурбай, алыс кылат жакындан, бирди бешке көбөйтүп, ушак айтат жобурап, деп келип кыска мындай тыянак чыгарат:

«Башынан танда катынды,
Жашынан үйрөт баланды».

Жеңижок аталган маселелер боюнча биздин муундан кийинки келе жаткан муундарга бере турган улуу салттарыбыздын бири жөнүндө мындай дейт:

«Ата-энесин кордогон.

Өз уулуна көрөт» – деп калган!.. (Астын сызган биз).

Жеңижоктун бул пикири бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Буга айкын далил иретинде Кыргыз Республикасынын Баатыры, Эл жазуучусу Бексултан Жакиевдин «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай» драмасындагы жетимканага баш калкалаган шордуу карыялардын тагдырын айтсак жетиштүү болоор.

Жеңижоктун бала жөнүндөгү ойлорунун өзгөчө, курч болушу, биздин оюубузча акын жеке адам катарындагы ички арманы баласыздыгына байланыштуу. Акын айткандай: «Ойногон уулум болгондо, обонум чыкмак оболон... Ордумду басар уулум жок, Оозумдан сөзүм жоголот».

Жеңижоктун катындар, биринчи кезекте акын-катындар маселесине болгон көз карашын акыйкат туура баа бериш үчүн, албетте Наркүлбүбү (Рыскүл) менен Жеңижоктун айтышын талдоо керек. Демек, эки акындын ырларын бирдей жарыялаш керек. Жеңижоктун чыгармачылыгын чогултуу, талдоо, басмадан чыгаруу боюнча төө көтөргүс зор иш жасаган Асанбай Жусупбековго миң мертебе ыраазычылык айтып, өмүрүнө береке каалайбыз! Ошону менен бирге агалык кеңешимди айтам.

Асаке! Наркүлбүбү (Рыскүл) менен Жеңижоктун айтышына жазылган баш сөздө мындай деп жазыпсыз: «Наркүлбүбү жеңишке жетиш үчүн уят-сыйытты жыйнаштырып коюп, оозго алгыс сөздөрдү ырга аралаштырат, ага каршы Жеңижок да Наркүлбүбүгө ырында курч сөздөрдү колдонот. Бирок, китеп көпчүлүк окурмандарга арналып жаткандан кийин, мүмкүн болушунча уят сөздөрдү кийирбөөгө аракет жасап, кыскартып берүүнү ылайык таптык» – деп абдан туура жазыптырсыз. Бирок, иш жүзүндө Наркүлбүбүнүн ырларын

«тазалаптырсыз» да, Жеңижоктун ырларына тийбептирсииз. Ошондуктан, Жеңижок өтө эле адепсиз болуп калыптыр. Өзүңүз сын көз менен мага 2005-жылы белекке берген китебиңиздин 306-307 беттерин дагы бир ирет карап койсоңуз – деп өтүнөм. Сиздин мага каалаган «чың ден соолук, ийгилик» кабыл болуп, Сиз чыгарган Жеңижокту жана башкаларды колумдан келишинче даңазалап жүрөм. Сизге да чың ден соолук ийгилик каалайм. Ушул жерде дагы бир ойду айта кетүү зарыл. Тексттерге караганда Жеңижок катындардын ырдашына каршы болгондой таасир калтырат. Мисалы:

«Кулак салгын, Эшенкул,
Жеңижоктун кебине,
Калкына катын ырдаса,
Касиет калбайт бегине.
Караламан журт болуп,
Кырсык болор тегине.
Бир касиет кеткен соң,
Болуш, келмеги кыйын эбине!»

Менин баамымда Наркүлбүбү өзүнүн уят-сыйытты таштап ырдап жатканына жаны кашайып, экинчи мындай бетбакты ырдатпаш үчүн «калкына мындай катын ырдаса, касиет калбайт бегине» – деп жиберген окшойт. Акыйкат ойду айтканда Жеңижок Шекер кыз, Айшакан менен элдик салттын чегинде эле ырдап жатпайбы.

Жеңижоктун биздин күнгө үндөш чыгармаларынын бири «Башчысы болбой эл болбойт» деген ыры. Улуу Жеңижок мындай деген экен:

«Башчысыз эл болсо да,
Баштуу элге тең болбойт.
Башчысы болсо акылдуу,
Башка элдерге жем болбойт!..
Эстүү башчы элди ойлойт,
Эзелтен калган кыргызга,
Ээлеп келген Жерди ойлойт.
Элигип көөп кетпесе,
Элинде болгон кемди ойлойт!..»

Жеңижоктун биздин заманга арнаган дагы бир керээзи калды. Аны айтпаса болбос:

«Көкүрөк толгон муң калды,
Көп кыргызым окуурга,

Көк куржун толгон ыр калды.
Көйгөйүм айтсам жаманбы,
Көп кыргызым, кат билбейт,
Кантейин, көркоо кылган заманды?!

Жеңижокко арналган ушул саптарды улуу Чыңгыз Айтматов айткан сөздөр менен аяктасак куп жарашчудай көрүнөт: «Дүйнө, адам, жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык, күнүмдүк тиричилик – ушунун баарына акын өзүнүн терең жана бекем көз карашынан, азыркы тил менен айтканда, философиялык жеке концепциясынан туруп баа берет».

Аскарров Теңдик

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭСТЕТИКАЛЫК ДҮЙНӨ ТААНЫМЫ

Философиялык акыл-ойдун философияга чейинки аң-сезимге, рух дүйнөсүнө жасаган мамилеси, аны менен болгон карым-катнашы чоң маселе экендиги белгилүү. Анткени дал ушул жерде философиянын пайда болушу жөнүндөгү проблеманын чордону жатат. Ал негизге таянмайынча, ага байланыштуу коюлган суроого жооп тапмайынча маселени илимий жактан изилдеп чыгуу мүмкүн эмес. Кыргыз элинин философиялык көз караштары, дүйнө түшүнүүсү жөнүндөгү маселе ошол мүнөздөгү проблеманын ичине кирет.

Бул маселени иликтөөдө көңүлдө бекем кармап турган бир илимий-теориялык фактор бар. Көп адам аң-сезиминин өсүп-өнүгүш процессинде көрүнгөн объективдүү гносеологиялык законченемдүүлүк жөнүндө болуп жатат. Чыныгы когнитивдик табияты бар жана адамдын аң-сезиминин өсүп-өнүгүшүндө универсалдуу мүнөзгө ээ болгон бул законченемдүүлүктү эсте тутуп, анын ачылыш, колдонулуш механизмдин так билгенде гана каралып жаткан илимий предметтин пайда болуу, өнүгүү жолдору көз алдыга туура тартылышы ыктымал. Философиянын тарыхы жөнүндөгү илимди изилдөө учурунда ошол механизмдин «иштөө» өзгөчөлүгүн талдай кетүү максатка ылайык.

Белгилүү болгондой, чындыкты материалдык же рухтук турпатында таанып-билүүнүн көптөгөн формалары жана мүмкүнчүлүктөрү

бар. Аларды мүмкүндүк жана чындык сыяктуу философиялык категориялардын алкагында талкууга салуу зарыл. Тынымсыз кыймыл-аракетте, өсүп-өнүгүүдө, өзгөрүүдө турган, бир сапаттан экинчи сапатка, бир абалдан экинчи абалга өтүүчү кубулуштун, заттын маңызы, табияты жөнүндөгү түшүнүктөр көпчүлүк учурда ошол объектилерди таанып-билүү деңгээли менен аныкталат. Ал эми таанып-билүүнүн ошол эле деңгээли дайыма чектелүү жана эч качан абсолюттук мүнөзгө ээ эмес.

Адам турмушундагы күндөлүк, көнүмүш түшүнүктөрдүн, көз караштардын тарыхый кырдаалга жараша «көмүскөдө», даана таанылбай, туюлбай жашай бериши менен алардын табиятын, касиеттерин ачуу, түшүнүү, илимий-теориялык жактан терең талдоого алуунун, баа берүүнүн ортосунда чоң айырма бар. Анткени алардын тиричиликте же коомдук аң-сезимин тиешелүү тармактарында, формаларында стихиялуу түрдө бар болушу, жашоосу камсыз кылынат. Бул процесстин бир өзгөчөлүгү Фридрих Энгельстин төмөнкү сөздөрүндө чагылдырылган: «Люди мыслили диалектически задолго до того, как узнали, что такое диалектика, точно так же как они говорили прозой до того, как появилось слово «проза». Ушул эле ойду комикалык формада Мольердин «Мещанин во дворянстве» комедиясынын персонажы Журден билдирет: «Клянусь честью. Я и не подозревал, что вот уже более 40 лет я говорю прозой...» бул илимий жобонун негиздүүлүгүн ырасташ үчүн дагы эки-үч ушул өңдүү пикирлердин келтирилишин ылайык табабыз. Ф.Энгельс жазгандай, «Закон отрицания и отрицания... осуществляется в природе и истории и, пока он не познан, бессознательно и в наших головах».

Жалпылап айтканда, адамдар өздөрүнүн тарыхый жолун эки жолу басып өтө турган сымал: биринчи жолу стихиялуу түрдө, андоо албастан, жашоо агымынын шары, күүсү менен, экинчи жолу аң-сезимдүү түрдө. Натыйжада өткөндө калган издер аркылуу адам акылынын тарыхы бардык ойку-кайкылары, ак-карасы, өйдө-ылдыйлары менен реконструкцияланат, илимий көз караштын, теориянын система, концепция түзүүчү элегинен өткөрүлөт. Бул болсо коомдук аң-сезимдин бардык түрлөрүндө орун алган. Чыгыш дүйнөсүн изилдөөчү, белгилүү академик И.Ю.Крачковский ислам дооруна чейинки араб поэзиясынын суктанарлык артыкчылыктары жөнүндө ой жүгүртүп, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат: «Это удивление испытывают не

только наблюдатели... его почувствовали сами арабы, едва они стали относиться сознательно к проявлению своей духовной жизни». Кептин баары мына ушул аң-сезимдүүлүктө жатат. Адам баласынын өз руханий турмушуна, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө акылдуу, аң-сезимдүү мамиле жасоо мүмкүнчүлүктөрү ачылгандан баштап, коомдун интеллектуалдык өнүгүүсүндө сапаттык чоң өзгөрүүлөр пайда болуп, акыл-ой жаңы диалектикалык бийиктикке, тепкичке көтөрүлөт.

Ушуга байланыштуу К.В.Шохиндин «Россиядагы эстетикалык ойдун өнүгүү тарыхынын очерки» аттуу китебинде айтылган туура жобону эскере кетүү ылайык келер эле. Окумуштуунун ою боюнча, орустун тарыхый-эстетикалык проблематикалык изилдөө ишинин кеңейиши ретроспективдүү мүнөздө жүргөн: орустун революционер-демократтарын үйрөнүүдөн XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башындагы эстетикага, андан соң XVIII кылымдын ортосуна өтүү керек болду.

Ал эми андан аркы мезгилдердеги, атап айтканда, байыркы орус эстетикасынын тарыхын изилдөөдөгү чоң илимий жумуштардын аткарылгандыгы коомчулукка кеңири маалым. Бул эмгекти жүзөгө ашырууда академик С.Лихачевдун киргизген салымы зор. Белгилүү болгондой, бир убактарда XIX кылымга чейинки орус эстетикасы кандайдыр бир олуттуу мааниге ээ эмес, тиешелүү деңгээлдеги кызыкчылыкты туудурбайт деген адилетсиз пикирлер жашап келген. Мындай пикирлердин туура эместиги К.Шохин тарабынан жакшы далилденген. Ал аныктап көрсөткөндөй, жакшылап көз сала келгенде байыркы орус эстетикасы өзүнүн чыныгы патриоттук, накта элдик, реалисттик каада-салттары аркылуу ачылат. Биздин баамдообуз боюнча орус эстетикалык көз караштарынын тарыхын изилдөө мына ушундай ретроспективдүү өнүгүшүндө тарыхта жана да акылында аң-сезимсиз (бессознательно) түрдө ишке ашырылуучу чындык менен адам ой жүгүртүүсүнүн законченемдүүлүгүн таанып-билүү диалектикасы чагылдырылган. Демек, орус эстетикасынын маанисин, маңызын орус адамдары, тагыраак айтканда, илимпоздору, тарыхый жактан көп убактар өткөндө, азыркы замандарда терең жана ар тараптан билишти же билүүгө мүмкүндүк алышты. Өткөндүн фактыларына аң-сезимдүү, акылдуу мамиле кылуу деген илимий жобонун бир көрүнүшү мына ушунда турат.

Дагы бир маселеге кайрылалы. Ф.Энгельс «Табият диалектикасы» деген эмгегинде дүйнөнү таанып-билүү ишинде универсалдуу

методологиялык мааниге ээ болгон төмөндөгүдөй ойду билдирген эле: «Диалектическое мышление-именно потому, что оно имеет своей предпосылкой исследование природы самих понятий-возможно только для человека, да и для последнего лишь на сравнительно высокой степени развития (буддисты и греки), и достигает своего полного развития только значительно позже, в новейшей философии.

Бул пикирде биз талдоого алалы деген проблеманы илимий жактан туура түшүнүүнүн ачкычы жатат. Ал ошондой эле эстетикалык ойдун өсүп-өнүгүш өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү суроого да так жоопту бере алат. Демек, эстетикалык ойдун, илимдин табиятын, өзгөчөлүктөрүн диалектикалык көз караш аркылуу гана изилдөөгө мүмкүн, ал эми диалектикалык ойлоо «өнүгүүнүн жетишерлик бийик тепкичинде» гана болушу абзел. Ой жүгүртүү өзүнүн ар тараптуу, толук өнүгүүсүнө кийинки мезгилдерде гана жетише алгандыктан, кыргыз эстетикасынын тарыхын илимий изилдөө иши да жаңы мезгилдерде гана колго алынды.

Албетте, жогорку жалпы философиялык жобону түздөн-түз, сын көз менен карабай туруп эле биздин объектиге колдонуу анча туура болбос эле. Кеп илимий принцип, методология туурасында болуп жатат. Аны конкреттүү материалга, кырдаалга ылайыктап пайдалануу ошол эле принциптен, жободон келип чыгат эмеспи. Анын үстүнө биз көңүлдө жалаң гана эстетика илимин эмес, философиянын башка түрлөрүн да кармап турабыз. Жалпылап айтканда, коллективдүү күч менен түзүлүп жаткан ушул эмгек да кыргыз элинин философиялык ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрүнүн жалпы законченемдүүлүккө багынаарын ырастап, анын акыйкаттыгын күбөлөйт.

Дүйнөнү таанып-билүүдөгү ушул фундаменталдуу законченемдүүлүктүн биз карап жаткан маселеге түздөн-түз тиешеси бар. Мисалы, кыргыз эли, анын ар кайсы мезгилдерде жашаган ойчулдары, акылман инсандары философия деген түшүнүктүн эмне экенин билбеген кездерде эле философторчо ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болушкан, философиялык ыңгайда тыянак жасоону билишкен, адамдын рух дүйнөсүн же табиятты философиялык планда түшүндүрүү жолдорун баамдай алышкан. Эстетика илими туурасында да ошону эле айтууга болот. Кыргыздар эстетика деген сөздүн, түшүнүктүн эмне экендигин баамдай элек, аңыз албаган доорлордо эле эстетикалык ой жүгүртүүгө, чындыкка эстетикалык мамиле жасоого, айлана-чөйрөнү эстетикалык турумда өздөштүрүүгө ыкластуу болушкан.

Мына ошондуктан, кыргыз элинин эстетикалык көз караштарынын башатын калкыбыздын атам замандардан бери келе жаткан айлана-чөйрө менен болгон карым-катышынан, ырым-жырымдарынан, макал-лакаптарынан ж.б. издегенибиз туура. Ал эми оозеки чыгармачылыкты ичине камтыган көркөм дүйнө эстетика тарыхын изилдөөнүн соолубас булагы, казынасы болоору түшүнүктүү. Баса, илимде «оозеки тарых» деген аныктаманын мааниси кийинки учурларда атайын изилдөөнүн объектиси болуп, философиялык мазмундагы кубулуштарды теориялык талдоо процессинде колдонулуп жүргөндүгүн эскерүү зарыл. Мисалы, бул маселеге Михаил Рожанскийдин «Устная история – философия памяти» деген макаласы атайын арналган. Бул материалда айтылган ойлор кыргыздар сыяктуу өз тарыхында көбүнчө оозеки түрдө жашаган баяндамалар аркылуу өткөндү көңүлдө, рух дүйнөсүндө сактап келген элдердин маданиятына артыкча тиешеси бар. Автор белгилегендей, оозеки тарых – адам акыл-эсинин ажырагыс бөлүгү. Ошону менен бирге ал «жазылган», кагазга түшүрүлгөн тарыхтын өбөлгөсү болуп да саналат. «Породив историю как вид деятельности и форму создания, «устная история» отходит на периферию, соглашается со своей вторичностью». Чынында эле кыргыз элинин тарыхы тигил же бул өлчөмдө мына ушул схемага туура келгендей. XX кылымдын башына чейин элибиздин тарыхы көбүнчө оозеки түрдө жашаган жана ал адамдардын эсинде гана идеалдык формада өмүр сүрүп келген. Ал эми кыргыз элинин жазмасы «аң-сезимдин формасы» катары жашай баштагандан тартып, оозеки тарыхыбыз «периферияга «кетенчиктеп, тарыхый шарт-жагдайда өзүнүн өзгөчө ордун ээледі. Бирок тарыхый факторду эске алуу зарыл. Иш жүзүндө ушул кезге чейин элибиздин «оозеки тарыхы» менен жазма тарыхынын ортосунда кескин түрдө коюлган чек жок. Булар бири-бирин толуктап, биринин өксүк жерин бири толуктап келет. Мисалы, бүгүнкү күндө мындан эки жүз-үч жүз жылдар мурун жашап кеткен элдин белгилүү инсандарынын (баакырлар, ойчулдар, маданий ишмерлер ж.б.) мааракелерин өткөрүү – ошол күрдөөлдүү процесстин бир көрүнүшү. Бул процесс оозеки тарыхтын салмактуу ордун күбөлөө менен бирге, элдин, улуттун өзүн-өзү андап билүү, анын өткөндөгүсүн ар тараптан таанып-билүү ишиндеги маанилүү факторду түзөт.

Ал эми философиялык көз караштардын, түшүнүктөрдүн тарыхын, өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүн реконструкциялоо, илимий

талапка, концепцияга ылайык иштеп чыгуу милдети мамлекеттик суверенитетке ээ болгон кыргыз республикасынын окумуштууларына жүктөлөрү түшүнүктүү. Бул жооптуу, актуалдуу илимий проблеманы чечүүдө жогоруда эскерилип кеткен методикалык принципти, жолдомону көңүлгө бекем кармоо гана тиешелүү натыйжага алып келиши мүмкүн. М.Киссель белгилегендей, философиялык концепцияларды реконструкциялоо, кайра жаратуу методологиялык проблема болуп саналат. «Успех интеллектуальной реконструкции зависит от того, настолько изучаемая концепция станет логически прозрачной связью мыслей» а историко-философская реконструкция» способна стать и становится «важным моментом прогресса философского знания».

Албетте, мурда философиясы болбогон кыргыздар сыяктуу элдин коомдук-философиялык көз караштарын реконструкциялоо иши бир кыйла татаал иш экендиги талашсыз. Бирок мындай аракетти жасамайынча маселенин тарыхый аспектиси гана эмес, учурдагы жалпысынан тааныш, көнүмүш жактарын, белгилерин тиешелүү илимий деңгээлде чечмелеп берүү кыйын. Бул жагдай биз карап жаткан эстетика илимине да түздөн-түз тиешелүү.

Ошентип, бир кезде эстетика эмне экенин билбеген элдин эстетикасынын тарыхын жазуу сыяктуу парадоксалдуу илимий проблеманын үстүндө иштөө, ой жүгүртүү милдети күн тартибине коюлду. Мындай маселенин каралыш жана чечилиш мүмкүнчүлүгү байыркы грек эстетикасынын тарыхын изилдөөчү, белгилүү окумуштуу А.Лосевдин концепциясына такалат. Ал эстетика пайда болгонго чейинки анын тарыхын түзүүдөгү эки зарыл өбөлгөнү негиздеген.

Биринчиден, эстетиканын тарыхын А.Баумгартенден (1714-1762), б.а. XVIII кылымдын орто ченинен баштоо тарых чындыгына туура келбес эле. Анткени антикалык доор, орто кылымдар, Кайра жаралуу мезгили же Жаны доор таптакыр эле кооздук, сулуулук ж.б. касиеттер жөнүндөгү түшүнүктөрдү билбеген, иштеп чыккан эмес деп айтуу чындыкка жатпайт. Иш жүзүндө аталган мезгилдерде эстетикалык түшүнүктөр, баамдоолор, туюнуулар тиешелүү даражада аныкталган, ал турсун жетишерлик деңгээлде так, ачык формулировкаларга да ээ болгон. Ушундан улам А.Лосев бир нече өбөлгөлөрдүн бар экендигин атайылап көрсөтөт. Мындай өбөлгөлөргө эстетикалык өнүгүүлөрдүн фактыларын аныктоого көмөк көрсөтө турган тигил же бул теориялык түшүнүктөрдүн колдо бар болушун, илимдин

тиешелүү тармагында иштелип чыгышын кошууга болот. Эгер кыргыз эстетикасынын тарыхы жөнүндө сөз кылсак, анда бул биринчи өбөлгөнүн бизде бар экендигин айта алабыз. Анткени азыркы күндө кыргыздын философиялык көз караштары, алардын ичинде эстетикасы боюнча бир катар илимий изилдөөлөр бар. Ал эмгектерде кыргыз элинин өткөндөгү же жаңы доордогу философиялык дүйнө түшүнүүсү, айлана-чөйрөгө, жалпысынан болмушка жасаган мамилелери ж.б. маселелер илимий-теориялык талкууга салынат, философиялык анализден өткөрүлөт. Ошону менен бирге байыртан бери эле колдонулуп келе жаткан философиялык категориялардын, принциптердин, закондордун жана терминдердин колдонулуш жагдайлары талдоого алынып, такталат. Демек, эстетиканын тарыхын түзүү үчүн керек болгон биринчи өбөлгө колубузда бар.

Экинчиден, эгерде эстетика өз алдынча жашаган илим, предмет түрүндө жолукса, анда эстетика тарыхын жазуу үчүн кандай булактарды пайдалануу керек? Албетте, бул суроого оңой жооп табуу мүмкүн эмес, бул иште ар түрдүү тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип чыгууга туура келет. Мында негизги өбөлгө жана булак катары маданий турмуштун ар түрдүү фактылары, кубулуштары кызмат кылат.

Ал эми философиясы калыптанган, иштелип чыккан элдердин эстетика тарыхын түзүүдө ошол философиялык системалардан, проблемалардан тиешелүү элементтерден бөлүп чыгып, ажыратуу аркылуу маселе чечүүгө болот. Тигил же бул көркөм дүйнөдө бул жагынан толуп жаткан мүмкүнчүлүктөр бар экендиги белгилүү. Кыргыз эстетикасынын тарыхын түзүүдө, демек, байыркы доорлордо жаралып, ушул кезге чейин жеткен элдин оозеки чыгармачылыгы негизги булак болуп кызмат кылууга тийиш. Ал булактын мазмуну, көркөмдүк бийиктиги, артыкчылыктары, көп түрдүү сапаттары элге маалым.

Белгилүү болгондой, айрым философиялык системаларда аларды жаратуучу модель айкын эстетикалык мүнөзгө ээ. Мисалы, байыркы грек натурфилософиясы бүткүл турушу менен ошондой эстетикалык сапатты кучагына камтып турат. Ал натурфилософиядан кыргыз эстетикалык ой жүгүртүүсүнө айрым байланыштын элементтерин өткөрүүдөн мурда дагы бир мүнөздүү фактыга кайрылалы. Япония маданияты жана адабияты далай замандардан бери келе жаткан бай салтка ээ эмеспи. Бирок ошого карабастан анда көркөм өнөрчүлүктү философиялык планда изилдей турган эстетика илими кечээги эле

мезгилдерге чейин калыптанбай келген: «До начала XX века японская эстетика развивалась преимущественно в области литературоведения и искусствоведения. Препятствием для формирования эстетической науки служила неразработанность философско-эстетического категориального аппарата, который был бы органично присущ японской мыслительной традиции». Бул пикир жогоруда келтирилген А.Лосевдин ою менен үндөш. Муну Ю.Архиповдун төмөнкү тыянагынан байкаса болот: «О философской эстетике можно говорить как о мировоззренческой концепции второго порядка, т.е. должен быть накоплен определенный опыт в развитии искусства и литературы, прежде чем он может быть осмыслен философски. Отсюда необходимость достаточно длительного периода разработки эстетических воззрений в рамках искусствоведения и литературоведения, более непосредственно, чем философская эстетика, отражающих художественную практику». Теги философиянын пайда болушу, анын бүгүнкү күнү же келечеги жөнүндө айтылган пикирлер ар түрдүү, кээде карама-каршылыктуу. Бул жагынан Ортега – и Гассеттин айткан ойлору өзүнүн парадоксалдуулугу менен көңүлдү бурат. «Философия не может быть чем – что изначальным в человеке», философия родилась в один прекрасный день и исчезнет в другой» дейт Ортега – и Гассет. Ушул пикирдин негизинде философ төмөнкүдөй жыйынтык жасайт: «вообще философствование целиком представляет собой ограниченность, недостаточность, ошибку и что необходимо положить начало новому способу интеллектуально противостоять Вселенной способу, отличному от существующих, которой вообще не является философией. Возможно мы на заре этого другого»прекрасного дня».

Мындайча айтканда, философ адамзаттын байыркы доордон бери изденип, философия тармагында иштеп чыккан илимий каражаттарды, ыкмаларды, жалпы эле болмушту изилдөөнүн сынаккы формаларын сыртка сүрүп таштап, кандайдыр бир таза, жаңы, мурда болбогон илимди ойлоп чыгаруу керектиги жөнүндөгү маселени күн тартибине койгон. Албетте, бул сыяктуу талаптын канчалык максималдуу экенин таразага салып, акыйкаттоонун анчалык кажаты деле жок. Анткени кийинки жүз жыл ичинде адам аң-сезиминин ар түрдүү тармактарында ушул сыяктуу лозунгдар, манифесттер далай ирет коомчулукка сунуш кылынган жана ушул кезге чейин андай аракеттер жасалып келе жатат. Бир эле мисалга кайрылалы. Ушул кылымдын

башында Россияда исскуство, адабият дүйнөсүндө пайда болгон ар түрдүү чыгармачылык платформалар, агымдар, багыттар жаңы көркөм өнөрчүлүктү жаратуу, А.С.Пушкинди акыркы замандын кемесинен алып ыргытуу жөнүндөгү чакырыктар менен элдин көңүлүн өзүнө буруу аракетин жасаганы белгилүү. Бирок турмуш бул сыяктуу учурдун, тап күрөшүнүн деми менен айтылган жана аша чапкан ураандарга иргөө ишин жүргүзүп, калыстыктын, объективдүү баа берүү критерийлеринен өткөрдү.

Анын сыңары Ортега-и Гассеттин философиянын келечеги жөнүндөгү прогнозу субъективдүү ойлоонун, түшүнүүнүн гана жемиши катары кабыл алынаары ыктымал. Ал эми мурда философиясы жок кыргыз эли жөнүндө сөз кылганда бул проблеманын башка ыңгайда, башка аспектиде коюлушу жана каралышы дурус. Мисалы, ошол эле испаниялык философко караганда Гегелдин көз карашы өзүнүн тактыгы менен айырмаланып турат. Философиянын башталышын табуу кыйын маселе деген анын пикири бүгүнкү күндө биздин кыргыз философиясынын башатын издеген учурубузда өзүнүн чындыгын ырас-тап отурат. «Наука логики» эмгегинде Гегель «Илимди эмнеден баштоо керек?» деген суроого төмөнкүчө жооп берет: «Только в новейшее время зародилось сознание, что трудно найти начало в философии и причина этой трудности, равно как и возможность устранить ее были предметом многократного обсуждения. Начало философии должно быть или чем-то опосредствованным или чем-то «непосредственным» и легко показать, что оно не может быть ни тем, ни другим, стало быть, и этот и другой способ начинать находит свое опровержение.

Правда, принцип какой-нибудь философии также означает некое начало, но не только субъективное, сколько объективное начало всех вещей. Принцип есть некое определенное содержание – вода, единое, нус, идея, субстанция, монада и.т.д. или если он касается природы познание и, следовательно, должен быть скорее лишь неким критерием, чем неким объективным определением-мышлением, созерцанием, ощущением, я, самой субъективностью-то и здесь интерес направлен на определение содержания». Мында эске алчу бир кызык нерсе – философиянын башталышын табуу кыйын деген ой кийинки, жаңы доорлордо гана аң-сезимди ээлеши жөнүндөгү жыйынтыктын жасалгандыгы. Болбосо, Грециянын Фалес сыяктуу алгачкы философтору өз эмгектерин жазганда философиянын башталышын издеп

убара болушкан эмес, анткени алар адегенде эле дүйнөнү, чындыкты философиялык планда, тиешелүү философиялык терминдерде, түшүнүктөрдө принциптерде таржымалдап беришкен. Бара-бара реалдуу дүйнөнү философиялык изилдөө инструментарийи өркүндөтүлүп такталып «жасалгаланып» отуруп, Платон менен Аристотелдин чыгармачылыгында өзүнүн жогорку баскычына жеткен. Чынында эле кийинки доорлордо жаралган ар түрдүү философиялык системалардын, мектептердин булагы ошол байыркы грек философиясында катылып жатканын аныктоо ушул кезге чейин проблемалардын негизгиси бойдон калууда. Ал эми мурда илимий түрдөгү философиясы болбогон кыргыздар сыяктуу эл үчүн бул илимдин негизин түзүү, анын тарыхын жазуу жаңы дүйнөнү ачканга барабар. Иш жүзүндө да ошондой.

Эстетика философия илиминин бир тармагы болгондуктан же тагыраак айтканда, философиялык билим болгон соң, азырынча биз проблеманы жалпы философиянын алкагында карап жатабыз. Анткени философияга тиешелүү өзгөчөлүктөр, законченемдүүлүктөр эстетикада да толук бойдон чагылып көрүнөт. Бирок муну менен биз эстетиканын өзүнө гана таандык болгон илимий өзгөчөлүктөрдү, методологиялык принциптерди, терминдик категориялык ж.б. аныктамаларды, эрежелерди эстен чыгарып жаткан жокбуз. Демек, алдыда турган негизги милдеттердин бири – эстетика илиминин өзгөчө предметин, объектисин аныктоо, анын негизинде тиешелүү илимий-теориялык конструкция түзүү. Маселенин мындай коюлушу кыргыз элинин эстетикалык көз караштары жөнүндөгү проблеманы изилдөө ишине гана байланыштуу. Себеби, белгилүү болгондой, байыркы Грецияда эле бул илимдин ар түрдүү жактары, маселелери талкууга алынып, анын проблемалык чөйрөсү, багыттары иштелип чыгылган жана аныкталган. Бирок байыркы Греция ойчулдары же кийинки замандарда жашаган Батыштын жана Чыгыштын окумуштуулары тапкан жолдорду, методологияны толук бойдон эле кыргыз дүйнө таанымына көчүрүү менен маселени чечүү мүмкүн деп ойлош туура эмес болор эле. Кыргыздарды башкалардан айырмалап турган тарыхый, коомдук, этникалык ж.б. факторлорду, шарттарды эске алуу жана ошонун негизинде илимий тыянактарды жасоо керектиги өзүнөн өзү түшүнүктүү нерсе. Башкача айтканда, классикалык эстетика кыргыздын элдик, улуттук эстетикасынын ортосундагы айрым жалпылыктарды табуу ошол эле

маселенин өзгөчөлүктөрүнө көңүлдү топтоого шарт түзөт деп ойлойбуз.

Ошентип, эстетика илиминин өзгөчөлүгүнө ылайык, анын классикалык жана улуттук «түрлөрүн» эсте тутуу аркылуу изилдөө объектини, предметти тактап алуу керек. Муну эң оболу кыргыз эстетикасынын булагы, башаты жөнүндөгү маселени талдоого алуу менен жасоого ылайык. Бул максатты жүзөгө ашырууда байыркы Грециянын эстетикасы жөнүндөгү көп томдуу фундаменталдуу эмгектин автору А.Лосевдин жогоруда келтирилген көз карашын эске алуу зарыл.

Кыргыз философиясынын, анын ичинде эстетикасынын тарыхын түзүүдө Аристотелдин төмөнкүдөй бир пикирин көңүлдө кармоо керек. Ал пикирди өз кезегинде Гегель жактыруу менен «Наука логики» аттуу китебинде келтирген: «Лишь после того, как было налицо почти все необходимое и требующееся для жизненных удобств и сношений, люди стали добиваться философского познания». Кыргыз философиясынын тарыхын изилдөө жумушунун азыркы кезде колго алынышы ушул айтылган ойдун тууралыгын ырастайт. Мисалы, башка факторлордун ичинде кыргыз элинин жалпы руханий жактан, ошонун ичинде илим-билим жаатында, адабият жана искусство тармагында, саясий-коомдук өнүгүүдө ж.б. жетишкен ийгиликтери бул жумушту аткарууда керектүү өбөлгө болуп кызмат кылмакчы.

Бул маселеге тиешелүү экинчи бир ойду келтире кетели. Орто кылымдардын, ошондой эле Византия эстетикасынын изилдөөчү окумуштуу В.Бычков байыркы эстетикалык ойду реконструкциялоодо эске алынууга тийиш болгон төмөнкүдөй маанилүү пикирди билдирет: «Как словесное выражение, зато они были высказаны в произведениях искусства в форме, цвете, звуке. Поэтому одной из основных задач исследователя древней и средневековой эстетики становится в пределах возможного адекватное «прочтение» этих неформализованных «высказываний», выявление эстетических идей, определенвшие ту или иную систему художественных образов». Кыргыз эстетикасынын жаралыш, калыптаныш процесси да ушул жалпы законченемдүүлүктүн көрүнүш формаларына баш иет. Чынында да элибиздин байыркы эстетикалык көз караштары, дүйнө кабылдоосу дайым эле сөз түрүндө туюнтулуп жүрбөстөн, ошондой эле кийизге, жыгачка ж.б. түшүрүлгөн оймо-чиймелерде, таштан чегип жасалган балбалдарда, комуз, кыяк күүлөрүндө, ошолордун ичинде фольклордук

чыгармаларда чагылдырылган жана сүрөттөлгөн. Андай болгон соң негизги милдеттердин бири – ошол өң-түстө, добушта, формада ж.б. билдирилген ойлорду, сезимдерди, окуяларды адекваттуу түрдө «окуп чыгууда» турат. Ал эми ал кубулуштардын, түшүнүктөрдүн негизги булагы – бул элдин оозеки көркөм өнөрчүлүгү. Кыргыздардын фольклору миң түрдүү образдуу дүйнө катары өз ичине макал-лакаптан тартып, «Манаска» чейинки чыгармаларды камтып турат. Ошондуктан, элибиздин байыркы доордогу эстетикалык дүйнө түшүнүүсү жөнүндө сөз баштаганыбызда эң эле жөнөкөй нерсени – учкул, канаттуу сөздөрдү, макал-лакапты эскере кеткенибиз оң. Мисалы, элдин арасына кеңири тараган лакапты алалы: «Сулуусунан жылуусу». Мында белгилүү тарыхый кырдаалды чагылткан мазмун жатат. Оболу эскерте кетчү нерсе – бул лакаптын өз ичине коомдук, социалдык жана эстетикалык маанини камтып турат.

Биринчиден, бул лакап адам баласынын байыркы мезгилдердеги жашоо, тиричилик өтө ыңгайынын бир учурун, бир мүнөзүн түшүндүрүп жаткансыйт. Мисалы, алгачкы общиналык коом учурунда өмүр өткөрүүнү, жашоонун негизги шарты болуп күндөлүк оокат-тиричиликке жарай турган отун-суу, тамак-аш, кийим-кече даярдоо камы кызмат кылган. Ал кезде өндүрүш куралдары жөнөкөй болгондуктан, оболу турмушка керектүү кийим-кече, идиш-аяк сыяктуу буюмдарды жасоо зарыл эле. Ошондой эле табияттын ар түрдүү кырсыктарынан ысык-сууктан, жаан-чачындан сактанганга ылайык үй эмеректери, чарбага жарамдуу шаймандар керек болгон. Көп буюмдар айбанаттын терисинен же малдын жүнүнөн согулуп жасалган. Адам мал кайтарганда, ууга чыкса же катуу суукка туш келгенде кементай керекке жараган. Мындай учурларда кийимдин сулуусунан жылуусу артык деп эсептелген. Башкача айтканда буюмдун утилитардык мааниси көңүлгө алынган. Адам тарыхынын алгачкы этаптарында кийимдин сулуусунан жылуусу жакшыраак бааланган деп болжолдоого негиз бар. Албетте, макал бүгүн деле өз маанисин жоготкон жок. Күндөлүк турмушта, тиричиликте адам баласы тигил же бул кемтикке, мүчүлүшкө анчалык маани бергиси келбесе ушул макалды эске салып, көңүл сооротот. Каалаган нерсе табылбаса ушул деле жарай берет деген ой билдирет. Кыстальш абалдан чыгарат.

Бул макалда буюмга, кубулушка эстетикалык мамиле жасоонун элементи байкалат, себеби кийим сырткы түрү, көркү боюнча да

бааланып жатат. Бирок, эстетикалык сезим, эстетикалык туюу, эстетикалык кабылдоо ошол доорго ылайык утилитардык кызыкчылыктын, муктаждыктын басымы астында тиешелүү тепкичке, өз деңгээлине көтөрүлө алган эмес. Буюмга эстетикалык баа берүү мында практикалык зарылдыктын максатына баш ийген. Экинчиден, талдоого алынган лакап конкреттүү тарыхый доорду чагылдырган. Ал – адамдын айлана-чөйрө, жаратылыш менен биримдикте жуурулушуп жашаган мезгили. Турак кылган жери үңкүр же алачык, кийизи самсаалаган боз үй болсо, анда адам баласынын бүткүл рух дүйнөсү, тушүнүгү, тартиби ошол чөйрөгө ылайыкташып, калыптана тургандыгы маалым. Демек, белгилүү даражада жалпы коом мүчөлөрүнүн психологиясы ошол кырдаалга ыкташып, анын өзгөчөлүктөрүн чагылдырып өнүккөн. Ал кез-кезде адам баласы кандайдыр бир кол жеткис максаттарга, кыялдарга бой урушса да, реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн алкагынан чыгып кете алган эмес. Башкача айтканда, элдин жашоо шарты менен ишкердик, чыгармачылык, мүмкүнчүлүктөрү негизинен дал келген. Адамдар айлана-чөйрөдө эмне болсо аны көбүнчө ошол бойдон пайдаланышкан.

Албетте, боолголоо жолу менен интуициялык түрдө коом мүчөлөрү реалдуу турмуштагы заттардын, кубулуштардын ички же сырткы көрүнүштөрүн, сапаттарын, сымбатын, кооздугун жана башка касиеттерин туура байкашкан. Бирок ал байкоо толук кандуу коомдук баа берүү формасына өтө элек болуучу. Табияттагы же рух дүйнөсүндөгү белгилерди эстетикалык баалоо позициясы али аныкталбаган, жолго салынбаган эле. Ошол себептен, эстетикалык сезимди көбүнчө эсе буюмга утилитардык баа берүү иши алмаштырып турган.

Үчүнчүдөн, талдоого алынган бул лакап белгилүү даражада кембагалдын, жардынын психологиясын түшүндүрүп, туюнтуп турушу мүмкүн. Иш жүзүндө алдуу-күчтүүлөрдүн, колунда барлардын босогосунда эптеп күн көргөн бечаралар үчүн кооздук менен пайдалуулуктун ортосунда анчалык ылгай турган, ашкере териштире турган чек болгон эмес. Ошол себептен алар сулуусунан жылуусу деген компромисттик формулага таянууну ылайык көрүшкөн. Эптеп жырттык болсо да, эски-уску болсо да далыга жаба турган буюмду, кийим-кечекти алып, ошону менен сууктан чыгып кетүүнүн амалын издешкен. Жалпылап айтканда, «Сулуусунан жылуулугу артык» («сулуулуктан жылуулук») деген лакап белгилүү ченемде калктын кедей

катмарларынын турмуш өтөө, жан багуу кредосун туюнтат, кыйын абалдан, кырдаалдан чыгуунун жолун, амалын билдирет.

Бул жерде бир нерсени эсте кармоо керек. Адамдардын көңүлүндө сулуулукка болгон ушул мамиле кандайдыр бир формада абсолюттук мааниге ээ болгон деп тыянак жасаш чындыкка жатпас. Айталы, ошол эле кедей-кембагалдардын тукуму, чөйрөсү социалдык жактан кээде бири-биринен айырмаланып турганы белгилүү эмеспи. Андыктан макалдын турмушта колдонулушунда ар түрдүү коомдук, психологиялык ж.б. нюанстардан кездешиши табигый нерсе. Андай нюанстардын болушун эстетикалык сезимдин канчалык универсалдуу кубулуш экендигин таанып-билип турган күндө да эстен чыгарбоо дурус. Объективдүү дүйнөнүн кооздугун, көркүн ошондой эле турмуштагы адилеттикти же кастыкты карапайым адамдар башкалардан кем түшүнбөгөн, керек болсо өз артыкчылыктарын көрсөтө билишкен. Жээренче Чечен, Акыл Карачач сыяктуу элдик уламыштардын каармандары табияттагы сулуулукту баалоо менен гана чектелишпестен, аны адам акылынын күчү тереңдиги менен да байыта алышкан.

Акырында дагы бир ойду, аргументти ортого салгыбыз келет. «Сулуусунан – жылуусу». Бул – канга, бойго сиңген, ар кандай шарттуулуктан субъективдүү көз карашын, пикирин жогору койгон, эркин ойлоону принцип катары карманган, өзүн кең пейил инсан сыпатында көрсөтүүгө далалат кылган адам пендесинин да психологиясы. Негизгиси – жылуу болсун, ал эми кооздукту, сулуулукту көздөгөндөр өз ниетине жараша шыбагаларын алышсын, ар кимдин өз каалаганы, тандаганы бар. Албетте, сулуу да болсун, жылуу да болсун деп шарт коюу менен карама-каршылыктын түйүнүн чечип салса болор эле. Бирок мындай мамиле жасалганда макал өзүнүн түпкү маанисин жоготуп, макалдык белгилеринен айрылмак, ичине камтылып жаткан философиялык мүнөздөгү жалпыланган ойдон таймак.

Ошентип, бул чакан лакап бир нече катмарлуу турмуштук мазмунду ичине сиңирип турат. Пайда болушу жагынан мезгилдердин түпкүрүнө тиешелүү болсо да, структурсында кийинки доорлордун духу, белгилери бар. Айталы, сулуулукту, кооздукту объективдүү дүйнөнүн негизги касиеттеринин бири катары таанып-билүү адам коому өсүп-өнүгүүнүн, аң-сезимдин үлүшү, «мүлкү» сыяктуу иштей башташы түшүнүктүү.

Сыртынан караганда жөнөкөй, бир «кабат» болуп байкалган мазмунда «миң кабат» ой тутуму сыйдырылган, дегинкиси, бул сапат макал-лакап дүйнөсүнүн айырмалуу белгиси эмеспи. Мисалдарга кайрылалы. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет». Бул макал сезимдик, туюмдук таанып-билүүнүн артыкчылыгын ырастайт. Көп жашап, бирок реалдуу турмуштун өйдө-ылдыйына дуушар болбогон, кагылып-согулбаган адам болмуштун миң түркүн сырлары жөнүндө үстүртөн, тайкы түшүнүк менен жашай бериши ыктымал. Демек, билимдин, ойдун тереңдиги тажрыйбага, көптү көргөндүккө байланыштуу. Көз менен көрүү, кол менен туюу, бут менен басуу – билимдин терең, ишенимдүү болушунун негизи.

«Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат». Бул макалды традициялык планда алып караганда субъективдүү көз караштын ролу ашыра бааланган деп айтууга болот. Анткени туңгуюк жаткан дүйнөнүн көркү адамдын көзү көрмөйүнчө ачылбайт, жашыруун сыр бойдон калат, ал турсун көрк адамсыз өзүнүн чыныгы сапатына ээ боло албайт деген сыяктуу жыйынтык жасоого шарт түзүлүшү мүмкүн. Бул жерде баягы атактуу философиялык формула эске түшөт: «Вещи в себе». Ошондой эле 50–60-жылдарда советтик эстетика илиминде жүргөн кызуу талаш-тартыштарды эске салат. Ал дискуссиянын катышуучулары эстетикалык сапаттар болмуштун, реалдуу турмуштун өзүндө жолугабы же адам баласы коомдун өсүп өнүгүү шартында аларды жаратып, табиятка, анын структурасына киргизишеби, «орнотушабы» деген сыяктуу суроолордун айланасында ой жүгүртүшкөн. Бул суроого жооп бергендерине жараша философтор «коомчулдар» жана «табиятчылар» болуп эки топко бөлүнүшкөн. «Коомчул» позицияда тургандар талаштын жүрүшүндө дүйнөнүн эстетикалык касиеттери объективдүү түрдө адам пайда болгонго чейин кезиккен эмес, алар субъекттердин коомдук карым-катнаштарынын өнүккөн шартында гана калыптанат, эстетикалык сапаттарга ээ болушкан деген көз караштарды жакташкан. Мындай көз караштар идеалисттик катары бааланышы ыктымал эле. Кеп бул жерде идеалисттик же материалисттик дүйнө түшүнүүнүн ортосунда асман-жердей айырма бар деген традициялык философиялык жобону колдонуп жаткандай эмес. Азыр, белгилүү болгондой, айрым окумуштуулар философияны жана философторду карама-каршы эки топко бөлүп кароо принцибин марксисттердин кемчилиги катары баалашчу болду. Мүмкүн, мында

чындыктын үлүшү бардыр. Бирок, бул принцип марксизмден мурда эле, мисалы, Гегелдин философиясында кеңири колдонулганын эмне кылмакпыз? Биздин оюбузча, философторду эки чоң топко ажыратып кароо методунда рационалдуу маани бар. Анткени, башкасын айтпаганда да, адамзаттын тарыхында жүздөгөн, миңдеген философтор жашаган, алар толуп жаткан философиялык эмгектерди жазышкан, философиялык системаларды концепцияларды, терияларды түзүшкөн. Аларды өздөштүрүү, аларга баа берүү, аларды бири-биринен айырмалоо – эбегейсиз зор жумуш. Мына ушундай кырдаалда идеализм-материализм антиномиясы, алардын биримдиги жана бири-бири менен күрөшүү опсуз чоң, масштабдуу материалдарды схемалаштырууга, системага келтирүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Ушул жагынан алганда философияны изилдөөнүн марксисттик методологиясы өзүнүн натыйжалуулугун көрсөтө алды.

Ал эми эстетикалык сапаттарды табияттын, болмуштун өзүнөн издеш керек. Анткени аларды эч кандай коомдук процесстер, адамдардын коомдук мамилелери жарата албайт деген авторлор баррикаданын экинчи тарабында турушту. Он жылдан ашуун созулган теориялык таймашуулар тигил же бул тараптын талашсыз жеңиши менен аяктабаса да, эстетиканын негизги проблемасын илимий жактан изилдөөгө, талаш маселелерди тактоого шарт түздү. Бир кездерде өткөн дискуссиялардын пайдалуу жагы мына ушунда. Бул туурасында В.Тасалов өзүнүн «Десять лет проблемы эстетического (1956–1966)» деген макаласында кеңири баян кылат.

Кыргыз илимин эстетикалык көз караштарынын башаты туурасында сөз кылып жатып, эстетика илиминин азыркы кездеги абалы жөнүндө учкай сөз айта кетүүнүн негизи бар. Себеби, дүйнө жүзүндөгү бардык элдер болмушту жалпысынан бирдей кабыл алып, бирдей түшүнгөнү ырас болсо, өз кезегинде алардын чындыкка жасаган мамилелери да түпкүлүгүндө үндөш же болбосо бир эле гносеологиялык фактордон, законченемдүүлүктөрдөн көз каранды. Мисалы, адам турмушундагы же жаратылыштагы сулуулукту баалоонун, талдоонун предмети кылып алганда эстетика илими эки-үч миң жыл ичинде топтолгон илимий маалыматтарга, терминдерге, категорияларга таянат. Ал эми ошол эле эстетикалык кубулуштар элдин аң-сезиминде, күндөлүк турмушунда жашайт жана ага баа берүүнүн жолдору, критерийлери башка көрсөткүчтөр менен аныкталып турат. Эгерде биз

таанып-билүүнүн ушул жалпы жобосун жетекчиликке албасак, анда кыргыз элинин эстетикасынын тарыхын түзөбүз деген максатыбыз жөн эле фикцияга, иллюзияга айланып калар эле.

Ошентип, жогоруда келтирилген макалга кайрылганыбызда («Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат») кадимки эле эстетикалык-философиялык проблемалардын түйүнүнө туш келебиз. Биринчи көз карашта макал дүйнө түшүнүүнү бир аз идеалисттик духта чечмелөөгө жол берип жаткансыганы менен (субъект өзүнүн күчү, куралы – көзү менен реалдуу предметтин чыныгы сапатын – көркүн ачып берет, ансыз дүйнөнүн сапаттары анын ичинде эстетикалык сапаттары, касиеттери таанылгыс, жабык бойдон калышы мүмкүн), иш жүзүндө кадимки эле материалисттик көз караш өзүнүн чагылуусун табат. Себеби, адам өзүнүн көз салышы, назар буруусу менен объективдүү дүйнөнүн көмүскө жашаган касиеттерин, сулуулугун, кооздугун «ачып», таанып-билет. Ал сулуулук табияты боюнча эстетикалык касиетке ээ болгондуктан, адамдын көзү же кооздукту баалай билген ички дүйнөсү ошол өздөштүрүлгөн сапаттардын жардамы менен өзүн-өзү байытып, структурасын толуктайт, натыйжада жаңы сапаттык абалга келет.

Ааламдын көркүн адамдын ачышы эң байыркы эстетикалык сезимдин ойгонушу, калыптанышы менен дал келгендиги, шартталгандыгы түшүнүктүү. Адам баласы алгачкы айлана-чөйрөгө, тоо-ташка утилитардык мамиле жасоодон эстетикалык мамиле жасоо этабына өтүш процессинде жалпы ааламдын, анын ичинде планеталардын, ай-күндүн, жылдыздардын көркүнө суктануу, аларды баалоо иши чоң роль ойногон. Мына ушул дүйнөнү таанып-билүү процесси, анын мерчемдүү учуру, өзгөчөлүгү элдик акылмандыктын бир фрагментинде, «сыныгында» даана чагылдырылган. Чынында эле ар бир макал, учкул сөз, афоризм – өзүнчө зор руханий дүйнө. Ал макалдарды, лакаптарды астрономиялык термин, түшүнүк менен туюнтканда, өзүнчө бир рух турпатындагы «ак эргежээл» («белый карлик»), «каратешик» («черная дыра») аттуу жылдыздарды эске салат. Ар бир макалда элдин рух дараметин, патенциясын өз боюна топтоп, концентрациялап, андагы жыйынтыкталган ойду масштабдуу көркөм жаратмага же болбосо философиялык концепцияга айландырса, алардын тиешелүү көлөмүн «толтура» тургандай кылып, «жазып», «жайып» жиберсе, кеңейтсе болот.

Макал-лакаптарды дүйнөгө эстетикалык мамиле жасоонун эн алгачкы формаларынын бири катары кароо туура. Болмуштун эстетикалык сапаттары өзүнүн табияты боюнча рух дүйнөсүндө же объективдүү чындыкта, анын материалдык жаатында так ошол концентрацияланган, иретке, гармонияга келтирилген түрүндө кездешет. Бекеринен эстетиканын тарыхында эстетика илиминин өзүн сулуулук жөнүндөгү илим деп эсептешкен эмес.

Макалдын экинчи жарымы («Адамдын көөнүн сөз ачат») анын биринчи бөлүгүндө айтылган ойду башка позициядан туруп толуктайт, интерпретациялайт. Мында коомдук жана эстетикалык сыяктуу эки маани бар. Адам тукумунун адамдык турпатын, дүйнөсүн аныктоочу белгилердин бири анын тили, сөзү эмеспи. Ойлоо, ой жүгүртүү, сүйлөө жөндөмү – киши затынын гана энчиси.

Ал эми экинчи, б.а. эстетикалык мааниси ошол эле биринчи маанинин ичине камтылган. Адамдын көөнү, көнүлү сөз аркылуу, болгондо да орду, ыгы менен айтылган сөз аркылуу ачылат, жайына келет. Элибизде илгертен эле сөзгө жыгылган турбайт деген макал бар эмеспи. Сөз эстетикалык «түргө», толгоого келтирилип айтылса, араздашкан эки жак, эки топ чыр чатагын токтотушкан. Айтылган ойдун, сөздүн логикасы менен «формасы», түсү бир жерден чыкса, анын эстетикалык таасир берүү кудурети алда канча артат. Сөз адамдын көөнүн ачуу менен катар, дүйнөнү эстетикалык кабылдоого шарт түзөт. Анткени, көөнү ачылганда айлана-чөйрө, адамдын түрү, жүрүш-турушу ж.б. касиеттер жаңы абалга, жаңы сапатка келет, жаңыча өң-түс пайда болот, кубулжуган, көз тайгылган боектор, үндөр көкүрөктү ээлейт. Башкача айтканда, адаттагы көнүмүш дүйнө бир заматтын ичинде метаморфозанын күчүнө кабылат да, анын таасир берүүчү кубатына моюн сунат. Мындай учурда эстетикалык таасирленүүнүн булагы болгон реалдуу чындык трансформацияланып, адамдын эрки, бүткүл туруму иллюзия чөйрөсүнө өтүп кетиши мүмкүн. Мисалы, көркөм өнөрчүлүктүн таланттуу, чыныгы чыгармалары өз боюна ушул сыяктуу түзүүчү, жаратуучу потенцияны катып турат. Ошол себептен адабият менен искусствонун социумга таасир берүү күчүн көкөлөтө баалоо – байыртан келе жаткан чыгармачылык салт.

Деги кыргыз макал-лакаптарын талдай келгенде алардын көпчүлүгүндө эстетикалык «дүрмөт» бар экендиги оңой эле байкалат. Кеп мында учкул сөздөрдүн, лакаптардын белгилүү ритмге салынганда,

уйкаштырылганында же болбосо поэтикалык айрым каражаттар менен жабдылганында эмес. Кеп образдуу ойдун чындыкка болгон мамилеси кеңири эстетикалык мазмунду алып жүргөндүгүндө. Төмөнкү бир нече макалдарды окуп көрөлү. «Баатырдын көркү маңдайда, чечендин көркү тандайда», «Анык чечен акындар, жазгы жааган жамгырдай», «Ат мыктысы кермеде, акын мыктысы термеде», «Баатыр жолдо таанылат, чечен доодо таанылат» ж.б. Турмуштук ар дүрдүү окуяларга карата айтылган бул макалдарды бириктирип турган бир нерсе бар. Ал – реалдуу чындыктын, табияттын айлана-чөйрөнү таанып-билүү процессинде чечүүчү роль ойношу. Адам жөндөмү, сапаты жаратылыш кубулуштары менен, чыныгы акындын күчү, таланты жазгы жамгыр менен салыштырылат. Жазында жаан бир заматта нөшөрлөп төгүп жиберип, кайра басылат эмеспи. Анын сыңары, импровизатор акын шыктануу учуруна, демине кабылса, көкүрөгүндө топтолгон, тирелген чыгармачылык потенцияны топ элге таасир берүүнүн каражатына айландырат. Телегейи тегиз келген көркөм чеберчилиги, образдык ойдун тереңдиги адам суктанарлык дүйнөнү пайда кылат. Ал көркөм дүйнөнүн сулуулугу, кооздугу жаратылыш касиеттери менен параллель койгондо гана толук ачылышы мүмкүн. Мына ошол себептен акындын өнөрү нөшөрлөй жааган жамгырга тете же жаанды эске салат. Көркөм өнөр менен табиятты салыштыра караганда кыргыз макалы материалисттик жана реалисттик позицияда тургандыгы менен көңүлдү бурат. Мунун маанисин жакшылап түшүнүш үчүн бир эле фактыга кайрылалы. Классикалык эмгек катары таанылган «Эстетиканын» автору Гегель өзүнүн идеалисттик системасына ылайык искусствону табияттан жогору койгон. Бул албетте, логикалык жактан өтө ырааттуу ой жүгүрткөн автор үчүн законченемдүү көрүнүш эле. Анткени, абсолюттук идея өнүгүп жүрүп отуруп, өзүн адам коомунда ишке ашырса, анда көркөм өнөр искусствосу ошол эле абсолюттук идеянын реалдуу турмушта жашоосунун бир түрү болуп калат.

Макал-лакаптарды философиялык планда кароо, алардан философиялык ой бүтүмдөрүн иргеп чыгаруу анчалык ынандырарлык болуп көрүнбөшү мүмкүн. Бирок мындай иштин өзү традициянын сыртынды жатат деп ойлош натура. Макал-лакап табияты боюнча дүйнөнү образдуу кабылдоонун, жалпылоонун бир түрү, демек, чындыкты көркөм чагылтуунун бир формасы. Көркөм ой жана эстетикалык-философиялык ой эриш-аркак, чырмалышкан түрдө жашагандыктан,

аларды бири-биринен ажыратып, бөлүп алып талдоого мүмкүн эмес. Бул сапат адам баласынын ой жүгүртүүсүнө тубаса мүнөздүү, анткени илимий, философиялык ойлонуу менен эстетикалык ой жүгүртүүнүн ортосунда ар дайым жоголуп кетпес из калат. И.Кант бул жөнүндө мындай деген: «Вообще между эстетическим и логическим совершенствами нашего знания всегда, конечно, остается некоторого рода противоборство, не устранимое полностью. Рассудок хочет поучать, чувственность оживлять; первый желает проницательности, вторая-наглядности».

Демек, адам тарыхынын алгачкы мезгилинде философия образдык тилдин алкагында өзүнүн өмүр сүрүүсүн баштаган. Бул пикирди бекемдеш үчүн дагы эле атактуу философун авторитетине кайрыла-лы:» ...первые философы все облекали в образы. Ибо поэзия, которая есть не что иное, как облечение мыслей в образы, старше прозы. Поэтому в самом начале даже в отношении вещей, являющихся исключительно объектами чистого разума, приходилось пользоваться языком образов и поэтическим слогом».

Бул ойду макал-лакапка колдонсок, анын пайда болуу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн бир жагы биз үчүн түшүнүктүү болуп калат деп ойлойбуз. Айталы, ошол эле макал-лакап өзүнүн пайда болгон биринчи күнүнөн баштап эле образдардын тилин пайдаланууну поэтикалык түрдө сүйлөөнү «колуна» алган. «Таза акыл-ойдун» концентрациясы катары көрүнгөн ар бир макал мунун натыйжасында интеллектке да, ошондой эле сезимге да бирдей эле таасир көрсөтө ала турган потенцияга ээ болгон. Мында эскере кетчү бир жагдай бар. Кант эстетиканы философияга киришүү илими катары баалаган «эстетика» является «пропедевтикой всякой философии». Демек, макал-лакаптын дүйнөгө карата эстетикалык мамилесин изилдөө аркылуу жалпы философиялык проблемаларды чечүү укугун, ачкычын колго алууга болот. Минтип, эстетика менен философиянын ортосуна кандайдыр бир жик коюлгандыгы кийинки окумуштуулардын эмгектеринде бекемделген эмес. Мисалы, Гегелдин философиялык системасында эстетиканын ээлеген орду «дүйнөлүк рухтун» («мировой дух») өзүн-өзү таанып билүү процессиндеги бир тепкичи менен байланышкан.

«Ат мыктысы кермеде, акын мыктысы термеде», «Баатырдын көркү майданда, чечендин көркү тандайда» деген макалдарда адам

сапатынын мыктылыгы, анын өнөрүнүн бийиктиги эстетикалык планда ачылат. Поэтикалык ой табият көрүнүшү менен параллель коюлуп сүрөттөлөт. Чыгармачылык процесс айлана-чөйрөдөгү реалдуу зат, кубулуштарды эске салса, анда образдуу ой жүгүртүүнүн ажары ачылат. Анткени көркөм ойлоо табиятты тууроо, анын миң түркүн кубулуштарын образдык боекторго түшүрүү аркылуу өз максатына жете алат эмеспи. Ал эми адам – ошол эле жаратылыштын бир бөлүгү. Демек, ошол миң кубулган табияттын фонунда гана адам баласына мүнөздүү сапаттар өз боегуна, түсүнө, сынына жараша көз алдыга тартылат. Ушул позициядан туруп талданганда кыргыз макал-лакаптарынын көпчүлүгү эстетикалык баамдоо, эстетикалык сезүү, эстетикалык баа берүү ж.б. өзгөчөлүктөрү менен белгиленгени көзгө таасын тартылат.

Бул ойду ырасташ үчүн келтирилген экинчи макалды карайлы. «Баатырдын көркү маңдайда» деген сүйлөм бүткүл турушу менен объектиге эстетикалык баа берүүнүн үлгүсүнө жатат. Муну жалаң гана эстетикалык мааниге ээ болгон «көрк» деген сөздүн бар экендигинен айтып жаткан жокпуз. Албетте, бул сөздө реалдуу дүйнөнүн көп кырдуу касиеттери, түспөлү, сулуулугу, турпаты ж.б. туюнтулган. Баатырдын тулку-бою, күчү, эр жүрөктүүлүгү, эрки ж.б. сапаттары жалпыланып, мына ушул сөз-образ аркылуу берилген.

Ушул айтылгандардын негизинде фольклорду жалпысынан чындыкка эстетикалык мамиле жасоонун өзгөчө бир тармагы, формасы деп белгилөөгө негиз бар. Макал-лакап болсо өзүнүн таанып-билүү потенциясы, поэтикасы боюнча ошол эле фольклордун өзгөчө бир жагы. Макал-лакап өз алдынча жашаган көркөм кубулуш катары кездешсе да, айрым учурларда фольклордук чыгармалардын ичинде да өз милдетин ийгиликтүү аткарат, алардын айрым аспектилерине идеялык-образдык түс кошот, кээ бир мазмундук, окуялык сызыктарды толуктаганга, тактаганга көмөк көрсөтөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында дүйнөгө эстетикалык мамиле жасоо макал-лакаптар менен катар ар түрдүү майда жанрлар да өзүнүн эң сонун чагылуусун тапкан. Муну, мисалы, табышмактардан, апыртмалардан, легендалардан, учкул сөздөрдөн ж.б. жолуктурса болот. Торгой жөнүндөгү бир тамсилге кайрылалы. Казала торгой менен молдо торгойдун талашы кимисинин үнү мукамыраак, кимисинен жер-сууга пайда көбүрөөк? деген суроонун айланасында чыгат.

Бирөө: «Мен көңүл кушумун. Мен сайрабасам дүйнө жаркын болот беле? Менин үнүм болбосо, түркүн чөптүн тамырына күн да сиңбейт» – дейт. Экинчиси өз далилдерин сунуш кылат. Бул талаштын маңызы эстетикалык мааниге ээ. Торгойдун бири дүйнөнү сыпаттаганда биринчи планга өзүнүн күчүн, субъективдүү түшүндүрүүсүн, жөндөмдөрүн, сапаттарын алдыга коет: чындыктын кооздугу анын сайраган үнү болбосо өз көркүнө чыга албайт ж.б. Бул жерден көрүнүп тургандай, торгойдун ишеними боюнча анын «ырчылык» жөндөмү табиятка сулуулук берүүгө жарамдуу, эстетикалык сапат жаратууга кудуреттүү. Ал эми эстетика илиминен белгилүү болгондой, жаратылыштын кубулуштарына чыгармачылык процессте каалагандай түс, өң киргизүү – аларга эстетикалык баа берүүнүн бир түрү, критерийи. Тамсилде реалдуу чындыктын бир маңызы анын кооздугунда, ал сапатты тааный-билүү, баалай-билүү тирүү жан менен болмуштун ортосундагы карым-катнаштын маанилүү жагын түзүп турат деген идея туюнтулат.

Чыгармада ошол идеянын өнүгүшүндө маанилүү бир бурулуш жасалат. Эки торгой сулуулуктун мааниси туурасында, кимиси эмнеге жарай тургандыгы жөнүндө «дискуссия» жүргүзүп жаткан учурда экөөнү тең ылаачын тээп таштайт. Натыйжада талаш баштаган субъект өз кезегинде өздөрү ошол талаштын курманы болушат.

Бул жагынан тамсил сулуулукка баа берүү жеңил иш эмес экендигин далилдейт. Анткени, табияттагы же адам турмушундагы сулуулукту аныктоо, анын критерийин табуу чынында эле татаал жумуш. Бул жерде Платондун «Гиппий больший» деген диалогу эске түшөт. Сократ менен Гиппий пикир алмашуу учурунда дүйнөдө эмне сонун, эмне кооз? деген суроонун айланасында талаш жүргүзүшөт да, акырында бир пикирге келе алышпастан, дискуссияны токтотууга мажбур болушат. Талашта ар бири өз дилин ортого салат. Сократ сулуу кыз сулуу деп таанылышы керек десе, Гиппий өз кезегинде, байтал же жакшы жасалган кумган кооз деп табылышы керектигин белгилейт. Ал эми эң сулуу адамга караганда Кудай сөзсүз сулуу деп эсептелет ж.б.

Биздин оюбузча, бул талаштын жыйынтыгы канаттандырарлык болуп чыгышы кыйын эле, анткени сонундуктун, кооздуктун критерийи аныкталган эмес. Тагыраак айтканда, жалгыздык менен жалпылыктын, жекелик менен көпчүлүктүн ортосундагы карым-катнаштын

диалектикасы ачылбай калган. Ар бир кубулуштун заттын табиятына, сапатына, көрүнүштөрүнө гана ылайык келген факторлору бар, ошолордун негизинде баа берүү критерийи аныкталууга тийиш. Ырас, диалогдо Гиппийдин төмөнкүдөй туура айткан сөзү бар: «Мы признаем, что каждую вещь делает прекрасной то, что для каждой вещи подходит». Демек сулуулук деген кубулуштун, түшүнүктүн өзү көп кырдуулукка ээ. Мисалы, ар бир кооз, сымбаттуу, көрктүү нерсеге, буюмга куюлушкан, бап келген сапаттар, касиеттер бар, так ошол белгилер тигил же бул затты, буюмду сулуу кылып көрсөтөт. Башкача айтканда, өз алдынча жашаган ар бир кубулуш өзүнө гана тиешелүү сапаттар аркылуу кооз, сонун болуп кабылданат. Бул – логикалык жактан туура, кынтыксыз жасалган ой бүтүмү. Бирок диалогдун ээлерин ал жобону бардык учурга колдонууну ылайык табышкан эместей.

Каралып жаткан тамсилдин моралы, жыйынтыктоочу ою таамай максатты көздөп жатса да, талаштын жүрүшү опурталдуу же анчалык ынандуу эмес экени ырасталат. Болмуштагы кооздукту, анын белгилерин баалаганда жекече кызыкчылыкты алып таштаганда гана, кайдыгерликтин позициясынан туруп караганда гана өзүн өзү акташы мүмкүн. Анткени баа берүү ишине, жөнөкөйлөтүп айтканда, өз көмөчүнө күл тартуу мотиви кошулуп жаткан учурда талкууга салынган предмет өзүнө мүнөздүү сапаттарынан айрылып, чыр-чатактын, трагедиянын себебине айланат. Тамсилде ушул ой жакшы берилген, ал ойдун түпкүлүгү эстетикалык мааниге ээ.

Кыргыздардын оюн-зоок тамашалары өз маанилери, аткарылыш формалары боюнча эстетикалык мазмун менен каныктырылган. Мисалы, «Бабачал» оюну. Мында карыган чалдын жаш кызга үйлөнөм деген аракети шылдыңга алынат, сатиралык планда көрсөтүлөт. Бул оюндун драмалык схемасы төмөнкүчө тартылган: «Анын кебете-кешпири да күлкүлүү көрүнүштө жасалгаланат. Кийген кийимдери жана грими да боорду эзгендей абалда болот. Ага эски, айрылган чапанды аңтара кийгизишет. Көөнөрүп кирдеген чарчыны курчашат. Конушта жүргөндөй кылып, ич жагын чедирейтип, ар түркүн чүпүрөк-сапырак менен дердейтишет. Бетин суулап, анан ак ун жаап ботала кылышат. Камырдан же картошкадан, болбосо сабизден кийилген мурун чапташат. Көнүүгө кыйын болсо да, килейген эчки сакал, узундан узун болгон кыл мурут тагышат. Башына оң-тетири чалынган селде орошот. Бутуна ышпалдасы чыккан көлөч-маасы кийгизишет. Айтор,

оңбой турган абалга келтиришет. Анан ошол чал жаш колуктуга кантип ашык болгонун, көзүнөн кантип жашын куултканын, колу-буту кантип калчылдап калганын келекелеп көргөзөт».

Бул турмуштук, жанрдык сцена башка көп элдерде жолуккан оюн-зоокторду эске салат. Мисалы, комедия, дельарте ж.б. Ошол дельарте комедиясындагы Арлекин персонажы ж.б. элдик театр өнөрчүлүгүнүн бир түрү. Проблеманын, образдардын көрүүчүгө, угуучуга тасир берүүчү күчүн арттыруу максатында персонажга маскарапоздук костюм кийгизилет. Мында элдин сулуулукка, сонундук дүйнөсүнө жасаган мамилеси жалпыланат. Сулуулукту, гармонияны түшүнбөгөн адам, эрежени, каада-салтты тепсеген кем акыл каарман акыр абийир сотуна кабылат, кооздуктун өкүмү астында кадимки эле катарсистик тазаланууга дуушар болот.

Фольклордогу ушул сыяктуу көркөм фактылар профессионал искусствосуна өткөн жолдун мерчемдүү учурларын иллюстрациялап турат. Жалпысынан алганда талдоого алынган мисалдар жаралышы боюнча эң байыркы мезгилдерге таандык деп айтууга негиз бар. Ал эми кээде элдин оозеки көркөм жаратмалары пайда болушу жагынан алгачкы доорлорго тиешелүү болсо да, материалды интерпретациялоо мүнөзү боюнча кийинки мезгилдерге туура келген идеяларды, ойлорду камтып турат. Демек, кыргыз элинин оозеки чыгармалары, башка элдердин фольклордук мурасы сыяктуу эле тарыхый кырдаалга ылайык жаңы мазмундук, идеялык толуктоолорго, жаңыртууларга дуушар болуп келген. Ошондуктан ар бир чыгарманын ичинде жолуккан сюжетке реминисценциялар, кошумчалар объективдүү көрүнүш катары бааланууга негиз бар. Муну, мисалы, «Кожожаш» сыяктуу эпостук чыгармадан байкаса болот. Мында калктын көркөм ой жүгүртүү потенциясы эманация түрүндө «агып» чыгып, поэманын структурасында «коюуланып», уюган. Ал эми ошол «материалдашкан» образдык концепция элдин көп кылымдык өнүгүүсүндө түрдүү метаморфозаларга кабылып, акырында биздин күндөргө чейин жеткен белгилүү «калыпка», формага салынган.

Эстетикалык ой-сезимдин эң алгачкы, байыркы катмары жөнүндө сөз кылганыбызда элдик бир нече чыгармаларды эстей кетүү ылайык. Мисалы, «Бекбекей», «Оп майда», «шырылдан», дарымдар циклиндеги «Бадик» ж.б. ырлар. Бул чыгармалар жер «каймактаганда» пайда болуп, биздин күндөргө чейин жеткендиги күбөлөгөн далилдер тексттин өзүнөн табылат:

Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдан.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдан.

Бул сап жер-жемиштерди, эгиндерди, алма-бактарды, жан-жаныбарларды үйдө, колго бакма жандыктарга, үй өсүмдүктөрүнө айландырган доорлордон кабар берет. Ошол эң алгачкы мезгилдерден тартып эле турмуш кубулуштарына берилген баалар эстетикалык касиеттерди ичине камтый жүргөн. Ал турсун баа берүү процесси бүтүндөй бойдон эстетикалык сапаттарга таянган, тиешелүү ой жыйынтыктары эстетикалык кабылдоо жана жалпылоо ишине негизделген. Мисалы, «Кийим бычканда» аттуу ырда ар кийимдин кооздугу, сулуулугу жана жылуулугу бири-бирин толуктоочу, бирине-бири шайкеш келүүчү нерселер катары сүрөттөлөт:

Кептүү болгун кийимим,
Менин ушул тилегим.
Кийгенимде сүйгүдөй,
Ким сынаса кийимди,
Ичи жаман күйгүдөй,
Кептүү болгон экен деп,
Жүрөгүндө түйгүдөй.

Адам турмушундагы ар түрдүү катаал жагдайлар, мал багуу, жан багуу азабы көркөм образдар аркылуу андалганда эстетикалык баа берүү ар дайым чыгармачылык процесстин ажырагыс бөлүгү катары катышат. Эстетикалык табит, эстетикалык сезим, эстетикалык туюу сыяктуу түшүнүктөр, трагедиялык жана драмалык, сонундук жана иренсиздик, аруулук жана пастык сыяктуу категориялар фольклордук поэзиянын структурасында, образ системасында болмушту чагылтуу өзгөчөлүктөрүндө жетишерлик түрдө жолугат. Аларды жалпы көркөм ойдон бөлүп алуу оңой жумуш эмес, бирок ансыз эстетикалык ойдун табиятын жана тарыхын жазуу кыйын иш. Мисалы, «Бекбекейдеги» төмөнкү саптарга көз салалы:

Кызыл тоону этектеп,
Мен коноюн, бекбекей.
Кара макмал тонуна,
Жең болоюн, бекбекей.
Бекбекей качты бел ашты,

Белине белбоо жарашты.
Саксакай качты сан ачты
Санына
Саймалуу саадак жарашты.

Мында табияттын ажайып көрүнүшү, жаратылыш менен адам сезиминин бирин-бири толуктап турушу, биринен-бири чыгышы, короо кайтаруу жумушу кишинин эмоциялык эргүү, толкундоо сезимдерин пайда кыла тургандыгы өтө образдуу, ачык-айкын сүрөттөлөт. Эмгек менен сулуулук бири-бирин шарттап, бири-бирин жаратып турган көрүнүштөр. Кооздукту туюу сезими байыртадан эле рухтук дараметке ээ болгон кубулуш экени күбөлөнөт. Кооздукту жаратуу жана баяндоо аркылуу адам баласы табияттын үстүнөн болгон бийлигин арбыткан, аны өз эркине баш ийдирүүнүн механизмдин өркүндөткөн.

Окуу китептерге, хрестоматияларга дайыма кирип жүргөн атактуу «Оп майда» ырын алып көрөлү. Жаралышы боюнча бул чыгарма эң байыркы мезгилдерге таандык. Мазмуну, түзүлүшү өтө жөнөкөй, конкреттүү шартты көздөп, ошого ылайык аткарылгандыгы көзгө урунат. Ошондуктан ыр кандайдыр бир каймана түрдө айтылган ойго, концепцияга далалат кылбайт. Тагыраак айтканда, иш, эмгек процессинин көркөм иллюстрациясы, кырман басуу канчалык конкреттүү аракет, жумуш болсо, ыр дагы ошондой эле адекваттуу максатты алдына койгондугу менен көңүлдү бурат. Темин айдагандар бир жагынан эртеден кечке зарыктыргыч кыймыл-аракетти жеңүүнү ойлошсо, экинчи жагынан обон, сөз менен түшүмдүн мол болушун камсыз кылууга аракеттенишкен. Бул жагдай алгачкы коомдун психологиясы катары каралат. Ырда предмет конкреттүү түрдө чагылдырылган, ал эми ошол сүрөттөөнүн артында адам ниетинин, каалоосунун «сыйкырдуу» күчүнө ишенүү сезими бекем уюп жатат. Ушундан улам чыгарманы илгерки замандын туундусу иретинде эсептөөгө болот. Мында чындыкка эстетикалык таанып-билүү элементи да бар. Ал утилитардык максат менен аралашкан түрдө жолугат.

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кырмань,
Сузалы биз, кап кайда
Майда бассаң жаныбызга пайда.
Талкандары бизге пайда,

Орой-орой басканда
Ороо толсун, оп майда
Кырча-кырча басканда
Кырман толсун, оп майда.

Чыгармада жөн эле дандын, эгиндин элеси, «образы» берилген эмес. Анын артында жалпыланган материалдык кубулуш жатат. Кырманда басылган эгиндин бир аты «кызыл». Бул – күзгү токчулуктун ыраңы, күнгө күйгөн дыйкандын жүзү; эгинге кампасы толгон «баба дыйкандын» табияттын мээримине ыраазы болгондугу, көңүлдүн жай алганы, ток болгону.

Ырда мала тарткан, кырман баскан аттар, өгүздөр менен «диалог» жүргүзүлөт. «Пайдалуу топондорду» эске салуу менен кишилер малдын «көңүлүн» алууга далалат кылышат, анын чарчабай, чаалыкпай иштөөсүн камсыз кылууну ойлошот. Лексикалык каражаттардын минимуму пайдаланылса да, максималдуу ой, тилек туюнтулган. Эмоциялык сезимдер ал максатты, ойду керектүү күч, атмосфера менен чуулгап, жалпы эмгек процессине эстетикалык «түс» берип турат. Демек, байыртан эле адам баласын иш үстүндө да, эс алганда да объектиге эстетикалык баа берүү аракети коштоп жүргөн. «Кырча-кырча», «орой-орой» баскандын бир мааниси, бир көрүнүшү мына ушунда.

Ошентип, фольклордон, анын ичинде макал-лакаптардан, эмгек ж.б. ырлардан философиялык, эстетикалык көз караштарды, түшүнүктөрдү издегенибизде, биз белгилүү авторлордун, окумуштуулардын пикирлерине да таянып жатабыз. «Вторым типом источников истории философии является фольклор или устное народное творчество. В истории философии этот тип источников применяется достаточно давно, хотя исследования теоретических проблем фольклора как источника философии отсутствует...»

Источниковедческая ценность фольклора несомненна... Мифология и религия, наука и мифология, философия долгое время представляли перечисленное единство. В Элладе, например, первые философы (мудрецы) многие свои идеи излагали в мифологических образах. В качестве источника истории философии могут быть использованы и такие фольклорные группы, как пословицы и поговорки.... В них на уровне обыденного сознания мы обнаруживаем первые попытки обобщения, начала этических и эстетических представлений».

Ушуга үндөш ойлорду фольклорист К.Давлетов сунуш кылат. Окумуштуунун ою боюнча макал-лакаптар, табышмактар ж.б. фольклордун «филологиялык жанрларына тиешелүү. Кылымдар бою табиятты кайра жаратуу, өзгөртүү жана аларга байкоо жүргүзүү аракетин менен алек болгон адам баласы өзүнүн аң-сезиминде ошол чындыктын толуп жаткан сырларын ачууга, түшүнүүгө аракет кылган, жаратылыш менен коомдун өнүгүш өзгөчөлүктөрүн байкоого алган жана аларды талдоо элегинен өткөргөн. Эл акылы, мисалы, макал жана лакапта терең мазмунун тапкан. Ошондуктан ал философиялык жанрлардын ичине камтылган эл акылмандыгынын үлгүлөрү, мазмуну кеңири жана «жумуру» иштелген концепция, синтез формасына келтирилген эмес. «Народная философия отражается в пословицах и поговорках чрезвычайно подробно и ее поистине замечательные прозрения не получили и не могли получить общего осмысления и синтеза... в пословицах и поговорках нет ни одной особенности, которая не имела бы глубокого психологического и философского значения». Андан ары окумуштуу төмөнкүчө жыйынтык жасайт: «Таким образом, тот факт, что высшие позитивные достижения народной философии получили свое выражение в форме малого фольклорного жанра, заключает в себе глубокий внутренний смысл».

Фольклордун чындыкка карата эстетикалык мамилесинин негизинде эмне жатат? деген суроого жооп издегенде биринчи кезекте анын эмгекчилердин өндүрүш иштери менен тыгыз байланышта экендигин белгилөө керек. Таптык коом пайда болгонго чейинки адамдын күндөлүк турмушунда же анын өндүрүш, жаратуу ишмердүүлүгүндө ошол процесстин өзүн эстетикалык пландоо кабылдоо иши өнүгө баштаган жана буга байланыштуу жалпы эле эстетикалык сезим калыптануу жолуна түшкөн: «Эстетическое отношение человека доклассового общества». Жогоруда эмгек ырлары циклине таандык кылынган чыгармаларды талдап көргөндө ушул келтирилген ойдун тууралыгы ырасталат.

Кыргыз элинин эстетикалык көз караштарынын тарыхын изилдегенде байыркы гректердин философиялык көз караштарынын калыптануу процессинде мифологиянын ролу чоң болгондугу көңүлдүн борборунда турууга тийиш. К.Маркс белгилегендей, грек искусствосу үчүн эллиндик мифология жалаң гана топурактын милдетин аткарган, ошондой эле анын арсеналы болуп да кызмат өтөгөн.

Ушул эле тыянакты белгилүү даражада кыргыз элинин көркөм ойлоо тарыхына да тиешелүү катары караса болот. 20–30-жылдарда элибиздин улуттук профессионал адабияты, искусствосу, алгачкы кадамдарды шилтей баштаганда, мифология, фольклор чети оюлгус арсеналдын милдетин аткарган. Адабий жана музыкалык чыгармалар, театр спектаклдери, концерттик номерлер, программалар көп эле учурларда ошол мифологиялык образдарга, сюжеттерге негизделип жазылган. Мына ушул чыгармачылык фактор биздин улуттук көркөм өнөрчүлүк үчүн профессионализмдин даңгыр жолуна чыгуу процесинде омоктуу тепкичтин милдетин аткарган.

Эпостор дүйнөсү – эстетикалык ойдун түгөнгүс казынасы. Кыргыз элинин эпикалык чыгармачылыгы «Манас» баштаган жалпы адамзаттык, жалпы цивилизациялык мааниси бар «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Кожожаш», «Жаңыл Мырза», «Кедейкан» жана башкалар сыяктуу фольклордук көркөм жаратмаларды ичине камтып турат. Мында реалдуу дүйнөнү, анын түркүн кубулуштарын мифтик планда түшүндүрүү образдык ой жүгүртүүнүн, көркөм сүрөттөөнүн маанилүү жагын түзөт. Мисалы, Манас төрөлгөндө «көсөө куйрук көк арстандын» кирип келип, баланын оң жана сол ийнинен жытташы, Эр Төштүктүн жер алдына жасаган саякаты, андагы дөө-шаалар, сыйкырдуу жандар менен кармашуулары ж.б. ошондой эле фантастикалык күч, айла-амал менен душман үстүнөн кар, күн жаадыруу, фантастикалык, мифтик ж.б. өзгөрүүлөрдү, кубулуштарды жасоого жөндөмдүү болуу, жан-жаныбарлар менен сүйлөшө билүү, эртең боло турган окуялар туурасында аян берүү сыяктуу жөндөм, сапаттар. Мына ушул көркөм дүйнө элибиздин рух тарыхында поэзия же кара сөз түрүндө оозеки жашап келген.

Мифология – дүйнөнү көркөм чагылтуунун өзгөчө формасы, адамдын ой жүгүртүү тарыхындагы, айрыкча анын болмушту образдуу кабылдоосундагы бийик тепкич. Чындыкты мифтик планда аңдап-билүү, сүрөттөө жомоктордон, уламыштардан тартып ири эпикалык формага чейин мейкиндикти ичине камтып келген. Ал эми кыргыз элинин ошол эпостук чыгармаларында адам коомунун жана жаратылыштын миң кырдуу касиеттери философиялык, эстетикалык планда чагылдырылган. Табияттын, жан-жаныбарлардын, макулуктардын, заттардын белгилери, кубулуштары сүрөттөлгөндө, каармандардын ички-сырткы турпаты, акыл жана дене келбети сыпатталганда

эстетикалык көркөм каражаттар, боектор кеңири пайдаланылган. Мисалы, Манасты эчак эле хрестоматиялык мааниге ээ болуп калган төмөнкүдөй мүнөздөө эпостун образдык структурасынан, өзгөчөлүктөрүнөн кабар бере алат: «Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй». Же болбосо кыз Сайкалдын портреттик сүртүмдөрүнө, штрихтерине көз салалы: «Кырмызы көйнөк, айча бел, шекерди көр, сөзүн көр. Чолпонду көр, көзүн көр; отурганы ой тартып, жаш камыштай бой тартып, маралдай болуп торолуп, башына чачы оролуп» ж.б. Ушул же башка сүрөттөмөлөрдө персонаждардын сырткы, тулку бой жана ички рух белгилери өз ара биримдикте, бирин-бири толуктоочу, бири-биринин ажарын ачуучу маанайда, ыңгайда көрсөтүлөт.

Кээде «Манасты» же шарттуу түрдө «кенже» деп аталып калган эпостук поэмаларды, дастандарды окуганда чыгармачылык кызык бир факторго дуушар болосуң. Ал – мифтик аңыздар, кубулуштар менен тарыхта болгон фактылардын ортосунда кездешкен айрым окшоштуктар, үндөштүктөр, параллель келүүлөр. Мисалы, Манас туулганда «эки колуна толтура кан ченгелдеп түшөт». Реалдуу тарыхый инсандар Чыңгызхан менен Тамерлан жарык дүйнөгө келгенде да ушундай эле «колдоруна кан кочуштап» туулушкан деп айтылат. Легендарлуу Жайсаң ырчы калмак каны Кайыпкандын Манаска тигип берген ак өргөсүнүн жасалгасын жарым күн ырдаган экен. Бул жерде кубулушка баа берүүчү субъекттин өзү да заттын, предметтин сапаттарын эстетикалык ыңгайда көрө билүү жөндөмүнө ээ. Мындай фактыларга жазма адабияттагы параллель келүү учурлары да кызык. Француз акыны Жорж Скюдери «Нарих или Падение Рима» (1664 г.) деген поэмасында падыша сарайынын сүрөттөлүшүнө 500 сап ыр коротуптур. Мында ошол объектинин (сарайдын) асем салынышы, ашкере сонундугу эстетикалык баа берүүнүн булагы катары кызмат кылган.

«Манас» эпосунун көлөмүнүн өлчөмсүз чондугун, масштабдуулугунун, сюжеттик сызыктар беш-алты муундун тагдырлары менен чырмалышып кетишин кандайдыр бир идеялык-көркөмдүк милдети, концепцияны туюндуруучу проблема катары, конкреттүү коомдук, психологиялык жана философиялык максатты көздөгөндүгүнүн натыйжасы иретинде кароо туура болот. Баамдай келгенде «Манастын» адаттан тыш өлчөмүнүн, проблемалык чексиздигинин өзү идеялык-эстетикалык функцияны аткаргандай. Баса, мындай

чыгармачылык жагдай, фактор тарыхый башка шартта, кырдаалда да көрүнүшү ыктымал. Мисалы, байыркы Грециянын мифологиясы, Гомердин атактуу поэмалары, Поликлет, Мирондун бедиздик (скульптуралык) жаратмалары. Бул туурасында немец теоретиги П.Хольцберг мындай дейт: «Эллин дүйнөсүнүн саясий жана социалдык жактан туруктуу эместиги окурмандар арасында көркөм иллюзиянын жардамы менен реалдуулуктагы кемчиликтердин ордун толтура алгыдай, турмуштун күндөлүк чатыш маселелеринен алаксытышка мүмкүндүк бергидей чыгармаларга муктаждык туудурган».

Мүмкүн кыргыз эли дагы турмуштун өксүк жактарын «Манас» эпосундагыдай көркөм иллюзиянын жардамы менен толтурууга аракет жасап келишкендир? А чынында да «Манас» өз учурунда мына ошондой зор социалдык, руханий, маданий жүктү өзүнө аркалаган эстетикалык, чыгармачылык кубулуш эле. Кыргыз эли өз тарыхында далай ирет азаптуу сыноолорду башынан кечирген, кээде каршылашкан душмандарын жеңсе, кээде жеңилип, согушчан мамлекеттердин үстөмдүгү астында калган. Мына ушундай учурларда элге дем-кайрат кошо турган, моралдык демөөр бере турган «Манастай» чыгарма керек болгон. Ошондой кездерде кыргыз калкы бүткүл руханий дараметин ушул зор маданий эстеликти тургузууга жумшап, көкүрөк тереңинде уюган ой-тилегин, үмүтүн, көксөөсүн, ичтеги арманын, ал турсун кегин билдирген. Ушул себептен «Манасты» биз бир чети айыгышкан жоолордон жеңилген, аскердик жортуулдар, казаттар ордунан чыкпай калган кезде касташкан душмандарынан элдин жок дегенде санаасында, кыялында өч алуусунун бир түрү катары жаралган чыгарма деп божомолдоого болот. Эпоско эл өзүн руханий жактан шыктандырып туруучу, пессимисттик ой, сезимдерге жол бербөөчү, психологиялык жана моралдык жабыркоодон коргоочу каражат катары таянганы, аны социалдык, чыгармачылык, атүгүл идеологиялык «иммунитет» катары пайдаланганы шек туудурбайт. «Манас» жана анын каармандары эл үчүн руханий калкандын кызматын аткарган, калкыбыздын улам бирин-бири алмаштырып отурган нечен муундары ал калканды кылымдан-кылымга өткөрүп, улам жасалгалап отуруп, жалпы адамзатка тиешелүү чыгармачылык кенчтин жаркыраган храмына, келишимдүү мунарасына, монументине айландырган.

Кыргыз калкынын урук-тукум, журт катары сакталып калышында, аны элдик аң-сезиминин кыйын кезендерде, тар жол, тайгак

кечүүлөрдө өчпөй, алыскы жылдыздар сымал бүлбүл жанып турушунда «Манас» үчилтиги теңдешсиз роль ойноду. Муну элибиз акылы менен болбосо да, интуициясы, көкүрөк сезими менен боолго-лоп туйган. Ошол себептен кыргыз коомчулугунда руханий шатынын эң жогорку тепкичинде, оозеки сөз өнөрчүлүгүнүн башкалар жетпеген, башкалар чыга албаган бийиктигинде турушкан.

«Манас» жана элдин жалпы эле эпикалык чыгармачылыгы зор мааниси бар эстетикалык кубулуш болуп саналат. Манасчылар, жомокчулар, элдик дастандарды аткаруучулар чыгармачылык процессте реалдуу чындыкты эстетикалык планда аңдап-билүүнүн, чагылтуунун ар кандай жолдорун, ыкмаларын пайдаланып келишкен. Бул иштин палитрасы, өң-түсү албетте, бай, көп түрлүү, миң кырлуу, мында элдин сулуулук жана көрксүздүк, трагедиялуулук жана комедиялуулук, улуулук жана пастык ж.б. сыяктуу табиятта, адамдын рух дүйнөсүндө кездешүүчү сапаттар, кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрү, сезимдери, ой толгоолору өз чагылуусун тапкан. Кээде аткаруучулардын (манасчылар, жомокчулар, айтуучулар) фольклордук кейипкерлерге, окуяларга жасаган мамилелери парадоксалдуу баа берүү, талдоо, жыйынтык жасоо формалары жагынан айырмаланат. Мунун кээ бир учурларын эстетикалык оппозиция деген термин, түшүнүк менен туюндурууга болоор эле. Эстетикалык объектте жана субъектте адам психологиясындагы бири-бирине каршы турган, каршы багытталган аффектилерди козгоочу элементтер жолугат. Булардын өз ара мамилелеринен эстетикалык катарсис жаралат. Манастын баатырдыгын, эр жүрөктүүлүгүн, күчүн билдирүү үчүн «көзү көлдүн быткылдай», «суу ич десе, уу ичкен», «бөрк ал десе, баш алган» деген өңдүү салыштыруулар, гиперболалар, метафоралар пайдаланылат. Адам сезиминде карама-каршы аффектилерди жараткан бул сыяктуу көркөм каражаттар, ыкмалар жемиштүү эстетикалык натыйжаларга алып келет, эпостун мазмундук, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн таасындап, күчөтүп көрсөтөт.

Эпикалык чыгармаларды аткаруу процессинде эмоциянын, адам сезимдеринин бүткүл гаммасынын ар кыл формада туюнтулушу эстетикалык чоң мааниге ээ. Эмоциялар образдуулукту жаратууда таасирдүү роль ойнойт жана образдын субъективдүү элес түзүүчү, туюнтуучу элементи болуп саналат. «Семетейдеги» Тайторунун төлгөгө чабылыш эпизодунда манасчы менен эпостун каармандарынын

ортосунда эмоцияга жык толгон чыгармачылык кырдаал пайда болот. Аткаруучу эпикалык аракеттин ыргагына, духуна эт-бети менен кирип кетет да, кээде өзүн эпостун каармандары менен аралаштырып жиберет, натыйжада объект менен субъекттин негизги компоненттерин өз ичине камтыган динамикалуу чыгармачылык процесс жаралат. Ат чабыш учурунда Тайторунун 60 аттын артында келе жатканын дүрбү менен көргөн Каныкейдин көзүнөн «кан аралаш жаш куюлат». Бул окуяны айтып жаткан учурда Саякбай Каралаевдин өзү да көзүнө жаш алган учурлары болгон экен. Манасчы менен бирге анын угуучулары да эстетикалык катаристи башынан кечиришип, өкүнүү, жан ачуу, кайгыга батуу комплексинен, ар кандай тескери эмоциядан арылуу, тазаруу аффектине кабылышкан.

Эпикалык чыгармаларды аткаруу процессинде эмоциянын, адам сезимдеринин бүткүл гаммасынын ар кыл формада туюнтулушу эстетикалык чоң мааниге ээ. Эмоциялар образдуулукту жаратууда таасирдүү роль ойнойт жана образдын субъективдүү элес түзүүчү, туюнтуучу элементи болуп саналат.

Жогоруда биз философиялык идеялардын, принциптердин жана категориялардын булагы болуп адатта дүйнөгө көз караштын, дүйнөнү таанып-билүүнүн философиялык эмес, философиядан тышкары турган формаларын, түрлөрүн рационалдаштыруу, илимий инструментарийдин алкагына салуу да кызмат кылып келген деп белги-легенбиз. Чынында эле тарыхтын ар башка мезгилдеринде философиялык изилдөөлөрдүн, жалпылоонун базасы өз кучагына турмуштук жана теориялык билимдердин, түшүнүктөрдүн кеңири чөйрөсүн камтып, өзүнүн түрүн, ыкмаларын, формаларын шартка ылайык улам өзгөртүп, трансформациялап жүрүп отурган.

Мындай болгон соң философиянын бир тармагы, бир бутагы катары каралган эстетикалык илими жана анын өсүп-өнүгүү жолдору да ушул эле жалпы законченемдүүлүккө баш ийе тургандыгы түшүнүктүү. Алгачкы коомдо, мисалы, мифология дүйнө кабылдоонун, ага баа берүүнүн, аны талдоонун негизги куралдарынын бири катары колдонулгандыктан, анын көркөмдүк, эстетикалык табиятын ошол доордун, тарыхый мезгилдин өзгөчөлүгүнө таянып иликтөө жүргүзүү туура болот. Айталы, кыргыз элинин байыркы көркөм мурасында, анын ичинде кээ бир эпостук чыгармаларда дүйнөнү эстетикалык планда кабылдоо жана таржымалоо формалары даана берилген.

Албетте, кеп аң-сезимдүү эмес, стихиялык түрдө жүргөн процесс жөнүндө болуп жатат. Ошондой эле калктын, анын чыгармачыл өкүлдөрүнүн образдуу ойлоо жөндөмүндө интуициянын, боолголоп баамдонун таанып-билүүчүлүк чоң потенциясы да өзүнүн маанилүү ролун ойногондугу эстен чыкпашы керек. Бул жагынан айрыкча «Кожожаш» поэмасы бөлүнүп турат. Анын негизги мазмундук, образдык катмарлары дүйнөнү мифологиялык планда өздөштүрүүнүн даана белгилери, өзгөчөлүктөрү менен ширелген.

Жалпылап айтканда, «Кожожаш» эпосунда адам баласынын жаратылыштан бөлүнүп чыгышы сыяктуу зор коомдук, биологиялык жана психологиялык мааниси бар процесстин айрым урунттуу өзгөчөлүктөрү таң каларлыктай чыгармачылык бийиктикте, чыныгы диалектикалык өсүп-өнүгүү, төмөндөн жогору карай көтөрүлүү законченемдүүлүктөрүндө көрсөтүлөт, өзүнүн көп кырдуу эстетикалык чагылышын табат. Эпосто сүрөттөлгөндөй, Кожожаш мерген бүткүл ички-сырткы дүйнөсү, психологиясы, жүрүм-туруму, айлана-чөйрөнү түшүнүү чамасы, шарты менен тарыхый белгилүү этапты – адам баласынын табият, жалпы эле болмуш менен өтмө катар жуурулушуп жашаган этабын туюндуруп турган каарман. Элдин аң-сезиминде, көркөм дүйнөсүндө даңазалуу аңчы катарында сыпатталган, өзүнүн уругун өнөрү менен баккан эр уулу деген аңызы бар Кожожаш тагдырдын буйругу же тагыраак айтканда, элдин эпикалык жүгүртүүсүнүн төгүнгө чыгаргыс логикасы менен айлакер, сыйкырдуу Суречкинин артынан сая түшөт да, акырында келип, өзүнүн көктүгүнөн, өжөрдүгүнөн запкы тартат. Суречки менен ашкере айгышканы, а иш жүзүндө фаталдык мүнөздөгү эрегишке түшкөнү – бул жаратылыштын өзүн адамдык текеберсинүү, кесирленүү менен кемсинткендикке, кордогондукка тете нерсе эле. Кезегинде жаратылыш буга жоопту күттүрбөй берди – ал өз каары, күчү менен Кожожашты өзүнүн бир «бутагы» болгон Суречки аркылуу жазалады.

Бул негизги сюжеттик өзөктүн экинчи бир маанилүү тарамы бар. Ал – реалдуу дүйнөнү таанып-билүүгө, аны өздөштүрүүгө өзүнчө салым кошкон Кожожаштын баласы Молдожаштын тагдыры, иш аракеттери. Эпос боюнча атасы туюкка капталып, чегинерге жол таппай калган жерден Молдожаш улактай секирип ойнойт, атасынын сөөгүн жыйнайт. Демек, бул эпизоддо адам акылынын, жөндөмүнүн алга карай шилтеген чоң кадамы, чечүүчү секирик жасашы билдирилген.

Себеби мында сөз көзгө атар мергендин алдан тайгандыгы, күч кубаты начарлагандыгы жөнүндө гана эмес, сөз аны менен бирге Кожожаштын дүйнө таануу дарамети, руханий кубаты зоокага же шарттуу тоскоолго келип такалгандыгы жөнүндө да болуп жатат. Адамдын табиятка болгон мамилесинин жаңы сапатка өткөндүгү, жаңы бийиктикке көтөрүлгөндүгү кийинки муундун өкүлү Молдожаштын Суречкинин кызына үйлөнүүсү аркылуу ырасталат. Муну менен аңчынын тукумунун же жалпы эле адам баласынын табияттын үстүнөн болгон жеңиши, бийлиги биротоло салтанат кургансыйт.

Мына ушул жерде бир кызык илимий маселенин түйүнү бар. Ал объективдүү дүйнөнү философиялык планда андап-билүү процессинде кездешүүчү законченемдүүлүк. Өмүр жана өлүмдүн кан менен аяктаган кармашынын натыйжасында жаратылыштан биротоло бөлүнүп чыккан мергенчинин тукуму Суречкинин «кызын» «келин» кылып алуусу менен ошол эле жаратылыштын өзүнө кайра кайтып келди. Бирок бул кайтуу, кайра артка кайрылуу терең диалектикалык мүнөзгө ээ. Мында алгачкы басып өткөн жолго кайрылуу, артка чегинүү жаңы сапаттык деңгээлде, жаңы руханий, акыл-эс деңгээлинде ишке ашкан. Анткени табияттын кара күчүн символдоштурган ашкере айла-амалдуу Суречки өз жанынын, дүйнөсүнүн жарымы болгон «кызын» адам баласынын колуна «күйөөгө» өткөрүп берүү менен жаратылыштын үстүнөн болгон өз бийлигин, үстөмдүгүн аздыр-көптүр сактап калууга аракеттенди.

Бул жерде адам баласы менен кайберендин ортосундагы мамилелер кандайдыр бир ырааттуу логикалык аракетке баш ийдирилбеген түрдө сүрөттөлүп, өзүнөн-өзү белгилүү нерсе катары баяндалат. Башкача айтканда, адам менен айбанаттар, жалпы эле жан-жаныбырлар бир эле биологиялык, социалдык, психологиялык, акылдык ж.б. түзүлүштөгү, абалдагы кубулуштар сымал көрсөтүлгөн. Бул жагынан таптакыр эле «проблема» жоктой. Мисалы, адам пендесинин бир индивидууму Молдожаш кайберендин тукуму, Суречкинин «кызы» (анын аты, «заты» ким) менен кантип «тил» табышты? Кантип бири-бирин түшүнүштү? Мындай суроолордун берилишинин жөнү бар. Себеби, эпосто бул туурасында кандайдыр бир түшүнүк берилмек турсун, жок дегенде ишарат кылган белги да жок. Жөн гана Молдожаш Суречкинин кызына үйлөндү, жашап калды деген гана ырастоо бар.

Албетте, мына ушул жалпылоочу мааниге ээ болгон ой кандайдыр бир жыйынтыкталган түрдө, концепция формасында эпостун

мазмунунан келип чыгат деген сыяктуу тыянак жасоо чындыктан алыс болор эле. Муну менен элдик чыгарманын айрым элементтерин философиялык, эстетикалык айгайда реконструкциялоо ишин илимдин чен-өлчөмдүү, так, ырааттуу алкагынан чыгарып жиберүүгө шарт түзүлмөк. Демек, жогоруда биз сунуш кылган теориялык ой тутуму, туюнтулган информация поэманын ичинде, түпкү маанисинде объективдүү түрдө жолуккан. Ар түрдүү мезгилде өмүр сүргөн жана ошол доорлорго ылайык чыгармачылыктын отун тутандырышкан эпосту жаратуучулар, айтуучулар интуитивдүү түрдө муну боолголоп болсо да түшүнүшкөн, демек ошого жараша ар бир аткаруучу өз дүйнөсүнө, чамасына ылайык чыгармага киргизишкен. Мында чыгармачылык ойдун көркөм процесстеги жаралышы, бышып жетилиши жана туюнтулушу кээде стихиялуу формада да жүзөгө ашырыла берген. Чынында мына ушул законченемдүүлүк аркылуу теория менен эмприканын ортосундагы эзелкиден бери келе жаткан өз ара байланыштын, карым-катнаштын миң кырлуу кубулуштарын тактоого болор эле.

Мына ушул жерде илимий бир кызык маселеге көңүл бурууга туура келет. Ал – эстетикалык информациянын монокалдуулук закону жөнүндөгү проблема. Бул закондун таламына ылайык, конкреттүү бир көркөм кубулушка, чыгармага камтылган эстетикалык информация ошол өзү билдирилген канал менен, ошол өзү туюнтулган тил менен ажыраткыс биримдикте турат. Демек андай болгон соң, ал информация башка канал аркылуу толук адекваттуу түрдө берилиши мүмкүн эмес. Ушул ойду сунуш кылган автордун пикирине кайрылып көрөлү: «...под эстетической информацией мы понимаем содержание эстетических произведений, совокупность чувств и эмоций, мыслей и настроений, образов и состояний, которые передает художник публике в структуре произведения, системой эстетических знаков. Эстетические знаки являются носителем эстетической информации». Көп авторлор эстетикалык информациянын айрымалуу касиетин, б.а. бир каналдан экинчи каналга өткөндө ал өзгөрүүгө дуушар болорун белгилешет. Мына ушуга байланыштуу жана мына ошонун негизинде эстетикалык информациянын моноканалдуулугу жөнүндө тыянак жасалат: «...музыкальное произведение нельзя передать адекватно стихами, стихи – живописными средствами, живопись-графикой, графику-скульптурой и т.д.

Принципте ушул айтылгандын баары каршылык туудурбайт, анткени бир көркөм форманы, каражатты экинчи бир формага, көлөмгө,

боекко которгондо биринчинин негизги касиеттери адекваттуу түрдө сакталып калбайт. Башкасын айтпаганда да оригиналдын жасалган мезгили өз учурунун тамгалуу, таасын белгилерин өз боюна сиңирген болот. Аны башка мезгилде, башка каражаттар менен кайталганда окшош, адекваттуу болуунун талабы өз маңызына, маанисине жетпей калары айдан ачык ж.б.

Бирок ошондой болсо да маселени ар тараптуу караганда анын мынчалык жөнөкөй эместиги көзгө чалдыгат. Мисалы, бир түрдөгү (сөз искусствосунда) образдык сапат, образдык боек, өзөк ж.б. экинчи түргө өткөндө, айталы музыкага, же сүрөт искусствосуна, кескин өзгөртүлгөн, трансформацияланган кейипте болсо да, сакталбай койбойт. Анткени сөз тигинде да, мында да искусство, образдык ой жүгүртүү жөнүндө болуп жатпайбы. Албетте, поэзияны живопись менен адекваттуу түрдө берүү мүмкүн эмес. Кеп көркөм өнөрчүлүктүн эки башка түрүнүн ортосундагы жалпы тектик, табыгый окшоштуктар жөнүндө болушу мүмкүн. Бул маселенин ар түрдүү жактарын далилдүү талдоого алган Лессингдин «Лаокоонунан» кийин кайрадан эле теориялык туюкка каптала берүү таман алдындагы таканчыктын калпыс экендигин гана далилдейт.

Эстетикалык информациянын моноканалдуулугу жөнүндө сөз кылганда теориялык-гносеологиялык мааниси бар бир абалды эске салганыбыз дурус. Мисалы, Кожожаш мерген кайберендин артынан түшүп, ашпаган тоосу, кечпеген суусу калбаса да, көзүнө Суречкиден башка эч нерсе урунбагандай. Табияттын көркү, сулуулугу, бороон-чапкыныэмнегедир улуу аңчынын жанынан дайыма кайып өтүп тургандай. М.Лермонтовдун «Мцыриси» бир гана каалоонун, умтулуунун, жалындуу кумарлануунун кулу болгон сымал («...одна, но пламенная страсть»), Кожожаш дагы бир гана объектиси-эрегишүүнүн, өчүгүшүүнүн объектиси Суречкини гана мээлеп жүрүп отурат.

Эстетикалык информациянын моноканалдуулугу мына ушул фактыдан ырасталгансыйт. Бирок бир парадокс: Кожожаш болмуштун эстетикалык сапаттарын баамдабагансыганы менен, анын көзүнө миң түрдөнгөн табияттын ичинен жалгыз Суречкиден башка эч нерсе урунбагансыганы менен, иш жүзүндө ал башынан кечирген ай-жылдар, ал басып өткөн жолдор, аралыктар дүйнөнү таанып-билүүнүн чектери, өлчөмдөрү сыяктуу кабылданат. Анын ичинде, албетте,

айлана-чөйрөнү, жалпы эле реалдуу чындыкты эстетикалык ыңгайда баамдоо жана түшүнүү түбү келип эле ошол жалпы когнитивдик процесстин, законченемдүүлүктүн татаалдыгын айгинелеп турат, дүйнөнү образдуу планда туюу жана түшүнүү аракеттери кыйыр түрдө болсо да, ошол көркөм жаратманын ичинен байкалып турат. Ашынган көк, өжөр, «фанатик» саат сайын, күн сайын, кайберен ээсине жетип-жетпей, бирде кол сермээрлик аралыкка жакындап, бирде андан көпчүлүк жерге алыс калып, бирок көз ирмемге да куугунун токтотпой жүрө берет. Бул абалында ал караңгы туннелден чыга албай, жарык издеген жанды элестеткен. Бирок да акыркы, чечкиндүү кадамды жасаганга анын алы келбейт, акылы да жетпейт. Анткени анын алдында азырынча билинбеген социалдык, коомдук, руханий доор койгон, аныктаган интеллектуалдык, аң-сезимдик чек бар эле, бийик тосмо бар эле. Суречки бүткүл физиологиялык, биологиялык табияты, жөндөмү менен ошол чектин, адам жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы азырынча кескин ажыратыла элек жиктин реалдуу чындыгы, материалдык көрүнүшү, формасы болгон сыяктанат.

Бул жерде мифологиялык ой жүгүртүүнүн коомдогу өзгөчө орду, ролу жөнүндөгү маселени козгой кетүү зарылчылыгы бар. Анткени миф, мифологиялык ой жүгүртүү адамзаттын өнүгүү тарыхында, айрыкча байыркы доорлордо, зор роль ойногон да, мифологиялык образ эң алгачкы коомдук түзүлүш шартында эле жаралгандыктан, ошол коомго тиешелүү дүйнө түшүнүү өзгөчөлүктөрүн өз ичине камтып турган. Табияты боюнча образ таанып-билүү категориясы катары эсептелгендиктен, мифологиялык образдардын системасы да мезгил жөнүндө жеткилең информация берүүгө жарамдуу. Бир гана жери алгачкы коомдун адамы өз аң-сезиминде ачылып көрүнгөн дүйнөнү реалдуу эмес, «антиреалдуу» ыңгайда кабылдап, анан ошого ылайык тыянак жасап, түшүндүргөн. Анткени ага дүйнө колго «урунттуу», көзгө «толумдуу» ж.б. жактары менен чалдыгып, кабылган. Адепки тотемисттик мифологияда «образ строился зрительно, потому, что шел именно от зрительных впечатлений. Его зримость сама по себе объективно подтверждает, что он возник как реакция мысли на сигналы органов зрения. Да оно и понятно: пространственное ощущения – самые ранние. Они вызывают первые восприятия явлений в форме наглядной конкретности. Итак, реальность ощущения не вызывает во все эпохи одинаково адекватных восприятий и представлений.

Ощущение связывает человека с миром реальной действительности, с объективным миром, но оно же повернуто к нему и чисто субъективно, стороной восприятия, а следовательно, осмысления этого ощущения. Осмысление же складывается сознанием и объективно выражает в своей субъективности характер эпохи». Ушул чубалжыган цитата биз сөз кылып жаткан «Кожожаш» эпосунун орчундуу проблемаларына түздөн-түз тиешеси бар сыяктуу. Мифологиялык жана реалдуу турмуштук пландарды ичине гармониялуу түрдө камтыган «Кожожаш» эпосунда көркөм образ, анын миң кырлуу өзгөрүлмө дүйнөсү, көп катмарлуу структурасы биринчи кезекте чындыкты көз менен көрүүнүн жана өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болот. Эпостун образдарынын ошол көзгө урунттуулугу, колго «тутумдуулугу» адамдардын көрүү, сезүү, туюу органдарына реалдуу дүйнөнүн, анын түркүн кубулуштарынын түздөн-түз таасир беришинде, аң-сезимдин, акылдын ошол сигналдарга реакция кылуу, «жооп» берүү формаларында жатат. Мисалы, мезгилди жана мейкиндикти туюу, алардын чен-өлчөмүн баамдоо, элестетүү жөндөмү – адам баласынын эң алгачкы, байыркы жана тубаса касиеттеринин бири. Мында бир өзгөчөлүктү көңүлдө кармоо керек. Атасак адамдын сезүү, туюу жөндөмдөрү бардык доорлордо бирдей, адекваттуу түшүнүүнү жана түшүнүктөрдү пайда кылып келген эмес. Мунун толуп жаткан мисалдары, фактылары, ошонун ичинде логикага сыйбас көрүнүштөрү XIX-XX кылымда жашаган атактуу этнографтар, маданияттын тарыхчылары калтырган эмгектерде кеңири келтирилген.

Айталы, ошол эле сыйкырдуу Суречкени, же жалпы эле кайберен дүйнөсүн Кожожаш мергенден кийинки доордо жашаган аңчылар башкача түшүнүшкөн, аларга башкача мамиле жасашкан. Мында биринчи кезекте адам аң-сезиминин архаикалык, байыркы мифологиялык дүйнө таануу, дүйнө таржымалдоо ыкмаларынан бара-бара бошоно баштагандыгы көңүлгө аларлык нерсе.

Албетте, бул улуу эки дүйнөнүн – адам баласы менен жаныбарлар дүйнөсүнүн, адамзат менен жансыз жаратылыштын бири-биринен ажырашуу, кайра бири-бирине жакындашуу процесси оңой нерсе болбогондугу белгилүү. Мунун аябагандай татаалдыгы, драмалык тирешүүлөргө, айыгышкан кармашууларга жык толгондугу ошол эле «Кожожашта» сонун берилген. Руханий бир тепкичтен экинчи бир чоң тепкичине диалектикалык секирик жасаган бул улуу процесс бир нече

миндеген жылдардын аралыгында өзүнүн адам коомунун өсүп-өнүгүш жолундагы чечүүчү факторлордун бири болгондугун далай ирет далилдеди жана далилдеп келе жатат. Тарыхый ушул зор бурулуштун, диалектикалык улуу процесстин бир гана учуру, көз ирмемдей мезгили, фрагменти «Кожожаш» эпосунда өзүнүн эң таамай көркөм чагылуусун тапкан. Бул жагынан алганда поэма дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыкта өзгөчө орунду ээлеген образдык жаратма болуп саналат.

Адам менен жаратылыштын карым-катнашы, тагыраак айтканда табияттын айрым катаал күчтөрү, касиеттери менен күрөшүү – поэманын негизги философиясы, мазмундук, чыгармачылык концепциясы. Мына ушул жерде теориялык бир кызык маселенин түйүнү жатат. Белгилүү болгондой, кийинки кездерде «Кожожаш» эпосунун мазмуну, сюжетинин негизинде кыргыздын айрым искусство ишмерлери өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларын жаратышты же болбосо анын негизги мотивдерин пайдаланышып, бүгүнкү күндө актуалдуу деп эсептелген проблемалар боюнча өз ойлорун сунуш кылышты. Мисалы, Мар Байжиевдин «Байыркы жомок» аттуу драмасы, анын режиссер Төлөмүш Океев менен биргелешип жазган «Ак илбирстин тукуму» («Потомок белого барса») деген сценарийи боюнча тартылган фильм ж.б. Ал эми мындан мурда Чыңгыз Айтматов «Гүлсарат» повестинде «Кожожаш» эпосун пайдаланганы белгилүү.

Албетте, элдик поэмага кайрылуу менен искусство ишмерлери байыркы көркөм жаратманын азыркы заманга ылайыкташтырылган жаңы вариантын түзүп гана тим болушкан эмес. Авторлор азыркы менен мурдагынын ортосундагы бири-бири менен чырмалышкан табияттык, социалдык, генетикалык ж.б. жалпы адамзатка тиешелүү проблемаларды козгошот да, ошого жараша өз көз караштарын, позицияларын билдиришет. Мисалы, М.Байжиев «Байыркы жомокто» эпостун сюжетин, мазмунун чыгармачылык менен кайра иштеп чыгууга аракеттенген. Натыйжада эпостун башкы каармандарынын образдары бир кыйла терең иштелген, ал эми сюжеттик өзөк, линия башка нук менен өнүктүрүлөт, композициялык структура жаңыча, анан талаш-тартыштар да башкача кырдаалдарда чиеленишет ж.б. Ушуга байланыштуу жаратылышка «жырткычтарча» мамиле кылуу акыры келип аңчынын өзүн өлүмгө алып келгендиги көрсөтүлөт.

Эпостун мазмунун мына ушул идеялык-көркөмдүк ыңгайда интерпретациялоо маселенин маанилүү жана керектүү жагы. Кеп мында

бул композицияны белгилүү чыгармачыл адамдардын, ошондой эле окумуштуулардын жактап жаткандыктарында эмес. Кеп эпостун өзү ушул планда сөз жүргүзүүгө «жем» берип жаткандыгында. Поэма чынында да көп катмардуу чыгарма, ал миңдеген кылымдардын материалдык жана руханий кубулуштарын өз ичине камтып, миф менен реалдуу турмуштун ар кыл сапаттарын синтездештирген жана аларды жогорку ой жүгүртүү деңгээлинде жалпылап, ишке ашырган. Ошондуктан эпостун мазмунунан жаратылышты коргоо, экологиялык ой жүгүртүү идеяларын, принциптерин издөө, табуу аракеттери предметтин өзүнө тиешелүү сапаттарга туура келет, объекттин өз ичинде камтылган касиеттерден, белгилерден келип чыгат. Бул – маселенин бир жагы.

Ошону менен бирге эле маселенин экинчи жагы бар. Ал – кыргыз элинин эң байыркы эпикалык чыгармаларынын катарына кирген «Кожожашта» экологиялык маселенин козголушу, берилиши мүмкүнбү? – деген маселе. Ойду суроо иретинде коюп жатканыбыздын жөнү бар. Анткени кесе айтканда, поэмадан ырааттуу концепция түрүндө туюнтулган жаратылышты коргоо идеясын издеп табуу – көркөм чыгарманы, анын тарыхый шарттар менен чектелген мазмунун белгилүү даражада модернизациялоонун, мезгил духуна ылайык интерпретациялоонун бир мисалы. Чынында эле «Кожожаштын» мазмунуна, мотивдерине кайрылып, көркөм чыгарма жараткандар эпостон али бүдөмүк, интуиция формасында гана өз чагылышын, туюнтулушун тапкан, келечекте гана ачылышы, билдирилиши мүмкүн болгон экология проблемасын атайлап бөлүп чыгып, азыркы күнгө туура келген, учурку маселелер менен үндөшкөн көз караштарды, чыгармачылык же социалдык концепцияларды окуучуларга, көрүүчүлөргө сунуш кылышууда. Бул – илгерки жомокко, мифке азыркы көз жана түшүнүк менен кароонун бир көрүнүшү. Албетте, искусство чыгармасына ушул сыяктуу мамиле жасоо көркөм процессте да, теорияда көптөн бери келе жаткан традиция болуп эсептелет.

Ал эми теориялык жана эмпирикалык жоболорго, далилдерге кайрылганда маселенин түпкүрдөгү жагы, көмүскөдө жаткан белгилери көзгө чалдыгат. Алар кайсы белгилер, кайсы касиеттер? Маселеге тереңирээк көз сала келгенде эпостун негизги идеясы болуп табиятты коргоо, аны сактоо эмес, тескерисинче ошол жаратылышты жеңүү, адам эркине багынтуу максаты, идеясы чыга келет. Андыктан, эгерде эле «Кожожаш» поэмасы элибиздеги эң байыркы эпикалык

чыгармалардын бири экени ырас болсо, анда эпосто азыркы маанидеги жана түшүнүктөгү экологиялык проблемалардын коюлушу, козголушу өтө эле күмөндүү болуп саналат.

Бул ойду эмнеге негиздеп айттым? Адам баласы эң байыркы доорлордо, өзүнүн «жаратылыштан бөлүнүп чыгуу» (И.В.Ленин) доорунда эле адамдык өз акыбалын, табияттын ошол жандуу жана жансыз дүйнөнү тануу, аны жеңүү, багынтуу аркылуу бекемдей, далилдей баштаган. Ал кезде, керек болсо, табиятка өкүмдүк менен, ал турсун «жырткычтарча» мамиле жасоо ошол эле табияттын «табиятынан» келип чыккан. Тавтологиябыз үчүн кечирим сурайбыз. Азыркы учур талап кылгандай айлана-чөйрөгө, жалпы эле болмушка ашкере аң-сезимдүү, өтө эле гармониялуу мамиле жасоо үчүн көзгө атар мерген Кожожашта жетишерлик объективдүү шарттар, өбөлгөлөр болгон эмес. Анткени эң байыркы мезгилдерден тартып эле ата-бабаларыбыз табияттын катаалдыгын, каршылыгын канчалык жеңген сайын ошончолук «адам» аттуу баш аягы жок «тепкич» менен улам жогорулай берген.

Демек, табиятка аярлап, этияттап мамиле кылуу үчүн адам баласы оболу мурда ошол табияттын «ким», «эмне» экенин жакшылап баамдосу, түшүнүүсү керек эле. А Кожожаш болсо азырынча бир гана нерсенин камын ойлойт: бир түтүн урукту тойгузуу милдетин адаттагыдай аткара берүү, ал үчүн, керек болсо, ага каршыккан кайберендин тукумун жер менен жексен кылуудан тартынбайт.

Мына ушул максатты көздөгөн мерген аңдоос албай тиричиликтеги өзүнүн эле түгөйүн, жашоо майданында өзү менен катарлаш күн өткөргөн жаныбарлардын «ыйык» өкүлүнө кол көтөрдү, аны жок кылууга батынды. Муну менен атактуу аңчы эпикалык аң-сезимдин закону боюнча жашоонун булагы болгон, тиричиликтин азыгын берген так ошол жаратылыштын катуу «каргышына» калды. Мында экологиялык сезип-билүүнүн кандайдыр бир белгиси деле жок. Анын ордунда жаратылыш менен унисон жашаган жана дем алган байыркы адамдын аракеттери, ой-сезимдери гана бар. Анан ушул өзгөчөлүү тарыхый-социалдык кырдаалда, дагы бир жолу тактап айтканда, «Кожожашты» жаратып, аны соңку муундарга мурас кылып жүгүртүүнүн өзү, табиятка экологиялык мамиле жасоонун өзү ушунчалык ырааттуу, терең жана жогорку деңгээлде иштелген концепция түрүндө көрүнүшү мүмкүн беле?

Экология – техникалык кылымдын илими, илимий-техникалык прогресстин натыйжасында пайда болгон көз караштардын системасы. «Экология» деген терминдин өзү 1866-жылы немец зоологу Э.Геккель тарабынан сунуш кылынган. Кожожаш, же аны көркөм чыгармага айландырган образдык дүйнө тааным ал кезде экологиялык ой жүгүртүүдөн алда канча алыс эле. Андыктан бул укмуштай оригиналдуу элдик поэмага анын өз маанисинен, ички түзүлүшүнөн келип баа бергенге гана предмет жөнүндө туура пикир түзүлүшү мүмкүн. Оригиналдуу көркөм маңызы, объективдүү дүйнөнү мифтик боектор, каражаттар менен кабылдоого негизделген образдык структурасы аркылуу «Кожожаш» эпосу биздин күндөргө чейин бийик сапаттуу көркөм жаратма катары сакталып келди.

Эми дагы эле ошол маселенин экинчи жагы бар деген ойго кайрылып көрөлү. Шекспирден тартып Гоголга чейинки генийлер өз чыгармачылык тажрыйбасында мурда белгилүү болгон айрым адабий фактыларды кайра иштеп чыгуу менен эле көркөм өнөр дүйнөсүндө өлбөс-өчпөс из калтырышканын билебиз. Ушул сыяктуу эле «Кожожаш» эпосунун негизинде да кыргыз искусство ишмерлери бир нече чыгармаларды жаратышты. Алардын айрымдары элибиздин адабият, маданият тарыхында өзүнүн салмактуу ордун дайыма сактап калмакчы.

Ал эми жалпылап айтканда, «Кожожаш» эпикалык поэмасында мифтик ой жүгүртүүнүн түпкү табияты байыркы адам өз жөндөмүн, касиеттерин жаратылыш кубулуштарына ыйгаруусу, өткөрүүсү менен аныкталган жана ошол өзгөчөлүк аркылуу өзүнүн моделдештирүү функциясын ырааттуулук менен ишке ашырган. Мисалы, адам коомунун айрым белгилери (үй-бүлө куруу, биргелешип жашоо ж.б.) модель катары Суречкинин жүрүш-турушунда, инстинктивдүү кыймыл-аракеттеринде, адам менен болгон өз ара байланышуу, түшүнүү учурларында кайталанат. Поэмада кадимки эле күндөлүк, көнүмүш тиричиликтин формалары мифологиялык кырдаалга, атмосферага өткөрүлүп, мифтик окуялардан эң жогорку фантастикалык реалдуулук жаралат. Ал реалдуулук тиешелүү мифологиялык традициясы бар кабылдоочулардын, журтчулуктун аң-сезиминде эртеңки менен азыркынын ортосунда эч качан үзүлбөс генетикалык байланыштын бар экендигин ырастап турат. Ошону менен бирге эле «Кожожашта» мифологиялык ойлоо, мифологиялык баа берүү социалдык топ менен жаратылыштын өз ара карым-катнашын гармониялаштыруу

жумушун да өзүнө алган. Буга Молдожаштын Суречкинин кызына үйлөнгөнү күбө.

Тегинкисин айтканда, мифологиялык ой жүгүртүүнүн өзгөчө багытка, максатка баш ийдирилип турушунда, анын мезгил менен мейкиндиктин түбөлүктүүлүгүнө, чексиздигине ыкташында терең идеялык, мазмундук фактор бар экендиги окумуштуулардын изилдөөлөрүндө атайын белгиленет: дело в «установке мифологии на исключение необъяснимых событий, неразрешенных коллизий, выходящих за пределы неизменного социального и космического порядка. Мифология постоянно передает менее понятное через трудно разрешимое через менее трудноразрешимое (отсюда медитация). Мифология не только не сводится к удовлетворению любопытства первобытного человека, но ее познавательный пафос подчинен гармонизирующей и упорядочивающей целенаправленности, ориентирован на такой целостный подход к мир, при котором не допускаются даже малейшие элементы хаотичности, неупорядоченности».

«Кожожаш» эпосунун мазмуну так ушул теориялык жобого туура келет. Чынында да эпостогу окуялардын аякталышы, эпикалык процесстин жыйынтыкталышы мифтин дүйнөнү гармониялаштыруу жана иретке салуу потенциясын ачып бергенсыйт. Поэмада фантастикалык окуялар менен реалдуу фактылардын айкалышы, жанаша жүрүшү канчалык жыш жолукпасын, баары бир түшүнүксүз эпизоддор, чечилбей калган коллизиялар жок. Өлүм болобу, же өмүр болобу, трагедия болобу, же кубаныч болобу – бардыгы ачык-айкын, күдүксүз жыйынтыктар менен аякталат. Сюжеттин өнүгүшү ар түрдүү тоскоолдуктардын көп кездешешине карабастан оптимисттик сезим менен чулганган. Мына ошондуктан «Кожожаш» эпосу өтө керектүү функциялык милдетти аткарган көркөм жаратма катары миңдеген жылдар бою элдин көңүлүндө, акыл-эсинде сакталып келди. Бул мифологиялык поэманын улуу сыры, улуу күчү анын мазмунунун адамзаттын эртеңине, келечегине багытталгандыгында, түбөлүк өчпөс, эскирбес проблеманы – идеалды адамзат алдында кое алгандыгында. Казак акыны Олжас Сулейменов дүйнөнү таанып-билүүдөгү ушундай кылымга татырлык ачылышты, рухтук жаңыланууну төмөнкүдөй сапаттар менен берген: «Биринчи кылым алгачкы адамзат баласы жерден боорун көтөрүп, боюн түзөтүп, аң-таң болуу менен жыпжылуу, опоор колдорун асманга сунуп турган кезде башталган».

Гносеологиялык олуттуу мааниси бар ушул законченемдүүлүк эстетика билиминин өсүп-өнүгүшүнө, эстетикалык ой жүгүртүүдө, чындыкка эстетикалык мамиле жасоонун тарыхый өнүгүү этаптарында салмактуу роль ойногон. Мунун айрым бөтөнчөлүктөрүн кыргыз элинин акындык, оозеки поэтикалык искусствосунун өнүгүш мисалында карап чыгууга болот. Белгилей кетчү нерсе – оозеки чыгармачылыгы менен бүгүнкү профессионал искусство эстетикалык жактан чектеш, бири-бирине өбөктөш кубулуштар экендиги. Айталы, акын-импровизаторлордун ырчылык өнөрүн элдик эпостон кийинки этап, бир аз жогору тепкичте турган образдык көрүнүш деп эсептөө ылайык. Кийинки 60–70 жыл аралыгында импровизация түрүндө жаралган акындык искусство сапаттык жаңы доорду башынан өткөрдү. Анткени, ал жазма адабият менен жанаша өсүп-өндү. Коомдо тынымсыз жүрүп турган зор социалдык, саясий процесстер фольклордун сынаккы принциптери, каражаттары аркылуу чагылтылды жана бааланды. Мында профессионалдуу адабият менен оозеки поэзия өнөрчүлүгүнүн ортосундагы мамилелер, алардын илимий теорияда талдоого алынышы бир далай татаал, кээде драмалуу коллизиялар, айгашуулар менен белгиленди. Мында таптык, идеологиялык ж.б. көз караштардын гипертрофияланган факторлору өзүнүн терс ролун ойнобой койгон жок. Ошондой эле искусство проблемаларын талдоого алган авторлордун, теоретиктердин индивидуалдуу окумуштуулук, адамдык сапаттары, көз караштары, билим деңгээлдери, топтук, же жекелик кызыкчылыктардын үстөмдүгү, жалпы эле көркөм чыгармачылыкка эстетикалык-теориялык баа берүүнүн калыптаныш, өнүгүш өзгөчөлүктөрү жана башка бөтөнчөлүктөр чоң мааниге ээ болду. Мисалы, Молдо Кылыч сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгында анын миң түркүн боекторун эстетикалык планда кабылдоо образдуу ой жүгүртүүнүн орчундуу бөлүгүн түзүп турат. «Чүй баяны», «Керме тоо», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» сыяктуу чыгармаларда кыргыз элинин флора менен фаунасындагы жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, топурак-таштардын гармониясы, эстетикалык миң түрдүүлүгү, адам менен табияттын биримдиги ырга салынган.

Болмуштун эстетикалык ыңгайда кабылдоонун маанилүү бир маселеси бар. Н.Г.Чернышевскийдин сулуу өңдү (бетти) сүрөткө тартуу – бул бир маселе, ал эми сулуу, кооз кылып сүрөткө түшүрүү – бул таптакыр башка маселе деп айтканын эске салып, М.С.Каган мындайча

тыянак жасайт: «Искусствонун эстетикалык баалуулугунун мына ушундай эки пландуулугунда сонундукту көркөм сүрөттөп берүүнүн өзгөчөлүгү жатат». Ошол кыргыз акын-төкмөлөрүнүн чыгармачылыгында өтө мүнөздүү түрдө чагылган. Муну Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Барпы, Эшмамбет, Коргол, Женижок, Алымкул, Ысмайыл Борончиев жана башкалар сыяктуу атактуу ырчылардын поэзиялык мурасы ырастап турат. Мисалы, Токтогулдун «Дүнүйө» аттуу ырында объективдүү чындыктын карама-каршылуу касиеттери, кооздук менен көрксүздүктүн ортосундагы жер каймактагандан бери келе жаткан ажырымдык белгилери таасын тартылган: «Келеринде дүнүйө, толукшуп чыккан айдайсын, кетеринде дүнүйө, суу жүрбөгөн сайдайсын; келеринде дүнүйө, карангы тамга чыраксын, кетеринде дүнүйө, карышкыр жеген улаксын» ж.б. Бул жерде реалдуу чындыктагы, же адам турмушундагы сонун, ажайып кубулуштар нукура реалисттик каражаттар менен сүрөттөлгөн. Ошондой эле алардын түрү суук, өмүрсүз, көрксүз турушу да, же болбосо табияттын гүлдөп, толукшуп чыккан айдай көрүнүшү да көздүн жоосун алгандай боектор менен сыпатталган. Эгерде дүйнө көлдөй толкуп, кеңирсип турса, а табият болсо бүткүл өң-түсү, миң түркүн кубулуштары менен адам кыялын, көңүлүн көкөлөтүп турса, ал дүйнө сөзсүз сонун, андай дүйнө акылы, сезими таза ар бир адамга эстетикалык ыракаттануунун, эстетикалык кумарлануунун объектиси болуп кызмат кыла алат. Токтогул, башка өз замандаштары сыяктуу эле, айлана-чөйрөдөн, адам рухунун туундуларынан биз эстетикалык деп тааныган сапаттарды таба билген. Аны ырларынын көөнөрбөс белгилеринин бири мына ушунда.

Кыргыз элинин оозеки импровизатордук поэзиясындагы өзөктүү мотивдердин бири – табияттын көркү, кооздугу жана анын адам тиричилигиндеги пайдалуу жактарын биримдикте, гармониялуу айкашында карагандыгы. Мисалы, «Аккан суу» темасы Женижоктун, Барпынын, Токтогулдун чыгармачылыгында мына ушундай жагдайда иштелген. Барпы түсү тунук затынан, суунун өзүнөн «касиеттүү жүзүн» көрө билген, а Токтогул болсо «толгон айдай жаркырап, жарык чыкканын» белгилеген. Тактап айтканда, суунун химиялык, биологиялык жана башка сапаттары эстетикалык түргө, эстетикалык түскө келтирилип, образдык электен өткөрүлөт. Натыйжада окуучунун, угуучунун көз алдында көркү менен көз тайгылткан образдуу

элес пайда болот. Ушул процесстин өзүндө кубулушка эстетикалык баа берүү элементи катылган.

Ошентип, кыргыз элинин дүйнөгө, объективдүү чындыкка жасаган эстетикалык мамилеси, айлана-чөйрөнүн кубулуштарын эстетикалык мааниде түшүндүрүү аракеттери эң байыркы доорлордон тартып эле кадам шилтей баштаган. Бара-бара калктын аң-сезими өсүп, акыл чабыты кеңейген сайын анын эстетикалык сезимдери, табиттери, көз караштары да калыптана, улам жаңы тепкичтерге көтөрүлө берген. Бул законченемдүүлүктүн концепцияланган, «уютулган» формалары элдин оозеки чыгармачылыгынан, анын түрдүү жанрларынан орун алган. Бирок муну илимий-философиялык аспектте талдоо иши кыргыз элинин улуттук жазмасы пайда болгондон кийин, калк арасына философиялык билимдердин тарала баштаганынан тартып гана колго алынды. Буга социалисттик Октябрь революциясы жараткан объективдүү коомдук, маданий өбөлгөлөр мүмкүндүк берди деп айтсак аша чапкандык болбос эле. Алгачта (20–30-жылдарда) К.Тыныстанов, Т.Жолдошев, М.Догдуров, Ж.Жамгырчиев сыяктуу авторлордун адабий-сын макалаларында, рецензияларында көркөм чыгармага, анын чындыкка болгон мамилесине эстетикалык баа берүүнүн айрым элементтери кездешкен. Башкача айтканда, эстетиканын маселелерин изилдөө адабият жана искусство тануу илимдеринин алкагында жүргүзүлүп келген.

1950-жылдардын башынан тартып, Кыргызстанда эстетика боюнча алгачкы эмгектер пайда боло баштады. Ал изилдөөлөрдүн башатында азыркы Улуттук Илимдер Академиясынын академиги Азиз Салиев сыяктуу философтор турган. Анын алгачкы көлөмдүү эмгеги – «Жизнь в стихах» (заметки об эстетической природе поэзии). Аты айтып тургандай, бул монографияда поэзиянын табияты эстетиканын жалпы маселелери менен каралат. Поэзиянын өзгөчө маңызын түшүндүрүү мында көркөм адабияттын поэтикалык түрүнүн предмети жөнүндөгү маселени теориялык талдоо максатында багытталган. Ушуга байланыштуу автор сонундук проблемасын кеңири талкууга алат да, эстетикалык көрүнүш катары ал объективдүү түрдө материалдык жана рухтук кубулуштарда жолугарын айтат. Ошондой эле бул маселеге ар башка тарыхый кырдаалдарда жасалып келген мамилелер, аны таанып-билүү жана чечмелөө жолдору ар түрдүү болоору белгиленет. Жалпылап айтканда, Кыргызстандагы бул биринчи

көлөмдүү жана олуттуу эмгекте поэтикалык чыгармачылыктын өзгөчөлүктөрү ар тараптуу эстетико-философиялык талдоого алынган.

Ал эми «О природе художественного образа» деген экинчи китепте А.Салиев көркөм образ-турмуш кубулуштарын көкүрөктөн, сезимдерден, баштан эмоцияга чулгап өткөрүүнүн жемиши деп карайт. Дүйнөнү эмоциялык кабылдоонун туюндусу катары көрүнгөн образ өзүнө ойду, көңүл толкунун сүрөттөөнү камтып турат. Мунсуз объективдүү чындыкты таанып-билүү мүмкүн эмес: билим, ой, ошонун ичинде образдуу ой жүгүртүү, социалдык кубулуштардын маанисин аныктоо жана башкалардын баары биригип келип, ошол деле баштан кечирүү, жүрөктөн өткөрүү аркылуу пайда болот.

«Человек входит в мир» аттуу китебинде окумуштуу көркөм чыгармачылыктын теориясы менен практикасынын биримдигин далилдеген ар түрдүү материалдарды талдоого алган жана сунуш кылган. Жалпылап айтканда, А.Салиевдин эмгектеринде эстетиканын маанилүү проблемалары түздөн-түз же кыйыр түрдө өзүнүн кең-кесири чагылуусун тапкан. Мында илимпоздун радио жана теле көрсөтүү аркылуу угуучулар, көрүүчүлөр менен болгон маектери, окуган лекциялары ошол эле эстетика илиминин өсүп-өнүгүшүнө, элдин көркөмдүк-эстетикалык табитинин тарбияланышына кызмат кыларын белгилеп кетүү керек.

60–90-жылдарда башка философдордун эмгектеринде да эстетиканын айрым маселелери изилдөөнүн объектиси болду. Буга байланыштуу Асылбек Алтымышбаевдин, Арон Брудныйдын, Азиз Нарынбаевдин, Баатырбек Аманалиевдин, Карыбек Молдобаевдин, Аскар Какеевдин, Теңдик Аскараровдун, Кадырбек Матиевдин, Медербай Жанузаковдун, Шайлообүбү Акмолодоеванын, Асылбек Медетбековдун, ж.б. авторлордун эмгектерин атоо ылайык. Философиянын ушул тармагына ыкташкан искусствоведдер Жамал Үметалиева, Каарман Ашымов, Ольга Попова, Балбай Алагушов, Людмила Прыткова, Байышбек Буудайчиев, Жүкүн Иманкулов, Роберт Уразгильдеев ж.б. сыяктуу авторлордун искусствонун ар түрдүү жанрлары, проблемалары жөнүндө жазылган китептери, макалалары, маселенин жалпы илимий картинасын толуктап турат.

Эстетика байыртан бери сулуулук, сонундук, асылдык жөнүндөгү илим деп таанылып келгендиги белгилүү. Ал эми табият менен адам коомундагы бул аталган сапаттар, белгилер түбөлүктүү кубулуштардын катарына кирет. Демек, аларды илимий-теориялык

жагдайда окуп, үйрөнүү, изилдөө да өз кезегинде эскирбес, дайыма актуалдуу, коомго керектүү илимий тармак болуп кала берет. Мындай шартта эстетикага жаңыча чыгармачылык түрткү, импульс берүү керектиги күн тартибине коюлууга тийиш. Аспирантура, докторантура аркылуу жогорку квалификациядагы кесип ээлерин даярдоо, эстетика боюнча атайын илимий жана популярдуу эмгектерди, сөздүктөрдү басмадан чыгаруу, жогорку окуу жайларында лекциянын курстарын окуу, Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин философия факультетинде эстетика боюнча кафедра уюштуруу иштери ушул эле жалпы милдеттердин ичине кирчү маселелерден. Эстетика илимий философиялык багыт катары тиешелүү деңгээлде кармалып турса, элибиздин руханий дүйнөсү да ар түрдүү тоскоолдуктарга карабастан, асылдыктын, алга жылуунун, таза максаттарга жетүүнүн ишенимдүү ориентири болуп кызмат кылуусун уланта бермекчи.

Ал эми азыркы күндө болсо кыргыз эстетика илиминин предметине тиешелүү маселелердин кээ бирлеринин чети оюлбай жатканын дагы бир жолу кайталап кетели. Бул жагынан «Казакстандын философиялык мектеби» деген атакты алып жүрүшкөн боордош казак элинин философтору бир далай алгылыктуу жана биз үйрөнө турган салмактуу эмгектерди бүтүрүп коюшкандыктарын бир жагынан суктанып, экинчи жагынан жакшы маанидеги ич күйүү сезими менен белгилөөгө аргасызбыз. Башкасын айтпаганда да, жакында эле жарык көргөн «Казакская философия» деген фундаменталдуу эмгек кимдин эмнени жасап койгондугун же жасап жаткандыгын жакшы күбөлөй алат. Ал китепте казак калкынын байыртан бери сакталып келген бай руханий мурасы философиялык аспектке талдоого салынган. Ошондой эле казак, кыргыз элине ортоктош болгон айрым ойчулдар, акылмандар, ырчылар ж.б. илимий анализден өткөрүлгөн. Алардын ичинде, мисалы Асан Кайгы бар. Аны биздин илимпоздор кыргыз элинин акылманы, аалымы катары карашат.

Айталы, Франциянын улуу философу ойчул – Мишель Монтень «механикалык цивилизация» аталган доор XIX кылымдын экинчи жарымында башталып, өзүнүн гүлдөгөн учурун так ушул биз жашаган мезгилде башынан өткөрүп жатпайбы. Азыр адам коомунун, ошондой эле жаратылыштын ажырагыс бөлүгү катары миңдеген, миллиондогон жылдардан бери жашап келе жаткан түрдүү жандыктарга аң уулаганда эмки аңчыларга, мергендерге илгеркидей жаа огу

эмес, же бир атар милтелүү мылтык эмес, кадимки автомат куралы, автомашина, ал турсун вертолет кызмат кылчу болду. Бул туурасында Чыңгыз Айтматов «Акыр заман» («Плаха») романында зээн кейиткен трагедиялык планда айтып бергени окуучуларга жакшы маалым. Бул – ошол «механикалык цивилизациянын» бир көрүнүшү. Өткөндөгү менен азыркынын ортосундагы жалпы рухий, маданий, адеп-ахлактык ж.б. байланыш традициялары бүгүнкү табият жаатында өтүп жаткан чоң кырсыктардан (жер титирөө, кургакчылык, суулардын, токойлордун ж.б. азайышы) айрыкча көзгө салдырганын байкаса болот. Бул байланышты, мисалы ошол эле Асан Кайгынын өмүрүнөн, мурасынан көрөбүз.

Асан Кайгы аты элге жакшы таанымал болсо да, анын дүйнө, адам, жан-жаныбарлар туурасындагы ой жүгүртүүлөрү, афоризмдери, баяндары бизге дейре кеңири сакталып калбаган. Аны чыгармаларынын айрым үзүндүлөрү боюнча гана билебиз. Бирок ошол кыскача, үзүк-үзүк, фрагментардуу ой тутумдары, ой формалары боюнча эле анын автору ким экендиги, көз карашы, дүйнөгө, айлана-чөйрөгө жасаган мамилеси жөнүндө жетишээрлик маалымат алууга болот.

Асан Кайгы – альтруисттик умтулууларга ээ болгон, башкалардын камы үчүн өз жанын, кызыкчылыктарын курмандыкка чалууга даяр турган ойчул. Ал кыргыз элинин мурдагы тарыхый шартында болмуш менен адамдын биримдигин, өз ара ажырагыс байланышта жашай тургандыгын ар түрдүү образдык, социалдык, психологиялык планда чагылдырган инсан. Аны мезгилинин реалдуу белгилерин таамай тарткан ишмер, акылман, сүрөтчү катары балоо туура болор эле.

Асан Кайгынын мурасына баа берүүдө бир нерсени көңүлдөн чыгарбоо керек. Бир жагынан ойчул илгерки өткөн убактарда бийлик жүргүзгөн Жаныбек аттуу хандын замандашы болгон, ар түрдүү улама сөздөр, легенда мүнөзүндөгү баяндардын ээси катарында эсте сакталган. Мындай адабий булактарда Асан Кайгы өзүн көбүнчө айлакер, куу, ар кандай кыйын кырдаалдан амал, жол таап кеткен каарман катары көрсөтөт. Анын адамдык сапаты, мүнөзү Жаныбек хандын кара ниеттигине, текебердигине, зулумдугуна каршы коюлат. Мына ушунун негизинде айрым окумуштууларыбыз Асан Кайгынын идеялык коомдук жана турмуштук позициясы, көз караштары «Залимдикке күч менен каршылык көрсөтпөө» («непротивление злу

насилием») деген белгилүү концепцияга туура келет деп айтып жүрүшөт. Ал концепцияны бир кезде Лев Толстой сунуш кылганын жана өз чыгармачылык тажрыйбасында кеңири пайдаланганын билебиз. Бирок бул ойду, идеяны түз бойдон көчүрүп келип эле кыргыздын мурунку кылымдарда жашаган ойчулуна такай байлап караганыбыздын канчалык илимий, тарыхый негизи бар? Биздин оюбузча, Асан Кайгынын идеялары «залимдикке күч менен каршылык көрсөтпөө» концепциясына туура келет деш маселенин бир гана жагын көңүлгө алгандыкка жатат. Анын карманган күчү – акылы. Ал өзү сөөлөтүнө, зоболосуна таянгандай жана ошого жараша ханга, же бекке күч менен каршылык көрсөткөндөй уруу төрөсү же аскер башчысы эмес, жөн гана карапайым адам. Жаныбек хандын алдына келген учурларда ага күч менен көрсөтүүгө Асан Кайгынын алы да, мүмкүнчүлүгү да жок эле.

Ал эми афористтик формада, кээде ыр түрүндө туюнтулган турмуштук байкоолор, сүрөттөөлөр Асан Кайгынын ойчул катары көрүнгөн негизги сапаттарынын бири. Анын ысымынын да Асан Кайгы болуп аталып калышы так ошол өзү калтырган мурастын мазмунуна, идеялык, көркөмдүк ж.б. касиеттерине байланыштуу. Акылмандан калган учкул сөздөр, ыр саптары анча деле көп эмес. Бирок ошол чакан рухий, көркөм мурас элибиздин маданий тарыхында көзгө урунарлык орунду ээлеп турат. Мунун бир себеби – ошол мураста берилген ой тутумдарынын, проблемаларынын оригиналдуу мазмунда билдирилиши. Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгында чындыкты ушул сыяктуу түшүндүргөн башка көркөм жаратмалар жокко эсе. Бул жагынан ал биздин рухий маданиятыбызда кайталангыс, уникалдуу мааниге ээ.

Албетте, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, анын баардык жанрларында жалпы адам тагдырына тиешелүү маселелерден башка толуп жаткан өзгөчө, конкреттүү турмуш кубулуштары чагылтылган. Бирок алардын эч бири Асан Кайгынын чыгармачылыгындагыдай өзгөчөлүү мүнөздө, түстө берилген эмес. Белгилүү болгондой, Асан Кайгыга тиешелүү деп эсептелген жорго сөз түрүндөгү баяндоолор уйкалыш формада кездешкен. Эл ичинде Асан Кайгы лакабы деп да айтылат. Ошондой эле жер-суу, жан-жаныбар, жалпысынан жаратылыш сыны катары да бааланат.

Асан Кайгы мурасы азыркыга чейин Тоголок Молдо менен Абдыкалык Чоробаев тарабынан ыр түрүнө салынган варианттары боюнча

элге маалым. Бир күнү кар жаап, кыш башталганда Асан Кайгы өзүнүн сөзүн айтат:

Салган тамы жок,
Кылган камы жок,
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Мал багарга алы жок,
Көзү-башын көгөртүп,
Баягы көгөөн байкуш кантти экен?
Көрө турган көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышкан,
Баса албаган балчактап,
Бака байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Кирер эшиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Оргон-жыйган чөбү жок
Эчтемеге эби жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Колун алып бооруна,
Коркуп качып жүгүргөн,
Коең байкуш кантти экен?
Оокат кылаарга эти жок,
Отун алар эби жок,
Чапаны жыртык, жеңи жок,
Жесир байкуш кантти экен?

Мына ушул үзүндүдөн көрүнүп тургандай, Асан Кайгынын сөзүндө адамдарга жана айбанаттарга боор ооруу, жан тартуу, алардын кыш келгендеги кыйынчылыктарына тең орток болуу, кайгыларынын, азап-тозогун бөлүшүү сыяктуу адам пендеси үчүн ыйык, кымбат сапаттар өзүнүн чыныгы баасын, көркөм сыпатын жана сынын алган. Макулуктарды, жан-жаныбарларды аео, кыйналуу менен эске салуу, мезгилдин катаал учурунда, айрыкча кыш-кыроодо, алардын

ал-акыбалын кабыргасы кайышып сурамжылоо бүгүнкү күндөгү жандуу турмушка таш боор технократиялык мамиле жасоо көнүмүшкө айланган кырдаалдагы адам баласынын башына түшкөн түйшүктөн кабар берет. Азыркы кездеги жаныбарларды коргоо, сактоо милдетин колуна алган ар түрдүү коомдор, уюмдар биздин байыркы авторубуздун чыгармачыл рефлексияларына, ой толгоолоруна жооп берип жаткансыйт. Муну менен Асан Кайгынын аңгемелери өмүрдүн улуулугун, ар бир тирүү жан кам көрүүгө татыктуу экендигин ырастайт, дүйнө жер каймактаганда эле түптөлгөн, өзөк байлаган табигый, генетикалык башталмалардын өчүп-өлбөстүгүнө ишеним туюнтат, алсыздарды рух жана дене азабынан жабыр тарткандарды колдоого алат. Анткени жаратылыштын, коом өнүгүшүнүн татаал законченемдүүлүктөрүнө, алардын дайымкы кысымына карабастан, ошол башталмалар, ошол өзөктүк байланыштар улам жаңы күч менен кайра жашоо майданына чыга берет эмеспи.

Эске алчу дагы бир нерсе. Асан Кайгыга мүнөздүү болгон кейикчилдик, сарсанаага баткандык аны пессимист, курулай убайымдын кулу кылгансыйт. Бирок бул жерде кичинекей нюанс бар. Ылгай келгенде эртегиде жашаган акылманыбыз көзгө урунган нерселердин баарын тизмелеп, табият, адам касиеттерин ийне-жибине чейин регистрациялоо менен гана алек болгон курулай убаракерчиликтин оор жүгүн көтөргөн жанды дегеле элестетпейт. Биздин оюбузча, фактыларды адам жанынын назиктигине, ыйыктыгына, сезгичтигине жараша атоонун, эске салуунун өзүндө эле активдүү турмуштук позиция катылган. Муну менен улуу ойчул элдин боорукерлик сезимин ойготкусу келет, журтчулук үчүн маанилүү нерселерди айтууну самайт, табият берген өмүрдү биргелешип сактоо жолдорун издөөгө чакырат.

Ошентип, боорукерлик, тирүү жандыктарга, күч-кубатсыз бечара, байкуштарга жан тартуучулук Асан Кайгы лакабынын негизги идеялык мотиви болуп саналат. Ал эми тиричиликке бейкапар көз салгансыганы – иш жүзүндө анын жөн гана чүмбөтү. Карай келгенде ал масканын артында жер бетиндеги жан-жаныбарлардын ысык-суугуна бирдей күйүп, бирдей тоңгон өтө назик, боорукер, кайрымдуу адам пендесинин образы жатат.

Буга кошумчалап, мындай деп айтар элек. Асан Кайгы кыргыз элинин илгерки көркөм өнөрпөз, ойчул, коомдук ишмерлердин

ичиндеги эң алгачкы «экологиялык» ой жүгүрткөн автор болуп саналат. Ал мына ушул касиети менен, бүгүнкү күндөгү жердин фауна жана флорасын коргоону негизги максат кылып койгон ар түрдүү мамлекеттик, коомдук, жекелик ж.б. уюмдарынын максаттары, пландары, кыймылдары менен үн алышып турат.

Дүйнөнү кабылдоонун, түшүнүүнүн Асан Кайгыча мүнөзү, өзгөчөлүгү башка элдерде да жолуга турганы кызык. Мисалы, Асан Кайгынын дагы бир улуттук варианты казак элине таандык экенин жогоруда эскерткенбиз. Казактын Асан Кайгы жөнүндөгү тарыхый улама баяндарында алдыда боло турган алаамат, кыямат-кайым, оор мүшкүл туурасында айтылат экен. Бул эртеги сөз Мухтар Ауэзов тарабынан талдоого алынган. Демек, казак элинин Асан Кайгысы байыркы кассандралык жөндөмгө эгедер инсан болгон.

Асан Кайгынын аңгемеси жалпы адамзаттык кубулуштар менен эриш-аркак келерин дагы бир-эки мисал аркылуу көрсөтөлү. Тибеттин атактуу далай-ламасы, Нобель сыйлыгынын лауреаты Агван Лобсан бир кездеги советтик журналисттер менен жолугушканда өзүнүн күн сайын бир нече ирет аткарылуучу сыйынуу, табынуусунун маанисин мындайча чечмелеп берген: «Для всякого буддийского монаха обязательная часть молитвы – сочувствие, сострадание ко всем живым существам, а в особенности к человечеству. Смысл молитвы – развить в себе способность к состраданию, стремление помочь».

Эмиграцияда өсүп-өнгөн белгилүү орус жазуучусу Владимир Набоков «Защита Лужина» аттуу романында каармандардын бирине мүнөздүү болгон сапатты төмөнкүчө сүрөттөйт: «Но до самого пленительного в ней никто еще не мог докопаться: это была таинственная способность души... постоянно ощущать нестерпимую, нежную жалость к существу, живущему беспомощно и несчастно, чувствовать за тысячу верст, как в какой-нибудь Сицилии колотят тонкогоного осленка с мохнатым брюхом». Польшалык белгилүү жазуучу, сөздүн, стилдин устаты Ян Парандовский мындай дейт: «Начиная от «Иллиады», где столько сочувственных гекзаметров посвящено горестной человеческой доле, где бессмертным блеском сверкает ночная беседа Ахилла с Приамом, именно состраданием отмечены самые высокие страницы европейской литературы, и таким же животворящим ключом бьет это чувство во всех литературах Востока». Ушуга окшогон фактылардын негизинде Асан Кайгынын ой жоруулары, кайгы

тартканы, сары санаанын туткуну болгону жалпы адамзаттык мотивдерге, көз караштарга окшош, үндөш келери аныкталат.

Ошентип, Асан Кайгынын алда качанкы заманда тарткан азабы адам акылынын күбөсү катары биздин күндөргө чейин жетти. Жеткенде да табы кетпей, Турар Кожомбердиевдин белгилүү жыйнагынын аты менен айтканда, «от өчпөгөн коломто» түрүндө жетип отурат. Ал очоктон учкун чыгарып, көркөм өнөрчүлүктүн, аң-сезимдин жалынын тутантуудан ашык эмне бар? Асан Кайгынын мурасы бүгүнкү күндө так ошондой роль ойногонго багышталган сыяктуу. Чын-чынына келгенде атам замандарында эле «экологиялык» ой жүгүртүүгө чамалуу экенин далилдей алган Асан Кайгы биздин эле замандашыбыз өңдөнүп кетет. Мындай тыянак жасоого жетишерлик негиз бардай. Казак элинин Асан Кайгысы, жогоруда эскерилгендей, келечекте болчу оор сыноолорду, калк башына түшчү азап-тозокторду алдын ала туя билүү жагынан айырмаланып турса, өзүбүздүн улуттук Асан Кайгыбыздын баяндарында бул өңдүү эртеңкиге апелляция жасоо, ошого болжолдоп болсо да көз чаптыруу мотивдери анча деле байкалбайт. Бирок мунун негизинде кыргыз ойчулу келечектен карманча кабардар болбогон деп бүтүм чыгаруу чындыкка жатпас. Асан Кайгынын суроо салып иликтөөлөрү өз доорундагы күндөлүк тиричиликтин, утурумдук өмүрдүн белгилерин, кыйын-кысталыш жагдайларын аныктоо, тактоо жагына топтолсо да, сөздүн түпкү мааниси келечектен ажырап калган эмес. Анткени, күздөн кийин кыш келери абалтан дайын болгондой, ызгардуу аяздын сапаттарын «ичиркенүү» менен сүрөттөө аркылуу Асан Кайгы тээ алыска, эртеңки күнгө да көз салгансыйт. Бир жагынан кыштын түйшүгү, экинчи жагынан Жаныбек хандын зулумдук бийлиги биригип келип, адамды да, айбанды да бирдей табияттык жана социалдык туюкка алып барып таштай тургандыгын түшүнгөндүк – бул көчмөн калкынын байыркы ойчулу жасаган өз мезгили үчүн адамдык, рухтук чоң ачылыш болгон. Ошондуктан Асан Кайгынын аңгемелери кыргыз элинин жалпы адамзаттык маданиятка кошкон рухий салымы катары бааланууга акысы бар.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы баш аягы ченемсиз чалкып жаткан океан сымал кабыл алынгандыктан, андагы кылымдар бою уюп жаткан көркөмдүк, идеялык, эстетикалык баалуулуктарды, проблемаларды эң эле жалпы, учкай сыпаттап чыгыш үчүн эле фундаменталдуу илимий изилдөөлөрдүн сериясы талап кылынары

түшүнүктүү. Ошондуктан биз иште элдин эпикалык чыгармачылыгындагы айрым гана типтүү көркөм жаратмаларга көңүл бурууну туура таптык. Ошол аркылуу жалпы мифологиялык, эпостук ой жүгүртүүнүн кээ бир өзгөчө бөтөнчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө аракет жасадык. Мисалы, көптөгөн эпикалык чыгармалардын, дастандардын, уламалардын арасынан «Кожожаш» эпосун бөлүп алып, аны атайын талдоого салганыбыздын себеби мына ушунда. Биз үчүн фактыларды тизмелөө эмес, фольклордук процесстеги кээ бир тенденцияларды, законченемдүүлүктөрдү, спецификалык өзгөчөлүктөрдү ж.б. таап, мына ошолордун негизинде айрым жалпылоочу пикирлерди сунуш кылуу милдети кызык болду. Айталы, ошол эле «Кожожаш» эпосунда элдин болмушту образдар аркылуу таанып-билүүсү, анын гносеологиялык өзгөчөлүктөрү концепциялык тартипке, ырааттуулукка салынып чагылтылган. Стихиялык диалектика деген түшүнүктүн көркөм иллюстрациясы мына ушул жерде жатат.

Же болбосо «Манас» эпосуна тиешелүү поэтикалык бир кызык маселени айта кетүүгө туура келет. Ал – «Көкөтөйдүн керээзи» эпизодунун эпостогу ээлеген орду, эпикалык процесстин «агымындагы» чыгармачылык «ачкычтын» милдетин аткарышы жана керээздин оригиналдуу структурасы жөнүндөгү маселе.

«Манас» эпосу боюнча жазылган бул материалга тиешеси бар чыгармачылык бир кызык окуяны эске сала кеткенибиз дурус. 1995-жылы «Манас» эпосунун миң жылдыгы майрамдалып жаткан учурда «Кыргыз маданияты» гезитинде кинорежиссер Мелис Убукеевдин редакция кызматкери Жолдошбек Зарлыкбеков менен болгон маеги жарыяланып калды («Кыргыз маданияты». 1995., №25). Анда белгилүү кино ишмерибиз «Манас» эпосу жөнүндө «фундаменталдуу культурологиялык изилдөөнү» бүткөндүгү туурасында айтылган.

Чынын айтуу керек, илимден алыс тургансып көрүнгөн искусство ишмеринин маектеги эпос жөнүндө берилген нукура илимий пландагы оригиналдуу, кызык ой жүгүртүүлөрү, тыянактары айрым илимпоздорубуздун бүйүрлөрүн кызыткандыгында, козгогондугунда шек жок. Мисалы, «Манас» эпосунун эки катмарлуу түзүлүшү, андагы сюрреализмдин берилиши ж.б. жөнүндөгү ойлор.

Бул жерде биз ошол пикирдешүүнүн бир гана учуруна көңүлдү бургубуз келет. Журналисттин суроосуна берген жообунда М.Убукеев мындайча ой таштайт: «Маданий өстөндө жаралган ар кандай

татаал көрүнүштөр сыңары эле, «Манас» да эки катмардан турат: биринчиси, адамдар түшүнүп, андай алар үстүнкү катмар, экинчиси аңсезимге сыйбаган ички катмар». Мындан режиссер өзүнүн теориялык жобосун так, таасын билдирген. Бул – концепциялык ой тутуму. Анын кеңири чечмелөөсү басмага даярдалган 10 б.т. көлөмүндөгү китептин ичинде берилери түшүнүктүү. Бизди кызыктырып турган турган нерсе – сунуш кылынган ушул теориялык формуланын эпостогу материал менен аныкталышы жана бекемделиши. Бул жагынан автордун кыял жүгүртүүсү тиешелүү негиздерге таянып жаткандыгы шек туудурбайт. Ал эми биздин бул жердеги ой жүгүртүүбүз өз кезегинде бүткүл турушу менен эпостун бир «үзүмү», бөлүкчөсү болгон Көкөтөйдүн керээзин талдоого арналат. Болгондо да сөз керээздин эки катмарлуу структурасы жөнүндө жүрмөк.

Мында көрүнүп тургандай. Мелис Убукеев аныктаган ой менен биз жасаган тыянактын ортосунда жалпылык, үндөштүк бар. Себеби, «эки катмарлуу» деген пикир эки учурда тең «Манас» эпосунун материалдары боюнча жасалып жатпайбы. Бирок ошону менен бирге эки позицияны айырмалап турган ойлор да бар. Мисалы, М.Убукеев жалпы эле эпостун түзүлүшү туурасында сөз кылса, биз андагы Көкөтөйдүн керээзи жөнүндө айтабыз. Ошондой эле философ Р.Ингардендин поэзия эки катмарлуу структурадан курулат деген пикирине таянабыз. Мындан тышкары да эки поэзияны, эки концепцияны бири-биринен айырмалап турган ой ньюанстары да жок эмес. Маселе ушуну менен кызык.

Ошентип, бир көркөм кубулуштун («эки катмарлуу структуранын») ар башка формада жашашын эки автордун ар кимиси өз-өздөрүнчө баамдашкан деп айтууга негиз бар. Мындай болгон соң ошол эки катмарлуу образдык структура керээзде кандай жол менен курамаланды экен? Кандай көркөм каражаттардын жардамы менен эпикалык татаал системага киргизилди экен? Эми ушул суроого жооп берүүгө аракет кылалы.

Аттуу-баштуу адамдын өлүм алдында, өмүр менен биротоло коштошоордо элге, жакын кишилерге кайрылып керээз айтуу учурлары тууган-туушкандар, журтчулук үчүн чоң психологиялык мааниси бар окуя болуп калаары илгертен белгилүү. Кырдаалга жараша турмуштук маанилүү фактыларды ичине камтып, аларды учурдагы же эртең келе турган окуяларга ылайык жалпылап айтылган керээз

калтырган кишинин инсандык масштабына жараша тиешелүү коомдук, социалдык жана башка натыйжаларды жаратып келген. Осуят калтыруу, керээз айтуу салты айрыкча кыргыз элинин фольклорунда, оозеки поэзиясында жогорку деңгээлге жеткирилген чыгармачылык традиция. Мисалы, Токтогулдун өлүм алдында ырдаганы же болбосо Курманбек баатырдын жарадар болуп жаткандагы айткан керээзи адамдын акыл-эсине, сезимине, эмоциясына ашкере таасир берүүчү көркөм кубулуштардан болуп саналат.

Бул жагынан айрыкча, «Манас» эпосу айырмаланып турат. Мындагы Көкөтөйдүн керээзи – эпикалык процесстин жүрүшүндөгү орчундуу эпизоддордун бири. Керээз көбүнчө бир адамдын тагдырын, ой-санаасын чагылтып турса да, анын эпостогу окуяларга тийгизген таасири зор, салмактуу. Албетте, бир адамдын тагдыры дегенибиз менен ал адамдын өзү жөнөкөй адам эмес, кыргыздар менен жамаатташ журттун ханы, эл арасында кадыр-баркы чоң, Манас өзү урматтаган баатырлардан. Катуу ооруп, ичер суусу түгөнгөдө Баймырза аттуу тууганын чакыртып алып, Көкөтөй өзүнүн керээзин айтат. Чириген бай киши болгондуктан, ал күйүп-бышып бир гана нерсени кайталайт: топтогон мал-жаным, алтын-күмүшүм бекер жеринен чачылбасын, казынамдын оозу ачылбасын ж.б. Катардагы карыган кемпирдин ашындай кылып эле арбагын коюш керек экендигин суранат.

Бирок окуянын андан аркы жүрүшү таптакыр башка нукка түшөт. Аш берер мөөнөтү жакындаганда Бакай, Манас баш болгон элдин билермандары Көкөтөйдүн керээзин эске алышпастан, ашты такыр башкача өткөрүүнү чечишет. Түндүктөн-түштүктөн, батыштан-чыгыштан түмөндөгөн эл чакырылат. Баарынан кызыгы келгендердин арасында Манастын эзелки касы Коңурбай сыяктуу жоолор да бар. Аш өткөрүлө турган жерди тандоо да далай талаш-тартыш пикирлерди пайда кылат. Сары-Аркадан баштап, Алай, Суусамыр сыяктуу атагы чыккан жерлер эске алынат. Акырында Каркырага токтошот. Бул жерди тандаганда анын географиялык жактан ыңгайлуулугу, көркү, кооздугу, Кытай, Алтай, Текес сыяктуу белгилүү жерлерге жакындыгы, алар менен танапташ экендиги эске алынат.

Ошентип, Көкөтөйдүн ашына эл келип түшөт. Ашта жамбы атуу, ат чабыш, таздардын сүзүшүүсү, балбан күрөш, эр сайыш сыяктуу оюн-зооктордун көп түрлөрү уюштурулат. Бирок аш муну менен аяктабайт. Баатырлардын мурунтан бери келе жаткан эрездешүүлөрү,

чыр-чатагы кайрадан жаңы күч менен козголуп чыгат. Манастын Бээжинге жасаган чоң жоортуулу да ушул окуялардан өз башатын алат.

Мына ушул Көкөтөйдүн ашы менен башталган жаңжал, чыр-чатактар жүрүп отуруп, Манастын жарадар болушуна жана өлүмүнө алып келди. Бул жерде муундардын, ата-баланын, тууган-туушкандардын өз ара байланышы, жалгаштыгы, бири-биринен каада-салтты үйрөнүү жана андан ары улантуу традициясы, тукум улоочулук өндүү көрүнүштөр өз жолу менен кармалгандыгы атайын белгилөөгө арзыйт. Философияда мындай законченемдүүлүк «преемственность» деген түшүнүктү же башкача айтканда, өнүгүүнүн ар түрдүү тепкичтеринин ортосунда болгон өз ара байланышты, бирден-бирге улануучулукту түшүндүрөт. Ал байланыштын, карым-катыштын маңызы бир бүтүндүн элементтеринин жаңы абалга өтүү учурунда сакталып калышында.

Бул объективдүү көрүнүш, кубулуш философиялык тануу законунун маанилүү жагы. Чынында эле Көкөтөйдүн ашы, аны өткөрүүнүн шаан-шөкөтү, санжырасы ошол аталган философиялык закондун образдык иллюстрациясы, көркөм эквиваленти болуп көрүнгөнсүйт. Мисалы, Көкөтөй өлөр алдындагы керээзи менен аш берүү учурунда аткарылууга тийиш болгон жол-жоосунду күн мурунтан өзүнчө аныктайт да, аны орундатуу эрежелерин жакын кишилерине осуят түрүндө билдирет. Бирок бул керээздин бир талуу жери – эл ичинде лакап болгон чык таттырбас Чынарбайча Көкөтөйдүн өзүн-өзү зыкым кылып көрсөткөнү, тирүүлүк менен коштошуп жатып да топтогон байлыгынан ажырап калгысы келбегени. Муну менен Көкөтөй элдик каада-салтты, үрп-адатты ачыктан-ачык жерүүгө, танууга жол ачкансыды, шарт түзгөнсүдү. Бирок, иш жүзүндө болсо турмуштун, кырдаалдын буйругу керээз айткан адамдын эркинен күчтүүрөөк болуп чыга келди. Өлгөн Көкөтөй эмес, аны көмгөн эли журттун ар-намысы чечүүчү роль ойноду. Себеби керээздин эсинин өтүнүчү унуткарылды да, тирүүлөрдүн кызыкчылыгы, алардын коомдук, уруулук, урук-тукумдук, эсеп-кысабы алдыңкы планга чыгып келди. Аш өткөрүлдү, өткөрүлгөндө да калкты алаамат каптагандай, акыркы жолу гана болуп жаткандай өткөрүлдү. О дүйнө кеткен маркумдун суроосу четке кагылды, танылды. Философиялык танууну тануу закону ойлоп чыгарылбастан, элдин турмушунун тарыхынын негизинде жаралгандыгы «Манас» сыяктуу эпостун мисалында өзүн ырастап, тактап тургансыйт. Баса, ал закондун мазмуну кандай эле?

Белгилүү болгондой, танууну тануу закону (закон отрицания) Гегель тарабынан аныкталып, кеңири иштелип чыккан. Ал закон Гегелге өзүнүн бүткүл философиялык системасын куруу процессинде теориялык негиз кызмат кылган. Танууну тануу закону – диалектиканын негизги закондорунун бири. Бул законду мүнөздөй турган категориялык белгилерге өнүгүү, тануу, кубулуштардын бири-бирине жалгашуучулугу, биринен-бири улануучулугу кирет. Алардын өз ара байланышы, карым-катышы, мурунку абалдын кийинки менен жокко чыгарылышы, ошондой эле мурда таанылган нерсенин кайрадан калыбына, өз ордуна келиши сыяктуу белгилер өнүгүүнүн буга чейинки басып өтүлгөн стадиясына кайталап кайрылып келүүсү менен түшүндүрүлөт. Албетте, мындай артка чегинүү, артка кадам жасоо жаңы негизде, диалектикалык жаңы сапатта ишке ашырылмайынча өнүгүү, алга жылуу туурасында сөз кылуу мүмкүн эмес. Өнүгүүнүн ушул мүнөзүн метафизиктер эскини биротоло алып таштоо, аны жок кылуу, токтотуу дегенди билдирет деп өтө эле бир жактуу чечмелешкен. Ал эми диалектиканын талабы боюнча эскини танмайынча, четтетмейинче жаңынын жаралышы мүмкүн эмес. Ансыз өнүгүү болбойт. Бир гана эске сала турган нерсе – чыныгы диалектика ыксыз, курулай, «жыланач» танууну эмес, байланыштын, өнүгүүнүн бир учуру, моменти катары көрүнгөн танууну жактырат, өз ичине камтып турат. Танууну тануу закону, жалпылап айтканда, жогорку стадияда төмөнкү стадиянын белгилүү касиеттеринин кайталанышы жана ошондой эле эскиге, мурдагыга кайтып келгенсиген абалдын пайда болушун мүнөздөйт.

Мына ушул философиялык закон жаратылыштын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн закону деп эсептелет. Мунун жалпы схемасын Көкөтөйдүн керээзинин үстүнө «жайып» караганда, жогоруда айтылгандай чыгармачылык кырдаал пайда болот. Закондун бир жобосу Көкөтөйдүн акыркы өтүнүчүн четке кагуу, тануу менен ырасталды. Анткени керээздин негизги мааниси бериле турган аштын, анда жасалчу ырым-жырым, жол-жосундун күүсү, шылтоосу менен эси жок уулу Бокмурун жыйылган мал-мүлктү бөөдө таратып жиберип, сызга отуруп калбасын деген ойду туюнтууда эле. Себеби, эгерде аш бериле турган болсо, анда ошол ашка тиешелүү деп эсептелген эрежелердин, талаптардын жана атрибуттардын жок дегенде негизгилери орундалууга, ортого салынууга тийиш болчу. Чексиз бай болгондуктан буга

Көкөтөйдүн шарты, мүмкүнчүлүгү бар эле. Мындай кырдаалда ашты аш деп эле атап, бирок аны өз каада-салты менен өткөрүүгө каршы туруу жанагы негизсиз, «жыланач тануу» («голое отрицание»), жокко чыгаруу деген философиялык жобонун ырасталышы эмеспи.

Муну сезишкен, байкашкан Бакай, Манас, анын 40 чоросу ашты өздөрү каалагандай, чоң максатка, саясатка ылайык өткөрүшүп, Көкөтөйдүн түшүнүксүз зыкымдыгына, салтты жерүүгө жасаган аракетине каршы турушту. Анткени алар аш өткөрүү тартибин, шааншөкөтүн мурда болуп көрбөгөндөй өлчөмдө, деңгээлде жүзөгө ашырышты. Муну менен калктын ичинде ойдо жок жерден жаңы социалдык, психологиялык, коомдук кырдаал, атмосфера түзүлдү. Бул сыяктуу чукул бурулуш пайда болоорун Манас да, анын жакын адамдары да баамдай алышпаса керек. Алардын жакшы ниеттери, субъективдүү калоолору объективдүү түрдө башка күтүлбөгөндөй натыйжаны пайда кылды. Аштын жүрүшү, өткөрүлүш расымдары мурда анча байкалбаган, түпкүрдө бугуп жаткан процесстердин ачыкка, үстүнө калкып чыгышына, биринен экинчисине ырааттуулук менен өтүшүнө, жаңы окуялардын башталышына өбөлгө түздү.

Көкөтөйдүн керээзи жөнүндө сөз кылганда анын образдык, чыгармачылык бир өзгөчөлүгү көзгө чалдыгат. Мисалы, керээз айтылганда анын түздөн-түз туюнтулган мазмунунан тышкары экинчи планда, көмүскөдө жаткан катмары бар экендиги байкалат. Ал катмар колго тутумдуу образдык конструкция же концепция түрүндө, идеялык-чыгармачылык фактор катары керээздин структурасынан даана көрүнбөйт. Анын бар экендиги, табияты жана өзгөчөлүгү интуитивдүү түрдө гана баамдалат. Манасчылардын өздөрү да буга так, кесе жооп бере алышпагандай. Эпикалык аң-сезимдин логикасы гана образдуу ой жүгүртүүнүн энергиясын, күчүн ошол экинчи катмардагы предметти, кубулушту таанып-билүүгө багыттап тургансыйт. Бул жерде философ Ингардендин көркөм чыгарма, анын структурасы эки ченемдүү (двумерный), эки катмарлуу түзүлүштө боло тургандыгы жөнүндөгү пикиринин мына ушул Көкөтөйдүн керээзине тиешеси бар экендигин айтуу керек. Анын байкоосу боюнча, ар бир адабий чыгарма эки өлчөмдүү, эки ченемдүү структурага ээ. Бул тыянак көбүнчө поэтикалык чыгармаларга негизделип жасалган. Адабий чыгармалардын структурасына мүнөздүү болгон эки ченемдүүлүк, эки өлчөмдүүлүк жөнүндө сөз кылып, Ингарден мындай деген ой

жүгүртүүгө окуучулардын көңүлүн бурат: «Таким образом, в одном измерении мы имеем дело с последовательностью сменяющих друг друга фаз-частей произведения, а во-втором – с множеством совместно выступающих разнородных компонентов (или, как я их иначе называю «слоев»). Оба эти измерения немислимы одно без другого, что обусловлено самой природой действующих в произведении факторов... Наличие двух измерений и вместе с тем внутреннее единство построения выделяют литературное произведение с точки зрения его структуры из всех родов произведений искусства. При этом следует заметить, что многослойность литературного произведения особого рода и отличается, например, от многослойности картины».

Ингардендин мына ушул пикиринин негизинде төмөнкүчө ой жүгүртсө болор эле. Көкөтөйдүн керээзинде ачык айтылбай, бирок «көңүлдө» турган бир маани, мазмун бар. Ал – аш берүү күтүлбөгөн натыйжага алып келүүсү мүмкүн деген кыйыр маанидеги тыянак, ой бүтүмү. Көкөтөй керээз айтуу менен өзүнүн керт башына гана тиешелүү нерселерди белгилеп жаткансыйт, а иш жүзүндө болсо анын осуяты потенциалдуу түрдө жалпы кыргыз журтунун тагдырына байланышкан маселелерди козгогону менен көңүлдү өзүнө буруп турат. Айталы, эпосто Манастын өзүнүн да керээзи бар. Эгерде Көкөтөйдүн керээзи эпикалык сюжеттин өрчүп-өнүгүшүнө жасалган арымдуу кадамдардын бири болсо, Манастын да керээзи эки учурда тең өткөн, же өтөөр окуяларды утурлап алардын болорун күн мурунтан боолголоп жасалган эпикалык аракеттер деп айтыш туура.

Байдын дүйнөсүнүн чачылышына акылы кем Бокмурун эмес, каада-салтка жараша өткөрүлгөн аш себепкер болгонсуду. Так мына ушул жерде Ингардендин эки катмарлуу структура деген түшүнүгүнө кайрылуу ылайык. Керээздин структурасында ачык, даана сүрөттөлбөгөн экинчи, «көмүскөдө» жаткан план бар деген сөздүн мааниси ушунда. «Керегем сага айтам, келиним сен ук» дегендей, Көкөтөйдүн Бокмурунга арнап, керээз айтып жатканы менен каалосунун, тилегинин түпкү тамыры, маңызы башкада. Анткени, ал бул дүйнө менен коштошсо, мал-мүлкү, жыйган дүйнөсү Бокмурундан мурда шылуундардын же тууган-туушкандардын таламайына түшөөрү, ошолордун жеми болору айдан ачык да. Көкөтөйдүн көкөй кести ушул сезими, көйгөйлүү ушул ою көр оозунда жаткан адамдын акыркы жандалбасы, арылбас арманы эле. Бул – үмүтсүз, фаталдуу ой, өчүп бараткан

сезим-керээздин экинчи катмарда жаткан образдык эквиваленти, варианты. Ал образдык катмар, көркөмдүк «тилке» эпостун бүткүл түзүлүшүн, конструктивдүү элементтерин чырмап, бир бүтүнгө бириктирип турат. Керээздин эки өлчөмдүүлүгү, кош катмарлуулугу деген ойдун иллюстрациясы, чындыгы мына ушунда.

Аштын жүрүшү Көкөтөйдүн ачыктан-ачык айткан сөзүн да, ошондой эле күдүгүнөн, күнүрттөтүп билдирген оюн да толук ырастады. Көкөтөйдүн өз мал-мүлкү үчүн күйүп-бышып, кайгы тартканы бир жагынан алып караганда жалпы эле кыргыз журтунун аман-эсендиги үчүн, бейкут турмушу үчүн кам жегендей, жүрөгү ооругандай көрүнөт. Минтүүгө анын толук акысы бар эле. Буга керээздин эсинин коомдо ээлеген орду, жашаган өмүрү, кыргыздын атак-даңктуу, аттуу-баштуу адамдары менен сый, жаркын мамиледе болушу ж.б. шарт түзүп берген.

Ошентип, Көкөтөй байдын дүнүйөсүнүн ысырапка учурашына акылы кем баласы Бокмурун эмес эле, чоң каада-салтка ылайык өткөрүлгөн аштын өзү себепкер болду. Бул аштан соң жалпы кыргыз журтунун аздыр-көптүр тынч, бейкапар турмушу ыдырап, чоң казат менен башталган кан төгүүлөргө, душмандар менен кагылышууларга жол ачылды. Ал кармашуулар түбү келип кыргыздарга түн түшүрдү, акырында баатырлардын өлүмү менен аяктады.

Жалпылап айтканда, Көкөтөйдүн керээзи келечекте боло турган кыйынчылыктарды, азап-тозокторду алдын ала билүүнүн, туюнтуунун эстетикалык формасы болуп кызмат кылгансыйт. Керээздин эки катмарлуу структурасындагы көркөм ойдун жашоо, өнүгүү өзгөчөлүктөрү так ушундай. Көкөтөйдүн ашы, бир жагынан өткөрүлүш максаты, масштабы жана формасы боюнча Көкөтөйдүн өзүнүн керээзин танып, төгүнгө чыгарып жатса, экинчи жагынан Манастын өлөр алдындагы айтылган керээзи менен үн алышып турат. Манас үй-бүлөсүнө, жан-жөкөрлөрүнө Көкөтөйчө жер жайнаган малын эмес, уруштарда сактап калган эл-журтун, анын ичинде биринчи кезекте өз баласы Семетейди мураска калтырат. Ал пайда болгон кырдаалды, б.а. атасы Манастын өмүрүн кыйган душмандарды танууга, тагыраак айтканда, жок кылууга тийиш болду. Муну менен Манастын кечээги эле атак-даңкы, эл эсинен кете элек кадыр-баркы кайра мурунку ордуна, калыбына келмекчи эле. Өнүгүүнүн жаңы, бийигирээк стадиясында, башкача айтканда, Семетейдин эр жетип, калк тагдырын моюнга ала баштаган учурунда Манастын башынан өткөн айрым

окуялар жаңы деңгээлде кайталангансыды жана ошону менен бирге эле мурдагыга, эскиге кайрылып келгенсиген кырдаал пайда болду. Манас согуштан алган жараттан каза тапканда, Каныкей өзүнүн зар какшаган кошогуун айтып, баатырдын керээзин эске салат, анын осуятын аткаруу керек экендигин билдирет.

Бул – эпостун өсүп-өнүгүш процессиндеги жаңы жагдай эле. Мындай убада, ант Каныкей, Семетей тарабынан толук орундалып, ишке ашырылды. Кагылышта Коңурбайды өлтүрүү менен Семетей атасынын өчүн алды, анын керээзин аткарды. Мында окуялар бири-бирин тануу, төгүндөө менен катар, ортолорундагы үзгүлтүксүз улануу, биринен экинчиге жалгашып өтүү законченемдүүлүгүн сактады, өрчүттү. Коңурбай менен жоолашып, касташып жүрүп, Манас алдына койгон максаттарынын көбүнө жете алган жок, бирде аны жеңсе, бирде жеңилип келди. Акырында Коңурбай колдуу болуп өлдү. Муну менен Манас, анын эл алдындагы эрдиги, зор эмгеги убактылуу болсо да алдуу-күчтүү душмандар тарабынан басмырланып, танылды.

Бирок бул абал көпкө созулган жок, анткени ал танууну тануу процессинин гана бир звеносу, учуру болду. Семетейдин эр жетип, кеңири коомдук аренага чыгышы менен ал танууну жаңы кырдаалдын, бийиктиктин позициясында туруп танууга шарт түзүлдү. Ошол жаңы шартта өткөнгө жаңы деңгээлде кайтадан кайрылып келүүгө мүмкүнчүлүк ачылды. Анткени, Семетей атасынын аткарбай калган жумуштарын аягына чыгарды. Ал жумуштарды жөн гана кайталабастан, жаңы сапатта андан ары арбытып, жаңы импульс берип улантты.

Жалпылап айтканда, философиялык танууну тануу закону эпостон (керээз формасында) өзүнүн образдык сыпатталышын, туюнтулушун тапкан. Бул процесстин табияты, механизми бир кыйла татаал. Ал закондун жалпы схемасы тигил, же бул материалдык жана рухтук кубулуштарда дайыма кайталанып көрүнгөнү менен, процесстин өтүш, жүрүш учурунда индивидуалдуу өзгөчөлүктөрдүн жолугушу түшүнүктүү нерсе. Бул көркөм чыгармачылыктын мисалында жакшы байкалат. Ушул жагынан алып караганда Көкөтөйдүн керээзи эпостун мазмунун, идеяларын жалпылап сүрөттөгөн, аларды концепция түрүндө эпикалык процеске чоң максат менен киргизилген көркөм каражаттардын, ойлордун, ыкмалардын бири. Эң негизгиси – аш берүү окуясы «Манастын» ичиндеги сюжеттик, темалык, проблемалык ж.б. өнүгүүнүн багыттары жана жыйынтыгы боюнча бүткүл

эпостук кыймыл-аракетке, образдык ой жүгүртүүгө чечкиндүү таасир көрсөткөн эпизоддордон болуп саналат. Керээзде ошондой эле жакын арада, же далайдан соң келе турган окуяларды болжолдоп туюнтуу, интуицияга апелляция кылуу бар. Муну дивинация деген термин менен түшүндүрүү ылайык. Байыркы Римдин атактуу оратору, философу Цицерон «Дивинация жөнүндө» аттуу трактатында (эки китептен турган) адамдын жана ошондой эле жаныбарлардын келечекте боло турган окуяларды алдын ала туя билүү жөндөмү туурасында толуп жаткан кызык фактыларды, ойлорду келтирген. Цицерон ачык айтып, так сүйлөйт: «Я по крайней мере не знаю ни одного народа, будь то самый цивилизованный и образованный или дикий и варварский, который не верил бы в возможность предзнаменований будущего, и в то, что некие люди способны помнить эти предзнаменования и предвещать».

Ошентип, аштын берилиши менен Көкөтөйдүн керээзиндеги экинчи планда, көмүскөдө, потенция түрүндө жаткан идеялар, каалоолор, умтулуулар бышып жетилип, өнүгүп-өсүп келип, эпостун ичинде өзүнүн образдык формадагы реализацияланышын, «материалдаштырылышын» тапты. Ушунун өзүнөн эле «Манас» эпосунун, анын айрым аспектилеринин көркөм, эстетикалык кубулуш катары трафареттүү, түз сызыктуу талдоо, чечмелөө ишине дайыма эле бап келе бербей тургандыгы, илимий-теориялык изилдөөлөрдүн объектиси катары көнүмүш калыпка сыя бербестиги айкын далилденип турат.

Эпикалык чыгармачылык менен элибиздин импровизатордук искусствосунун ортосунда терең генетикалык байланыш бар экендиги түшүнүктүү маселе. «Курманбек», «Кожожаш», Саринжи-Бөкөй» сыяктуу кенже эпостор циклине кирген чыгармаларды атактуу акын-импровизаторлорубуз Токтогул, Тоголок Молдо, Калык, Алымкул, Осмонкул, Ысмайылга окшогон сөз устаттары чоң ийгилик менен аткарып келишкен. Алардын бир жагынан – мурасчысы, экинчи жагынан – замандашы катары белгилүү болгон Коргол Досуев өндүү тубаса таланттар жөнүндө эскере кетүү максатка ылайык иш.

1981-жылы «Кыргызстан» басмасынан акындын жөнөкөй гана «Коргол» деген ат менен ырлар жана айтыштар жыйнагы чыккан эле. Түзүүчүсү Корголдон таалим алган, кыргыздын таанымал акын импровизатордун бири Токтосун Тыныбеков болгон. Китептин мага берген нускасында Токтосун агайыбыз мындай деген автограф

жазыптыр: «Тендик! Атаңын жашына жет, эскерип жүр. 30-март. 1982-жыл». Жыйнактын башына бет ачаар иретинде берилген кичинекей макалада Тыныбеков: «Коргол кыргыздын улуу акыны Токтогулдун окуучусу, ошондой эле Калык, Алымкул, Барпы, Бекназар сыяктуу эле анын ырлары да калк мурасы болуп кала берет» деп жазыптыр. Албетте, бул калети жок сөз. Муундардын бири-бири менен байланышы, жалгаштыгы кыргыз элинин көркөм өнөрчүлүгүндө өтө чоң чыгармачылык, ал турсун коомдук мааниси бар кубулуш болгондугу белгилүү. Бул – оозеки түрдө жашаган маданияттын ички кыймылдаткыч күчтөрүнүн бири катары кызмат кылган. Көркөм сөз чеберлери өздөрү анчалык андабаса да, өзүнөн мурда жашаган же өзүнөн улуу чыгармачылык инсандарга кулдук уруп, алардын кадыр-баркын көкөлөтүү менен объективдүү түрдө калктын рух дүйнөсүнүн өчпөй сакталышына кызмат кылышкан. Өткөндөгү улуу көркөм маданиятыбыздын тарыхы жана тагдыры жөнүндө кеп кылганыбызда ушул нерсени көңүлдө тутуу өтө керекпи деп ойлойбуз. Анткени, Коргол сыяктуу элдик маданий ишмерлер, көркөм сөз устаттары жөнүндө жазыш бир чети оңой, бир чети кыйын. Себеби, кийинки кездерде маданият, жалпы эле рух дүйнө жаатында, өткөн мезгилдерде жашаган акын, ойчулдарга же болбосо азыркы көркөм сөз өнөрпоздоруна, чеберлерине эмнегедир өтө эле бир кылка карап, мамиле жасап, теңдемеге салып баа берүү учурлары көп эле кездешчү болду. Мисалы, азыр баары эле кеменгер, залкар, баары эле улуу, баары эле ашынган таланттар ж.б. Албетте, атын атаса куту сүйүнөт дечи. Ким эле мактоодон башын ала качсын. Бирок жалпы коомдук, жалпы адамзаттык ж.б. критерийлердин бар экендиги көңүлдөн чыкпоого тийиш да.

Коргол Досуевдин чыгармачылыгы туурасында сөз козгогондо ушул ойлор көңүлгө келет. Бирок мындагы бир айырмачылык – сүрөтчүлүк дарамети алаканга салгандай дайын, көркөм шык жагынан чынында эле кыдыр даарыган инсан жөнүндө сөз болуп жаткандыгында. Бул жерде Токтогул, Калык, Барпы ж.б. сыяктуу акындардын Корголго берген бааларын айтпай эле коелу. Акындын ырлары, термелери, айтыштары менен таанышкан адам ал чыгармалар элдик поэзиянын тунук булактарынан өнүгүп чыккан чыныгы көркөм жаратмалар экендигин баамдай алат. Мисалы, күч ашып-ташып турган учур менен карылыкка моюн сунган кездин ортосунда асман менен жердей айырмачылык пайда болорун ким ырдабаган. Коргол болсо

ошол эле абалды өзүнчө үн менен обонго салат, өзүнчө боек таап, өз сүрөтүн тартат:

Тобурчак элем талбаган,
Торпуга чапса күн кечте.
Торгойдой үндөн ажырап,
Топудай чалмын бир кезде.

Албетте, бул өмүр жолун жыйынтыктаган адамдын жөнөкөй гана күнгүрөнгөнү, арыз-муңу, арманы эмес. Бул саптардын артында жеке керт башынын амалын ойлоо менен күн өткөргөн пенденин уйгу-туйгу сезими, өкүнүчү чагылтылбаган. Акын өмүр жолунда турмуштун ар кыл кубулуштарынын өйдө-ылдыйын, ачуу-таттуусун башынан кечирди. Бирөөнөн акыл үйрөнсө, бирөөнө акыл айтты. Ошол айтылган акыл образ аркылуу туюнтулганын эске алсак, анда ал акылдын, ойдун ээси көптүн бири эмес, миндин ичинен бөлүнүп чыккан бирөө гана экени, жалпы журт менен жуурулушуп жашаса да, жамааттын ичинен айырмаланып турган инсан экени түшүнүктүү болуп калат. Коргол өз ырларында жекелик менен жалпылыктын өз ара тыгыз байланышын, жеке адам менен жалпы элдин тагдырлаш экенин көңүлүнөн чыгарган эмес. Замандын орчундуу белгилери, андагы карама-каршылыктар, адам мүнөзүндө жолугуучу алсыздык жана акылмандык, элдик каада-салттын улуулугу жана аны бузуунун кесепеттери сыяктуу маселелер акындын чыгармачылыгында кеңири орунду ээлейт.

Ушул жерде маанилүү бир маселеге кайрыла кетели. Казак философу К.Нурланова «Эстетика художественной культуры казахского народа» деген эмгегинде (1987-ж.) төмөндөгүдөй кызык пикир айткан: «Творчество жырау в создании казахской этнической целостности в эпоху XV-XVI веков значительно...». Албетте, искусствонун коомго, адам аң-сезимине көрсөткөн таасири туурасында окумуштуулар, көркөм өнөрдүн өкүлдөрү эчактан бери ой жүгүртүп келишет. Бул чынында да чоң проблема. Бирок маселенин казак окумуштуусу белгиленген багыты өзүнүн оригиналдуулугу менен көңүлдү бурбай койбойт. Казак тарыхындагыдай эле, кыргыз элинин өткөндөгүсүндө да акын, жазуучу, манасчылар коомдук өнүгүүдө дайыма кеңири орунду ээлеп келишкендиги маалым. Мүмкүн бизде да бир кездерде ырчылар, чоорчулар ж.б. өнөрчүлүктүн өкүлдөрү уруу, урукка бөлүнүүнүн, ошонун кээде кур намысын өлгөнчө кармануунун зыян

экенин терең баамдашып, элдик биримдикке жетүүнүн керектигин жана анын көөнөрбөс идеясын колдоруна кармап жүргөн болушу ыктымал. Бирок, мунун баары көркөм ишмерлер тарабынан аң-сезимдүү түрдө түшүнүлгөн жана ачыктан-ачык колдоого, жетектөөгө алынган деп айтуу кыйын. Кеп көбүнчө интуитивдүү формада, стихиялуу ыңгайда жүргөн процесс жөнүндө болушу мүмкүн. Айталы, өткөн замандарда ар бир уруу, анын жетектөөчү төбөлдөрү өз аймагын, жайлоосун ж.б. өзүнчө бир «корукка» алгандыгы «жат» уруулардан сактагандыгы, өз журтунун «кадыр-баркын», «улуулугун» ж.б. коргогондугу, бул шартты бузгандар үчүн жазалоонун ар кандай жолдору колдонулгандыгы белгилүү.

Мына ушундай кырдаалда акындар, жомокчулар, манасчылар ж.б. кандайдыр бир даражада экстерриториялык шарттан, кырдаалдан, ошондой эле өз кесибинен келип чыккан табигый укуктан, мүмкүнчүлүктөн кеңири пайдаланып келишкен сымал. Алар өздөрүнүн өнөрүнө, шыгына жараша кыргыз жергесинин түндүгү менен түштүгү, батышы менен чыгышын бирдей аралап жүрө беришкен. Сибирь токойлору, казак талааларын басып, Анжиян менен Ташкент аймактарын арыткан Токтогулду айтпай эле коелу. Жеңижок Аксы тарапка ооп кетсе, Эшмамбет Кетмен-Төбөнү отурук кылган. Калык Жумгалда туулган да, акындык шыгы жетилгенге чейин Кетмен-Төбө өрөөнүндө өсүп-өнгөн. Токтогул менен кездешүүнү максат кылып, Тоголок Молдо Курткадан атайын сапарга чыккан. Кетмен-Төбөнүн Коңур-Өгүз айылында туулуп, Чүй тарапка бет алган Байтик баатырдын акыл салуучуларынын бири болгон атактуу Балыкооздун тагдыры деле ошондой. Же болбосо Барпынын Кетмен-Төбөдө Токтогул менен жолугушуусу. Мындай фактылар толуп жатат. Акындардын ошондой саякаттары, жолугушуулары таза чыгармачылыктан тышкары салмактуу социалдык жүктү да көтөрүп жүргөндүгүндө күмөн жок. Алар ар кайсы жерде жашаган кыргыздырдын тагдыры, ой-санаасы, үрп-адаты, келечектик максаты бир экендигин көрүшкөн жана ошого жараша ой жалпылашкан. Бул болсо объективдүү түрдө казак элиндей эле, кыргыз элинин да этникалык бүтүндүгүн жаратууда жана бекемдөөдө өзүнүн көрүнүктүү ролун ойнобой койгон эмес. Кыргыз элинин улуу акындарынын көркөм мурасынын дагы бир тарыхый мааниси ушунда.

Ошол ырчы, чоорчулардын улуу тобунда Коргол да бар эле. Бир кызыгы кээде ал өзүнүн баркын ашкере төмөн баалап: «а мен, акын болдум айылда, аял менен баланын», «абактан алыс барган жок, карыганча кабарым» деп ырдоочу экен. Албетте, бул акындын жупунулугун күбөлөшү мүмкүн. А чындыгында болсо акындын атак-даңкы эчак эле жалпы элдик мүнөзгө, бийиктикке көтөрүлгөн.

Бөкөшов Жамгырбек

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНА КИРИШ

Баштапкы кеп

Адегенде, албетте, эмгектин ээси, чыгарманын автору окурманга кайрылат. «Баштапкы кеп», бир чети окурманга кошомат – ооматың артсын, ушу китеп ооматыңа оомат кошсун, биздин оомат кошо болсун дегендей; экинчи чети окурмандын алдында актаныш – жазганыңдын телегейи тегиз эмес, баары эле ойдогудай боло бербейт, кынтыксыз жазыш кыйын, окуган кишинин купулуна толбой, күткөнүндөй болбой калышы толук ыктымал, ошон үчүн тигини-муну айтып, акыбалыңды түшүнсө дейсиң, арманыңды укса дейсиң, ал-жайыңды билсе дейсиң.

«Баштапкы» деп аталганы менен бу кеп иш бүткөндөн кийин дээрлик, аягында жазылат. Эмгегинди эми жарыялай берейин, азырынча колдон келгени, бышканы ушу болду деп чечкениңден кийин жазылат. Анткени, бүткөн ишине автордун өзү берген жалпы баа ушу кепте айтылат. Ошондуктан алабарман окурман аттап өтсө, иш билги киши баштапкы кепти баам төшөп, кунт коюп окуйт. Китеп маданиятынын салты ошондой.

Баштаганда эле айтайын дегеним, биринчиден, тигини кошоюн, муну тактайын деп отура берсем бүтчүдөй эмес, аягы көзгө илинбейт, чети баамга урунбайт. Айтылчу нерсе арбын, ачыкталчу маселе көп. Кайсы бир шекилде «кыргыз философиясы» деген теманы имерип, тегеректеп, жыйынтыктап, көргөн-билгенимди ортого койбосом болчудай эмес. Экинчиден, мен айткандын баары чын, мен көргөндүн баары толук, калганы жарабайт же натура деп айтыштан алысмын.

Буга чейин жарыяланган анча-мынча макалаларым, жыйындарда сүйлөгөн сөздөрүмдөн улам карасам, туура эле жолдо бараткансыйм. Бирок, ушу темадагы ой-санаамды бир иреттеп, бышык-чийкисин, чоң-кичинесин иргеп, баш-аягын туташтырып, окурмандын алдынан өтүп койбосом болбойт. Менден да билимдүү, менден да акылдуу эл-журттун ой-пикирин угайын. Кийин шарты келсе кемтигин толтурармын, кыйшыгын түзөрмүн. Ошентип, ата салты экен, «бар тобокел» деп китебимди окурмандын колуна тапшырайын.

«Кыргыз философиясы» аталган теманын алкагында изилдене турган маселенин мааниси туурасында кеп баштасак, бери болгондо эки жагдайды айрыкча белгилеш зарыл деп табам. Биринчиси – кыргыз философиясын кеңири жана терең иликтеш, аны жаңы теориялык-концептуалдык тепкичке көтөрө караш кыргыздын кыргыздыгын (кимдигин, identity), кыргыз болумун (бытие), кыргыз маданиятын, каада-салтын, жандүйнөсүн, ыйман-пейилин, максат-ниетин, айрыкча, азыркы кыйчалыш заманда, өзүнүн элдигин-журттугун жоготпой, кыйратпай кантип сактап, баш-аягы, уч-куйругу аралашкан доордо, жер жүзүндө адамзаттын турмушу – экономикасы, саясаты, илим-техникасы, маданияты туташып, жуурулушуп, «глобализация» (ааламдашуу, жержүздөшүү дейбизби же глобалдашуу дейбизби) аталган жылыштын (процесс) арааны жүрүп турган учурда өз жолун кантип адашпай табарын аңдап-талдап, багып-баалап билиш үчүн өзгөчө керек. Экинчиси – бул багытта аздыр-көптүр иликтөө жүргүзүлүп, чоң-кичине илимий жыйындар уюштурулуп, калың-жука эмгектер жарыяланганы менен «кыргыз философиясы» деген түшүнүк купулга толчу кейипте такталып, туруктуу мазмун күтө элек. Бирөөлөр дегеле «кыргыз философиясы» деген нерсе жок, болушу да мүмкүн эмес деп эсептесе, башка тарабы анын барлыгын далилдегенге алынын жетишинче, ылайыгы келишинче аракет-далалат жасаганы менен бу сөздү ар кандай мааниде түшүнүшөт, биринин айтканын бири жээрийт, талкуунун жана макулдашуунун негизинде такталып, адистер жамааты тарабынан жалпы моюндалган нерселер аз.

Бул эмгектин башкы милдети – «кыргыз философиясы» деген түшүнүктүн маани-мазмунун аныктап, анын бүтүн турум-турпатын элес-булас болсо да белгилеп, айрым урунттуу өзгөчөлүктөрүн, мүнөздүү касиеттерин ачыктап көрсөтүш. Мындай милдет – бир чети жооптуу, экинчи чети оор. Анткени, кайталап айтсак ката болбос

– «кыргыз философиясы» деген кур сөз, көндөй түшүнүк, дүйнөдө андай нерсе жок деп, болгондо да ичи тарлыктан же душмандыктан эмес, кайсы бир илимий-теориялык ой-түшүнүктөрдү, методологиялык жол-жоболорду бетке тутуп, жүйөөлүү көрүнгөн далилдерге жамынып, ушул тараптагы аракет-далалаттарды орунсуз, убаракерчилик эсептегендер арабызда аз эмес. Ал эми бу маселенин тегерегинде күдүк ой, күмөн түшүнүктөр менен жүргөндөр, анын жөн-жайына, пайда-зиянына маани бербегендер – караламан элди айтпай эле коёлу, окумал (интеллектуал) журтту алалы, кыйла эле арбын. Анын үстүнө азыр бул темага түз же кыйыр тиешеси бар чоң-кичинеси болуп бир топ эмгектер жарыяланып калды, адис-авторлор «кыргыз философиясы» дегенди ар кандай түшүнүп, ар кыл кейипте чечмелеп, окурманга бир беткей багыт берчү мерчемден алыс экенин моюнга алышыбыз абзел.

Бу китепте көптөн бери багып, жыйнап, бышырып келе жаткан, кыргыз элинин философиялык ой-түшүнүгүнө түз же кыйыр тиешеси бар маселелердин айланасында уюган билген-жыйганым топтолду. Эскертчү жагдай, биринчиден, эмгек «Кыргыз философиясы» аталганы менен атына заты топтолук дал келет деп айтуудан алысмын. Балким, менин бу жолку жазганым деңиздин бир тамчысындай кептир, ошол учу-кыйыры билинбеген аймактын бир четин гана баамдап-баалаганга жетише алгандырмын. Ошентсе да, ушул аталышты эп көргөнүм – кеп болуп жаткан теманы бүтүн турпатында жана урунттуу мазмун-маанисинде мүнөздөп беришке бел байладым. Экинчиден, козголгон маселенин баары эле терең жана жетиштүү чечмеленди деп айтышка да даай албайм. Ой-пикиримди дагы тактасам, баам чегин дагы кеңейтсем, мисалдарды көбөйтүп, далилдерди байытып, тыянактарды бышырсам болор эле, бирок, караган сайын кыйыры сүрүлүп, казган сайын жаңы катмарлар чыга берчүдөй. Ошондуктан азырынча тапкан-жыйганымды белгилүү бир иретке салып, кызыккан журтка тартуулап, ой-пикир бөлүшкүм келди.

XX кылымдын атактуу бир философу өзүнүн атактуу чыгармасын басмага тапшырып жатып, басмаканага «Менин эмгегим эки бөлүктөн турат: бири – мына ушул жазылганы, экинчиси – мен али жаза электин баары. Анан калса дал ошо экинчи бөлүгү абдан маанилүү»– деп, тамаша-чынын аралаштырып кат жолдоптур. Мен эми ошол кесиптешимдин кебине жамынып, жазганымды басмага узатып жатам.

Киришме

Бир караганда «Кыргыз философиясы» деген түшүнүк илимий эмгектерде, расмий иш кагаздарында, окуу жайларынын программаларында, гезит-журнал беттеринде (ММК) орун-очок алып, көзгө үйүр, кулакка тааныш болуп калгандай. Деген менен, бул түшүнүктүн маани-мазмунун кең-кесири талдап, ар тараптан изилдөөнүн зарылдыгын баса белгилеп жатабыз. Бул маселе боюнча өз ой-түшүнүгүбүздү окурманга ынанымдуу жеткиришти көздөп, анын мазмунун чектеп-жиктеп, тикеден-тике айкындап алыштын алдында мындай суроолордун жөн-жайын тактап алсак оң келчүдөй: биринчиден, бу философия кимдики, бу философияны түзгөн-түптөгөн, карманып-тутунган эл (кыргыз) ким, ээси кандай эл; экинчиден, «философия» деген сөздүн мааниси көп, биз кайсы маанисине таянып кеп кылып жатабыз, анын кайсы мааниси «кыргыз философиясы» аталып жаткан нерсеге ылайык келет, жарашат; үчүнчүдөн, «кыргыз философиясы» деп эмнени түшүнсөк туура келет, бу түшүнүктүн орду кандай, зарылдыгы канчалык, баасы эмнеде? Буларды аныктап-тактаган соң, өтмө-катар карым-катышын териштирген соң кыргыз философиясынын мазмунун түзгөн негизги маселелерге өткөнүбүз ылайык.

А. Кыргыз – ким?

Философия тууралуу кеп болуп жаткан соң, аны тууган ким, тутунган ким, ал кимдин турмуш-жашоосунан уюп-сыгылып чыгып, кимдин ой-санаасынан орун алып, кимдин кылган-эткенине эриш-аркак болгон – адегенде башын ачып алчу нерсе ушул. Адам болумунун түпкү негиздерин иликтеген акыл-ой асмандан түшпөйт, жайдак жерден чыкпайт. Ал кайсы бир аймактагы, кайсы бир доордогу турмуштун өзүнөн сыгылып, уюп, сарыгып чыгат, аны тарыхый болумдун өзү козгоп, өзү бышырып, өз кучагында жашаган адам баласына тартуулайт. Аны баштан кечирген тажрыйбасына таянып, тарыхтын тапкан-жыйнаганын териштирип, акылман-ойчулдардын осуят-насаатына кайрылып, өз доорунун талап-мүдөөсүнө жараша, өзүнүн колунан келишинче, алынын жетишинче адам баласы курайт, белгилүү бир топ, чөйрө, муун, эл-журт аркалайт, тутунат, жаят, мурастайт. Демек, азырынча аттын кашкасындай көрүнө элек, айныксыз тааныла элек, илим-билим аймагында таамай-таасын

турук ала элек «кыргыз философиясы» жөнүндө кеп баштап жатканыбызда, ал кимдики, аны энчилеп ээлеген, аздектеп тутунган, кастарлап сактаган кандай эл деген суроодон буйтап өтө албайбыз.

Ал эми «кыргыз – ким» деген суроонун өзү тек гана бул этнонимди, мындай эл атын угуп-билбеген, аздыр-көптүр маалымат алгысы келген же ар нерсени билгенге ынтызар, кызыкпоз кишинин оозунан чыккан жөнсалды сөз эмес, ал тарых илиминде, этнология, антропология, социология, маданият таануу багытындагы иликтеп-изилдөөлөрдө кабыргасынан коюлуп, бүйүр кызыткан талаш-тартыш жаратып келе жаткан баяндуу, байсалдуу маселелердин бири. Биздин милдет – бул маселенин тек-жайын, маани-мазмунун, чек-кыйырын толук айкындап, анын чар тарабын, ар кыл кырын болушунча кең-кесири сыпаттап чыгыш эмес. Бул эмгекте анын кыргыз философиясынын жөн-жайын аныктап-түшүнүшкө тиешелүү жагын гана алыбыздын жетишинче талдап карашка аракет этебиз. Кыргыздын ким экенин билиш үчүн анын философиясын билиш керек. Бир караганда жөнөкөй жана талашсыз көрүнгөнү менен бул ой теория, илим айдыңында татаал маселеге айланып, кадам тушаган суроолорду жаратат. Деген менен биздин өзөктүү ой ушу – ар кандай өзүнчө жана өзгөчө цивилизациянын, ар кандай аттуу-баштуу элдин жүзүн, ырайын анын өз философиясы аныктайт. Бирөөнүн акылы акыл болбойт, чочун жолдун ой-чункуру көп болот. Айтылуу Кант метафизиканы (философия деген мааниде) адам баласынын адамдык нарк-насилинен айрылгыс касиет эсептесе, муну биз кең алкакка алып чыгып, өз аты, өзгөчө заты бар цивилизация же элге байланышта айтсак да жарашат, жарайт деген ойдобуз. Демек, кыргыздын өз философиясын издешибиз шарт. Изин кууп, нугун тапсак, көздөгөн максатыбыз да даана көрүнө баштайт, басар жолубузга да жарыгы тиет. Ошол эле учурда кыргыз философиясынын өзүнчөлүгүн жана өзгөчөлүгүн түшүнүш үчүн кыргыздын ким экенин – тарыхын, тагдырын, жан-дилин, жашоо-турмушун, маданиятын, адабиятын түшүнүш шарт. Ошентип, «логикалык айлампага» туш келебиз, ойдун башы куйругуна жалгашат, анын негизинде «онтологиялык айлампа» жатат, болумдун башаягы туташат. Ой турмушту ээрчийт, турмуш ойго жараша уюшат. Менимче, бул эреже жалпы мүнөзгө ээ. Элдин элдиги тууралуу маселеге келсек, ал өзгөчө бир этнометафизикалык мыйзам десек болот. Эбин таап, оңтоюн келтирип, кантип айлампадан чыга алабыз – кеп

мына ушунда. Анткени, биздин оюбузча бул айлампа сормо айлампа эмес, калкытма айлампа.

Кыргыз – ким? Бул суроонун көп кырлуу экени, кучагына бир кыйла бүдөмүк, талаш-тартышка түшкөн маселелерди камтыры, кыргыз элинин өткөн тарыхына жана азыркы тагдырына байланышкан чиелүү түйүндөр аз эместиги окумал, ой баккан журтка маалым. Биз аны кыргыз философиясын иликтөөнүн алкагында коюп отурабыз. Ошону менен милдетибизди анча-мынча болсо да жеңилдетип, кеп кылчу нерселердин баш-аягын жыйнап, кыйырын чектеп жаткан ниетибиз. Антсе да, эл-журтка маалым, адистер үчүн талашсыз айрым нерселерди кайталоого мажбурбуз. Себеби, кыргыз философиясы кандай деген суроо ал кимдин, кайсы, кандай элдин философиясы деген суроо менен киндиктеш: ошол ой түшүнүктөр, кыял-санаалар, акыл-эс жол-жоболору кайсы элдин жашоо-турмушунда уюп-ширелген, аларды ошол эл качан, кантип тутунуп, асырап, оңдоп-түзөп келген; өзүн курчаган дүйнөдө, башка эл-журттун арасында ал элдин орун-очогу кандай эле; ал эл өзүн ким эсептеген, өзүнүн кимдигин кантип аныктап, кандайча ырастаган – ушул кыяздагы суроолор менен тикеден тике чырмалышкан. «Кыргыз философиясын» ой-санаалардын өзүнчө мейкини, талаасы катары элестетсек, анын эки уюлун таамай-таасын аныкташыбыз кажет: бири – кыргыз баласы өзү жашап турган дүйнөнү кандай кабылдап, кандай түшүнөт; андагы чын-жалганды, бар-жокту, оң-терсти, жакшы-жаманды, өйдө-ылдыйды, алыс-жакынды кантип ажыратат; экинчиси – ошо дүйнөдөгү өзүнүн ээлеген ордун кандай элестетет, кандай баамдап-баалайт; өзүн кандай аңдап-түшүнөт, курчаган дүйнө менен өзүнүн карым-катышын кантип жөнгө салат; бу дүйнөдө максат-мүдөөсү, каалоо-тилеги, баалап-барктаганы, аздектеп-ыйык тутканы эмне – ушул маселе. Көрүнүп тургандай, бул эки уюл – дүйнө жана адам дегеле философиянын түпкү жана башкы маселесин, өзөгүн түзөт. Адам өзүн курчаган дүйнөнү, өзү аралашкан жашоо-турмушту жана андагы өзүнүн акыбалын, ордун «башка көз» менен, «башка чекиттен» карап көрүшү керек, сырттан, алыстан баамдап, баш-аягын сүрүштүрүп, оң-тетирисин териштирип, чоң-кичигин ажыратып, туташ турпатында, бүтүн кейпинде аңдап-билгенге аракет кылат. Эми ошо биз «башка» (көр оокаттан, көндүм турмуштан) атап жаткан нерсеге жол ачкан, акыл-ойго башкача мейкин, мерчем берген, иш-аракетке

башкача мүмкүнчүлүк түзгөн абал – бул философия. Биз муну кыргыз кыргышында карап көрүшкө аракет кылып жатканыбыз.

Мен – кыргызмын дейбиз, ушул элдин, улуттун өкүлүмүн дегенибиз. Муну сураган тарапка жооптойбуз, билбеген кишиге айтабыз. Муну сыймыктанганда же арданганда белгилейбиз. Ал эми «кыргызмын», «кыргызым» дегендин артында учу белгисиз тарых, кыйыры ченелгис тажрыйба, кан-жанга сиңген бай мурас турат.

Эзелки кыргыз менен бүгүнкү кыргыз бипбирдей эмес. Ар доордун өзүнө жараша сарсанаасы, түйшүгү, ой-кыялы болгон. Тиги же бу философиялык ой-санааларды ким курап, ким курган, эмнеден улам, кандай шартка жараша ошол маанайдагы, мүнөздөгү ой-кыялга кабылып, ошондой бүтүм, тыянактарын эсине сактап, муундан муунга өткөрүп келди экен өндүү суроолор чыгат. «Кыргыз философиясы» дегенде кайсы кыргызды айтып жатабыз: Ала-Тоо аймагын жерлеген байыркы кыргызбы, энесайлык кыргызбы, Манас доорундагы кыргызбы, Жусуп Баласагындын замандашыбы, Кытайга үрккөн кыргызбы же «советтик» кыргызбы – муну да ойдон сүрүп чыгарып таштай албайбыз. Анан, көрүнө да, көмүскө да айтылчу «чыныгы кыргыз ким» деген суроо да башбагат. Айтпаса, азыркы кыргыздын баары деле бирдей эмес: тилин билбегени бар, салтын билбегени бар, бу турмушта кыргыз болуп төрөлүп калганына ардангандар бар. Демек, «кыргыз философиясы» кайсы кыргыздыкы? Чыныгы кыргыздыкы дегибиз келет. Бирок, чу деген эле жерден кан кызыткан талаш-тартышка дуушар болорубуз айныксыз нерсе.

Эми жондотуп айтканда мындай.

Кыргыз – байыркы элдерден. Тарыхый булактар «кыргыз» эң эски этнонимдерден экенин так-таасын айгинелейт. Улуттук «кайра жаралуу» заманында бул жагдай орчун мааниге ээ: демек, кыргыз далай кылымдарды карытып, салт-санаа күткөн, тарыхтын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, өзүнүн элдигин-журттугун сактап келген, оомал-төкмөл дүйнөдө өзүнө тиешелүү орун ээлеп, өйдө-ылдыйга чыдаган-бышкан, адамзат ичинде өз жүзү бар эл деген кеп. Бул бизге дем берет, күч арттырат, кайрат кошот, бизди чыйралтып, алга сүрөйт. Ал эми философия жаатына келсек, кыргыздын айрым жөп-жөнөкөй көрүнгөн сөздөрүнүн, Саймалы-Таштагыдай чийме-сызмаларынын тегинде, артында алгачкы акыл-эс кадамдары, байыркы ой-кыял чабыты, тагдыр таасындаганга байланышкан суроолору, мезгил

сынагынан өткөн тарыхый тажрыйбасы турганын боолголошко болот. Албетте, ушуга байланыштуу акыркы жылдары кээде тизгин тарта албай, ала качма жорук пайда болгонун моюнга алышыбыз эп. Улут курагын жасалма (жомоктогудай) узартыш кандай олжо берерин билбейм. Так маалыматтарга таянган эл тарыхы деле кыйла байыркы заманга барып такалат экен – ошону маани-мазмунун ачыктап, баа-баркын тактап эптештирип алсак деле канча байлык, канча кубат.

Кайың барбы, кыргыз балта чаппаган,
Кокту барбы, кыргыз сөөгү жатпаган.

Бул поэтикалык саптар кыргыз тарыхынын жана тагдырынын жаңырыгы. Метафизикалык мерчемде кыргыз тарыхынын мейкини кең, мезгили узак экенин, тагдыры оош-кыйыш болгонун белгилейт.

Кыргыз-түрк тилдүү элдерден, түрк элдеринин катарына кирет. Кайсы бир мааниде тарыхы бир, тагдыры бир, дили бир, тили бир. Башка түрк элдерин баш коштуруп, бирге жашап, бирге бийлеп келген учурлары болгон (маселен, Улуу кыргыз каганаты), тектеш элдер менен жер талашып, бийлик талашып согушуп, жоолашып турган кездери маалым. Деген менен маданиятында, каада-салтында, рух кенчинде башка түрк калктары менен орток күткөн нерселер көп. Бу да кыргыздын байлыгы, кыргыздын энчиси. Натыйжада, «философия» аталган аймакта да жаамы түрккө орток ой-түшүнүк, көз караш, идея-образ кыйла бай. Демек, кыргыз философиясын тарыхый-концептуалдык ченемде калыбына келтириште (реконструкция жасашта), нугун табышта мындай жагдайды көңүл сыртында калтыра албайбыз. Орток түрк тарыхын, жашоо-турмушун, каада-салтын, маданият-адабиятын эске алуу менен гана туура чечмелеш мүмкүн болгон маселелер бар экени талашсыз. Арийне, бул жаатта адистер тыкыр иликтеп, калыс аныктай турган жалдайлар да жок эмес. Айталы, тигил же бул ойчул-илимгөй туулуп-өскөн, өмүр сүргөн, сөөгү жаткан жер азыр кайсы эл ээлеген аймакка, кайсы мамлекеттин аянтына, территориясына кирсе, ал өзүн ошол элден экенин так көрсөтпөсө деле дароо «менчиктеп» алмай адат бар. Бул этноэгоизмдин бир илдети дээр элем.

Кыргыз Азия, чыгыш элдерине кирет. Алыс-жакын кошуна элдер менен алыш-бериш мамилеси болгон, бирде достошсо, бирде жоолашкан, кыз алып, кыз беришкен. Кытай, Индия эл-журту менен такай карым-катышта турган. Ал эми араб маданияты туурасында

айтпай эле коёлу – анын тарыхы да узун сабак сөз кылышка арзыйт. «Улуу жибек жолу» кыргыз жергеси аркылуу өткөндүктөн, тогуз жолдун тоому дегидей, кыргыздар жалпы Азия мейкининдеги экономикалык, социалдык, маданий-адабий шаани-шарапаттан четте калган эмес. Кыргыздын эр-азаматтары эл кыдырып, жер кезип, Азиянын айтылуу билим борборлорунан илим окуп, кесип үйрөнүп, билген-көргөнүн кайра ата журтуна алып кайткан, жайып келген. Ошондуктан, кыргыз философиясынын кыйыр-чегин иликтөөдө, кыргызды Ала-Тоо койнунда корголоп, өзү менен өзү болуп, кең дүйнө менен иши жок, кымыз ичип, бешбармак жеп эле дуулдап жүргөн эл катары элестеткенибиз, албетте, чындыкка коошпойт, оюбузду тушап, кыялыбызды кысат. Айрым философиялык маанидеги кеп-сөздүн жөн-жайын кытай, инди, араб ой-санаа дүйнөсү менен туташтырып караганда гана таамай-таасын көрүшүбүз мүмкүн.

Кыргыздын мекени – Ала-Тоо. Кыргыз – тоолук эл. Жер-суунун кейип-келбети, турум-турпаты, ландшафт анда жашаган адамдын ой-кыялына кайсы бир мааниде таасир этери, дүйнөкөрүмүнө, турмуштаанымына, каада-салтына из түшүрөрү азыркы илим үчүн көмүскө сыр деле эмес. Кийинки кезде илимий адабиятка «геофилософия» (Жиль Делез ж.б.) аталган түшүнүктүн кире баштаганы да бекер жерден эмес (Делез Ж., Гваттари Ф. 2009). Кыргыз философиясынын тулкусуна да жер-суунун деми жана элеси сиңгени талашсыз. Кыргыздын ой-кыялында «тоо» темасы ташка тамга баскандай артыкча орун алганы мунун ачык күбөсү. Кыргыздын «тоолук болумун», тоолук болуштун онтологиясын аңдап-билиш – кыргыз философиясынын орчундуу вазийпасы. Ошол эле кезде биз узак тарыхты эске алып, кыргыздар Азиянын кең мейкинин мекендеп, талаа-түзүндө көчүп-конуп жүргөн доорлор болгонун дагы эсибизде кармаганыбыз зарыл.

Кыргыздардын саны азыр 4 миллиондон ашты. Байдылда акын ырдамакчы баарын чогултуп келсе, беш табактык эл болот. Албетте, көп элдин көп элдей олжосу да болот, түйшүгү да болот. Аз экен-биз деп кейибей, шүгүрчүлүк кылышыбыз керек. Тарыхта аты калып, заты жок канча эл болгон. Ошентсе да, ушунча узак тарыхы болсо, ушунча кең мейкинди бийлеп турган доорлорду баштан кечирсе, кыргыз жер бетин бербей жайнап, кумурскадай көбөйгөндүн ордуна эмне үчүн азыркы күнгө азайып-суюлуп, азып-тозуп жетти экен деген суроо чыкпай койбойт. Тарых сүрүштүрө келсек кыргыздын

бир бөлүгү, тигил же бул уруусу өзүнчө эл аталып, өз алдынча салт-санаа күтүп, башка жакты байырлап калганын билебиз. Бул суроонун тиешелүү философиялык өнүтү да болот. Кыргыз философиясын тарыхый ченемде карап, чачылганын жыйнап, сынганын кураганда муну сөзсүз эске алашыбыз абзел.

Кыргыз илгери көчмөн эл болгон. Мунун биздин темага кандай тиешеси бар? Цивилизациянын классикалык теорияларынан (Шпенглер, Тоинби ж.б.) орун таппаса да, атүгүл цивилизация катарына кирбейт деп өгөйлөнсө да, азыркы гуманитардык адабиятта «көчмөн цивилизация» аталган түшүнүк кадимкидей турак таап калды. Көчмөндөр өз цивилизациясын курган, анын өзүнчө белгикасиеттери бар, башкалардан айрымаланган өз жолу бар деген кеп. Ал эми өзүнчө цивилизация болсо, анын өзүнө ылайык философиясы болот. Менимче, өз бетинче цивилизация белгилүү бир философияга таянып куралат жана өнүп-өсөт, андай философиянын туюкка кептелиши менен ошол цивилизация да тарыхый аренадан сүрүлүп калат. Тигил же бул цивилизациянын оту өчүп, күнү бүтүп кыйрашы менен ал тутунган философиянын да алы кетип, шаасы ооп, күчү түгөнүп, нук-багытын өзгөртөт же башкага орун бошотот. Демек, кыргыздар узак доорун көчмөн цивилизациянын алкагында кечирсе, анда анын ой-түшүнүгүндө да «көчмөн философиянын» шаанишарапаты болуш керек. Учурдан пайдаланып белгилей кетчү жагдай: биринчиси – көчмөн философиясы жетиштүү изилдене элек; экинчиси – көбүнчө апыртма-алачапма, мифо-романтикалык маанайда сыпатталып келет. Бул, албетте, этнофилософияны изилдөөгө да кедергисин тийгизет.

Кыргыз эли мусулмандар дээрлик. Ислам тараганга чейин Теңирге сыйынып келген. Негизинен ислам менен теңирчиликтин ортосунда рухий-интеллектуалдык келишпестик жок, кырды бычак чыр-чатак (конфликт) чыккан эмес. Кандайдыр бир ич ара ыңгайлашып, ыкташып келген. Акыркы мезгилде классикалык, канондошкон исламдын таасири күчөгөндөн баштап, «чала молдо дин бузаттар» мусулманчылык менен теңирликти карама-каршы коюп, кайрап, жоолаштыра башташты. Мунун аягы жакшылык менен бүтпөйт. Кыргыз элинин акыл-эси мындай кооптуу кырдаалды курчутпай, ылайыктуу жолун табат деген үмүт менен кеп болуп жаткан теманын алкагында муну белгилегибиз келет: кыргыз философиясынан да теңирлик жана

ислам ой-түшүнүктөрү, көзкараштары, ишенимдери жанаша, эриш-аркак жайгашканын көрөбүз.

Азыр кыргыздын өз мамлекети бар. Карт тарыхка сересеп салсак, мындан эки миң жылдан ашык мурун кыргыз өз мамлекетине ээ эл экенин билебиз. Муну байыркы кытай тарыхчылары кагазга жазып коюшкан экен (маселен, Сыма Цян). Анан Улуу кыргыз каганаты аталган доордон кабарыбыз бар. Жүрө-жүрө кыргыз элинин мамлекет катары уюмдашканы туурасындагы маалымат үзүк-кесик болуп отуруп, 18-19-кылымдарга жетип келебиз. Совет доорунда союздук республика болдук. 1991-жылдан эгемен мамлекетпиз. Мамлекет деген бу – өзүнчө чарба, экономика, саясат, идеология, маданият. Мамлекет болгон соң саясат, башкаруу, укук, адилеттик маселелери чыгат. Философиялык ойдун күнгөй-тескейин териштириш үчүн мамлекеттүүлүктүн ал-акыбалын да сүрүштүрүш абзел. Алдын ала белгилей кетчү жагдай: кыргыз тилинде түбү мамлекетти да, элди да бир сөз туюнткан – бул «эл». Социосаясий философиянын мерчеминен караганда бул өзгөчө мааниге ээ нерсе.

Жалпылай келгенде да кыргыз философиясын иликтеп-изилдөөнүн баштапкы жана башкы шарты-кыргыз тилине таяныш. Тил деген тек гана ой-пикир алмашуунун куралы, же татаал эрежелерге сыйган грамматика, же сөздүктөрдө тизилген сөздөрдүн жөнөкөй жыйындысы эмес. Тил – ой-санаа дүйнөсү, элдин тарых-таржымалын, кылымдаган тажрыйбасын, маданиятын, каада-салтын өз боюна сиңирген, өз тулкусуна жыйнаган маани-мазмун тутуму. Демек, ата-бабабыздан калың-калың китептер, капшыты семиз трактаттар калбаса да, кыргыз философиясын калыбына келтиришке негиз, шарт, өбөлгө болчу нерсе – кыргыз тили. Кыргызча сүйлөп, кыргызча түшүнгөндөр билгенби-билбегенби, аңдаганбы-аңдаган эмеспи, маани бергенби-жокпу, буга карабай, тил не бир бай, не бир татаал ой-түшүнүктөрдү сактап келген, кийинки доорлорго ташып жеткирген. Тилдин өз акыл-эси бар. Мартин Хайдеггер «тил – болумдун турагы» деп ташка тамга баскандай аныктаган. Ал эми Ницше немец метафизикасынан улам «тилдин акыл-эсине» кайрылганда этиет болушту эскерткен (Ницше Ф. 1990. 570-бет). Муну да эсепке алганыбыз оң. Бирок, илим изилдөөнүн эреже-талаптарын бекем тутунсак, кыргыз тили кыргыз философиясын ачыктап, айкындап түшүнүшкө баа жеткис булак, кебелгис негиз экени

талашсыз. Айрым-айрым маселелерге келгенде биздин китеп буга күбө болот деген ишенимдемин.

Кыргыздын илгертен келе жаткан оозеки адабияты, көп кырлуу көркөм өнөрү бар. Кыргыздын боз үйү, комузу, ак калпагы бар. Буларда да кыргыз философиясы чөгүп, бугуп, тунуп турат деген ойдобуз. Учуроу келгенде бул өңүттө тиешелүү кейипте кеп болот.

Демек, кыскарта айтсак, биз кеп кылып жаткан «кыргыз философиясы» ушунча жол басып, мезгил элегинен өтүп, өз тулкусуна далай тарыхый катмарды камтыган концептуалдык тутум экен. Биз ушунча узак тарыхый сапардын рух, акыл-эс, ой-санаа тажрыйбасын сыгып, кысып, бир түшүнүктүн алкагына батырып карашка аргасызбыз. Узак жол басып, бир чачылып, бир жыйналып, бир азайып, бир көбөйүп, бир алсырап, бир ташкындап, эл-журт катарында өзүн сактап келген кыргыздарды биз «ойчул» кейпинде бир бүтүн субъект, кыргыз философиясынын ээси деп карап жатабыз. Кайсы бир учурда, кайсы бир кырдаалда айтылган ой жалпы кыргызга тиешелүү эсептелип отурат. Анткени, азыркы кыргыз аны эсине тутуп, ата-бабасынан калган мурас көрүп, маани-мазмунун баалап-барктап, өз жашоо-турмушуна жаратышка аракет кылып, азыркы учу-аягы, алды-арты аралашкан дүйнөдө өз ордун таап, башкалар менен үзөнгүлөш жашашта жөлөк-таяк болот деп эсептейт.

Ар кандай нерсенин негизинде жана башатында анын болуму (бытие) турат. Үй болот деген эмне? Ыр болот деген эмне? Той болот деген эмне? («Тойдун болгонунан болоту кызык»– дейт кыргыз. Бул кептин онтологиялык маани-мазмунуна кийинчерээк кайрылабыз). Ошол «болоту» («экени») нерсенин ордун, маңызын, өзүнчөлүгүн, өзгөчөлүгүн аныктайт. Эми бул онтологиялык жалпы ырастаманы биздин темага бурсак, мындай тыянакка келебиз. Кыргыз философиясын аныктап, ачыктап түшүнүш үчүн кыргыз болумуна кайрылышыбыз керек. «Кыргыз болуш» деген эмне? «Кыргыз экен» деп кимди айтабыз? Кыргызды кыргыз кылып турган эмне? Албетте кыргыздын этноавтопортрети бар. Албетте, кыргызга тиешелүү этностереотиптер бар. Бирок, түбү келип баары кыргыз болумуна байланышат. Ал эми «кыргыз болуш» ушул алкакта «кыргыз пейили, кулк-мүнөзү, менталитети» же «кыргыз каада-салты, үрп-адаты» деген эле эмес. Бул – онтологиялык категория. «Болуш», «болот» деген түшүнүктөргө байланышкан. Кыргыз болумун онтологиялык жактан талдап, анын

маани-маңызын ушундай таризде аныктап чыккан соң, кыргыз мүнөзүн, пейилин, менталитетин ж.б.у.с. нерселерди «кыргыз болушка» туташтырып карасак болот.

Кыргыз кантип, кандайча кыргыз болгон? Заманына жараша, шартына жараша кыргыздын кыргыздыгы эмне менен аныкталган, кандай ырасталган, кандай көрүнгөн? Жашоо-турмуштун эл эсинде тутулуп, сакталып калган, ар кыл кейипте кеп болгон (ырында, жомогунда, уламышында, санат-осуятында, «элдик илимде», каада-салтында), улуудан кичүүгө мурас калган «тарыхын», издерин, элес-баяндарын изилдеп, онтологиялык ойдун түпкү жол-жоболоруна таянып, «кыргыз болуштун» мыйзам негиздерин таап, иреттеп, кураштырсак, калганын ошого жараша баамдап-баалайбыз, кыргыздын ойтүшүнүгүнө, кулк-мүнөзүнө, кыял-ниетине байланышкан көп нерсенин башын ачышка мүмкүндүк алабыз.

Арийне, бу маселенин бир опурталдуу жагы бар. Өткөн кылымдын 30-жылдарындагыдай «улутчулдарга» куугунтук болуп, сурак-сопкуту жок көзүн тазаламай заман келсе, «кыргыз болуму» туура-сындагы кеп-сөз да обу жок бурмаланышы мүмкүн. Эскертип жатканыбыз ушу: башка элди басмырлап-басынтып, башка элдин ар-намысына доо кетирип, кыргызды баарынан өйдө, баарынан жогору коюп, ынтымак-ырашкерликке шек келтирип отурганыбыз жок. Болгону кыргыз ой-санаасын, кыял-эсин, биз сөз кылып жаткан кыргыз философиясын кыргыз болумун иликтөө аркылуу түшүнө алабыз деген жобону, методологиялык талапты айтып жатабыз. Атүгүл «кыргыз болуш» дегендин өзү «адам болуш» дегенди билдирерин белгилегибиз келет. Бирок, эл-журт катары өзүнүн орду, өзүнүн жүзү болгон, бар десек, анда анын ошо «болгонунда», ошо «барлыгында» кайсы бир өзгөчөлүктөр, өзүнчөлүктөр бар, демек, кыргыз болумуна таянып, ошондон улам кыргыз философиясынын бир эле учурда башка философиялык ой-түшүнүк, көзкараш тутумдарына окшош жана айырмаланган жактарын талдап-таасындап көрөлү деген максат көздөп жатканыбыз орундуу иш деп эсептейбиз.

1-Кайрык. Азыркы цивилизация жана кимдик маселеси

«Мен киммин» («биз кимбиз») жана «башкалар» – (башка инсан, топ, эл, улут ж.б.) ким» деген суроолор адам адам болгону, эл эл

болгону тигил же бул кыязда, андай же мындай жагдайда коюлуп келе жатат десек жаңылбайбыз. Демек, кимдик (идентичность, identity) маселесинин тарыхы узак, тамыры терең, тагдыры татаал. Ар кайсы жерде, ар кайсы элде кимдин ким экени ар кандай баалынап-баамдалып келген. Кайсы бир эл өзүлөрүн «адам» деп эсептеп, башкаларды «айбан» (адам катарына кошпой) санаган учурлар болгон. Дүйнөлүк тилдердин тарыхына кызыккан окурман муну жакшы билет. Кайсы бир эл өзүлөрүн «чыныгы адам» көрүп, башкаларды «варвар» деп басынткан учурлар болгон. Муну да дүйнөлүк тарых айныксыз күбөлөйт. Ал эми XX кылымда социал-саясий мыкаачылыктын туу чокусуна жеткен фашизмдин бир тамыры өзүлөрүн мыкты, нукура эл эсептеп, башкаларды кырса, тукум курут кылса болот, башкалар бизге баш ийип жашап, бизге кызмат кылыш үчүн жаралган деген көзкараштан чыгат. Демек, өзүнүн кимдигин аныкташ майда-барат, кирди-чыкты маселе эмес.

«Биз – кимбиз» деген суроо ар кандай өнүп-өскөн маданияттын, цивилизациянын кыр аркасына орноп, анын демине дем, күчүнө күч кошуп турган. Бирок, XX кылымдын экинчи жарымынан баштап гуманитардык ой-санаа аймагында кимдик маселеси көңүлдүн чордонуна сүрүлүп чыкты. Балким, биз өзүбүз жашаган доор туурасында кеп кылып жаткандыктан ошондой көрүнүп тургандыр? Иш жүзүндө андай эмес. Адамзат тарыхын имере карасак, басып өткөн жолубузга кылчайсак, ретроспектива алкагын бу маселенин жарыгына сала иреттесек, анда адам баласы азыркы учурда өзүнүн кимдигин жаңы шартта баамдап-баалабаса тайкы тагдырга дуушар болушу ыктымал экенине көзүбүз жетет.

Кимдик маселесинин биз үчүн кабыргасынан коюлуп жатышынын үч шартын өзгөчө бөлүп карасак ылайык келет. Биринчиси – XX кылымдын аягында тарыхый тагдырдын буйругу менен капыстан Кыргызстандын эркин, эгемен мамлекетке айланышы. СССР урап, социалисттик система кыйрашы менен кыргыз эли өз алдынча жашаганга өттү. Натыйжада кыргыз кандай эл – мурун кандай эле, учурдагы ал-акыбалы кандай, келечекте өзүнчө эл-журт катарында өз ордун таап, өз жолунда өсүп-өнүгүп кетишке шаасы жетеби – деген суроо тагдыр чечер маани-мазмунга ээ болду. Улуттук тарыхка, маданиятка кызыгуу күчөп, унут калган же көмүскөдө жаткан нерселер ачыкка чыгып, кыргыз кимдигине тиешелүү маалымат байып, көзкараштын

кыйыры кыйла кеңейди. Экинчиси – глобализациянын өкүмү, бийлиги. «Глобализация» түшүнүгүнүн тегерегинде талаш-тартыш ырбап, ар кыл көзкараш тизгин талашып келет. Биз азыр буга алаксыбай эле коёлу. Ток этерин айтсак мындай: коом турмушунун кайсы аймагын албаңыз – экономика, бизнес, саясат, маданият, коммуникация, искусство, спорт ж.б. XX кылымдын экинчи жарымында дүйнө жүзү өтмө катар байланышып, жуурулушуп жатып калды. Мамлекеттердин, элдердин, региондордун чек арасы ачылып, товар, кызмат, акча чексиз тарап, биргелешкен, жармакташкан иш-аракет бардык жерге жайылды. Канадалык философ Маршалл Маклюэндин «жер шары бир чоң кыштакка айланат» деп айтканы (50-жылдарда) келди. Ушу жагдайда көптөгөн эл, улут өзүнүн кимдигин ойлоп, талдаганга мажбур болду. Анткени «глобализация» аталган кыймылдын күүсү менен баары окшошуп (бирдей кийим кийсек, бирдей тамак ичсек, бирдей эмерек пайдалансак), бирдей болуп жатып калбайбы, өз жүзүбүздү, өз ордубузду жоготуп тынбайбызбы деген кооптонуу, санаа жаралды. Канткен менен адамзат акылына келип, «жо-ок, баары опокшош болуп калса, жашоо кызыксыз, дүйнө кунарсyz болуп калбайбы, тескерисинче, ар элге, улутка, маданиятка тиешелүү өзгөчөлүктөрдү сактап калсак, кылымдан кылымга өтүп келе жаткан каада-салттын, таалим-тажрыйбанын кадыр-баркына жетсек, дүйнө көркүнө чыгып, жашоо жарашыктуу болбойбу» деген тыянакка келди. Дүйнөлүк жана улуттук деңгээлде көптөгөн саясий-жарандык чечимдер, программалар кабыл алынып, бу жаатта атайын долбоорлор ишке аша баштады. Глобализация шартында жана шарапатында кыргыздар да өзүнүн кимдигин ойлоп, буга кам көрүп, кыргыздын кыргыздыгын бекемдешке белсенип киришти. Үчүнчүсү, менимче, дегеле адамзаттын, цивилизациянын тарыхый жаңы доорго кадам ташташы. Ошондо глобализация анын бир жагы, бир касиети катары гана каралышы орундуу. Чын-чынына келгенде, менимче, биз азыр постглобал заманында, башкача айтканда, дүйнө жүзү (Жер планетасы) бириккен, чырмалыша байланышкан учурда жашап жатабыз. Жаңы тарыхый тилке азырынча философ, социолог, интеллектуалдар тарабынан ар кандай аталып келет: «маалымат коому», «билим коому», «технокоом», «тобокел коому» ж.б. Кеп адамзат жашоо-турмушунун түп тамырынан бери өзгөрүп, жаңыланышы мүмкүн экендигинде болуп жатат. Дегеле адамзат цивилизациясы жаңы турум-турпат күтүшкө ооп бара

жаткандай көрүнөт. Бул жагдай да башка элдер катарында кыргыздын кимдиги туурасындагы маселенин курчушун шарттап отурат.

Кимдик маселесинин төркүнү кайда да, жөн-жайы кандай?

Кант «дүйнө жараны» (гражданин мира) жөнүндөгү түшүнүктү сунуштаган: адам баласы акыл-эстин жогорку тепкичинде өзүн адамзаттын, бүткүл дүйнөнүн өкүлү деп билиши керек. Азыркы доордо кимдик кайрадан глобал мерчемде коюлуп, адамзат жашап жаткан жер шары бир бүтүн турак жай кейпинде каралып жатат (Bokoshev J. 2011). Ал эми «космополитизмге» Советтер Союзунда саясий айып тагылчу.

Кимдик көп кырлуу, бирок баарын туташтырган борбор инсандын өзүндө. Ошондуктан кимдик жылдызчасы (же ромашкасы) тууралуу кеп кылсак болот. Мен өзүмдү ким санайм? Жооп улутума, мекениме, кесибиме, жынысыма, курагыма, шык-жөндөмүмө, интеллектуалдык деңгээлиме, маданий табитиме жараша берилет.

Биздин теманын өнүтүндө кимдик маселесинин мындай жактарынын айрыкча белгилегибиз келет. 1. Кыргыздар өзүн ким эсептейт? «Кыргыз – ким» деген суроого өзү кайсы учурда кандай жооп берип келген? 2. Башка эл – кошуна эл, саякатчылар, коноктор ж.б. кыргызды ким эсептейт, кыргыздын салт-санаасын, үрп-адатын, кыял-жоругун кандай баалап, кандай түшүнөт? Кыргыз эли жөнүндө башкалар эмне айтып, эмне жазган? 3. Иш жүзүндө, чынында кыргыз – ким? Мындай суроо орундуубу? Ага алгылыктуу жооп табыш мүмкүнбү?

Кимдик белгилүү бир идеяга, идеологияга, метафизикага, мифологияга таянат.

Кимдиктин аныкталышына жараша саясат, маданият, иш-аракет жүрөт.

Философия – бул кимдикти аныкташтын негизи жана ачкычы. Философиянын өзү иш жүзүндө, чындыгында мен киммин жана мен жашап жаткан дүйнө кандай (дүйнөдөгү тигил же бул нерсе, кубулуш, окуя, иш) деген суроолорго жооп издөөдөн улам келип чыгат.

Белгилүү социолог Мануэль Кастеллс социологиядагы «социал роль» түшүнүгүнөн кимдик маселесин айрып карайт. Анын ою боюнча кимдиктин негизинде маданиятка тиешелүү маани-мазмун калыптанат да, жеке адамдын, коомдук актоолордун катышына жараша кимдик көп түрдүү болот, натыйжада инсандын жана коомдун

турмушунда кыйын жагдайлар, карама-каршы аракеттер келип чыгат (Castells M. 2010. P.6).

Кимдик антиномиялары ар дайым боло келген. Доорго жараша кимдик ичинде оош-кыйыш, өзгөрүш, тиреш ар кыл мүнөздө, ар кандай кейипте жүрөт. Азыр эл бай-кедейге бөлүндү. «Кыргыз» – «киргиз» деген жиктөө чыкты. Эски – жаңы. Коммунист – капиталист. Бийлик талаш, шайлоодон улам «түндүк-түштүк» саясаты көрүнө да, көмүскө да жүргүзүлө баштады.

Совет доорунда баары өмүр баянында, автобиографиясында «кедей-дыйкандын үй-бүлөсүнөн» чыккам деп жазышчу. Эгемен Кыргызстанда ошол эле кишилер «баланча бийдин небересимин», «тү-күнчө манаптын тукуму болом» деп жазганга өттү.

Кимдик маселеси ар кандай мерчемде, аймакта иликтениши шарт. Ал эми философияга келсек кимдик уңгулуу маселелердин катарына кирет.

Б. Философия деген эмне?

«Философия деген эмне?» – бу суроонун тамыры терең, тарыхы узун, тагдыры кызык. Анын тегерегиндеги сөз илгертен бери Чубактын кунундай чубалжып келе жатат, качан аяктары да белгисиз. Албетте, бу суроону философияга кызыгын артып, жаңыдан иликтеп жүргөндөр, аны илим-билимдин башка тармактарынан айрымалап билгенге ынтызарлар берет. Бирок, эң кызыгы философтордун өзүлөрү аны буйтап өтө албай, ич ара кан кызыткан талаш-тартыштын орбитасынан шак чыгып кете албай, адистиктин ажырагыс белгиси катары өмүр бою аны менен кол кармашып иштегендигинде. Ага жооп иретинде нечендеген эмгек жазылды, дагы жазылат. Арийне, ушундан улам «байкуштар, эмгиче жооп таба албай, темселеп жүрүшкөн экен» деп ойлош натура. Атайын адабиятка үнүлгөн киши бир эмес, жүз жооп табат. Кеп мында: бу суроого бирин-экин сүйлөмгө баткан жооп таап, анан аны жаттап алып, жадыбалдай жатка айтып жүрө бериш мүмкүн эмес. Философиянын табияты өзү ушундай: «философия деген эмне» деген суроо ар убакта ар кайсы жерде кайрадан коюлуп, баштадан жаңырып туруш керек. Кеп жообун таптым деп кудундап сүйүнүп отуруп калышта эмес, кеп бу суроону чындап, түбүнө жеткире, ийине чыгара коё билиште. Маани-мазмуну такталган жооп да керек, бирок, иштин маңызы – туура сурашта.

Ал эми биз азыр бул суроого кайрылып жатканыбыздын жөнү мындай: биринчиден, «философия» деген сөздүн өзү гректердики, ошондон улам философия гректерге, алардын маданиятын, цивилизациясын жолдогон европалыктарга гана тиешелүү, башка элдерде философия жок деген көзкараш бар. Анда «кыргыз философиясы» туурасында кеп кылганыбыз канчалык орундуу да, канчалык майнаптуу? Бу жерде кеп «философия» деген сөздүн өзү эмес, ошол сөз туюнткан нерсе, ат гана эмес, зат тууралуу болуп жатканын ой борборунда кармашыбыз зарыл. Экинчиден, «философия деген эмне?» деген суроону философиянын маңызы, аны башка ой-түшүнүк, ойломдун жолу-ыгы, билим-илим, интеллектуалдык иш-аракет, социомаданий феномен түрлөрүнөн айрымалап, ажыратып турган өзгөчө касиет-белгилери жөнүндөгү суроо маанисинде карасак, жооп ар кыл. Философтор жана философиянын ышкыбоздору «Философия деген мындай болот» деп, ар түрлүү аныктамаларды сунуштап, анын маңызын, маанисин, кызматын, курамын ар кандай түшүндүрүп келе жатышат. Алардын ичинде бири бирине жакын, үндөшү бар, бири бирине караманча каршы чыккандары да бар. Демек, «кыргыз философиясы» дегенде биз кайсы көзкарашка, кандай түшүнүккө оойбуз, кайсынысына таянабыз – биз үчүн бу да маанилүү жагдай. Ошондуктан, коюлган суроону бу жолу биз болушунча, толук, чыпчыргасын калтырбай карашты максат кылбай, кыргыз философиясынын маани-мазмунун тактоо жана чектөө маселесине байланыштырып гана карайбыз.

Азыркы кыргыз тилине «философия» деген сөз 20-кылымдын башында кирди. Мурун, балким «фалсафа» кейпинде, арабча айтымында колдонулуп келгендир. Бирок, мурунку доорлордо өзүн «философ» атаган, өзүнүн жасаган ишин «философия» эсептеген адам кыргыздарда болгон-болбогону дайынсыз, жазма эстеликтерде белгиленген эмес экен. Ташка чеккен жазмаларында, Орхон-Энисей эстеликтеринде «билге», «билги» (билимдүү, билерман, акылман деген мааниде) адамдар тууралуу айтылат. Оозеки чыгармачылыгында «акылман», «даанышман» дегендей сөздөр илгертен колдонулуп келген. Бирок, «философ», «философия» деген сөздөр болбоптур деп, ушундан улам 20-кылымга чейин кыргыздар философияны билген эмес, философия менен иши жок болгон деп тыянак кылсак болобу? Бул «медицина» деген сөз кыргыздарга кийин келген, ага чейин

кыргыздар ден-соолук менен иши болгон эмес, оору-сыркоону даарылаганды билген эмес дегендей ой-түшүнүк менен барабар эмеспи?

Гректер «философия» атаган нерсе, балким, башка ат менен, балким, башка кейипте, ар бир унгулуу элде, ар бир өз алдынча өнүп-өскөн маданиятта болгон. Атүгүл адам баласы философиясыз чыныгы адамча жашай албайт десек жарашат. Кант бекеринен «метафизика» (философия деген мааниде) адамдын өз табиятынан, жаратылышынан чыккан мүдөөсү, «метафизика» адамдын адамдык касиетине тиешелүү нерсе деп айткан эместир. Ошол «философия» аталган маселелердин аймагы, ой-түшүнүктөрдүн тутуму, ой калчоонун тажрыйбасы ар бир аң-сезим аркалаган инсандын жашоо-турмушунда эртеби-кечпи, азбы-көппү, айтор, тигил же бул кейипте, андай же мындай жолдо кезигет. Анын маңызы, ширеси, токетери макал-лакап түрүндөбү, же уламыш, аңыз, ыр, санат, осуят, аңгеме, баян, каада-салт, өрнөк, сабак, тарых кызындабы, айтор, кайсы бир кейипте, кайсы бир каражаттар аркылуу туюнтулуп, эл арасында сакталып, улуудан кичүүгө өтүп, улам уюп, улам такталып-бекемделип, шартка жараша, доорго жараша иргелип, куралып, байып келген. Ошонун аркасында эл элдигин сактап, адам баласы адам катарына кошулган. Ар элде ушу тарапта өзүнө чейинки тажрыйба топтоп, ушу тарапка ышкысын артып, зээнин буруп, өзүнүн ой-түшүнүктөрүн иреттеп, туташтырып, көргөн-билгенин башкаларга үйрөткөн, сабак-өрнөк кылган «акылмандар», «даанышмандар», «кеменгерлер», «жакшылар», «усталар», «устаттар», «көсөмдөр», «билгилер» ж.б. болгон. Бу тараптагы тажрыйба, өрнөк, ой-санаа, тыянак, кеп-кеңеш белгилүү бир мааниде «философия» аталышка акылуу. «Философия» деп атап койгондон, балким, алардын акылына акыл кошулуп, мааниси артып, баасы өсүп кетпес. Бирок, бул алардын мазмун-маанисин тактаганга, ачыктап түшүнгөнгө, айрым жактарын жаңыча баамдап-баалаганга түрткү болорунда шек жок. Ал эми кийинки кепти утурлай айтсак, анда алар өзүнүн түпкү табият-касиетине ылайык чынында эле философия деп аталышка татыктуу демекчибиз.

Анан. «Философия» грекчеден сөзмө-сөз которгондо «акылмандыкты сүйүү» (урматтоо, сыйлоо, ызаттоо, ага арзуу, умтулуу) дегенди туюнтат. Эмне үчүн? Ошо «философия» эсептелген нерсени башкача атаса, мүнөздөсө болот беле? Философиянын тарыхында, философия рефлексиясында бу суроо курчпу-жокпу коюлуп келе жатат. Байыркы

гректердин өзүлөрү да «эмне үчүн» деп, бу суроонун тегерегинде ой калчашкан. Бир жообу мындай болгон: дүйнөдө баарын көрүп-билип турган Кудай гана, Кудай гана чыныгы, накта «акылман», ал эми адам баласы Кудайга теңеле албайт, анын акыл-эси чектелүү, ал «акылмандыкка» арзышы, умтулушу мүмкүн, «акылмандыкты» урматташы, сүйүшү мүмкүн. Философия («акылмандыкты сүйүү») – бу адам баласынын иши. Кудайга философиянын кереги жок, ал философияга муктаж эмес. Албетте, мындай жооп философиянын кайсы бир жагын ачыктайт, түшүндүрөт, бирок, коюлган маселенин бардык тарабын камтый албайт. Чыныгы философиянын өзү «философияны баштаган» байыркы гректердин өзүндө «философия» деген сөз ушу турум-турпатында колдонула баштаганга чейин эле түптөлүп, өнүп-өсө баштаган. Ал доор кийин «Сократка чейинки философия» аталып, ага айтылуу Фалес, Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Зенон кирет.

Ал эми «Философия деген эмне?» аталган китеп жазып, бу суроого атайын кайрылган 20-кылымдын даңазалуу философтору Ж.Делез, Ф.Гваттари минтип белгилешет: Чыгыштын «акылманын» байыркы гректер Батыштын «досу» менен алмаштырышкан, «акылман» акылга канык, ой-түшүнүгү кенен жана терең, эл-журт алдындагы орду, кызматы бийик адам болсо, «философ» алда канча жөнөкөй, кадимки карапайым пенде, ал болгону акылмандыкты сүйөт, аны ызаттайт, ага умтулат (Делез Ж., Гваттари Ф. 2009. 7-бет). Чынында да ким бирөөнү «акылман» деп эл атайт, ал эми «философ» деген адистик даража философиянын табиятын чындап түшүнбөсө деле, университетте 4-5 жыл ушу тармакта билим алган кишиге ыйгарыла берет.

Философия бу – акылмандыкты сүйүү гана эмес, сүйүүдөгү акылмандык деп чечмелениши да ыктымал. Буга грек грамматикасы да жол берет. Жебе сызык солдон оңго гана эмес, менимче, кайра оңдон сол тарапка да багыт алышы зарыл. Акылмандык – акылмандык. Аны сүйсөң арманда калбайсың. Олжонун баары ошондо. Бирок, дүйнөдө адам сүйгөн нерселер сансыз эмеспи. Ошо «сүйүүлөрдө» да акылмандык кылса, адам утабы, утулабы? Албетте, илгертен акыл менен сезимди (сүйүүнү), мээ менен жүрөктү карама-каршы койгон салт бар экени көпчүлүккө маалым. Ал эми философиянын жөн-жайы тууралуу кеп кылганда «сүйүүдөгү акылмандык» эмнени бериши

мүмкүн, эмнени түшүнүшкө көмөк көрсөтө алат? Эгер «сүйүүнүн» маанисин кеңейтип, адамдын курчаган дүйнөдөгү нерсе, иш, окуяларга мамилеси, аларга болгон сезим-туюму кыязында карасак, эгер мындай мамиле ар дайым акылмандыкка таянса, анда философиянын өз вазийпасын ойдогудай аткарып жатканы ушу эмеспи. Нерсени сүйсөң анын баа-баркын билесиң, ишти сүйсөң майнаптуу болот, адамды сүйсөң кадырына жетесиң, жашоону сүйсөң татыктуу өмүр сүрөсүң. Сүйүүсүз жашоо – супсак, сүйкүмсүз нерсе – азап. Ал эми сүйүү акылга каныкса, акылга таянса, адамдын жашоо-турмушу шайма-шай, кылган-эткени орундуу.

Акылмандык деген эмне? Бу жаатта эмгегибиздин башында азын-оолак кеп кылдык. Эми «философия» деген аталыштын тек-жайынан улам бу суроону дагы такташыбыз абзел. Ушуну менен философиянын атынан затына өтсөк, буларга назар бурсак ылайык:

Философия деген эмне? Айрым аныктамаларга, мүнөздөмөлөргө кайрылсак.

Философия – бу акылмандык, акыл.

Философия – бу ой, ой толгоо, ойлом, ойчулдук.

Философия – татыктуу, жакшы жашаш илими, өнөрү (искусствосу).

Философия – бу өлүмгө даярдык, өз ажалын татыктуу тосуу искусствосу.

Философия – бүтүндөй дүйнөгө карата көзкараш.

Философия – бу болум жөнүндөгү окуу.

Философия – бу адам, адамдын адамдыгы жөнүндөгү окуу.

Философия – бу дүйнө менен адам ортосундагы карым-катыш тууралуу окуу.

Философия – бу түшүнүктүү көрүнгөн нерсенин түшүнүксүз экенин андап-билүү. (Сократ: «Мен эч нерсе билбейм, ушуну таасын билем»).

Философия – бу айгине (очевидное) нерсени андап-түшүнө билиш (Декарт).

Философия – «өз мезгилинин рухий квинтэссенциясы», маңызы (Карл Маркс).

Философия – демейки аң-сезимге салыштырып караганда, башы-аягы болуп, оңко туруп калган нерсе (Гегель).

Философия – «маңыздуу билим» (М.Хайдеггер).

Философия – негизги жана жалпы илим, жалкы илимдердин негизи жана методологиясы.

Философиянын онтология, эпистемология (гносеология), аксиология, антропология, социалдык философия (теориялык социология), этика, эстетика өндүү бөлүктөрү бар. Платон-Аристотель кезинде метафизиканы үчкө жиктешкен: физика, этика, логика деп. Муну Кант да негизинде туура деп эсептеген. Ал эми философиянын мындай жиктелишинин себеп-шартын, маани-маңызын, оң-терс натыйжасын таамай-таасын талдап иликтеген Мартин Хайдеггер экенин белгилей кетели (Хайдеггер М. 2013. 72-75-беттер). Дүйнөлүк философия тарыхына кайрылсак, анда кайсы бир доордо, кайсы бир аймакта философиянын тигил же бул тармагы алдыга озуп, коомдун рухий турмушунда өкүм сүрүп, өзгөчө орун ээлегенин көрөбүз. Ошондой эле философиянын бир бөлүгү өзүн жалпы эле философиянын унгусу, өзөгү эсептеген, өзүн башка бөлүктөрдөн өйдө санаган учурларына күбө болобуз. Мартин Хайдеггер философия – бу маани-маңызы боюнча онтология деп эсептеген. Ал эми неокантианизмдин (Канттын жолун жолдогондордун) өкүлдөрү философия – бу ири алдыда гносеология деп түшүнүшкөн. Кээ бирөөлөр философия – бу биринчи кезекте этика (мораль философиясы), ыйман-абийир жөнүндөгү окуу деп ырасташат.

Философиянын рационализм жана сенсуализм, материализм жана идеализм, трансцендентализм, экзистенциализм, позитивизм, феноменология, герменевтика, структурализм сыяктуу багыттары, агымдары бар. Бул жаатта да «менменсингендер» жок эмес. Тигил же бул «изм» өзүн «чыныгы философия – менмин» деп далилдешке далалат кылган учурлар аз эмес.

Философиянын дагы бир аты – «метафизика». Грекчеден сөзмө-сөз которгондо «физикадан кийинки», «физиканын артындагы» же «физикадан жогорку» дегенди туюнтат. Башында «Метафизика» Аристотелдин эмгеги, китеби болгон. Анын көзү өткөн соң, эки кылымдан кийин чыгармаларын басып чыгарышат. Жалпы дүйнө, табият маселелерине арналган мурасын биринчи китепке топтоп, аны «физика» аташат. Башка эмгектери экинчи китепке киргизилип, ал «Физикадан кийинки», башкача айтканда «Метафизика» аталат. Бара-бара мындай техникалык жагдайдан улам келип чыккан аталыш башкача мазмун күтүп, Аристотелдин философиясы, Аристотелдин

окуусу дегенди туюнтуп, анан философиянын негизи, негизги философия маанисин ала баштайт. Орто кылымдардан баштап, бул салтка айланат. Азыр да англис тилиндеги адабиятта «метафизика» кадимки эле философияны туюнтат, «философия» деген термин менен жарыша, жанаша, үзөңгүлөш колдонулат. Дагы бир жагдай: Мартин Хайдеггер Сократ-Платондон баштап, Ницшеге чейинки философиянын тарыхый жолун «метафизика» атайт. Анын ою боюнча Сократка чейинки байыркы грек ойчулдары: Анаксимандр, Парменид, Гераклит – чыныгы философтор болушкан. Платондон баштап туура жолдон адашып, «болумду (бытиену) унутушуп», «метафизика» жолуна түшүп кетишкен. Ницше – акыркы метафизик. Ал эми чыгармачылыгынын экинчи этабында (муну адистер Хайдеггер-2 деп коюшат) ал философиянын «метафизикадан» кийинки, жаңы доорун тек гана «ой» («мысль») деп атаганга өткөн. Азыркы адабиятта маани-мазмуну бүдөмүк болсо да, «постметафизика» (Юрген Хабермас), «постфилософия» деген түшүнүктөр да кезигет. «Метафизиканын» дагы бир мааниси – диалектиканын каршысы, бир жактуу, натура көзкараш жана ойлом жолу (методу). Диалектика менен метафизиканы карама-каршы коюп, ошого таянып философиялык маселелерди караш, талдаш – бул бир жактуу баа, тайыз тыянак, адаштырма методологиялык талап. Бирок, мындай түшүнүктүн жөн-жайына токтолуп отуруш азыр артыкбаш, негизги темадан алаксытат деп эсептейбиз. Атайын белгилей кетчү жагдай – биз текстте «метафизиканы» «философияга» маанилеш, синоним сөз катары урунабыз.

Эми эки жагдайды баса белгилегенибиз ылайык. Биринчиси: философиянын предмети кайсы деген суроо. Философия эмне ни иликтейт, эмне жөнүндө кеп кылат? «Эмне үчүн бир нерсе бар, тескерисинче, жок эмес?» – байыркы грек философтору адегенде ушу туурасында ой толгошкон, Батыш метафизикасы ушул суроодон башталган. Бир нерсе, тигил же бул нерсе. Ай-жылдыз бар, үй бар, гүл бар, нан бар, сүйүү бар. Эмне үчүн бар? Эмне үчүн ушундайча, ушу кейпинде, ушу турушунда? Жок болсо эмне болот эле? Же биз көргөндөн, биз билгенден башкача болсо эмне болмок? Алгачкы ойчул, акылман ушуну ойлогон, ушуга жооп издеген. Эмне үчүн бизди курчаган дүйнө ушундайча, башкача эмес? Эртеби-кечпи ар бир аң-сезимдүү жан бул суроо менен беттешет. Философия кызыккан, изилдеген негизги нерселер – Ай-аалам (космология), өлбөстүк

(психология), Кудай (теология) деген көзкараш да көпкө үстөмдүк кылып келген. Чыгышта Лао-Цзы (даосизмдин негиздөөчүсү) дүйнөнүн сырын «жол» түшүнүгү аркылуу ачканга аракет кылган: баары – жол, баарынын өз жолу бар. Будда (буддизм) жашоо – бу азап деп тыянак жасаган: азаптын аныгына жетсең, себебин тапсаң, андан кутуласың. Ал эми Кант философия үч суроого жооп издейт деп эсептеген: 1. Мен эмнени биле алам? 2. Мен эмне кылышым керек? 3. Мен эмнеге ишене алам? Анан, чын-чынына келгенде бул үч суроо бир эле суроону түзөт – Адам деген ким? – деп ырастаган.

Философиянын предмети жөнүндөгү маселе абдан татаал жана абдан маанилүү маселе. Бул «философия деген эмне?» деген суроого тете. Биз аны кыргыз философиясы туурасындагы кепке байланыштуу гана учкай сөзгө тартып отурабыз. Кыскасы мындай. Философия адамдын өзү жашап жаткан дүйнө менен карым-катышынын түпкү маселелерин иликтейт. Философия «бүтүндөй дүйнөнү» карайт же философия адамдын маңызы жөнүндөгү окуу деп да айтылат. Мунун тегерегинде да кан кызыткан талаш-тартыштардын изи суубай келе жатат. Бирөөлөр муну «философиянын обу жок мактанганы, ал «бүтүндөй дүйнөнү» иликтесе, башка илимдер эмне эшек такалап жүрөбү» деген кыязда чычаласа, экинчилери адам маселесин философиядан башка да медицина, педагогика, психология, экономика, социология ж.б. билим тармактары да карайт эмеспи деп ийин куушураат. А чынында, көп түшүнүктөрдү таамай-таасын жана орду менен колдонууга барып такалат. Философия бүт дүйнөнү мен гана билем, мен гана изилдей алам дебейт, ал адам баласынын жашоо-турмушуна байланыштырып, курчаган дүйнөнү, биз жашап жаткан дүйнөнү туташтырып, бүтүндөп, бүкүлү нерсе катары карап, анын жөн-жайын, маани-маңызын айкындоого, түшүнүүгө күч үрөйт. Адам баласын да бардык жагынан эмес, аны адам кылып турган эмне, анын адамча жашашы кандай болуш керек, эмне үчүн адамзат ушундай жашап жатат деген сыяктуу суроолор тарабынан карайт. Демек, философиянын толгон-токой аныктамасы (дефиниция) болсо да, алар барып-келип бир жерден чыгат: адам менен дүйнөнүн карым-катышынын түпкү, уңгулуу маселелери. Башкача айтканда, философия – бу адамий маани (человеческий смысл, значение) жөнүндөгү ой-түшүнүк, адам баласынын жашоо-турмушунун маани-маңызын аңдап билиш. Ар нерсенин өзүнө тиешелүү мааниси бар. Философия аны адамга байланышта карап, аныктап, түшүндүрүүгө аракет кылат.

Философия дүйнөнүн, анда бар нерселердин адабий маанисин издейт. Мындай көзкараштын орундуу экенин, жүйөөлүү экенин кыргыз философиясынын тажрыйбасы да күбөлөйт.

Экинчи жагдай – философиянын кызматы, функциялары жөнүндөгү маселе. Окумал журт айттырбай билет, башка илим-билим тармактарынан айрымаланып, философия илгертен эле өзүнүн адам баласына, коомго керектигин, анын гана колунан келе турган иш бар экенин, ал аткарып жаткан кызмат да пайда берерин, кереги тиерин далилдөөгө, ырастоого мажбур болуп келе жатат. Мындай «актануу» – анын тагдырына жазылган, табияты ошондой. Бирөөлөр философияны таптакыр пайдасы жок, ашка жүк-башка жүк, курулай баш ооруткан нерсе эсептесе, экинчи тарап адам болгон соң ал философиясыз жашай албайт, адамдын адамдыгы ири алдыда анын философиясы менен байланыштуу деп эсептейт. Атүгүл «илимдердин илими», «бардык билимдин булагы, атасы, энеси» деп мактап, жерге-сууга тийгизбей көкөлөтүп да жиберешет. Бирок, мунун да жүйөөсү бар. Батыш маданиятынын тарыхына кайрылсак, чынында эле башында «философия» дегеле «илим», «далилденген билим» дегенди туюнтуп, демейки ой-пикирден, күндөлүк ой-кыялдан айрымаланып, белгилүү бир жол-ыкка таянып алынган, белгилүү бир талаптарга жараша ырасталган, далилденген, белгилүү бир кыялда иреттелген билимдердин тутумун өзүнө камтыган. Кийин, жүрө-жүрө жалкы илимдер калыптанып, өзүнө тиешелүү жол таап, философиядан бөлүнүп чыгып, өз алдынча түтүн булатып, ал эми нагыз философиянын өзү улам-улам өзүнүн менчик предметин жана кызматын тактап, чектеп, жиктеп жүрүп отурган. Албетте, бул оңой-олтоң болгон эмес. Бирок, философия адам баласына, коомго, эл-журтка керек үчүн, анын башкалар аткара алгыс өз кызматы бар үчүн, акталса да, караланса да, рух мейкининде өз ордун ээлеп, өзүнө тиешелүү маселелерди шартына жараша, колунан келишинче койгонго, чечкенге далалат жасап келе жатат. Философия кайсы бир маселелерге байланышкан ой-түшүнүк, билим берет (таанымта кызматы деп коёлу), жалпы дүйнөнүн туташ турум-турпатын ачыктап көрүшкө негиз түзөт (дүйнөтааным кызматы), адамдын адамдыгы эмнеде, адам өзүн кантип таанып-билет, муну ойлогонго түрткү берет (антропологиялык-гуманисттик кызматы), адам иш-аракетинин ар кандай тармагында түпкү жол-жоболорун тактоого көмөк

көрсөтөт (методологиялык кызматы), ак-караны, жакшы-жаманды ажыратканга жардам этет (аксиологиялык, таалим-тарбия кызматы), эл-журттун жашоо-турмушунун максат-ниеттерин, багыттарын тактап-түшүнүүгө негиз болот (идеологиялык кызматы). Этикалык, эстетикалык ж.б. Айтор, кызматы көп, кылганы керек. Демек, кыргыз философиясынын кызматы кандай, кереги не, бул маселеге да басым жасашыбыз абзел.

Философиянын орчундуу кызматтарынын бири – жөнөкөйдү татаалдатыш: ойго келбеген маселелерди коюш, көрүнөнүн көмүскө тараптарын айкындаш, жөнөкөй көрүнгөн нерсенин артында татаал касиет-сапат, байланыштар бар экенин айгинелеш; ошол эле учурда татаалды жөнөкөйлөтүш: татаал көрүнгөн нерсенин тек-жайын ачыктап, башка нерселер менен байланыш, карым-катышын тактап, болумдагы ордун анытап, кызматын даана белгилеп, маани-маңызын түшүндүрүш. Философия мындай бири бирине кайчылаш кейиптенген, иш жүзүндө бири бирин толуктаган кызмат аркасында адамды көндүм турмуштун чеңгээлинен суурулуп чыгып, дүйнөнүн жаңы жаатын баамдоого, адатка айланган нерсенин өзгөчө касиеттерин табышка, чаржайыт нерсени иреттеп түшүнүшкө, чиеленген маселенин учугун кармашка үйрөтөт. Философиялык акыл-эс тапкан нерсесин, жеткен нерсесин белгилүү бир кыялда – түзбү же кайманабы, ток этеринби же ийне-жибине чейинби, айтор, өз доорунун талап-шартына ылайык туюнтуп, башкаларга көргөзүшкө, түшүндүрүшкө аракет кылат. Философиялык ой толгоо ар дайым «азыр жана ушу жерде» дегендей, өз мезгилине жана ордуна жараша жүзөгө ашат. Ошондуктан кийинки кезде дегеле ой – бул «окуя» (белгилүү бир окуя) деген көз караш теориялык статус алып, жөпжөнөкөй эле түшүнүк («окуя») онтологиялык, эпистемологиялык, антропологиялык маани-мазмун күтө баштады. Мунун кыргыз философиясын аныктап-айкындаш маселесине да катышы бар.

Дагы бир орчундуу жагдай: философия – бул философтун мээнет-аракети; философия туурасында кеп кылыш – бул баланча-түкүнчө философтун чыгармачылыгынын тегерегинде кеп кылыш. Э.Гуссерль философия – философчулукка дит койгон кишинин керт башынын иши дейт. Аны өз акылына айлантып, өзү тапкан билимди бүт баарына жарактуу деп эсептеген соң, ага өзү жоопкер болушу абзел деп эсептейт. Кеп төркүнү Декарттын «Ой толгоолорунан»

чыккандыктан, кеп ойломду эң башынан – баарын четке сүрүп таштап, карандай cogito – «мен ойлономдон» башташ зарылдыгы туурасында жүрүп жаткандыктан, Гуссерль бул атактуу чыгарма автордун жеке иши эмес, анан да эмгек жазыштын тек гана кооз формасы эмес, философия жолуна жаңыдан түшкөн ар бир адамдын прообразы (түпкейпи) экенин баса белгилейт (Гуссерль Э. 2000. 329-бет). Дүйнөлүк философиянын тарыхы чынында эле аттуу-баштуу философтордун тагдыр-таржымалынан, кайсынысы чын, кайсынысы жаңылыш, кайсынысы бизге жарайт, кайсынысы эскирген, бул жагын мындай коюлу, алардын айткан-дегендеринен турат. Демек, «автор», «авторлук» маселеси философияда чоң мааниге ээ. Ал эми кыргыз философиясында «авторлор аз», көбүнчө «элдик» ой-түшүнүк, көз караш жөнүндө сөз болот. Бул жагдайга да олуттуу назар буруш талап этилет. Дегеле адамзат маданиятынын тарыхында «авторлук маселеси» – «автор» деген түшүнүк качан, эмнеден улам келип чыккан, XX кылымда эмне үчүн «автор өлдү» (Мишель Фуко жана башкалар) деп чуу чыгарышты, интернет доорунда «автордун тагдыры» эмне болду, ушу сымал суроолор бир чети кызык, экинчи чети татаал экенин окурмандын эсине сала кеткибиз келет.

Улуу ойчул Рене Декарттын айтымында философия – бу көрүнө немени көрө билүү, баамга алуу өнөрү. Ал эми айтылуу Мераб Мармардашвили бул ойду улантып, көрүнө неме менен мен көрүп тургандын арасында өзүнчө эле континент – аракет-мээнет континенти жатат деп тактайт. Көрсө ошол көрүнөнү көрүш үчүн адам жандили менен мээнет этиши керек экен, ан үчүн белгилүү бир өнөр, усталык, чеберлик зарыл экен. Мына ушундай өнөр кыргыз элинде кантип өнүп, кантип өрчүгөн, кандайча өркүндөп, кандайча кастарланган – биз иликтей турган маселе ушу. Ал эми далай кылым карыткан кыргыз акылмандыгынан бүгүн бизге эмнеси жетти, анын издерин кайдан таап, кантип аныктайбыз, бул өзүнчө кеп.

2-Кайрык. Философиянын тили жана котормо маселеси

Людвиг Витгенштейн: «Айтылчу нерсени так-таамай айтса болот, айтылбас нерсе жөнүндө унчукпай эле коюш керек»– деп, өзүнүн атактуу чыгармасы «Логикалык-философиялык трактатта» ушул жол-жобону тутунганга аракет кылганы маалым.

(Ал эми биздин Токтогул минтип ырдаган: «Айталбаган сөз үчүн, Оозунду бекер ачпагын»). Философия менен тилдин карым-катышы жөнүндөгү маселенин ажатын ачып, маанисин көтөргөн ойчул Витгенштейн десек жаңылбайбыз. Ал өзү айныгыс акыйкатты айттым, философтор илгертен баш оорутуп келе жаткан маселени биротоло чечип таштадым деп эсептеген. Албетте, кайсы бир мааниде генийдин минтип айтышка акысы болсо да, «маселе» бойдон калган ошол маселелер азыркыга чейин талаш-тартышка түшүп, баш оорутуп келе жатканын адистер жамааты жакшы билет. Албетте, бул чыныгы генийдин кечирим менен кабыл алчу сөзү. Деген менен бу жерде биз баса белгилегибиз келген жагдай мындай. Философиянын табияты ушундай – ал тил менен эриш-аркак байланышкан. Философиялык ойдун так-таамай туюнтулушу, окуганга оңой, укканга угумдуу жетиши тил каражаттарын канчалык уста, ишбилги, так-таамай уруна алабыз, ушуга көз каранды. Эне тилдин эзелтен келе жаткан мааниге канык кудурети не бир татаал ой-түшүнүктү, көзкарашты, ойтолгоону болгонун болгондой, төкпөй-чачпай тарыхый-коомдук мейкинде нары-бери ташыганга, доор аралатып коромжу кылбай алып өткөнгө түбүнөн чырмалышкан, башынан кызмат этет.

Демейки тилден айрымаланып, философиянын өз тили калыптанат. Философиянын тили демейки кеп-сөздүн чен-өлчөмү менен караганда, бир чети татаал, түшүнүксүз, баш айлантма көрүнүшү мүмкүн; экинчи чети тантырак, экиленген, омбу-домбу, акылга сыйбаган кейипте кабылданышы ыктымал. Бирок, бул татаал нерсени так-таасын ачыктап айтыш аракетинен, далалатынан улам келип чыккан жагдай. Философия «өмүр – бул өлүм» дейт. Анан кулакка өөн, көкүрөккө чочун мындай кептин маани-мазмунун чечмелеп түшүндүрө баштайт. Чынында да «өмүр», «өлүм» ар адамга тиешелүү, ар адамга жапжакын, ошол эле учурда алар татаал, сырлуу, табышмактуу. Демек, сабыр күтүп, мээнет кылсак, мындай «тантырак» көрүнгөн философиялык сүйлөмдүн артында кандай терең жана кат-кат маани-мазмун турганын баамдап-баалап билишке мүмкүндүк алабыз. Эң башкысы – өзүбүздүн жашоо-турмушту негиздеп, иреттеп, жаңыча караганга үйрөнөбүз. Ошондуктан, биринчиден, философиянын тилин билиш кажет; экинчиден, философиялык ойду туюндуруунун өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүш зарыл. Ошондо, ойдун не бир бийик, не бир ажайып дүйнөсүн ачып, анда ээн-эркин саякат жасашка, мунун натыйжасында демейки

жашоо-турмуштун күнгөй-тескейин, оош-кыйышын, ак-карасын даана ажыратып билишке мүмкүндүк алабыз. Албетте, бу жерде чыныгы философиялык чыгармаларды эске тутуп, кеп кылып жатабыз. Ошол эле учурда философия сымак, сыртынан акылдуусунган, ичинен автордун өзү түшүнбөгөн, башкаларды туурап жазган, кургак сөзгө, чалды-куйду ойго шыкалган «эмгектер» жайнап чыгып жатканын да моюнга алышыбыз эп. Аларды мезгил өзү иргеп, тиешелүү баасын берет деп өзүбүздү соороткондон башка айла жок...

Ал эми котормо жаатына келсек, бир цивилизациядан экинчисине, бир тилден башка тилге көчкөндө философия менен тилдин карым-катышы туурасындагы маселенин мааниси ого бетер артат. Бул маселенин бир капталын терминология жаатындагы ал-акыбал түзөт. Биз философияны кыргызча сүйлөтүү, философия терминдерин кыргызчалатыштан улам келип чыккан айрым суроолордун тегерегинде кеп кылмакчыбыз.

Котормо – адам болумунун түпкү касиеттеринен. Башка тилди мындай коёлу, эне тилде айтылган кеп-сөздү да өзүбүзчө «каторуп» түшүнөбүз. Атүгүл ой калчоонун өзү белгилүү бир мазмунду ар кыл сөздөр менен «каторуп», нары оодарып, бери оодарып караш, талдаш сыякта жүзөгө ашат. Дегеле адам баласы башкача сүйлөгөн, башкача ойлогон адамдар менен алака түзүп, аларды күзгү тутуп, өзүн карап-баамдап адам болот. Котормо – маданияттын өнүп-өсүшүнүн зарыл шарттарынан. Бир жагынан ошонун аркасынан байыйт, кеңейет, экинчи жагынан, алыс-жакын башка маданияттар менен алыш-бериш кылып, өзүн аныктайт, аңдап билет. Котормонун өзү – өзгөчө маданият. Анын өз жолу, каада-салты, ыгы-эби бар. Эми жалпы жоболордон философиянын аймагына кадам таштасак, бул тарапта олуттуу кеп кылчу маселе арбын.

Котормо ишине байланыштырып карасак, жагдай бир нече капталынан көзгө урунат. Биринчиден, философия тексттерин (классикаданбы, азыркыданбы) кыргызчага которуш жаатындагы кырдаал. Экинчиден, зарылдыгына жараша, ылайыгына карап философиялык терминдердин кыргызча түгөйүн табыш. Негизинде, үчүнчүдөн деп коёлу, дегеле философиялык ой-пикирди кыргызча туюнтуш, кыргыз тилинде жеткиликтүү, уккулуктуу сүйлөтүш.

Албетте, сезимтал, баамгөй окурман «философияны кыргызчалатыш» деген сөздөн улам мындай ойго кетиши ыктымал: бу

философия дегениң «кыргызчага» жат, бөлөк-бөтөн немеби, ал кыргыздарга чет жактан ооп келер оокатпы? Эгер ушундай суроо чыкса, мунун да өз жолу, өз жүйөөсү бар. Анткени, «философия» деген сөздүн өзү башка тилден (грекчеден). Анан атактуу философтордун ичинде «философия» европалыктардын энчиси, башка элдерде философия болгон эмес, алар «философияны» европалыктардан үйрөнүшкөн деп эсептегендер да аз эмес. Ал эми иш жүзүндө бу маселенин жөн-жайы кандай? Биз мындай ой-түшүнүктү туура табабыз: «философия» эмес, башка сөз менен аталышы мүмкүн, бирок, маани-мазмуну боюнча философия ар бир элде болот, ар бир цивилизацияда, ар бир улуттук маданиятта өсүп-өнөт. Анткени, адам баласынын курчаган дүйнө менен карым-катышынын түпкү маселелерин ойлобой, анын ак-карасын, өйдө-ылдыйын териштирип-аныктабай эч кандай эл эл боло албайт, эч кандай коом коом болуп жарыбайт, уюшпайт. Мындай ой-түшүнүк, көзкараштар ар кыл сыпатта, ар кандай жолдор менен туюнтулушу, тамырлашы, жайылышы ыктымал, бирде күчөп, бирде солгундашы мүмкүн, ар элде ар башка ат алышы түшүнүктүү. Бирок, аң-сезимдүү, акыл-эстүү адам бу жааттагы суроолорду буйтап өтө албайт, турмушта эртеби-кечпи бет келет, ачык-айкынбы же купуя-бүдөмүкпү жооп табат. Адамча жашоонун өзү ушу тегеректеги ой-санааларга байланышкан. Мындай акыл, насаат, осуят, санат, сабак улуудан кичүүгө өтөт, билгенден билбегенге оойт, учкул сөз, узун дастан болуп журтка таркайт. Демек, мурун кандай аталса да, кийин гректердин сөзүнө орун берип, эл аралык тажрыйбага таянса да, ар элде философия болот. Бул көзкараш байыркы гректердин баасын түшүрбөйт, европалыктардын энчисин кемитпейт. Өзүндө болбо со өзгөнүкү жукпайт. Ошол эле учурда философиялык ой эл аралык байланыш аркасында байыйт, кеңейет, курчуйт – бу дагы айныгыс акыйкат. Демек, бул жагынан котормого, терминологияга байланышкан олуттуу маселелер менен бет келебиз.

Эл катарында кыргыздын да өз философиясы боло келген. Ал кыргыздын өз жашоо-турмушунун кыртышында тамырлап, тарыхый-маданий кырдаалга ылайык өзгөрүп-өнүгүп турган. Жазма тарыхыбызда «актай» барактар көп, такталчу нерселер арбын. Ошентсе да козголгон маселеден улам Ала-Тоо илгертен тогуз жолдун тоому, айтылуу «Жибек жолу» тепчип өткөн аймак болгон соң, илгертен кыргыздар кытай, инди, араб ж.б. элдер менен карым-катышта болуп,

алар менен соода-сатык гана кылбастан, ой-пикир алмашып, сырдашып-баарлашып, рух жаатында да бирин бири билип-таанып келген. Кеп удулу мында: бир жагынан өз тилинде төл философиясы болсо, экинчи жагынан башка элдердин ой-түшүнүк, көз караштарынан кабардар болуп, алардын кеп-сөзүн өздөштүрүшкөн. Философиялык, метафизикалык маани-мазмун туюнтууда төл кыртышында уюган, калыптанган сөздөр менен катар чет тилден ооп келген туюнтмалар да колдонууга кирген.

Философиялык эмгектерди которуу маселелерине арналган изилдөөлөр англис тилинде кыйла арбын. Орус тилинде да кийинки убакта бирин-экин макалалар жарык көрдү. Ал эми бу маселенин кыргыз тилине байланышкан жактары азырынча эч кандай иликтөөгө алына элек. Бир чети котормо тажрыйбабыз жарды болсо, бир чети мунун артынан түшкөн киши жок.

Шарттуу түрдө философия терминдерин кыргызчалаш тарыхын бир нече тилкеге жиктеп карасак болот.

1. Баштапкы доор: кыргыз тилиндеги айрым сөздөр белгилүү бир философиялык маани-мазмун туюнтуп, акылмандардын, акындардын, чечендердин оозунда, билимге дит койгон журттун көкүрөгүндө өзгөчө статус күтүп, өзүнчө орун таап, прототермин кыязында колдонула баштаган.

2. «Ислам» доору: кыргыз эл-жерине исламдын таркашы менен философиялык ой-түшүнүктөрдү туюнткан айрым сөздөр, негизинен араб тилинен кыргыз тилине кирип, термин сымак кейипте колдонулган. Натыйжада метафизикалык маани-мазмунга ээ төл сөздөрдүн бир катмары четке сүрүлүп, колдонуудан калып, кыргыз тилинин «архивине» өткөн деп болжосок болчудай.

3. «Орус» доору: марксизм классиктеринин эмгектерин кыргызчага которуу, коммунисттик идеологияны жайылтуу, Кыргызстанда философия илимин өнүктүрүш жолунда философия терминдери белгилүү бир ыраатка келди. Бир бөлүгү түп кейпинде, грек-латын тилинен кирди. Экинчи тобу (азыраак санда) орус тилинен кабыл алынды. Бир кыйласы, үчүнчү тобу, кыргыз сөздөрүнөн жасалды. Бул доордогу өзгөчө окуя – «Кыргыз Совет Энциклопедиясындагы» философия боюнча макалалардын кыргызчаланышы. Натыйжада терминдер иргелип, философияны кыргызча сүйлөөтүүнүн ийги үлгүлөрү жаралды.

4. «Азыркы» доор: философияны кыргызча сүйлөтүү жаатында жигердүү аракеттер, терминдерди болушунча кыргызчалаш ниетинин үстөмдүгү.

Маселенин мааниси – философияны эне тилде эркин сүйлөтүш анын таасирин, күчүн арттырат, өнүп-өсүшүнө түрткү болот.

Табигый философия эне тилде сүйлөйт. Караманча философиясы жок эл болушу мүмкүн эмес. Бирок, бөтөн философиялык ой-түшүнүк, көзкараш, окуу, концепция, теория ооп келиши, жаңы кыртышка көчүшү демейки нерсе.

Котормо ишинин философиядагы маани-маңызын Мартин Хайдеггер көп эмгектеринде атайын баса көрсөтөт. Гераклит жөнүндөгү лекцияларында котормону баалуу бир нерсени бир жээктен башка жээкке ташып өтүү аракетине салыштырып, болгондо да ал жээк таптакыр бейтааныш, анан калса ортодо оргуштаган дайра, сүзүп өтүш опурталдуу деп, түп нусканын маани-мазмунун тек гана башка сөздөр менен туюндуруш эмес, кеп аны башка кыртышка, аймакка жайгаштыруу, орундаштыруу тууралуу экенин белгилеп, философиялык текстти которуш ири алдыда айтылган ойду чечмелеп түшүнүшкө негизделерин, демек, котормо түшүндүрмөнү түшүндүрүш болорун тастыктайт (Хайдеггер М. 2011. 67-бет). Ал эми «Анаксимандрдын айтканы» деген макаласында байыркы грек тилиндеги бир сүйлөмдүн ичеги-кардын чубап, ар кандай жагынан, ар кандай алкакта карап, анын мурунку котормолорунун кемтигин таап, акырында болгондо да сүйлөмдүн маанисин түп тамырынан бери өзгөрткөн жаңы котормосун сунуштайт (Хайдеггер М. 1991. 28- 68-беттер). Философ Хайдеггердин усталыгы, башкаларды суктанткан өнөрү ушунда – не бир татаал ойдун тереңине сүнгүп, ажарын ачканда ар бир сөзгө өзгөчө маани берип, кум арасынан бермет тапкандай, көздөн далдоо жашынып жаткан сырын аныктап, сөздүн тек-жайын сүрүштүрүп отуруп, ойдун келбетин келтирип, чырайын чыгарат. Ошондон улам философиялык идеянын өмүр баяны котормо иши менен ажырагыс байланышта экенин көзгө сайгандай көрсөтөт.

Жакшы котормо кантип жаралат? Демек, котормочу автордун оюн, тексттин мазмунун туура, таамай-таасын түшүнүшү шарт. Ан үчүн туюнтулган мазмунду гана эмес, анын тегин, төркүнүн, туташкан мейкинин, көздөгөн максатын ж.б. толуп жаткан жагдай-кырдаалды ийне-жибине чейин иликтеп чыгат. Бул – бир. Экинчиден, ал ой,

мазмунду башка тилде окугандар адашпай, жаңылбай түшүнгүдөй кылып, ошол тилдин лексикалык, грамматикалык, стилистикалык ж.б. мүмкүнчүлүктөрүнө таянып, өзүнүн терминологиялык камылгасын мыктылап, окурмандын интеллектуалдык тажрыйбасын, маданий-тарыхый курчамын эске алып, түп нусканы жаңы тилде эркин, табигый, так сүйлөшүн камсыз кылат. Ал эми тантык, чанжыраган, түшүнүксүз текст – көбүнчө жаман котормонун натыйжасы, ал жансыз дене, чийки тамак сымал. Сөздөр тааныш, сүйлөмдөр туурадай – бирок канча окусаң да түшүнбөйсүң, тилиң чайналат, оюң олкусолку.

Кезинде орустун улуу режиссеру К.Станиславский репетиция учурунда артисттерге «ооба» (же «макул»?) деген сөздү элүү түрдө, элүү мааниде айтса болот деп насаат кылчу экен. Жак Деррида болсо бир докладында ошо «ооба» дегендин котормого байланышкан «жоруктарын» орчундуу ойдун талдоосуна коёт (Деррида Ж. 2006). Эми муну постмодернист – француздун экиленген оюну катары карап койсо деле болот. Бирок, анын кебинде кашкайган бир чындык бар: ал түп нускада которулбай турган, дегеле которууга мүмкүн болбогон бир нерсе бар; эгер котормочу ошону тапса, анын өзүн которбогону менен ага таянып, текстти туура которо алат. Чынында да ушундай эмеспи. Кыл чокуга жетиш үчүн кыялай басып, ийри-муйру жол жүрүшкө аргасыз болосун.

Эми конкрет бир жагдайга токтолсок. Маселен, болум – философиянын бирден бир дебейли, ошого тете эле маселеси.

Грекче: on, ontos.

Парменид: einai.

Орусча: бытие.

Англисче: being.

Немисче: Sein.

Мартин Хайдеггер: Dasein.

Түркчө: varlik, varolys.

Кыргызча «болмуш» деп келебиз. Деген менен термин статусу бекемделбей, бирөөгө жакса, бирөөгө жакпай, тиешелүү ордун ээлей албай келе жатат. Буга себеп, биринчиден, ал «уктамыш», «күлүмүш» сыяктуу чыныгы эмес, жалган – жасалма кыймыл-аракетти туюткан этиштердин катарына кошулуп кетет. Ал эми мааниси жагынан «болмуш» чындыкты, нукуралыкты, нактаны туюнтушу керек. Экинчиден,

«болмушту» окурман туура түшүнүшү үчүн такай орусчасын – «бытие» деп кошуп айтышка аргасыз болобуз. Кийинчерээк ушул мааниде «барлык» жана «болуш» деген сөздөр да колдонулуп жүрөт. Бирок, маселен, орусчадан тектеш терминдерди, айталы «инобытие», «событие», «небытие», «сущее», «существование» ж.б., кыргызчалай келгенде котормочу бир кыйла кыйналат, ылайыктуу түгөйүн таппай чайналат. Муну мен өз тажрыйбама негиздеп да айтып жатам. Акыркы кезде мен «болум» деген сөздү терминдештиришке аракет кылып жүрөм. Бирок, бул орун табабы-жокпу, мезгил көргөзөт.

Дагы бир мисал: Мартин Хайдеггердин «Dasein» дегенин орусчага «здесь-бытие», «тут-бытие», «вот-бытие», «присутствие», «существование» деп, ар кандай которуп, адистер бир нускасына токтолуша элек. Англис жана бир катар европа тилдеринде түп нускадагы кейпинде Dasein деп эле колдонулуп жүрөт. Эми кыргызчага муну кантип которсок ылайык келер эле? Биз, азырынча, муну «Бу – болум» деген жасалма сөз айкашы менен туюнтуп жатабыз. Менин окутуучулук тажрыйбам көрсөткөндөй макулдашып алып колдонсок мындай сөздөр бат эле термин милдетин аткарып, ага кулак көнүп, тил жатыгып калат.

Арийне, котормо адабияттын сапаты философиянын өзү кыргыз тилинде кандай сүйлөп, канча тажрыйба күттү, философиянын кыргызча тили канчалык жетилип, канчалык такшалды, ушуга жараша болот. Ошондой эле кыргыз философторунун ичинен кимдер котормо ишин колго алып, классиканы жана атактуу эмгектерди кыргыз окурмандарына жеткириш жаатында алектенип, атайын узанып жатат – бу да маанилүү жагдай. Башкысы – котормо чыгармачыл иш экенин, ага ат үстүнөн мамиле жасаш натура болорун эстен чыгарбаш зарыл (Автономова Н. С. 2008).

Эгер кепти кыскартып, айрым тыянактарды жасасак, буларды белгилешибиз зарыл:

1. Философиялык адабиятта кеңири колдонулган терминдердин кыргызча түгөйүн табышка аракет кылганыбыз абзел. Ошол эле учурда алардын демейки тилдеги маанилеринен терминдик мазмунун так айрымалап, кыргыз окурманына буга тиешелүү түшүндүрмөлөрдү сунуштаганыбыз оң.

2. Айрым терминдерди эл аралык коммуникацияда кандай колдонулса, ошол кейпинде, албетте, кыргыз тилинин эрежелерине ылайыктап, урунганыбыз жөндүү.

3. Эң негизгиси – философия кыргызча сүйлөшү керек. Не бир тааал ой-түшүнүк, көзкараштарды окурман оңой түшүнгүдөй кылып, сөз сөөлөтүн сактап, кеп келбетин келтирип, уккулуктуу да, жеткиликтүү да туюнтса болот. Тамга кууган (буквализм) котормо эмес, маани кууган котормо керек.

4. Которулган нусканы ар кыл тактама (комментарий) менен жабдыганды үйрөнүп, бул иштин маданиятын калыптандырыш абзел. Андан кыргыз окурманы авторго, чыгармага, терминдерге тиешелүү, бирок түп текстте жок, кыйла маанилүү маалыматты алса, котормо максатына жетмек, ого бетер көркүнө чыкмак.

5. Дүйнөлүк философиянын мыкты үлгүлөрүн кыргызчалатуу ишин чаржайыт таштап койбой, атайлап колго алып, адистер ич ара уюшуп, котормо ишинин өйдө-ылдыйын чогуу-чаран талдап, биргелешип аракет кылсак, берекети да жемиштүү болорунда шек жок.

Ошондой эле философиялык тексттерди башка тилге которууда интерлингвисттик жана интралингвисттик шарттар да маанилүү экенин адистер атайын белгилешет (Parvis Emad. 2007. 21-б.)

Эң өкүнүчтүү жагдай, кыргыз тилинде бир топ эле философия тармагына тиешелүү эмгектер жарыяланып калды, бирок алардын көпчүлүгү тантык, «жат», чаржайыт тилде сүйлөп, эгер чындап түшүнөйүн деп далалат жасасаң, андай «көчүрүлгөн» сүйлөмдү оюнда кайра орусчага которуп туруп гана түшүнсө боло турган акыбалда экендигинде.

В. Кыргыз философиясы деген эмне?

Бул эмгек жалпы жонунан ушул суроого жооп иретинде жазылса да, азыр «кыргыз философиясы» деген түшүнүктүн өзүн тактап-чектеп алсак. Ошондуктан, адегенде эки ток этер кеп (тезис) сунуштасам орундуу болор:

1. «Кыргыз философиясы» – бу философия. «Кыргыз философиясы туурасында аңгеме курганыбыз бу дегеле философиянын табият-жөнү, ага тиешелүү негизги маселелерди козгогонубуз.

2. «Кыргыз философиясы» – бу кыргыз элине тиешелүү, кыргыздарга мүнөздүү философиялык жол-жоболордун, ой-түшүнүктөрдүн тутуму. «Дүйнөлүк философия» дегенибиз дооруна жараша, аймагына жараша ар кандай түрдө, ар кыл кейипте жашап келген

философиялык тутумдардан турат. Алардын арасында «кыргыз философиясынын» кыргыз элинин тарыхына, тагдырына чырмалыша жаралган өзүнүн жүзү, маани-маңызы, өзгөчөлүктөрү бар.

Философиялык ой-санаа, метафизикалык ойлом ички маани-маңызы боюнча улуттук жана жергилик өзгөчөлүктөрдөн жогору, өйдө турган, трансэтностук кубулуш эсептелет. Анда «этнофилософия» тууралуу кандайча кеп кыла алабыз? Акын Новалис «философия бул бардык жерден, жердин бардык бурчунан турак, түнөк табуу аракетин» деп түшүнгөн. Мунун түпкү маани-мазмуну кандай экенин Ницше менен Хайдеггер философиянын өз тилинде ажарын ача айтып беришкен. Демек, философия нагызында улуттан ашып турса, ал адам баласына бардык жерде, бардык учурда өз үйүндөгүдөй сезишке, болушка мүмкүндүк берсе, ал дегеле адамзат акыл-эсинин жалпы мыйзам-касиеттери менен байланышкан рух тажрыйбасы болсо, нукура философия барып-келип «чыныгы адам болуш» деген эмне деген суроого жооп издештин бүтпөс, түгөнбөс жолу болсо, анда «байыркы кытай философиясы», «байыркы инди философиясы», «байыркы грек философиясы» деген тилге жатык, дилге жакын түшүнүктөрдү мындай коёлу, азыркы илим тилинен орун-очок алып калган «италия гуманизми», «англия эмпириزم», «америка прагматизми», «орус космизми», «француз структурализми» деген терминдерди кандайча түшүнгөнүбүз орундуу? Бул түшүнүктөр атындагы, аталышындагы улуттук кайсы бир өзгөчөлүктөрдү маани-мазмунуна кошо камтыйбы же улуттук кыртышка таптакыр тиешеси жок маселелерди туюнтуп турабы?

Бир кезде (17-кылым) Рене Декарт философия «гана бизди жапайы, түркөй, варварлардан айрымалайт, кайсы эл болбосун философияны канчалык жакшы өнүктүрүп-өстүрсө, өзү ошончолук өркүндөп, цивилизациялуу, билимдүү болот; ошондуктан ар кандай мамлекет чыныгы философторго ээ болушу шарт, мындан өткөн олжо жок» (Декарт Р. 1989. 302-бет) деген экен. Арийне, улуу ойчулдун айтканын ар тараптан карап, тактаса же талашса болор. Биз кеп кылып жаткан маселенин алкагында бу сөздөн улам мындай суроо койсок эп: ошол мамлекет өз философиясына, өз философторуна ээ болушу зарылбы, же ага башка мамлекеттин, башка элдин философиясы деле жарай береби, ойдогудай кызмат кыла алабы? Баарынан маанилүүсү кеп философиянын тарыхын, мурунку философиялык көзкараш, окуулар менен тааныш болуш, аларды билип коюш жөнүндө эмес,

мамлекеттин азыркы өсүп-өркүндөшүнө, элдин азыркы жашоо-турмушуна кандайдыр бир кыялда кызмат өтөй турган, үзүрү тие турган философия туурасында кеп болуп жатканы.

Кыргыз философиясын изилдөөнүн методологиясы үч тилкени басып өттү: 1) азыр «кыргыз философиясы» толук кандуу терминологиялык статус алган сөз айкашына айланды. Мурун көбүнчө «кыргыздардын дүйнө таанымы», «кыргыздардын философиялык ой-түшүнүктөрү» сыяктуу терминдер колдонулуп, ал эми «кыргыз философиясы» дегендин өзү барбы – жокпу, ушундай термин орундуубу, анын артында кандай маани – мазмун турат дегендей суроолор жүйөөлүү көрүнсө, азыр адистер арасында кыргыз философиясы жөнүндө сөз кылыш ишенимдүү жана конкреттүү мүнөз күтө баштады; 2) кыргыз философиясын ээрчиге, «белимчи» жолдо иликтөө эскирип, өзүнүн жарамсыздыгын, калпыстыгын, утурумдугун айгинеледи. Негизинен орус тилиндеги тарыхый-философиялык жана ага тектеш эмгектердеги калып, схема, идея, категорияларды «туурап», аларды ойдун башка кыртышына олдоксон көчүрүп, анан аларга «окшотуп» жазылган «чыгарма сымактар» бир топ эле жарыяланды. Айталы, «Традиционное мировоззрение тюрков...» дегендей россиялык адистердин эмгегин алып, андагы негизги тема, категорияларга «Манас» эпосунан окшогон, үндөшкөн саптарды таап, анан тиги эмгектин концепциясын өзгөртүп-өзгөртпөй эле «кыргыз философиясына» айлантып салмай адат анча деле өөн болгон эмес. Сыртынан окшошуп турганы менен, чындай келгенде, мындай «белимчи» жол кыргыз философиясынын өзүнчөлүгүн жана өзгөчөлүгүн туура түшүнүшкө жетмек түгүл, ага көлөкөсүн гана тийгизген. Албетте, мындай изилдөөлөрдүн да өз жүгү, өз орду бар. Жок дегенде, эмпирикалык айрым материалдарды иргеп, иреттештиргенге пайдасы тиерин моюнга алганыбыз эп. Кеп кыргыз философиясын айкындоонун чийки, чала абалда калып кеткендигинде; 3) кыргыз философиясын «тарыхый» ченемде кароо: макал – лакап, фольклор, «Манас» баштаган эпостордон кирип, Асан Кайгы сымал уламыш болгон ойчулдарды тартып, Жусуп Баласагындын, Кашкарлык Махмуддун чыгармаларына өтүп, андан акындардын ырларына жеткире, кээде совет доорун кошуп, философиялык ой-идеялардын мезгил тепчиген жолун сүрөттөш. Бул – сөзсүз керек иш. Мындай иш аткаргандардын мээнети алкоого, мактоого татыйт. Белгилей турган жагдай бу – мындай «тарыхый сереп»

кайталана баштап, белгилүү бир мааниде дымып калгандай, жакшы жылбай, буйдалып тургандай.

Бул жагдайларды атайлап санактаганыбыз – кыргыз философиясын изилдөөнүн жаңы этабынын зарылдыгын, жаңы тилкеси ачыла баштаганын айткыбыз келгени. Муну биз «кыргыз философиясын концепттеп маселеси» катары коюп жатабыз. Тактай келсек, маселенин маани-маңызы мында. Тавтологиюга көз жумуп айтканда, кыргыз философиясы – бул философия. Демек, анда философия аттууга тиешелүү, дегеле философияны рух, билим мейкининде башка тармактардан айрымалап, ажыратып турган уңгулуу касиеттер болуш абзел. Ушул мааниде «кыргыз философиясы» башка философиялык окуу, көзкараштар менен бир. Антсек, бу аталыштын курамындагы «кыргыз» деген сөз, эпитет эмнени билгизет, кандай кызматы бар деген суроо туулат. Анын өз жүгү, мааниси мында: философия дегендин өзү ар тарабынан карасак сан кырлуу, көп түрлүү нерсе. Демек, азырынча туюк айтканда, ушул контекстте «кыргыз» деген сөз философиянын кыргыз жашоо-турмушунун, тарых-маданиятынын, каада-салтынын, ой-кыялынын, дил-тилинин кыртышында кандай өнүп-өскөнүн, кандай отурукташканын, кандай кызмат аркалаганын аныктап-ачыктаган түшүнүктү туюндурат.

Мындай аныктамаларды сунуштасак болот: Кыргыз философиясы – бул сабырдын философиясы. Кыргыз «Сабырдын түбү – сары алтын» деп эсептейт.

Кыргыз философиясы – бул ынтымак, тынчтыктын философиясы. «Ырыс алды – ынтымак» кыргыз муну кадам сайын оозанат.

Кыргыз философиясы – эркин, эркиндиктин философиясы. Буга «Манас» эпосу күбө. Буга «Бетеге кетет, бел калат. Бектер кетет, эл калат» дегендей мыйзамдар күбө.

Албетте, бул тизмени дагы чойсок жарашат. Кеп алардын маани-мазмунун ачыктап-айкындап, философиялык күч-кубатын тастыкташта.

«Философия» түшүнүгүнүн аныктамасы (дефиниция) арбын экени окурман журтка жакшы маалым. Чындай келгенде айрым гана жагдайларды эсепке албаганда ар кандай көрүнгөн, атүгүл караманча карама-каршы өңдөнгөн аныктамалардын түбү бир жерден чыгат. Биз өз максатыбызга ылайык эки аныктаманы атайлап бөлүп көрсөтүштү эп эсептейбиз. Биринчиси: философия – бул болум (бытие) жөнүндөгү

окуу (муну айныбай тутунгандардан Мартин Хайдеггердин, Мераб Мамардашвилинин ысымдарын атасак болот). Экинчиси: философия – бул концепт түзүш, кураш, иликтеш (Жиль Делез, Феликс Гваттари).

Философиянын эки түрү бар деп эсептелет: «теориялык философия» жана «табигый философия».

«Теориялык философия» – атайылап иликтенген, маани-мазмуну категория, түшүнүктөр аркасында трактат, китеп, макала түрүндө жазылган система, ой-түшүнүктөрдүн тутамы. Байыркы грек ойчулдарынын бизге жеткен эмгектерин окуп, тээ эки миң жыл мурун акылгөй адамдар эмнени ой элегинен өткөрүп, кантип акыл тегереткендерин, дүйнөнү кандай түшүнгөндөрүн көрүп-билип жатабыз. Бир жери түшүнүксүз, бир жери таң калтырат, бирок, жалпысынан бүгүнкү ой-түшүнүгүбүзгө, талап мүдөөбүзгө жараша алардын айткан-дегенин негизинен түшүнөбүз. Улам берилеген сайын (Декарт-Кант-Ницше-Хайдеггер) айтылуу акылмандардын тили да тааныш, ою да жакын. Идеясын, теориясын ким кандай түшүнүп жатат, бул башка маселе. Бирок, «теориялык философиянын» тегерегинде тексттерди алдыга жайып алып, талаш-тартыш жүргүзсөк – бул жөндүү да, мазмундуу да болот.

Ал эми «табигый философия» (шартына ылайык турмуштук, практикалык, демейки, күндөлүк десек да болот) бул шарттуу түшүнүк. Анын негизинде «ар элдин белгилүү бир философиясы болот, философиялык ой-түшүнүгү, көз караш жок адам болбойт» деген ишеним турат. «Табигый философиянын» маани-мазмуну макал-лакап, ыр-жомок, көркөм чыгарма, санжыра-уламыш, кеп-сөздөрдүн, каада-салт, жорук-жоосун, күндөлүк практика тулкусуна сиңип, демейки аң-сезимдин, ойломдун энчисинде болот. Чындыгында эле жалпы элди алсак да, жалкы инсанга кайрылсак да, мындай жагдай ачык-айкын көрүнөт. Ким болбосун өзүнүн турмуш-оокаты, жашоо маңызы, өзүн курчаган дүйнөнүн жөн-жайы туурасында ойлонбой койбойт. Эртеби-кечпи ак менен караны, жакшы менен жаманды, адал менен арамды ажырата турган, алардын бирин тандай турган кез келет. Турмуш бир күнү «өмүр-өлүм деген эмне?», «сүйүү – жек көрүү деген эмне» деп, баш катырып ойлонууга мажбурлайт. Топтолгон тажрыйба, аныкталган сабак атадан балага, укумдан тукумга өтөт, убакыт өткөн сайын такталып, бышып, жакшырып жүрүп отурат. «Табигый философия» ушинтип уюйт. Ал «философия» деп

аталбашы мүмкүн. Бул термин ошол элге же инсанга жат, өгөй белгисиз болуусу ыктымал. Бирок, маани-мазмуну жагынан ал философиянын аймагына кирет.

Тереңдеп ой калчасак философияны «теориялык», анан «табигый» деп бөлүштүрүп өзү шарттуу, болжолдуу экенине ынанарбыз. «Теориялык философиянын» тамыры «табигый философиянын» кыртышынан азыктанат. Том-том трактаттарда жазылган ой-пикир, идея-теориялардын ток этер жери бир ырда же аңыз кепте ташка тамга басылгандай айтылган болот. Ошол эле кезде теориялык философиянын өз жөнү, кызмат-милдети, баасы бар экени да талашсыз.

Эми жогоруда айытылгандарга таянып, «кыргыз философиясына» кеп тизгинин бурсак, анда мындай тыянактарды жасасак ылайык.

Биринчиден, «кыргыз философиясы» биз сөз кылып жаткан тарыхый ченемде «теориялык философия» эмес. Илим жолунда, теория калыбында жазылып, бизге жеткен эмгек жок.

Экинчи тыянак «кыргыз философиясы», демек, «табигый» философиягы кирет. Бул кемсинткен же сын таккан мүнөздө эмес. Тек гана кеп болуп жаткан философиялык ой-түшүнүктөрдүн, көз-караштардын кандайча туюлганына, кандай түрдө элге жеткенине, маани-мазмунунун өзгөчөлүгүнө байланышкан аныктама.

Ушул мааниде «кыргыз философиясы» – бул акылга тунган макал-лакаптар, «Манас» баштаган чоң-кичине эпостор, бала чактан көкүрөккө жат болгон жомоктор, сырга канык уламыш-аңыздар. «Кыргыз философиясы» – бул Калыгул, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Алыкул Осмонов, Чыңгыз Айтматов.

Арийне, булар ири алдыда оозеки эл чыгармалары, көркөм адабият. Бирок, алардын маани-маңызын иликтеп-талдап, тереңдете казып, кенендете баалап, ой-түшүнүктөрдүн тизмегин, тутумун кураштырып чыгууга акыбыз да бар, материал да жарактуу. Себеби, бул түзүмдөрдө кыргыздардын ой-санаасы, акыл-дээри, сүйүнүч-күйүнүчү, күлкүсү-күйүтү, тарткан азап-тозогу, сезген ырыс-таалайы сүрөттөлгөн, элестүү көргөзүлгөн. Анан бул философия эмей эмне?

Демек, «философия деген эмне» экенин тактап, аныктап келип, «кыргыз философиясы» жөнүндө белгилүү бир коомдо, маданиятта өз орду бар окуя, ой-санаа аймагы катары айтса боло турганына көзүбүз жетет. Эми окурманды буга чындап ишендириш үчүн аны кайдан, кантип таап, айтып жатабыз, тарыхтын чаң басып, өңү өчкөн

барактарынан анын изин кандай жолдор менен, кандай каражаттар аркылуу калыбына келтире алабыз («коцептуальная реконструкция» деп коелу) ушул сыяктуу маселелердин тегерегинде да олуттуу сөз кылыш чоң маниге ээ. Себеби, методологиябыз дайын жана туура болмоюн, концепциябыз, теориялык тыянактарыбыз илимий изилдөөнүн талаптарына, стандарттарына, нормаларына ылайык келет деп айтыш кыйын. Ал эми «кыргыз философиясынын» мазмунун жана тарыхын концепциялык деңгээлде калыбына келтирүүнүн методологиясы жаатында бүгүнкүгө чейин кең-кесири сөз кыла элекпиз. Философиянын, маданияттын, адабияттын тарыхына байланыштуу илимий изилдөөлөрдө ар кыл мамиле, ар кандай ык, метод колдонулуп келе жатканына күбөбүз. Бирок ошонун баары туура, орундуу деп айтыш кыйын.

Кыргыз философиясы тууралуу эки: «тарыхый» жана «логикалык» багытта сөз кылсак болот. Биринчи жолго түшсөк, анда макал-лакаптардан баштап, «Манас» эпосунан өтүп, андан «замана» агымына жетип, балким Чыңгыз Айтматовдун, Кубатбек Жусубалиевдин чыгармалары менен жыйынтыктамакпыз. Башкача айтканда, убактысына карап, хронологиялык ыраатта кыргыздардын философиялык көз карашынын калыптанышын, өрчүп-өнүгүшүн, элге таралышын, ысмы белгилүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын ж.б.у.с. иликтедекпиз. Экинчи жол негизинен кыргыз философиясынын мазмунун түзгөн мүнөздүү проблемаларга, идеаларга, ой-түшүнүктөргө алып барат. Маселен, кыргыздар «өмүр-өлүмдү», «мейкин-мезгилди» кандай түшүнүп келишкен же «бийликтин», «укуктун» табиятын кандай баалашкан.

Эмки милдет кыргыз философиясын анын өз кыртышына таянып, өз тилинде сүйлөтүш. Кыргыз философиясы кыргыз болушунан (жашоо-турмушунан) агылып-сыгылып чыккан. Кыргыз дүйнөсүн аныктап-түшүнүш аракетинин натыйжасы болгон. Кыргыз кантип жашаган: бар-жокту, чын-жалганды, туура-натураны кандайча ажыраткан, курчаган дүйнө менен миң кырлуу карым-катышын кантип ырааттап, сан жеткис нерселерди кантип орду-ордуна койгон ошого жарашкан, ошого ылайык келген философиясы болгон. Кыргыз философиясы кыргыз болумунун, турмушунун, тарых-тагдырынын «окуясы».

Алгач түшүнүктүн маани-мазмунун туура аныкташ керек.

Бир кезде Ницше «Урал-алтай тилдеринде (аларда «субъект» түшүнүгү эң начар өнүккөн) сүйлөгөн-жазган философтор индогерман

жана мусулмандарга караганда «дүйнө тереңине» башкача карашат жана башка жолго түшүшөт» дегени бар (Ницше. 1990. 294- б.).

Ошондуктан, биз бери болгондо эки милдетти кошо аткарышка аракет кылабыз. Бир жагынан, кыргыз философиясы тууралуу сөз кадимки эле философия тууралуу, анын табияты, менчик маселелери, өзүнө тиешелүү түшүнүктөрү, аны мүнөздөгөн касиеттер жөнүндөгү сөз болот. Экинчи жагынан, кыргыздардын философиялык ой жүгүртүүсүндөгү, дүйнө көрүмүндөгү, кыял ниетиндеги, түшүнүк түкшүмөлүндөгү өзгөчөлүктөр, башка элдердин рух тажрыйбасына катар койгондогу айрымалар каралат.

Автор маселеси. Эмне үчүн «элдики»? Кимдики экени эстелбей, сакталбай калган. Бул жакшыбы, жаманбы? Автор маселеси Европада кийин чыккан. Фуко бул тууралуу... Ал эми Деррида... Дегеле постмодернизмде автор текст карым-катышы өзгөчө өңүттө каралат.

Мындай уламыш айтылат. Айтылуу Лао-цзы, даосизмди түптөгөн кытай философу чек арадан өтүп баратканда, анын арабасын бажычы токтотуп, жүгүн текшермек болот. Лао-цзынын жанында жүргөн бала бу адам «белгилүү акылман» экенин тигиге кабарлайт. Бажычынын «акылман» менен кандай иши бар, муну тастыкташты талап кылат. Ошонун натыйжасында атактуу «Дао-Де-цзин» даосизмдин башатбулагы жазылып калган имиш. Бул уламыштан улам Б.Брехт менин кыргызчалап эркин котормомдо минтип жазыптыр:

Ар кимдин ишин карайлы:

Акылман кебин баалайлы.

Азамат экен бажычы.

Аны айтпасак жарайбы.

Ага көнүп акылман,

Айтылуу кеби жазылган. (Брехт Б. 1965).

Философ канчалык акылгөй болбосун, канчалык атактуу болбосун калың элге кантип жетет, коомго кантип таасир этет деп ойлойсуң. Биринчиден, акылмандын айткан-дегенин түшүнүш керек. Анан калса көпчүлүгү татаал, экиленген тилде жазат. Экинчиден, акылмандардын эмгеги элге кең кесири жайылбайт, аларды бир ууч топ гана баалап окуйт. Бирок таасир этет. Ошол түшүнүп, окугандар элдин, улуттун жакшыларына кирет. Алар айтат, жаят. Алардын иш-аракетине, ой-түшүнүгүнө, кылган-эткенине багыт берет. Алардан түз болбосо кыйыр түрдө башкаларга өтөт. Улуу идеялар, орошон ойлор коомдун,

маданияттын денесине акырындан сиңип, кааласаң-каалабасаң да, билсең-билбесең да сага жетет, анткени, алар сен дем алган абада.

Улуттук философия. Этнофилософия. Маселен, Москвада жогорку окуу жайлары үчүн чыккан «Азыркы дүйнөлүк философия» аталган окуу китебин алалы. Биринчи бөлүгү «Азыркы философиядагы негизги багыттар» деп аталат да, феноменология, экзистенциализм, герменевтика ж.б. каралат. Ал эми экинчи бөлүгү «Улуттук философиялар» аталып, азыркы «кытай философиясы», «француз философиясы», «африка философиясы», «япон философиясы» дегендей темалар кеп болот. Мазмунуна келсек, улуттук өзгөчөлүккө көп деле басым коюлбайт (Современная мировая философия. 2011).

«Философия жана улут» деген темага Жак Деррида өзгөчө маани берип, бир нече жолу кайрылган. Парижде, Социал илимдердин жогорку мектебинде семинар уюштурган. «Кайра куруу» доорунда, СССР кыйрап бараткан кезде, улут маселеси болуп көрбөгөндөй күч алып турган кезде Москвага келип (1990-жыл), МГУда «Улуттук касиет жана философиялык улутчулдук» деген темада доклад жасаган. Жондотуп айтканда, негизги мазмуну мындай: албетте, улут маселеси ири алдыда философиялык иликтөөнү талап этет, бул биринчи кезекте философиялык маселе. Ошол эле учурда «улут жана философия» деген теманын башка жагы да өзгөчө мааниге ээ, философиянын өзү улуттук маңызга канган, философиянын тамыры улуттук кыртышта өнөт. Улутчулдук – бул философиянын өзү. «Улутчулдук баш тамга менен жазылган философия катары көрүнөт» (Деррида Ж. 2007. 143-бет). Улуттун кимдиги философия менен эриш-аркак. Деррида философиядагы «улуттук идиома», «улуттук кантамыр» туурасында кеп кылат. Бул атактуу философтун өзүнө сөз берсек, муну окуйбуз: «Улуттун өзүн өзү аныкташы, өзүн өзү төп билиши ар дайым философия түрүндө болот. Ошол эле учурда философия тигил же бул улут аркылуу мыкты абал күткөнү менен тигил же бул кыялда философия аймагынын универсал касиетинен ажырабайт. Мындай философия улуттук түзүм катарында сөзсүз эле философия мекемелеринде иштеген адис философтор тарабынан иштелип чыккан курамдын (система) салабаттуу кейпинде болушу зарыл эмес. Ал өзүн жашоо-турмушка аралаш, ачык туюнтулбаган философия катары көргөзүшү да ыктымал. Бирок, ал дүйнөгө тажрыйбадан аша (неэмпирическое) мамиле кылыштын омоктуу аныктагыч шарты болушу мүмкүн. «Жүзөгө ашкан», айкын туюнтулган, белгилүү

орун ээлеген, бирок, өзүнчө бир улуттун чегине камалбаган универсал дискурстун (кеп-сөздүн) түрү болушу мүмкүн» (136-137-беттер). Деррида классикалык немец философиясынын атактуу өкүлү Фихтени мисал тутуп, ал айтылуу «Немец улутуна кайрылуу» аталган эмгегинде бир эле маалда улутчул, мекенчил, космополит, универсалист катары көрүнгөнүн белгилейт. Биз үчүн дагы бир кызык жагы Деррида бул докладдында философиялык текстти башка тилге которуш маселесин улуттук өзгөчөлүккө байланыштырып, кабыргасынан коёт. Дегинкинсинде, Деррида ар дайым кызыктуу жазат, таң каларлык ойлорду сунуштайт, эл билген нерсенин күтүлбөгөн жактарын тапканга уста. Ушу жерде «улут жана философия» темасы кеп болуп жатканда дагы бир жагдайга назар бургум келет. XX кылымдын башында философия Германияда күчүнө келип, болуп-толуп турган кезди баштан кечирген. Ал эми кылымдын орто ченинде философиянын «кызык маалы» Францияга туш келди. Сартр, Делез, Фуко, Бодрийярд, Деррида, Бадью, Батай, Бланшо – бул ысымдар XX кылымдагы дүйнөлүк философиянын ажарын ачып, көркүн чыгарып турат десек жарашат. Балким, мунун бир жагы улуттук болумга байланышкан болушу да ыктымал. Дерридадан улам чубалган кепти чукул тыянактасак, философиянын улуттук маани-маңызын тиешелүү денгээлде баамдап-баалай билишибиз керек, ошол эле учурда анын универсал, космополит табиятын мезгил-мейкин ченеминде туура түшүнө жүрүшүбүз шарт.

Киришменин аягында атайын баса белгилей турган жагдай – бул үч чакан тема китептин ар кайсы жеринде, албетте, ыгына жараша, мындан да кеңири сөз болот. Балким, ойдун жүйөөсүнө ылайык аларга бир нече жолу имерилип-кайрылып келишке мажбур болобуз. Ошону менен киришмеде айтылган ой-пикир дагы такталат, дагы тереңдейт деген үмүттөбүз.

Кыстарма (методологиялык). Билим-илим артынан түшкөндөр жакшы билет: ар кандай орчун изилдөөнүн негизинде, түбүндө ачыкпы-көмүскөбү, кайсы бир жол-жоболор (принциптер) турат. Изилдөөнүн баш-аягы, багыт-кадамы, чек-кыйыры, чет-ортосу ошолорго жараша болот. Кыргыз философиясын аныктап, концептуал калыптандырыш да тарыхыйлык, тутумдук (системалык), уланмалык, жаңыланмак, жакшырмак, далилдемек сыяктуу жол-жоболорго таянат. Мындан сырткары изилдөөнүн методологиясына байланыштуу мындай жагдайларды баса белгилешибиз зарыл.

Сөз – ой – иш биримдиги.

1. Сөздүн өзгөчө ордун, маанисин туура баалап-түшүнүш. Маселени үстүрт баамдаган окурман үчүн биздин изилдөөнүн жолу-ыгы ашыкча апыртма, кыялга алдырма көрүнүшү, биз бир ооз сөздөн (бир сап макалдан же осуят кептен) бир короо мазмун таап жаткандай, кумурсканы төөдөй сүрөттөп тургандай туюлушу ыктымал. Кыргыз тилиндеги сөз эмес, дегеле сөз аттуунун табияты тууралуу тереңдеп ой толгосок, анда сөздүн артында узак тарых, укмуш тагдыр, чексиз дүйнө жана анын сырын ачып, сынын аныктамак болгон ой-кыял мейкини созулуп, жайылып жатканына ынанмакпыз. Ницше «Кудай өлдү» деген эки сөз менен бүтүндөй европа цивилизациясынын тагдырына таамай баа берип отурат. Бул эки сөзгө сыйган олуялыктын маани-маңызын Хайдеггер айтылуу макаласында, белгилүү лекциясында кулакка куюп, көңүлгө кадап, кең-кесири түшүндүрүп берген. Бул эки сөздөн эргиген ой-кыялдан европалыктардын тарыхый тагдырына арналган канча эмгек жаралды.

2. Ойдун (акыл-эстин, аң-сезимдин) табиятын туура баалап-түшүнүш. Ойдун маани-мазмунун метр же тонна менен өлчөп-ченей албайбыз. Демек, тигил же бул ойго баа берип, маанисин аныктагыбыз келсе, кыйыр-чегин ажыраткыбыз келсе, анда ошого ылайык өз жолун табышыбыз шарт. Албетте, бул тээ илгертен келе жаткан татаал, табышмак маселелерден. Ошентсе да ойлоно билген кишиге дапдайын айрым жагдайлар бар. Айталы, ойдун кайсы бир маани-мазмуну бар, анан ошол маани-мазмунду туюндурган, аны башкалар жана ошол ойдун ээсинин өзү даана баамдап-баалагыдай турум-турпатта айкындаган, ачыкка чыгарган каражат, курал-жарак бар, ири алдыда бул сөз. Том-том трактаттарды жазган Шопенгауэр «мен аларда бир эле нерсени айтайын дегем, дүйнө – бул элес жана эрк (мир как воля и представление) экенин ырастагым келген»– дейт. Илим менен иши жок, ой азабын тартып көрбөгөн киши, албетте, «ошентип эле бир ооз сөз менен айтып койбойбу анан, элдин баарын убара кылбай»– деп тыңсынышы мүмкүн. Бирок, ушул бир сүйлөмгө сыйган философиялык формула канчалаган талаш-тартыш туудуруп, канчалаган суроолорду тууп келе жатканын билишибиз оң. Анткени, биздин дүйнө менен адамдык карым-катышыбызга бул формуланы кандай чечмелеп-түшүнөбүз, мунун түпкүлүгүндө түздөн-түз дегидей тиешеси бар. Демек, кыргыз философиясынын мейкинин жиктеп,

кыйырын чектеп жатканыбызда тырмактай ойдон тоодой маани издегенибиз, эгерде бул ишти куру кыялга азгырылбай, кургак дымакка жеңдирбей, илимий ой жүгүртүүнүн эреже-талаптарын сактап аткарсак, өз мезгилине жана мерчемине жараша иликтесек, орундуу да, эптүү да болор деген үмүттөбүз.

3. Иштин жөн-жайын, кырдаал-жагдайын, маани-маңызын туура баалаш. Кайсы бир жагынан сөз да, ой да – иш. Бирок, ошол эле учурда «чынында» деп айткыбыз келсе, чындыкты тапкыбыз келсе, болгонун болгондой аныктагыбыз келсе «иш жүзүндө» дейбиз. Бул ашмалтайы чыккан «практика» гана эмес. Дүйнө, жашоо-турмуш өз алдынча турганда татаал, сан кырлуу, табышмактуу, чалды-куйду, чаң-тополоң. «Иш жүзүндө» – эмне, кандай? Муну аракет-мээнет этип, жыйнап, иреттеп, баш-аягын, орто-четин орду ордуна коюп, туташтырып карай-баалай билсек, анда ар нерсени «иш жүзүнө» коюп түшүнө алабыз. Эмне иш болгонун, кандай иш болгонун көрөбүз. Философия илгертен ошо «болумдун» изин кууп, артынан түшүп, сырын ачмакка далалат жасап келе жатат. Демек, кыргыз философиясын түшүнүштө биз да «иш жүзүндө» кандай деген суроо коюшубуз абзел. Арийне, дапдаяр жооп жок. Бирок, сөз– ой – иш биримдигине таянсак, илинип-чалынбай, апкаарып-адашпай, туура жолго чыгышыбыз мүмкүн.

«Измдер». Биз атайлап терминдерден качып, ашкере илимийлештирбей, колдон келишинче оюбузду жөнөкөй, кадимки тил менен жеткирсек деген ниеттебиз. Максатыбыз канчалык орундалды муну окурман өзү баалар. Бирок, илимде «измдерсиз» иш кыла албасыбыз да анык. Кыргыз философиясы туурасында кеп кылып жатып, рационализм, эмпиризм, пантеизм, гуманизм, натурализм, антропоморфизм, социоморфизм, нигилизм сыяктуу түшүнүктөрдү таптакыр унутта калтыра албайбыз. Мындан тышкары, өзүбүздүн «измдер» бар: теңиризм, манасизм, жыргализм, заманизм, манкуртизм ж.б. Бирок, «измизм» ышкысынан этиет болуш да ылаазым. Айрым «измдер» кыргыз философиясына жарашпашы, өгөй болушу ыктымал. Маселен, орус философиясында «космизм» болгон, «орус космизми» жөнүндө сөз кылыш орундуу да, негиздүү да экенинде шек жок. Бирок, «кыргыз космизми» деген барбы? Ушинтип айтыш канчалык орундуу, ылайыктуу? Менимче, кыргыз элинин ай-аалам темасындагы ой-санаасын өзүнчө аймак катары белгилегибиз келсе, башка термин табышыбыз мүмкүн. Албетте, терминдештиргенде «космология» туурасында кеп болуп жатат. Бирок, «космизм»

кыргыз философиясында болгон эмес. Канчалык окшоштурбайлы, билген кишиге бул терминдин тамыры, тек-жайы, маани-мазмуну таптакыр башка. Орустарда болгону чын. Бул темага арналган эмгектерин окусаң ынанасың. Айтайын дегенибиз, канчалык «илимий» көрүнгөнү менен, канчалык «тапкыч» болгубуз келсе да, «измдерди» орду менен колдонушубуз зарыл. Артык кылам деп, тыртык кылыштын кереги жок.

Кыргыз философиясынын тарыхый жолу. Арийне, биз карап жаткан кыргыз философиясы мезгил мерчеминде дайын, чектелген орун ээлеген, айталы, классикалык немец философиясы же орус философиясы сыяктуу, көрүнүш эмес. Биз кыргыз тарыхы менен жашташ, бир көрүнүп, бир жашынган, узак мезгилге чоюлган ой-түшүнүк тутуму туурасында кеп куруп отурабыз. Ошентсе да, айрым тарыхый тилкелерди жиктөөгө болот. Тарыхый иликтөөнүн классикалык схемасына салып өлчөсө да болот: байыркы доор, орто кылымдар, жаңы мезгил, жапжаңы (же азыркы) учур. Бу түбү Европа тарыхынан туулган жиктеме. Кыргыз философиясынын тарыхын изилдеген эмгектерде да ушул схема үстөмдүк кыларын окумал журт билет чыгар. Бирок, менимче, кыргыз философиясынын өз жолу бар, универсал, жалпы мыйзамченемдер менен бирге анда тарыхый өзгөчөлүктөр бар экени да шексиз. Демек, тарыхый мерчемден караганда мындай өзгөчөлүктөр эске алынышы абзел. Биздин «байыркы философиянын» башы-этеги башка да, Европаныкы башка. Ал эми Европанын «орто кылымдары» бери болгондо рух аймагында бизге такыр эле чак келбейт. Ошондуктан, кыргыз философиясынын тарыхый ченемин башкача жол-жоболордун негизинде аныкташыбыз эп. Албетте, философиянын байыркы доору өз жүзүнө ээ. Айталы, теңирлик тутуму туурасында айтсак жарашат. «Ислам доору» өзүнчө каралышы керек. «Көчмөн философиясынын» өз жолу бар. «Сынчылардын» философиясы өзгөчө орун ээлейт. Ойчул-акындардын философиясын өзүнчө териштирип, туташтырып карасак ылайык келер. Бул тарыхый тизмек эмес. Кеп маани-мазмунуна карап жиктеш талабы жөнүндө болуп отурат. Арийне, бул багытта атайын изилдөөлөр жана талкуулар зарыл.

3. II жобосу: патриотизм, паритетизм, планетаризм.

Кыргыз философиясын иликтөөдө биз «3 II» атаган жобо да маанилүү деген ойдобуз.

Патриотизм – эл-жерин сүйүш. Мекенчилдик. Ата-журт үчүн кү-йүп-бышып, кызмат кылыш.

Паритетизм – тең укук, адилеттик, калыстык. Башкалар менен эсептешүү.

Планетаризм – жалпы адамзаттын талап-мүдөөсүн, максат-ниетин эске алып, «адам баласынын», «жерликтердин» (бул түшүнүк Чыңгыз Айтматовдун айтылуу романдарында өзгөчө мааниде көркөм чечмеленгенин эстесек) атынан сүйлөш, ойлош, иштеш.

Бул үч жобону бирге, бирдей тутунуш, үчөөнү «эки тизгин, бир чылбыр» катары кармаш улуттук маданиятты туура түшүнүш жана улуттук саясатты ийги жүргүзүштүн шарты деп эсептейбиз. Булардын ичинен бирин артык көрсөк, бирин төргө өткөрүп, экөөнү босогодон тышта калтырсак, бул акыр аягы бир жагына бизди оодарат, тескери бурат, адаштырат. Албетте, айтыш оңой, аткарыш кыйын. Бирок, «3 П» жобосу ар дайым түз, туура, айкын багыт берет деген ишенимдебиз. Атүгүл, бул жобо бизге орустун жеңил арабага чеккен үч тулпарындай (тройка) көрүнөт.

Бир пародиядан улам.

Байдылда Сарногоев:

Кыргыз деп келгем дүйнөгө.

Кыргыз деп өтөм дүйнөдөн.

Салижан Жигитовдун эки пародиясы бар: «Кыргызымдын дарбызы» жана «Дарбыз жок биздин дарбыздай».

Дардайган досум, сен өзүң

Даамы бал сонун немесиң.

Кырыңан чертсем, даңкылдап,

«Кыргыз» деп дабыш бересиң.

Кыргыз деп жерге чөгөсүң,

Кыргыз деп жерден өнөсүң.

Кымбатым, сен да мага окшоп,

Кыргыз деп жүрүп өлөсүң.

Ардактап сүйчү жери көп

Ал мага ыйык көрүнөт.

Карс жарып аны соё албай,

Кабырга сөөгүм сөгүлөт...

Сойгонго аны түтө албай,
Соктугам күздө үч айдай.
Дары суу ичем ошондо,
Дарбыздын суусун иче албай.

3-Кайрык. Акылман. Толубай сынчы

Акылман. Адамзаттын интеллектуалдык маданиятында акылман өзгөчө орун ээлейт. Ар элдин өз акылманы болгон. Бардык эл акылман аттууну кастарлап-аздектеп, урмат-ызаат көргөзүп, сыйга бөлөгөн, анын кебин угушка куштар болгон, осуят-насаатын жазбай аткарышка ынтызар, дилгир болгон. Тарых кыйырынан караганда илим-билим жаатында «булактын көзүн ачкан», «башатты таза туткан» – бул акылман. Чыгышта да, Батышта да акыл-ойдун «өмүр баяны» акылмандын образынан башталат. Эл билбегенди билген, эл көрбөгөндү көргөн – бул акылман. Татаал маселенин тагдырын билген, чаташкан иштин түйүнүн чечкен – бул акылман. Жайдары тил менен айтканда акылман баарын билет, баарын түшүнөт. Көрөгөч. Көсөм. Деген менен, мунун артында «бирок» дегени бар. Анткени, билим менен акыл айрымаланат. Конфуций убагында «Мен баарын билем дей албайм. Мага акыл сурап келишет. Мен иштин жөн-жайын шашпай айтып берчи дейм. Анан баары орду-ордуна келет. Болгону ошо»– деген экен. Гераклит болсо «көптү билгендик – бул акыл эмес»– деп кесе айтыптыр. Айтылуу «Сократ методу» деле ушул: маектешип отурган кишиге даяр акыл, бышык жоопту ме деп бере койбойт; улам суроо берип, улам жообун түзөп отуруп, ошо киши өзү акылга келгидей, издегенин тапкыдай кылат. Ушуга жакын нерсени кыргыздар «Тиши чыккан балага, чайнап берген аш болбойт»– деген. Демек, акылман тек гана билим жыйган кишиден же Айтматов жазгангандай мээсин «куру билимдерге» шыкап алган, бирок жөпжөнөкөй турмуш чындыгын түшүнө албаган Сабитжандай немелерден таптакыр айрымаланат.

Демейде акылман ак сакалы жайкалган кары адам кейпинде элестейт. Көптү көргөн, көптү билген, жашоо-турмуштун күнгөйтескейин текши баамдаган, башынан далайды өткөргөн, ысык-суукка бышкан адам. Кыргыз «Көрө-көрө көсөм болот. Сүйлөй-сүйлөй чечен болот»– деп ишенген. Ошол эле учурда «Асыл – таштан, акыл

– жаштан»– деп, кеп-кеңеште, кыйын иште жаштардын да өз ордун энчилеп, парзын аныктаган. Ысык-Көлдүн «жети акеси» тууралуу кеп азыр узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына дайын болуп калды. «Аке» – акылман, ойчул. Эми эстесек, кыргызда «Чүкөң коночок болсо, сака тут. Үкөң акылдуу болсо, аке тут» деген насаат бар. Демекчи, адам жашынан акылман болушу да толук ыктымал.

Айтор, эл ичинде акылмандын кадыр-баркы башкача болгон. Кыргыз айылына акылман келсе шаани-шөкөт менен тосуп алып, сый-урмат көргөзүп, улуу-кичүү чогулуп, осуят-насаатын уккан. Тың чыкма баласын алыс-жакынына карабай, «эти сеники, сөөгү меники»– деп, шакирттике берген. Качан болбосун «даанышман», «көсөм», «ойчулдун» орду жай турмушта төрдө, жортулда кол башында болгон.

Менимче, кыргызда акылмандын түпкейпи (архетип) – Бакайдын образы. Бакай Манастан баштап анын баласы Семетейдин, небереси Сейтектин жанында жол көрсөткөн көсөм, кеңеш берген кемеңгер, акыл айткан акылман. Анын «Капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан» касиети – бул акылмандын белгиси.

Дуглас Соссио «Акылмандыктын архетиптери» аталган эмгегинде дүйнөлүк философиянын классиктерин мындай архетиптерге ажыратат: софист – Протагор, натуралист – Аристотель, стоик – Эпиктет, схоластик – Аквинский, рационалист – Декарт, скептик – Юм, универсалист – Кант, материалист – Маркс, экзистенциалист – Кьеркегор, прагматист – Джеймс (Soccio D. 2010). Акылмандарды, философтордун окуусун мындай архетип аркылуу мүнөздөш, балким, философия тарыхын оңойлотуп түшүнгөнгө көмөк болор. Биз мындай мамиле канчалык туура, кандай кыялда өзүн актайт, талашып-тактап отурбайлы. Муну мисал тутканыбыз кыргыз акылмандарынын да архетибин аныктасак болот. Айталы, Асан Кайгы (аты эле айтып тургандай) – кейикчээл ойчул, Толубай – сынчыл, Кет Бука – башкаруу философиясынын өкүлү, Жусуп Баласагын – моралист, Калыгул – пессимист дегендей. Бирок, бул жол кыргыз философиясын түшүнүшкө кедерги болушу ыктымал деп ойлойм.

Кыргызда биз билген акылмандар бар, биз билбегени канча өткөн?

Биздин ата-бабада,
Жазгыч жигит көп болгон.
Кастар менен чабышта,

Кыйла китеп жок болгон.
Ошонун бирин айтам ай,
Колубузга топтолгон.
Тарых бетин казыптыр,
Тырышып азып жазыптыр.
Мен, сен үчүн таберик
«Мажму атут Таварих»
Аксыкентийи Сайпидин,
Новруз ата жазыптыр – деп акын-ойчул Нур Молдо
бекер айтпаса керек //Нур Молдо.

Акын – бу акылман

Албетте, кайсы бир мааниде акылман – бул философ. Бирок, кийинки доордогу философтордун жөнү башка. Калың-калың китептер жазылып, тоодой-тоодой томдор токулган менен алар канчалык деңгээлде демейки жашоо-турмушка таасир этип жатат айтыш кыйын. Дегинкисинде, өзүлөрү китеп артынан китеп жазгандары менен Кант да, Хайдеггер да олчойгон трактаттардын көбөйүшүн философиянын кедерине кеткени катары баалашкан. Ошентсе да, ошол эмгектерди окугандар чыгат экен. Латыш каламгери Зиодонистин жазганына караганда ХХ кылымдын башында Франциядан келген бир саякатчы «бу латыштар эмне деген эл? Ар бир дөбөдө мал кайтарган баланын колунда Шопенгауэрдин китеби» деп таң калган экен. Дагы бир латыш жазуучусунун «Хайдеггер жана мышыктар» аталган аңгемесинде сюжет өзөгү мындай: бир аял – кесиби кандай, билими кандай айтылбайт, Хайдеггердин «Болум жана убакытын» саттырып келип окуйт, жыртылайын деп калганда, жаңысын алдырып келип окуйт, такай окуйт, тынбай окуйт. Менин ойлогонум, мен деген философтор тирмейип карап, тигилип окуп түшүнбөй жаткан трактатты карапайым бир аял жаш кезинде Хайдеггердин Ригадагы лекциясын уккан экен, улуу ойчул мышыкты жакшы көргөнбү же мышык улуу ойчулду жакшы көргөнбү, айтор, лекция окуп жаткан философко бир мышык эшиктен кирип келип, кебелбей жанына барып, сүйкөнүп-шыйпанып алып, кайра эч нерсе болбогондой чыгып кеткен экен, тиги аял ошону көргөн экен, ал аял өзү көп мышык багат, Ханна Арендттей болуп, «философиянын көмүскө

падышасын» сүйүп калганбы, айтор, тиги «баш катырма» эмгекти кантип роман окугандай жадабай окуганы, андан эмне тапканы табышмак. Европалык дагы бир жазуучунун аңгемесинде Витгенштейн жөнүндө айтылат. Каарман дүкөнчүдөн «бу китеп дүкөнүңүздө акылга жык кайсы китеп бар?» деп сураса, тиги Витгенштейндин «Логикалык-философиялык трактатын» сунат. Ал китепти сатып алган тиги «окудум, бирок, турмушума пайдасы тийдиби, тийбе-диби билбейм» – деп бүтүм жасайт. Булар аркылуу эмнени айткым келет? Айтайын дегеним: китеп текчелеринде канчалаган акылга карк эмгектер жыйылып турат, аны ким окуп, ким баалап, ким кадырына жетип жатат? Мен деген философтордун мээ чарчатып, карек талытып жазгандары замандаштарына, кийинки муундарга канчалык таасир этип, алардын жашоо-турмушуна канчалык пайда берди, булардын баарын тактап-таразалаш кыйын. Философиянын табияты өзү ошондой. Бирок, жогоркудай сюжеттерге караганда, өз тажрыйбабызды карасак, бу эмгектер бекер жазылбаганын, карапайым адамдар тиги же бул маселеден улам, андай же мындай жагдайдан улам «философиялык эмгек» издеп каларын түшүнөбүз. Ал эми акылман бу эл арасындагы, көп ичиндеги, турмушка жакын, ишке чукул философ. Акылман ар качандан бир качан арабызда. Кыргыз рух маданиятында акылман, сынчы, акын бир катарда турат. Бу үчөөнүн элеси жуурулушуп, биригип, бирин бири толуктап, сулуулап турат. Демейде, падыша (хан, өкүмдар) ушул үчөө же аларды бириктирген бирөө менен чатакташат. Бу дагы акыл менен бийликтин илгертен келе жаткан тиреши, атаандашы, каршылыгы. Маданий-адабий тарыхтын көп тараган баяны, сюжети ушундан азык алат.

Акын – тек гана ырдаган же ыр жазган киши эмес. Ырдын, поэзиянын өзү дүйнөнү, турмушту, ой-санааны таамай-таасын сыпатташ, көргөн-билгенинди башкаларга так жеткидей, таасир эткидей кыялда айтып бериш муктаждыгынан улам келип чыккан. Сөз атасы – ыр, поэзия. Сөздүн кудуретин, кунун акын билет, сөздүн баркын акын баалайт, көркүн акын чыгарат. Ырдын аркасынан адамдар дүйнөнүн «поэтикалык жүзүн», демейде билинбеген, адатта байкалбаган касиет-белгисин ачат. Поэзия – бул тек гана кооз сөз, капилет кеп, уйкашкан сүйлөм эмес. Чыныгы поэзия – бул терең ой, курч акыл, назик сезим, табышмак туюм, учкул кыял. Элдин тарткан азабы, баткан жыргалы, көзү жеткени, көңүлү тапканы ырга айланган. Ыр

– тарыхый тажрыйба, насаат-осуят, акыл-кеңеш. Дегеле адамзат маданиятында кандай болсо, ошондой эле кыргыз элинде да акын менен акылман жанаша турган, жакындап конгон. Ошондуктан кыргыз философиясын кыргыз ырынан издегенибиз чекилик эмес.

Кыргыз акылмандарынын ичинде «сынчылар» өзгөчө сөзгө арзыйт. Биз бу жерде Толубай сынчынын баянына гана кайрылышты оң таптык.

Толубай сынчы. Кыргызда «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген кеп айтылат. Толубай сынчы тууралуу уламыш бар. (Ушундан улам белгилей кетчү бир жагдайга кайрылышты ылайык табам. Адабиятта «кыргыздын легендарлуу ойчулдары» деген түшүнүк колдонулуп жүрөт. Адегенде ким мындай аталышты сунуштаганы бизге белгисиз. Ким тапса да мунун, албетте, жүйөөсү бар. Бирок, мен кесиптештеримди бул түшүнүктү орду менен колдонушка чакыраар элем. Анткени, «легендарлык» дегенде мындай мүнөздөмө чапталган нерсе жалган, чынында болгон эмес, уламышта гана айтылат кыязындагы ойго түртөт. Албетте, андайлар да болот. Ошентсе да, Толубай сынчы, Санчы сынчы, Кет Бука, Асан Кайгы ойдон чыккан образдар деп айтканга ооз барбайт. Алар тарых сүргөн инсан болушкан. Ошон үчүн алардын айткан-дегени, жорук-жоосуну, кылган иши эл ичинде аңыз кепке айланып, толук болбосо да, үзүк кесиги сакталып, осуят-насаат катары баяндалып келген. Жазма тарыхыбыз жарды болгону менен оозеки маданиятыбыз бай экен, уламыш (легенда) кейпінде, аңызга айланып, бизге жетип отурат. Алардын тарыхый инсан экенинен шек кылганыбыз болбос. Ал эми «легендарлуу ойчулдар» деген сөз билбеген кишини адаштырат деп чочуганымды айтып жатам. Менимче, «легендарлуусу» жок эле аты аталган инсандарды кыргыз элинин «ойчулдары, акылмандары» деп билгенибиз ылайыктуу). Толубай сынчы туурасында Алыкул Осмонов айтылуу поэмасын жазып кеткен, ал эми белгилүү жазуучубуз Кубатбек Жусубалиев тамашачалыш көрүнгөн, бирок философиялык маани-мазмунга канык татынакай чакан повесть жаратты.

Биз өз темабыздын айдыңында буларды белгилегибиз келет. Биринчиден, Толубай сынчы тек гана жылкы баласынын сырын билген, сынын тапкан саяпкер, сынчы эмес. Толубай – акылман, кыргыздын философу. Философиянын өзү – сын, кеп болуп жаткан нерсенин сын-сыпатын таамай-таасын аныктай билиш. Атактуу Канттын

философиясы «сынчыл философия» аталарын, Кант философтордун философу экенин адистер жакшы билет. Кант «сынды» бир нерсенин айыбын ачып, кемтигин айтуу, «сын тагуу» маанисинде эмес, чындыкты таамай-таасын көрө билүү, тигил же бул нерсенин сынсыпатын алаканга салгандай ачыктап-аныктап, жаңылыш ойго, жалган түшүнүккө алданбай, болгонун болгондой баамдап-баалаш деп түшүнгөн. Анын атактуу эмгектери «Таза акыл – эске сын», «Практикалык акыл – эске сын», «Ой жүгүртүү жөндөмүнө сын» ушундай таризде жазылган. Канттын жолун улагандардын учугу үзүлбөй, «сынчыл философиянын» деми азыркы философиянын өсүп-өнүгүшүндө кадимкидей көрүнүп турганы да бекеринен эмес. Ушу сыяктуу эле кыргыздар «сынчыны» тар маанисинде эмес, интеллектуалдык кең алкакта «акылман» деп эсептешкен. Кыргыздар жылкы гана сынагыш менен чектелген эмес. «Кийин кандай адам болот» деп балдарын сынагышкан. Башка нерселерди да билермандардын сынына коюшкан. Демек, Толубайды кыргыз философу деп караганыбыз толук жүйөөлүү. Менимче, кыргыз ылакабынын «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» куруму да буга күбө өтөт. Мында «ырчы» менен «сынчы» уйкаштык, кооздук үчүн эле катар коюлуп жаткан жок. Дүйнөлүк интеллектуалдык маданият мейкининде акын менен философ жанаша турган фигуралар. Экөө тең чыныгы болумду издегендер, дүйнөгө эки чокуда турушса да бир багытта баам салгандар, чындыкты сыпаттоонун эки башка шайман-жарактарын колдонушса да, тапкан маани-маңызы бир жерден чыккандар. Тажрыйба тастыктагандай, чыныгы акын философ болот, чыныгы философ сөзгө уста болот. Биз Толубай сынчынын аты акылман, ойчул кыязда Токтогул ырчы менен жанаша аталып жатканы ошондон деп түшүнөбүз. Экинчиден, бул кур сөз, ооз көптүргөн мактаныч эмес. Толубай жөнүндө бизге жеткен маалыматты териштирсек, эл аздектеген образды тигиле талдасак анын маани-маңызын кеңири алкакта караганга акылуу экенибиз айгине болот.

Бул чындык, бир болгон иш алда качан,
Эл түгөл, азая элек Чынгыш хандан.
Алтайдан Алай четин тегиз кымтып,
Ал кезде Азиз падыша хандык кылган.

Алыкул Осмонов поэмасынын башында тарыхый окуя жөнүндө кеп болуп жатканын айрым аныкталган жагдайларга байланыштырып,

ушинтип сыпаттайт. Эл оозунда айтылып келген сюжеттин негизги түзүмүн, ыраатын сактап, поэзиянын тилинде сынчылык өнөр, акылман менен өкүмдардын, акыл менен бийликтин тиреши, көз менен көкүрөктүн айрымасы туурасында кызыктуу баян курат. Бул поэма кыргыз поэзиясынын мыкты үлгүлөрүнүн, жаркын берметтеринин бири.

Ал эми Кубатбек Жусубалиевдин чыгармасына кайрылсак, мен аны философиялык повесть деп атаар элем. Туура, жазуучунун өзгөчө баяндоо, сыпаттоо манерасы, стили бар. Башка чыгармаларындагыдай эле бул повестте да «өөн» учураган, «түшүнүксүз» көрүнгөн жерлер кездешет. Сөз кезеги келгенде белгилей кетчү нерсе Жусубалиевдин шедеврлерин таамай түшүнүп, татыктуу баалагандар аз (биринчи кезекте адабиятчы, сынчыларды айтып жатканым). Улуу жазуучунун прозасын (мен аны «**метапроза**» деп баалайм, учуру келгенде бул маселеге атайлап кайрылам деген ниетим бар) мындай коёлу, «авангардические стишки» аталган чыгармаларын алигүнчө «түшүнө албай», аларды көнүмүш адабий калыптарга камап, поэзиянын чен-өлчөмдөрүнө салып карап, «үтүр, чекити жок, грамматикалык каталар жайнайт, эмнелерди келжиреп жазып таштаган» деп кыйынсынган байкуш адабиятчылар четтен табылат. «Толубай сынчы» повести да Жусубалиевдин шедеврлеринин бири дээр элем. Азыркы кеп анын метафизикалык маани-мазмуну туурасында. Аңгемечи – окуянын күбөсү. Элдин атынан («биз», «эл») сүйлөйт, баян кылат. Мартин Хайдеггердин «Man» атаган немесине окшогон жалпылама, ортоломо, жүзү бүдөмүк, бетин бекиткен образ тартылат. «Эл эмне дейт», «элге кеп болобуз» деп коёт эмеспи кыргыз. Бирок, айтылуу окуяны аңгемелеген «эл өкүлү» болгон иштин жөн-жайын «кийин түшүнсө» да, ишке сын көз менен карайт. «Осмо кетет каш калат, ооматы кетет баш калат – ов, бетеге кетет бел калат, бектер кетет бел калат – ов! Эл экенбиз, журт экенбиз – ов! Ортобуздан бирөө чыкса, жаш ордуна кан аккан көздөрүн колубуз менен аарчыбай тилибиз менен жалап, сооротуп алгандын ордуна ханыбыз менен кошо күлүппүз. Көз көргөндө кубанган, кулак укканга сүйүнгөн эл экенбиз, журт экенбиз – ов! Эпке келбеген, сөзгө келбеген, ортобуздан каяша айткан бирөө чыкса, анын сөзүн сүйлөбөй, хандын сөзүн сүйлөппүз, эл экенбиз, журт экенбиз – ов».

Биринчи. «Көз алдайт. Көзгө ишенич жок». Толубай жөнүндөгү аңыздын уютку мааниси ушунда. Жусубалиевдин текстинде да бул

кашкайта белгиленет. Бул дүйнөлүк философиянын илгерки, өзөктүү темаларынан: көз жана көкүрөк, көз менен көргөн бир да, акыл менен тааныган башка, адам дүйнөнүн көрүнөр жана көрүнгүс жактарын ажырата албаса, нерсенин өзүн анын көлөкөсү менен чаташтырып алышы ыктымал. Платондун айтылуу «үңкүр жөнүндөгү аңызы», философиялык метафорасы ушул маселеге байланышкан. Анда үңкүрдөгүлөр шам жарыгында нерселердин өзүн эмес, алардын көлөкөсүн чын көрүп, анан сыртка, жарыкка чыкканы көргөн көзүнө ишенбей, анан кайтып келип үңкүрдөгүлөргө көргөнүн айтып берсе, алар ишенбей, айтор, көлөкөлөр дүйнөсүндө жашагандар туурасында кеп болот эмеспи. Толубай да көрүнгөндү артында көрүнбөс барын эскертет, ошо көрүнбөстү ойго, эске алганда гана бет алдыбызда турган нерсени ошо нерседей көрө аларыбызды насааттайт. Падыша сынга тартып чубаткан күлүктөрдү карабайт, башын жерге салат (муну Осмонов да, Жусубалиев да баса белгилейт). Анан акырында күлүк аттуу калбай, жүк ташып жүдөгөн, чарчап-чаалыккан, аягын араң шилтеген чобурду алып келишкенде, тулпарды басыгынан таанып, «чыныгы тулпар ушу» деп, сүйүнүп-сүрдүгүп тура калат. Мени шылдыңдап жатат деп ойлогон падыша коюлган шартка такап, сынчынын эки көзүн ойдуруп таштайт. Дүйнө маданиятында бу да тааныш тема: акылман сокур болот же көзүнөн айрылат. Өз атасын өлтүрүп, өз апасына үйлөнгөн Эдип да, чындыкты көзүнөн айрылып, көр болгондон кийин билет (Байыркы гректердин трагедиясы, тагыраак айтканда, Софоклдун белгилүү чыгармасы тууралуу кеп баратат). Жусубалиев көз жана акылдын түбөлүк таймаш темасын дагы эки сюжеттик сызык менен күчөтөт. Бул Сыдык көр бүркүтчүгө байланышкан окуя, балапандарын алдырып, ага өчөшкөн, кек кууган бүркүттөрдүн бири жыпжылаңач Толубайды көтөрө качат; жана Толубайдын аты аталбаган байбичеси, «жүз жылдан бери от жагам, бирөө басып келбейт» деп ачууланат. Жүз жылдап жагылган улуу отту, караңгыны сүргөн жарыкты – Толубайдын насаатын, осуятын эл көрбөйт, жакындап басып барбайт. Жарыктан көлөкөлөр дүйнөсүнө качышат. Ал эми от, жарык барды бардай көргөзгөн, ар нерсени орду-ордуна койгон болум (бытие). Муну Гераклит баштаган грек даанышмандары да, башкалар да айткан.

Экинчиси. Бийлик менен акылдын, өнөрдүн кагышы, падыша менен Толубай. Жусубалиевдин өзү интервьюсунда минтип

ырастайт: «Алыкулдун улуулугу ушунда – оо илгерки нукту таап, ошону калтырып кеткен. Мен Толубай сынчыны ушул Алыкулдан окугам. Бирок окуган бир башка да, түшүнгөн бир башка. Мен Толубайды өзүмдүн азап-тозогумдан кийин түшүндүм. Анда чоң идеялардын баары ичинде да, тышы кадимки эле кооз уламыштай эле болуп калган. Ичи чоң да.

Бул художник менен коомдун ортосундагы түбөлүктүү карама-каршылык турбайбы. Толубай сынчы деп коёт. Мунун маңызы – художник, акылман да, анын карама-каршылыгы илгертен бери эле келаткан коом менен художниктин ортосундагы бүтпөс конфликт. Бул улуу карама-каршылык». Албетте, муну азыркы замандын жазуучусу, билимгөй, окумал интеллектуал айтып отурат. Бирок, айтылган маани Толубайдын аңызында катылып жаткан. Сыртына кептелип калбай, ичине кириш зарыл. Бийлик акылмандын көрөгөч көзүн ойсо, коом (эл) аны арачалагандын, коргогондун ордуна, бийликке кошомат (ооматына оомат кошуп, ооматын коштоп деген сөздөрдүн кыскарган кейпи) кылып, кошулуп күлөт. Андерсендин белгилүү жомогу эске түшөт. Падышанын кийимин мактай беришип, ал жылаңач калса да көрүшпөйт, кийгенин укмуш деп мактай беришет. Кичинекей бала гана чындыкты көрүп, «падыша жылаңач турбайбы» деп кыйкырат. Акылман да, акын да дүйнөнү ошо балача көрүштү, наристе көздү сактай, баалай билгендер. Ал эми бийликке саясат, идеология керек, караламан калк болсо адаштырма ой, жаңылыш пикирлердин «көлөкөсүндө» калат. Акылман алысты көрсө, акын бетке чаап айтып турат. Толубай көзүнө кайыл, «көзү менен иши жок» (Жусубалиев). Анын ойлогону чындык, «чындык менен иши бар», чындыктан баш тарта албайт. Падышанын күлүктөрүнүн бирин көргөзүп, көзүн сактап калса болмок, жанын сактап калса болмок. Бирөөгө калп айтса болот, бирөөнү алдаса болот, бирок, өзүнө өзү кантип калп айтат, ою жеткен нерседен кантип баш тартат?

Үчүнчүсү. Толубайдын байбичеси учкашкан бойдон качып баратып, «үйүбүзгө баратабыз» – дейт. Эл түшүнбөйт. Кайып болуп кеттиби, деңизге түшүп кеттиби, асманга учуп кеттиби, айтор, ошонун алдында «үйүбүзгө баратыбыз» дегени кандай, кайсы «үй»? Бир нерсе бышык – бул кадимки, демейки үй эмес. Анда кайсы? Немес акыны Новалис «философия – бул дүйнөнүн кайсы бурчу болбосун өз үйүн табуу» деген экен. Философия адамга дүйнөнү өз үйүндөй көргөнгө үйрөтөт экен. Эми Толубай байбичеси экөө буга жетпесе керек.

Балким, Жусубалиевдин оозу менен ушуга жакын нерсени айтып жатышы ыктымал. Жазуучунун версиясы боюнча бүркүт көтөрүп кеткен абышкасынын артында калган байбиченин кеп-сөзү дүйнө, үй жөнүндөгү ойду бекемдейт деген ойдомун. Толубай байбичеси менен «бараткан үйдү» эки өңүттө караса болот: метафизикалык-онтологиялык (демейки турмуштагы үй утурумдук, курулуп, бузулуп жок болчу үй, адамдын андан башка чыныгы, түбөлүк үйү болот) жана теологиялык (жалган дүйнөдөн чын дүйнөгө өтүш) жактары.

Төртүнчү. Кемпир дөбөнүн башына улуу от жагат. «Жүз жылдан бери от жагам, бирөө басып келбейт» дейт. «Биз басып келдик» дейбиз... «Жок, силер адамсыңарбы, силер адам эмессинер» деди. Чымчык менен сүйлөштү. Биз менен сүйлөшпөй койду». Бул повесттен. Көрсө, кеп адамдын адамдыгы жөнүндө болуп жаткан экен. Эгер Толубайды билбесек, эгер анын тагдыр-жазмышын талдап-түшүнбөсөк, ал жаккан улуу отту көрбөсөк, анда адамдыгыбыз кайсы? Айбанаттан айрымабыз кайсы? Кемпир сүйлөшкөн чымчык– эжеке бээ саа. Жөн чымчык эмес, сүйлөгөн чымчык, кыргыз түшүнүгүндө «эжеке, бээ саа» деп айтышка жараган чымчык. Демек, Толубайдын тарыхы – бул адамдыктын тарыхы экен.

Бешинчи. Чындык кээде канга боёлот. Ал эми Ницше чыныгы чыгарма сыя менен эмес, кан менен жазылат дегени бар. Жусубалиевдин повести, Толубайдын баяны да ушуга басым коёт. «Эл» түштөн кийин «жаш ордуна кан аккан көздөрүн колубуз менен аарчыбай тилибиз менен жалап, сооротуп алгандын ордуна ханыбыз менен кошо күлүппүз» деп, бармагын тиштеп отурганы ошондон. Өткөндү угуп туруп билбейбиз, болгонду көрүп туруп көрбөйбүз, натыйжада, чындык кайрадан канга жуулат, кайрадан толубайлар чындык үчүн көзүнөн айрылат.

Албетте, Кубатбек Жусубалиевдин чыгармасы кыргыз философиясына тиешелүү трактат эмес, көркөм баян экенин жакшы түшүнөбүз. Деген менен, кыргыз акылманы болгон Толубайдын образын айкындаганга, кыргыз философиясын боюна сиңирген «Толубай сынчы» аңызын тереңдеп баалап-талдаганга тикеден тике тиешеси бар. Жазуучунун тогуз кайталап жазган чакан чыгармасынын саптарына каткан, четин көрүнөр-көрүнмөксөн кылып бекиткен, окурманды эрмек үчүн эмес, ойлонуп окуганга чакырган сыр-маанилери, жандырмагы купуя табышмактары арбын. Биз өз темабызга байланышкан жагын гана сөз кылдык.

Негизги суроо – «Толубай сынчынын» осуят-санаты эмнеде? Биринчиден, нукура чындыкты көрүш үчүн көз гана жетишсиз, курч акыл, кубаттуу ой керек. Экинчиден, ачылган чындыкты бузбай-буй-малабай, төкпөй-чачпай айтыш үчүн эрк керек, жүрөк керек. Чындыкты бетке айткандын өзү эрдик. Үчүнчүдөн, дүйнөнүн дүйнөлүгү, адамдын адамдыгы чындыктан баш тартпай, акыйкаттан жанбай, чындык ушул, ушул жерде турам, ушул жерден жылбайм, эмне кылсанар, ошо кылгыла деп, чындык үчүн жан кыйышка даяр, азап-тозокко кайыл адамдарга таянып турат.

1. Кыргыз онтологикасы

4-Кайрык. Бири кем дүйнө

«Бири кем дүйнө». Бу сөздү укпаган, билбеген кыргыз жок. Адегенде качан, кандайча айтылганы бизге белгисиз, бирок илгертен келе жаткан, ата-бабадан калган сөз: акыл, нуска, осуят. Кулакка тааныш, көкүрөккө жат. Ичи да, сырты да жөнөкөй көрүнөт. Айтылышы да, угулушу да жупуну. Биз ушинтип ойлойбуз, ушундайча кабыл алабыз. Негизи акылгөй кептин баары эле ушундай – өзү кыска, айта салса нуска. «Баары агат, баары өзгөрөт». Байыркы грек акылманы Гераклит айткан деп, мисал кылып, олжо тутуп, философия сабагында да, жай-баракат аңгеме-маекте да жадыбалдай жат айтабыз. «Ойлойм, демек, бармын». Декарттын сөзү. Жаңы доордо бүтүндөй Европанын акыл-ой дүйнөсүнүн өзөгүн түзгөн, жүлүнүнө өткөн, жүрөгүнө жеткен, кыйыр-чегин аныктаган сөз. Азыркы дүйнөлүк философия да бу сөздүн маани-мазмунуна байма-бай кайрылып, не деген чиеленген онтологиялык, эпистемологиялык маселелердин жандырмагын издегендер бул сөздөн кыя өтө алышпайт. Мындай философиялык формула (мыйзам, эреже, жобо) көп эле. Ар бири белгилүү бир ой-түшүнүктөр тутумунда, кайсы бир маселенин чегинде, айрым бир маани-мазмундун курамында айтылып, ошо аймакта өз ордун ээлеп, акыл-ой салтында, интеллектуал чөйрөдө атак алып, айтылуу даража күткөн. Эми кыргыз рух тажрыйбасына кайрылсак, «бири кем дүйнө» жөнүндө эмне десек ылайык? Бу сөз да философиялык (онтологиялык, эпистемикалык, антропологиялык, этикалык) формула дегибиз келет. Калыстык үчүн белгилеп койгонубуз он: «бири кем

дүйнө» философиясын атайлап сөз кылгандардын алды – Бектемир Жумабаев. Бирок, биздин чечмебиз, баабыз башкачараак.

Адегенде бу сөздү жиликтеп алганыбыз оң. «Бир» – санак бирдиги, сан башы; же бириккен, биргелешкен, чогуу, бүтүн. Дүйнөнүн көп бөлүгү (касиети, жагы, түрү, катмары) бар, ошолордун бири тууралуу кеп – «дүйнөнүн бири». «Кем» – толуктун каршысы, жетпегендик, бөксөлүк, кемтик, өксүк, жоголуу. Салыштырма сыпатта бир нерсе башка нерседен кем болушу мүмкүн. «Дүйнө» кыргыз тилинде көп мааниге ээ. Мында адам баласы жашап жаткан, өмүр өтөгөн, бизди курчаган дүйнө бүтүндөй, туташ түрүндө алынган.

«Бири кем дүйнө». Кыргыздын бул кебин ар тараптан талдап көрсөк, анын чыныгы маани-мазмунун бир нече катмарга ажыратсак болот. Бери болгондо үч кырын ажыратып карасак эп.

1. Демейки, күндөлүк турмуштагы мааниси. От жагайын десең ширенкең жок. Ширенке тапсаң, от тамызгы жок. Курсагың ач, алдында тамак, чөнтөгүңдө акчаң жок. Айтор, адам турмушунда баары ойдогудай болбойт, жок эле дегенде бир кемчилик табылат, бир өксүк чыгат. Көбүнчө, бирөөнүн дүйнөдөн өткөнүн укканда кыргыз «бири кем дүйнө деген ушу» деп коёт.

2. Космологиялык мааниси. Дүйнө чексиз, баш-аягы жок. Ар дайым өзгөрүп турат. Эскини жаңы алмаштырат. Кадимки аң-сезим да, илимий көзкараш да жалпы дүйнөнүн өсүп-өнүгүшүн ырастайт. Ал улам жаңыланып, толукталып, татаалдашып жүрүп отурат. Демек, дүйнө азыркы учурунда, ушу турушунда ар дайым кем.

3. Метафизикалык, философиялык мааниси. Бизге азыр ушуну су кызык. Адам баласы дүйнөгө келет, Кудай буйруган өмүрүн өтөп, бу дүйнө менен кош айтышат. Ал жашаган дүйнө чексиз убакыттын бир үзүмү, учу-кыйырсыз мейкиндиктин бир аймагы. Адам баласы ушу дүйнөгө ылайыкташып, аны иликтеп-үйрөнүп, андан өз ордун таап, өзүнүн ким экенин, колуна эмне келерин, алы эмнеге жетерин, өзүнүн жана башкалардын максат-мүдөөсү кандай экенин аңдап-билип, ак-карасын, онун-терсин ажыратып, жакшы жашашка аракет кылат. Кыргыз да өз дүйнөсүн иликтеп-үйрөнүп, таанып-билип, көргөн-билгенин, баамдап-баалаганын талдап, иргеп, чыпкалап, жыйнап отуруп, атасы баласына, улуусу кичүүсүнө осуят-насаат кылып, бул акырындап «бири кем дүйнө» сыяктуу кеп-сөздүн тулкусуна уюп, мындай нуска элдин акыл-ой кенчине айланган. Биздин алдыбызда үч сөздөн

куралган бир эле сүйлөм турганы менен, анын нары жагында деңиздей мелмилдеген ой-түшүнүк курамы тургандыр. Кыял тизгинин агытып көрсөк. Боз үйдүн ичи же айыл четиндеги дөбөчө. Улуу-кичүү чогулуп, нарктуу карысы, барктуу мыктысы, акылга бай билгиси, сөзгө уста чечени ортого отуруп, ошо үч сөздөн турган насаатты чечмелеп, маани-мазмунун ачыктап, жашоо-турмуштан мисалдар келтирип, анын сабак-өрнөгүн белгилеп, аңгеме куруп отурушат. Мындай кеп жазылып, жыйналып отурса, ондогон китеп, олчойгон трактат болмок. Андай болбоптур. Бирок, мындай акыл-ой, санат-нуска башка кейипте: макал-лакапта, ыр-дастанда, аңыз-уламышта, каада-салтта сакталып келди. Элдин жадысында «бири кем дүйнө» дегендей мыйзам-жоболор кыска-нуска кейпинде тунуп калды.

Эми бу кепти онтологиялык формула катары карасак. Бир кем: машина алайын десең, акчаң анча-мынча жетпей жатат, там салайын десең, бири табылса, бири табылбайт. «Бир кем дүйнө» деген кеп ушуну айтып жатабы? Ушуну ушунча саймедиреп кеп кылып жатабызбы? Ушунча майда-барат сөзбү?

Гераклит «Мени укпай эле кой, логосту ук, ошондо баары бир экенин билесиң» деген. Логос – кайдыгерликке, кошкөнүлдүккө жаңсаган «баары бир» эмес. Логос баары болгон бир, баарын бириктирген, туташтырган бир. Демек, кыргыз дүйнөнүн «логосун» айтып жатабы? Мартин Хайдеггердин Гераклит жөнүндөгү лекциясында «бир – баары» бул болумдун формуласы деп ырастайт.

Албетте, бул жерде «бир» экинин алдындагы сан эмес. Бирдин мааниси көп. Пушкин жана «Евгений Онегиндин» автору бир киши. Же, барабарлык: ак ит, кара ит – баары бир ит. Бирге: бир нече күч, адам, айыл бир, бирге. Же, баары бир, баарын бириктирген, кошкон, кучагына алган нерсе. Ар кимдин өз сүйүүсү бар, бирок, сүйүү бир, бирөө. Биз кеп кылган «бир» – баары болгон бир. Болум – бир. Болумдун шарапаты менен дүйнө бир. Чыныгы болумсуз дүйнөнүн бүтүндүгүн, биримдигин, андагы нерселердин байланышын, карым-катышын белгилүү бир ыкта, белгилүү бир нукта, иреттелген, ыраатталган алкакта элестетиш мүмкүн эмес. Баарын бириктирип, ар нерсени орду-ордуна коюп, баш-аягын аралаштырбай кармап турган касиет – бу болум. Демек, болумду (чыныгы болушту, иш жүзүндө атына заты жарашкан болушту) ойлобосок, аны баалап-барктабасак, сактабасак анда «бири кем дүйнө». Чындап болгондо

гана дүйнө бар, бир, ордунда. Ошон үчүн кыргыз «болсо болгондой болсун» деп талап коёт.

Нак дүйнө, биз билген, биз көргөн дүйнө толук эмес. Ар дайым «башка дүйнө» бар. Ошо Башканын жарыгына салып, көз алдыдагы дүйнөнү көрөбүз, түшүнөбүз. Формула: $N+1$. Эгер адам баласы көрүп-билген дүйнөсү менен гана чектелсе, болгон-толгону ушул деп эсептесе, анда маданият өнмөк эмес, цивилизация өсмөк эмес. Адам баласы барга канаат кылбай, жокту издейт, башкага умтулат. Ошо баш тамга менен жазылган Башка туурасындагы ой-түшүнүк, кыял-элес аркылуу көз алдындагы дүйнөнүн өйдө-төмөнүн, оң-тетиригин ажыратып-аныктап билет, ийрисин түзөйт, кемтигин толтурат.

Дүйнөдө Мен үчүн ар дайым орун бар. Ар ким өз ордун ээлеш керек. Ансыз дүйнө кем. Эгер дүйнө Менсиз деле толук болсо, бүтүн болсо, анда Мен ал дүйнөгө өгөймүн, чочунмун, батпайм, ашык башмын. Бирок, бу дүйнөдө Менин өз ордум бар, дүйнө Мага муктаж, ага Мен кам көрүшүм зарыл, Мен гана жасай турган нерселер бар, Мен гана жооп бере турган иштер бар. Дүйнө деген Мен чогулткан, кураштырган, кынаштырган нерсе. Бостон (Айтматовдун «Кыямат» романында) өмүрүнүн өчкөнү, акыр заман келгени ушу экенин ойлоп, мындай тыянак жасайт: «Көрсө, бу дүйнө деген кишинин өзү турбайбы... Бул өмүрдө эмне көрсө, эмнени баштан кечирсе ошонун баары анын өзүнүн ааламы болгон экен, ошонун баары анын ичинде жашап, күрөшүп, бөксөрүп, толуп, бири жоголуп, бири пайда болуп жүрүп отурган экен, мындан ары да ошол аалам... Бостонсуз жашап калмакчы, ал башка аалам, а анын ааламы, анын дүйнөсү кайталангыс, кайра ордуна келгис дүйнөсү ушуну менен бүттү...». Демек, дүйнө менен адамды ажыратпай караш керек. Атүгүл азыркы табият илимдеринде кеңири кулач жая баштаган «антроп жобосу» ушу кыртыштан чыгат.

Эгер дүйнө бири кем эмес болсочу? Топтолук болсо, телегейи тегиз, ар тарабы түгөл болсо, дүйнө кандай болор эле? Бул – кыял. Адам баласы «кой үстүнө торгой жумурткалаган заманды» эңсейт, «алтын доорду» издейт, бейиште жашагысы келет. Бирок, акылга салып, ой калчап көрсө «бири кем дүйнө».

Кемди тапса болобу? Ошо баарын бириктирген, баш-аягын жыйнаган кемди – «бирди» кантип тапса болот? Философтор трансценденция жолу менен дешет. Акыл-эс, ой-кыял аркылуу нак, бет алдыбыздагы нерселердин, дүйнөнүн чегинен аттап, анын артында турган,

негизинде жаткан маани-маңызды көрө алсак, таба алсак, ошондо дүйнөнү толуктап, бүтүндөп, түгөлдөп баамдап-баалашка мүмкүндүк алабыз. Дүйнөнү «толуктоонун» аскетикалык жолу бар. Дүйнөдөн кечсең, байлыктан, бийликтен кечсең, дүйнөнүн толуктугун аңдайсың. Издеген сайын, каалаган сайын дүйнө кем көрүнүп жаткан сыяктанат. Баарынан баш тарттың эле, баары бар экен. Ач көз элең, ток көз болдуң. Мындай жолго түшкөндөр да бар. Бирок, «бири кем дүйнөнүн» өзүн баксак, баамдасак, бааласак, ошол аркылуу өз дүйнөбүздү толуктоого, түгөлдөөгө мүмкүндүк алабыз. Өзүбүздү жыйнап, бириктирип, өзүбүздү табабыз.

Кыргыз жомогу бекеринен «бар экен, жок экен, ач экен, ток экен» деп башталбайт. Мунун өзү сырлуу нуска, терең маани.

Дүйнө маңызында бир болгону менен турушунда бир жерде, бир учурда эмес. Өткөн дүйнө кайрылбайт, келер дүйнө белгисиз. Мында бар, анда жок. Бирөө ичерге суу таппай жүрсө, бирөө кечерге суу таппай жүрөт. Ал эми кээде көктөн издегениң жерден табылат. Дүйнөнүн мындай кемтиги – адам баласынын кемтиги: анын өмүрүнүн кыскалыгы, күч-кубатынын аздыгы, дараметинин чектүүлүгү.

Кемди толтурса, толуктаса болобу? Анда толук, телегейи тегиз дүйнөнү көрө аласың да. «Бир кем дүйнө», балким, дүйнөнүн сен билбеген, сен көрбөгөн жагыдыр? Эпистемикалык кемтик демекчи. Ал эми экзистенциалисттер болсо (маселен, Сартр) аң-сезимдин өзү табиятында кем, турушунда Башкага – болумга муктаж, ошондуктан өзүн ошо Башка менен толтурууга такай умтулат деп эсептешет.

Бир бириктирүү, жыйнап кошуу. Алма жайында жалбырак байлап, көктөп-гүлдөйт, кышында соолуп, өзөк-бутактары гана калат. Өмүрү бир айга гана созулган аң-сезимдүү жандык болсо, жайкы алма менен кышкы алманы бир деп эсептемек эмес. Таптакыр эки башка нерсе катары көрмөк. Алма урук, көчөт, дарак түрүндө болушу мүмкүн. Алма – бу жемиш. Алмадан как, шире жасалат. Ушунун баары алма. Бирок, бул бирлик мезгил, мейкин, заты, турум-турпаты жагынан чачылган, жайылган. Муну акыл-эс бириктирет. Чогултат. Мындан: «Кызыл алма» (Айтматов) – сүйүүнүн символу; «кызарып бышкан алмасың» бойго жеткен кыз, Адам Ата, Обо Эне таткан бейиштин алмасын эстесек болот (муну Кубатбек Жусубалиев романында жайлоого бараткан жолдо алма уурдаган кыз-бала кылып, кызыктуу сюжетке айланткан). Айтор, ушунун баары «алма» деген

дүйнө. Ал эми бу дүйнөнүн бирлигин түзгөн нерсе алма болуму. Ал эми алма – адам үчүн алма.

Жакшынын бир аты бар, кууса жеткис.

Жамандын көп аты бар, жууса кеткис.

Жакшы бир, мааниси бир, баасы бир.

Жаман көп, ар кыл.

Болум бир, нерсе көп.

Бир: бириккен, кыналган, ич ара эриш-аркак, келишкен. Бир эл, бир жер. «Бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаралы» деп калабыз. Сүрөттөй элестетсең, күлкүң гана келет. Маанисин ойлосоң эң сонун, абдан терең. Бир болбосо, чачкын, баш-аламан, бөлөк-салак, ич ара кармаш-тиреш. Крыловдун тамсилиндегидей арабаны бирөө көккө (куу), бирөө төшкө (чаян), бирөө көлгө (жаян) сүйрөйт.

«Бири кем дүйнө деген ушул». Көбүн эсе тааныш бирөө дүйнөдөн кайтканын уксак же маркумга топурак салып жатып ушинтип айтабыз. Кейип, кайгырып, шуу үшкүрүп, аргабыз жоктой, айлабыз түгөнгөндөй, акыбалыбыз куругандай ушинтип айтабыз. Айтабыз да этек кагып, туруп кетебиз. Көр оокаттын, демейки турмуштун башка темасына көчөбүз. Ал эми бу кептин маани-маңызына сүңгүп кирип, тереңдеп ой калчасакчы? «Бири кем дүйнө» ушу айтылышында адам баласынын ким экендигин аныктап турат. «Адам жаны аманат». Муну байыркы гректерден калган «логика» мисал кылып, «человек есть смертное» (существо) кейпиндеги сүйлөм-пикир менен туюнтат. Адам баласы ажалдан качып кутула албайт, өз ажалынанбы, бөөдө ажалданбы, эртеби-кечпи бу жарык менен коштошот. Бирок, өлүм адамды анын өмүр жолунун аягында күтүп турган, азырынча башкалардын гана өмүрүн кыйган нерсе эмес. Философия өз тилинде, билбеген кишиге тантырак көрүнгөн тилде «өмүрдүн өзү – өлүм», өлүмдү көздөп кадамдаш, өлүмгө улам-улам жакындаш» деп ырастайт. Ошон үчүн философия – бу татыктуу өлүмгө камыныш өнөрү (искусствосу) деген кеп айтылып калган. Кыргыз «өлүм – ак» деп коёт. Татыктуу өмүр – бу татыктуу өлүм. Ар адамдын башында бир өлүм бар үчүн, ал өлүм жалаң сеники, сен үчүн башка эч бир киши өлбөй тургандыгы үчүн өмүр мааниге ээ, аны кур өткөрбөй, мааниге толтуруп, татыктуу жашап өтүш абзел. Демек, маркумга топурак салып жатып, «бири кем дүйнө деген ушул» деп шуу үшкүрүп койсок, бул аргасыздан айтылган кеп эмес, бул акыл-ойдун жана эрк-эрдиктин

кеби. Акылыңды жыйнап, эсиңе келип, белиңди бууп, «акыры өлөм да, эмне болсо, ошо болсун» дебей, өз жашоо-турмушунду акыл-ойдун элегине салып, кылган-эткениңди талдап-таразалап жаша деген кеп. Бири кем дүйнө адам баласынын аманат жан экени, бу дүйнөдө убактылуу жашаганы, өлбөс жан болбосу.

Бири кем дүйнө – бул бири кем адам дедик. Адам адам менен адам. Адам башка адамдар менен (ата-эне, бала-чака, курбу-курдаш, дос-тууган жана башка) толук. Адам баарына жетпейт: бири мал багат, бири дан багат, бири эл башкарат, бири билим жыйнайт. Бирин бири колдоп, бирин бири жолдоп, дүйнөнүн кемин толтурушка, чегин кеңейтишке, азын көбөйтүшкө умтулат.

Сол болбосо оң жок, жаман болбосо жакшы жок, пас болбосо бийик жок. Бу дагы «бири кем дүйнө».

Бул жобону кыргыз философиясынын башка түшүнүктөрү менен туташтырып караш керек. «Бүгүн көргөн эртең жок. Ушундай экен дүйнө – бок» деп айтылат «Манаста». Токтогул дүйнөнүн «келер кезин», «кетер кезин» мүнөздөп ырдаган. Жеңижок, Барпыдай акындарыбыздын дүйнө темасына арнаган өлбөс-өчпөс саптары бар. Эми булардын баары кийин кеп болот.

Колдо бар алтындын баркы жок. Баа-барк – онтологиялык категория.

1. ДҮЙНӨ

1.1. Дүйнө түшүнүгү

Адам баласынын дүйнөнү таанып-билгени өзүн таанып-билгени менен ажырагыс. Ал эми өзүн ойлогону, өзүн баамдап-баалаганы ошо өзү жашап жаткан дүйнөнү ойлогону, баамдап-баалаганы. Ал дүйнөнү бүтүн, туташ нерсе катары карап, ага болгон өзүнүн карым-катышын негиздеп, иреттеп түшүнгөнү, өзүнүн жашоо-турмушун башаягы бар, өйдө-ылдыйы, жарык-көлөкөсү, ичи-тышы бар, ырааттуу өзгөрүп-өнүккөн процесс катары элестеткени өз тажрыйбасына жана коомдук таалим-тарбияга таянат. Ар бир эл, ар бир цивилизация белгилүү бир турум-турпаттагы «дүйнө сүрөтүн» (картина мира, модель мира) жаратат жана тутунат.

Дүйнөдөгү ар кайсы элдин философиялык ой-түшүнүгүнүн башатына башбаксак, анда «баштапкы элементтер», стихиялар жөнүндөгү түшүнүккө бет келебиз. Алардын саны бирөөндө үч, экинчисинде төрт, башкасында беш болушу ыктымал. Кыргыздар да дүйнө жер, суу, аба, оттон башталат деп эсептешкен.

Бул эски ой-түшүнүк бүгүн эмнеси менен кызык? 21-кылымдын илимге канык адамы мындай «элдик теориядан» эмне табат да, эмне алат?

1.2. Кыргыз тили «дүйнө» туурасында бизге эмне айтат, эмне кабарлайт; эмнени күбөлөйт?

Дүйнө – баары, ай – аалам, бар-жогун кучагына алган, адам баласы көргөн-билген-туйган нерсенин баарын камтыган чындык, космос.

Дүйнө – чексиз, учу кыйыры жок, түпсүз. Ошол эле учурда дүйнөнүн чеги, учу, түбү бардай. «Дүйнөнүн түбүнө жеткен киши барбы?» – деп айтылат.

Дүйнө – «оомал-төкмөл». Дүйнөнүн жүзү, курамы, мазмуну ооп, көчүп, орун которуп, ашып-төгүлүп, кемип-бөксөрүп турат. Дүйнө өзгөрөт, өнүгөт, өсөт.

Дүйнө үч кабат: үстү-көк, асты-жер, ортосу – адам. Дүйнөнүн мындай үчилтик түзүлүшү «Манас» эпосунда, орхон-энесай жазма эстеликтеринде, Саймалы-Таш сүрөттөрүндө белгиленген.

Дүйнө эки түркүм: жаратман дүйнө, жаралган дүйнө, (латынча: «*natura naturans, natura naturata*»). «Бөдөнөнү кыргызга, жем жараткан – сен дүйнө. Эки эгиздин бирөөнү кем жараткан – сен дүйнө». Демек, дүйнө жараткыч, түзгүч күчкө-касиетке ээ. Ошол эле учурда ал «жаралган дүйнө», аны Кудай, Тенир, Алла Таала жараткан.

Дүйнө – экөө: чын дүйнө, жалган дүйнө. Чыны – түбөлүк, мыкты, телегейи тегиз, сонун; адам баласы ошол дүйнөгө барат, түбөлүк орун алат. Жалганы – убактылуу, ак-карасы, жаман-жакшысы аралаш. Дүйнөнүн мындай элеси (экиге бөлүнүшү) мифий жана диний көз караштан тамыр байлаган.

«А дүйнө» бар, «бу дүйнө» бар. Башкача айтканда, адам баласы жашаган, өмүр кечкен «бу дүйнө»: жанындагы, айланасындагы, өзү аралашып көрүп-билген, бул-ушул-мобу дүйнө, аны кол жаңсап,

сөөмөй сайып көргөзсө, каш серпип жүз бурса болот. «А дүйнө» башка тарапта, алыс, белгисиз, чочун. Ошон үчүн «бу» эмес, «а».

Ошол эле учурда «жалган дүйнө», «бу дүйнө», «жарык дүйнө». Жарыкта көрөбүз, караңгыда көрбөйбүз, ошондуктан, сокур «көр», өлүк (сөөк) жайы «көр»). «Жарык дүйнөгө келди» дейбиз. «Жарык дүйнө менен коштошту» – дейбиз. «А дүйнө», «чын дүйнө» дегенибиз менен «бу дүйнөнү», «жалган дүйнөнү» кыйбайбыз, кымбат көрөбүз. Ымыркайды сүйүнүп, күлүп-жайнап тосуп, маркумду кайгырып, ыйлап-сыктап узатабыз.

Орус тилинде дүйнөнүн («мир») бир аты «жарык» (свет), экөө маанилеш, синоним сөздөр. «Свет» бу дүйнөнү да, а дүйнөнү да камтыйт. Ал эми кыргыз тили башкача чектейт, башкача жиктейт. Мазмундай келгенде а дүйнөнүн өз жарыгы бар, б.а. андагылар айлана-тегеректин көрөт, ар нерсени ажыратат, айырмалайт, демек көөдөй караңгы эмес. Бирок, кыргыз тилинде «жарык» бу дүйнөгө тиешелүү.

Дүйнөнүн «жарык» жагы бар, «караңгы» жагы бар. «Билимдүүгө дүйнө-жарык» – деген сөз айтылат кыргызда. Дүйнөнүн инсан көргөн, билген, түшүнгөн тарабы (бөлүгү, капталы, аймагы) «жарык», белгилүү, дайын, калган тарабы караңгы, белгисиз, чочун.

Дүйнөнүн ирети, ырааты бар. Дүйнөнүн «баш-аягы», «асты-үстү», «оң-солу», «ортосу-чети» бар. Муну гректер космос деген. «Космос» түбү сонун, кооз деген маани туюнткан. Кыргыз деле иреттүү абалды, ырааттуу ишти «сонун» дейт.

Дүйнөнүн төрт жагы, чар тарабы (чыгыш, батыш, түндүк, түштүк), төрт бурчу бар. Бирок, демейде «төрт» саны бул кыялда түз маанисинде эмес дүйнөнүн бардык (ар кайсы) тарабы, жагы, бурчу, аймагы деген өтмө маанисинде колдонулат. (Дегинкиси, кыргыздардын санга үч, жети, тогуз ж.б. байланышкан сырлуу, магиячыл, мистикалык ж.б. ишеним-түшүнүктөрүн талдоо дүйнөкөрүмдүн кызык жактарын ачары шексиз).

Дүйнө – тегерек, төгөрөк, айлана, дөңгөлөк. Бул мүнөздөмө демейки кепте, эски ырларда, «Манас» эпосунда учурайт. Анын мазмунун кыргыздардын байыркы «табигый» дүйнө көрүмүнөн тарта кийинки илим-билимге тамырлаш ой-түшүнүгүнө чейин өзүнө чөгөргөн.

Ушундан улам белгилей кетчү жагдай – белимчи ойлом кээде күлө турган нерсени жаратат. Дүйнө – тегерек, дүйнөнүн төрт бурчу сыяктуу сыпаттамаларды сөзмө-сөз кабыл алуу айрым «геометриялык»

ачылыштарга (эпсиз геометризмге) алып келет. Кыргыздардын байыркы ой-түшүнүгүн айлана, квадрат кейпинде сызып-чийип, так эле ушундай турум-турпатта чечмелеген эмгектер жазылат. Ал эми акыл калчап карасак, кеп эмне жөнүндө баратат? «Жер чарчысын чалалы» (фольклор). «Жаным төрт чарчы болду». Эмне жер квадраты жөнүндө сөз болуп жатабы же жан квадрат кейпин кийип калабы? Жо-ок. Чар тарабы, бардык жагы камтылып жатат. Чар – бул шар (Юдахин К.К. 2012. 848-бет). Төрт тарабың кыбыла» бардык жакка жол ачык.

Дүйнө – бул ай-аалам, табият-жаратылыш, бүт айлана-тегерек. Аны адам баласына, адамзатка байланыштырбай, өзүнчө караса да болот. Ошол эле учурда дүйнөнүн «өздөштүрүлгөн», «адамдашкан» жагы бар. Ушул маанисинде дүйнө – бул «адамдын дүйнөсү». Немис тилинде «Dasein» нак, бар дүйнөнү туюнтат (м: Гегельдин философиясында), экинчи жагынан адамдын жашоо-турмушун, дүйнөдөгү орун-абалын, дүйнө менен карым катышын билгизет (м: Хайдеггердин фундаментал онтологиясында). Кыргыз тили «дүйнөнүн жүзү» бар дейт: бул жер шары, бүтүндөй адамзат, дүйнөнүн адам баласы ачкан, түзгөн, өздөштүргөн тарабы.

Ушул калыпта дүйнө бирде кең да, бирде тар. «Өтүгүң тар болсо, дүйнөнүн кендигинен не пайда» дейт. Адам башына иш түшүп, кыйналып-кысталып турганда «дүйнөм куурулду» (куушурулду, тарыды) дейт. «Эки эргежелге дүйнө тар» деген кеп бар.

Дүйнө – бул адамдын жашоо, турмушу. Ал бирде таттуу да, бирде ачуу. Бир жагынан «кейиштүү, армандуу» дүйнө, экинчи жагынан «кызык, жыргал» дүйнө.

Дүйнө бир туруп кооз, сулуу, бир туруп серт, ирени суук.

Дүйнө бирде жалган, бирде чын. Адам дүйнөсүндө чын менен жалган эриш-аркак. «Манас» эпосу «жармы төгүн, жармы чын. Жарандардын көөнү үчүн» деп башталганы жөн жерден эмес.

Дүйнө толук дагы, кем дагы, бирде толо, бирде бөксө. «Байга бар дүйнө, кедейге кем дүйнө» дейт макал. «Бири кем дүйнө»: турмушта ар дайым бир нерсе кем, жетишсиз, адам ар качан бир нерсеге муктаж. Ал эми адам телегейи тегиз, баары шайма шай учурда «дүйнөсү түгөл» деп мүнөздөлөт (Бу багытта «Бири кем дүйнө» аталган кайрыкта кененирээк кеп болот).

Кыргыз тилинде «дүйнө» менен катар «дүнүйө» деген сөз колдонулат. Теги бир, окшош маанилери бар. Бирок, айрымасы да

ачык. Негизинен «дүнүйө» эки мааниде колдонулат: 1) Адамды курчаган дүйнө, жашоо-турмуш шарты, ырааты; 2) буюм-терим, мал-мүлк, байлык, оокат. Кыргыз тили теги-түбү бир (араб сөзү) болгону менен «дүйнө», «дүнүйө» деп ажыратат, бөлөт. Ошол учурда эле алардын маанилеш, өзөктөш, тектеш жагын да белгилейт. Чынында эле адам үчүн «дүйнө» деген эмне? Бул: асмандагы Ай, Күн, Жылдыз, алмашып келген Жаз, Жай, Күз, Кыш, курчаган тоо-таш, жер-суу, жашаган үйү, иштеген жери, катташкан тууган уругу, жоро-жолдошу, минген аты, сүйгөн жары, бала-чакасы ж.б. Башкача айтканда, дүйнөдө өз орду, өз аты (аталышы) бар нерселер, заттар. Ушундан келип «дүнүйө» чыгат: байлык, оокат, буюм маанисинде.

Манаста экөө бирдей учурайт:

Ат бороюн сыдыртып,
Дүнүйө жүзүн чалчу экен.

Түгөнбөгөн дүйнөм бар,
Көөдөндө далай арман бар.

Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпынын «Дүнүйө» аталган чыгармаларында ушул кош маани бир, эриш-аркак, камыр-жумур. Балким, өзүлөрү ырын ошентип атабагандыр... Бирок, алардын «дүнүйөнү» ошондой сыпаттап, баалап ырдаганы, алардын айтканын угуп, түшүнүп, көңүлүнө сактап, көкүрөккө жаттап, ооздон оозго өткөргөн эл-журттун мамилеси сөз болуп жаткан кош маани кокусунан чыкпаганын, дүйнө менен адамдын карым-катышынын, аласа-бересесинин түпкү негиздерине барып такаларын айгинелейт.

Дүйнө келеринде бир башка, кетеринде бир башка:

Келериңде бир дүнүйө,
Ай менен күндөй жарыксың,
Кетериңде дүнүйө,
Таманы түшкөн чарыксың (Токтогул).

Көңүл бурчу жагдай мындай: демейде адам дүйнөгө келет (төрөлөт), кетет (өлөт) деп айтылат. Ал эми мында дүйнө адамга келип, адамдан кетип жатканы айтылат. Демек, дүйнө менен адамдын ажырагыс биримдиги белгиленет: адам «өздөштүрүп», өзүнө жакындатып, улам жаңы тарабын, өңүтүн ачып, кеңейтип таанып-биле баштаган, тереңдете түшүнүп, кылдат баалай баштаган маалда дүйнө бир

башка да, кош айтышар маалда, адам кайыл болуп, өлүмгө баш ийип, тагдырга моюн сунган кезде дүйнө бир башка.

Дүйнө акылга сыярлык, максатка ылайык түзүлгөн. «Жарык дүйнөдө бир улак жаралса, бир түп шыбак кошо жаралат имиш» (Кашкарлык Махмуддун сөздүгүндө: «Агилда углак тугса, арикда ути унар». Махмуд Кашгари. 2000. 100-бет). Ар нерсенин өз орду, кызматы, өз жолу, акысы бар.

«Телегейи тегиз дүйнө» дегендин артында кыргыздардын дүйнөлүк гармония туурасындагы ой-туюму турат дешке негиз бар. Дүйнөдө баары иреттештирилген, тартипке салынган, ченелген, таразаланган.

Дүйнөдө ошол эле учурда баары тегиз, бирдей эмес: ар нерсенин баасы, наркы, мааниси, мааниси бар.

«Дүйнөдө эмне улук? Нан»

«Дүйнөдө эмне күлүк? Ой»

«Дүйнөдө эмне кымбат?».....ж.б.

Демек, дүйнөнүн баа-барк жагынан өзгөчө ченеми, курамы, түзүмү бар. Андагы нерселердин улук-кичиги, бийик-пасы, нарктуу-бекери, кымбат-арзаны бар.

Дүйнө – бу доор, мезгил, убакыт, заман. Кыргыз ырларында «заман» убакыт ченеми гана эмес, белгилүү бир мезгилде адам башынан кечирип жаткан турмуш, коом жашоосу, адамды курчап турган дүйнө. «Заманың түлкү болсо, түлкү бол. Заманың бөрү болсо, бөрү бол» дейт. «Заманына карай амалы» дейт. «Замана» агымынын (ырчыларынын) тажрыйбасы, ой-түшүнүгү да дүйнөнүн ушул элесин айгинелейт («Замана философиясы» аталган кайрыкты карап койсоңуз болот).

Дүйнө – бул мейкин, орун, жер. Дүйнө – бул жер жүзү (дүйнө жүзү). «Дүйнөнү көргөн – күн, кыдырган – шамал» деп айтылат. Дүйнөнүн кендиги-тарлыгы, толосу-бөксөсү, жыштыгы-боштугу ушундан улам жиктелет, ажыратылат.

Дүйнө «өз», «өзгө» (башка) деп бөлүнөт.

Дүйнө «өз», «жат» (душман, кас) деп бөлүнөт.

Дүйнө – бул белгилүү бир аймак, багыт, табияты окшош, тек-жайы бир нерселердин биримдиги, тутуму. Маселен, «балдардын дүйнөсү», «искусство дүйнөсү», «буддисттердин дүйнөсү», «Батыш дүйнөсү» дейбиз. Мындай чекене, чектелген дүйнөнүн өзүнө тиешелүү

жол-жобосу, тартип-ырааты, заң-закону, белги-жышааны болот, өз тили, өз эрежеси бар. Ансыз мындай өзгөчө дүйнөгө кире албайбыз, кирсек – көрө албайбыз, көрсөк – түшүнө албайбыз, түшүнсөк – кыла албайбыз.

1.3. Кыргыздын космологиясы

1. Маселенин жөн жайы. Адам баласы өзү жашап турган, өзүн курчап турган дүйнөнүн бүтүн турум-турпаты, түр-түзүлүшү, тек-жайы, курамы, өзгөрүп-өнүгүшү, табият-касиети тууралуу ой-түшүнүк күтөт, анын жалпы элесин, сөөлөтүн, сүрөтүн тартат, ушул дүйнөдөгү өзүнүн ордун, ал-акыбалын, дарамет-кудуретин андап-баамдаганга аракет кылат. Бул дүйнө көрүм: адамга дүйнө кандай көрүнөт, кандай элестейт деген кеп. Муну «дүйнө түшүнүш» десек да ылайык. Ал эми дүйнө түшүнүш дүйнө таанымдын жолунда ишке ашат.

Дүйнө көрүм инсанга да, элге да, коомго да тиешелүү: жеке адам гана эмес, жамаат, улут, цивилизация дүйнөнүн касиет-сырын, сын сыпатын, маани-маңызын кайсы бир деңгээлде, кыялда андап-билмейин, баалап-түшүнмөйүн максат көздөп, оюн орундатып жашай албайт, туруктуу өнүгө албайт. Жалпыланган, туташ, бүтүн дүйнө көрүм атайын аныкталбаса да, таамай-таасын айтылбаса да, ачык-айрым белгиленбесе да адамдын кылган-эткенинин, айткан-дегенинин, көргөн-билгенинин негизин, курчамын, алкагын, фонун, контекстин, горизонтун түзөт.

2. Маселенин татаалдыгы. Дүйнө көрүм маселеси бир караганда ачык-даана көрүнгөнү менен талдай келгенде кыйла татаал, көрүнөсүнөн көмүскөдөгүсү көп, такталганынан чаташканы арбын, көп кырлуу экенине көзүбүз жетет. Адегенде кеңшип-келишчү нерсе: кайсы, качанкы кыргыздын дүйнө көрүшү туурасында кеп болот. Арийне, бүгүнкү карыз эмес. Азыр илим-билимдин заманы, дүйнөлүк цивилизациянын алкагында жашап жатабыз, баары жазылып-айтылып турат, айтор, бүгүнкү кыргыз дүйнөнү кандай кабылдап, көрүп билип, түшүнүп жатканы маалым-дайын сымал... Иш жүзүндө бу дагы терең талдоого, ар тараптан баамдап-баалого муктаж нерсе. Кийин, өз убагында ХХI кылымдын башында кыргыз дүйнө көрүшү кандай эле муну башкалар иликтейт. Демек, кеп мурунку кыргыздын дүйнө көрүшү жөнүндө баратат. Бул бир.

Экинчиден, кыргыз – илгерки элдерден, байыркы жазмаларда, тарыхнаамаларда аты аталып, тарыхы айтылган улут. Ошондуктан,

«мурунку кыргыз» кайсы, муну ажыратыш зарыл: уламыш, жомок-мифтердин каарманыбы же Орхон-Энесай жазма эстеликтери кабарлаган журтпу, «Манас» эпосу даңазалаган кыргыздарбы же Толубай сынчынын замандаштарыбы? Ар замандын, ар доордун өзүнө тиешелүү, өзүнө мүнөздүү, аны «мөөрү» басылган, «тамгасы» жазылган дүйнө көрүм, жашоо турмуштун унгусуна, өзөгүнө тиешелүү ой-түшүнүк, сезим-туюм бар. Мындай болгон соң, сөз жүрүп жаткан маселеге келгенде «кыргыз дүйнө көрүмү» деп дүңүнөн мүнөздөй бербей, бизге жеткен булактарга, маалыматтарга таянып, айрым бир мерчемдүү туташ доорлорду жиктегенибиз оң.

Үчүнчү жагдай – маселенин изилдөөнүн методологиялык өңүттөрү. Бул тарапта да талаш-тартыш, баш-аламан, чаташкан нерсе арбын. Башканы мындай коелу, негизги түшүнүктөрдү тактап, иретке келтириш адистердин алдындагы зарыл дагы, оор дагы милдет. «Кыргыз дүйнө көрүмү», «Кыргыз философиясы», «дүйнө тааным», «дүйнө туюм», «менталитет» ж.б. категориялардын кыйыр-чегин аныктап, так-таамай курал (инструмент) катары колдонууга өтчү мезгил келди. Кыргыз тарыхын, рухун, жандүйнөсүн изилдөөнүн түпкү, башкы жол-жоболорун (прициптерин) теориялык ойдун азыркы деңгээлине чактап орду-ордуна койгонубуз эп. Анан өзгөчө көңүлгө алчу нерсе кыргыз рух мурасын казып иликтөөдө ири алдыда анын өз табиятына, маани-мазмунуна таянбай, кыргыз тилинин төл «акылына», логикасына салбай, башка маданият-адабиятты изилдегендерди туурап, ээрчип, натыйжада алар колдонгон категорияларды, жоболорду, парадигма, моделдерди ылайыгы келсе да, келбесе да зордоп урунуп, сырты жалтырак, ичи калтырак, теория сымак тыянактарды жасамыш этип, үзүлкесил, жалкы-жарты факт-материалдарды ого бетер аралаштырып жатканыбыз, окурмандын башын маң кылганыбыз.

Дүйнө көрүм негизинен үч катмардан турат:

1. Физика. Табиятты, курчаган чөйрөнү, өзүн адам кандай болсо ошондой көрөт. Көзүнө кандай көрүнсө, кулагына кандай угулса, денине кандай туюлса, баарын ошондой кабылдайт.

2. Мифофизика. Адам көргөн-туйганын маанилеп, себеп-натыйжага байлап, анын артындагы, тегиндеги, түбүндөгү, үстүндөгү сыр, касиет, күч, байланыштарын табууга, ачууга аракеттенет. Ар кыл жоромол, ишеним, элес, символ жаратат. Миф, мистика, фантастика куралат. Көркөм адабият түзүлөт.

3. Метафизика. Философиялык ой-түшүнүк.

Бул схеманы улаштырсак. Илим физикадан уланып, метафизикага ширелип, мыйзамдарды таап өнүп-өсө баштайт. Дин миф-мистикадан тамырлап, метафизикага каныгып, Кудай түшүнүгүнүн тегерегинде уюйт.

Албетте, талкууга түшкөн маселенин татаалдыгы дагы бир топ себептерге, шарттарга байланыш экендиги шексиз. Учурду келсе, муну да кеңири карап, терең талдап, өйдө-ылдыйын иргеш жүзөгө ашар. Азырынча, алдыда болор сөздү эске алып, негизгилерин учкай белгиледим көрүнөт.

3. Маселенин маани-маңызы. Кыргыз дүйнө көрүмүн изилдеш – элибиздин тарыхын, өтмүшүн таанып-билиштин ажырагыс тарабы. Кыргыз эли узак тарыхый жолду басып өтсө да, дүйнөлүк тарыхта атагы узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына жетип, далай даназалуу окуяларга катышса да, башынан кечирген турмушун, тагдыр буйруган жашоосун кеңир-кесири баяндап, чыпчыргасын коротпой каттап, кагазга түшүрбөптүр. Бизге жеткен маалымат өп-чап, үзүк-кесик. Ар жерден терип, жыйнап, кураштырууга туура келет. Ал эми дүйнө көрүмүн, таанымын, туюмун атайлап териштирген, ырааттап талдаган, мезгил-мезгилине жараша сындап-сыпаттаган эмгектер болсо болгондур, тилекке каршы бизге жеткен жок. Демек, аны тил материалдарына, ыр-жомок, эпос-дастан, санжыра-уламыш, макал-лакап ж.б. рух түзүмдөрүнө негиздеп, калыбына келтириш, үзүгүн улап, кемтигин толтуруп, туташ турпатын, толук келбетин кураш изилдөөчүлөрдүн, бул маселеге ышкысы арткандардын милдети. Кыргыз руху кандай сапар чеккен, өткөн замандарда кыргыз баласы эмнени ойлоп, не санаа тарткан, кандай тилек-максат, кыял-ниеттер көкүрөгүн уялаган, көңүлүн кантип байыткан, көксөөсүн кантип жазган, муну кенен да, терең да иликтешибиз зарыл.

Бирок, кыргыз дүйнө көрүмүн, кыргыз философиясын изилдеш тарыхый гана мааниге ээ, өткөндү билиш-түшүнүш үчүн гана керек деп ойлош натура.

Азыркы кыргыз өзүн, курчаган дүйнөсүн кандай түшүнөт? Өз ордун, акыбалын, дарамет-күчүн кандай баалайт? Ниет-максаты кайсы, эмнеге умтулат, эмнени көздөйт? Кыскарта айтсак: азыркы кыргыз ким? Бул өңдүү курч, өктөм суроолор да шаштыбызды алып, билген-түшүнгөн кишинин оюн онго, санаасын санга бөлүп турган

чак. Муну да дыкат иликтеп, көптөп талдап, ачык-айкын салмактап, таамай-таасын жооп табыш илимпоздордун, рух чыгаандарынын, эл мыктылырынын, саясатчылардын, калемгерлердин парзы.

Ал эми биз кеп козгоп жаткан тема буга алыстан кайтып, айланып келип байланышат. Биз мурун (доор-заманын жиктешибиз абзел) кыргыз дүйнөнү кандай көргөн, кандай билген, кандай түшүнгөн, өз ал-абалын кандай баамдап-баалаган, жан дүйнөсүнүн түзүм-куруму, турум-турпаты кай сыпатта эле, ушул кыяздагы суроолордун артынан түшөбүз. Тапкан жообубуз азыркы дүйнө таанымга тике же кыйыр тиешелүү болушу ыктымал. Талашсыз нерсе ушул, элибиздин дүйнө таанымынын, философиялык ой-санаасынын кайсы тарыхый катмарын ачпайлы, анын маани-маңызын туура түшүнсөк, бүгүнкү улуттук аң-сезимибиздин, кыял-ниетибиздин табиятын, көзгө көрүнбөс, ачык туюлбас тамыр-таржыма-лын, негизин баалап-баамдаганга таяныч өбөлгө болот.

Бөтөнчө, эки нерсе кыргыз дүйнө көрүмүн изилдеп, илим жолунда түшүнүп-талдаштын баасын көтөрүп, маанисин арттырат. Биринчиси, эгемен мамлекеттин уютку калкы сапатында кыргыздын өзүн-өзү аңдап-билишке, өзүн-өзү баалап-түшүнүшкө куштарлыгы, умтулушу; экинчиси, дүйнөлөшүү же дүйнөлүк биригиш (глобализация) доорунда кыргыз өзүнүн улуттук, элдик касиетин сактап, көп ичинде өз келбет-сөөлөтү менен калабы же кошулуш-биригиш ташкынында өзүн жоготуп, өзгөгө сиңип кетеби, кыргыз болуштан калабы деген санаа.

4. Маселенин дареги. Айтпай кетсем болбос, бул маселени изилдөөнүн узундур-кыскадыр тарыхы бар, аздыр-көптүр олжосу бар. Кыргыз дүйнө көрүмүн талдап-таанышка түз же кыйыр тиешеси бар бир топ эмгектер жаралды. Айтылуу философтор А.Алтымышбаев, Б.Аманалиев, Р.Ачылова, А.Какеев, А.Нарынбаев ж.б. атайын жазылган чыгармаларын атабаганда да, кийинки мезгилде илимпоздордун, калемгерлердин, ойчулдардын бир катар салмактуу, орчундуу эмгектери жарыяланганын белгилей кеткенибиз ылайык.¹

¹1. Молдобаев И. Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. Ф. 1989; Өмүралиев Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). Б. 1994. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов. Б., 1998. Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. Б., 1999. Байбосунов А. Дж. Философские воззрения легендарных мыслителей. Б., 2001; Акмолдаева Ш. Б. «Манас» ааламы. Б., 2003. Элдик мурастын философиясы. (жооптуу редактор: О. А. Тогусаков) Б., 2004. Борбугулов М. «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы. Б., 2004. Сарыгулов Д. Теңрилик-кыргыздардын дүйнө таанымы, түбөлүк билими. Б., 2002. Сарыгулов Д. Кемтилген китеп-кемиген кыргыз (келечек муундарга айтылган сөз). Б., 2007. Жаныбеков Ж., Аскарлов Т., Кулматов Н., Шарипова

Мындан тышкары бул темага тиешелүү диссертациялар коргологонун, орчундуу-мазмундуу макалалар (Т.Аскарров, К.Исаев, О.Тогусаков, С.Мукасов, С.Байгазиев, Ү.Асанова, Ж.Урманбетова, Ө.Козубаев, Н.Асанбеков, С.Абдрасулов ж.б.) жарык көргөнүн кошумчалай кетсек ашык болбос. Бирок, санай келгенде салмактуу, каттай келгенде кабелтең көрүнгөнү менен талапкөй бирөө «кыргыз дүйнө көрүмү», кыргыз философиясы али изилдене элек» десе, ага кошулбашка чара жок. Себеби, бул жаатта тапкан-ташыганыбыз иреттелип, жыйнала элек, чала-чарпыт, чачкын бойдон калып келет, негизги идеяларды, көз караштарыбызды ортого салып, сынакка коюп, илим элегинен өткөрө элекпиз, аларды курап-кынап, мазмуну толук, мааниси бүтүн теория, концепция түзө элекпиз.

Балким, буга убакыт керек, жаңы материалдар, жаңы методология зарылдыр....

5. Кыргыз дүйнө көрүшүнүн түркүмү. Кыргыз дүйнө таанымын тарыхый ченемге салсак, бизге жеткен маалыматтардын өтө эле аздыгынан, жазма булактардын жакырлыгынан жылдарды мындай коелу, кылымдарды сыдыра үзгүлтүксүз, толук, шыдыр жолун калыбына келтириш мүмкүн эместей. Бирок, кыргыз руху башынан кечирген узак тарыхтын айрым мерчемдерин ажыратып, алардын ажарын ачып, жүзүн сыпаттап көрүүгө жетишерлик негиз, материал бар.

Биздин оюбузда бүтүн кыргыз дүйнө таанымынын тарыхый жолун төмөнкүдөй тилкелерге бөлүп карасак оң болчудай.

5.1. Байыркы дүйнө көрүм. Мунун мезгилдик баш-аягын чектеш кыйын, шарттуу түрдө гана болжолдоп көргөзүш мүмкүн болор. Ал эми маани-мазмунун эски ырлардан, жомоктордон, мифтерден, ырым-жырымдан издейбиз. Өзгөчө кыргыз тилинин археосемантикасына, бөтөнчө, мааниси күнүрт, көмүскө, ошентсе да демейки турмушубузда колдонуудан чыга элек кептерге, фразеологизмдерге, сөз тизмектерине (мисалы: «боорум ооруду», «боорум ачышты») назар төшөгөнүбүз ылайык. Байыркы кыргыздардын дүйнө түшүнүмүнүн «изин кууп», аздыр-көптүр турум-турпатын калыбына келтирүүдө башка элдердин мифологиясына, көөнө философиясына, салт

Э. Кыргыз философиясы. Ош, 2006. Кошалиев К. Аруулукту адалды сактайт. Б., 2007. Исмаилов А. И. Философия духа кыргызского народа. Кайыпов С. Жылга бергис жарым күн (же санат ырдан сарыккан ойлор). Б. 2006. Уметалиева-Баялиева Ч.Т. Этногенез кыргызов. Бишкек. 2008.

менталитетине кайрылып, мезгил-мейкинин эске алып, салыштырып иликтөө да чоң өбөлгө болору бышык.

5.2. Орхон-Энесай дүйнө көрүмү. Албетте, кеп Орхон-Энесай жазма эстеликтерине байланыштуу бара жатканы айтпаса да түшүнүктүү. Шүгүрчүлүк, кыргыз илимпоздору, өзгөчө тарыхчылар, тилчилер, бул баа жеткис тарыхый мурастарды ар тараптан иликтөөгө алып жатышат. Бул улуу рухий байлыкты өздөштүрүшкө философтор да киришти (Н.К.Асанбековдун эмгеги). Деген менен, иштин баары алдыда десек аша чапкандык болбос. Кыргыз дүйнө таанымын тарыхый ченемде түшүнүүгө Орхон-Энесай жазма эстеликтерин казып-тинтип изилдеш эбегейсиз азык берери бышык. Ошол доордун кыргызы өмүр менен өлүмдү, байлык менен бийликти, эрдик менен коркоктукут кандай түшүнгөн, баалаган рух турмушунун ушул өңдүү уңгулуу бөлүктөрүн, негизги тирөөчтөрүн ордуна коюуга, турпатын тургузууга аз да болсо мүмкүнчүлүк бар.

5.3. Манас дүйнө көрүмү. Манас эпосунун материалын иликтеп, кыргыз элинин дүйнө көрүмүн, дүйнө таанымын, дүйнө туюмун калыбына келтириш – айтгырбай жасачу иш. Бул тарапта кыйла мээнет жумшалып, атай турган, мактай турган бир топ эмгек жаралды. Ошентсе да, «Манас» океан экенин, кыргыз тарыхынын, болумунун энциклопедиясы экенин эске алсак, азыркы жасаганыбыз анын бир тамчысындай эле неме. Болгондо да мурунку кыргыздын тыш дүйнөсүн, жандүйнөсүн, философиясын, ой-санаасын, көргөн-билгенин иликтеп изилдөө ишинде «Манас» бир тең, башкасы бир тең. Бир жагынан эпостун ар бир сабына үнүлүп, ар бир маанинин сары изине саресеп салып, тамырын кууп, дыкаат изилдеп, кыргыз дүйнө таанымын курашыбыз абзел. Экинчи жагынан, тапканыбызды иреттеп, кынап, ич ара туташтырып, бүтүн турпатын, толук тутамын табыш парз. «Манастын» өзүнчө дүйнөсү, өзүнчө философиясы бар.

5.4. Эпикалык дүйнө көрүмү. Кыргыз эли эпоско бай. Алар ар кайсы доорго тиешелүү, ар кыл окуя каарманга арналган, түркүн маани-мазмун камтыйт. Мурунку дүйнө таанымды калыбына келтирүүдө эпостордун ар бирин өзүнчө караса болот. Бирок, узак тарых алкагында эпикалык дүйнө көрүмдүн орток мыйзам ченемдерин эске алып, аларды бир топко бириктирип, рух болушунун бир катмар сөөлөтү иретинде талдоого алсак ылайык келер. Кыргыз эпосторунун

сакталып, муундан муунга өтүшүндө эпосчулардын талант-шыгына жараша белгилүү бир каада-салт калыптанганы, мындай калыпта дүйнө көрүмдүн өзүнчө бир түрү туюнтулганы билгендерге талашсыз. Сюжети, тарыхый мазмуну, жанрдык белгилери, албетте, ар кандай. Бирок, дүйнөнүн эпикалык сыпатталышына тиешелүү жалпы, ич ара байланышкан ой-түшүнүктөр тутумун иргеп-айкындап иликтегенге негиз бар.

5.5. Аңыз кеп дүйнө көрүмү. Өмүр баяны, кылган-эткени аңыз болуп, легендага айланып, уламыш эсептелген рух эрлери бар: Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Кет Бука ж.б. Булар да кыргыз элинин эси-дартын, көкүрөк-көөнүн, ой-санаасын, көрүм-туюмун кашкайта көргөзгөн, чырайын чыгара айгинелеген, туу чокусуна жеткире туюнткан рух алптарынан. Ушул катардан аңыз кептерди аңтарып, арасынан кыргыз дүйнө таанымынын келбетин, сөөлөтүн мүнөздөгөн көзгө басар белги-жышан, символдорду жолуктурабыз. Толубай сынчынын жорук-жоосунун талдап, сезим менен акыл, көз менен көкүрөк, чын менен жалган, көрүнүш менен өзүнчө нерсе (И.Канттын феномени менен ноуменин эстеңиз) ж.б. адам акыл-эсине, дүйнө көрүмүнө, дээр-зээнине тиешелүү орчундуу маселелерди кең-кесири иликтөөгө алсак, Асан кайгынын мурасына таянып, кыргыз элинин курчаган дүйнө, табиятка карата боорукер, мээрман мамиле-маанайын, киндиктеш-уялаш сезим-туюмун философиялык категориялар деңгээлине чыгара сөз кылсак жарашат.

5.6. Кыргыз – түрк дүйнө көрүмү. Кыргыз-түрк элдеринен. Кыргыз түрк элдеринин башын кошуп, бийлеп турган убактар болгон. «Түрк Атанын балдары» кайсы бир кейипте такай карым-катышта, алыш-бериште жашаган. Рух тажрыйбасында, ой-санаасында, кыял-чыгармасында тектеш, окшош жагдайлар орун алган. Ошондуктан «кыргыздыкын» жалпы түрк элдеринин рух мурасынан таптакыр ажыратып, бөлүп караш көп олжодон калтырышы ыктымал. Ошондуктан, «кыргыз-түрк дүйнө көрүмү» тууралуу өзүнө сөз кылышка акыбыз бар. Маселен, Жусуп Баласагындын улуу чыгармасы мурунку кыргыздын дүйнө таанымын бай маани-мазмун, түркүн түстөгү элес-сүрөт аркылуу көргөзгөн, туюнткан Рух казнасы. Бүгүн кыргыз рухунун кыл чокусун Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын аңдап-баамдасак, бир кезде элибиздин эси-көөнүн ээлеген кымбат-кыйын ой-санаасынын көкөлөгөн чабыт-чалымын Жусуп Балагындын

поэмасынан издешке толук акыбыз бар. Бул доордогу кыргыз дүйнө көрүмү Махмуд Кашкарлыктын сөздүгүндө да туюнтулган, сыпатталган. Кыргыз-түрк философиясындагы «Баласагын мектеби» туурасында биз атайын кеп кылабыз.

5.7. Ыр тектүү дүйнө көрүм. Калыгул, Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Барпы ж.б. улуу ырчы-акындарыбыздын чыгармаларына таянып, кыргыз дүйнө таанымынын өнүп-өсүшүн изилдеш – бу дагы бай жана барандуу бир багыт. Элдин ой-кыялын, сезим-туюмун ошолор алаканга салгандай айкындап, кашкайта көргөзүп, чырайын чыгара сүрөттөгөн.

5.8. Ушуларды улай кыргыз дүйнө көрүмүн түргө ажыратып, түркүмүн түгөлдөө, маани-мазмунун түшүнүү, ордун табуу үчүн жагдайларды баса көрсөтүш зарыл:

– Теңирчилик элге Теңирге сыйынууга ширелген дүйнө көрүм. Бул багытта Чоюн Өмүралиевдин, Дастан Сарыгуловдун эмгектерин өзгөчө бөлүп көргөзсөк ылайык келмек. Дегинкисинде, «теңирчилик» парадигмасынын мейкини кең, мүмкүнчүлүгү чоң. Себеби, Теңирге сыйынган башка эл, улут бир топ экени малым. Демек, изилдөөнүн алкагын кеңейтип, өзгө тажрыйбага кайрылып, салыштырма талдоо жүргүзсөк, кыйла маселенин башы ачылмак. Бул – бир. Экинчиден, «көк», «асман» түшүнүктөрү дүйнөлүк маданияттын башка тараптарында да түйүндүү орун ээлегени анык, маселен, байыркы грек мифологиясында, философиясында. Теңирчиликке ушул өңүттөн көз жүгүртсөк да ашык болбос.

– Диний дүйнө түшүнүм. Арийне, мында исламдын орду бөтөнчө. Мусулманчылыкка байланышкан дүйнө элесин талдап-аныкташ бизде кечигип колго алынды, көзгө басар эмгектер кыргыз тилинде өтө аз. Ошондой эле, тарыхый булактар күбөлөгөндөй Ала-Тоо жергесинде зороастризмдин, буддизмдин, манихейчиликтин ж.б. диний ишенимдердин «изи» бар. Булар кыргыз дүйнө көрүмүнө канчалык сиңген, таасир эткен, муну да иликтеп-талдап көрүш зарыл. Дагы бир кырдаал кыргыз арасында суфизмдин (сопучулуктун) жайылып тарашы, өзгөчө, Жазылык Кулукожо Акматтын чыгармачылыгы атайын изилдөөлөргө муктаж.

- Кыргыз этикасы
- кыргыз эстетикасы
- кыргыз экономикасы

– кыргыздардын саясий-укуктук көз караштары.

Тек гана санакка кошуп койгонум менен булар кыргыз дүйнө көрүмүн калыбына келтирип, бүдөмүк турум-турпатын сынап-сыпаттоого түздөн-түз тиешеси бар деген ойдомун.

6. Кыргыз дүйнө көрүмүн изилдөөнүн негиздери, булактары.

Эртеги кыргыз дүйнөнү кандай көргөнүн, түшүнгөнүн кайдан табабыз? Анын изи, белгиси кайда? Айталы, X кылымда жашап өткөн окумал, билимгөй бир кыргыз «Биздин дүйнө көрүм ушундай» деген эмгек жаратып, анан Кудай жалгап, ал биздин колубузга тийип калса, бул жетиштүү болор беле? Жок.

Калың-калың китептери бизге жеткен байыркы гректердин дүйнө көрүмүн азыр да издеп-изилдеп жатабыз. Көргөн-билгенин кагазга байма-бай түшүрүп, аны сарамжал сактап келген кытайлардын дүйнө көрүмү да жыйнала турган, кураштырыла турган нерсе. Балким, ар бир доор өзүнүн «байыркы грегин» же «байыркы кытайын» түзөт, жаратат.

Ал эми илгерки кыргызга келсек, анын дүйнө күрөшү сиңген, жуккан орногон рух түзүштөрү, мурастары булар:

- макал-лакап, насаат-осуят;
- жомок, миф, уламыш, аңыз;
- ыр, дастан, жорго сөз, табышмак;
- ырым-жырым, каада салт, жорук- жосун;
- оюн- зоок, шаани- шөкөт;
- комуз күүлөрү, обон, музыка;
- оймо, чийме, сайма;
- «Манас» эпосу;
- «Эртөштүк», «Курманбек» ж.б. эпостор;
- оозеки тарых, санжыра;
- орхон- энесай ж.б. эстеликтер;
- Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Асан Кайгы ж.б. тууралуу аңыз кептер;
- Жусуп Баласагындын «Кут билими»;
- Кашкарлык Махмуддун сөздүгү;
- Жазылык Кулкожо Акматтын ж.б. чыгармалары;
- Калыгул, Жеңижок, Токтогул ж.б. ырчы, акындын чыгармалары;
- Чыңгыз Айтматовдун, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Кубат Жусупалиевдин ж.б. чыгармалары.

Ушул материалдарга таянып, алардын маани мазмунун кадала карап, тарамдап талдап, ар жагынан көз тигип, ар кыл алкакка, контекстке) салып доор заманына жараша кыргыздын дүйнө көрүшүн, түшүнүмүн, туюмун калыптап чыгышка аракет кылсак болот.

7. «Тил – ойдун сандыгы». Ата-баба ушундай насаат калтырган. Аздектеген кыял тилегин, алган сыр-туйгусун, омоктуу ой санаасын ушул сандыкка каткан. Бул сандык далай төгүлүп-чачылган, чайкалып чайпалган, бирок атадан балага, укумдан тукумга өтүп отурган. Ичиндегилерин баары эле аңтарып-теңтерип көрбөгөндүр, баа-баркын билбегендир. Деген менен, «ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар» экени шексиз.

Бул «лириканын» артында мындай «метафизика» турат.

Кыргыз элинин илгертен келе жаткан ой-түшүнүгүн, эзелтен калыптанган дүйнө көрүмүн, кан жанына синген дүйнө туюмун издеп-иликтөөнүн, маани-мазмунун аңдап-айкындоонун башкы булагы, бай казнасы, шексиз күбөсү – кыргыз тили, кыргыз сөзү. Бекеринен, ата-бабабыз «ар нерсени атынан айт» «затына жараша аты», «кепти так таамай айт, бузбай жабай айт») деген насаат калтырбагандыр. Бекеринен, XX кылымдын атасы таш жарган ойчулу Мартин Хайдеггер «тил – ойдун турагы», үй-жайы, уясы) ташка тамга баскандай аныктабагандыр.

«Сөздүн чаңын аарчып гана жатырым» деп бир акыныбыз (Омор Султанов болсо керек эле) жазгандай кыргыз тилиндеги сөздөрдөн төркүнүн кууп издесек, кат-кат жаткан маанисин жиктесек, унут калган же күңүрт тарткан мазмунун талдасак кыргыз баласы эмнени ойлогон, кандай санаа чеккен, эмнени сезип туйган кандай дүйнөдө, кантип жашаган – ушуга эшик ачабыз, жол табабыз.

«Табийгый көз караш» жана «маданий акыл-эс».

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз тили, сөзү, ыры «дүйнө» тууралуу көп нерсе билет, эсинде сактап калган, акылына сиңирип алган. Жакшылап баамдасак, тигиле байкасак, кулак төшөп уксак көп нерсе «айтып» бере алат. Бул бир чети гана десек жаңылбайбыз. Азырынча ушуну менен чектелип, бир жагдайды баса көрсөтсө ылайык болчудай.

Философия илиминде «табигый көз караш», «тубаса идеялар» (Платон, Декарт, Кант ж.б.) өңдүү категориялар кездешет. Арийне, аларды колдонгон ойчулдардын, алар аркылуу коюлган маселелердин өз жөн-жайы, өзгөчө маани-мазмуну бар. Ал эми андай

түшүнүктөрдүн тек-тамырын, кызмат-жүгүн сүрүштүрүп кирсек, мындай нерсенин үстүнөн чыгабыз. Канчалык татаал, канчалык кең, канчалык бай болбосун дүйнөнүн жалпы жүрүм-турумун, турпатын, негизги касиет-белгисин, мерчемдүү көрүнүш-кубулушун адам баласы улутуна карабай, дооруна карабай бирдей эле кабыл алат. Анткени адам акыл-эси бир, жашоо-турмушу окшош, тажрыйбасы тааныш.

Адегенде адам эмнени ажыратып билет, айырмалап көрөт? Үстүн караса күн, ай, жылдыз сүзгөн көк асман, астын караса катуу кара жер, ортосунда өзү, өзүнө окшош адамдар). Адамды курчаган тооташ, жер-суу, буюм-заттар. Аларды кучагына алган ар бирине орун берген мейкин мейкиндик). Күн-түн алмашат, жыл мезгилдери айланат, дарак бүрдөйт да куурайт, ар нерсенин маалы, учуру бар, демек, убакыт мезгили) бар. Мындай түшүнүктөр өзүнөн өзү келгендей табигый түрдө калыптангандай, «тубаса» берилгендей.

Адистер кээде эки жолдун бирине түшөт: бир тобу мындай окшош, «табигый» түшүнүктөрүн тек жайын, табиятын («жаратылышын») иликтегенде кайсы жактан ооп келди, кимден алды (үйрөндү) дегендей суроо коёт; экинчи тобу башка элден окшош, маанилеш ой-түшүнүк тапса «бизден алган» (үйрөнгөн) дейт, дүйнөнүн башатын (ортосун) өз элине көрөт. Экөөндө тең «бирөөдөн үйрөнгөн, алган» деген жобо иликтеп-түшүнүүнүн пайдубалына айланат. Үчүнчү жол бар: мурунку эки жол өз чегине-ченемине жараша туура экенин моюнга алып, адам акылынын жалпы табият-касиетине ылайык калыптанган «табигый көз караш» болорун, натыйжада дүйнө көрүшкө тиешелүү окшош, маанилеш, өзөктөш элес-туюмдар, ой-түшүнүктөр жараланып эсепке алса да болот. Ушунун аркасынан айрым илим сымак, азгырма, обу жок, жалган жасалма «теория сөрөйлөрдөн» арылсак ажеп эмес...

Ал эми жалпы дүйнө түшүнүмгө тиешелүү мындай «табигый көз караш» ар элде, ар маданиятта алардын басып өткөн жолуна, башынан кечирген турмушуна, аркалаган каада-салтына, жыйган тажрыйбасына ылайык ар кыл түр алышы, ар кандай кейипке келиши, жападан жалгыз мүнөз күтүшү ыктымал. Ар элдин өзүнчөлүгүн, өзгөчөлүгүн аныктаган (кыргызды кыргыз кылган, французду француз кылган) нерселер бар. Бул улут рухуна, жандилине, «маданий акыл-эске» байланыштуу.

5-Кайрык. Манас философиясы.

«Манастын философиясы» – бу сөз мен үчүн эки мааниге ээ. Биринчиси, «Манас» эпосунун мазмунуна ширелген, тулкусуна чөгөрүлгөн философиялык ой-түшүнүктөр, көз караштар. Буга чейин адистер кыйыр-чеги кенен, ичи-койну бай мындай аймакты бир топ чалгындап, чоң-кичине чыйыр салышса да, али көп жагына кол тие элек, көп жерине көз түшө элек десек аша чапкандык болбос. Экинчиси, эпостун чегинен аша чыгып, кыргыз элинин тарыхый тагдырына, улуттук нарк-насилине байланышкан мааниси, башкача айтсак, «Манас философиясы» – бу кыргыз философиясынын өзү, анын уюткусу, анын өзөгү.

Биз үчүн «Манас философиясы» деген туютманын артында эки маани турат. Биринчиси – «Манас» эпосундагы философиялык ой-түшүнүктөр, көзкараштар, метафизикалык мазмунга ээ маселелер. Бул демейки, ойго дароо келчү, жөнөкөй маани. Кеп «Манас» эпосун атайлап философиялык өңүттөн иликтеп, философиянын салт категорияларынын жарыгына салып, эпостогу баян, окуя, образ, сүрөт-сыпаттардын маани-мазмунун, тек-тамырын, жөн-жайын талдаш тууралуу болуп жатат. Мындай иш буга чейин аздыр-көптүр жүзөгө ашып келген, мындан кийин да бу жаатта аткарчу милдет арбын экенин окумал журт жакшы билет. Экинчи мааниси, балким, бир аз татаал, кулакка өөн угулушу, көзгө чочун көрүнүшү ыктымал, ошондуктан, тактап түшүндүрүүнү, таасын аныктоону талап этет. Ушул кыязда «Манас философиясы» – бул Манас феноменине, рухуна, касиетине негизделген өзүнчө жана өзгөчө философиялык тутум, дүйнө көрүмдүн өз алдынча түзүмү, ой-санаалардын, кыял-сезимдердин бөтөнчө курамы. Түшүнгөн кишиге кеп Манас дүйнөсүнүн метафизикасы жөнүндө бара жатат. Бу турум-турпатында «Манас философиясы» эпостун мейкин-мезгили менен гана чектелбейт, керек болсо анын жаралышына, калыптанышына, жашашына кыртыш, негиз, азык болгон десек ылайык келет, эң башкысы кыргыз рухунун, маданиятынын, кимдигинин (иденттигинин) уюткусуна айланган уңгулардын көзгө басары. Эгерде биринчи маанисинде «Манас философиясынын» тигил же бул жагы, капталы, бөлүгү өз-өзүнчө каралып, бөлөк-бөлөк талдоого алынып, үзүл-кесил чечмелениши мүмкүн болсо, мындай иштер буга чейин жамандыр-жакшыдыр жасалып

келсе, экинчи маанисинде «Манас философиясын» аныктап-ачыкташ туташ, бүтүн, чулу мамиле кылыш жол-жобосун айныбай аткарышты талап этет. Ушундан улам моюнга алчу нерсе бул оңой-олтоң эле жасала койчу жумуш эмес жана бу жерде мен дагы эми муну мен келиштирип орундатканы отурам деп эрдемсингенден алысмын. Бирок, «Манас философиясын» ушу сыпатта иликтеш өзгөчө мааниге ээ экенине көзүм жетет.

Албетте, эки маани десек, экөөнү таптакыр бири-биринен ажыратып, ортосунда кытай дубалы тургандай, бири-бирине тиешеси жоктой кабылдаш натура. Экөө эриш-аркак экени шексиз. Деген менен, «Манас философиясын» терең жана кенен мааниде карасак, ошо алкакта эпоско тиешелүү чекене мүнөз философиялык маселелерди иргеп, талдаш өз жолуна коюлмак.

Манас философиясы ири алдыда эркиндик философиясы, эрдик (кең маанисинде) философиясы, эл наркынын философиясы. Албетте, анын мазмуну башка философиялык тутум (система) сыяктуу эле адам жана дүйнө, адам баласынын маңызы, жашоо-турмуштун ак-карасы өндүү уңгулуу маселелерди өз ичине камтыйт.

Дагы эки жагдайды баса белгилеш зарыл деп эсептейбиз. Биринчиден, «Манасты» кадимки эле эпостордун бир катары баалаш бизди тар түшүнүктөрдүн туткунуна түшүрүшү мүмкүн. Атүгүл биз ар качандан бир качан мактанып айткандай, кеп эпостун көлөмүндө же көркөмүндө деле эмес. Кеп «Манас» кыргыз элинин жашоо-турмушунда, тарых-таржымалында, маданиятында, рух-дилинде өзгөчө орун ээлеп келгенинде.

Экинчиден, «Манас» тек гана эпостун башкы каарманынын ысымы эмес. «Манас» тулкусуна айрыкча бир маани-мазмун батырган символ-концепт. Адегенде назар бурчу нерселер мындай: 1). Манастын атын дубана коёт. Жакып уулдуу болуп той берип, «ат коюп бергиле» деп чогулган элге кайрылат. Эпос «Ат асмандан дечү эле» деп эскертет. Элдин «оозуна бир ат келбей» буйдалып калат. Ошондо «кайдан келди жан билбейт», колунда асасы шалдыраган дубана пайда болот. Турган эл «Ат коюп бериңиз» деп ага кайрылат. «Коюп берсең бир жакшы ат, кубангандай асман-көк» деген сураныч айтылат. Дубана «Аты Манас болсун» дейт. «Аты жакшы болду деп» ата-энеси, ошондо турган эл-журт кубанып калат. Манастын ата-энеси берген алтын-кымкаптарды тургандарга кайрып таратып берип,

дубана кайып болот. Мындан улам эмнеге назар бурганыбыз ылайык? «Манас» – асмандан энчиленген ысым болду. Анткени дубананын кайдан-жайдан экени белгисиз келип, кайра кайып болгонун ушундай жоруганыбыз туура. «Манас» – асман – көк, Теңир кубангандай, эл-журт кубангандай «жакшы ат» болду. 2). «Жакшы ат болду» деп кыргыздардын кубанганына караганда «Манас» энчилүү ысым же кадимки сөз турпатында аларга белгилүү болгон деген тыянак чыгарсак жарашат. Бирок, кыргыз тилинде адам атынан башка мындай сөз жок. Эпосто «манастын» түп мааниси, төл мазмуну белгиленбейт, кеп төркүнү, этимологиясы аныкталбайт. Айныгыс бир нерсе бул – «манас» өзгөчө бир мааниге эгедер сөз.

«Манас» деген сөздүн тегин куусак, анда буга чейин изилдөөчүлөр болжоп жүргөн мындай чечмелерди белгилегенибиз ылайык:

1. «Манас» («мана», «маани») индо-европа тилдеринде «акыл», «эс», «ой», «маани» дегенди туюнтат.

2. Дүйнөнүн башка бурчтарында ушундай аталган жер-суу көп.

Биздин оюбузча, талдап-таразалап көрсө орундуу болчудай дагы бир жагдай бар. Кыргызча «ман» деген сөз мүчөсү «адам, киши» дегенди билдирет: каарман, чабарман, аларман ж.б. Дүйнөнүн көптөгөн тилдеринде ушундай. Түпкү теги бир десек жаңылбайбыз. Ал эми «ас» байыркы тилдерде «бар», «болум» (бытие) дегенди туюнтат. Демек, «ман+ас» «нукура адам» (бар), «чыныгы адам» (болуш). Эгерде көөнө маданият салтын жана эпикалык аң-сезим өзгөчөлүгүн эске алсак, анда «Манас» бул – Кудай (Асман, Көк, Теңир) жараткан биринчи, чыныгы адам, анын жердеги өкүлү деп болжошко акыбыз бар. Кыргыз тилинде «ас» буйрук этиш: көтөрүп, бийиктетип илиш, байлаш, жайгаштырыш. Ушундан улам «Манас» бийик, жогорку адам дегенди туюнтат десек да болот. Ошондо «асман» дагы Теңир маанисинде «жогорку, бийик» болум. Ал эми Манас ошого жакын, ошого окшош дээрлик.

Эпосто: «Аты да Манас турбайбы.

Заты да Манас турбайбы.

Сөзү да Манас турбайбы.

Өзү да Манас турбайбы» – деп айтылат. Демек, «Манас» тек гана сөз, ысым эмес, заттын өзүн, анын маани-маңызын да туюнтат.

Салыштырма алкакта:

– Байыркы индустардын кудайы – Дьяус-Питар же Дьяус – Ата;

– Байыркы гректерде: Теос-Патер (Зевс);
– Байыркы Римде: Диес-Питер (Юпитер);
– Гректерде Күн кудайы: Гелиос. Мына ушул аталыштарга алыс болсо да «Манас» деген ат үндөшүп турат деп болжошко негиз бар.

Арийне, бу божомол бирден бир туура деген ойдон алысмын. Айнксыз нерсе ушул, «Манас» өзгөчө бир мааниге ээ, купуя сыры бар, көмүскө касиети бар ат.

Бакайдын ысымы да атайын көңүл бурушка арзыйт. Андай эпикалык каармандын ысымы «жөн эле» коюлушу, беймаани болушу мүмкүн эмес эле. Бак+ай. Көөнө түрк тилинде «бак» – бул кудай, жараткан, ээ.

Манастын элеси эпосто такай мындай сүрөттөлөт.

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Манаска,
Жердигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

«Манас» эпосуна түзбү, кыйырбы тиешеси бар изилдөөлөрдө байма-бай кезикчү, такай кайталанчу, ырга ынак кишилердин кулагына куюлуп калган үзүм. Ал эми бу саптардын маани-мазмунун айкындап-аныктоо, сыр-сыяпатын чечмелеп берүү аракетине назар бурсак, менимче, муну манасчынын сыпаттоо чеберчилигине, көркөм сүрөттөө усталыгына гана байланыштырып, чектеп карап келе жатабыз. Акыйкат үчүн айта кетчү жагдай – атайлап белгилешке адабиятчы Муктар Борбугуловдун ой толгоолору арзыйт (Борбугулов М.). Деген менен, жогорку сыпаттама али да болсо аналитикалык талдоого

муктаж, «ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар» болуп жатат демекмин.

Адегенде баса белгилей турган жагдай – бу саптар тек гана эпика жанрына мүнөздүү сүрөттөө каражаттары же манасчынын шык-талантынан, көркөм сөзгө усталыгынан чыккан, уйкаш кууп уюткан кооз айтымдары эмес. Аларды адам баласынын алмуस्ताктан берки ой-кыялына, тажрыба-тапканына, көргөн-билгенине каныккан, узак убакытта ийленип-жуурулуп, эленип-эптелип отуруп алтындай уюган кептин накта маанисиндеги поэтикалык формула, фигура, метафизикалык метафора, чулу бир сөөлөт деш ылайык.

Бу саптардын кыраркасы, текстти тепчип өтүп, бириктирип турган сөз «бүткөндөй». Кеп удулу – Манасты Манас кылган жаратылышы, түп касиети, нагыз нарк-насили. «Бүткөндөй» – салыштырма эпитет. Уңгусу этиш: «бүт». Андан: бир иштин, процесстин аякташы, бүтүшү; ошол эле кезде башталышы (боюна бүтүү, «бүтүү, баштап койдук, калганы боло берет»); баары тутуш, бүтүндөй, эсеби бир; кайсы бир нерсенин өз касиет-сапатына ээ болуп, жаралышы, турум-турпаты (куш бүткөндүн баарысы). «Бүткөн» жаралган, аяктаган, маңыз, толук.

Эпосто «Манас Манас болгону,

Манас атка конгону».

«Манас Манас болгондо» деген саптар кезигет.

Ошондой эле

Жер жер болгону,

Суу суу болгону – дегенди окуйбуз тексттен.

Бул ар бир кыргыздын көкүрөгүнө жат, көңүлүнө ыйык саптар. Улуу эпопеяга кайрылган бир дагы изилдөөчү бул саптарды кыйгап, айланып, билмексен, көрмөксөн болуп өтүп кете албайт. Азыр бизди кызыктырган жагы бу: мында кыргыз дүйнө көрүмү, метафизикасы кандай түрдө, кейипте өзүн айгинелеп, айкындап турат, ушу маселе.

Алтын менен күмүштүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Алтын, күмүш-асыл таштар, байлык. Соода кылса – баарынан өтүмдүү каражат, тартуу кылса – баарынан кымбат белек. Эпосто кыргыздар алтын-күмүштү төөгө жүктөп-артып, көчкөнү айтылат, алтын кенин талкалап казганы айтылат. Кыргыз бийлик баалаганын, кымбат көргөнүн алтынга теңейт: «алтын адам», «колу алтын» ж.б.

Күмүш алтынды коштоп, ээрчип жүрөт, мааниси, баасы боюнча анын артында, андан кийин...

«Алтын менен күмүштүн ширөөсү» бу эмне? Экөөнүн кошулмасыбы? Аны көргөн барбы, билген барбы? Менимче, кеп башка жөнүндө. Поэтиканын жол-жоболорун, эпика жанрынын өзгөчөлүктөрүн, бул саптар турган контекстти эске алсак, «менен» байламтасын көңүлдүн сыртына чыгарып, алтын менен күмүштүн механикалык, физика-химиялык бирикмеси эмес, маанилик биримдигин көрөбүз. Ошондо, «алтын-күмүш ширетилген», «алтын-күмүштөн ширетилген» деген кыяда түшүнөбүз. Манас чылк алтын-күмүш болуп чыга келет. Манас – кымбат. Манас – асыл.

«Бүткөн» деген сөз да жогоруда айтылгандай бөтөнчө назар бурушка арзыйт. Ал «аяктаган», «соңуна чыккан» деген мааниге ээ. Ошондой эле «жаралган», «пайда болгон» дегенди түшүндүрөт. Эки маани жалгашат, биригет. «Жаралган» нерсе «бүтүн», өзүнө тиешелүү касиет-сапатын толук сиңирген, камтыган. «Бойго бүткөн», түйүлдүк келечектеги «бүтүн», «толук» адам.

Атка «канат бүтсө» (жаралса), ал акырындап өсүп, узарып, куралып отурбай, дароо эле уча турган ал-абалда канат бойдон жаралат («бүтөт»). Манас да алтын-күмүштөн... Бирок, «бүткөн» эмес «бүткөндөй» (сымак, окшош)... Бу да жөн жеринен эмес.

Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.

«Асман». Азыркы илимде мындай категория жок. Бирок, «асман» демейки аң-сезимдин (феноменология), дүйнө көрүмдүн жалпы, универсал түшүнүгү, түзүмү (конструкциясы). Ал «үстүбүздө», «бийик», «чексиз» («төбөсү ачык көк урсун» деп каргаган кыргыз). Кыргыздарга Асман – Көкө Теңир. Ай, Күн, Жылдыз асманда. Кудай да асманда («кудай үстүбүздө», «кудай астында» дейбиз).

Кыргыз тилинде «жер» көп мааниге ээ. Мында ал адамзатты, жан-жаныбарды, көл-дайраны, тал-токойду көтөрүп турган жай, 1) «алды калың», 2) «кара», зор, күчтүү жер. Асманга тете, теңдеш, барбар, бет маңдай нерсе. Болгондо да ал асмандын «тирөөчүн» (түркүгүн) көтөрүп турат. Калыңдыгынан, күчтүүлүгүнөн, бекемдигинен, чоңдугунан Манаска «түтөт», чыдайт.

«Асман менен жердин» тирөөсү, тирөөчү. Бир жагынан, ал экөөнү ажыратып, чектеп, экинчи жагынан, экөөнү туташтырып,

байланыштырып турат. Негизи Асман менен Жердин «тирөөчү» – адам, адам дүйнөсү, маданият, цивилизация. Ошондой эле, тоо («көк тиреген», «асман тиреген» тоолор деп айтылат). Демек, Манас 1) маданият, цивилизациянын символу, адам баласынын, адамдык касиеттин жеткен чеги, кыл чокусу, жана 2) тоодой күчтүү, бийик, бекем ж.б. Кыргыз «көтөргөн асманьң болсо, таштап жибер» дейт (ошончо эле кыйын, күчтүү, зор болсоң да, коркпойм, билгениңи кыл дегени). Ушуга жакын мааниде англис тилинде «көтөргөн дүйнөң болсо» деген сөз айтылат. Эми Манастын «асман менен жердин тирөөсүнөн бүткөндөйү», албетте, физикалык эмес, метафизикалык мааниде. Адамзат рухунан, акыл-эсинен, жөндөм-өнөрүнөн уюган, ошонун аты-заты. Байыркы грек мифологиясында Мнемозина Асман менен Жердин кызы, Зевстин сүйгөнү, музанын (өнөрдүн) энеси. Ыр-бий, музыка, поэзия Мнемозинага тиешелүү. Мнемозина (эс-жады) тек гана өткөндү сакташ эмес, бар болгондун эң маанилүүсүн, эң баалуусун эстен чыгарбай, ойлош, таанып-билиш. Манас дагы Асман менен Жердин арасында өнүп-өскөн, адам дүйнөсүн түзгөн акыл-эстин турум-турпаты.

Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй

«Ай» бу сөз жогорку текстте үч жолу кезигет. Ал эми «күн» эки ирет. Ай күнгө эгиз, жуп. Атүгүл, кыргыз тили, кыргыз менталитети «айды» алдыга коет, күндөн мурун айтат. «Ай көрдүм, аман көрдүм» дейт кыргыз. «Ай жаңырганына» жараша көп нерсени алдын ала көрөт. «Айдын он беши жарык, он беши караңгы». «Ай алдындагы» дүйнө, турмуш тууралуу сөз болот. «Ай нуру» көркөм, ыйык, сырлуу. Сулууну кыргыздыр айга теңейт: «Ай десе аркы жок. Күн десе көркү жок». «Айдайым» дешет жүрөгү эзилip, көңүлү эргип. Айдай сулуу. Айчүрөк. Канышай.

«Ай-аалам бүтүн дүйнөнүн аталышында да айдын жолу улуу. Грек тилиндеги «космос» деген сөз түбү кооз, сулуу деген мааниден келип чыккан. Ай-аалам да сулуу, көрктүү. Кыргыздын көркөм сөзүндө «ай» алтынга уйкашат, «күн» күмүшкө уйкашат.

«Күн» жашоонун булагы, жарыктын ээси. Кыргыз үчүн жашоо, тирүүлүк бу «күн күрөш». Күн болбосо, дүйнө жок, жашоо токтойт. Күн нуру ыйык, касиетүү, керемет. «Күн тиет», тегиз, бирдей тиет. Күн нуру жетпеген жер көлөкө, суук, караңгы. Ошол эле учурда күн күйгүзөт, куйкалайт. Балким, ушундан улам (же күн түбөлүк, калганы

жоголот, аяктайт ошондонбу) «Күн – көркоо» деген кеп бар (Кубатбек Жусубалиевдин прозасынан жолугат).

Айдыңынан ай корккон,
Күлпүңүнөн күн корккон.

Л. Жусупакматов.

Алтын, күмүш сыяктуу эле жогорку текстте ай-күн бир: жарык – нурдун, ысык – оттун булагы. Башкача айтканда, Манас өз өзүнчө турган Ай менен Күндүн биригишинен эмес, ай-күндөн, «жарыктан», нурдан бүткөндөй. Болгондо да «бир өзүнөн» (таза, жалаң, башка эч нерсе кошулбаган кыялда) бүткөндөй. Буга кийинки саптар да күбө.

«Ай алдында дайранын...» кадимки жаратылыштагы дайра жөнүндөбү кеп? Же башкабы? Биринчиден, эмне үчүн «ай алдында»? «Күн алдындасы» кана? Ошол дайраны «күн алдында» десе болбойбу? Менимче, жогоруда белгиленгендей, Ай менен Күн бирге каралаш керек. «Ай алдында дегени» «Күн алдынданы» да билгизет деп түшүнгөнүбүз оң. Экинчиден, «дайра» бул Ай-Күн алдындагы мейкин, кийинки сапта сөз болгон аба (обо).

Толкун болсо ошол аба дайранын болуш-жасаш жолу, стихиясы. Кеп көлчүк, буулуп калган суу эмес, кыймылдагы, толкуп чалкып, жаңырып, тазаланып турган дайра жөнүндө. Толкун – бул кыймыл, динамика, күч, сүр. Манас ошол толкундан бүткөндөй... Манас Ай-Күндүн «бир өзүнөн» бүткөн, б.а. жарык – нур. Ал эми квант физикасы жарык толкун жана корпускул (бөлүкчө) түрүндө, бирин бири танган, ошол эле учурда толуктаган касиеттер турпатында тарайт деп ырастайт. Бул обу жок, апыртма түшүнүк көрүнүшү ыктамал. Бирок эпосто нурдан бүткөн Манас толкун өңдөнөт.

Ошол аба толкунунда «булут» да бар. Кош табиятка ээ жарыктын экинчи жагындай, толкундун түгөйүндөй. Булут топтолот-тарайт, үзүлөт-кошулат. Ал жаан-чачынга айланат, салкын таратат. Манас ошо булуттун салкынынан бүткөндөй. Жарыктан, нурдан жаралган Манас айланасына ысык аптап гана таратпастан, салкын да берет, тең салмак сактайт, ысык-суукту теңдейт.

Акыркы саптарда Манастын керемет образы чулу, бүтүн турпатына жетет, толук мазмун күтөт, күч кубаты, сыпат-сымбаты болушунча көрүнөт. Эгер мурунку саптарда Ай-күндүн тек гана жарыгы, нуру жөнүндө айтылса, мында «жаркыны» көзгө шак этет, «жарык-жарыктын» чыңалган, күчөгөн чегине жеткен абалы. Чагылган «жарк» этет.

Күн «жаркырап» тиет. Алтын-күмүш «жаркырайт». Таза, кооз сүй-күм нерсени «жаркырап» сүрөттөйбүз. Ошентип, Манас да жаркырап турат.

Жогорку текстти маани-мазмун жагынан бириктирген, уюштурган, бир бүтүн калыпка салган, ой өзөгүн түзгөн, элес алкагын аныктаган сөз «бүткөндөй». Кеп Манастын жаратылышы, табияты туурасында бир караганда ыр саптарынын орду, жайгашканы, мурун-кийин келгени кокустук, «жөн эле» көрүнсө, көркөм сөздүн гана ички талабына (ыргак, уйкаш, үндөштүк ж.б.) гана ылайыктагандай өңдөнсө, маани-маңызын терең талдай келсек, образдын түзүлүшү, курулушу белгилүү бир логикага, бузулгус, алмаштыргыс катар иретке баш ийгенин баамдайбыз. Манас «алтын-күмүштүн ширөөсүнөн бүткөндөй»: ал эң бир асыл, эң бир кымбат. Ал «Асман Жердин тирөөсүнөн бүткөндөй»: демек, эң бир күчтүү, жеткен бекем, акыл-эске бышкан. Анан «Ай-күндүн бир өзүнөн бүткөндөй»: ал жарык – нур. Бул жарык – нур толкун сымал тарайт, салкынын кошо жаят. Акыры жогорку чекитине жетет, кыл чокусуна чыгат: Манастын образы «жарк» этет, жарык сымал көз уялтат... Текст симметрия мыйзамына ылайык уюган. Алтын менен Күмүш, Асман менен Жер, Ай менен Күн. Алтын – Асман – Ай бир катар, Күмүш – жер бир катар. Образ «алтын менен күмүштөн» башталып, «ай-күн» менен бүтөт, ортодо Жер, Аба.

Тыянактай келсек, бул 14 саптын артында 14миң ой-элес тургандай. Бул ыр саптарынын жаралышын мүмкүн кылган, уюшуна-кура-лышына негиз болгон дүйнө көрүм курамы, түзүлүшү, сын-сыпаты жагынан өтө кең, абдан татаал, чексиз терең. Эгерде бул саптардын маани-мазмунун талдоонун контекстин, алкагын кеңейтип, дүйнөлүк тарыхый-маданий мурастар менен байланыштыра иликтесек, анда көп нерсеге көзүбүз ачылчудай, көөнүбүз тунчудай.

«Манапта» «Бүгүн көргөн эртең жок. Ушундай экен дүйнө бок» деп айтылат. Ал кез-кез кайталанып, поэтикалык формула кейпин алган. Муну «Манапта айтылгандай» деп кыргыз баласы көп оозанат. Бирок, мындай санат, адам заты жашаган дүйнөнүн табияты, маңызы жөнүндөгү мындай тыянак эпос калыптана элек кезде эле, илгерки заманда жаралган болушу ыктымал. Кыргыздар өзүн курчап турган дүйнөнүн турум-турпатын, жөн-жайын, касиет-сырын баамдап, анын болумун түшүнүүгө күч үрөп, акыл калчап, нары оодарып,

бери оодарып, ушундай жыйынтыкка келсе керек. Бүгүн бар, эртең жок: дүйнөдө кезиккен нерселер жаралып-жоголуп, өзгөрүп, кубулуп турат. Бир карасаң бар, кийин азбы-көппү мезгил өткөн соң кайра карасаң, мурда көргөнүң жок же башка кейипте, абалда, түрдө. Окумал киши дароо Гераклитти эстейт. Байыркы Грециядан чыккан бу акылман «Баары агат, баары өзгөрөт» дептир убагында. Анын кыска нускасы ооздон оозго көчүп, эки жарым миң жылды аралап өтүп, ар кайсы тилде саймедиреп айтылып келет. Автордун аты эстен чыгып кетсе да, «бир акылман айткандай» деп, философиялык улуу, өлбөс-өчпөс акыйкаттардын кашкайган үлгүсү катары, турмуштун айныгыс мыйзамы иретинде демейки эле жашоонун жөпжөнөкөй жагдайында оозго сала бергендей кайталанат. Кыргыз деле ошону айтыптыр: «Бүгүн көргөн эртең жок». Бирок эмне үчүн «дүйнө бок»? Бу сөздү укканда бирөө бырс күлсө, бирөө мурдун чүйрүшү ыктымал. «Бок» «уят сөздөрдүн» катарына кирет. Тарбия-гаалим алган киши элдин көзүнчө аны оозанбайт, десе бу наадандыктын, «маданиятсыздыктын» белгиси эсептелет. Анткени, кырыз тилинде «бок» деген сөз туюнткан нерсе илим тилинде «экскремент» илимийлештирип айтканда организм тамак-ашты иштетип, өздөштүргөн соң бөлүп чыгарган калдык, сасык, жагымсыз зат. Албетте, «от дегенден ооз күйбөйт», анын сыңары «бок» дегенден ооз сасыбайт. Ошентсе да бу сөздү оозаныш «уят». Бирок, бала-чакага карата уят-сыйыты жок эле жакшынакай айтыла берет, кыргыз ыплас сөздөрдү көп колдонгон кишини «бок ооз» деп коёт (маселен, Саякбай Каралаевди билгендер демейде ошентип коюшат). Бала чагымда жаман түш көрүп, апама айтып берсем, «Түшүң – түлкүнүн богу, өзүң – менин богумсуң» деп койчу, ыраматылык. Ал эми нукура жазуучу, ойчул Кубатбек Жусубалиев бу сөздү өзгөчө бир поэтикалык дем менен, шаанисин келтирип, чырайын чыгарып, «карга пок чокуй электе» сымал, чыгармаларында көп урунат. Демек, биз кээде чанган, жээриген сөз сейрек-сейрек колдонулат экен. Анда «Манаста» дүйнөнүн бокко теңештирилгени ошол сейрек учурлардын бири го? Азырынча, мейли дейли. Анткен менен, мазмун-маанисине жакшылап назар салсак, анча окшошпой, анча коошпой турбайбы. Биринчиден, адамды курчаган дүйнө ар кыл заттардан, нерселерден, кубулуштардан, алардын өз ара карым-катыш, байланыштарынан турат. «Бүгүн бар да, эртең жок» ошолор. Демек, «бүгүн көргөн эртең жок» деп бүтүндөй дүйнө эмес, ошо дүйнөнүн

ичиндеги, алкагындагы чекене, өзүнчө каралган, айрым-айрым нерселер сыпатталып жатат. Туура, кар жаайт да, ээрийт; гүл чыгат да, куурайт; а турсун көл соолуп, тоо урайт. А дүйнө турат. Экинчиден, дүйнө сасык эмес, дүйнөдө сасык жыт бар, бирок, бүтүндөй дүйнө сасык эмес. Дүйнө бир нерсенин калдыгы, иштелгенден калган бөлүгү да эмес. Ар кандай калдык, бөлүк дүйнөнүн койнунда. Үчүнчүдөн, бок жоголбойт, ал кык, тезек, көңгө айланат. Эң башкысы, адам өзү жашап турган дүйнөнү кантип бокко теңейт. Канчалык кубулма, өзгөрмө болбосун учу-кыйырсыз, түбөлүк дүйнөнү «бок» деш бери болгондо жеңил, тайкы ой эмеспи. Бу жерде «дүйнө бок» туурасында башка эпостордо да, башка контексте айтыларын эске алсак ашык баш болбойт. Айталы, «Эр Төштүк» эпосунда (албетте, Саякбай Каралаевдин варианты экенин эскертишибиз керек) минтип айтылат:

«Мааникер жүрбөй калганда,
Кандай болот дүйнө бок»...
«Элим алыс, журтум жок,
Ушундай экен дүйнө бок».

Айтайын дегенибиз, дүйнөнүн «боктугу» анын өзгөрмө кубулуштарына гана эмес, башка жагдайларга байланыштуу да эскертилет экен. Дагы бир кеп: кыргыз «болор бала богунан» деп коёт. Муну баарыбыз эле жогоркудай эскремент маанисинде түшүнөбүз. Бирок, зээн коюп, ойлонуп көрбөйлүбү. Эмне үчүн «богунан» эскрементинен? Баланын кийин, чоңойгондо «болору» мыкты, кыйын болору эмне үчүн анын богунан? Албетте, кимдин ким болору бала кеизинен эле билинет дегендей логика орундуу эле көрүнөт. Эми муну башкача айтып көрсөкчү? «Болор бала багынан». Ушу турушунда кыргыз ойтүшүнүгүнө, менталитетине кыт куйгандай келишип турбайбы. Кыргыз адамдын багынан деп коёт, биз болбосок, ата-бабабыз адам багына жазылганды көрөт деп ишенген. Ошондуктан биз сурап турабыз. Анда кандай? Кыргыз тилинде «бок» деген сөздүн башка да мааниси барбы?

Эми кепти башка капталынан баштайлы. Атактуу орус илимпозу, тилчи, семиотик, маданият таануучу, убагында «Индоевропа тилдери жана индоевропалыктар» аталган эмгеги үчүн айтылуу Ленин сыйлыгын алган В.В.Иванов минтип жазат: «Богатырь» сложное слово, «восходящее через тюркский к иранскому названию «бога, господина» bag/ya...индо-иран. Bhagh- а- «доля, даруемая богами»... в одном

из вымерших енисейских языках... бактрийское ВАГО «бог, господин»././ Иванов В.В. 2003. 13-17-беттер).

Ошентип, байыркы түрк тилинде «баг», «бог» деген сөздөр «кудай», «баатыр» түшүнүктөрүн туюндурган экен. Кыргыз тили эпески тилдерден болгон соң, кантип эле бу сөздөрдүн өзүн болбосо изин сактап калбасын. «Кудай бак берсин» деп бата берет кыргыз. «Ат чуркабайт, бак чуркайт» жарышта дешет. «Адам багына эмне жазылса, ошону көрөт» деген ишеним бар. Азыркы кыргыз тилиндеги «бак» деген сөз жараткан тартуулаган тагдыр, турмуш жолу гана эмес, жамандыктан сактаган, коргогон, жакшылыкка жеткирген улуу, сырлуу күч, жаратылыштан тыш, маани-маңызы демейки акыл-эске сыйбаган өзгөчө бийик нерсени да туюндурат: «Бак карасын. Кыдыр жылоолосун» деп бата айтылат. «Багым бар экен, балам кырсыктан кутулду» дейт ата-эне. «Элдин багы...», «кыргыздын багы...» дегендей сөз айкалыштары учурайт. Бир чети, бакты кудай берсе, бак кудайдан болсо, экинчи чети, кудайдын өзү бак.

Дагы бир жагдай: Махмуд Кашкарлык өзүнүн сөздүгүндө Баласагыннан Кулбак деген олуя чыккан, ал тоодогу бир кара ташка «Теңир кулу Кулбак» деп өзү чегип жазган экен деп жазып койгон. Демек, Кулбак деген ысымдын өзү Кудайдын, Теңирдин кулу деген мааниге ээ экен. Балким, бул жазуу тек гана сөз түшүндүрмөсү болушу да ыктымал.

Демек, «Манаста» айтылган «дүйнө бок» уят сөз эмес, тескерисинче, ыйык сөз десек жарашып турат, олуттуу көрүнөт. Көрсө, кыргыздын байыркы ой-санаасында дүйнө кудай берген бак экен же дүйнөнүн өзү кудай экен. Адистер билет, дүйнөнү кудай санаган көз караш жомок, миф жыттанган тээ байыркы аң-сезимде гана эмес, логикалык пайдубалга негизделген, теориялык тактамалар менен куралданган философиялык окуу көзкараштарда да кезигет. Ал «пантеизм» аталат. Мунун кашкайган мисалы Спинозанын (17-кылым) онтологиясы: ал жаратылыш, табият бу кудай деп эсептеген, муну теориянын тилине салып, далилдерге шыкалган трактаттарында жазган. Мындай ой-түшүнүктү кыргыз эпосунда сактап, тилине каткан экен. Ошондо жогорку саптарды башка сөздөр менен айтсак, «Бүгүн көргөн эртең жок, дүйнө ушундай жаралган, дүйнөнүн болуму-туруму ушу» сымал мазмун алат. Муну менен биз кулакка өөн угулган, айтканга осол өндөнгөн сөздөн кутулалы ниетин көздөбөстөн, байыркы ата-бабаларыбыздын дүйнө көрүмү чынында кандай болгонун

аныктап, тактап, өз рухубузду тамырын таасындап, азыркы көкүрөк-көөдөнүбүзгү азык болчу маани табыш аракетин кылып жатабыз.

Арийне, «дүйнө – кудай» көзкарашынын кыргыз рух кыртышында тамырлап, кулач жайганын, анан анын эпосто кайта-кайта айтылчу саптарга чөгүп-сиңип калганын алаканга салгандай айгинелеш дагы бир топ иликтөөлөрдү, далилдерди, тактамаларды талап этери бышык. Буга лингвистикалык археологиянын, салыштырма лексикологиянын, тарыхый-маданий семиотиканын материалдарын дыкат талдаш шыкак болор.

Эске ала турган дагы бир жагдай кыргыз тилинде «бак» деген сөздүн башка маанилери да бар: 1) бак – кам көр, кара, бир нерсенин болушу үчүн аракет кыл; «ата-энени бак», «мал бак» дейбиз; 2) бак – дарак маанисинде: «мен турам бакка жөлөнүп» деп ырдап жүрөбүз, баланы «бакка чыкпа» дейт. Эмнеден улам бу кепти козгоп отурабыз? Биринчиси, 20-кылымдын онтологиясы (албетте, Мартин Хайдеггер баштаган) болумдун (бытиенун) маани-маңызын «багыш», «кам көрүш» (орусча «забота») түшүнүгү аркылуу мүнөздөйт. Болуш бу кам көрүш, атайлап аракет кылып кам жебесең, карап турбасаң, тиешелүү шартын камдап бакпасаң, анда эч нерсе болбойт дейт. Дүйнө баккан үчүн дүйнө болуп турат. Экинчиси, мифологияда «дүйнөлүк дарак» деген категория бар (В.Н.Топоровдун «Мировое древо» деген чоң эмгегин карасаңыз болот. Топоров В.Н. 2010). Мифопоэтикалык доордон бери бардык элдерде дээрлик дүйнөнүн турум-турпатын, сөлөкөтүн, курум-түзүмүн дарактын, бактын элеси аркылуу сыпатташ, сүрөттөш салты сакталып келет. Бул ыр, аңыз кеп, жөө жомоктордон, орнамент, оймо-чийме, сүрөт-сызмалардан, ритуал, ырым-жырымдардан көрүнөт. Дарактын (бактын) элеси аркылуу оң-сол, асты-үстү, ортосу-чети ж.б. структуралык, топологиялык мүнөздөмөлөр аныкталат. Мен билгенден кыргыз мифологиясында «дүйнөлүк дарак» концепциясынын негизинде кеңири материал камтыган, туташ талдоого алган атайын изилдөөлөр жүргүзүлө элек. Мындай иш жүзөгө ашса, менимче, кыргыз дүйнө көрүмүнө байланышкан ой-түшүнүктөр бир канча байып, такталып калат эле. Азыр белгилей кетчү нерсе «бак» сөзүнүн бул маанилери «дүйнө бак» түшүнүгүнө тикеден-тике тиешеси болбосо да, кыйыр түрдө анын маани-мазмунун дааналап-тактаганга көмөк болушу ажеп эмес. Маселен, мындай кеп бар: бирөөгө «баланы бактың» же «балабызды багыштың» деген өңдүү

ыраазычылык айтса, ал демейде «мен баккан жокмун, кудай бакты» деп жооп узатат. Демек, баарын кудай багат экен, карайт экен, кам көрөт экен. Демек, «мал багыш», «дан багыш» адамдын кадимки, күндөлүк иш-аракети болсо да, түбү кудайдын эркине, амирине, буйругуна барып такалат десек жүйөөлүү көрүнөт. «Бактын» эпистемологиялык маанисин да атайын белгилеш зарыл: бак бул зээн коюш, назар буруш, бир нерсени атайлап баамдап-байкаш.

1.3. Кыргыз убакыты

Албетте, убакыт баарына бирдей, жалпы, универсал мүнөзгө ээ. Физикалык мааниде. Ал эми метафизикалык мааниде биз «кыргыз убакыты» туурасында сөз кылсак болот. Убакыт менен адам болумунун ортосундагы карым-катыш философиянын илгерки темаларынан. Бул карым-катышытын этно-философиялык ченемин көздөсөк, анда кыргыздар убакыттын табиятын кандай түшүнгөн, анын касиет-сапатын кандай көргөн, маани-маңызын кандай баалаган деген суроолордун тегерегинде ой толгойбуз. Кеп «кыргыз темпологиясы» туурасында.

Кыргыз тилинде «убакытка» маанилеш, аны менен жарыша термин катары колдонулуп жүргөн сөз «мезгил». Убакыттын ченин жана чегин белгилеген «убак», «учур», «кез», «маал», «чак», «туш» сыяктуу түшүнүктөр бар. «Заман», «доор» түшүнүктөрү негизинен социал убакытка, коомдук турмуштун убактылык өзгөчөлүгүнө карата колдонулат. Албетте, элчилеп убакытты «күн», «апта», «ай», «жыл», «кылымга» бөлөбүз.

«Убакыт» деген сөздүн уңгусунда «убак» турат. Андан Алматы, Өрүктү дегендей «убакты» («убактуу», убакка ээ) чыгып, ал «убакыт» болуп өзгөрүп, маани-мазмун чектери жылышып кетсе керек. Менин болжолумда, бу сөздү да экиге ажыратып карап көрсөк болчудай: у + бак. Ошондо «бак» дегенин байыркы түрктөрдүн «баг» (эге, өкүмдар, баатыр, кудай) деген сөзүнө туташтырып, убакыттын бийлигин, үстөмдүгүн, өкүмүн туюнткан мааниге алып барып такасак... Эми бул философтуу жоромолу. Демекчи, кыргыз тилинин сөздүктөрүн аңтарып-теңтерип, жарытар эч нерсе таппадым.

Менимче, убакыт метафизикасы кыргыздарда «ач экен, ток экен» деген жомок туюнтмасынан башталат. Жогоруда биз ыраस्ताганга

аракет кылгандай кыргыз жомогу «бар экен, жок экен» деп барлык, болум маселесине эн тамга койсо, убакыт маселесин да «ач экен, ток экен» деген сыпаттама менен белгилейт. Онтология илимин макул тапсак, болум менен убакыт бир, ажырагыс. Баары убакыт ичинде, белгилүү бир убакта, өз учурунда болот. Убакыттан тыш Кудай гана. Башка капталынан карасак, убакыт бул болум, убакытты биз ошол болгон, болуп жаткан, боло турган нерселер, иштер, окуялар аркылуу көрөбүз, туябыз, билебиз. Мартин Хайдеггер өзүнүн атактуу эмгеги «Болум жана убакытта» убакытты болумду түшүнүүнүн горизонту деп аныктайт. Ошол эле учурда болумду убакыттын мазмуну деп эсептесек туура келет. Ал эми убакыт болсо бирде «ач» да, бирде «ток». Бир жагынан карасаң «ач»: тойбойт, баарын мойсойт, акыры жүрүп жаралган нерсе жоголот, курулган нерсе кыйрайт. Бир жагынан карасаң «ток»: баары өз ордунда, калыбында, баары өз жолу менен кетип жатат, өз убагында өтүп жатат.

Убакыт – метафизикалык табышмак. Кыргыздар да бул табышмактын жандырмагын издеп, ар тарабынан баам салып келишкен.

«Эч качан болгон эмес,

Жана болбойт дагы,

Бирок, ал азыр бар» (Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары. 1971. 148-бет). Ушундай табышмак берилет. Көрсөтүлгөн китепте жообу «бүгүн» деп берилген. Башкача айтсак, «бу күн».

Муну окуп алып, онтологиядан кабары бар окурман аң-таң калса керек. Анткенимдин себеби бул: техникалык жагдайдан улам грекчесин тим эле коёлу, Пармениддин поэмасынан орусча бир сап келтирели: «Оно не «было» некогда и «не будет», так как оно «есть» сейчас все вместе (одновременно)». (Фрагменты ранних греческих философов. 1989). Менин кыргызчага котормомдо: «Бир кезде «болгон» же бир кезде «болот» деш натура, анткени, ал азыр «бар» баары чогуу (бир мезгилде)... (Бокошов Ж. 2004. 56-57-беттер). Мен маанисине карап, орусча тексттеги тырмакчаларды көңүлгө алып, бир аз «бузуп» которуптурмун. Эгер алдагы кыргыз табышмагын ошондо билсем, ошону эле кайталап коймокмун. Анткени, кыргыз табышмагы Пармениддин айтканына далма-дал келип жатпайбы. Сөз кейпинде айрыма жок дээрлик. Бул, албетте, маани-мазмунун да коёндой окшош деп ырасташка негиз боло албайт. Бирок, ойдун багыты, маани жиктери белгилүү бир

кыязда окшош нерсе жөнүндө кеп болуп жатканын айгинелейт. Эми аталган китепти түзгөндөр (Ж.Мукамбаев, Ж.Таштемиров) табышмактын туура жообун «бүгүн» деп аныкташыптыр. Мунун деле негизи, жүйөөсү бар: биз кайра-кайра саймедиреп жатканыбыз онтология илиминин бир мыйзамы болум менен убакыт бир, болум десе убакытты кошо карайбыз, убакыт десе болумду кошуп түшүнөбүз. Бирок, кыргыз табышмагын жандыр десе, Парменид дагы, мен дагы «жаңылмак» экенбиз. Анткени биз шак эле «болум» демекпиз. Парменид онтологиянын көч башы болгон «Бар» аттуу поэма-трактатында болум маселесин кеп кылат. Ошол чыгармасында болумдун урунттуу касиеттерин санактап көргөзөт, анын ичинде алдагы мүнөздөмөсүн берет, бул поэма батыш онтологиясынын төлбашы чыгармасы эсептелет. Мен болсо кыргыз табышмагын «болум» жөнүндөгү табышмак деп кабылдагым келет. Албетте, анча-мынча азыркыдан «кошуп» айтып жатам, албетте, так биз айтып жаткан «болум» эмес экенин түшүнөм, бирок, бул табышмак-жандырмактын артында таамай онтологикалык туюм турганында күмөнүм жок. Болгону «болумду» асмандаган абстракция эмес, турмуш, убакыт менен бирге, кошоктошкон, эриш-аркак кейпинде караш керек. «Бүгүн», «азыр» онтологияда болумдун бир аты. Мен деген философтордун онтологиялык окуусуна кайрылсаңыздар болумду «азыр жана мында» («теперь и здесь»), «мобу», «ушу» деп мүнөздөшөт. Ал эми болумдун маңызын рефлексиялап, теория тили менен ачыктап айтып бериштин кыйынчылыгы ошо болумдун «азыркылыгын» анын «мурункусу» жана «кийинкиси» менен айкаштырып, туташтырып түшүнө билишке байланышкан. Чатышкан маселелер ушу түйүндөн чыгат.

Мындан тышкары аталган китепте белгилүү тилчи, адабиятчы жыйнаган кыргыз табышмактарында убакыттын мындай касиеттери белгиленет: биринчиси – мезгил айланпасы; убакыттын кайталанма мүнөзү; табышмак убакытты «дөңгөлөк» кейпинде элестетет. «Бир дарыя ичинде тептегерек, үч жүз алтымышы бөлөк-бөлөк» деп, бир жагынан, убакыт суу агымына салыштырылса, бир жагынан анын айланма жолу туюнтулат. Экинчиси – убакыт мифологияда «дүйнө дарак» (орусчасы: мировое древо) аталган сырбелги-символ, парадигма (өрнөк) шаанисинде көрсөтүлөт:

«Ал ааламдын кудурети бир түп дарак.

Ал даракта бар он эки бутак.

Ал бутакта бар отуздан шак» (аталган китепте. 146-бет).

Ошондой эле «терек» элеси – образы да колдонулат. Адистер ырас-тагандай, мифологияда «дүйнө дарак» ай-ааламды мейкин ченеминде гана эмес, убакыт ченеминде да сыпаттайт (Топоров В.Н. 2010). Демек, кыргыз табышмагында убакыт менен мейкидин биримдиги да айтылат. Үчүнчүсү – убакыт ичинен бөлүнөт, табышмактарда убакыт күн, ай, жылдардан куралган нерсе катары сыпатталат. Убакыттын өз ырааты, ыргагы (ритми) бар.

Эмне үчүн табышмакка айланчыктап токтолуп калдык? Биринчиден, табышмак – оозеки чыгармалардын байыркысынан. Узак тарыхтажрыйбаны боюна сиңирген сөз. Мифология, маданият-адабият таануу аймагында көрүнүктүү илимпоз В.Н. Топоров табышмак башында ритуал, үрп-адаттын, таат-ибадат боюнда түйүлүп, сөз калыбына түшкөнгө чейинки тунтабышмак («первозагадка»), белгилүү бир «табышмактуу прототексте» таянарын көрсөтөт (Топоров В.Н. 2010. 2- т. 175-бет). Табышмак тек гана ой алаксыткан, көңүл көтөргөн эрмек, оюн-зоок эмес, ал каада-салт, практика менен чырмалышкан. Экинчиден, табышмак жанры тарыхый ченемден караганда аң-сезимдин бышкан, чыйралган деңгээлинен тамыр байлап, өнүп чыгат. Белгилүү бир жалпылама, абстракция түшүнүктөргө таянат. Табышмак айтып, жандырмагын табыштын өзүнчө жол-жобосу бар. Үчүнчүдөн, табышмак – интеллектуалдык оюн, ой тарбиясы, эс-акыл машыктырыш. Ушу маанисинде, акыл-ой таалим-тарбиясында өзүнчө каада-салтка айланган жол, ык. Улуттук тарыхтын, маданияттын узак жол өткөн түзүмдөрүнөн.

Тилекке каршы, кыргыз табышмагы жетишерлик иликтене элек. Аталган китепте да кыргыз табышмактарын иреттөө, сыпаттоо ойдогудай эмес. Муну айтканыбыз, фольклорчу, маданият таануучуларыбыз бул багытта кеңейтип, тереңдетип изилдөө жүргүзсө, табышмактардын метафизикасын ачыкташка да бул кыйла омок болмок.

Жогоруда айтылгандай, убакыт адабий мааниде эле табышмак эмес, метафизикалык табышмак. Августин убагында «Убакыт деген эмне экенин билген сыяктанам. Бирок ушул суроого жооп бергенге келгенде эле билбей турганым айгине болот» деп, дегеле адам баласынын убакыт феноменине байланышкан ой-түшүнүгүн таамай мүнөздөгөн экен. Августиндин сөзү бүгүн да күчүндө. Убакыттын сыры бүгүн да жашынып жатат.

Убакыт метафизикасынын феноменологиялык, герменевтикалык, онтологиялык, аксиологиялык, антропологиялык ченемдери, өңүттөрү бар. Дегеле убакытка байланышкан ой-түшүнүк маани-мазмуну жагынан ар кыл түргө бай, көп катмарга жиктелет. Астрономиялык, физикалык, мифтик, социалдык, психологиялык ж.б. убакыт бири биринен айрымаланат. Бизди кызыктырганы убакыттын философиялык ченеми.

Биз сөз кылып жаткан темага түз же кыйыр тиешеси бар эмгектерге баш баксаңыз мындай нерсеге күбө болосуз: европоцентризмдин айынан, балким, кайсы бир жагынан ошол элдин тилин жана жандилин чала билгендиктен, айрым изилдөөчүлөр байыркы африкалыктар же байыркы кытайлар «убакытты» өзүнчө ажыратып ойлоп, карашкан эмес деп тыянак жасашкан (Иорданский В.Б. 1982. 71-72-беттер: Жульен Ф. 2008). Анан мындай тыянак бир жактуу жана калпыс экени айгине болот. Акыл-эстүү адам баласы убакыт жөнүндө ойлонбой коё албайт. Албетте, эмне ойлогон, кандай түшүнгөн, кайсы касиеттерине назар төшөгөн бул ачыктап-аныктап иликтей турган маселе. Деген менен, байыркы заманбы, азыркы доорбу, убакытты «өздөштүрбөй», убакыт менен «мамилесин» жөнгө салбай, аны менен эсептешпей адам баласы ойдогудай жашай албайт. Демек, сөз жалгасак, кеп кыргыздардын убакыттын тигил же бул сыпат, касиеттерин билгенинде гана эмес, аларды белгилүү бир сөз, сөз айкаштары менен белгилегенинде гана эмес. Эң маанилүү суроо кыргыздар убакытты кандай баалап-барктаган? Албетте, бул суроо кыргыз убакытты кандай ойлоп, элестеткен, кандай көргөн, анын формасы жана мазмуну туурасында кандай ой-түшүнүктө болгон дегендей суроолор менен тыгыз байланышкан. Илгерки кыргыздардын убакыт жана мейкин тууралуу ой-түшүнүктөрү тууралуу Ш.Б.Акмолдоеванын, А.Бийбосуновдун эмгектеринен кеңири маалымат алса болот (Акмолдоева Ш.Б. 2003. 43- 85-беттер, Бийбосунов А.) Биз аларды кайталабашка аракет кылып, кыргыздардын убакыт философиясынын урунтуу жактарына токтолушту ылайык табабыз.

Тарых ченеминде кыргыз үчүн убакыт «жер каймактагандан» башталат. Жер бети тээ илгери кайнаган сүттөй боркулдап, көбүрүп-жабырып турган, анан бара-бара муздап, үстү каймактаган, коюу катмар менен капталган. Демек, кайсы заман экенин айтыш кыйын, бирок, кыргыздар жердин (планета) ысык, суюк абалда болгонун, анан кайсы

бир геологиялык доордо сууп, кадимки «кара жер» уюганын, тоо-түз куралганын белгилүү бир ой-түшүнүк деңгээлинде билишкен.

Диний көзкарашта Жараткандын кудурети менен качандыр бир «тун заман» болсо, аягы «акыр заман» менен бүтөт. Эми мунун өз жолу, өз шааниси бар, өзүнчө кеп кылыш ылаазым.

Кыргыздар өткөн убакыттын башатын «тоо тоо болгондо, суу суу болгондо» деп белгилешет. Ошентип, болум менен убакыттын теги бир, маңызы бир экени айтылат.

Убакыттын универсал касиеттери бар: үч ченемдүү (өткөнчак, учурчак, келечек), артка кайрылбас, бир кылка агым...

«1-аныктама. Убакыт өткөнчактан келечекти көздөй жылат.

2-аныктама. «Азыр» деген учур өткөнчак менен келечекти ажыратып турган ушу кездеги убакыт.

3-аныктама. Өткөн эч качан артына кайтпайт.

1-аныктама. Биз өткөндү өзгөртө албайбыз, бирок келечекти өзгөртө алабыз.

2-аныктама. Бизде өткөндүн токтому (протоколу) болушу мүмкүн, бирок келечектики болбойт.

3-аныктама. Өткөн шартталган, келечек шартталбайт» (Рейхенбах Г. 1962. 35-41-беттер). Бул XX кылымдагы белгилүү физиктердин бири Г.Рейхенбахтын аныктамалары.

Эми белгилүү философко кулак салалы. Мартин Хайдеггер убакыттын негизги касиеттери деп төмөнкүлөрдү көргөзөт:

– Убакыт тиешелүү: кайсы бир нерсенин, окуянын, иштин убактысы.

– Убакыт даректүү: баланча күнү, түкүнчө жылы деп белгиленет.

– Убакыт созулма, чоюлма: психологиялык эмес, онтологиялык ченемде.

– Убакыт ачык, көпчүлүктүн көз алдында (публичность). (Хайдеггер М. 1997).

Дегинкисинде убакыттын метафизикалык багын ачкан философ бу Хайдеггер. Анын эмгектеринде убакыттын көптөгөн касиеттери, өзгөчөлүктөрү ачыкталат. Ал эми бу жерде ушул төрт мүнөздөмөнү баса көрсөтүп отурат. Мына, физикти да уктук, философту да уктук. Эгер кыргыз ой-түшүнүгүн тыкыр иликтесек, анда бул айтылгандардын баарына болбосо да, көпчүлүгүнө дээрлик окшош, үндөш мүнөздөмө, аныктамаларды табабыз.

Кыргыз үчүн «убакыт учкан куш» сымал. Убакыт кошучундагы «кумдай куюлат». Убакыт «суудай агат». Убакыттын тынбас, токтобос кыймылы көрүнө, апачык, тастыктоого муктаж эмес сыяктуу. Мейли, убакыт бул агым, убакыт агат. Бирок, каяктан каякка? Өткөнчактан алдыга карай келечеккеби же келечектен артка карай өткөнчаккабы?

Өткөн өттү, кайрылбайт, кайтып келбейт. Кыргыз акылы убакыттын артка кайтаспастыгын белгилейт да, өткөнгө өкүнбө деп сооротот. Ошол эле учурда эртеңкини бүгүн ойло деп эскертет. «Кыштын камын жайда көр». «Кылган ишиндин артын ойло». Демек, мурунку менен кийинки адамга байланыштуу, адамдын жашоо-турмушуна тиешелүү. Убакыттын эни, узун-туурасы адам үчүн кызык, адам үчүн керек. Өткөндү эсте, азыркыны көр, келеркини ойло. Жаратылыштын өз убактысы бар, өз ырааты менен ашык-кеми жок өтө берет, кете берет. Бирок, убакыттын физикасынан убакыттын метафизикасы кескин айрымаланат. Убакыт менен адам кармашат, убакытты адам уткусу келет, убакытты адам «өздөштүргүсү» келет. Анткени, адам баласы «убактылуу» жашайт, адам жаны морт, адам өмүрү чектелүү. Өмүр чектелгени үчүн адам өлүмдү ойлойт, өлбөстүн амалын издейт, мүрөк суусун же өлбөстүктүн башка даарысын тапсам дейт. Ошентип, убакытты жеңгиси келет, алдагысы же уткусу келет. Өлчөлүү өмүр жөнүндөгү ой аны «түбөлүк» деген түшүнүккө алып келет. Түбөлүк турган нерсе барбы? Түбөлүк калган бар болсо, ал эмне? Ошентип, убактылуу менен туруктууну, өзгөрүш менен сакталышты, утурумдук менен маңгиликти ажыратат.

Убакыт түшүнүмүндө негизги эки ача – антиномия болуп утурумдук менен түбөлүк эсептелет. Убакыттын өзү убактылуу, «убактылык» чен-өлчөмү менен аныкталгандай. Ар кандай нерсе, окуя, иш белгилүү бир убакыт «ичинде» болот, жашайт, башталат-аяктайт, туулат-өлөт. Ошол эле учурда убакыттын ар бир чекитинде, ар бир кесиминде түбөлүк катышат, орун алат. Сөз маанисин сүрө кууган филолог-педагог Сабыр Иптар уулу «түбөлүк» деген сөздүн тегин «түбү өлүк» деген сөз айкашына такайт. Сөздүктөрдү карап, мен этимологиясын тактай албадым. Бирок, «элдик этимология» жолуна салсак, «түбү өлүккө» караганда «эки (ту) бөлүк» деп тектештирсек окшошчудай: «Эки бөлүктөн» турганы бу дүйнө менен адүйнөгө тең тиешелүү, өткөн чак менен келечекти кошо катыганы. Утурумдук менен түбөлүктү бирге, байланыштыра ойлойбуз.

Акылдын акылдыгы ушунда ал «өз билгенин» таңуулай бербейт, тескерисинче, болгонун болгондой баамдап-баалап, андап-аныктап, анан ошого таянып иш жасайт. Убакытка келгенде акыл анын да айласын табат. Анткени, ар нерсенин өз убактысы бар. Көзгө көрүнгүс, колго кармалгыс убакыт, көрсө, бир нерсеге тиешелүү убакыт болот экен. Демек, ар нерсе өз убагында болсо, бул жакшы. Ар нерсени өз убагында жасасаң, бул ийги. Адам баласы ушуну билип, түшүнүп, баалашы керек экен. «Күлүк күнүндө, тулпар тушунда». «Жоо кеткенден кийин кылычынды ташка чап». Ал эми ар нерсенин «өз убагын» билиш, ар ишти «өз убагында» жасаш бул адамдан акыл-ойду, баам-парасатты, аң-сезимди талап этет. Кыргыз элинин салттуу билимдерин иликтесек, санат ырларын талдасак, анда насаат-осуят көбүнчө ошол «өз убагын» табышка, билишке байланыштуу айтылганын көрөбүз. Демек, «өз убагы» жөнөкөй эле айтылып калган сөз эмес, бул турмуш философиясынын, элдик акылмандыктын мыйзамы, эрежеси, формуласы: «өз убагын» бил, «өз убагын» тап, «өз убагында» жаса. Ал эми Батышта айтылуу философ-моралист Мишель Монтень «жакшы жашаш өнөрүн» өзүнчө «илимге» айландырып, анын сырын «arporos (убагына, шартына ылайык) жашоо» талабына байлаган.

Адашсаң же кечиксең, ишиң оңунан чыкпайт. Буга байланыштуу «кор» жана «карып» түшүнүктөрү келип чыгат.

Бу дүйнөдө не карып?
Сатылбаган бөз карып.
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо,
Карыя болоор тез карып *(Калыгул)*.

«Бай кедей болсо, үч жылы байлыгын койбойт. Кедей байыса, үч жылы кедейлигин койбойт».

Байыркы акыл-эс убакыттын тегин (генезисин) асман-жердин жаралышы менен бирге карайт. Даосизм: Лао-Цзы мындай дейт: «Асман менен Жер түбөлүк. Асман менен Жер өзү үчүн жаралып-жашабайт, ошондуктан алар түбөлүк». Ошондуктан нукура акылман башкалардан озуп, алдыга ашпайт, ошонусу менен алдыга чыгат. Өз жанын ойлобойт, ошон үчүн анын жаны бекем (Лао-Цзы. Дао Дэ Цзин. 2000. 39-бет). Кытай акылманынын айтымында «Адам Жерди ээрчийт. Жер Асманды ээрчийт. Асман Даону ээрчийт. Дао өзү өзүн ээрчийт» (Ошол китепте. 5-бет).

Платон «Тимей» диалогунда: «Убакыт асман менен бирге жаралды. Анткени, бир убакта пайда болгондор, эгер алар акыры жоголор нерселер болсо, бир убакта жок болушу керек. Убакыт үчүн тун үлгү түбөлүктүү жаратылыш болду. Анткени убакыт болушунча ага окшош болушу шарт» (Платон. 1994. 440-бет).

Орхон-Энисей жазмаларында: «үстүдө көк теңри, астыда кара жер, эки арада киши уулу жаралган» (Күл Тегиндин эстелигинде) деп ташка чегилген. Анан «убакытты Теңир берет», адам баласы ажалдуу деп айтылат (Сыдыков С., Конкобаев К. 2001. 65, 73-беттер).

«Манас» эпосунда Манастын болуму-туруму

Асман менен Жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен Күнүндүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй – деп сыпатталат.

Ошентип, байыркы кытайлар, байыркы гректер, байыркы түрктөр, байыркы кыргыздар жакындатып айтканда убакыттын табиятын бирдей карашкан дешке негиз бар. Эскерте кетчү нерсе, биз Орхон-Энисей жазмасында, «Манас» эпосунда айтылган кеп-сөздөргө дагы атайын токтолобуз. Бу жерде баса көрсөтсөк дегенибиз убакыттын тек-жайын, табият маңызын кыргыз акыл-эси да Асман, Жер, Адам менен туташтырып түшүнгөн экен. Адамдын убакыт менен карым-катышы космологиялык, социалдык, антропологиялык мыйзамдардын айкашына, ширендисине жараша болорун баамдап-байкаган экен. Ошондон ар нерсенин «өз убагы» болорун аныктаган экен.

Эми убакыт ченемин, мезгил аттарын алалы: сутка, 24 саат кыргызда «күн» аталат. Мындан тышкары «күн» сутканын жарык бөлүгүн, түндүн каршы маалын туюнтат. Отуз, отуз бир «күн» чогулуп «айды» түзөт. 12 ай биригип, «жыл» болот. Демек, мезгил мерчемдери асмандагы планеталардын атынан: Күн, Ай. Ал эми «жыл» деген атчы? Менимче, бул «Жылдызга» байланыштуу.

Бул жерде мезгил аттарына байланыштуу көңүл бурчу бир жагдай узак убакытка ат берген Ай менен Жылдыздан кыска мерчемди белгилеп, Күндүн бедели «кемип» калгандай. Иш жүзүндө Күндүн ыкыбалы бийик. Анткени, кыргыздардын убакыт метафизикасында «күн» бул убакыттын экинчи аты. Убакыт бул «күн». Ошондуктан «күн» дегеле «тирүүлүктүн», «жашоонун» түгөйү, синоними: жашаш бул «күн көрүш», оор турмуш башка түшсө, кыргыз «кандай күнгө

туш болдум» деп санаага батат. Ушу маанисинде «күн» бу тагдыр. «Күнү тууду»: кези келди, ыңгайлуу учур: ууру-кескинин күнү тууду, «орустун заманы келди» (Молдо Кылыч).

«Кимдин-кимдин заманы»

«Өз учуру», «өз убагы» деген түшүнүк маани-мазмуну боюнча ичинде жиктелет. Башкача айтканда, ар кандай нерсенин, иштин, окуянын «башталышы», «ортосу», «аягы» болот. Ар биринин өз орду, баасы, мааниси бар. Ошол эле учурда алар биригип, «мөөнөттү» түзөт. Убакытты баамдап-баалап билиш бул ар нерсенин «мөөнөтүн» аныктап билиш. Ошондой эле: эрте өз убагында кеч.

Беймаал. Убакты-сааты чыкпай.

Убакыт бар. Убакыт жок.

Убакыттын «баасы»:

– күндүз түндөн артык. Күндүзү жарык. Жашоо-турмуш күндүзү өтөт, бардык иш күндүзү болот. Арийне, түндүн да өз энчиси, өз кызыгы, өз милдети бар. Бирок, түбү келип, ал күндүзгө көз каранды. Ошондуктан күндүз өйдө.

– жай жылдын калган үч мезгилинен күз, кыш, жаздан артык. Күз менен жаз «өткөөл» убак, жай менен кыштын арасындагы «көпүрөлөр». Кыш болсо жаратылыш тыным алып, жан-жаныбар чээнге кирип, жашоо-турмуш солгундап, адам баласы «эптеп жазга чыксам экен» деген убак. Ал эми турмуштун кайнаган учуру, иштин кызыган маалы, шаани-шөкөттүн доору бул жай мезгили. Токтогул бекеринен «Жай сыпаты бир сонун, Жандын баары дүрбөгөн» деп ырдабаса керек» («үлгү ырлар»). Жайлоодогу турмуш-жашоонун сонун, кызык кези. Кыргыз «кыштоо», «жаздоо», «күздөө» аталган турмуш кезин, мерчемин бөлүп карайт, ар бирине тиешелүү убак жана орун бар. Бирок, баарынан «жайлоо» жогору турат.

– таң кечтен артык. Уйкудан ойгонуп, беймарал абалдан ойлонуп иш баштаган маал. Жаңы ишти баштай турган, кечээ токтогон ишти уланта турган учур. «Таң тосуу» ыйык, сырлуу жөрөлгө. «Кыдыр-Ата адамга таңга маал жолугат». Таңдан баштап, айлана-чөйрөгө кыймыл кирет, жаратылыш ойгонот. Ал эми кечке маал «тигини жасаба, муну жасаба» деген тыюу-чектөөлөр бар. Таңдын жолу улуу.

– бүгүн кечээден жана эртеңден, азыр мурункудан жана кийинкиден артык. «Бу + күн» убакыт панорамасынын борбору. Ортодо.

Өткөн күндү өзүнө жакын жагынан, аягынан карап «кечээ» («кеч» дегенден) атайт, келерки күндү да өзү жагынан карап «эртең» («эрте» дегенден) атайт. Бүгүн жакшы, баалуу, маанилүү. «Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө» (артык) дейт кыргыз. Же: «кечээ көргөн бүгүн жок» бул, албетте, өкүнүчтүү, бул дүйнөнүн жашаш мыйзамы, аны адам «бүгүндүн» алкагынан көрөт. Ошол эле учурда «бүгүн көргөн, эртең жок» деп айтылбайт. «Кечээки» болду, өттү, ал жөнүндө даана, так кесе айтса болот. Бирок, «эртеңкинин» жөнү башка: боло элек нерсе жөнүндө бир жаңсыл айтыш кыйын. «Карындагы баланын кан болорун ким билет. Бешиктеги баланын бек болорун ким билет». Албетте, эртеңки да келет, өтөт. Бул жерде биз «бүгүнкүнүн» баасын, артыкчылыгын баса белгилегибиз келип жатат.

Кайрадан кыргыз жомогуна, табышмакка жол берсек. «Акылдуу кыз» аталган жомок бар. Хан колукту тандап калат. Ханыша акылдуу болушу шарт. Кантип табат? Албетте, табышмак аркылуу. Ал эми табышмак мындай: «Күн батыш менен күн чыгыштын ортосу нече күндүк жол? Асман менен жердин ортосу нече күндүк жол? Калп менен чындын ортосу нече күндүк жол?» (Кыргыз эл жомоктору. 2010. 212-бет). Мунун жандырмагын ким табат? Жомоктун жол-жобосу боюнча, албетте, кедейдин кызы табат. Жандырмагы мындай: «Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу күн үчүн бир күндүк жол, анткени, күн эртең менен чыгып, кечинде батат, жолдо конуп-түнөп жүргөн күндү көрбөдүм. Экинчиси: Асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай, анткени кашыңызды көтөрүп өөдө карасаңыз асман, кабагыңызды түшүрүп ылдый карасаңыз жер көрүнөт. Калп менен чындын ортосу төрт гана эли, кулак менен укса калп, көз менен көрсө чын, кулак менен көздөн ортосунда төрт эли ыраактык бар». Хандын табышмагы ушинтип жандырылат. Окурман жооптун канчалык тууралыгын, тактыгын, кынтыксызын өзү баалап-гаразалап көрөр. Балким, башкача жооп да бардыр.

Биз белгилейли деген нерселер булар. Метафизикалык планда бул табышмак Күндүн жана анын өзгөчө ордун баса белгилейт. Бул бир. Экинчи, убакыттын маани-мазмунун ой калчап, баамдап-баалай билиштин маанисин көрсөтөт. Үчүнчүдөн, убакыт менен мейкиндик эриш-аркак биримдигин айгинелейт. Төртүнчү, убакыт-мейкин ченемиде адам борбордо турарын, чен-өлчөм адам баласынын тулку бою жана акыл-эси аркылуу аныкталарын тастыктайт. Мүмкүн, бул

табышмак метафизикалык ой толготуунун кыйырын дагы кененирээк сүргөнгө жол ачар. Биздин теманын чегинде ушул учурларды гана бөлүп белгилешти ылайык таптык.

Мурда, азыр, кийин. Азыр баалуу, алдыңкы орунда. Акылман ким? Мурдагыны эсине сактайт, азыркыны кыраакы карайт, кийинкини көрө алат (көрөгөч).

«Эрте», «убагында», «кеч». Убакыт метафизикасында булар да басым коюлган ченемдер. Бул үчилтиктин да тең салмагын сакташ зарыл. «Эрте» баштап алсаң, шашканың, жаңылышың мүмкүн, күлкүгө калышың ыктымал. «Кеч» киришсең, элден каласың, максатыңа жетпей, оюң орундалбай калышы мүмкүн. Демек, баары «убагында» болушу керек. Убагында кылган иш оңунан чыгат. «Кезеги келгенде айтпасаң, сөздүн атасы өлөт». «Көсөөнүн акылы түштөн кийин» (акыл менен убакыттын карым- катышын эске салыңыз).

Учурунда дайын бир убакытта, мезгилде. «Учурашуу» бир убакта бир жерден кезигиш, саламдашуу. «Учурады» жолдон (таанышы же көпүрө). Учур окуянын мезгил-мейкиндеги орду.

Убакыт туурасында узарган кепти жыйынтыктаар алдында баса белгилей турган жагдай «кыргыз убактысын» дыкаат, терең изилдөө келечектин милдети деп түшүнөбүз. Бул багытта өзгөчө назар бура турган нерселер катары төмөнкүлөрдү көрсөтө кеткибиз келет.

Убакытты түшүнүү кыйыр туюнтулган учурлар бар. Башка нерсе айтылган, бирок убакыт байланышкан. Убакыттын «каймана» маани-мазмунун айкындап-ачыш белгилүү бир ык-эпти талап этет.

Убакыттын ар кыл жактары, ченемдери бар: Убак. Чак. Мезгил. Маал. Кез. Кезек. Учур. Туш. Замат. Көз ирмем. Заман. Доор. Күн. Ай. Кылым. Ушу сыяктуу түшүнүктөрдү салыштырып талдап, орду ордуна коюп, иретке салыш да маанилүү милдет.

«Убактылык»: 1. Убакыт ичинде, убакытка байланышкан. 2. Убактылуу, утурумдук. 3. Убагында, өз учурунда.

Убакыттын антропологиялык мазмуну: маселен, адам жаш-курагы: балачак, кыз кезек, жигит кез, карылык ж.б.

«Ошол эле учурда» (кезде): убакыт агымында ар кыл касиет, сапаттын жанаша, жарыша кезигиши, каршылашы, кагышы, орун талашышы.

Жаңы заман, капитализм доору «Убакыт бул акча» (Бенжамин Франклин) деген мыйзам чыгарды. Техника цивилизациясы убакытты эсептөөгө үйрөттү. Бул дагы моюнга алчу, эсепке кирчү жагдай.

Бирок, кыргыз философиясы «шашылбаган араба минип коёнго жетиптир» деп үндөйт. Кийин исламдын шааниси менен «шашкан шайтандын иши» деп эскертет.

Албетте, бөтөнчө иликтеи турган маселе убакыт менен мейкинди карым-катышы. Биз бул маселенин метафизикалык капталын карап жатабыз, кыргыз темпологиясын анча-мынча болсо да аныктаганга далалат кылдык. Азыр англис тилиндеги философиялык изилдөөлөргө көз салсак, мейкин маселесине кызыгуу күч экенине күбө болобуз. Ал эми мейкин бар жерде мезгил, убакыт бар. «Көрүнгөн тоонун ыраагы жок». «Бир жолу». «Кез+игүү». «Жол+угуу». Кыргыз тили убакыт менен мейкинди биримдигин айгинелеп, темпология менен топологиянын айкашкан, ашташкан учурларын белгилеп, бул багыттагы теориялык иликтөөлөргө чыйыр салып турат.

2.4. Кыргыз топологиясы

Адам баласы дүйнөнүн бир бурчунда, тарабында, белгилүү «бир жерде», даректүү «бир жайда» жашайт, иштейт, өмүр өтөйт. Көрөр күнү, ичер суусу түгөнгөндө сөөгү «бир жерден» жай табат, орун алат. Адамдын жашоо-турмушу чектелген убакыт ичинде гана эмес, кайсы бир ченемдер менен чектелген мейкинде өтөт. Биз баятан бери «бир жер», «бир жай», «бир орун» атап жаткан нерсе, илим-билим тилинде «мейкин», «мейкиндик» деген термин менен туюнтулат. Демек, адамды курчаган жаратылыш шарты, башка адамдар, коомдук жагдай, цивилизация, маданият – булардын баары анын «жашоо мейкини», жайдары тил менен айтканда, ал жашаган, аны курчаган дүйнө. Балким, «мейкин» жана «мекен» деген сөздөрдүн тамыры бир. Демек, адамдын маңызын аңдап-таанып билиш, анын жашоо-турмушунун мыйзамдарын ачыктап-айкындаш бул ал жашаган дүйнөнү иликтеп, баамдап-баалап билиш менен ажырагыс байланышта. Ошондуктан, жалпыга маалым кепти бир аз өзгөртүп, сенин ордуң кайсы (тантык тил менен айтканда, кайсы мейкиндесиң же мейкиндиң кайсы аймагындасың) ушуну айтсаң, мен сенин ким экениңди айтып берем десек болот.

Мейкин физикада да, метафизикада да убакыт менен эриш-аркак, чырмалышкан, бирге, ажырагыс.

Мейкин – бул адам ээлеген орун, көзү көргөн, буту жеткен жер, ал ойлогон, билген жай.

Жогоруда белгиленгендей, философтор, илимпоздор тигил же бул элде «убакыт» түшүнүгү качан пайда болгон өңдүү суроо коюп, анан жооп кээде бир жерден чыкпай калган учурлар бар. Ал эми «мейкин» түшүнүгүнө келгенде жагдай бир аз башкача. Бул маселеде кан кызыткан талаш-тартыш байкалбайт. Мунун себеби, менимче, адам акыл-эси башынан эле «дүйнө» менен «мейкинди» бир деп билет: дүйнө бул мейкин. Кыргыз топологиясында да ушундай. Эгер «кыргыз мейкини» туурасындагы кепти айрым аксиома көрүнгөн ырастамалардан баштасак, анда буларды белгилесек ылайык келер. Биринчиден, мейкин менен убакыттын ажырагыс биримдиги, ич ара байланышы аныкталат. Кыргыз тилиндеги айрым сөздөр бир эле убакта «мейкиндик» да, «убактылык» да мааниге ээ экендиги мунун бир күбөсү десек болот: «кылым», «алыс», «жакын», «тушунда» ж.б. Экинчиден, дүйнө, мейкин, убакыт бир, бирге. Бири бар жерде калган экөө да бар. Бири айтылса, калган экөө да кошо туюнтулат. Үчүнчүдөн, мейкин жөнүндөгү ой-түшүнүк антропоцентризм жол-жобосуна таяна уюган: адамдын турган, ээлеген ордуна жараша мейкинге мүнөздөмө, сыпаттама берилет. Адам – дүйнөнүн метафизикалык борбору. Туулган жер, ата мекен, учу-кыйырсыз мейкиндиктин геометрикалык ортосу жана ордосу. Мейкин бул айлана, адамды курчап турган чөйрө.

Кыргыз топологиясы мейкинди ар жагынан жиктейт. Дүйнө үч катмардан турат: 1. Асман; 2. Адам жашаган жер үстү жана 3. «Жер асты». Бул дүйнөлүк маданиятта жана адабиятта кеңири кезиккен үчилтик: жогорку дүйнө («кудай мейкини»), ортоңку дүйнө («адам мейкини»), төмөнкү дүйнө («жат мейкин»). Жогорку же үстүнкү дүйнөдө Күн, Ай, жылдыздар бар, булут көчөт, канаттуулар учат. Тоо чокулары да көк челип, жер менен асманды туташтырып турат. Бул мейкинди Кудай ээлейт. Ал эми жогорку дүйнөнүн калган өкүлдөрү «кудайга жакын», «ыйык касиеттерге» ээ. Ортоңку дүйнөнүн ээси – адам. Бул мейкинде дагы жан-жаныбарлар жашайт, тал-дарактар өсөт. Бирок, адам Кудайга сыйынып, өз мейкининде табият менен карым-катыш күтөт, аны «өздөштүрөт», багынтат. Адам акылы, күчү ортоңку мейкинди жогору да, төмөн да чоюп, аны кеңейтүү менен алек. Төмөнкү дүйнө адамга жат, чочун дүйнө. Ал – өлүктөр мейкини, курт-кумурскалардын жайы.

Асман – үстүңкү дүйнө. Бизди кызыктырганы, албетте, бул аныктаманын физикалык эмес, метафизикалык жагы, адам баласынын асман менен метафизикалык карым-катышы. Ал эми бул маселеде «физика» менен «метафизиканын» коюн-колтук алышып турганы, ич ара биримдикте болору эсте кармалары талашсыз. Асман күн, ай, жылдыздар мекени. Кудай, периштелер асманда. Кыргыздар адам баласы төрөлгөндө көктө «жылдызы кошо жанат», көз жумганда «жылдызы кошо өчөт» деп ишенет. Жыл мезгилдери, аба ырайы, жаан-чачын асмандан. Асман куштардын мейкини, жолу. Булардын баары бир чети көрүнө нерселер, экинчи чети алыс, сырлуу, көмүскө күч-касиетке ээ. Кыргыздын асманга мамилеси Көк Теңир деп асманды Жараткан менен бириктирип караганы менен аныкталат. Мифопоэтикалык дүйнөкөрүмдө асман «жети кабат». (Жер дагы жети кабат. Токтогулдун «Аккан суусунда» «Жети кабат жер менен, Зорго чыккан аккан суу» деп ырдалат). «Манас» эпосу мындай сыпаттайт

Үстүбүздө ушу көк.
Көк бирөө деп ойлобо,
Кабат-кабат а да көп.
Төртүнчү кабат асманда,
Күнү менен айлар бар.
Ар бир жылдыз ай, күндөн,
Чоңдугу дагы кем эмес (С.Орозбаков).

Албетте, асмандын көп кабатын же ай, күн, жылдыз көлөмдөрүн азыркы астрономия илиминин көзкарашына теңештирип караганыбыз орунсуз. Бирок, кыргыздын салттуу ой-түшүнүгүндө «жогорку дүйнө» өз жолу, өз мыйзамы менен жашары, анда өзүнчө ыраат, тартип барлыгы баамдалып-бааланганы талашсыз. Көктөн тилегеним жерден табылды. Көтөргөн асманың болсо таштап жибер.

«Жер асты», «төмөнкү дүйнө» бу да тек гана таш, кум, топурак же курт-кумурска мейкини эмес, метафизикалык сырга карк мейкин, адам жашоо-турмушуна өзгөчө катышы бар. Адам «жарык дүйнө» менен кош айтышкан соң, «караңгы дүйнөгө» («караңгы көр») өтөт. Адам сөөгү «жер астына» коюлат. Илгери баатыр менен кошо анын атын, курал-жарагын, башка менчик буюмдарын кошо көмүш салты ошо «адүйнөдө» да өзүнчө жашоо-турмуш бар деген ишенимге байланышкан. «Жер асты» ошондой эле жин-шайтандардын, кара күчтөрдүн мейкини. Адамдын «төмөнкү дүйнө» менен мамилеси эки

ача (илим тили менен айтканда «амбиваленттүү»): бир чети ал ызат-сыйга татыктуу, кайсы бир мааниде ыйык; экинчи чети коркунучтуу, кооптуу, табышмактуу. Эр Төштүктүн жер астындагы жорук-жоосуну ошо башка дүйнөгө башбагып, аны «өздөштүрүүгө», «сынап көрүүгө» болгон аракет.

«Ортоңку дүйнө», «Жер үстү» бул тирүүлөрдүн мейкини, адам баласынын кадимки жашоо-турмушу. Демек, биз айткан, биз билген, биз ойлогон нерселердин баары ушул мейкинге тиешелүү. Бирок, бу жерде «ортоңку дүйнө» берки эки дүйнө менен чектеш экенин, бири-бирине жуурулушуп, өтүшүп турарын, алардын арасындагы чек «жумшак», ийкемдүү экенин белгилей кеткенибиз ылайык. Бир жагынан Күн, Ай жерге нурун төгүп, тирүүлүктүн айныгыс шарты болуп турса, экинчи жагынан тоо чокусу көк челип, асман менен танапташып, адам Көк Теңириге сыйынып-тайынып, тагдырын ай-жылдызга байланыштырат. Бир жагынан көрүстөн жер бетинде, айыл четинде болсо, экинчи жагынан кен байлык жер астында. Жана башка толуп жаткан өтмө катар карым-катышты санактасак болот.

Дүйнө «тышкы», «ички» болуп бөлүнөт. Метафизикалык өңүттө бул кыйла бийик деңгээлдеги ажыратма. Айрыкча, «ички дүйнөнүн» ичкилигин баамдап-баалап билиш. «Тышкы дүйнө» өзүнөн өзү деги-дей түшүнүктүү: көрүнүп турат, кол менен кармайсың, кулак менен угасың, адам ошол дүйнөнүн ортосунда. Ал эми «ички дүйнө» бул адам терисинин ичиндеги органдар, сөөк, кан тамыр, ичеги-карын эмес. Алар да көрүнөт. Туура, кыргыз ашказаны ооруп калса, «ичим ооруп жатат» дейт. Бирок, «ич» негизинен сезим-туюм, ой-санаа, кыял-ниет. «Ички дүйнө» бул көңүл, көөн, көкүрөк. Башка кишиден улам, «ичине кирип чыкпасам, оюнда эмне бар экенини кантип билем» деп коёт кыргыз. Өзүнөн улам «ичимен сызып», «ичим ачышып» дейт. Кеп «ички дүйнө» өзүнчө мейкин экендигинде, ал дүйнөнүн курамына кирген кубулуш, окуялардын кейпи, түзүлүшү, жайгашышы, жаралып-жоголушу «тышкы дүйнөдөн» орчундуу түрдө айрымаланарын аңдап-билиште.

Дүйнөнүн төрт тарабы бар: чыгыш, батыш, түндүк, түштүк. Муну далилдеп отуруштун зарылдыгы жок. Дүйнөнүн төрт тарабын ажырата билбеген эл болбосо керек. Бир гана белгилей кетчү жагдай «дүйнөнүн төрт бурчу» дегенди сөзмө-сөз кабыл алып, кээ бир авторлорубуз кыргыздар дүйнөнү төрт бурчтуу элестетишкен деп жазганын

окуганда же күлөрүндү билбейсиң, же ыйларыңды билбейсиң. Мындай «теориялык геометризм» бу философ сөрөйдүн ошо кеп болуп жаткан нерсени таптакыр түшүнбөгөндүгүн гана күбөлөйт. Болбосо «төрт тарабы», «төрт бурчу» деген сөз бардык жагы, бүт тегерек-айланасы дегенди туюнтарын баамдап билишке анча деле акылдын кереги жок. Акыр аягы келип бу сөздөр бүтүндөй дүйнөнүн өзүн сыпаттап турганы ачыктан ачык

Мейкин чексиз жана чендүү. Чексизи дүйнөнүн учу-түбү жок: тоонун артында тоо бар, жердин артында «ээн талаа, эрме чөл» бар, кургак жер сууга барып такалат. Толубай тууралуу аңызда айтылуу сынчы кемпирин учкаштырып, тулпарынын оозун тартпай, жер жүзүн айланып, бир деңизге түшүп кетиптир деп аяктайт. Буга караганда «төбөсү ачык көк» түшүнүктүү, ал эми «төшү түктүү жер» деңизге гана барып бүтпөсө, ал да ачык, кең, чексиз. Деген менен адам жашаган мейкинди чени бар: тоо-түз, талаа-чөл, дарыя-көл, токой-чер, айыл-шаар ж.б.

Мейкин бош жана толо (жык, ээленген). Демейки аң-сезим алкагында мейкин бош, ээн элестейт. Бирок, таптакыр көңдөй, курук эмес. Атүгүл асман да жылдызга толтура, Күн менен Ай чыгыш-батыш ортосунда асманда каттайт, жолдору асманда. Булут, бороон-чапкын, шамал асманда. Жер жүзүн да ар кыл нерсе ээлейт, мекендейт. Чөп-чардын, жан-жаныбардын «энчилүү» аймагы, жери бар. Адам баласы там салып, шаар салып, арык казып, эгин эгип, мейкинди тилке-тилкеге бөлөт.

Алыс-жакын жер бар. Мейкин адам ээлеген орунга карай, ар нерсенин ал-жайына жараша, унаанын (ат, автомобиль, самолет) жана кабарчынын (көгүчкөн, радио, телефон) түрүнө ылайык алыс-жакын деп өлчөнөт. Мейкин ченеминде алыс-жакын тарыхый доорго жараша өзгөрүп келет. Кыргыз акыл-эси булардын баарын эсепке алат. Атын атап, ченин өлчөп, эн тамгасын басат. Алысты жакын кылган кыз. Алыскы туугандан жакынкы кошуна. Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт. Базары жакын байыбайт. Көрүнгөн тоонун ыраагы жок.

Мейкин айлана-чөйрөгө жиктелет. Тоо бар, түз бар. Жайлоо-кыштоо бар. Мал жайыт, айдоо талаасы бар. Токой бар, чабынды бар. Суу бар, саз бар. Айтор, ар чөйрөнүн өзүнө тиешелүү, өзүнө мүнөздүү касиети болот.

Мейкин – бул орун. Ар нерсенин орду бар. Бардык нерсе белгилүү бир ыраатта, тартипте жайгашкан. Болгондо да кыргыздын

мейкиндик ой-түшүнүгү «бош мейкин» эмес, дал ушул «орун», «орду» деген чекит, абал менен тыгыз байланышкан. Ошого жараша «орто» жана «чет» аныкталат. Ошондон улам «ордо» (бийлик борбору) «ортодо» жайгашат. Ошондон улам айлана чийилип, кан кара тигилип, «ордо» оюну ар тарабы аныкталган эрежелердин негизинде ойнолот. Ар ким «өз ордун» билиши зарыл. Ар нерсени «өз ордуна» коюш ылаазым. Адашып калса же атайлап бирөөнүн ордун алса, анда чыр чыгат, чатак болот.

Мейкин – бул үй (турак жай), туулган жер. Кошуна-колоң. Айылкыштак. Шаар – абат. Өрөөн – чөлкөм. Ата – мекен. Бул кымбат, ыйык, сүйкүм мейкин. Мейкин дегендин өзү жашаган үйүндөн, туулуп-өскөн айылыңдан, киндик кан тамган Ата Мекениңден башталат.

Бийик-пас бар. Чоң-кичине бар. Кеп физикалык ченемде эмес, алардын метафизикалык мазмун күтүшүндө. Баалуу нерсенин орду бийик. «Көздүү мончок жерде калбайт». Ошол эле учурда ар ченемдин өз жөнү бар. Ошон үчүн «Теректей бой бергиче, темендей акыл берсин» деп тилейт кыргыз. Адам бир жагына дөөнү, бир жагына эргежелди коёт.

Мейкиңдин кеңи-тары бар, жайлуу-жайсызы бар. Өтүгүң тар болсо, дүйнөнүн кендигинен не пайда.

Мейкин ээлүү-ээсиз болушу мүмкүн. «Ээси» бар, ыйык, сыйкырлуу жерлер – мазар, булак, өзгөчө бир аймак болот. Ал эми «ээсиз» калган жайды жин-шайтан ээлеп алышы мүмкүн дегендей ишеним-ынанымдар жашап келген. «Ээн талаа, эрме чөл» кыргыз үчүн кыйынчылык, кыйналыштын, азап-тозоктун жайы болгон.

Мейкинди таанып-билиш, өздөштүрүш зарыл. «Билбеген жердин ой-чункуру көп». Ошон үчүн ата-бабабыз «Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны» деп насааттаган. Жер-суу кыдырып келгенден эл жыйылып, аңгеме-баян уккан. Жолоочудан көргөн-билгенин сурамжылаган.

Дүйнө мейкинде. Акыл-эс «мейкинсиз». Бирок, ой-түшүнүк да «мейкиндик» мүнөздөмө алат. Ички дүйнөнүн өзгөчө топологиясы бар (Мамардашвили М. М. 2002).

Менимче, көөнө адабиятты, эл чыгармаларын, көркөм сөздү мейкин ченемдери тарабынан туташ иликтеп чыксак, кызык маани-мазмун табарыбызда шек жок. Биринчиден, кыргыз элинин «салттык географиясы» болгонун көрөбүз. Буга кыргыз жергесине

тиешелүү маалымат, сыпаттамалар гана эмес, канчалаган алыс жер-суулардын аты аталып, алыскы аймактарга тиешелүү өзгөчө белгилер, ой-түшүнүктөр сөзгө алынганы далил болот. Экинчиден, кыргыз эли алыс-жакын жерлерди кыдырып, көрүп, билип келишке маани берип, бул тараптагы иш-аракетти баалаганын, эл арасында саякатчынын өзгөчө сыйлуу орду болгонун көрөбүз. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» деген лакап тыянак турмуштук тажрыйбага гана эмес, «элдик географтарга», ай-жылдап жер кыдырып келген билермандарга да тиешелүү экенин түшүнүшүбүз эп. Үчүнчүдөн, мезгил жылган сайын жер-суу да өзгөрөт. «Элүү жылда эл жаңы. Жүз жылда жер жаңы» бул да өзүнчө бир топологиялык мыйзам. Демек, өз жер-сууна да, алыскы аймактарга да «тарыхый» көз караш зарыл. Орус поэтика-эстетикасында М.М.Бахтин мейкин менен убакыттын биримдигин, өтмө катар байланышын туюнткан «хронотоп» түшүнүгүн киргизип, сөз өнөрүнүн өзгөчө бир касиетин ачып, искусствону баалап-түшүнүүдө өзүнчө бир чыйыр салды (Бахтин М.М.). Арийне, ага чейин да бу темага түз же кыйыр тиешеси бар иликтөөлөр болгон. Айталы, француз драматургу Пьер Корнель (1606-1684) «Аракет, убакыт жана орун биримдиги тууралуу ой толгоо» аталган эмгегинде Аристотелдин поэтикасына таянып, театр өнөрүндө аталган түшүнүктөргө негизделген жол-жоболорду изилдеп, айрым бир эрежелерди ырастоого далалат кылган (Корнель Пьер. 1980. 384-392-беттер). Бирок, М.М.Бахтиндин мээнетинде мында: ал «хронотопту» метафизикалык-эстетикалык деңгээлде көркөм чыгарманын маани-маңызын түшүнүүнүн эптүү ачкычы шекилинде иштеп чыкты. Биздин айтайын дегенибиз, кыргыз «хронотоп» өзгөчөлүктөрүн кеңири изилдөөнүн аркасында айрым философиялык жыйынтыктарга жол табар белек деген үмүт.

Тоо философиясы

Албетте, мындай аталган философиялык окуу же теория жок. Бирок, жогоруда айтылгандай, азыркы дүйнөлүк философияда мейкинди, орунду тематикалык кейипте иликтеп-изилдөө ишине кызыгуу күчөгөнү байкалат. Ландшафт менен адам баласынын жашоо-турмушунун карым-катышын тереңдеп изилдөө максаты азыркы цивилизациянын өзүн өзү таанып-билишке болгон аракети менен түздөн-түз

байланышкан. Ал эми кыргыз философиясында, кыргыз топологиясында тоо темасы өзгөчө орун ээлейт.

Тоо философиясы жаатында дың бузган философ Аскар Какеев экенин атайын белгилей кеткибиз келет. Анын «Тоолор философиясы» аталган макаласы биздин «Логос» деген философиялык журналыбыздын биринчи санында жарыяланган (Какеев А. 1998.)

Тоонун «физикасы» бар жер бетинде түздөн бөлүнүп көтөрүлүп турган, таш, кум, топурактын зор, эбегейсиз топтому, үйүндүсү. Муну геологдор, географтар, башка чекене илимдердин өкүлдөрү изилдешет. Ал эми «тоонун физикасынан» ашып-артып турган, анын артында, үстүндө же негизинде турган десек да болот, ага байланышкан «тоонун метафизикасы» бар. Тоолор адамдын жашоо-турмушунда кандай орун ээлейт, адам баласынын «тоо» аттууга мамилеси кандай, тоо аймагында эл-журт кандайча жашайт, адамдын тоого байланышкан ой-санаасы, кыял-сезими кандай, ушул өңдүү суроолордун тегерегинде философтор ой толгойт. «Тоо философиясынын» кереги эмне, зарылдыгы кайсы? Башканы коёлу, азыркы Кыргызстандын территориясынын 94 пайызын тоо ээлейт. Демек, элдин жашоо-турмушу, билген-көргөнү түзбү-кыйырбы негизинен тоого байланышкан. Демек, тоо темасы адамдын өзүн өзү аныктап, таанып билишине, бу дүйнөдө өз ордун баамдап-баалап карашына тыгыз аралашкан. Ошондуктан, тоо философиясын ачыктап-аныктап түшүнүш – бул кыргыздын жан дүйнөсүн, кулк-мүнөзүн, ыйман-пейилин, ой-кыялын, ниет-максатын андап-билишке тиешеси бар иш.

Кыргыз – тоолук эл. Жеринин аты Ала-Тоо. Тоо кыргыз топологиясында өзгөчө мааниге ээ. Атактуу акыныбыз Сүйүнбай Эралиев жазгандай:

Оң жакты карайм – тоо турат.

Сол жакты карайм – тоо турат.

Асманга чейин тоо тоого,

Учкашып жүрүп отурат.

Тоо ойдон, түздөн өзүнчө бөлүнүп турат. Тоо асманга, «кудай мейкинине» жакын, танапташ, жалгаш.

Тоолук элдин пейили, кулк-мүнөзү, менталитети башка. «Тоолук» деген маданий-антропологиялык ченемде бийик баа, жакшы мүнөздөмө: «тоолук адам» жакшы адам.

Тоо бийик: тоо чокусунда туруп карасаң, айлана алаканга салгандай көрүнөт. Тоо чокусу, тоо койну метафизикалык ой чабытынын мейкини. Элбездер, акылман, олуя тоого кетет, тоо койнунда жашайт. «Тоо койнунда» сүймөнчүк, мээрим менен айтылат, коюн жылуу, жумшак, таттуу. «Тоо арасында» бул бейтарап, физикалык сыпаттама. (Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз тилин мыкты билген, тилдин калдырын бийик көтөргөн жазуучу болчу: атактуу романын «Тоо арасында» эмес, «Тоо койнунда» деп атаса болмок экен).

Ницшенин Заратустрасы элден безип, он жыл тоодо жашап, акыл-ойго каныгып, анан кайра түзгө түшөт, элге осуят-насаатын айтмак болот. Дантенин атактуу «Жараткан комедиясында» окуя бу тоодон башталып, а тоого өтөт, кол созсоң жеткидей, бирок, ортодо ойдунду, коктуну басып өтүш керек, тозогун көрүп, анан бейишке жетесиң.

«Тоолор урап, түз болуп,

Түз түрүлүп, тоо болуп» дейт кыргыз эпикасында.

Тоонун сыпаты мифологияда, жомок-уламыштарда бийиктик, тазалык, эрдик ишине жанаша, жарыша берилет.

«Улуу тоого чыккан барбы?

Улар үнүн уккан барбы?». Кыргыздын бул соболу кандай маанимаңызга ээ?

Тоо, тоолуктар жөнүндөгү ырлар (поэзия) кыргыз элинин көркөм-эстетикалык тажрыйбасында бөтөнчө орун ээлегени атайын далилдөөгө муктаж эмес. Тоо жөнүндө ыр жазбаган кыргыз акыны жок. Улуу жазуучубуз Чынгыз Айтматовдун акыркы романы, «керээз романы» бекеринен «Тоолор ураганда» аталган эмес. Тоо ураганы «акыр заман» келгени, дүйнө асты-үстү түшкөнү.

Тоо – бул бийиктик, таза аба, кен байлык, даары чөп ж.б. Тоо – кайберендин мейкини.

Тоо чын эле бийик ой-максаттарга түртөбү же бул «жомокпу»?

Кыргыз элинин салттык билиминде тоо темасы бай мазмунга ээ. Тоонун түрлөрү: бөксө тоо, көк мелжиген тоо, аска. Тоонун шарты. Тоодо жашоонун, тоодо жүрүүнүн эреже-тартиби, сырлары. Айтор, тоо жөнүндөгү салттык билимди жыйнап, иреттештирип, маани-мазмунун тактап, орду-ордуна коюш келечектеги иликтөөлөрдүн милдети десек жаңылбайбыз. Ал эми философия жаатында тоонун онтологиясы, феноменологиясы, герменевтикасы, семиотикасы, антропологиясы, эстетикасы, мифологиясы, психологиясы изилдениши керек деп эсептейм.

Тоолуктардын салыштырма этнографиясы да кызык натыйжалар бермек деген ойдомун.

«Тоо философиясы», менимче, ири алдыда бу маселелерди өз ку чагына алат:

– тоонун болуму, тоону тоо кылып турган касиет, жер бетинде аны түздөн, талаадан, ойдундан, чуңкурдан айрымалап турган өзгөчө орду;

– тоонун сыны, сымбаты, кейпи, келбети. Аска. Зоо. Тоонун чо кусу. Бийик нерсе «тоодой». Тоо – таяныч, жөлөк, чеп, чек;

– тоонун сыры. Тоону билиш керек, түшүнүш керек, иликтеш керек. Тоонун кокту-колоту, жыбыт-жылгасы бар. «Тоо койну» өздөштүрүүнү талап этет. Тоонун тоодой мүнөзү бар;

– тоонун күчү. «Жүрөгү тоодой»;

– тоонун баркы;

– тоонун онтопозтикасы.

Жол

Кыргыз топологиясынын дагы бир түйүндүү, урунттуу түшүнүгү – «жол».

Адам жол аркылуу каттайт. Жол үй менен үйдү, айыл менен айланасын, айыл менен айылды, эл менен элди байланыштырат. Жол – уулу. Жол салыш – ыйык, бийик иш деп эсептелет. Жол башташ, чыйыр салыш- эрдикке тете.

«Ак жол болсун», «Жолуң ачылсын», «Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун» – кыргыздын сүйгөн батасы, каалоо-тилеги. «Жолго чыгыш» да, «жолдон келиш» да кыргыз баласынын турмушунда өзгөчө окуя, бир чети сыймык, бир чети жоопкерчилик. «Жолго узатыштын» өзүнчө каада-салты, шаани-шөкөтү бар. «Жолдон тосуп алыш» өз жөрөлгөсү менен.

«Жол азабы-көр азабы» дейт кыргыз. Бир караганда орой угулат, осол туюлат. Ойлоно келсең туура сөз, мааниси терең. Ошон үчүн көчмөн маданиятында жолоочунун өзгөчө социалдык макамы (статусу) бар. Жолоочуга төрдөн орун берет, алдына аш койгуча шашат, атына жем илет. Ошол эле учурда «жолду арбытыш» керек. «Жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы» деп эсептейт, санайт. Жолдун ар кандайы бар. Чоң жолду, борбордук жолду кыргыз «кан жол» деп коёт. Менимче, кан (хан) каттаган жол,

ордодон (ортодон) чыккан жол дегенден калган аталыш болсо керек. Кара жол. Бир таман жол жана кош аяк жол. Чыйыр жана тапталган жол. Алыс жана жакын жол. Айланган жана төтө жол. Кең жана тар жол. Ар биринин өз орду, өз баркы бар.

Жолдун башы, ортосу жана аягы бар.

«Жолдун» дагы бир мааниси кезек, тартип, ыраат, иерархия. «Жолу улук» нерселер бар. Жагдай-шартка жараша тигил же бул адам, иш «жолу улук» укугуна ээ болот. Башкалар андан «жол талашпайт», өз кезегин күтөт. Тууган арасында өзүнчө жол бар. Той-ашта тигил же бул каадага байланыштуу «жол кимдики» экени маалым. Демек, кадимки жол сыяктуу эле мындай «жол» да коомдук турмушту, социал мейкинди өзүнчө ырааттап, тартипке салып, карым-катыштын ойдогудай жүрүшүн камсыз кылат.

Ал эми «жолдун» метафизикалык мааниге канык түрү «ар нерсенин өз жолу бар» деген туюнтма аркылуу белгиленет. Мунун онтологиялык мазмуну терең. Кандай иш болбосун, кайсы нерсе болбосун, анын «өз жолун» билиш керек, табыш керек. Дегеле, «болот», «болум» дегендин өзү жол. Ушул мааниде кыргыздын «жолу» чыгыштын «дао» түшүнүгүнө тапма-так дал келбесе да, абдан жакын, абдан окшош деп айта алабыз. Кыргыз да ошол «болумду» (бытие-ну) той болот, ыр болот, согуш болот, жеңиш болот ж.б. анын өзүнө гана тиешелүү (философияда муну «имманентное» деп коёт), энчилүү жолу менен бирге, ажыратпай, бузбай карайт. «Болотту» билген киши анын «кантип болотун» (кандай жол менен болорун) да билиши зарыл. Азыркы онтологиянын жеткен тыянактарынын бири болум, бу болумдун (болуштун) жолу деген ыраस्ताма. «Жолун тапсаң» ар кандай ишти ойдогудай орундатасың. «Жолун билбесең» утулганың, уят болгонуң ошо.

Жакшы кишини, ийги ишти кыргыз «акжолтой», «жолдуу», «жолу жакшы» дейт. Жаман ишти, орунсуз жорукту «жолу жаман», «жолу катуу», «жолу болбой калды» дейт. Адам адашса, жаңылса «жолдон чыкты», «жолунан адашты» дейт. «Жолдон» башка уюткулуу түшүнүктөр чыгат: «жолдош», «жол башчы», «жолугуу» ж.б.

«Дао Дэ Цзинди» окуп көрүңүз, ар бир параграфын кунт коюп талдаңыз: «даонун» сыпаты кыргыздын «жол» түшүнүгүнө жапжакын экенине көзүңүз жетет. Албетте, «жолду» онтологиялык өңүттө чечмелөө атайын мээнеттин аркасы менен, тер төгүп аткарылчу иш.

Ага да кезек келет. Азыр кыргыз топологикасы тууралуу сөз болуп жаткандыктан, биз бир жагдайды баса белгилеп жатабыз: «жолдун» мындай онтологиялык бай жана кеңири мааниси ошо биз баскан жолдон, биздин из калган жолдон өнүп чыгат.

Эми «жол» баянын жомоктогу айрылыш жолдун жөн-жайына байланыштырып жыйынтыктайлы: логикалык жагынан алганда бери болгондо үч жол бар: түз кетсең болот, оңго бурулсаң болот же солго түшсөң болот. Иш жүзүндө бир эле жол бар, тандаганга мүмкүнчүлүк жок. Анткени, баскан жолуң артта калды, кайтыш жок. Түз кетейин десең, аны жазуусу бар кара таш тосуп турат. Анын бетинде «Солго барсаң, өзүң өлөсүң, оңго барсаң атың өлөт» деп жазылып турат. Каарман өзү өлүп калса, анда жомоктун кызыгы кайсы да, кептин максаты не, жомок башталбай жатып бүтүп калбайбы. Демек, бир эле жол бар. «Атым өлсө мейли» деп, тобокел кылып, каарман солго кирет. Демек, иш жүзүндө жазуусу бар кара таш жол көрсөткүч, «Алтын куш» (же издеген башка нерсең) ушул тарапта деп багыттап турат. Ошол эле кезде «сол жолдун» өз орду бар. Каарман аны да көрүшү, билиши ылаазым. Ошон үчүн кыргыз жомогунда бала үйүнө кайтып келе жатканда, улуу агалары жолугуп калып, кызганычтан улам аны өлтүрүп коюшат. Мындайча айтканда, «солго барсаң, өзүң өлөсүң» дегенди да баштан кечирет. Анын атын жеген карышкыр бу жолу да ага жардамга келет, карга таап келген даары менен баланы тирилтет. Ошону менен бала жолдун баарын басып өткөн болот. Жол болгон соң аны баары бир басыш керек, азыр болбосо кийин, сен болбосоң, башка киши.

Көчмөн болуму

Кыргыздын топологикасында көчмөн доордун изи кашкайып көрүнүп турат. Номадизм кыргыздын канында десек жарашат. Азыркы гуманитардык изилдөөлөрдө «Көчмөн цивилизация» деген термин кадимкидей орун-очок алып, бу тематикага түз же кыйыр тиешеси бар изилдөөлөрдүн саны арбып калды. Ушундай аталган илимий жыйындар уюштурулуп, илимий эмгектер жарыялана баштады. Цивилизация маселесине арналган классикалык эмгектерде (А.Тойнби, Шпенглер ж.б.) эсепке кирбеген, санакка алынбаган цивилизация түрү, тибби жөнүндө олуттуу сөз козголгону жайдак жерден чыккан

жок. «Көчмөн цивилизациясына» байланыштуу айтылчу сөз көп, талашчу маселе арбын. Биз кырдаалга ылайык бир-эки гана жагдайга токтоло кетишти туура таптык. Биздин башкы тезис-ыраस्ताма мындай: көчмөн цивилизациясынын негизинде «көчмөн философиясы» турат. Бул биздин «ар кандай өзүнчө жана өзгөчө цивилизация өз философиясына ээ; энчилүү философиясы жок цивилизация цивилизация болуп жарыбайт» деген уңгулуу көзкараштан келип чыгат. Цивилизация – бул жашоо-турмуштун материалдык-техникалык шарт-жагдайы гана эмес, ири алдыда ошол шарт-жагдайды түзгөн, камсыз кылган, кыймылга келтирген, ишке чеккен акыл-эс тутуму, биргелешкен жашоо-турмуштун маданияты, коомдук иш-аракеттин ыгы-жөнү. Цивилизациянын курамындагы материалдык жана рухий шарттардын биримдиги, ширендиси көчмөн болумунан ачык-айрым көрүнөт.

Азыркы гуманитардык илим-билимде көчмөн темасы модага айланды. Жалпысынан бул багыттагы изилдөөлөргө романтизм мүнөздүү. Көчмөн маданиятын ар тараптан иликтөө чынында да маанилүү маселе. Эгер бүтүн социомаданий кубулуш катары карасак, анда көчмөн турмуштун парадигмасын даана-таамай аныкташыбыз зарыл. Бирок, биринчи кезекте айрым мифтерден кутулушубуз керек деген ойдомун.

Миф. Көчмөн боз үйүн жүктөп, алачыгын артынып, ой-кырды кыдырып, көчүп эле жүргөн. Бул бир жактуу түшүнүк. Көчмөндөрдүн да айыл-кыштагы, калаа-шаары болгон. Бийлик жүргүзгөн ордосу болгон. «Манас» эпосунда ордо мындай сыпатталат:

Капкасы алтын коргондо,
Каныкейдин ордодо...
Коргону коло тоо болгон,
Арыгы темир ноо болгон.
Падышалык чоң коргон,
Каалгасы сом калай,
Салтанаты бир далай.
Капка кармап турчусу,
Он эки күзөт көп малай. (С.Орозбаков).

...Демек, суу түтүк болсо, темир-тезек урунса, алтын буюм-тайым турса, бул цивилизация эмей эмне?

Миф. Көчмөн караңгы болгон. Билим, маданияттан таптакыр куру жалак калган. Бу да жалган пикир, жармач ой. Чындыкка дегеле

коошпойт. Көчмөн китептерин төөгө артып жүргөн. Иосиф Бродский айтмакчы, адабият көчмөндөрдүн поэзиясынан чыккан. Эгер биз көчмөн маданиятын моюнга алсак, анда көчмөндүк бул белгилүү бир жашоо-турмуш ыгы-жолу гана эмес, ал ушундай турмуштун физикасын жана метафизикасын кошо камтыган билим тутумун да ичине аларын аңдап-билишибиз абзел. Башкача айтканда, көчмөн конуш шартын, табият чөйрөсүн, жер-сууну, малчылыкты, аңчылыкты, чөпчар (өсүмдүктөр) дүйнөсүн, аба ырайын, азык-түлүк камдоо жана сактоо талап-эрежелерин, ошондой эле адамдын ой-санаасы, кыял-тилеги, ишеним-түшүнүгүнө байланышкан канчалаган билимдердин ээси болгон. «Көчмөн илимин» толук кейпинде калыбына келтириш бүгүн, албетте, мүмкүн эмес. Деген менен анын үзүндү-кесиндисин чогултуп, белгилүү бир ыкта иреттеп, тиешелүү маани-мазмунун аныкташ орчундуу милдет.

Миф. Көчмөн жарды болгон. Эгер көчмөндүн байлыгын эске алсак, аны малынын саны менен гана өлчөйбүз. Ал эми ой тегеретип, баам салсак, көчмөндүн байлыгын кененирээк алкакта караш керек экенин көрөбүз. Кеп байлыктын философиясы башкача болгонунда. Арийне, көчмөр дүйнөсү ири алдыда мал дүйнөсү (баса, англисче animal деген сөздүн курамында «мал» турганы кокустук эмес, бу жагдай өзүнчө кепке арзыйт) «Мал киндиктүү Ала-Тоо» дейбиз. «Мал-жаның аманбы?» деп учурашабыз. Адамдын кулк-мүнөзүн жаныбарларга салыштырып сыпаттоо илгертен келе жаткан көчмөн адаты: жылкы мүнөз, койдой момун. «Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы» жүрүм-турум мыйзамы. «Мал ээсин тартпаса арам өлөт». Айтор, көчмөндүн малга жасаган мамилеси өзгөчө мааниге ээ. Ошол эле кезде көчмөн баалаган-барктаган нерселердин, жыйган байлыктын, аздектеген буюмдардын, кастарлаган иштердин аймагы кыйла кең жана бай.

«Жайылган койго көз салып, Жамбаштап жатсаң сонун да». Бул ыр саптарын тамаша-чынга айландырып, кээде шылдың кыязда кыргыздын жалкоолугун, ыкшоолугун, беймарал турмушка ыктаганын даңктаган, поэтизациялаган айтым катары баалап жүрөбүз. Бул терс мааниси, «каралаган» (негатив) жагы. Бирок, бу саптардын оң, «актаган» (позитив) жагы бар экенин да эске алышыбыз абзел. Бул көчмөн онтологиясынан, эстетикасынан калган сөз. Жай. Жайлоо. Көчмөндүн чыныгы жашоо-турмушу жылдын ушул мезгили менен тушташ.

Кыш суук, кыйын турмуш. «Кыштан аман-эсен чыгышты» тилешкен. Жаз менен күз өткөөл мезгил, эсеби аз, ээлегени кыска. Эң башкысы жай: той-аш, шаани-шөкөт, маанилүү окуялар жайында болот. Жайлоо: жайылган мал, ууру-бөрү жок, айлана бейкут («кут+суз» деген мааниде эмес, «бей+куут» кууган, куугунтуктаган эч ким, эч нерсе жок, тынч), турмуш беймарал. Анан «Жайылган койго көз салып, жамбаштап жатсаң сонун да». Демек муну терс маанидеги «кыргыз философиясы» эмес, көчмөн эстетикасынын жаңырыгы, беймарал, токпейил турмушту баалаш кейпинде караганыбыз оң.

Чыңгыз Айтматовдун айтымында көчмөндүн дүйнөсү бул «адам өмүр сүрүп, шартына көнүп, ылайыкташып жашаган мейкин, бул Кудай сымал баарын бийлеген, баарын берген дүйнө, Кудайдын жердеги болум-туруму» (Айтматов Ч. 1972).

Боз үйдүн метафизикасы. Боз үй – кыргыз турагы. Анын өз метафизикасы бар.

«Юрта» деп, орус жана башка тилдерде туура эмес аталып жүрөт. Демек, башында натура которулуп калган. «Журт» – боз үй тигилген же боз үйлөр конгон жер. «Журтта калып» же «журт которуп» деген сөз ошондон. «Журт» деген сөздүн дагы бир мааниси – эл, кишилер тобу. Кыргыздар «эр жигиттин үч журту болот: ата журт, тага журт, кайын журт» деп коюшат. «Эл-журт» деп кошмок айтылат. Демек, конуш менен анда жашаган адамдар, боз үй менен аны турактаган кишилер бирге туюнтулат, бири бири менен байланышта каралат.

Журт тандалат. Оңтойлуу, ыңгайлуу (жаан-чачын, жел-шамал, мал короо ж.б. шарттарды эсепке алганда) жай болуш керек. «Боз үй» деген аталыштын өзү туурдуктун өңүнө (ак, боз) эмес, үй тигилген жайга байланыштуу деген пикир бар (Иптар уулу Сабыр. 2012. 28-бет). Боз дөңсөө, бийигирээк жер. Ушундан улам кыргыз тилин мыкты билген, кыргыз дилин кылдат түшүнгөн илимпоз Сабыр Иптар уулунун мындай жоромолунда жүйө бар өңдөнөт. Ал эми автор ушуга улай «Боз үйдү биз өсүмдүк сыяктуу «тигебиз» дейбиз» деген салыштырмасы анча жарашпай турат. Анткени, биринчиден, өсүмдүктүн баары эле «тигилбейт», өзү өнүп-өсөт. Экинчиден, боз үйдү «тиккенибиз» кадимки эле «тикелегенибиз», «тик тургузганыбыз». Түрктөрдүн «тик» деген сөзү ошондой эле маанисинде индоевропа тилиндеги «вертикаль» деген сөзүндө турат. Жөнөкөй сөздү жөнөкөй эле, түз маанисинде түшүнгөнүбүз оң.

Боз үй айлана формасында. Айлана-телегейи тегиз (идеальное), туюк, бүтүн, толук фигура. Боз үйдүн түндүгү да тегерек, айлана кейпинде. Керегелери жыйылат жыгачтары бири бирине чапташып, кыналып, ташыганга, жыйганга оңой; жазылат, керилип жыгачтары бирин бири тиреп, кармап-жөлөп, турушу бекем. Керегелердин санына жараша «алты канат», «сегиз канат» деп, үйдүн көлөмү, чоңдугу аныкталат. Ууктардын учу түндүккө сайылып, аягы керегенин башына байланат. Курчоо, башка жип-шуулар байланып, чий каланып, кийиз туурдук жабылат. Натыйжада катуу бороон-чапкынга туруштук берген, бекем орногон архитектуралык түзүм курулат. Боз үйдүн «сөөгү» жана жабуусу кооздолуп, шайма-шай, шайкеш жасалат. Боз үйдүн турум-турпаты, ичи-тышы кооз, сонун, көркөм. Ошондуктан «Манаста» айтылуу Жайсаң «Жалаң үйдүн борумун, жарым күнү ырдаган» деп даңазаланат.

«Үй көтөрүш» кыргызда өзгөчө каада-салт, шаани-шөкөт болгон. Жаңы боз үй тигиш белгилүү бир ырым-жырым, камылга-жөрөлгө менен коштолгон. Мал союлуп, айыл-апа чогулуп, той болгон. Уулун үйлөткөн кыргыз жаш бүлөөгө арнап, «үй көтөргөн». «Аял алды» дегенди «үйлөндү» (үйлүү болду) деп туюнтуш ушундан чыккан болсо керек. Келиндин кайненесине «кошунаң кут болсун» деп айтылган каалоо-тилек да ошо жанаша тигилген жаш бүлөөнүн боз үйүнөн улам чыккан шекилде.

Боз үй – социомаданий мейкин. «Керегем сага айтам, келиним сен ук. Уугум сага айтам, уулум сен ук». Кыргыз кадырлуу коногун «төргө өткөрөт», жактырбаган кишисин «босогодон кетирет».

Боз үйдүн эшиги чыгышты карай тигилет. Эртең мененки күн нуру эшиктен кирип, түштө түндүктөн түшөт, кечинде эшиктен чыгат. Ошентип, боз үй дүйнөнүн төрт тарабын, айлананын баарын, Көк менен Жерди бириктирет, туташтырат.

Боз үйдүн ичи, аянты төрт тилкеге бөлүнөт: 1. Босого – эшиктен очокко чейинки аралык; 2. Төр – очоктон жогорку мерчем; 3. Эр жагы – төрдө отуруп караганда, боз үйдүн оң капталы; эркектин курал-жарагы, кийим-кечеси «эр жактагы» кереге башына илинет, ээр токум ж.б. буюмдар ошо капталда болот; 4. Эпчи жагы – ашкана, казан-аяк орун алган тарап, аялдын аянты. Конок же кары кишилер төргө чыгат. Анча сыйга арзыбагандар босого тарапта отурат. Эркектердин орду «эр жагы», кыз-келиндин орду «эпчи жагы». Ортодо – очок. Түтүн түндүктөн түз

көтөрүлүп чыгып кетет. Түндүк – боз үйдүн сыйкырлуу (сакральное) жагы. Түндөсү түндүк ачык кезде адам жылдыздарды көрүп, алардын ордун, жолун аныктап билген. Ошого жараша иш-аракетин болжоп, жылдыздардын түндүктөн көрүнгөн абалын төлгө туткан.

Боз үйдүн метафизикасы таланттуу философ Советбек Абдрасуловдун эмгектеринде терең жана кызык чечмеленген. Өзгөчө боз үйдүн маани-маңызы онтологиялык ченемде жарашыктуу каралат. Бир гана жери «боз үйдү» ойкуйт да, кайкыйт кылып «бооз үйгө» айландып жибергени коомай көрүнөт, өөн учурайт. Биздин оюбузча, дагы бир жери тактоого муктаж. С.Абдрасулов боз үйдүн жарты-жарым сфера кейпинде экенин белгилеп, ушундан улам ал «жетишсиз» (несамодостаточное) турумда деп мүнөздөйт. Экинчи жарым сфера бул жер, ошону менен боз үй толук сферага айланып, бүтүндөлөт, тоголоктолот деп эсептейт (Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С. М. 2009. 37-бет). Албетте, мындай метафизикалык көрүм кызык жана тарыхый-маданий кыртышка ээ. Ошол эле учурда боз үйдүн мейкиндик болумун башкача карасак жарашабы деген ойдобуз. Тактап айтканда: жартылай сфера (полусфера) – бул жартылай, «жетишсиз», «кемтик» болум эмес. Эстететеличи, эгер боз үйдүн таманы толук сферанын экинчи жартысы болсо, анда ал турак жай боло алат беле? Арийне, биз физиканын эмес, метафизиканын тилинде сүйлөшүп жатканыбызды эстен чыгарган жокпуз. Деген менен, метафизика талаасында да ар нерсенин өз орду, өз жолу бар. Атүгүл, онтологиянын өзү боз үйдүн болуму толук, жетиштүү, кемтиксиз болуш керек деп талап этет. Антпесе, боз үй боз үй боло албайт. Боз үй тегиз жерге тигилет. Журтту тегиздеп, түздөп, анан боз үй тигишет. Ошондо анын болуму толук, жетиштүү болот. «Табият-маданият» экилитигинин алкагында карасак: боз үй, албетте, маданият, жаратылыштан айрымаланып турган, адамдын колунан жаралган жана адамдын турак жайы болгон курум. Ал эми табият аны курчап турат, табият бул айлана-чөйрө. Маданият табияттан бөлүнүп турган, социал мыйзамдарга ылайык уюшкан чөйрө. Өз мыйзамдарына ылайык жашап жаткан чексиз табияттын коюнунан орун алган «чектелген», белгилүү бир аймак. Бирок, маданият менен табият байланышта, эриш-аркак. Боз үй – маданияттын чордону, ошол эле кезде табиятка таянып турат. Ансыз мүмкүн эмес. Метафизикалык мааниде табият да маданиятсыз мүмкүн эмес. «Табият» («жаратылыш») аталган нерсе «маданият» (адам дүйнөсү) бар үчүн бар.

Боз үй – дүйнөнүн модели. Боз үй – өзүнчө дүйнө. Боз үй асман менен жерди туташтырып турат. Түндүк асманга ачык: жылдыздуу асман, булуттуу көк ар дайым түндүктөн баш багып, адам баласынын жашоо-турмушуна аралышып, «кийлигишип» турат. Бекеринен түрк-монгол маданиятында түндүк ургачы башаттын белгиси эсептелбейт. Бирок, бул айрым изилдөөчүлөр жазгандай, үй тиккенде түндүктү бакан менен көтөргөндөн улам эмес, анда ургачы үстүндө, эркек астында болуп калбайбы, тескерисинче, үстүдө Теңир-Ата, астыда Жер-Эне, ошондо боз үй түндүк аркылуу асмандан нур – жарык кабыл алып, жаңы жашоо-тирликтин, төрөлүүнүн, жаралуунун белгиси боло алат. Ал эми боз үйдүн таманы кара жер. Адамдын таманы жерден үзүлбөйт. Адам жерди «угат», «тыңшайт», анын ал-абалын «сезет». «Жер тыңшаар Маамыттын» образы кыргыз мифопоэтикасында бекер жерден жаралган эмес. Нукура тулпар өзү жөнүндө Толубай сынчыга жер аркылуу «билдирет», «кабар берет». Түндүккө жупташ коломто да ыйык. Түндүк үй ичине жарык берсе, коломто да жарык чачат, үйдү жылытат. Кыргыз «Түндүк ээси – эркек, коломто ээси – аял» деп коёт. Эгер «очоктон от үзүлбөсө», анда «түндүктөн да түтүн булап» турат. Коломто бузулса, очок ойрон болсо, бул мүшкүл, апаат. Согушта душмандын «коломтосун оюп», «күлүн көккө сапырып», «катуудан казанын, жумшактан күлүн» гана калтырат.

Конуш да өзүнчө дүйнө. Боз үйлөр ээлеринин улуу-кичүүсүнө, тууганчылык карым-катышына, бай-кедейлигине, кан-каралыгына, социал макамына жараша орун алат. Эгер Клод Леви-Стростун америкалык индеецтердин айылын, туугандык мамилесин иликтегендеги «структурачыл» ык-методу шекилинде талдоо жүргүзсөк, анда кыргыз журтунун да турум-турушун бир кыйла айкындаганга мүмкүн болор эле деген ойдобуз.

Боз үйдүн метафизикасынан улам атайын токтоло өтчү бир жагдай бар. Ал мындай. Кээде боз үйдү обу жок мактап, эң сонун, телегейи текши турак жай катары баалашат. Андай «куру патриотторду» квартиранды, тамынды таштап, жайы-кышы боз үйдө жашап көрбөйсүңбү деген келет. Боз үй көчмөндүн турагы, көчкөндө ташыганга оңой, жеңил. Жайлоого жарашкан турак. Утурумдукка тигип, пайдаланчу жай. Кыргыз кылымдар бою жалаң боз үйдө жашап келген дегендей түшүнүк, көз караш да орунсуз, бир жактуу. Кыргыздын да там-ташы, кыштоосу (ошондон «кыштак» түшүнүгү чыккан) болгон.

Эпосто Манастын ордосун сүрөттөп, сыпаттаганын кылдат талдасак, андан шаар-калаа турмушун көрөбүз.

Азыр боз үй тигиш кеңири жайылды. Кыргыздын боз үйү дүйнөнүн ар кайсы бурчунда: Парижде, Берлинде, Истамбулда тигилип, чет элдиктердин көз жоосун алып, суктанычына арзып жатат. Боз үй «жаңы доорду» башынан кечирип отурат десек жарашат. Бирок, алды-артын карабай, обу жок макташ орунсуз. Кыскасы, боз үйдүн өз орду, өз баасы бар. Балким, мезгил талабына ылайык жаңыча жасалып, жаңы турум-турпат күтөт. Боз үй кебетесиндеги ресторан-кафелер мунун бир мисалы болор. Ал эми кадимки кыргыз боз үйүнүн метафизикасы дале болсо кеңейтип карашка, тереңдетип түшүнүшкө муктаж.

6- кайрык. Чыңгыз Айтматовдун геометафизикасы

«Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мен эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айрыбай тиктейм... Биринчи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт. Бетине тартылган жер кандай жөнөкөй болсо, сүрөт өзү да ошондой жөнөкөй». Чыңгыз Айтматовдун атын чыгарган «махабат туурасында дүйнө жүзүндөгү эң сонун баян» (Луи Арагондун колу жеңил экен, бу кеп повесттин лакап атына айланып кетти) ушинтип башталат. «Жөнөкөй жер» ал кандай болот? Эмне үчүн «жөнөкөй»? Жазуучу баштаганда эле эмне үчүн кайра-кайра кайталап, бул түшүнүккө басым жасап жатат? «Жөнөкөй жыгач». «Жөнөкөй сүрөт». «Жөнөкөй жер». Ар кандай улуу нерсе түпкүлүгүндө жөнөкөй эле болот. Жөнөкөй нерсенин жөнөкөйлүгү анын ичинде сыр барлыгында, татаалдык уюп жатканында. Кыргыз ар кандай орчундуу, маанилүү ишти бата алып баштайт. Батасыз иш жүрбөйт. Бата – ыйык дагы, бийик дагы. Даңазалуу «махабат баянынын» ээси да жолго чыгар алдында «бата алып жаткан өңдүү» өзү тарткан сүрөттүн жанында көз албай тиктеп турат. Ким бата берет? Сүрөтпү же сүрөттүн каармандарыбы? Сүрөттө эмне тартылган? Кеп ээсинин айтымында: асман, шамал, булуттар, чокулар, сары талаа, чийлер, жол, эки жолоочунун изи. «Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү азыр дагы бир-эки

кадам шилтесе, алкактын сыртына аттап, ушундан ары кетип калчу-дай сезилет». Жакшылап баамдасак, сүрөттүн мазмуну чынында эле жөнөкөй. Бирок, бул жөн жөнөкөй эмес, татаал жөнөкөй. Кеп тизгинин геометафизикага бурмакпыз.

«Геометафизика» философиялык адабият беттеринен өзүнүн энчилүү ордун, туруктуу конушун таба элек, сейрек кезиккен, чектелген аймакта иштеген (рабочий) термин. Геометафизика – ток этерин айтканда, адамдын жер-сууга карата мамиле, карым-кагышынын, өзүнүн бу жарыктагы ордун андап-түшүнүшүнүн негизинде жаткан белгилүү бир ой-түшүнүктөрдүн тутуму. Албетте, бул таамай-так жана топтолук илимий аныктама эмес. Бирок, белгиленген темада кеп учугун кармаганга кызмат кыла алат. Демек, биздин бу жолку максат Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын ушул багытта карап көрүп, анын калемгерлик жолунун, сүрөткерлик өнөрүнүн, метафизикалык чабытынын өзгөчөлүктөрүн баамдоого, баалоого аракет этиш

Бу мааниде «Айтматовдун геометафизикасы» тууралуу кеп козголсо, арийне, баарынан мурда «Саманчынын жолу» повестиндеги Жер-Эненин образы эске келери шексиз. Чынында эле бул образ жаш жазуучунун чыгармачыл табылгасы болгон. Повесттин «көрөңгөсү» Толгонайдын «небересинин» тагдыры. Каны боюнча ал Толгонайга өгөй, Касымдын жесири аны аты-жыты бөлөк бирөөдөн тууган. Муну элдин баары билет, бирок, баланын өзү билбейт. Согуштун айынан күйөөсүнөн, үч уулунан айрылган Толгонай, «каны бөлөк» баланы небере тутуп, багып жүргөн Толгонай муну небересине айтып бергенге батына албай, Жер-Энеси менен сыр бөлүшөт. Бир үй-бүлөнүн согуштун айынан тарткан азап-тозогун чакан баянда көркөм сүрөттөп бериш үчүн бул кууралды, трагедияны тизмектеп, көз алдыга тарткан каармандын аңгемесин шашпай уккан, маал-маалы менен анча-мынча кепке аралышып, «кошо эстешкен» Жер-Эненин образы эң ийги көркөм аспаптын кызматын аткарган. Ошентсе да, кеңири маданий-рухий алкактан караганда бул образ узак тарыхы бар, адам баласын илгертен коштоп келе жаткан, тарыхый сересеп салсак ар кандай кейипте, ар кандай тутумда далай жолу кездешкен «табигый» образ эле. Анткени адам баласы жерде туулуп, жерде жашайт, жерде жан багып, жерге көмүлөт. Жер – адамдын турагы. Ал – Жер-Эне. Дүйнөлүк мифологияда, адабиятта, тарыхый баян, көркөм өнөрдө бул образ көп эле кездешет. Адам баласы жер-сууга, тоо-ташка, талаа-түзгө

кайрылып, арманын айтып, кубанычын бөлүшүп, кеп-кеңеш сурайт. Ушу тараптан «Саманчынын жолу» адамзат рухунда миф, уламыш, жомок доорунан бери уялап келе жаткан көөнө салттын уландысы десек ылайык келет.

Эми «Жамийлага» кайрылып келсек. Бул чыгарма кыргыз тилинде адегенде «Обон» деген ат менен жарыяланганы маалым. Чынында эле обон (ыр) көркөм баяндын ачкычы. Баары «Даниярдын ырынан» башталат. Мурун Жамийла Даниярды тоготпой, теңсинбей жүрсө, эми анын ой-сезими түп-тамырынан бери өзгөрөт. Ал эми Сейит бул кырдаалды минтип эскерет: «Мындай учурларда, Даниярды угуп отуруп, астындагы боз топурак кең талаа жерди, адам баласы ушунчалык сүйгөнү үчүн, жата калып аны өз энеңдей бек кучактап, өпкүлөгүң келет. Мына ошондо биринчи жолу менин жүрөгүмдө кандайдыр жаңы бир нерсе ойгонуп, көкүрөктү дегдеткен эңсөө кыстап, мен дагы ушул жер келбетин, жер көркүн Даниярча сезе билип, сүйө билип, мен дагы ушинтип эле айтып берсем экен деп тиледим...Ошол белгисиз күтүү, түшүнүксүз эңсөө чыгармачылыктын алгачкы чакырыгы экени, келечекте мен турмушту боёктор, сүрөттөр аркылуу көрсөтүүгө аракеттене турганымды анда билген эмес экенмин». Дегеле «Даниярдын ыры» тууралуу саптар (бир нече бет) повесттеги эң сонун, эң шандуу, эң жаркын сүрөттөмөлөр, көркөм өнөрдүн өзүнчө эле манифести.

Ошондо Жамийла да ырдаган, бирок аныкы демейде ырдалып жүрчү «секетбайлардан» (же «махабат лирикасынан») эле. Данияр болсо бүт жан дүйнөсү менен берилип жер-суу, тууган жер, ата конуш, Ала-Тоо туурасында ырдады. Демек, кеп жогоруда айтылгандай сүрөткердин (художниктин) жаралышы, көркөм өнөрдүн тамыр байлашы жөнүндө болуп жатат. «Бото көз булак» повестинде да бул мотив ачык-айкын баамдалат. Боз улан Кемел «Кенес-Анархай өлкөсүнө» суктанып, алгачкы поэтикалык саптарын жазат.

Айтматовду Ленин сыйлыгына жеткирген, орусча окугандарга таланты ташкындаган жаш жазуучуну тааныштырган жыйнак «Тоолор жана талаалар баяны» болчу. Айтматовдун сүрөткерлик жүзүн айгинелеген бул китеп бекеринен ушинтип аталган эмес. Автордун чыгармачыл эргүүсү, изденүүсү ири алдыда тууган жерден дем-күч алып, анын улуулугу жана сулуулугу менен байланышат.

Биздин оюбузча жазуучунун чыгармачыл жолун үч тилкеге жиктеп караса болот. Албетте, бул шартка жараша гана жасалып жатканы

талашсыз. Ошентсе да, Айтматовдун «үч доору» анын чыгармачыл тажрыйбасына негизделет жана каламгерлик дараметинин өнүп-өзгөрүшүн белгилүү бир мыйзам ченемдер аркылуу мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Биринчиси, «Гүлсарат» повестине чейинки чыгармалары. Экинчиси, аталган баяндан башталып, «Кылымдан узак күн болот» романына чейин созулат. Ал эми үчүнчү доорун жазуучунун роман-дары түзөт. Мындай жиктөө, кайталап айтканда кыйла эле шарттуу мүнөздө болсо да, Айтматовдун поэтикасына жалпы тиешелүү жана муну биз кеп кылып жаткан геометафизикалык ченем да бекемдейт.

Алгачкы доорго таандык чыгармаларда жогоруда сөз болгондой «жөнөкөй жер», демейки эле жер-суу сүрөттөлөт. Айтматовдун алгачкы жарыяланган чыгармасы – «Газетчи Дзюйю» аңгемеси. Эмне үчүн «жапан сюжети»? Эмне үчүн жаш жазуучу чочун, бөтөн жердеги окуяны жазуу менен калемин сынаган? Менимче, мындай суроонун коюлушу жүйөөлүү. Ал эми мен өз суроомо мындай жооп берер элем: эмнени жазса болот, кантип жазыш керек, бул жаш каламгерлерди гана эмес, калеми төшөлүп калган жазуучуларды да беймаза кылып, оюн онго, санаасын санга бөлгөн маселе. Демейки, кадимки көрүп, билип жүргөн турмушту «чыгарма» кылып жазыш кыйын. Деги башкалар кантип «чыгарма» жазышат? Ошентип, адегенде үйрөнчүк, туурама, ээрчиме мезгилди баштан кечирүүгө туура келет. «Адабият сымак» нерсе жаратууга аракет кыласың. Анан дээринде шыгы, таланты бар адам өз жолун таап кетет. Чоң адабият кадимки эле өзүбүз аралашып жүргөн турмуштан тамырлап чыгарына көз жетет. Чыңгыз Айтматов муну «Жамийласында» да, «Биринчи мугалиминде» да ачык-айкын айгинелейт.

«Гүлсараттан» баштап жазуучунун геометафизикалык ой-сезиминде башкача, кошумча, артыкча маани-мазмун орной баштаганы туюлат. Бул повесть жазуучунун өзүнүн айтымында анын чыгармачылыгындагы бурулуш окуя эсептелет. Башкасын коюп козголгон темага кайрылсак, муну белгилешке ылайык келет: повесттин айрым барактарында жер-суу, айлана-чөйрө Гүлсарынын көзү менен сыпатталат. Ал эми бул «жөнөкөй жер» эмес. «Гүлсарынын көңүлү караңгылап, башы айланып, жер чайпалып, улам бир чети асманга тийип жатты, бет алдында жол түгөнүп, түбү жок караңгы тунгуюк, тоо көрүнбөй учкун учат, туманбы, түтүнбү, дүйнө кызыл көрүнөт. Ат минтип мүргүп баратканын Танабай билбеди». Карып-арып, жер бетинде

акыркы кадамдарын араң шилтеп бараткан атка жер ушундайча көрүнөт. Анан «Аяк астынан жер көчсө жаңыдан буту таканчактаганда жер көчүп башы айланган кулунчак күндөрү эсине түштү. Жайлоодогу кара сазда оюн салып чуркаса, жер былкылдап, тоолор кошо чуркап, күн шаңгырай кишенеп аскадан аскага секирип, коштоп жөнөөр эле... Кулунчактын баарынан жакшы көргөнү ошол жылуу, ширин сүт, булут... Бүт дүйнө күнү менен, жери менен, атүгүл энеси менен кошо аптыга жуткан көбүктүү ширин сүттүн ичинде эле». Албетте, скептик окурман мындай сүрөттөмөлөрдү тек гана жазуучулук усул, көркөм ыкма катары баалап, ишенер-ишенбес мамиле кылышы мүмкүн. Чын эле жылкы баласынын ичине кирип чыккан киши барбы? Жылкынын дүйнөнү кандай көрөрүн кайдан билебиз? Бирок, барып-келип кеп адам менен дүйнөнүн карым-катышы жөнүндө эмеспи. Ошондо мындай «жазуучулук ыкманы» кеңири алкакта карап, онтологиялык негизине баам бурсак, анда автордун ниет-оюн тереңдете кабыл алабыз. Бу дүйнөнүн болумун (бытиесун) кантип таамай-таасын аныктаса болот? Болумга адамдыкынан «башкача» көз менен карап көрүшкө аракет кылсак ал кандай көрүнөр эле? Ушу өңдүү суроолордон улам жазуучунун жаңыча дүйнө туюмун боолголой баштайбыз. Жогорку саптардан улам (бир чети асманга тийип жаткан жер, туңгуюк, кызыл дүйнө ж.б.) Танабайдын тагдыры, адам баласынын жыргал-кууралы туурасындагы көркөм баяндын илеби урат.

«Ак кемеде» мындай жазылат: «Коёр алдында эли баатырдын сөөгүн башынан өйдө көтөрүп, төгөрөктүн төрт тарабына көрсөтмөк: «Алдында өзөнүң калды жайкын. Үстүндө Теңир ээлеген көгүң турат. Өзөктүү өз тукумуң, калың журтуң сөөгүндү көтөрүп, башын ийип астыңда турат азалуу. Жаткан жериң жайлуу болсун, топурагың торко болсун!» Кыргызчасында дүйнөнүн төрт тарабы бир аз бүдөмүк, чачкын сыпатталат. Ошондуктан орусчасын (чыгарма башында орус тилинде жазылганын эске алып) окуп көрөлү: «...показать ему (баатыру Ж.Б.) четыре стороны света: «Вот твоя река. Вот твое небо. Вот твоя земля. Вот мы, рожденные от одного с тобой корня. Мы все пришли проводить тебя. Спи спокойно». Дүйнөнүн төрт тарабы дегенде демейде чыгыш менен батышты, түндүк менен түштүктү түшүнөбүз. Повестте башка төртилтик туурасында сөз болуп жатат: суу, асман, жер, эл. Болгондо да баатырдын сөөгүн жашырганы булардын «баары келип» отурат. Өмүр жаатында да, өлүм жаатына келгенде да алар

бирге, чогуу, бири-бирине байланыш. Адам баласы ошол төртөөнүн чок ортосунда.

«Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» повести минтип башталат: «...Охот деңизинин узак жээгин бойлото эки табияттын эзелтен басылбай келаткан өчүгүштүү кармашы жүрүп жатты. Жер деңиздин жүрүшүн тороп көшөрөт, деңиз болбой жерди омууроолоп сүрдүгөт... Бул айыгыш күн күндүз болуп, түн түнкүсү болуп жаралган дүйнөнүн башталышы жок башынан келаткан кармаш. Бу кармаш түбү жок мезгилдин ичинде жер жер бойдон, суу суу бойдон боло бергичекти күнү-түнү боло берчү басылгыс кармаш». Бу мисалдардан баамдалгандай жазуучунун ой-кыялында жердин илгертен ар элдин рух маданиятында белгиленип келе жаткан төрт стихиянын бири экени алдыңкы планга чыгат. Баякы эле жөнөкөй жер. Бирок, Айтматов жер стихиясына басым койгону ачык көрүнөт. Жазуучунун поэтикасында жаңы нук пайда болот. Адам баласынын жашоо-турмушу, бу жарыкта башынан кечиргени канча татаал, канча бай. Ал жашап жаткан дүйнө, мейкин андан татаал, андан бай. Жазуучу бүтүндөй дүйнөнүн жаралышын, түзүлүшүн түшүнгүсү келет, аны белгилүү бир ыраатка келтирип, орду-ордуна коюлган кейипте окурмандарына айтып берсем дейт. Ар нерсенин түпкү башатына баш багып көрүшкө аракеттенет. Ушул ченемде деңиз үстүн каптаган туман да жөн туман эмес, «Улуу туман». Туманды туман кылган касиет туурасында баян курулат. «Кыймылсыз, үнсүз туман ичинде калактардын ашташы гана муңдуу чыйкылдайт. Мобу улуу жымжырт ичинде бу чыйкылдак адашкан адамдын жардам сурап: Кайдамын? Кайдамын? Кантип табам? Кантип табам жолуму? – деп жалына онтогонундай угулат...

Бирок туман тарабады, тараар түрү жок. Уюп жатат. Уюп жатат. Жерди да, Деңизди да, Асманды да, бүткүл жарык ааламды өзгө бир бөтөн ааламдан келген деми нымдуу, коюну суук беймаалим бир желмогуз оп тартып алгандай...» Бул тек гана балык уулап чыккандар кабылган туман эмес. Бул тек гана адашкан балыкчылардын суроосу эмес. Бекеринен автор Жер, Деңиз, Асман, Туман деп, баш тамгалар менен жазып жаткан жери жок. Балким бүт адам баласы ушундай ыңжыңсыз туман арасында калды? Балким бүтүндөй адамзат алдагы суроону өзүнө, Кудайга жолдоп жатат?

Ушундан улам Мартин Хайдеггердин аты эске түшөт. Тагыраак айтканда «Хайдеггердин төртилтиги»: асман, жер, Кудай, адам. XX

кылымдын атагы таш жарган көзгө басар ойчулу бу төртөөнү бирге карап, бирин айтсаң калган үчөө ээрчий чыгат деп эсептеп, төртөөнүн арасындагы белгилүү бир карым-катышты онтологиялык ченемде иретке салып, каршы-терши байланышкан төрт бурчтуктун ортосуна болумду (бытиену) жайгаштырат (Караңыз...) Чыңгыз Айтматов жана Мартин Хайдеггер, бул ысымдар бири биринен кыйла эле алыс тургандай көрүнөт. Биздин оюбузда экөөнү жакындаштырган нерсе да шексиз бар (бул маселеге, буйруса, атайын кайрылабыз деген ниеттебиз). Башкасын айтпаганда да, жазуучунун чыгармачылыгынын биз жиктеп жаткан экинчи этабында улуу философун көзкарашына үндөш геометафизикасы кадимкидей даана байкалат. Ал эми жогорку текстте кезиккен «болуп», «боло бергичекти», «боло берчү» деген сөздөр фундаментал онтологиянын (Мартин Хайдеггердин окуусу) орошон темасын түзгөн «болумдун» (бытие, Dasein) бир капталын ачып көргөзүп турат десек ылайык келет. Чыңгыз Айтматов башынан эле философияга ышкылуу, ойчул-жазуучу катары таанылган. Ал эми биз кеп кылып жаткан повесттеринде анын метафизикалык чабыты кеңейип, философиялык ой жүгүртүүсү ого бетер омоктуу боло баштаганы талашсыз. Муну дүйнөнү дүйнө кылып турган төрт стихиядан улам да, «Хайдеггердин төртилтигинен» улам да айтсак эп. Кеп Айтматовдун философияны жакшы билгени же айтылуу акылмандардан азык алып, кайталангыс көркөм образдарды жаратканы туурасында эмес. Кеп Айтматовдун сүрөткерлик тажрыйбасы адамзат акыл-эсинин не бир бийик, не бир терең тыянактарына катарлаш, үндөш тепкичке көтөрүлгөнү туурасында. «Жамийладагы» Сейит тарткан сүрөттүн мазмунун эстейличи: асман, жер, шамал, эки жолоочу... Баары бир сүрөттүн борборунда – адам. Болгондо да алар дагы бир-эки кадам шилтесе сүрөттүн алкагынан аттап чыгып кетчүдөй. Бул философиядагы «трансценденция» (чектен чыгуу) деген табышмактуу түшүнүктү эске салат.

«Эң бир күтүүсүз ойлор жана санаалар мага космосто жүргөндө келди. Аны эмне деп түшүндүрөрүмдү билбейм. Мен космостон булут арасындагы Жерди караган сайын кубанычтуу ойлоноор элем: О Кудай, жер эмне деген керемет жаралыш! Жада калса Күн дагы эл жашаган Жердин урматы үчүн жаралса керек, болбосо ушунун баарынын маңызы кайсы? Дүйнө адамга керек, ошол үчүн ал бар, ошол үчүн адам аны туюп-сезет, туюп-сезгендиги үчүн ал бар. Болбосо мына бул галлактиканын эмне кереги, эмне маңызы? Анан Кудайды

алалы!! Ал адамга керек, ошол үчүн ал Кудай, ошондуктан ал бар! Бирок мына ушул жаратылгандын баарына адам өзү арзыйбы? Мына ушул акыл жеткис дүйнө түшүнүгүнө? Мына Ааламдын табышмагы!». Бул «Касандра тамгасы» романынан, космос монахы Филофейдин катынан.

Жазуучунун чыгармачылык жолундагы үчүнчү доорду анын романдары түзөт дедик. Батыш-Чыгыш, Табият-Цивилизация, Космос, Тарых көркөм ой жүгүртүүнүн жаңы категориялары ушулар. Айтматовдун романдарында кашкая көрүнө баштаган дагы бир жаңы эки тема бул Кудай (дин) жана сыр (сакральное, тайна). Манкуртчулук, «Кыямат», «кесир», «күнөө» улуу сүрөткер басым жасаган жаңы түшүнүктөр ушулар. Жазуучунун көркөм керээзи дээрлик «Тоолор кулаганда» романынын жупташ аты «Кайып кыз». Ушул эле романда болуп көрбөгөндөй апаат болорун утурлап кабарлагандай шаардагы үйгө да, көл боюндагы мектеп бөлмөсүнө да капыстан учуп киришкен сырлуу чабалекейлер жөнүндө жазылат. Дегеле тоо качан кулайт? Жер титиресе. Дүйнө асты-үстү болсо. Толгонай согуш жуткан балдарын, күйөөсүн эстеп, «Кайран азаматтар, тоо ураса болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу!» деп үшкүрөт. Бул үшкүрүк жазуучунун акыркы романында кыйраган дүйнө туурасындагы симфониялык трагедияга өсүп чыгат. Адам баласы «тоо ураган» заманга тушугабы, Айтматовду акыркы жылдары ойго салган суроо ушул сыяктанат.

Албетте, геометафизикалык ченемде Чыңгыз Айтматовдун чыгармачыл тажрыйбасын ар тараптан талдап көрсөк кызык болору бышык. Геопанорама: терекке чыккан балдар («Биринчи мугалим»), тоо кырлагандар, самолеттон жер-суунун көрүнүшү («Кассандра тамгасы»), айрыкуйруктардын карашы («Кылымдан узак күн болот»), куштардын карашы («Кайрылып куштар келгиче»), космостон көрүш. Же «окуя орду»: бир нече түтүн, айыл, райборбор, шаар, деңиз, жээк, Жер шары, космос, аска-тоо. Же «ландшафт жана адам», сюжет топологиясы. Айтор, маселе көп. Ошол эле учурда «баягы жер»: топурак, айдоо, жайлоо-кыштоо, бейит, тууган жер, Ата мекен. Жер – бул жер бетинде өскөн өсүмдүктөр, жер бетинде жашаган жан-жаныбар, тоо-талаа, аба-ырайы, булуттар, Күн, Ай, жылдыздар. (Бул багытта француз философу Гастон Башлярдын тажрыйбасына кайрылыш да маанилүү деген ойдобуз. Караңыз...).

Геометафизика беттеген макаламды мындай бир божомол менен жыйынтыктасам: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачыл жолун шарттуу кейипте үч доорго жиктедим. Эми гуманитардык билим аймагында аздыр-көптүр ырасталган башка үчилтиктерди эстесек: традиция-классика-постклассика; чейинки философия-философия-постфилософия; чейинки модерн-модерн-постмодерн ж.б. Айтматовдун «үч доору» буларга толук дал келбесе да, буларды кайталабаса да, ар бир «доор» өзүнө мүнөздүү касиеттерге ээ. Мен аларды мындай атамак-мын: тунзаман («Биринчи мугалим», биринчи сүйүү, тун бала ж.б.), булзаман (кадимки жашоо-турмуш) жана акырзаман (манкуртчулук, «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор ураганда», «кайып» ж.б.). Бу божомол, албетте, жакшылап далилдөөгө муктаж жана ырасталышы да мүмкүн, төгүндөлүшү да мүмкүн.

Кудай

Кыргыз теологиясы

Кудай – адам баласынын жандилинин тереңинде турган түшүнүк, философиялык ой-санаанын абалтан келе жаткан маанилүү маселеси, уңгулуу категориясы. Диний ой-түшүнүктүн тамыры кайда, адамзат маданиятынын тарыхында дин кандайча, качан пайда болгон, адам баласынын жана коомдун турмушунда диндин баасы-баркы кандай, бул өңдүү суроолорго жооп иретинде мурун-кийин болуп ар кыл теория, концепциялар жаралганы, талаш-тартыш бу жаатта арбын экени, курч экени баарыбызга маалым. Теология илимине сүңгүп кетсек, чыгышыбыз кыйын. Биз «кыргыз философиясы» деген теманын алкагында гана айрым учурларга кайрыла кетиш жөндүү деп табабыз.

Дин бардык элде бар. Арийне, маанисинде, вазийпасында, таасир-күчүндө, орун-олутунда айрыма болушу мүмкүн, бирок «кудай», «жараткан улуу кудурет» туурасындагы ой-ишенимдин тегерегинде уюган, ырасталган ой-түшүнүк, жол-жобо, үрп-адат, каада-салт, ырым-жырым, жорук-жоосун бардык элде бар. Сөздүн накта маанисиндеги динбезер, чылгый атеист миңден бир болушу мүмкүн. Ошол динбезер дагы жашоо-турмушунда бейамал, аргасыз калган учурунда, катуу корккондо, жаны кашайып, колунан эч нерсе келбей турган маалында колдой турган, коргой турган бир керемет күч болсо деп

ойлонот, «кудайлабаса» да, келме келтирбесе да, өзүнүн айла-амалы куруп турганда жакшылыктан үмүт үзбөйт, иштин оңуна айланышын күтөт, бир «сырлуу күч» жардамга келер деп кылчактайт.

Кыргызда «Качкан да кудай дейт, кууган да кудай дейт» деген кеп бар. Маанисинде бул жашоо-турмуштун бир мыйзамы. Бири качса, экинчиси аны кууп жөнөсө, экөө тең кудайга жалынат экен. Бири «кудайым, куткара көр» деп жалынат, экинчиси «кудайым, жеткире көр» деп жалынат. Кудай кимисин угат, кимге тартат? Көрсө, ушинтип сураштын өзү жөнсүз. Жогорку мыйзам формуланын артында эмне турат? Биринчиден, Кудай адилет, калыс. Акыйкат анын амиринде. Декарт муну акыл-эс жүйөөсүнө салып, адегенде кудай кылды, анан ошол чындык болду дейт. Экөөнүн тең тилегени бир мезгилде, бирдей шартта аткарылышы мүмкүн эмес. Бирок, куугундан кутула албай калганы же качкынга жете албай калганы Кудайга таарынбайт. Анткени, анын чечими акыйкат, анын жаңылышы мүмкүн эмес. Экинчиден, ошентсе да, ар кими кудайга жалынат. «Менин да кудайым бар» деген сөз бекер чыккан эмес. Ар кимдин «менчик кудайы» болбойт. Бирок, кудай сени угат. «Пенденин оозунда, кудайдын кулагында». Кеп, кудайга ишенип, кайрылганыңда, кудайдан үмүт кылганыңда. Эгер андай болбосо, адам баласы бу турмуштун оң-тетирисине, ысык-суугуна, ачуу-таттуусуна чыдап, кантип жашайт?

«Кудай сактансаң сактайм дейт» кыргыз муну да эске тутуп келген. Кудай сактайт. Бирок, жоопкечилик өзүңдө, баары сенин иш-аракетиңе байланышкан.

Адам баласы акыл-эс күтүп, айлана-тегерегин абайлап карап, оң-солун, астын-үстүн, жакшы-жаманын айра баамдап-баалай баштаган кезден тарта, дүйнө эмне үчүн ушундай түзүлгөн, башкача болсо не болмок, адам эмне үчүн ушундайча жашайт, башкача болушу мүмкүнбү дегендей суроолордон улам ой толгото баштаган убактан бери баарын жараткан, баарын башкарып-бийлеп турган бир улуу кудурет, бир улуу күч, бир улуу мыйзам жөнүндөгү ой-түшүнүккө келген.

Кыргыздардын диний ой-түшүнүгүн тарыхый мерчемде караганда кыйла бай жана көп түрлүү материалга дуушар болобуз. Кыргыз жеринде манихейлик, буддалык белгилер табылган. Христчил дин издери бар. Зороастризм, Заратустра тууралуу да сөз кылсак ылайык. Шаманизм деген эмне? Шаман ким? Кыргызда шаманизм болгонбу? Бу суроолор да тактама жоопко муктаж. Бакшы, бүбү болгон.

Ар кыл ишенимдер кандай катышта болду: жанашабы, кезектешиппи, аралашыппы? Айтыш кыйын. Бирок, издери бар. Теоархеология керек. Бирок, эки ишеним кашкайып көрүнүп турат: бул теңирчилик жана ислам.

3.2. Теңир жана теңирлик (теңиризм)

Кыргыздар, биринчиден исламга чейин Көк Теңирге сыйынышкан; экинчиден, ислам динине өткөнү менен Алла менен Теңирди бир деп билишкен, башкача айтканда, мурунку ишеним менен жаңы ишенимдин ортосунда карама-каршылык болгон эмес. Мына ушул эки жагдай кыргыздардын дин жаатындагы ой-түшүнүгүн, ишеним-ынананымын аныктаган. Бирок, теңирлик менен исламдын айкашы жөнөкөй маселе эмес. Башкасын коюп, дин философиясынын алкагында караганда, бул маселенин кылдат талдай турган жактары бир кыйла. Асман – көк теңир, жер үстүнө беттеш турган Күн, Ай, жылдыздар, жаан-чачын, шамал, куюн, куш учуп, булут көчкөн ж.б.у.с. нерселер жашаган мейкин.

Кыргыздар башка түрк-монгол элдеринин катарында Теңирге сыйынышкан. Баары Теңирдин эркине байланыштуу деп ойлошкон. Теңир асманда: бул логика мыйзамына ылайык, бардык элдер дээрлик басып өткөн тааным жолунан чыккан түшүнүк. Адам жер үстүндө жашайт, көк (асман) астында турмуш өткөрөт. Жер жакын, асман алыс. Сырлуу: ай-жылдыз толгон, жаан-чачын, асмандан чагылган от чачат. Белгилүү бир ыргак, ирет, тартип бар. Дүйнөнү башкарып, бийлеп, билип турган улуу күч болсо, албетте, асманда болот. Мындай логика универсал мүнөзгө ээ. Бирок, ар эл өз жашоо-турмуш шартына жараша Теңир Көк, Асман, Кудайды түрлүү кейипте элес этип, ар кыл касиет ыйгарышкан.

Теңир – улуу, бийик жана чыныгы болум. Ар кандай нерсенин болушунун негизи, булагы, шарты. Ар кандай нерсе жаралат, бузулат, жоголот. Ал эми Теңир түбөлүк, дайыма бар.

«Теңирди» «тең» деген сөздөн чыгаргандар бар. Албетте, кудай баарына тең, текши, калыс, адилет. Бирок, биздин оюбузча, «Теңир» «таң» деген түшүнүккө байланышса керек. Таң жарыктын тарала баштаган учуру, күндүн чыгыш алды. «Агарып таңдын атканы, кызарып күндүн батканы» дүйнөнүн айлампа мыйзамы. Байыртан жарык менен караңгы карама-каршы коюлат. Таң атып, күн чыгат. Жашоо башталат. Бекеринен «жашоо» дегенди «күн көрүү» деп айтпайбыз.

Байыркы гректердин эпосунда да (Гомер) жашоону «күн нурун, жарыгын көрүш» деп туюнтат (Хайдеггер М. Гераклит, 125-бет). Гомер кыргыз эмес. Кыргыз Гомерден үйрөнгөн эмес. Ойломдун табигый логикасы ушинтип айттырып жатат. Издесек, мындай маанилештикти, синонимди башка тилдерден да табарыбызда шек жок. Түн караңгы, уйку, жымжырт. Уйкуну өлүмгө тете деген кеп бар. Таң атып, жерге күн жарыгы тарала баштаган соң турмуш жанданат, чыныгы жашоо башталат. Ошондон «таң тосуу» байыркы маданияттан бери бийик каада, сырлуу үрп-адат, өзгөчө ритуал саналат. Кыргыз башка элдердей эле күндүн батышына, кечке, күүгүмгө өзгөчө маани берген. «Күүгүмдө муну кылбайт, тигини жасабаш керек» дегендей тыйма эреже, чектеме жөрөлгөлөр бар. Күн баткан соң «иңир» кирет. Назар төшөйлү: «иң+ир». Тескериси «Тең+ир». Башкача айтканда, кеч жана таң. Биздин «Теңирди», асмандагы кудайыбыздын аталышын «таңдан» чыгарып жатканыбыз ошондон. Ал эми «теңге» келсек, мындай этимологиянын, сөз төркүнүн аныкташтын тууралыгынан шектенип турганыбыз, Кудайдын баарына «тең» экенин же кудай дүйнөдө баарын «тен» (теңдеш, бирдей) жаратканын андап-түшүнүш, муну ойлош эс-акылдын бир кыйла жетилген, бышкан мезгилине туура келет, чыйрак логиканы, жогорку абстракцияны талап этет деген пикирдебиз. Ага салыштырганда «таңдан» сөз улап «Теңирге» өтүш аңсезимдин байыркы маалында табигый кадам болгон деп болжошко негиз бар деп табабыз.

Теңир темасына багышталган азыркы адабиятта Теңир көп болгон, көп түрлүү болгон, суунун теңири, оттун теңири, айбанат теңири ж.б. болгон деген пикир кезигет. Эгер адамзат тарыхында далай элдер көп кудайга сыйынуу доорун башынан кечиргенин, кайсы бир мааниде бул теологиканын табигый жолу болгонун, жалгыз кудайга, бир Кудайга ишениш кийин-кийин бышып жеткенин эске алсак, анда «көп теңир» туурасындагы түшүнүктүн жөн-жайы ушул контекстте каралышы эп. Ошол эле кезде алардын баары «теңир» аталганы кудайга карата ишенимдин бир тамырдан өнгөнүн айгинелейт. Теңирдин кудурети ар кайсы аймакта өзүнчө көрүнгөн. Ошон үчүн кыргыздар «ыйык жерлерге» табынып-сыйынган. Ошон үчүн ар нерсенин өз колдоочусу, сактоочусу, «пири» болот деп эсептеген.

Теңирликке байланыштуу атайын белгилей кетчү эки түшүнүк – бул «керемет» жана «ыйык». Адам билбеген, адамдын акыл-эси

жетпеген, адам баласы ойлонуп түшүнгүс бир кубулуштар, окуялар, иштер бар. Алардын маани-маңызын талдап, себеп-натыйжасын ачыктап, баш-аягын иреттештирип түшүнүш дегеле мүмкүн эмес. Булар «керемет» аталат жана Теңирдин эркине байланышта каралат. «Теңир кылган» соң мындай нерселер менен «элдешип», аларды макулдап, ошого ылайык адам өзүнүн кылык-жоругун табат, тандайт. Болгондо, биринчиден, Теңир ошо «кереметтер» аркылуу таанылат, баамдалып-бааланат. Теңирдин өзү «керемет». Экинчиден, «кереметти» адам аттуунун баары эле көрө албайт. Керметтин кереметтүүлүгүн сезип-туйган, анын сырлуу касиетин билген адамдар тандамал, сейрек болот, алар өзгөчө бир жөндөмгө ээ деп эсептелет, эл ичинде бөтөнчө бир кадыр-барк күтөт.

«Ыйык» түшүнүгү да «керемет» менен катарлаш, жанаша. «Ыйык» нерсе болушу мүмкүн, «ыйык адам», «ыйык сезим» болушу мүмкүн. «Ыйык» – кол тийгис, жаман айтпас, аяр, сый мамилеге гана татыйт. «Ыйыкка» ыйыктай мамиле кылбасаң Теңир жазалайт, зыян тартасың. «Ыйык» болбосо бийик жок, таза, туура, акыйкат жок. Ыйык санаганың эмне, аларды канчалык аздектеп-кастарлайсың, ошого жараша ишиң жүрүшөт, издегениң табылат, каалаганың аткарылат, Теңир колдойт.

Теңирлик – түпкүлүгүндө Кудайга ишеним. Ошол эле кезде Теңирчилик – дүйнө түшүнүмү. Теңирдин тегерегинде уюган ой-түшүнүк, ишеним-ынаным аркылуу кыргыз өз жашоо-турмушун, өзү жашаган дүйнөнү, андагы кубулуш, окуя, иштин ыраат-тартибин, жөнжайын чечмелеп, маанилеп түшүнгөн. Дүйнөнүн туташ, баш-аягы орду-ордуна коюлган кебетеси (сүрөтү, модели) тартылган. Жүрө-жүрө теңирчилик идеологиянын кызматын аткарган. Эл, коом кандайча жашаш керек, кайсы багытта жүрүш керек, эмне үчүн тигил же бул ишти (согуш, чарба, көч) кылышы керек, булар теңирчилик аркылуу түшүндүрүлүп, теңирчилик аркылуу аныкталган. Бул – идеология: иштин максат-маанисин негиздеп, башкаларды ошого кошуш, үндөш, көндүрүш.

Кут – теңирликтин өзгөчө ченеми. Кыргыз кут көктөн (Теңирден) кандайдыр бир нур кейпинде түшөт (жаайт) деп ишенген. Сейрек кезикчү мындай кубулуш, окуя «кут түшкөн» жерге жакшылык, бак-таалай, байлык, бейпилдик алып келет деп эсептеген. Демек, «кут» Теңир эркине, амирине байланышкан өзгөчө бир бийик, ыйык нерсе. Ошол

эле учурда «кут» жөнөкөй, демейки жашоо-турмуш менен аралашкан, кадимки эле нерселерге тиешелүү кубулуш, касиет кейпинде да каралат. «Куттуу үйдөн кур чыкпайт», даам ооз тийип чыгыш керек. Ар бир үйдүн, жайдын өз куту бар. Атүгүл ар нерсенин энчилүү куту болот. Куту кетсе, качса, ал нерсе бузулат, кунунан айрылат, заты атына жарашпай калат. «Үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет» меймандостук, адамгерчилик белгиси. Бир жакшылык, ийгилик болсо, «куттук» айтабыз, «куттуктайбыз». Бу жагынан караганда «кут» жөнөкөй эле нерсе көрүнөт. Эми эки полюсту кантип бириктирсе болот? Же, экөө таптакыр эки башка нерсеби? Биздин оюбузча мындай: «кут» түпкүлүгүндө «жакшы» деген эле нерсе. Муну англисче «гуд», немисче «гут» дейт. Түбү, тамыры бир. Ар кандай нерсе, ар кандай иш, окуя жакшы болуш керек. Ар кандай нерсенин жакшысы бар. «Жакшысы» сакталса, болсо ал нерсе өз ордун ээлейт, мактоого арзыйт, атына заты келишет. Орусча айтканда бул байыркы гректер «благо», «добро» эсептеп, аны метафизикалык концепт деңгээлине жеткире ойлоп чыккан нерсе. Кыргыз да ошон үчүн «кут кетпесин», «кут орносун» деп тилеген, «кутту» сакташ керек, ага кам көрүш зарыл ишенген. «Кутту» ойлосоң, кылган-эткениң оң болот, жашоо-турмушуң жакшы жолго түшөт, ишиң жүрүшөт. «Кутту» качырсаң, кетирсең, жамандыкка дуушар болосуң, жашооң кунарсыз болот, ишиң ийгилик чанат. Ал эми «жакшынын», «куттун» кылчокусу, эң бийиги, албетте, Кудай, Теңирге тиешелүү. Менимче, «куттун» метафизикалык маани-мазмуну ушул логика аркылуу аныкталышы жөндүү.

Кыргыз эзотерикасы – бул унут калган, көлөкө жапкан, бүдөмүк аймак. Советтик атеизм доорунда бул аймак тыптыйпыл талкаланган. Кыргыз элинин магия, мистика жагындагы ой-түшүнүгү көмүскө бойдон калган. Арийне, кыргыз бата бергенден баш тарткан жок, каргыш айтканын унуткан жок. Деген менен мындай кубулуштардын эзотерикалык маани-музмуну алиге чейин жабык бойдон. Акыркы жылдары кыргыз эзотерикасына кызыгуу күчөп, салыштырма кыяздагы иликтөөлөр жарыялана баштады. Бирок, менимче, алардын көбү белимчи, сокур туурама кейпинде. Илим четке какканы менен мистика адам баласынын рух тажрыйбасында өзүнчө орун алган кубулуш, өзүнө тиешелүү кызмат-вазыйпага ээ. Келечекте кыргыз эзотерикасында да көзгө толумдуу, көңүлгө болумдуу кадамдар жасалар деп үмүттөнсөк болот.

7-Кайрык. Сонулар. Суфизм

Кыргыз элинин исламга кандайча өткөнү, мусулманчылык кыргыз жергесине кандайча таркаганы туурасында улуттук гуманитаристикада бир топ орчундуу, алгылыктуу изилдөөлөр аткарылганын ишенимдүү белгилесек жарашат. Бу жаатта эки жагдайды айта кетсек ылайык: биринчиси, жогоруда сөз болгондой кыргыздардын илгертен кан-жанына сиңген теңирчилдиги ислам менен коюн-колтук алышып, жээрибей кошулган, жеңил «тил табышкан» десек болчудай; экинчиси, кыргыздар исламды фанатикалык маанайда эмес, кандайдыр бир «оңойлотулган» кыязда кабыл алгандай, шариятты толук жана катуу сактаганы билинбейт. Ислам жолуна чындап өтүш маселеси эми чыгып отурат. Мурун бул жааттагы жагдай башкача, кыйла «жумшак», «эркин» болгондой өңдөнөт. Биз кыргыз мусулманчылыгына байланышкан бир гана маселеге кайрылмакпыз.

Суфизм – ислам динине тиешелүү философиялык-мистикалык багыт эсептелет. Демек, исламга чейинки төл кыргыз маданиятына сырттан келип орун алган дейбиз. Ошол эле учурда миң жылча мурун кыргыз жерине ооп келген бул ой-түшүнүк тутуму жана рух практикасы ушунча убак тамырлап, тарап, кыргыз маданиятынын денебоюна сиңип, анын өгөй эмес, өз касиетине айланып калды. Бул бир. Экинчиден, аталган теманы ар жагынан карап, ар кандай өңүттө иликтесе болот: суфизмдин кыргыз арасында жайылып-тараш тарыхын такташ керек, кыргыздардын жашоо-турмушуна тийгизген таасирин аныкташ абзел, суфий ой-түшүнүктөрдүн каада-салт, ырым-жырым, адабият, көркөм өнөр аймагынан орун-очок алышын ачыкташ талап этилет. Социология, психология, антропология, лингвистика кызыга турган жактары бар. Айтор, бул маселе көп катмаруу жана бай мазмунга ээ. Ошентсе да, сунушталып жаткан эмгектин алкагында бул тема конкрет маани-мазмунга ээ. Биз суфизм менен кыргыз маданиятынын карым-катышын философиялык өңүттө иликтеп көрүшкө аракет кылдык. Болгондо да айрым гана бизге урунтуу көрүнгөн учурларына токтолууну туура таптык.

Чын-чынына келгенде кыргыз гуманитардык илим мейкининде бул маселе кыйла татаал жана купуя турпатта десек жаңылбайбыз. Калыстык үчүн атайлап баса белгилей турган нерсе суфизмдин жалпы Орто Азияга, анын ичинде Кыргызстанга таркаш тарыхын

жана бул иштин айрым философиялык-методологиялык жактарын белгилүү тарыхчы Анвар Мокеев өзүнүн бир катар эмгектеринде терең талдоого алып, такталган булактарга таянып, илимий изилдөөнүн жол-жоболорун бекем карманып, бир топ маселенин башын ачып берген (Мокеев А. 2012. 163-183-беттер). Ошол эле учурда бул теманын иликтенишине ичибиз чыкпай жатканы адабиятчылар, философтор, теологдор, маданиятчылар бул багытта дың бузганга али кирише элекпиз. Албетте, жалпы ислам динине, мусулман ишенимине байланышкан илимий эмгектерде кайсы бир деңгээлде биз кеп кылып жаткан маселелер козголот. Бирок, эмки кеп суфизмди өзүнчө алып, өз алдынча болгонун болгондой карап, анан кыргыз маданияты, жашоо-турмушу, ой-санаасы менен карым-катышын таамайтаасын, мазмундуу, конкрет (так) нерселердин негизинде рух аймагынын ар кыл катмарындагы ордун, маанисин иликтеш зарылдыгы туурасында. Бул иш оңой-олтоң эле орундай койбойт. Анткени биз билгенден кыргыз тилинде, кыргыз ичинен өзүн «суфий» (же «сопу») атап, өзүнүн кимдигин (идентичность) ушул көзкараш, окуудан улам аныктап, суфизмдин башкы жол-жоболорун карманып-тутунганын айгинелеген чыгарма (поэтикалыкпы, теологиялыкпы, метафизикалыкпы) жазып калтырган эч ким болбоптур. (Азыркылардан белгилүү адабиятчы-илимпоз жана акын Омор Сооронов гана өзүн «сопу» атап жүргөнү маалым). Демек, кыргыз дискурсуна суфизмге тиешеси бар же бар сымал маани-мазмунду кыйыр түрдө таап, накталыгын тактап (идентификациялап), кыртышынан айрыбай, тутумуна ылайык калыптап (реконструкциялап) чыгыш талап этилет. Анын үстүнө жалпы эле суфизмдин жөн-жайы, төркүн-теги, маани-мазмуну боюнча дүйнөлүк илим-билимде азыркыга чейин ар кандай көзкараштар, түшүндүрмөлөр, талаш-тартыштар жашап келет. Мындай жагдай да, арийне, изилдөөгө кедерги болот. Деген менен, кайсы бир деңгээлде такталган, баш-аягы чектелген алкакта айрым конкрет маселелерди теориялык талдоого алчу кез келди десек ылайык болор.

Жогоруда айтылгандай, бул эмгекте биз суфизмдин кыргыз рух турмушу менен карым-катышынын айрым гана жактарын философиялык өңүттө ачыктап-айкындашка ниет кылабыз. Ал эми жалпы жонунан мындай жоболорго таянып ой калчайбыз. Биринчиден, ислам дини кыргыз эл-жерине ири алдыда суфизм кейпинде тарап-тамырлаган. Экинчиден, суфизм кийинки турум-турпатына караганда

жалаң эле бир жактуу кыймыл этпей, таасир гана көргөзбөй, көөнө түрк маданиятынын (анын ичинде кыргыз маданиятынын) да таасирин өз боюна сиңирген, анын айрым бир маани-мазмуну трансформацияга учураган. Башкача айтканда, эриш-аркак байланыш туурасында кеп кылганыбыз оң. Анан, үчүнчүдөн, мындай байланыш азыр өтө эле бүдөмүк, элес-булас көрүнгөнү менен бери болгондо метафизикалык деңгээлде ал кадимкидей орундуу жана мазмундуу экени шексиз.

«Суфизм», «суфий» кыргыз тилинен «сопу» кейипте орун алган. Хусаин Карасаевдин сөздүгүндө «сопу» араб тилинен ооп келген сөз экени белгиленип, анын мындай маанилери аныкталган: 1. Бул дүйнөнү тарки кылган, дүйнөнүн жыргалынан кечкен, акыреттин камын гана кылган адам. 2. Кудайчыл, такыба адам. 3. Азан чакыруучу, адамдарды намазга чакыруучу адам. 4. Теспенин ичиндеги эң чоң мончогу (Карасаев Х. 1986. 245-бет). Мындай аныктамадан улам айтчу нерсе биринчиден, Карасаев «сопу» деген сөздүн тегин «суфизм», «суфийге» байлап, этимологиялык тактоо жасашты зарыл тапкан эмес; экинчиден, сопуну жалпы эле мусулманчылык алкагында караган. Ушундан улам суроо туулат: атактуу тилчи-илимпоз суфизм туурасында билгенби, жокпу? Түгөлбай Сыдыкбеков «Темир» романында минтип жазат: «Ал кезде мектептен кабар жок. Каалаган ата баласын молдонун колуна кармап беришчү. Молдодон окуган балдар «Аптиек», «Куран» окушуп, зээндүүлөрү «Сопалдияр», «Чаар китептерди» түшүрүшүп, там-тың кат жазууга араң жетишчү...» (Сыдыкбеков Т. 1970.19-бет). Ушундан улам Карасаев «Накыл сөздөр» эмгегинде маалымат берет: «Сопалдияр, сополдаяр» Суфи Аллаяр деген сөздөрдөн түзүлгөн энчилүү ат. Суфи Аллаяр 17-кылымдын аягында, 18-кылымдын башында Түркстандан чыккан мистик акын. Бул киши өзүнүн тегинин төмөндүгүнө карабастан, жогорку бийликте болгон. Кийин ал бул дүйнөнүн түйшүгүнөн безип, дервиштикке өтүп, диний мазмунда ырлар жазып кеткен. Чыгармасынын тили абдан түшүнүктүү болгон. Анда көбүнчө кудайга кулчулук кылуу, тиги дүнүйөнүн азабы, көр азабы, кудайдын кыл көпүрөсү сыяктуу ырларды жазган» (Карасаев Х. 1982. 275-бет). Көрүнүп тургандай Карасаев суфизм жөнүндө кабардар экен, айрым суфийлердин чыгармасын окуган экен. Эми жогоруда айтылгандардан кандай тыянак алсак болот? Биринчиден, мусулманча билим үйрөнгөн балдар суфизмге тиешелүү чыгармаларды окушчу экен. Экинчиден, билимдүү

адамдар суфизм, суфийлер туурасында аздыр-көптүр кабардар болгон. Ошентсе да, үчүнчүдөн, суфизмди (же сопучулукту) ислам алкагында атайын ажыратып, өзүнчө бөлүп, анын өзгөчөлүгүнө так-таасын маани берип карашкан эмес. Эң башкысы, биз кеп кылып жаткан маселенин жөн-жайына байланыштуу айтсак, ошо мусулманчылыкка үйрөткөн, ислам динин окуткан жергиликтүү молдолордун бары эле суфизмдин өзгөчөлүгүнө жана өзүнчөлүгүнө тиешелүү деңгээлде маани берип, аны аң-сезимдүү кейипте тутунушкан (практикалаган) эмес. Албетте, бул доомат эмес. Биз муну жакшы-жаман деп баалап отурган жерибиз жок. Тек гана жагдай кандай болгонун тактаганга аракет этип жатабыз.

Кыргыз кимди «сопу» дейт? («Мойсопу» деген да сөз бар). Ислам жолундагы барга-жокко кайыл, токпейил, алдым-жуттум, дүйнөкор эмес, байлык-бийликке жутунбаган, өзү менен өзү болуп, өз камын көргөн, тынч-жай турмуш өткөргөн адам. Арак ичпей калган кишини да «сопу болуп калыптыр» деп коюшат. Демек, ири алдыда суфизмдин ажырагыс бир касиети болуп эсептелген аскетизм белгиленет (Кыргыздардагы Аскат деген адам ысымы ушундан келип чыгышы мүмкүн).

Кыргызда Сопу, Сопубек, Байсопу, Шайык, Зикир өңдүү адам аттары кеңири таралган. Сопу-Коргон, Шайык сыяктуу жер-суу аттары кезигет. Ал эми Жалал-Абад областындагы Ала-Бука районунун аймагында жайгашкан белгилүү Сафид-Булан (Шах-Фазил) мазарын, диний-архитектуралык комплексти адистер кезинде суфийлердин конок (ханака) үйү болгон деп эсептешет. С.М.Абрамзондун пикиринде Тянь-Шань аймагында да кыргыз суфийлеринин жамааты болгон (Абрамзон С.М. 1990. 289-бет). «Манас» эпосунда «Анжияндын кырк эшен. Кырк эшенге барды эми» деп айтылат. Булардын баарын саймедиреп айтып отурганыбыздын жөнү эмне? Кандай болжол кылсак болот? Биринчиден, кыргыз эл-жерине суфизм (сопучулук) кеңири тарап, узак убакыт бою жашоо-турмуш, каада-салтка, жорук-жосунга тамыр жайган. Экинчиден, суфизмдин теориясын билген, суфизм окуусун жайылткан, үйрөткөн окумал, илим-билимдүү адамдар (эшен, дервиш, календер) кыргыз арасында конуп-түнөп, жергиликтүү элди ислам жолуна үндөгөн. Үчүнчүдөн, кыргыз арасынан да суфизмдин маани-маңызын түшүнүп, аны өз жашоо-турмушунда тутунган (практикалаган) катмар калыптанган.

Талашсыз нерсе: суфизмдин жайылышы бу ислам дининин таркашы. Ошол эле учурда баса көрсөтө турган бир жагдай бар. Суфизм – философиялык ой-түшүнүктөр тутуму, Курандын метафизикасы. Адам, Дүйнө, Кудай – булардын карым-катышы кандай? Адам баласынын курчаган дүйнө менен байланышынын, алакасынын түп негиздерин түзүп турган нерселер кайсы? Тирүүлүк, өмүр не да, ажал, өлүм не? Жакшы менен жаманды, адал менен арамды кантип айрыйбыз? Татыктуу жашоо деген эмне? Мындай «метафизикалык» суроолор ар бир адамды эртеби-кечпи, көппү-азбы ойго салат, тынчын алат. Суфизм ушул өңдүү суроолорго жооп берет, адам баласынын метафизикалык талап-мүдөөсүн орундатат, рух моокумун кандырат. Ушул өңүттөн караганда «суфий» деген сөздүн төркүнү байыркы гректердин «софос» (акылман, даанышман) деген сөзүнө барып такалат деп эсептегендердики кыйла орундуу көрүнөт. Бери болгондо этимология учугун «жүн чепкенге» (суфи) байлаганга караганда (башка дагы көптөгөн варианттары бар), бу алда канча жөндүү туюлат. Демек, Курандын аяттарын, исламдын жол-жоболорун, шариаттын талаптарын өз калыбында гана жеткириш эмес, аларды философиялык ченем менен эриш-аркак чечмелеш аркылуу суфизм өзүнө кеңири жол ачкан десек тура келчүдөй. Бул бир жагы. Экинчи жагы суфизм илим-билимге канык, өзгөчө маани берет. Суфизмдин жайылышы бу ар кыл билимдин да таркашы. Ф.Роузентал өзүнүн «Билим салтанаты» деген атактуу эмгегинде «Билим – бу жарык» аталган көлөмдүү бөлүгүн суфизмге арнап, анда суфийлер илим-билимди өзгөчө баалап-барктаганын кең-кесири баяндайт (Роузентал Ф. 1978. 158-192-беттер). Билимге чаңкаган эл-журт үчүн мунун маанисин айтпасак да түшүнүктүү. Суфизм кыргызга эмне берди деген суроого жооп издегенде эске алчу дагы бир жагдай, менимче, мындай. Мистика – жалпы адамзат маданиятынын кеңири кезиккен бир көрүнүшү. Ар кандай адам керт башынан кандайдыр бир сырлуу, түшүнүксүз, акыл жеткис, сөз айталгыс мистикалык учурду, акыбалды өткөрөт, мистикалык окуяга дуушар болот. Ар кайсы элдин адабиятынан мистикалык кубулуш, көрүнүштөрдү баяндаган, сүрөттөгөн, сыпаттаган ыр, аңгеме, уламыш, аңыз, дастандарды четтен тапса болот. Суфизмдин ажырагыс дагы бир касиети мистицизм. Демек, суфизм кыргыздардын «мистикалык муктаждыгына» шайкеш келип, купуя сырлуу окуя, иштерди түшүнүшүнө түрткү болгон десек эп келчүдөй. Кудай,

Ай-аалам, Табият (жаратылыш) чексиз, көз жеткис, кол жеткис не-селер. Аларды адам акылына чактап түшүнүүгө, аларга жол табууга, керек болсо, алар менен камыр-жумур биригишке суфизм шыкак болгон десек жарашчудай.

Суфизмдин кыргыз арасына «табигый» мүнөздө, кадимкидей таркашына өбөк болгон дагы бир жагдай анын поэтикалык болуму. Суфизм ой-түшүнүктөрү, көзкараштары, ишеним-туюмдары ыр түрүндө, көркөм сөз турумунда жайылган. Атактуу суфийлердин көбү акындар. Илгертен ыр жандуу, сөз сыйлаган кыргыз үчүн бул жанга жакын, көңүлгө жагымдуу, пейилге шайкеш нерсе болгон.

Кыргызда суфий акын болгонбу? Болгон. Өзүлөрүн «суфий» атап, муну атайлап көрсөтпөсө да Нурмолдо, Молдо Нияз, Молдо Багыш суфийлер болгон.

Нурмолдо олуя, апсун, ак эшен, мударис атыккан. Акын, манасчы болгон. Аны Токтогул

«Көздөрүндө огу бар,
Колдорунда чогу бар.
...Жаткызып жүздөй бейтапты,
Алакан шилтеп бир чапты.
Тура келди баарысы,
Көргөндөй болуп көйкапты» –

деп бекер ырдабаса керек. Өзү Саади, Навои, Фирдоуси өндүү акындардын чыгармаларын окуганын айтат (Токтогул. 1968. 37-38-беттер). Ал эми Токтогул менен айтышында Молдо Багыш минтип ырдайт:

«Манас менен Сайкалды,
Жатка билбейм, айта албайм.
Жаами, Саади, Навои,
Окугамын, билемин.
Кожожашын, Курманбек,
Дастандарын билбеймин.
Фирдоусини, Бегимди,
Окугамын, билемин» (Молдо Багыш. 1999. 120-бет).

Албетте, дүйнөгө атагы жеткен суфий акындарды билем деген суфий болуп калдым деген эмес. Бирок, аталган кыргыз акындарынын чыгармаларын кунт коюп окуп, кылдаат талдаган адам алардын маани-мазмунунан суфизмдин издерин кыйналбай эле табат.

«Мал кылар жай бу дүнүйө,
Максатка жетер о дүнүйө.
...Амал кылар бу дүнүйө,
Жамал көрөр о дүнүйө.
...Уурунун жайы бу дүнүйө,
Туурунун жайы о дүнүйө.
Залымнын жайы бу дүнүйө,
Аалымнын жайы о дүнүйө.
Бакылдын жайы бу дүнүйө,
Сопунун жайы о дүнүйө» (Молдо Нияз. 1996. 71-бет).

Бу саптар Молдо Нияздын «Санат дигарастарынан». Суфизмден кабары бар окурман мындай ырлардан бул философиялык-мистикалык агымга мүнөздүү белгилерди оңой эле көрөт. Суфизм мотивдерин башка акындардын Токтогул, Тоголок Молдо, Женижок, Барпынын ырларынан да кезиктиребиз. Токтогулдун «үлгү ырларынан» «Сопунун көөнү азанда, Соргоктун көөнү казанда» деп окуйбуз. Азан мусулман баласы үчүн өзгөчө мааниге ээ. «Манас» баштаган айрым кыргыз эпосторунда да суфизм белгилери бар. Атүгүл атактуу суфий кыргыз элинин түп атасы эсептеген учур да орун алганын А.Мокеев белгилеп, мындай жалган тек сүрүштүн жөн-жайын кеңири талдаган (Мокеев А. 2010).

Булардан улам эмне айткыбыз келет? Суфизм кыргыз рух маданиятынын кыртышына терең тамыр жайган.

Атактуу жазуучубуз Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романында мындай окуя баяндалат. Искак каландер абышкага кокусунан жолугуп, анан аны ээрчип, шакирт болот, айтканын угат, кылганын туурайт. «Бермет теспедей жылтылдаган рубаилерин, бейттерин, санаттарын, таалим тамсилдерин жаттады...Ушу кишиден Шайх Саади, Кожо хафиз, Мир Алишер, Кул кожо-акмат Ясавий аттарын укту...Анын өз атын айтуу күнөө деп, «Азирети каландер капыз!» деп, колдорун бооруна алып урмат кылган, ыйык саналган, оозунан чыкканы, кагазга жазганы элден элге ылакап болуп кеткен акын адам болчу» (Касымбеков Т. 1978. 472-бет). Жазуучу бул каарманын «суфий» деп атабайт. Бирок, бу абышканын айткан-дегенинен, кылган-эткенинен, романда мисал тартылган тамсилинен, ырларынан анын накта суфий экени кашкайып эле көрүнүп турат. Болгондо да суфизм менен «чыныгы исламдын» (ортодокс, классикалык

исламдын) тирешин, кагышын (Искактын атасы Молдо Асандын жоругу аркылуу) автор чебер сүрөттөйт. «Сынган кылычта» жазуучунун укмуштай усталыгын айгинелеген нечен образдар бар. Ошолордун катарында суфий акындын да элеси татыктуу ордун тапкан десек жаңылбайбыз. Ал эми тарыхый романдагы бул сюжет эл-жер кыдырган каландер, дервиш, ислам жолун айткан, анын ичинде суфизмдин жол-жобосун тутунган, суфизм окуусун жайылткан акын, сөзмөр адам кыргыз маданияты үчүн өөн-өгөй, жат-чочун нерсе эмес экенин айгинелейт.

Эгер суфизм өгөй, чочун бойдон калбай, кыргыздын каада-салтына, жашоо-турмушуна, ой-санаасына «табигый» мүнөздө аралашып кетсе, бирок анын өз аты, өз даражасы ошо турушунда сакталбай, болгону «сопу» деген түшүнүк калса, мунун себеби не? Менимче, мында. Кыргыздын исламга чейинки рух маданияты күчтүү жана бай болгон. Ошондуктан Теңири Теңир бойдон калып, Алланы илгертен сыйынган өз кудайы көргөн. Жер-суунун, жан-жаныбардын да Теңири бар деп ишенген. Ошондуктан төрт түлүктүн пири, жигиттин пири өз кырышынан өнүп чыккан. Ошондуктан суфизмдин мистикалык жагын (Кудай менен, Жаратылыш менен биригиш, кошулуш, аралашып кетиш) өгөйлөгөн эмес. Көчмөн кыргыз дүйнө жыйган эмес, дүйнөкорлуктан алыс эле. Суфийлердин аскетизми да жат эмес эле. Жада калса көчүп-конуп жүргөн кыргыз жер кыдырып, эл аралап, ар кай жерде конуп-түнөп, Жараткандын буйруганын көрүп, ошого тооба кылып жүргөн дервиш, каландерди да өз кишисиндей көргөн. Албетте, булардын баары негиздөөгө, далилдөөгө муктаж, сынчыл ойдун элегинен өтүшү абзел. Ошондой эле көөнө түрк маданиятынын, Орто Азия маданиятынын алкагында иликтене турган маселелер бар. Биз иш башындагы айрым гана учурларды белгилешке аракет жасадык.

Адам

Адам өзүн баамдап-байкамайынча, башка адамдарды таанып-билмейинче адам боло алабы? Минтип сураштын өзү орунсуз көрүнөт, обу жок кеп сыяктанат. Албетте, мындай болушу мүмкүн эмес. Бирок, ошол эле учурда «адам» деген ким, адамдык касиет эмнеде өндүү суроолорго так-таамай жооп табыш оңой-олтоң эмес экени да талашсыз. Бу суроо философтор, илимпоздор же жазуучулар үчүн

гана татаал эмес. Карапайым адам да турмуштун тигил же бул кыр-даалынан улам кээде «бу адам дегениң ким өзү» сымал суроого бет келип, жооп табалбай баш катырган учурлар сейрек эмес. Сократтын осуятын «өзүңдү таанып бил» баарыбыз жатка айтабыз. Ал эми аны кандай түшүнөбүз бул башка кеп. Аны аткарыш, ага жетиш да өзүнөн өзү боло койчу нерсе эмес. Ошон үчүн Антон Чехов тамаша-чындан акылман грек жакшы насаат калтырыптыр, аттигиниң, өзүн адам кан-тип таанып-билиши керек ушунун жолун ачык айтпай кете бериптир деп кейиген да. Ал эми Мишель Фуко «өзүңдү таанып бил» деген жобо-талап дал ошо байыркы гректер баш ийген башка жобонун, тактап айтканда, «өзүңө кам көр» дегендин бир жагы деп эсептептейт (Фуко М. 2007).

Кыргыз тилинде «адам», «киши», «пенде», «жан» деген сөздөр адамды атайт. Маанилеш болгону менен, айрым учурда бирин бири алмаштырса да, ар биринин семантикалык өзгөчөлүгү бар, өзүнчө мазмуну бар. «Адам», «Адам баласы», «Адам атадан» таркаган. «Киши» «адамга» дээрлик тете, ага катар кеңири колдонулат. Негизинен адам сапатынын жетилген, бышкан, калыптанган абалын туюнтат. «Киши болуп калды» дейт кыргыз, баланын чоңоюп калганын, эресеге жеткенин белгилеп. «Киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин эмне менен иши бар» дейт, адамдын ыйман-пейилине, башкаларга жасаган мамилесине байланыштуу. «Пенде» түшүнүгү адамдын онун-терсин, дурус-бурушун кошо камтыйт. Адам жаза басса, кемтик кетирсе, кечирим менен «пенде да», «пенделик кылыптыр» деп коёт.

«Жан» дегенде адамдын тирик экенин баса белгилейбиз, жанды денден (денеден, тулку бойдон) айрымалайбыз. Жандуу-жансыз жиктелет. «Жан-жаныбар» деп, айбанат дүйнөсүн аныктайбыз. «Жан дүйнө» – адам баласынын ой-санаа, кыял-ниет, сезим-туюму.

«Жаны жок» калпычы, ыймансыз. «Жан» жанында, жакын, жана-наша. «Жаның жокпу» айбат, эрк тууралуу. «Жан кирди» кыймылдады, аракетке келди, ойгонду, өзүнө, эсине келди. «Жан талашып» бар күчүн салып, катуу аракет кылып. «Жан» деген сөздүн мындай көп маани күтүшү түбү келип «тириктин» (тирүүлүктүн) дүйнөдө өзгөчө орун ээлей тургандыгы менен байланышкан: жандуу зат жаратылыштын жогорку тепкичи; тирик өлүктөн өйдө, «жандуу» кыймылдайт, жылат, өзгөрөт. Өсүмдүктүн да, айбанаттын да жаны бар. Бирок,

«жан бүткөндүн» ичинен адам улук. Ошон үчүн ири алдыда «жан» бул адам, «жан дүйнө» адамда болот.

Кыргызча «Адамзат» эки маанини туюнтат: 1. Адам аттуунун баары жер жүзүндөгү адам баласы, өткөн замандагылар, азыркылар, болочок муун чогуу, бирге, бүтүн каралгандагысы; 2. Адамдын башка жан-жаныбарлардан, айбанаттан, дүйнөдөгү башка нерселерден айрымаланган касиети. Ошентип, баштапкы антропологиялык билимди тил берет. Ал эми философия жаатына келсек, албетте, кыргыз тажрыйбасын эки ооз сөз менен айта салыш таптакыр мүмкүн эмес. Биздин максат айрым бир маселелерден улам гана окурман менен ой бөлүшүш.

Индоевропа тилдеринде адам аты homo топурак, жерге байланышкан. Ошондон «гуманизм» түшүнүгү чыккан. Кыргыз да алгач адам дени бою топурактан деп түшүнгөн.

Бул дүйнөдө адам баласынын өзгөчө орду бар:

Адам жана Жараткан. Кудай. Теңир. Балким, «Адам кудайдын кулу» деген түшүнүк ислам дини менен бирге келгендир. Балким, Махмуд Кашкарлык жазган баласагындык олуя Кулбак ташка «Теңирдин кулу – Кулбак» деп чеккенде, исламга чейинки кыргыз Теңирин Алла менен бир санап ойлогондур. Кыргыз эркек балага Темиркул, Керимкул дегендей ат коёт. «Кул» дегенин биз социалдык-саясий мааниде түшүнөбүз: эркинен ажыраган, бай-манапка толук баш ийген, буюмга тете жан катары санайбыз. Бирок, ойлоп көрөлүчү. Адам кантип эле жаңы төрөлгөн баласын, сүйгөн наристесин кийин «кул» болсун деп тилесин. Демек, кыргыз аттарындагы «кул» деген сөз «Кудайдын кулу» дегенден келип чыккан десек орундуу көрүнөт. Эмнеси болсо да, кыргыздар мурун да, кийин да Жаратканга жалынып, андан ырайым, мээрим тилеп, жан-аманат, кудай берген, кудай алат деген ишенимде жашаган. Кыргыз философиясында адамдын Көк Теңирге сыйынышы, таянышы айныгыс нерсе катары аныкталат. Ошол эле учурда: «Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа (жүдөө) эмес» деп айтылат. Анткени, падыша, өкүмдар кудайдын жердеги өкүлү катары саналган. Чексиз бийликке ээ бирөө-жарым «мен сенин кудайыңмын» деген учур да болот, бирок, бул кесири ашкан, эсирген кишинин алабарман сөзү эсептелет. Андай адам демейде «бир гана кудайдан корком, сенден коркпойм» деген жооп угат. Жалпак тил менен айтканда, адам канчалык бийликке жетпесин, кандай дарамет

күтпөсүн, кудайга теңеле албайт, ага баш иет, сыйынат, андан коркот. «Кудайды көз менен көрбөйт, көкүрөк менен тааныйт». Ошол эле учурда кудайды өзүнө окшотуп элестетишке, түшүнүшкө аракети байкалат. «Кудай боору ооруп» дейт. «Кудайдын кулагы сүйүнсүн» дейт. Дегинкисинде, көптөгөн башка элдердей эле кыргыздар да Кудайдын өзүн адамга түспөлдөп (антропоморфизм негизинде) түшүнүүгө далалат жасаган.

Адам жана башка адамдар. «Адам адам менен адам» бул кыргыз антропологикасынын мыйзамы. Адам баласын төрөлгөндөн карабаса, бакпаса, ал жашай албасын, кичинекейинен таалим-тарбия бербесе, ал адам болбосун кыргыз акыл-эси таамай-таасын белгилеп, ар кыл кейипте жомоктоп, макалдап, санаттап, насаатап, ырдап айтып келген. Токтогулдун «Балалык» аталган ырын алсак, «бир жашында», «эки жашар кезинде», «үчкө жашы чыкканда» («Тили чыгат булбулдун») деп, баланын жашына жараша кыял-жоругун, кулк-мүнөзүн сыпаттап көрсөтөт. «Айтылуу каның болсо да, Алдынан чыкса тилдеген» деген саптары Андерсендин атактуу жомогундагы көпчүлүк көз жоосун алган кийимчен экен деп суктана, тамшана карап жаткан падышаны «Падыша жылаңач турбайбы» деп кыйкырган баланы эске салат. Адамдын курагына (балалык, жаштык, карылык ж.б.) жараша мүнөздөмө бериш, ич ара мамиленин ыраат-тартибин чектеш-аныкташ эл чыгармаларында, акындардын ырында, акылмандардын осуятында такай кезиккен темалардан. Адамдын адамдыгы ата-энесине, бир туугандарына, тууган-уругуна, кошуналарына, айылдаштарына, тели-теңтуштарына, тааныш-билишине, жердеш-мекендештерине, улуу-кичүүгө, дос-каска жасаган мамилесине, башкалар менен күткөн карым-катышына байланыштуу болору ой элегинен өтүп, акыл таразасына коюлат. Адам башкалардан үйрөнүп, башкаларды туурап, башкаларды көрүп адам болот. «Адам – адамдын күзгүсү» деген кеп ошондон. Адам башка адамдардын кылган-эткенин, айткан-дегенин баамдап-баалашка, таанып-билишке аракет кылат. Бул иштин кыйынчылыгын аңдап, түшүнөт, «мал аласы сыртында, адам аласы ичинде» дегени ошондон. Адамдар жынысына, курагына, өнөрүнө, кесибине, коомдогу ал-абалына жараша ар кыл топторго жиктелет. Тууганчылык, достук байланыштар болот. Өз-жат, алыс-жакын, дос-душман болот. Ошого жараша адам башкаларга тиешелүү мамиле жасайт, укук талашат, орун бөлүшөт. Алардын өзгөчө кулк-мүнөзүн,

кыял-жоругун эске алат. Башка адамдар менен биргелешип топ түзөт, кошунга кирет, жамаатка ыктайт, социал институттар курат.

Адам жана айбанат. Адам баласы өзүнүн адамдык касиетин айбанаттын жан багышын, жүргөн-турганын, кулк-мүнөзүн да карап, ошого салыштырып, окшоштуруп, айрымалап, баамдап-баалап түшүнөт. Кээ бирлерин «адамдан акылдуу эле» деп мактайт. Кээ бирлерин башка адамдардан «артык көргөн» учурлар болот. Жан-жаныбарларды мисал кылып, үлгү тутуп, адамдардын өз ара карым-катышын талдап-таразалап карайт. «Бөрү баласы ит болбойт», «Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт», «Карга баласын аппагым дейт», «Жылуу сүйлөсөң, жылаан ийинден чыгат» мындай кеп-сөздөр айбанат эмес, ири алдыда адам баласы жөнүндө. Ошол эле кезде адам жаман ишке барса, жарабаган жорук кылса, аны «айбан», «мал» деп тилдейт. Мыкаачыны «жырткыч» атка кондураат.

Адам болуш аста-аста, акмак болуш бир паста. Адам ар убак аракет кылып, күч үрөп, жанталашып адам болот. Айтматов: күн сайын адам болуш кыйын. Тим койсоң, кам жебесең, аракет кылбасаң адамдык сакталбайт. Ошондуктан айбан болуш бир паста. Бир жолу адамча иш жасап коюп, ошо бойдон өмүр бою адам атын сактай албайсың. Аны бир паста жоготушуң ыктымал.

Биз бул үч рубриканы: адам – Жараткан, адам – Адам, адам – Айбанат үстүрт гана белгилеп өттүк. Кыргыз философиясын тереңдеп изилдеш, албетте, буларга конкрет маани-мазмун берип, кең-кесири талдап, баалашты талап этет.

Кыргыз философиясы адамдын маңызын, болумун кандайча түшүндүрөт?

Адам жалгыз. «Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар». Демек, бир ата-энеден жалгыз жаралган пенде тууралуу эмес, дегеле адам баласынын бу жарыктагы орду, болуму жалгыздыкта экен. Бул кейип-кепчип, кайгыра турган жагдай эмес. Бул бу жарыкта ар адамдын өзүнө энчиленген орун бар экенин, ал орунду табыш адам баласынын парзы экенин, тирүүлүк алдындагы жоопкерчилик керт башка жүктөлөрүн эскерткен чындык.

Адам – бечара. Жарды, бей-бечара же оорукчан киши жөнүндө эмес сөз. Дегеле адам баласы бечара. Чарасы жок, бей-чара. Өмүрү өлчөлүү, күчү чектелүү.

Адамдык такай кам көрчү касиет. «Адам болуш аста-аста, айбан болуш бир паста». Адам болуш бир жолу жетип алып, анан өмүр бою чөнтөккө салып алчу, энчиге басып калчу нерсе эмес. Ар бир кадамында адамдык касиетти асырап, ырастап, далилдеп турушуң зарыл. Ошон үчүн улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов «Адам баласы үчүн эң кыйын нерсе күн сайын адам болуш» деп эскерткен.

Адам азгырылат. Бу жарыкта адамды азгырган, адамды оң жолунан чыгарган нерселер көп. Адам ошо азгырыктарды жеңе билсе гана адам болот.

Кыргыз философиясынын ушул сыяктуу аныктамалары дүйнөлүк философиянын башкы идеялары менен үндөш, шайкеш. Алар улуттук тарыхый тажрыйбанын кыртышынан чыпкаланып чыккан. Алар кыргыз менталитетинин, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө жараша туюнтулган. Болгону ушу.

Кыргыз адамдын дени-боюн «Алты саны аман. Он эки мүчөсү бүтүн» деп мүнөздөйт. Эл сыяктуу эле сезим органдарынын ордун, кызматын аныктап-ажыратып, алардын метафизикалык маани-мазмунуна да баа берет. Акыл-эсти мээге, сезим-туюмду жүрөккө байланыштырат. Ал эми боор көңүлгө, мээримге тиешелүү орган саналат. «Боорукер», «боору ооруп», «таш боор» дегендей түшүнүктөр ушундан. Ал эми өпкөгө байланышта таарыныч («өпкөлөп»), мактаныч («өпкөсү жок») сезимдери сөзгө алынат. Кекиртектен, ооз, тил, тиш, карын, киндик жана башка дене мүчөлөрүнө байланышкан антропологиялык мүнөздөмө, сыпаттамалар да атайын назар бурушка арзыйт. Кыргыз ден-соолук «биринчи байлык» деп эсептейт. Соо, соолук бул дени-баштын бүтүндүгү, ондугу, жакшылыгы. Орунсуз жорук-жосундан улам кыргыз «Дени-карды сообу?» деп ачууланат. Оору, бейтап, илдет, дарт, албетте, жаман, жагымсыз. Оорукчан адам «жарым-жан». Адам болгондон кийин дудугу болот, кери-дүлөйү болот, көрү-сокуру болот. Албетте, мындай кишилерди аяшат, аларга этиет мамиле кылышат. Бирок, сөз чынынан бузулбайт, эл аларды «кем, өксүк адам» эсептейт. Аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү белгилейт: «сокур көргөнүн койбойт, дүлөй укканын койбойт» деп тыянактайт.

Арийне, адам ден менен жандын биримдиги, бүтүндүгү. Жан болбосо, ден «өлүк». Ден болбосо, жан «кайып».

Колдун феноменологиясы. Онтономика. Беш кол барабар эмес. Эмне үчүн «манжа» эмес, «кол»? «Биринчи колум бармагым»... «Беш

бармак». Эмне үчүн манжанын баары бармак? Оң-сол. Оң кол менен учурашат, нан алат. Сол колдун орду (статусу) төмөн. Колдоо. Кол-кабыш. Кол алышуу (убада, элдешүү, учурашуу). Колдон келет-келбейт. Кол жетпейт. Колдонуу. Кол салуу. Колбашчы. Кол – аскер. Кол тийбей (убакыт жок). Деррида Ж. Хайдеггердин колу тууралуу. Колу ачык. Алашан колум берешен. Муштум. Алакан. Кучак. Колу кандуу. Аңыз: туулганда уучун жазса, кан бар экен. Өлгөндө колун ачып, алаканын жазып элге көргөзөт. Кол жаңсоо: көргөзүү. Кол көтөрүү: колдоо жана багынуу. Колго түшүү. Ууч: кочуш, кошууч. Колунан көөрү төгүлгөн уста. Колу жеңил. Кол тийгизүү. Колуна тийүү. Сологой. Кол келди (карта, чүкө). Кол куушуруу. Колун бөйрөгүнө алуу. Колун артына алуу. Колу бош. Кол коюу. Кол тамга. Индия: көп кол. Колуна кол, бутуна бут. Колум узарып. Колдогону бар. Кол сунуу. Комузда кол ойнотуу. Ч. Айтматов: «колдун эси-жадысы». Кол жазма. Колу сулуу. Кол кармашып: баш кошуп, үй-бүлө куруп. Баш кошуу – үйлөнүү (иметь дом). Өзүңү колуңа ал (башкаруу). Кол чабуу – колдоо, макул табуу.

Бул «чийкилей жазма» (черновик) аркылуу айтайын дегеним бу: колдун болумун (бытиесун) онтологиялык мааниде аныктап түшүнүш үчүн анын феноменологиясын тактап-таасындаш шарт, кол өзүн кандайча көргөзөт, кандай жагдайда, кайсы капталынан колду тааныйбыз, анын касиет-белгилери эмнеге байланышта айкындалат. Феноменологиялык анализ колдун сүрөтүн, кебете-келбетин берет. Анан, ошону менен катар десек да болот, герменевтикалык анализ керек: чечмелей турган, маани кууп талдай турган, кеңири концептуал контекстте түшүндүрө турган учурлары бар. Буларды туташтырып, бириктирип, максатка жеткире турганы – онтоанализ: феноменоанализ жана герменоанализдин негизинде ал колдун болумун (колдун болушу, болоту) ачыктап-аныктайт, кол болот деген эмне деген суроого жооп издейт. Жөнөкөй, интеллектуал түйшүктөн алыс кишиге тантык көрүнгөн бул суроо философиялык терең маани-мазмунга ээ. Онтология болумдун жалпы теориясы. Хайдеггерчесинен «ажыратылган» нерсени (сущее) жана анын болумун (бытие) «кайра бириктириш» үчүн онтономика (болум мыйзамдары) керек. Колдун кол экенин ар ким билет. Бирок, философия «билгендин билбегенин» иликтейт. Бекеринен Людвиг Витгенштейн өзүнүн «Аныктык туурасында» аталган белгилүү эмгегин «Эгер бир кол бар экени маалым болсо, анда биз калган баары бар

деп эсептешибиз керек» деген табышмактуу сүйлөм менен баштаган эмес (Витгенштейн Л. 2010. 131-бет).

Бул теория методологиялык ой толгоолордун кыргыз философиясын ачыктап түшүнгөнгө тикеден тике тиешеси бар дегим келет.

Кыргыз жомугу, немец жомогу: метафизикалык тыянак.

«Илгери-илгери бир жыгач уста, бир темир уста, бир кийим тигүүчү, бир молдо болуп төрт адам жолго чыгат. Ууру-бөрү күчтүү болгондуктан, кезек менен аттарды күзөтмөк болушат. Биринчи кезек жыгач устага тиет, ал эригип отуруп, жыгачтан кишинин түспөлүн жасап коюп, кезектеги темир устага бериптир. Темир уста аттардын жанына барса, бир киши турат, киши деп караса жыгач. «Бул жыгач устанын көрсөткөн өнөрү экен» деп, темир уста ага сөйкө, билерик, шакек, мойнуна мончок жасап кооздоп туруп, кийим тигүүчүнү ойготуп, кезекти өткөрүп берет. Тикмечи барса кыз турат. Байкаса жыгач: «Ии, жыгач уста менен темир устанын жасаган өнөрү экен, мен да силерден калбайм», деп не бир кооз кийимдерди тигип кийгизип жасалгалап акыркы кезекти молдого өткөзүп, уктап калат.

Молдо туруп аттарды аралап жүрүп, тикесинен турган бир адамды көрөт. Чукул барса кыз, түртсө жыгылып калат. Ошондо молдо: «Бул мага тигил үчөөнүн көрсөткөн керемети экен», деп дем салса, баягы жыгач кызга жан кирип, тил бүтөт экен. Эртеси «мен алам, сен албайсың» дешип, катуу талашып калышат. (Бул «жомок ичиндеги жомок»). Табышмактата айтылган соң, жандырмагын сурайт. Ж. Б.). Сыйпа падыша, айтыңызчы, кызды төртөөнүн кимиси алат?» деп сурап калды эле, падыша кыз унчуккан жок.

– Анда мейман жандуу Сыйпа айтпаса, жансыз сен айтчы? – деп тактаны бир салды эле: «Кызды жыгач уста алат», деген күңгүрөгөн добуш чыкты. Ал добуштан Сыйпа чочуп кетип: «Андай эмес, ал кызды жан салган молдо алат», – деп жиберди».

Бу сюжет «Обозгердин кызы» аталган кыргыз жомогунан.

Ушундай же ушуга жакын сюжет көптөгөн элдердин, алардын ичинде түрк калктарынын жомок-уламыштарынан кезигери маалым. Эми биз тарыхый-маданий ченемде бизден окчун немец жомогун мисал тарталы:

«Бир жолу Камкор (орусчасы Забота, немисчеси Sorge Ж.Б.) дарыядан кечип өтүп, жээктеги ылайга көңүлү түшөт. Өзүнчө ойго батып, ылайдан колуна алып, жууруп бир неме жасап кирет. Эмне

жасаганын өзү баамдап билгиче ага Юпитер жетип келет. Камкор ылайдан жасаган нерсесине жан салып бер деп Юпитерге кайрылат. Юпитер жан киргизет. Камкор бу жандууга өзүнүн атын бермек болот. Бирок, Юпитер буга каршы чыгып, менин атым коюлушу керек деп талап кылат. Алар талашып-тартышып жатканда Жер көтөрүлүп чыга келип, канткенде да дени-бою менден жасалды, менин атымы алышы зарыл дейт. Талашкандар Сатурнду калыстыкка чакырышат. Сатурн иштин жайын билген соң, мындай акыйкат чечим чыгарат: Юпитер, сен жан берген соң, бу өлгөндө жаны сага тиет, Жер, сен денин аласың. Ал эми Камкор муну биринчи жасагандыктан, тирүү кезинде бу жандуу «Камкор» болсун. Эми ат туурасында талаш болуп калган соң, жерден (гумус) жасалган экен, мунун аты хомо болсун».

Бул жомоктун маани-мазмунуна көп ойчул, калемгерлер кайрылган экен: Гердер, Гете, Бурдах. Ал эми Хайдеггер бул жомоктун метафизикалык данегин чаккан (Хайдеггер М. 1997. 197-199-беттер) десек жарашат.

Камкорлук – адам болумунун айныгыс жолу. Адам ар дайым бир нерсени камдайт, бир нерсеге кам көрөт, бир нерсенин камында. Таптакыр кам жебеген, камырабаган, бейкам адам болбойт. Ушундан улам Хайдеггер адам болуштун ачкычын Камкорлуктан (Забота) табат. «Камкорлук» фундаментал онтологиянын уңгу категориясына айланат. Ар кандай нерсе камкорлуктун артынан гана «ошо нерсе» болот.

Кыргыз жомогунда «жанга» басым жасалат. Молдо жан салган соң, жыгачтан жасалган кыз ошого тийиши керек. Ал эми кыргыз түшүнүгүндө молдо кудайдын өкүлү. Бул бир. Экинчи эске алчу жагдай, жыгач бу жандуу зат, өсөт, көктөйт. Башка сюжеттерден айрымаланып, кыргыз жомогунда жер «катышпайт». Деген менен, эки жагдайды эске алыш керек: биринчиси, кыргыз жомогунда «жасалган кишинин» тирүүсүндөгү иш туурасында кеп болуп жатат: «кызды алганга ким акылуу?». Ал эми немец жомогунда «жасалган киши» өлгөндөн кийин ким эмнесин алат деген суроо турат. Экинчиси: кыргыздар да «адам топурактан, өлсө топуракка айланат» деп ишенген. Башка түрк элдеринде да ошондой, казак, татар, ногой ж.б. Муну атайын белгилеп отурганыбыз, кыргыз жомогунда жер кыйыр түрдө «катышат». Жыгач дарак жерден азыктанып, жерде өсөт эмеспи. Үчүнчү жагдай, кыргыз жомогунда «өнөргө» басым жасалат. Кимдин өнөрү күчтүү,

кимдин өнөрү артык? Ар өнөрдүн өз баасы-баркы бар. Деген менен, «жан салыш» бул өнөрдүн алды, жогоркусу (жан жогортон, Кудайдан). Эгер биз бу алкакта «өнөр» түшүнүгүн гректердин «искусство» түшүнүгүнө катар коюп талдасак, чеберлик касиетинин чен-өлчөмүнө салып карасак, «өнөр» деген сөз кыргыз тилинде «өн» («өс») деген сөздөн чыкканын эске алсак, анда кыргыз жомогунун онтологиялык маани-мазмунун дагы тереңдетип талдашка мүмкүн экени шексиз.

Арийне, адамдын денин жана жанын ажырата билиш бул жөп-жөнөкөй (элементардык) нерсе. Мунун өзүндө атайын кепке арзыган философия деле болбошу мүмкүн. Бирок, ден менен жандын байланышын, алардын адам жашоо-турмушундагы ордун баалап-түшүнүш бул метафизикалык маселе.

Адам генетикасына тийиштүү жагдайды кыргыз «каны» деп туюнтат. Инсандын кайсы бир сапатынын жөн-жайын түшүндүргөндө «канында бар» деп коёт. Ата-тегин «сийдигинен», эне жагын «жатынынан» («жатыны жакшы», «жатыны жаман») деп белгилеген. «Эр тайын тартат» дегени эркек танаанын тышкы кебетеси же кыял-жоругу таякелерине окшошкону. Ошол эле учурда «атанын уулу», «атасын тарткан» дейт. «Алма сабагынан ашып түшпөйт». Бирок, «жакшыдан-бөөн, жамандан-жаан» да болот.

Өмүр жана өлүм. Бала төрөлгөндө кыргыз «Туулганына сүйүнбө, турарына сүйүн» деп коёт. Албетте, баланын туулганы, бу жарыкка келгени ата-эне, тууган-туушкан үчүн бак-таалай, кубаныч-сүйүнүч, той-топура. Бирок, эски заманда турмуштун оор шартынан, медицина өксүктүгүнөн (элдик медицинанын чектелгендигинен) бала өлүм-житими көп болгон. Ошондуктан «туулган баланын турарына» өзгөчө маани берилген.

Өмүр бир берилет (Кудайдан, ата-энеден), жашоого бир келесиң бул кыргыз философиясында кашкайта туюнтулган, далилдөөнү талап кылбаган айныгыс акыйкаттардын бири. Ал эми «кайта-ланма өмүр», «жандын бир денеден башкасына көчүп жашашы» туурасындагы ишеним, ой-түшүнүк кыргызга чочун, өгөй. Ошондуктан, Эдигей «жандын оошу» туурасында «Индостанда бир илим бар имиш» деп, Сабитжандын акылдуусунган, билимдүүсүнгөн аңгемесин эстеп, жаңы эле дүйнө салган Казангаптын жаны алдынан оро-пара чыга калган түлкүгө өтүп кетти бекен деп оюна кылт этип, анан «Алжып бараткан жокмунбу?» деп өзүн уяткарганы бекеринен

эмес (Ч.Айтматов. «Кылымдан узак күн болот»). Дегинкисинде, кыргыздын өмүр-өлүм философиясы Чыңгыз Айтматовдун аталган романында сюжеттин өзөгүн түзөт. Улуу калемгер чыгармасынын эпиграфын да ташка тамга баскандай тапкан: «Бул китеп менин деним деп бил, Бул сөз менин жаным деп бил». Григор Нарекаци, «Аза китеби», X кылым». Үкүбалага Эдигейдин айтканы: «Баарын ойгот. Мындай киши өлүп атканда эч кимдин уктоого акысы жок. Баарын тургуз». Бул сөздүн мааниси терең. Апостол Павел «Иса пайгамбар азап тартып атканда эч кимдин уктоого акысы жок. Ойго болуш керек» дегени эске түшөт. Христиан ишениминде бул кеп кенен-чонон чечмеленет, узак мезгилди камтыган тарых-таржымалы бар. Биз Эдигейдин сөзүн ага тенеген жерибиз жок. Бирок, бул сөздүн артын ойлосо, анда өмүрдүн баасы, өлүмдүн орду туурасында узун-туурасы ченемсиз узак кепке өтсөк болот. Айтматов адам өмүрү согушта гана бир ок менен кыйылганы эмес, тынч турмушта да «өлүп-тирилип» иштей турган, «өзүндү өзүң өлтүрүп» жаткандай жагдай болорун жазат.

Өмүрдүн, тирүүлүктүн кадырын билиш, баалаш кыргыз антропологиясында уңгулуу тема, сыры терең катылган нерсе. «Күндүк өмүрүң калса, түштүгүнө жорго мин» дейт. Өмүрдүн өтөсүнө чыгыш, татыктуу жашап өтүш адамдын парзы эсептелет.

Өмүр өлчөлүү. «Өмүр өтөт, кетет». «Өмүр кыска». Кандайча? Кайсы чен менен өлчөнөт? Биринчиден, жашоо таттуу, тирүүлүк кызык. Ошондуктан, «жашка тойбойт адамзат», тирүүлүктү кыя албайт, өмүр кымбат. Экинчиден, адамдан узак жашаган айбанат бар. Маселен, карга. «Алтын куш» жомогунда өлгөндү тирилткен даарыны карышкырдын тапшырмасы менен карга таап келет.

«Туулмак бар, өлмөк бар.
Жакшы менен жаманды,
Туш-тушунда көрмөк бар»

(«Манастан»).

Ошондой эле «Ажал анык», «өлүм ак» дегендей кептер айтылат. Демек, туулган өлөт. Буга адам баласы көнбөскө чарасы жок. Демек, «Манас» эпосундабы же башка эл чыгармаларындабы, мындай ырас-тамалар адамды өлүм менен эсептешкенге үйрөткөн, ошого жараша өз жашоо-турмушун талдап-таразалаганга чакырган. Бул бир. Экинчиден, жакшы-жаман өз-өз маалында, учурунда.

Кыргыз байбиче небере уулуна «мен өлгөндө катуу өкүр» деп тапшырат, небере кызын жанына отургузуп алып, «мен өлгөндө минтип кош» деп, күн мурун үйрөтөт.

«Жамандыкты амандык жеңет», «өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет». Адам морт. Бу жарыкта өлбөс адам жок. Өлүм ак. Аманат (жаның аман болсун). Адам жаны аманат. Бир ажал башта бар. «Ажал жетсе өлөрмүн, а дүйнөнү көрөрмүн». Адам өлөт, өлбөй тирүү калган адам жок. Адам «көрөр күнү бүтүп, ичер суусу түгөнүп», бу жарык менен кош айтышат. Кыргыз «бөөдө өлүмдү» жана «өз ажалды» айрымалайт. Кырсык каш менен кабактын ортосунда деп санайт. Биринчи мааниси: көз ачып-жумгуча, капыстан, кокусунан болгон каргаша, мүшкүл. Экинчиси: табышмакта айтылгандай, асман менен жердин ортосунда, башкача айтканда, асманда Күн, Ай түбөлүк, Кудай өлбөс, жер астында адүйнөгө кеткендер, бу жарыктан өткөндөр, демек, жер үстүндөгү жан гана ажалдуу.

Кыргызда «Өлүп көргөн адам жок» деген кеп бар. Жөнөкөй угулат. Ойлонуп көрсөк бу кепте өтө терең маани жатат. Адам баласы башканын өлүмүнө күбө болот, бирөөнүн өлгөнүн көрөт, «өлөт деген ушу турбайбы» деп ойлонот, санаа тартат. Бирок өзү өлүмдүн өзүн көрө да, биле да албайт. «Өлүм» туурасындагы ой-түшүнүк ошондуктан символдук мааниге ээ. Өлүм – өмүргө катарлаш, жанаша жүрөт, кошуна турат. Өлүм бар үчүн өмүрдүн баасы бар: «татыктуу жашоо», «адамча өмүр өтөш» түшүнүгү ушундан келип чыгат. Эптеп-септеп жан багуу, көроокатка кам көрүш, каракурсакты тойгузуш ар кимдин колунан келет. Ал эми «татыктуу өмүр сүрүш», башкача айтканда, «татыктуу өлүш» бул адам баласынын бийик парзы саналат. Карапайым айтылган кептин артында бүтүндөй философия турат.

«Манаста» эл-жерди коргош, эл намысын талашыш ишине келгенде «Туулбай тунаа чөгөйүн. Ажал жетсе өлөйүн» деп, көп кайталанат. Акылман сатир Селендин падыша Мидаска айтканы: туулбай койгон жакшы, туулган соң өлүп калган жакшы. Буддизм боюнча турмуш бу азап тартыш. Кыргыз философиясында да буга үндөш ой-пикирлер кезигет.

Турмуш элдир селдир болсо, иш олку-солку жүрсө, өмүр өтөсүнө чыкпаса кыргыз «Тирүү болуп жерде жок, өлүү болуп көрдө жок» деп мүнөздөйт. Бул эң оор, эң кыйын акыбал.

Токтогулдун Сибирден качканда: «Элге барып өлсөм» деп, Тилеп келе жатамын» деп ырдаганы бар. Кай жерде туулган сыяктуу эле кай

жерде өлгөндүн да өз мааниси бар. Ач бел, куу жолдогу өлүм, эл-журттан алыс талаадагы өлүм беймаани, татыксыз өлүм. Султан Раевдин «Жанжаза» аталган философиялык романында «ыйык жер» издеген жетөөнүн бешөө «ээн талаа, эрме чөлдө» өлөт. Белгилүү жазуучунун чебер жазылган бу чыгармасы бир жагынан өмүр-өлүм туурасындагы кыргыз философиясына канык болсо, экинчи жагынан көркөм ой толгоонун азыркы мыкты үлгүлөрүнүн деңгээлинде жазылган.

Кыргыз «Өлгөндүн өзүнүн шору» деп коёт. «Өлгөндүн артынан көммөк бар, өлмөк жок» деген мыйзам тутунат. «Көзү өткөн адам жөнүндө жаман айтпайт» деген эрежени туура көрөт. Ошону менен бирге өмүрдүн баасы өлгөндөн кийин бычыларын белгилейт. Көзү өткөн соң адам «маркум» аталат, маркумдун өз баасы-баркы бар, тирүүлөрдүн арасында өз «орду» бар. Ушул контекстте «Атам өлсө да, атамды көргөн өлбөсүн» деген кептин маани-мазмунун чечмелеп түшүнүш зарыл экенин белгилегибиз келет. Эң башкысы кошок каада-салтын кең-кесири иликтеш абзел.

«Өзүңдү таанып-бил» – бул ураан-чакырык башында Дельфи храмынын кире беришинде жазылып турса да, аны Сократка ыйгарган салт бар. Анткени, дал ошол афиналык акылман бу талаптын маани-маңызын кашкайта ачып, тереңдеп чечмелеп берген. XX кылымда атактуу француз философу Мишель Фуко бу кеп Байыркы Грецияда башка бир чоң талаптын: «өзүңө кам же» деген жол-жобонун бир бөлүгү болгон, ошонун курамына кирген деп далилдейт. Эмнеси болсо да, бу жоболор адам баласынын жашоо-турмушунун буйтап өткүс, айнып кеткис зарыл шарттарына байланышканы талашсыз. Мындай жобо кыргыз антропологиясынын өзөгүнөн орун алганы да кокусунан эмес. Акын, акылмандардын айтканына кайрылалы. Токтогул минтип ырдайт:

Жакшы азамат түрдөнүп,
Жалбырттаган жалындай.
Өзүн өзү асырайт,
Урулукка малынбай («Насыят»).

Андан нары жагын «Өз башына өзү сак» деп улантат.

«Ар кимде пикир ар башка,
Өзүңдү өзүң кармагын» («Оолуккан байым угуп тур»).

«Акыл-эсин токтотуп,
Чыңай элек бу карып.

Өзүн-өзү ойлонуп,
Сынай элек бу карып».

Биз бир акындын айрым гана саптарын эске салып олтурабыз. Адамдын өзүн өзү таанып-билиш маселесинде кыргыз элинин улуттук тажрыйбасы абдан бай материалга ээ экени шексиз. Биз бу маселенин маңызын гана белгилей өтөлү деген ниеттебиз. Өзүңдү өзүң таанып-билгениң бу тек гана өз кыял-жоругунду, кулк-мүнөзүңдү баамдап-баалап биле жүр деген чакырык эмес. Кайсы бир кыялда ар ким өзүн билет. Илгертен насаат иретинде акылман айткан, акын ырдаган бул осуят адам баласынын маңызы туурасындагы маселе менен байланышкан. Адамдын адамдыгы эмнеде? Канткенде адам атын актай алам. Чыныгы адам болуш үчүн эмне кылышым керек? Ушул өңдүү суроолорго жооп издеш зарылдыгы жөнүндөгү кеп. Токтогул акын эмне дейт? Чыныгы азамат өзүн асырап, адамдык касиетин сактап, жаман аттуу болгондон өзүн сакташы керек экен. Жаза баспай, жаман жолго түшпөй, натурага азгырылбас үчүн «өзүн өзү кармашы» керек экен. Бирөөгө шылтап, башканы күнөкөр кылыш мүмкүн эмес, жоопкерчилик түбү өзүңдө. Акыл-эсти токтотуп, өзүн өзү ойлоп, колунан эмне келет, эмнеге жарай алат, өзүн «сынап көрүшү» керек экен. Албетте, мунун баарын акын келиштирип, жараштырып, кулакка киргидей, көкүрөккө сиңгидей кылып ырдаган. Биз аны жөнөкөй, кургак сөз менен кайталап отурабыз. Бирок, мааниси ошо: адам өзүн өзү таанып-билиш аракетинин аркасында адам болот. Ошол эле учурда эл акылы «Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло» деп эскертет. «Өзүн сыйлабаган өзгөнү сыйлап жарытпайт» деп белгилейт.

Кыргыз этнопедагогикасы. Адам баласынын табиятын талдап-түшүнүүдө кыргыздар генетикалык шарт, өбөлгөнү да эске алышканын жогоруда кеп кылдык. Ошол эле кезде адамдын ким болору таалим-тарбияга жараша болорун жазбай белгилеген. Ири алдыда «Карындагы баланын кан болорун ким билет? Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?» деген суроону койгон. Үй-бүлөдөгү таалим-тарбиянын мааниси эсепке алынган: «Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт». «Эшигин көрүп, төрүнө өт. Энесин көрүп, кызын ал». Балдарын устатка берип, кесип, өнөр үйрөнүшүнө кам жеген. «Эти сеники, сөөгү меники» деп, билим-таалим ишинде устатка чоң укук ыйгарылган.

Бала-чаканы тарбиялоонун каада-салты эркек-кызына, курагына, ата-энесинин социал абалына, аймактын экономикалык өзгөчөлүгүнө, баланын шык-жөндөмүнө байланыштуу тармак-тармакка жиктелип, уюштуруш шарты, карманган жобо-эрежелери жагынан ич ара айрымаланган. Белгилүү бир оюн-зооктор, өзгөчө түрдөгү интеллектуалдык оюндар адамдын коомго толук кандуу мүчө болушуна шарт түзүп, анын ыйман-пейилин калыптоого түрткү болгон. Кыргыз этнопедагогикасынын урунтуу жол-жоболорун, орчундуу маани-мазмунун тереңдеп иликтесек, алардын негизинде кыргыз философиясынын негизги касиеттери турганын баамдайбыз.

Кыргыз баласын адам бол деп тарбиялайт. Киши бол. Кыргыз бол деп да айтышы мүмкүн. Бирок, мунун өз жөнү бар: улуттук ар-намыс, каада-салтка байланыштуу. Кыргыз эмнеге күлөт, ыйлайт, сүйүнөт, күйөт, сүйөт, таарынат... Эмнеси менен мактанат, сыймыктанат? Эмнеден арданат, уялат?

Стратегиялар:

«Сабыр» стратегиясы: Сабырдын түбү сары алтын.

«Кечирим» стратегиясы: Алдыңа келсе, атаңдын кунун кеч. Атаңды өлтүргөнгө эненди алып бер. Албетте, буларды сөзмө-сөз түшүнгөн болбойт. Мааниси: кек куусак, өч алсак, «канга кан» жобосу менен жашасак, эл кырылып калмак. «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт».

«Ынтымак» стратегиясы: Ырыс алды – ынтымак. 1. Ынтымак – ырыстын алдындагы шарт, ырысты ээрчиге келчү абал. 2. Ырыс көп түрлүү. Ошолордун алды (биринчиси, жогоркусу) – ынтымак.

«Билги» стратегиясы: Чүкөң коночок болсо, сака тут. Үкөң билечек болсо, аке тут. Акылдууну ата тут, эстүүнү эне тут. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат. Жөнбилги, ишбилги, сырбилги.

Антропологиялык долбоор. Философиялык антропологияны түптөгөндөрдүн көрүнүктүүсү, белгилүү ойчул Макс Шелер Батыш Европа философиясын дыкаат изилдей келип, «адам идеясынын» үч түрүн ажыратып карайт: 1. Адамды Кудай жараткан; 2. Адамдын адамдыгы акыл-эсинде; 3. Адам – айбанаттын бир түрү. Кыргыз антропологиясын терең изилдесек, ушуга үндөш жана дагы башка бир топ идеяларды табарыбызда шек жок. Илгери Протагор «Адам – баары-жоктун чени» деген экен, унутпай кайталап келе жатабыз. Кант: «Эмнени биле алам? Эмне кылышым керек? Эмнеге ишене алам?»

деген суроолорго жооп издеш философиянын башкы милдети деп эсептеп, анан бул үч суроо бир эле суроону түзөт, «Адам деген ким?» деп тыянактаган. Ницше «адам адамдан ашкан адам (сверхчеловек) болушка умтулса гана адам боло алат» деп санаган. Бул багытта кыргыз ою кандай тарыхый-маданий жолду басып өткөн?

Барпы акын:

«Айт, айт, десе ааламды айт,
Аалам алга кадамдайт.
Ар түркүн өнөр чыгарган,
Ааламдагы адамды айт» –

деп ырдаган экен (Барпы. 1995. 20-бет.). Биринчиден, «айт, айт» деген оозуна келгендин баарын айта бериш эмес, тандап-баалап айта турган, эң башында, биринчи кезекте айта турган, маанилүү кепке арзыган нерселер бар экенинде: бул Аалам жана адам (Кант дагы: «мени эң тандандырган нерсе бу үстүмдөгү көк, ай-аалам жана адамдын ички дүйнөсү» деп ырастаган). Экинчиден, Ааламга адам тете: Ай-аалам «макрокосм» болсо, Адам – «микроскосм». Муну Барпынын башка чыгармалары да «Адам», «Адамзаттын балдары» ж.б. ачык-айрым күбөлөйт. Кеп кезеги келгенде белгилей кетчү жагдай Барпы акындын философиялык идеяларын айтылуу адабиятчы Кадыркул Даутов кең-кесири талдоого алган.

Биздин учкай айтаарыбыз: «кыргыз антропологиясы» азырынча долбоор. Дыкаат, кең-кесири иликтеп-талдаганга арзыйт жана буга муктаж.

8-Кайрык. Төрт Маамыт

«Эр Төштүк» эпосу кыргыз элинин эпикалык бай мурасын жарыштыра, салыштыра баалап-баамдасак, метафизикалык маани-мазмунга абдан канык чыгарма. Кара сөз жана поэзия түрүндө эл арасында кеңири жайылганы да бекеринен эмес. Уккан элдин көңүлүн ачып, көөнүн шат кылган кызыктуу сюжет, табышмак окуя, сырлуу баян гана эмес, эпостун тулку боюна адам баласы жашап жаткан дүйнөнүн түзүлүшү, өнүп-өзгөрүш мыйзамы, бу дүйнөдө адамдын колунан эмне келет, эмнеге күчү жетет, ал-акыбалы кандай дегендей түпкү маселелер туурасындагы ой толгоолордун жыйынтыгы, майнабы да сиңирилген. Албетте, булар өзгөчө образдар, символдор,

белги-жышаандар аркылуу туюнтулган. Албетте, буларды белгилүү бир семиотикалык-герменевтикалык ык-жолдор менен, белгилүү бир теориялык-методологиялык ачкычтардын жардамы аркасында жандырып, чечмелеп түшүнүш талап этилет. Анын үстүнө Төштүктүн «Манас» эпосунун сюжетинде катышканы да бул образдын кыргыз рух салтында өзгөчө маани-мазмуну бар экенин айгинелейт. Кыргыз элинин эпикалык ой-эсине «Төштүк баяны» бекем орногону анын көркөм-эстетикалык касиеттерине гана эмес, рухий байлыгына, интеллектуалдык кубатына, символикалык кеңдигине да байланышкан.

Биз «Эр Төштүк» эпосунун мазмунун түзгөн окуялардын ичинен бир тилкени гана алып, анын метафизикалык маңызын аныкташка аракет кылабыз. Бул төрт Маамыттын образы. Бирок, анын алдында бир маселеге атайлап токтолбосок, төрт Маамыт жөнүндөгү кептин да куну түшөт. Бул биздин каармандын аты, ысымы туурасындагы маселе. Элемандын тогуз уулу болгон. (Тогуз – дүйнөлүк салттуу маданиятта, анын арасында кыргыздарда да магиялык, сырлуу сандардын катарына кирерин эске салсак ашык болбойт). Төштүк – тогузунчусу. Бул катардын аягы, аны бүткөрүп, бүтүндөп турган элемент. «Отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» бул ар дайым Төштүктүн образына тиешелүү поэтикалык формула. Кыргыз эпикасында башка каармандарга карата бул мүнөздөмө колдонулбайт. Биз демейде муну кооз сөз, жомок шааниси эсептеп, көмүскө маанисин көрбөйбүз, угумун кулактын сыртынан кетиребиз. Бул сыяктуу кеп-сөз тегин жерден айтылбаганы зээнибизге урунбайт. Андагы поэтикалык, эпикалык сыпаттамада эмне жөнүндө сөз болуп жатат? От жана суу. Алар дүйнөлүк, космологиялык стихияларга кирет, муну баарыбыз жакшы билебиз. «Отко салса күйбөгөнү» эмне, Төштүктүн дене-бою күйбөс заттан жаралганбы же ал отко күйбөс кийим кийип алганбы? Албетте, кеп физика эмес, метафизика тарабында бара жатканын эстен чыгарбашыбыз зарыл. «Отко салса күйбөгөнү» физикалык касиет же «жомокто боло берет» менен түшүндүрүлбөйт. Төштүк кадимки эле биздей пенде эмес. Ал «оттун өз кишиси», от менен стихиясы бир. Ошон үчүн күйбөйт. «Сууга чөкпөгөнү» деле ошондой. Чаначтай жеңил же сууга чөкпөс кийим кийип алганынан эмес, Төштүк суунун да «өз кишиси», суу да анын стихиясы, суу менен да тектеш. Эми бу жерде эгер классикалык көзкарашты тутунсак, дагы кайсы стихия мени да эстеп койгула деп суранып турат? Албетте жер. Төштүк – Жердин баласы. «Төшү түктүү жер»

дейт кыргыз. Тоонун, дөңдүн жайык капталын кыргызча «төш» дейт. Чыңгыз Айтматовдун «Кылымдан узак күн болот» романындагы фантастикалык сюжетте өз цивилизациясына эгедер башка планета жөнүндө жазылат. Ал планетанын аты Токойтөш. «Жер», «жер төшү» ошентип эпикалык аң-сезимден бүгүнкү бийик көркөм кыялга чейин жаңырыктап турат. Ай-ааламдын кайсы танабына жетпейли, адам баласы «жерден» айрыла албайбыз. Жер-Эне өзүнө тартып турат. Адам баласы «булуттуу көктүн астында, буралган чөптүн үстүндө» өмүр өтөйт. Төш+түк. Аны «Жердин баласы» деп жатканыбыздын жүйөөсүн дагы бекемдейли. Төштүктүн жарынын ысымы кандай? Айсалкын. «Ай». Жер астында кайсы кызга жолугат? Күлайым. Кайрадан «ай». Демек, Жер жана Ай. Экөө бет маңдай, экөө бир. Ай Жерди айланат. «Ай салкыны» Жерге тиет. Арийне, биз азыркы астрономиялык, геофизикалык билимдерди, биздин планета менен анын жандоочусунун (спутниги) ортосундагы климаттык ж.б. байланыш туурасында каңкуулап жатканыбыз жок. Болгону аталган эпикалык ысымдардын боюнда кайсы бир сырлуу маани-мазмун сыйып турганын, «Төштүк» менен «Айсалкын» кыргыз элинин кайсы бир салттуу ой-түшүнүгүн туюндуруп турганын белгилеп отурабыз. «Жерге кир» каргыш, «жер алдында» деген туюнтма кыргызда көбүнчө өлүккө карата айтылат. Бирок, Төштүктүн жөнү башка. Ал – Жердин уулу. Ошон үчүн ал жер алдына түшүп кетип, өзүнчө бир дүйнөгө кез келип, эрдигин көргөзөт, канча окуяларды башынан кечирет. Эпостун сюжетин түзгөн окуялар негизинен жер астында өтөт эмеспи. Эгер семиотикалык иликтөө жүргүзсөк, анда жер астындагы дүйнө жер үстүндөгү дүйнөнүн күзгү артындагы тескери чагылышы экенин тапмакпыз деп болжойм. Эстесениздер, Төштүктү жер алдына киргизген кемпир жети күн жер үстүндө, жети күн жер астында жашайт. Мында да катылган сыр бар экенинде шек жок... Төрт стихиянын бирөө аба (жел, шамал) калды. Эгер Төштүк табият жараткан, табиятка тектеш, ага тете жан болсо, анда анын образында, кейипкелбетинде «абанын» да орду болушу зарыл. Айткандай эле муну да табабыз. Эгер жогоруда айтылгандарды тегеректеп бир сөз менен айтсак, Төштүктүн образы бул өлбөстүктүн символу, табият менен адамдын бирлигин ырастаган идея.

Эми Маамыттарга өтөлү. Алар тууралуу эпостун бардык варианттарында айтылат, кээде саны өзгөрүп, үч Маамыт же беш Маамыт болуп калат. Көпчүлүгүндө төрт Маамыт: күлүк Маамыт, жер

тыңшаар Маамыт, куюн Маамыт жана көрөгөч Маамыт. Демейде алар эпикалык образ, жомоктогу кейипкер катары, бери болгондо, элдин учкул кыялы жараткан кызыктуу, укмуштуу каармандардын элеси кыязында гана кабыл алынып, көркөм кыялдын туундусу шекилинде гана бааланып келет. Менимче, бул кыргыз эпикалык аң-сезиминин үстүрт катмары. Эгер тереңдете ой калчасак, анда бул образдардын символдук (сырбелги), метафизикалык мазмунун ачабыз. Күлүк Маамыт адам баласынын кара күчүн, табият берген алын, шамдагайлыгын, чапчандыгын чулу туюндурган символ. Тыңшаар Маамыт угумдун, үн, дабыш туюунун символу, кулактын атасы же кулактын кулагы. Куюн Маамыт бул адамдын акыл-эси, ой-кыялы. Ал эми көрөгөч Маамыт көздүн, көрөгөчтүктүн символу. Төрт Маамытты мындай баалап түшүнүш тамыры жок фантазия, кыялдын же эпосту обу жок мактоону көздөгөн ниеттин жемиши эмес. Муну эпостун өзү (Саякбай Каралаевдин вариантында) тастыктайт деген ишенимдемин.

Күлүк Маамыт:

Билсең мындай баркым бар,
Жүгүргөн, учкан жандарды,
Куткарбай турган наркым бар.
Желгениме жел жетпейт,
Басканыма мал жетпейт.
Куланды куусам куткарбайм,
Жээренди куусам жеткирбейм.

Демек, биринчи Маамыт – күлүк. Төрт аяктуу айбанат да, эки канаттуу куш да андан кутула албайт. Атүгүл, жел (шамал, куюн) ага жете албайт. Тескерисинче, ал баарына жетет, баарын тутат. Күлүктүк жалпы эле дене күчүнүн көрүнүшү. Жылкынын мыктысы күлүк, мындай касиет анын төрт аягына гана эмес, жалпы эле дене түзүлүшүнө, ден соолугуна, табына жараша болот. Адам баласында да ушул: күлүктүгү анын кара күчү, кубаты. Кыргызда «күүлүү-күчтүү» деген сөз бар. Балким, «күлүк» деген сөз «күүлүү» деген тектеш болушу ыктымал. Эмнеси болсо да, биз күлүк Маамыт бул адам алы-күчүнүн чулу, маңыздуу туюнтулган образы, символу деп болжойбуз.

Жер тыңшаар Маамыт:

Күн чыгыш менен күн батыш,
Эмине кабар угулса,
Азыр айтып беремин.

Бу жерде талаш жок. Тыңшаар Маамыт аты да, заты да айтып тургандай адам баласынын угуу жөндөмүнүн, касиетинин эң бийик чекити, символу.

Куюн Маамыт:

Карыш болгон бою бар,
Ай ааламдын баарысын,
Биле турган ою бар.
Адамдан жеңил, эң эптүү,
Сүйлөп турса бал кептүү...
Менин жайым ушундай,
Акылым эң көп, алым аз.

Албетте, бу Маамыттын эмне үчүн «куюн» аталганы суроо жаратат. Бирок, мүнөздөмөсү боюнча караганда адамдын акыл-оюнун символу тууралуу кеп кылганга акыбыз бар. Бу Маамыт «баарын билет», «акылы эң көп». Кошумча мүнөздөмөлөрү да муну бекемдейт: бою карыш, салмагы жеңил, алы аз. Кыргыз Жараткандан «Теректей бой бергиче, темендей акыл бер» деп тилейт. Эс-акыл кара күчкө, дене күчкө каршы коюлуп, жогору бааланат. Ошондуктан элдик акылмандык «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деп ырастайт. Мындан тышкары бу Маамыт кылса эптүү, сүйлөсө кептүү. Бу да акылдын белгиси: акылдуу адам кылганын ишинин эбин, жолун туура таап, уста жасайт; акылдуу адам орундуу, маанилүү сүйлөйт. Ал эми «куюн» аталганы мындай жүйөө менен түшүндүрүлүшү мүмкүн: кыргыз «баарынан ой күлүк» деп коёт, ой үчүн алыс-жакын аралык кеп эмес, ой дүйнөнүн кайсы чекити болбосун түптүз жетет, ошондой эле ой куюндай күчтүү, куюндай чимирет, куюндай уюлгуйт.

Көрөгөч Маамыт:

Көрөгөч Маамыт көзү экен,
Как Маамыттын өзү экен...
Күн чыгыш менен күн батыш,
Тиктеп көрүп жүрүүчү,
Көрөгөчтүн өзү экен.

Кыргыз тилинде «көрөгөч» деген сөз «акылман, көсөм, көрүнгөн нерсенин көрүнбөгөн жагын, арт жагында, тереңинде катылган, жашынган сырын, маңызын көрө алган адам» дегенди туюнтат. Бу жерде «көрөгөч» көздүн көзү, баарын көргөн көз. Демек, биздин оюбузча, көрөгөч Маамыт адамдын көрүү жөндөмүнүн, касиетинин символу.

Төрт Маамыттын образы эпосто ушундай сыпатталат, метафизикалык ченемде ушундай мазмунга ээ. Башкача айтканда, булар тек гана эпикалык кейипкерлер, жөө жомоктун каармандары эмес.

Эмне үчүн төрт? Балким, саны ошончолук эле маанилүү, орчундуу нерсе эмес. Деген менен, төрт болгону белгилүү бир жүйөөгө ээ. Төрт – бардык тарапты бириктирген, алды-артын жана оң-солун туташтырган, баарын катыган сан. Төрт – бул чар тарап, шар, айлана, тегерек. Бул бир.

Экинчиси, Чалкуйрук минген Төштүк жез кемпирди кууп жертерде, жез кемпирдин сыйкырлуу ийрегинин артынан жер тешигине түшүп, жер астына өтөт. Андан наркы окуя «жер асты» аталган дүйнөдө өтөт. Эпосто

Эни да жок, чени жок,
Жерге кирди Эр Төштүк.
Жарыкчылык шоола жок,
Көргө кирди Эр Төштүк.
Айгай кулак тундурган,
Дууга кирди Эр Төштүк –

деп айтылат. «Жер үстү» түшүнүктүү: адамга тааныш, адам ченемдүү, алыс-жакын, асты-үстү, чоң-кичине, оң-сол адамга жараша ажыратылат. Ал эми «жер асты» – метафизикалык дүйнө: ой-кыял дүйнөсү, анын касиеттери табият мыйзамдарына эмес, таптакыр башка талап-мүдөөлөргө таянат. Элдик акылмандык анын табиятын адегенде эле «эни да жок, чени жок» деп, таамай-таасын аныктап койду. Демек, эпикалык кыял аркылуу Төштүк таптакыр белгисиз, турум-турпаты, курум-түзүмү «жер үстүнөн» башкача, баш-аягы дайынсыз дүйнөгө өттү. Төштүк «жер астында» баягыдай, «жер үстүндөгүдөй» бойдон калды. Белгисиз дүйнөдө ага башкача касиет-жөндөм керек. Адамдын көзү көрөт, кулагы угат, муруну жыттайт, денеси (териси) сезет. Эпосто экөө ачык-айкын аталат: «Угар кулак, көрөр көз, Эки Маамыт...», үчүнчүсүн күлүк Маамытты «денсезим», дене күчү деп түшүнсөк. «Жыт алуу» касиети калды. Мүмкүн, «жер астында» анын кызматы анчалык деле маанилүү болгон эместир. Анан, албетте, акыл-эс, ой-түшүнүк керек. Демек, жер астына түшөрү менен төрт Маамытка жолугуп, «достошуп», Төштүк толук кандуу адамга айланды, адамга тиешелүү, зарыл касиеттерге ээ болду. Албетте, эпикалык сюжеттин логикасына ылайык төрт Маамыт чыгарманын башка

кейипкерлериндей эле андан наркы окуяларга катышат, сынактарда Төштүккө кызмат көргөзүшөт. Алар такай Төштүктүн жанында. Бирок, дыкат карасак, бары-жогу билинбегендей, жөөбү-атчанбы, ачы-токпу, айтор, белгисиз. Анткени, алар «таза маңыздар», «карандай маанилер», символдор: «таза көрүм» (көздүн көзү, көздүн болгон-толгону, көздүн жеткен чеги), «таза угум» (кулактын өзү, тыңшаар Маамытка айланган кулак), «таза кара күч» (табият берген карандай күчтүн өзү, күлүк Маамыт кейпиндеги чегине жеткен дене күчү), анан «таза акыл-эс», акыл-ойдун болгон-толгон маңызы. Ошондуктан, алар такай Төштүктүн жанында эсептелсе да, бары-жогу билинбегени алар абстракт маңыздар, образ кейпинде берилген адам касиеттери. Албетте, «Эр Төштүк» метафизикалык трактат эмес, атүгүл Парменид калтырган «Барлык» поэмасындай чыгарма эмес. Бирок, биз жогоруда белгилегендей, «Эр Төштүк» метафизикалык маани-мазмуну бышык эпос. Семиоанализ аркылуу «жер үстү» менен «жер астын» жарыштыра изилдөө да кызык натыйжаларды берет деген ойдомун. Биз болсо «төрт Маамытка» гана токтодук. Аларды адамдын төрт касиетинин символу, таза түшүнүгү деп чечмелеп отурабыз. Албетте, бул эпосту жараткан эл философиялык абстракциянын кыл чокусуна чыккан деп жаткан жокпуз. Бирок, адамдын рухий жөндөмдөрүн, ой-сезим касиеттерин кыргыздар жалпылап, «таза» түрүндө түшүнүүгө аракет кылышып, алардын өзгөчө маңызын өзүнчө белгилеп, символдоштуруп, муну сөз болуп жаткан эпосто төрт Маамыттын образы аркылуу берген деп айтышка толук акыбыз бар.

Үчүнчү жагдай. Кытай акылманы, даосизмдин көрүнүктүү өкүлү Гэ Хундун «Баопу-цзы» аталган трактатынын «Даонун мааниси» деген бөлүмүндө мындай кеп бар: дао Цянь-Асманды жана Кунь-Жерди кучагына камтыйт. Аны жок дешсе, көлөкө да чынга айланат. Аны бар дешсе, бардык нерсе жок сыяктанат. Ли Шоу (кытай мифиндеги Хуандинин жан-жөкөрү) анын көлөмүн аныктай алмак эмес. Ли Чжу (көрөгөч) анын эмнеге окшош экенин таба алмак эмес. У Ча менен Цзинь Е (айтылуу курчулактар, жер тыңшарлар) караңгы тункуюкта анын үнүн уга алышмак эмес. Чжоу Си менен Бу Чжу (атактуу күлүктөр) анын Ай-ааламдан ашкан изине жете алышмак эмес (Торчинов Е.А. 1983. 39-бет). Көрүнүп тургандай Ли Шоудан башкасы биздин үч Маамытка куюп койгондой окшош. Ал эми берилген мүнөздөмөгө караганда Ли Шоуну куюн Маамытка жакын каарман

эсептесек болчудай. Булардын жанда жок касиеттери жөнүндө эмнеден улам айтылып жатат? Дао-Жолду билиш-түшүнүш маселесинен улам. Демек, төрт Маамыт да жер алдында, тункуюкта Төштүккө жолду (даону) тапканга кызмат кылып жатканы Улуу Көндөйдө, Боштукта, Тункуюкта Эр Төштүктүн тиешелүү учурда тиешелүү жол тапканга жараганы.

Эмне үчүн Маамыт? Же Маамыттар? Бул жөн салды суроо эмес. Кокусунан төртөө тең Маамыт аталып жаткан жок. Эмне, эпос айткандар төртөөнө төрт башка ысым таппай калды дейсиңерби? Жок. Ойдо адам баласынын жалпылаштырылган, абстракцияланган, символдоштурулган касиет-жөндөмдөрү болгон соң, алар бир мааниде каралып жаткан соң, төртөө тең Маамыт болгону жүйөөлүү. «Жер асты» адамдын акыл-ою түзгөн, ой-түшүнүк жол-жоболоруна баш ийе жашаган, илим тили менен айтканда, интеллигибельный дүйнө, символдордун, абстракциялардын, логикалык образдардын дүйнөсү. Төрт Маамыттын образы ошол символдошкон, логостошкон дүйнөнүн жандуу бөлүгү. Ошондуктан Төштүк жер үстүнө кайтканда алар кайда калды, такай Төштүктү жандап жүрүшчү эле, кантип коштошуп, кантип айрылышты, булар жөнүндө сөз жок, суроо да туулбайт. Символдор үчүн убакыт жана орун кеп эмес. Алар өз милдетин аткарат.

Жер алдына түшкөндө,
Төрт Маамыт келди табылып,
Сырттан Төштүк баатырдын,
Абийири минтип жабылып.

Төштүктүн «абийири жабылганы» таптакыр башка дүйнөгө, «жер астына» түшкөндө, «эни, чени жок» жерге барганда, ал «кайра жаралды»: көрөрүнө көз алды, угарына кулак алды, ойлооруна акыл-эс алды, кыймыл-аракетине күч алды. Ошентип, толук кандуу, жарамдуу, шайма-шай адамга айланды, «абийири жабылды».

Символ деп жатканыбыз бекер эмес. Символ турмуштагы нерсени сыпаттап, сүрөттөп көрсөтүш үчүн эмес, адамдын белгилүү бир нерселерди туура түшүнүп, акыл-ой элегине салып кабыл алышы үчүн кызмат кылат. Түпкүлүгүндө «символ» деп экиге бөлүнө сындырылган кичинекей жыгач тактай аталган. Убакыт өтүп, учуру келгенде эки сыныкты бириктирип, бирине бирин кынап көрүшүп, туура келсе, макулдашылган нерсе аткарылган. Демек, төрт Маамыттын образын символ катары карасак, анда эпостогу жартысына өзүбүздөгү

жартыны бириктиришибиз керек. Башкача айтканда, аларды тек гана жомоктогу, эпикалык кейипкерлер эсептеп, кызык образ түзгөн эл кыялына, көркөм табитине ыраазы болуш менен чектелип калбай, адамдык касиет, адам баласынын жөндөмү, болумуна тиешелүү маселелерге тиешелүү ой-түшүнүктөр аймагында карасак, тереңде катылган сырын ачабыз, табышмагын жандырабыз. Эпосту угуп отуруп, баарыбыз болбосо да, кээ бирөөлөрүбүз «аттиң, менин да ушундай төрт Маамытым болсо» деп ойлогондурбуз. Ойлогон соң, көрүш деген эмне, угуш деген эмне, сезиш деген эмне, ойлош деген эмне сыяктуу суроолорго бет келерибиз чын. Анан эртеби-кечпи, дарообу-акырындаппы, айтор, ушундай суроолорго жооп тапсак, бул биздин адамдык насил-касиет тууралуу ойлогонубуз, акылдаганыбыз. Ушул өңдүү символдор аркылуу адам болобуз, адам болуштун баасын-баркын билебиз.

9-Кайрык. Алыкул Осмоновдун поэтикалык философиясы

Алыкул Осмонов – философ, акын. Менимче, кыргыз адабиятынан кабардар киши үчүн бул талашсыз акыйкат. Бул философиянын тамыры, угуту кайда? Бери болгондо акындын өз тагдырында дегибиз келет. Жетимдиктин азабын тартып, балдар үйүндө чоңойду. Жаштайынан айыкпас дарт, өнөкөт ооруга чалдыгып, сак-саламат жашаштын баркын билди. Ымыркай наристесинен айрылып, сүйгөн жары чанып, жан-жайдын күйүттүн көрдү. Айтор, тагдыр акынды аяган жок. Отуз төрт жашында кайтпас сапарга узады.

1937-жылы, 22 жашында «Бешик ыры» аталган чыгармасын жазат. Көлөмдүү ыр. Жаш каламгердин колунан чыкканы бышыкчийкиси аралаш дегендей кадимкидей эле көрүнүп турат. Бирок, бул ырдан кеп баштап жатканыбыз андан болочок чоң акындын баштапкы кадамы баамга урунат. «Бешик ыры» поэзиядагы салттуу жанрдан, поэзия аттуунун башатындагы жанрдан. Кыргыз эне да бешик терметип, ак сүтүн эмизип, бөбөктүн кулагына багыштап «бешик ырын» ырдаган. Азыркы илим-билим ырастагандай бала карындагы кезинен эле сырткы дүйнө менен карым-катыш күтө баштаган болсо, мунун ал кийин чоңойгондо да ким болоруна тиешеси бар экени чын болсо, демек, эне тек гана перзентине келечектеги каалоо-тилегин айтып, мээримин төгүп, жакшы тилек – жарым ырыс менен чектелбестен,

мукам үнү менен, маанилүү кеби менен наристени «тарбиялай» баштаган болот. «Бешик ырынын» жанрлык өзгөчөлүктөрү бар. Алыкул Осмонов илгертен салт күткөн темага кайрылып, жанрдын салтын сактап, өз дооруна ылайык бөбөккө тилек-оюн көркөм туюнтат.

Маркстен сен көп сабактар аларсың,
Дарвинди да далай ачып карарсың.
Укта, бөбөк, таттуу уйкулуу көзүңдү ач,
Адамдыктын ыраматын табарсың.
Укта, бөбөк, уктай койгун дегеним,
Күрөш, кармаш! Уйку издегин дебедим.

Жаш акындын калеминен чыккан бул саптардан эстетикалык-көркөмдүк кемтик таап, поэтикалык чен-өлчөмдөрдү бетке кармап, «сын таккандан» мурда эки учурга назар бурсак туура келер. Биринчиси, «адамдык ыраматы» туурасындагы ой. Жөнөкөй көрүнгөн бул кош сөздүн артында терең метафизикалык маани турат. Адам болуш сыймык дагы, сыйлык дагы, жоопкерчилик дагы, парз дагы. Бу дүйнөгө адам катарына кошулган соң, адам атын актап, адамдыктын ыраматын андап-билиш зарыл. Ан үчүн «уйкулуу көздү ачыш» керек. Кээ бир адам ойго жүрүп, уктап жашагандай өмүр сүрөт. Өмүрүнүн кантип өтүп кеткенин баамдабай, байкабай калат. Ошондуктан «көз ачып», ойлонуп, талдап, териштирип жашаш – адамдыктын белгиси. Акын бөбөккө кулакка угумдуу, көкүрөккө жугумдуу кепти айтып, «уктай кой» деп эркелеткени менен нукура жашоо-турмушта «уйку издебе» деп эскертип отурат. «Уйку ыраматына» алдансаң, дене кумарына бийлетсең дүйнөнүн сонундугун көрбөй каласың, жашоонун кызыктыгын сезбей каласың, турмуштун татаалдыгын билбей каласың, башкача айтканда, «адамдык ыракатынан» куру кол каласың. Христиандардын «ыйык китебинде» да «Пайгамбар азап тартып жаткан мезгилде уктабаш керек» деп айтылат. Иса пайгамбар кайчы даргага асылып, адам баласынын күнөөсүн өзүнө алып, азабын чегип жатат деп эсептелет. Ошондуктан, апостол Павел адам мындай кезде уктабашы керек дейт. Мындайча айтканда, уктай берсең дүйнө чакчелекей түшөт, жамандык жайнайт, күнөө көбөйүп, азап артат, демек, уйкуга алдырбай, көздү чакчайтып, сак болуш керек, жакшылыкты кайтарыш керек, ийги ишке кам көрүш керек, адамдын адам болушу атайын аракетти, моюбас мээнетти, ноюбас эркти талап этет. Уйку менен ой (ойго абал), түш менен өң адамзат жанкыялындагы улуу

темалардан. Алыкул Осмонов ушинтип чу деген жерден улуу маселени ойлоп, акындыктын улуу сапарына аттанат. Ал эми «Бөбөккө» (1940) деген ырында, чарчап калган наристеге арнаган чыгармасында акын өмүр-өлүм темасын күүлөгөн комуз кылындай чыңалган, сезимге баткан, чучукка жеткен дегидей кыялда сыпаттайт. Биз акындын поэзия мейкининдеги алгачкы кадамдары туурасында айтып жатабыз. Ал эми чыгармачылыгын бүтүндөй, туташ карасак, философиялык ой чабыты алыска кетер. Азыр айрым бир учурларын гана кепке кошмокчубуз.

Алыкулдун аты аталганда «боз ат минген отуз жаш» дароо эске түшөт.

Ырас өмүр кандай кыска, кандай аз,
Тагдыр ошол, өлчөмүнөн көп кылбас.
Бирок чиркин аздыгына мейли эле,
Анын октой тездигине катат баш.
Кечээ гана тиги кырда жок эле,
Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш?

«Отуз жаш» аталган ыр ушинтип башталып, ушинтип бүтөт. Эмне үчүн «отуз жаш»? Эмне үчүн эрезеге жеткен «жыйырма жаш» эмес, же «эр ортону элүү эмес»?

Албетте, акындын өзү отузга жете келбедиби. Бирок, бул жөнөкөй, жупуну, тайыз чечме. Отуз кыргыз ой-түшүнүгүндө, ментал маданиятында өмүрдүн өзгөчө мерчеми. Адамдын болуп-толуп турган курагы, ойду омкорор, тоону томкорор убагы. Ар курактын өзүнө тиешелүү касиети, ачуу-таттуусу бар. Шашсаң жете келбейт, кечиксең күтө турбайт. Ошол отуздун кырына келгенде акындын адам өмүрүнүн кыскалыгы, аздыгы, тагдырдын танбастыгы, тардыгы тууралуу ой-санаага батканы бекеринен эмес. Аздыгына моюн сунбаска чара жок. Бирок, эмне үчүн тез? «Эгер анын жетер жери бар болсо, неге суудай тынбай агат адамзат?» Адам баласы бүгүн дуулдап, кечээкисин ойлобойт, же эртеңкисин эсине албайт. Адам башында алданып, өлүм аны «эркелетип» койгондой көрөт. Биз акындын жанын кыйнап, сан толгонуп жазганын кара сөз менен карапайым таризде кайталап жатабыз. Балким, ошон үчүн сур, супсак көрүнүп жаткандыр. Эми өзүнө кезек берели.

Шайтан көрдүм, долулугун карачы,
Байкуш жандын момундугун карачы,

Өлүм-өмүр аралыгы даңгырап,
Тазалыгын, сонундугун карачы!
Даяр орду, белең жайы бош турбай,
Анын мелт-калт толумдугун карачы!

Шайтан азгырат, жазгырат, жамандыкка түртөт. Шайтан жамандыктын жарчысы, кара ниеттин уюткусу. Ар кайсы динде, ар кыл маданиятта шайтан – тескири иштин, тетири жоруктун символу. Осмоновдун ырында ал долу; ачуусу кайнап, заары ашып, албууттанып турат. Шайтандын алдында жан, адам пейили момун. «Жоош-момун» кыргыз үчүн алкай турган жорук, мактай турган мүнөз. Кыргыз өзүн «момун» деп мактайт. Анан өмүр кыска болсо, мезгил ыкчам болсо, адам баласы долуланып, док урунуп кайда барат, кимге арызданат да, арманын кимге айтат? Акындын айтымында өлүм-өмүр арасы даңгырап таза, сонун. Кыргыз «кырсык каш менен кабактын ортосунда» деп коёт. Адамды көз ачып-жумгуча кырсык тоорушу ыктымал. Метафизикалык ойдун кыл чокусу өмүр менен өлүмдүн эриш-аркактыгын түшүнүш, жашоонун өзү өлүмгө бет алып, ажалга жакындаш экенин аңдап-билиш, адамдын ар бир кадамында өмүр менен өлүм кошоктошуп жүргөнүн баамдап-байкаш. Өлүм менен өмүрдүн арасы таза, сонун экени ушул. Өлүмдү бааласаң, өмүрдү баалайсың, өмүрдү сыйласаң, өлүмдү сыйлайсың. Чыңгыз Айтматовдун философиялык романы «Кылымдан узак күн болоттун» сюжети эмнеден башталат, эмне менен бүтөт? Казангаптын өлүмү. Эдигей өлүм жөнүндө адамча сүйлөгөндү унуттук деп кейийт, башкалардан өлүмгө өлүмдөй мамиле кылышты, башкача айтканда жансыз денени топуракка жашыра салыш эмес, кеп ата-бабадан келе жаткан салтты сакташты талап кылат, өлгөндү адүйнөгө узаттуу тирүүнү сыйлоо, жашоону урматтоо экенин эскертет. Романдын аталышы Шекспирдин саптарынан, аны орусчалаган Пастернактын котормосунан бирме-бир учурайт, адистердин айтымында түбүн казса Библияга чейин жетет. Дегенибиз, жазуучу алгачкы романын, философиялык романдын кашкайган үлгүсү болгон чыгармасын бекеринен ушундай атабаса керек. Алыкул Осмоновдун «Отуз жашына» кайрылып келсек, ошол эле ыр түрмөгүндө метафизикалык ой-кыял дагы тереңдеп, дагы бийиктеп, өлүм-өмүр аралыгында даяр орун, белең жай бош турбай, мелт-калт болуп толуп тургандыгы белгиленет. «Таза», «сонун», «толук». Бул эмне? Хайдеггерчилеп же Мамардашвиличилеп «болум» деп, чечекейиңи чеч

кылып, философчулук кылгың келип кетет. «Мелт-калт» дегени кандай? Болум, нукура, таза, сонун, толук Болум (Бытие) барнерседен (сущее), ченелген, белгилүү бир мейкин-мезгилден орун алган неселерден ашып-ташып турат. Болумдун өзү жалкы, жеке нерсеге сыйбайт, батпайт. Ар дайым андан чоң, андан ашык, андан өйдө. Бар нерсе чектелүү, бул же тигил касиетке, мындай же тигиндей эн-көлөмгө ээ, белгилүү бир сын-сыпатка ээ. Ал эми Болумду ченеп-өлчөй албайсың. Болум көрүнүп-көрүнбөйт, билинип-билинбейт. Бирок, барды бар кылып турган ошол Болум. Өмүр өлүмдүн арасы ошо онтология изилдеген, иликтеген, али күнчө сырын чече албай, жадырмагын таба албай келе жаткан Болум. Адам адам болуп, Болумду кайтарат, карайт, багат, ушунун аркасында өзү адам болот. Эми муну биз Хайдеггер баштаган онтологдордун тили менен айтып жатабыз. Ал эми Осмонов поэзия тили менен «өлүм-өмүр арасы толук экенине» бир чети таң калгандай, бир чети суктангандай. Туура, жаштык кез кымбат экен, артык экен. Ырас, аны токтотушка күч жетпейт, андан айнышка жол жок. Эмне кылыш керек? Акынга кулак төшөйлү: «андан көрө амандыкка бел байла». Кыргыз «жамандыкты амандык жеңет» деп коёт. Көрсө «тирүүлүктө кара өлүмдөн өч алыш» керек экен. Ооба, акын башка бир ырында (1948) «өңгө жалган, өлүм ак, өлүмдү адил бийлиги» деп жазат. Бирок, «Отуз жашта» өлүм кара. Адам андан «өч алышы» абзел. Кара өлүм ар бир жандын кашында кылычын жалаңдатып карап турса, адам да бел байлап, күч-кубатын жыйнап, андан өч алышы керек. Өмүрдү адамча жашашы зарыл. Ошон үчүн кыраакы философтор адам баласы өмүрдүн аягы өлүм менен бүтөрүн билип туруп жашаганы эрдик деп баалайт. Ит муну билбейт, куш муну билбейт. Адам гана акыры өлөрүн билет. Ошондуктан, жашоонун өзү эрдик. Акын да ушуга чакырат. Акын өлүмдү кара дегендей эле өмүрдү да башка өңүттө көрө алат. Аны «көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур» деп сыпаттап, токто дегенге тил албасаң, кете бер деп кекетип, кайрат кылып, сенден күчтүү, сенден өжөр болуп, «Он беш жолу улам кайра туулуп, он беш жолу жашабасам карап тур!»—деп убада берет. Кайра жаралыш, кайталап жашаш дүйнө философиясындагы тааныш идея экенин окумал киши айттырбай билет.

«Адамзат» деген ырында Осмонов адам баласын «картайгыч», «чарчагыч», «көп өлгүч» бечара деп мүнөздөйт. Сөз баалаган, сөз сыйлаган кишиге, албетте, мындай сыпаттамалар өөн угулат, чоркок

учурайт. Бир алды акын кантип ушинтип жазсын деп иренжишин мүмкүн. Бирок, менимче, акындын усталыгы ушунда, кулакка коомай угулган, көзгө комсоо көрүнгөн ушундай сыпаттамаларга бел байлап, адам баласынын табиятын так-таамай берсем дейт. Булар менен катар анын «оорукчан», «баласаак», «өзүмчүл» экенин белгилейт. Ушундан улам мүрөк суусу болсо, өзүм ичпей «адамга» ичирер элем дейт, өлбөстүн даарысы болсо, өзүм албай «адамга» берер элем дейт. «Адам» деген сөздү тырмакчага алып жатканым, кайсы адам, канча адам деп сурагың келет. Бирок, поэзиянын кудурети ушундай экен, акын кудайча сүйлөйт, кудайга жарашар кепти айтат. Окурман, албетте, бу жерде Алыкул Осмоновдун башка дагы бир атактуу чыгармасын «Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журтун» эстеген болушу мүмкүн. Чынында да бул укмуш ыр. Башкача баа бериш кыйын. Бул ырдын терең бир сыры бардай. Катуу кыш, катаал жаз кайсы? Эмне үчүн Ата Журтту суук уруп, кырсык чалып, дарт тоорушу ыктымал? Кеп Ала-Тоонун тоо-ташы, жер-суусу, кокту-колоту, башкача айтканда, табияты тууралуу болуп жатабы? Акын 30-жылдардагы саясий апаат, куугунтук, репрессияны айтып жаткан жокпу? Бул темага Алыкул Осмонов атайлап кайрылганы белгисиз. Ошол «саясий бороон-чапкындын» азап-тозогун өзү да татпай-тартпай, аман калганы белгилүү. Бирок, ой-санаанын ушундай бийиктигине жеткен акын, өмүр-өлүмдүн баа-баркын ушунчалык билген калемгер кантип эле ошол бороон-чапкынга кайдыгер карап турсун. Ал каргашалуу окуяларга мамилеси кандай эле? «Ата Журт» чыгармасында ошол 30-жылдардын эпкини, илеби туюлуп турат десек туура келер. Ырдын мындай каймана маанисин, көмүскө сырын таланттуу адабиятчы Осмонакун Ибраимов баамдаганын айта кетишибиз парз. Ушунча болду, Алыкул Осмоновдун философиялык поэзиясына байланыштуу кеп болуп жатканда Ибраимовдун дагы бир кызыктуу оюн белгилеп коюшту ылайык табам. Акын «Мен өтпөдүм» деген ырында

«Турмушта мен өтпөдүм, өмүр өттү.

Мен ага жолдош болуп ээрчип келдим» – деген саптар кездешет. Адабиятчы бет маңдай баарлашуубузда ушул ырдагы метафизикалык ой-идеяга менин көңүлүмдү бурганы бар. Чынында да бир караганда бул саптар акындын эрепкиген кыялы, экиленген фантазиясы жараткан сыпаттамадай көрүнөт. Деген менен, кунт коюп окусак, кадалып ой толгосок, эмне үчүн турмушта адам эмес өмүр

өтөт, ал эми адам акын ага жолдош болуп ээрчип келген деген суроо чыгат. Өмүр өзүнчө, өз жолу менен каралат. Турмушта, убакыт агымында ошол өмүр өтөт. Ал эми акындын «Мени» өткөн өмүргө, учкан убакытка карабай кала берет, өмүр жолун ээрчип жыла берет. Акын «Мен аны ата дедим, эне дедим» дейт, мейли, өтө берсин, билгенге ал эмес, мен аны алдадым дейт. Анткени ыр жазып калдым дейт. Демек, ыр өтөр-кетер өмүрдү «алдаштын» жолу, учкул убакытты тутуп калыштын жарагы, турмуштан өтпөй, энчинди алып, ээлегениңе канып, кубаныч менен жашаштын айласы, өлбөстүктүн амалы. Арийне, кеп Алыкул Осмоновдун ырлары гана эмес, дегеле поэзиянын касиет-кудурети, ой-кыялдын табияты тууралуу. Өлбөстүктүн чыгармачылыктан башка жолу жок.

Дегинкисинде, Осмоновдун поэзиясы ойчул поэзия, рефлексиячыл поэзия. Мунун кашкайган үлгүсүн акындын «Өзүмдү өзүм» аталган чыгармасынан көрөбүз. Акын өзүн үй сыртынан тыңшайт, күрсүлдөп жөтөлүп жатканын угуп, көңүлү сынат. Акын өзүн көчөдө баратканда карайт, алсыз, арык сөлөкөт кетип бараткан болот. Уктаганда өзүн караса, каны жок, бир өлүк жаткандай. Анан өзүнүн өлгөн кезин элестетет: акыйкат ушу тагдырына ыраазы, «кыйын жашап, жакшы жазган өңдөнөт».

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыста чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан,
Эрдигинен нечен тирүү жан чыгат.

Бул obu жок мактанычтын, алдама кубанычтын сөзү эмес. Акын өзүнүн баа-баркын билет, анткени, акындыктын жүгүн ошондой түшүнөт. Шекспирдей күч менен жазат. Тирүүмдө өзүмө өлбөс-өчпөс эстелик курдум деген Пушкин менен атаандашат. Ал эми

Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм,
Ыры жок өмүрүмө канааттанбайм.

Кудайга миң мертебе калп айтсам да,
Ырыма бир мертебе калп айта албайм – деген, болгону төрт саптан турган ыры бул акын аттуунун анты, поэзиянын мөөрү, сөздүн Атасы.

Аң-сезим

5.1. Ой дүйнөсү

Адам метафизиканын жолуна чыкканы «тышкы дүйнөнү» бүтүн абалында туташтырып, иреттеп, өз жашоо-турмушуна байланыштырып, өйдө-ылдыйын териштирип иликтөөгө канчалык аракет этсе, «ички дүйнөнү», аң-сезимди, өзүнүн жандилин баамдап-баалап билүүгө андан кем эмес күч жумшаганга аргасыз. Кыргыз философиясында да бул тема көңүлдүн сыртында калышы мүмкүн эмес эле. «Кыргыз когитологиясы» кандай болгон кеп ушу жөнүндө болмокчу.

Биз иликтеген маселенин алкагында бул кыйла татаал маселе. Анын татаалдыгы мында. Адам акыл-эс күтө баштагандан, адегенде өзүн курчаган дүйнө, анда орун алган, кезиккен нерсе, окуя, иштер жөнүндө ойлоно баштайт. Төбөсүндөгү Ай, Күн, жылдыздар жөнүндө ойлонот. Айланасындагы жан-жаныбар, буюм-тайым, бак-дарак, тоо-таш жөнүндө ойлонот. Таман алдындагы топурак, жер-суу жөнүндө ойлонот. Бирок, башында ой жөнүндө ойлонбойт. **Ой жөнүндөгү ой** кийин-кийин пайда болот. Ой деген эмне? Ой катмары, акыл-эс дүйнөсү кандай курулган, кандай түзүлгөн жана тизилген, кандайча жашап, кандайча өзгөрүп-өнүгөт, кандайча иштейт? Адамдын «башы» (же «көкүрөгү», «жүрөгү», «боору») эмне үчүн ушундайча абалда болот? Айтор, илимде «аң-сезим» деген термин аркылуу туюндурулчу аймак, катмар кандай мыйзамдарга баш ийери, кайсы касиеттер менен аныкталары, башкача айтканда, «ички дүйнө» жөнүндө адам «тышкы дүйнөдөн» кийин ойлонот.

Албетте, кайсы бир деңгээлде «психологиялык», «логикалык», «эпистемологиялык» ой-түшүнүктөр башынан эле адамдын аң-сезимдүү иш-аракетинде катышат. Бирок, биз рефлексия, атайлап талдап-териштирүү, баамдап-баалаш, ар несени өз аты менен аташ, «табигый теория» түзүшкө киришүү туурасында айтып жатабыз. Ушул мааниде аң-сезимдин «табигый теориясынын» башаты эки маселе менен байланышкан деп болжошко негиз бар. Биринчиси, түш кубулушу. Адам уктап жатканда түш көрөт. Ойгонгон соң, өңүндөгү турмушка, көргөн-билгенине салыштырып, уктагандагы көргөнү эмне, түштүн тек-жайы кандай, муну ойлонбой коё албайт. Экинчиси, жапайы же бакма айбанаттын жүрүм-туруму. Адам баласынын кылган-эткенине

салыштырып, бул же тигил айбанаттын «эс-акылы», «ой-кыялы», «кулк-мүнөзү» кандай, эмне үчүн ушундай кылышат, бу туурасында да ой тегеретпей коё албайт. Кийин-кийин бара-бара белгилүү бир кейиптеги когитология, «табигый эпистемология» калыптанат.

Кыргыз акыл-эси Аристотелдикидей «Метафизика» же Декарттыкындай «Ой толгоолорду» жазып калтырбаптыр. Бирок, аң-сезим дүйнөсүн, «ички дүйнөнү» кандай баамдап-баалашты экен, муну те-риштирип көрсөк болот.

Бу бөлүмдүн негизги милдеттери:

Кыргыз жандил табиятын, рух аймагын, аң-сезим болумун кандай түшүнгөн, ой-санаа кубулуштарын кандай баамдап-баалаган, орус тилинде «дух», «сознание», «разум» сыяктуу аталып жүргөн нерселер жөнүндө кандай ой-түшүнүктө болгон, ушу сыяктуу суроолорго токтолуш.

Кыргыз кандай ойлойт, кыргыз менталитети, кыргыз логикасы кандай? Бул суроо айрыкча татаал, бирок, аздыр-көптүр ачыктаганга бел байласак болот.

Албетте, классикалык маселелерден буйтап өтө албайбыз. Аң-сезимге байланыштуу козголчу эң жөнөкөй суроолор:

1. Аң-сезим деген эмне? Бул суроону ким коёт? Бул суроо качан чыгат?
2. Эмне үчүн аң-сезим проблемага айланат? Качан? Кантип?
3. Аң-сезимди кайсы илим, билим тармактары изилдейт? Эмне үчүн? Кандай максатта?
4. Философия аң-сезимди кандайча карайт?
5. Рух философиясынын маани-мазмуну кандай?

«Рух» түбүндө араб сөзү. Кыргыз тилине сиңип, орус тили аркалуу келген «дух» сөзүнө маанилеш: адам баласынын жашоо-турмушундагы аң-сезим, ой-санаа, акыл-эс чөйрөсүн, аймагын туюнтат. Андан «рухий» (рухка тиешелүү, рух касиеттерине ээ), «руханият» (рух заты, рух болуму) сымал сөздөр чыгат. Аталган эки сөздү кошоктоп карап жатканыбыз, биринчиден, алардын тамыры бир көрүнөт, экинчиден, экөөнүн тең тагдыры бирдей кыязда: орус тилинде «дух» түз маанисинде философиялык термин эмес, «духовная культура», «духовная деятельность» өндүү сөз айкалыштарында колдонулуп, классикалык философиядагы маани-мазмунунан оолактап, ал эми «духовность» деген кейпинде диний түшүнүккө оосо, кыргыз

тилинде «рух» деле тар аймакта – көбүнчө жазма адабиятта урунуп, оозеки түрүндө сейрек учурайт.

Кыргыз ички дүйнө менен тышкы дүйнөнүн карым-катышын кандай элестеткен? Сезим менен акыл-ой кандай байланышкан? Аң жана бейаң кандай катышта? Кыргыздын теория кейпинде иштелип чыккан «гносеологиясы», «эпистемологиясы» болбогону менен жандилдин табиятына, түзүлүшүнө, жашашына, иштешине байланыштуу айрым бир жыйынтык, тыянактарга таянган.

Биринчиден, ички жана тышкы дүйнөнүн айрымасы, эки башкалыгы ырасталат. Теория алкагында «ички» менен «тышкыны» ажыратышка келгенде көптөгөн чиеленишкен маселе чыгары белгилүү. Бирок, табигый философиянын чегинде аң-сезимдин «ички» мүнөзү анын өзгөчө касиети катары айкындалат. Ошондуктан аң-сезим мейкини кыргыз тилинде «көкүрөк», «көөдөн» деген сөздөр менен да туюнтулат. Кыргыз кубанганда, сүйүнгөндө «териме батпай» деп сыпаттайт жандил абалын. Макал «Мал аласы тышында, адам аласы ичинде» деп үйрөтөт. Аң-сезим «ичте», «ички кубулуш». Ал көмүскө мүнөзгө ээ. «Ичине кирип чыкпасам, эмне ойлоп жатканын кайдан билем» деп ийин куушураат кыргыз. Ошол эле учурда «ички» ой-санаа, ниет-кыял иш-аракет, кылык-жорук, кеп-сөз аркасында өзүн көргөзөт, «тышка» чыгат. Бу да ырас.

Экинчиден, «ички дүйнө» түшүнүгү аң-сезим, эс-акыл, кыял-ой өзүнчө «дүйнө» экенин айгинелейт. Демек, анын өз курамы, касиет-сапаты, ирети бар, өз жолу, ыгы менен жашайт, өзгөрөт, өнүп-өсөт. «Ой онго, санаа санга бөлүнөт». Кыял «ала качат». Көңүл «уйгу-туйгу» болот. Бирок, кыргыз когитологикасы бул аймакта ар несенин өз жолу, өз орду бар экенин, белгилүү бир тартип, ыраат сакталарын дайындайт. «Эс-учунду жый» дейт. «Оюм ордуна келди» дейт.

Үчүнчүдөн, ой-санаанын мейкин-мезгил ченеминде өзгөчө касиети бар экени ырасталат. «Баарынан ой күлүк». Ой-кыял менен баарын элестетип, баамдап, көрсө болот. «Ой жеткен менен кол жетпейт». Ой жүзүндө адам ай-жылдызга жетет, Эр Төштүкчө жер астын кыдырат, балык болуп көл түбүндө сүзөт. Ушул мааниде акыл-эс, ой-санаа чексиз, ай-ааламды кучагына камтыйт, ошол чексиз тышкы дүйнөгө тете.

Төртүнчүдөн, ой менен иш так-таамай ажыратылат. «Иш жүзүндө» баары ачык-даана көрүнөт. «Сөзү мындай, иши тигиндей» деп,

экөө эки башка экени ар дайым эскертилет. «Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет» деп моюнга алат. Кыял таттуу, турмуш ачуу болушу мүмкүн экенин билет.

Бешинчиден, аң-сезим, ой-кыял «менчик», энчилүү. Белгилүү бир адамга тиешелүү. Кыргыз эл чыгармачылыгы «Мен туйганды туйдуңбу? Мен көргөндү көрдүңбү?» деп, ар качандан бир качан ар кандай аң-сезимдин ээси бар экенин, анын субъектчил мүнөзүн, аң-сезим ар дайым өзүн андап-билиш менен ажырагыс байланышта экенин белгилейт. Токтогул: «Ар ким билгенине өзү кожоюн» деп ырдайт» (Токтогул. 1968. Т. 1. 56-бет.). Эки адам бир эле убакта, бир эле жерде туруп, эки башка туюп, көрүшү ыктымал.

Алтынчыдан, аң-сезимдин коомдук табияты, инсан аралык (илимде «интерсубъектчил» деп коёбуз) мүнөзү ырасталат. «Акыл оошот, билим жугушат». «Ойду ортого» коюп, кеп-кеңеш курулат. Кичүү улуудан, шакирт устаттан «үйрөнөт». «Көптүн көзү көрөгөч» экени, «калк айтса калп айтпастыгы» белгиленет.

Баш – мээ, акыл-ойдун орду.

Жүрөк – сезим, эрк.

Боор – мээрим. Боорум ооруду. Таш боор. Боор бербейт.

Өпкө – таарыныч же мактаныч абалы.

Каш-кабактан маанай билинет.

Курсак, көкүрөк, көөдөн – эс-жадынын орду.

«Оң колундун ачуусун сол колун менен бас».

Кандай когнитологикалык түшүнүктөр бар? Туюм, сезим, баам, аң, ой, эс, санаа, кыял, акыл, билиш, тааныш, кыраакы, элебес, назар, капар, дээр, зээн,

Акыл. Кыргыз когитологикасы бери болгондо «акылдын» үч маанисин айрымалайт: 1. Билиш, башкарыш жөндөмү; талдап-та-разалап чечиш касиети. Орус тилиндеги «разум» түшүнүгүнө маанилеш. Ушул маанисинде «акыл» адам баласына, коомго, Кудайга, кайсы бир айбанатка, роботко тиешелүү болушу мүмкүн. Ушул маанисинде билим, туюм, ой, кыял, чечим сыяктуу интеллектуалдык дарамет-кудуреттин баарын өз ичине алат. 2. Аң-сезим мейкининин жогорку деңгээли; туура жол табыш, маселе чечиштин мыкты ыгын таба билиш. Орус тилиндеги «ум» түшүнүгүнө салыштырсак ылайык. «Акылдуу бала», «Акылкарачач» тууралуу кыргыз жомоктору бар. Акыл сынаган үрп-адат болгон. «Асыл таштан, акыл жаштан».

«Акылдуу отту карайт, акмак казанды карайт». «Эстүүнү эне тут, акылдууну ата тут». Мындай кыргыз осуят-насааттары «акылды» «акылсызга» каршы коёт. Демек, акыл бул туура жол, амал. Эл-журт акылдууну ар дайым жогору баалайт. 3. Алгылыктуу кеңеш, сунуш. Адамдар бири бирине акыл айтат, акыл берет. Же ким бирөө жөнүндө «андан акыл чыкпайт» деп коёт. Ошондуктан, кыргыз «акыл оошот, билим жугушат» деп эсептейт. Акылдын ар кандай белгисин, сынсыпатын ачыктап билгенге, жашоо-турмушунда, иш-аракетинде ага таянганга ыктайт. Кыргыз классикалык поэтикасында «акылдуунун белгиси» өзүнчө бир тематикалык багыт түзөт десек жарашат.

«Айттырбай туруп сыр чечкен,
Айныбаган бир сөздөн,
Акылы бүтүн өзүңдөй,
Келинди эстеп сагынгам» (Токтогул. 2-т. 130-б.).

Бул ошо «акылдууну» айра билиштин бир мисалы.

Түш. Түш көрүү. Түшүмдө. Эмне үчүн «түшүнүү», «түшүнүк» сыяктуу башкы категориялардын уңгусунда «түш» турат. Албетте, түш аркылуу биз дүйнөнүн, жашоонун көмүскө, тереңдеги сырларын «ачабыз», түшүнөбүз. Түш дагы чындыкты түшүнүүнүн табышмактуу бир жолу. Адамдын жашоо-турмушунун өзү «түшүмдө» жана «өңүмдө» дегендин карым-катышын чечмелеп, баамдап-баалоого байланышкан. Башка элдер сыяктуу эле кыргыздар да «түш жорууга» өзгөчө маани беришкен. Түш жоругандын өзүнүн каада-салты, эреже-талабы болгон. Аян. Түш жорутуу. Түш акысы. «Жакшы түш». Тескери жорулган түш. Жыланды түшүндө көрсөң кенч, өңүндө көрсөң жанч.

Дегеле адамзат акыл-эсинде «Турмуш бул түш» (Чжуан-цзы, Шекспир, Шопенгауэр ж.б.). Антуан де Экзюпери, «Кичинекей ханзаада»: жылан чагат. «Султан Раевдин «Жанжаза» романында: «Жылан ойгонсо акыр заман келет». Жылан тозоктун кароолу. Кыргыз ишениминде жылан кенч кайтарат. Байлык тозокпу?

Айбанат түш көрөбү? Айтматовдун Гүлсараты, Акбарасы түш көрөт. Уктап түш көрөт. Уктап ойгонот. Эмне үчүн ойго? «Ойго болчумун» демек, ойлоно ала турган, ойлонуп иш жасай ала турган абал. Түштө да ойлойсуң, бирок ал сага «баш ийбейт», өзүнүн «логикасы» бар.

Түшкө кириш: оң жана терс мааниси. Түш оңолбой, иш оңолбойт.

Эс. Орусча «рассудок» деген түшүнүккө жакын. Эсине кирип. Эсин жоготуп. Эсине келип. Эсиң барда этегиңи жап. Эстеп. Эстей албай.

«Эс» өзгөчө мааниге ээ. 1. Жады. 2. Эстүү, эси жок. 3. Эс-уч, аң-сезим. 4. Психологиялык абал: эсинди жый, эс ал.

Эстин өзүнчө топологиясы бар: Эсине келип: адам эске келет. «Эси кетип»: эс адамдан ажырап кетип жатат. «Эсинен адашып»: жаңылып. «Эсирип» чектен чыгып, эреже бузуп. «Эсима түштү» эс өзүнчө мейкин, аймак, чөйрө. «Эсин жыйнап» чачылганды, бөлүнгөндү жыйнайт; демек, эс майдаланып, бөлүктөргө ажыраган абалда. «Эсима жара чыгып» жара денеде болот. Анда эс мээ жөнүндө кеппи?

К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» мындай жазылган:

эс память; ум, сознание; **эр бир өлсө, эс миң өлөт** погов. молодец умирает раз, ум умирает тысячу раз (за свою жизнь человек много раз ошибается); **эсиң барда этегиңди жап** погов. пока ты в памяти, одерни (букв. закрой) подол (т.е. заметь за собой неладное и вовремя остерегись); **эси бүтүн адам** здравомыслящий, рассудительный человек; **эси бар** рассудительный; **эси жок** глупый; **эси жарым же жарым эс** недоумок, тронувшийся умом; **эс ал-** прийти в себя; отдохнуть; передохнуть; **эс алуу** отдых, передышка; **эсин ал-** доводить *кого-л.* до растерянности; **Чаргынды, ким да болсо, чокуп өтөт, жадаганда, кыздар даардап, эсин алат** Чаргына каждый мимоходом ткнет, мало того, девушки, нападая скопом, доводят его до растерянности; **эс алдыр-** дать отдохнуть; **эси ооду** он лишился чувств; он лишился рассудка; **эси ооп, жыгылып калды** он упал в обморок; он упал без чувств; **эсиң оосо, эчки бак** погов. если ты лишился рассудка, разводи коз; **эсин оодар-** довести *кого-л.* до потери сознания; **акыл-эси жетиле элек** умом он еще не созрел; **эсинде жок же эсинен чыкты** он не помнит; он забыл; **эсимен чыкпайт** я не забуду; **эси чыкты** он испугался; **эмнеден эсим чыкмак эле!** а отчего бы это я должен испугаться-то!; **эсима келди** я вспомнил; **эсима келдим** я одумался; **эсима эми келдим** я теперь только одумался (понял, что делал неправильно); **эсине келди** он пришел в себя, опамятовался (напр. о пьяном); **эсима келе түштүм** я вдруг опомнился; **эсимен кеттим** я лишился чувств; **эске ал-** принять во внимание; **эске алып** принимая во внимание, приняв к

сведению; **өткөндү эске алып** по старой памяти; вспомнив старинку; **эске алын-** быть принятым во внимание; **эске сал-** напомнить; **эсине салдым** я ему напомнил; **эсине салып кой** напомни ему; **эске түш-** вспомниться, прийти на память; **эске түшүр-** напомнить, заставить вспомнить; **эсине түшүрө коюп** (он) вдруг вспомнив; **эске түшүрүү кечеси** вечер воспоминаний; **эсте тут-** держать в памяти, помнить; **кү-нөткөнчө эс кетер** стих. в житейских заботах ум за разум заходит; **эси кеткен** 1) растерявшийся; 2) глупый; **эстен жаңыл-**потерять голову, растеряться; **эстен айнып кал-** потерять сознание; **кечке жуук булдуруктап, айнып калат эсинен** стих. к вечеру он бредит, теряет сознание; **эс жый-**опаматоваться, прийти в себя;одуматься; **эсинди жый, ойлон** одумайся, подумай; **эсимди жыя албайм** я не могу прийти в себя, я не могу собраться с мыслями; **эс тарт же эс токтот-** (о подрастающем ребенке) умнеть, становиться сознательным; **эс тартканымдан бери же эс тааныганымдан бери** с тех пор, как я себя помню; **эс токтотуп калган бала** ребенок, уже начавший соображать(когда он уже может последовательно мыслить, рассуждать); **эсине** (в объявлениях) вниманию; **дарылоочу врачтардын эсине** вниманию лечащих врачей; **жазылгандардын эсине** вниманию подписчиков; **граждандардын эсине!** вниманию граждан!; **эсине салат-** с предшеств. род.п. доводит до сведения; **эсим эки болду дакалды** я прямо растерялся; **эсин эки кыл-** привести в состояние растерянности, в смущение, в замешательство; **сандан чымчып, кулактан чоюп, күйөөнүн эсин эки кылууда** (молодухи) щипали жениха за ляжки, драли за уши и тем приводили его в смущение; **ыйлай берип, энесинин эсин эки кылуучу экен** своим постоянным плачем он (ребенок) изводил свою мать; **эсин эки кылып** напугав его, приведя его в замешательство; **өлтүрөбүз деп, эсин эки кылып** пугая, что мы, мол, убьем(тебя); **эс-учу жок** находящийся в бессознательном состоянии; **эс-учун билбей жыгылды** он упал, потеряв сознание; **эс-учун билбеген мас** вдребезги пьяный; **эс-учунан ажыра-** впасть в беспмятство, потерять сознание; **эсиме жара чыгып, унутуп калсам болобу?** как это меня угораздило забыть; **эси-дарты** все его помыслы; **эси-дарты Ракыяда** он только и думает, и то о Ракие; **эси-дарты эшиктеги Каныбекте** все его помыслы и заботы (сосредоточены) на Каныбеке, который находится снаружи (не в доме); **эси-дартым – ошол бөрүлөр тезирээк эле келсе экен** я только и думаю о том. (Юдахин К. К. 2012.....бет).

Албетте, сөздүктүн өз жолу бар. Ошентсе да «эске» карата берилген мүнөздөмөлөргө баам салалы.

«Эс миң өлөт». «Эс өлөт» деген эмне? Тилчи муну «жаңылат» деген мааниде которгон. Менимче, «унутулат, кайра эске келет» деген мааниде түшүнсөк оң.

Эс бар болот, эс жок болушу мүмкүн: эстен кетип, эсин жоготуп, эссиздик кылып.

Эстин бүтүндүгү эстүү деген мааниде. «Жарым эс», жарым-жартылай, кирди-чыкты эси бар деп коёт.

Эс оойт, айла таппай, эмне кыларын билбей, санаа тартып кыйналыш. Ошондой эле бул «эс-учун жоготуп» деген мааниге да ээ.

Эс – жады.

Эс чыгат – коркот, чочуйт.

Эске алыш – унутпай эсте кармаш.

Эсинен айныйт – эстен айрылуу; эси жоктук кылыш.

Эс жыйыш – бириктирип, туташтырып түшүнүш.

Эс тартыш – аң-сезимдүү куракка жетиш, чоңоюш, акыл-эс күтүш.

Эс эки болот – ар кайсыны ойлош; ар кандай ойго келиш.

Эки эстүү – акылынан айныган, психикалык илдет. Эсирет.

Эс учу – адам аны жыя албай, жоготуп коюшу ыктымал.

Эси-дарты – ой-санаа багыты, бир нерсени катуу каалаш

Эс-эс били – анча-мынча, бүдөмүк.

«Эр Төштүк»:

Эс-акылды жыйышып,

Эске алып атты токунуп,

Эсил жандан чочунуп...

Эзип эсин кетирип,

Эмгекти мыктап салгыла...

Акыл санап, кеп ойлоп...

Акыл ийлеп, ой ойлоп...

Ой.

Оюм онго, санаам санга бөлүнүп. Ой, бөлүнөт, жүгүрөт, келет-кетет. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө. Ойго батып. Ой басып. Ой келип, ойго келип. Ойго кетип. Ойдогудай. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт. Эр карыса да, ой карыбайт. Ойдо жок. Жакшы-жаман

ой. Кирди-чыкты ой. Оюна коюш бирөөнү. Ой. Ойлоо. Ойлом. Ой толгоо, калчоо, жүгүртүү. Ойго келдим. Ой келди. Оюма келди. Ой басты. Ойго чөмүлүп. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө. Ой – күлүк. Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет. Ойчул ойлогуча, тобокелчи тоо ашат. Оюман чыкпай. Адам ойго түшөт, ойдо жүрөт. Ойло – ойгон.

Мен тек гана ойдун касиет-белгилерин тизмелеп чектелдим. Эгер аларды иреттеп, талдап иликтесек, «кыргыз оюнун» топологиясын түзмөкпүз.

«Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет». Совет доорунда, диалектикалык жана тарыхый материализм философия аймагында жалгыз үстөмдүк кылып турган учурда бу кепти материализмдин кашкайган үлгүсү катары карап, анан кыргыздыкы «баёо (наивный) материализм» болгон деп кошумчалап койчубуз. Эми философторду «материалист» жана «идеалист» деп элдешкис эки жаатка бөлүп, үчүнчү жаат болушу дегеле мүмкүн эмес деп, бул каршылыкты абсолютка (чексиз, бейшарт жобого) айландырган заман өттү. Алдыгы кыргыз оюн бүгүн кандай чечмелеп түшүнө алабыз?

«Ойлогон ой» деген эмне? Ойлобогон, ойлонулбаган ой болобу? Эмне үчүн кыска эле «ойду кыстаган турмуш жеңет», же андан да кыскача «ойду турмуш жеңет» деп айтылбайт? Албетте, «ой» дегендин өзү андалган, баам жарыгына чыккан, илим тили менен айтканда рефлексия деңгээлине көтөрүлгөн маани-мазмун болот (Ал эми кыргызча «бейан» деп туюнтулган «бессознательное» деген категориянын жөнү бөлөк). Бирок, теги, түзүмү, түр-түркүмү, кызматы жагынан ой ар кыл болору жогоруда айтылды. Ой дүйнөсү зат дүйнөсүндөй эле чексиз, сан түрлүү, татаал, бай. Эгер «макал-лакап» аталып, кооз кептин бири эсептелген, «фольклордук чыгарма» үлгүсүнө кирген, сөзмөр адамдар гана эсине сактап айтчудай кейиптенген бу сөздү мааниси так, мазмуну таасын эл акылы, кылымдаган тажрыйбадан сыгылып чыккан, узак мезгилдин сынагынан өткөн тыянак-бүтүм, мыйзам катарында тут деп улуусу кичүүсүнө сабактаган насаат таризинде бааласак, «оозеки чыгармада» анча-мынча ашыкча сөздөр айтыла берет да деп, бой көтөрө кол шилтеп койбой, тикчие карап, тирмейе баамдасак, анда ар бир сөзгө, ар бир сөздүн ордуна, кебетесине, айтылышына маани беришибиз абзел. Ошондо бу макалда ар кандай ой, бардык ой эмес, кайсы бир жагынан өзгөчөлөнгөн, аныкталган ой туурасында кеп болуп жатат го деп болжошубуз ылайык. «Ойлогон ой» бул ой калыбына келген

максат, ниет, тилек. Ушундай кылсам, тигиндей болсо, мындай бүтсө дегендей ой. Келечек көздөгөн, алдыны беттеген ой.

«Кыстаган турмушчу»? «Турмуш» деген эмне? Турмуш баарын ичине алат, ар кандай болот. Ошонун ичинде кыстаган, кыйнаган учуру да болот. Демейки аң-сезим чегинде ушундай түшүнөбүз. Деген менен «кыстаган турмуштун» метафизикалык, онтологиялык мааниси да бар. Бу маани философияда «реальность» аталган түшүнүккө туура келет. «Реальность» болгон-толгону ушу, башкача болушу мүмкүн эмес, эч нерсеге баш ийбейт, эч нерсеге карабайт деген кеп. Анын оюнда бирөөнү жыргатайын, бирөөнү кууратайын, бирин колдоюн, бирин кордоюн деген ниет-максат жок. Өзүнүн болгону ушу. Аны кабыл алыш гана керек, ага баш ийиш гана керек. Демек, «кыстаган турмуш» бир нерседен өксүткөн, айла-амалынды түгөткөн жагдай гана эмес, ал «реалдуулуктун» өзү.

Аң.

Аң-сезим. Андап билиш. Андыш (сырттан, билинбей баам салыш). Аң – мергенчилик; аң уулоо. Аңчы. Айтмакчы, «аң-сезим» биздин болжолубузда орусча «сознание» дегендин түгөйүн табыш аракетинен келип чыккан жасалма термин. «Сознание» түшүнүгү эки жөндөмдү ой, логиканы жана сезимди бириктирип турат. Кыргызча «аң» менен «сезимди» ортосуна сызыкча белгисин коюп, бир түшүнүккө жармаштырышкан. Иш жүзүндө, кыргыз тилинин логикасына таянсак, «сознание» түшүнүгүнө кыргызча «эс» туура келет. Айла жок, «аң-сезим» терминине да көнүп калдык. Бирок, кыргыз когитологикасынын топологиясын аныктай келгенде бу маселе чыга калат.

Көңүл. Кыргыз когитологикасында «көңүл» да көп кырлуу, маани-мазмунга бай. Көңүл көтөрүлөт, түшөт, каалайт-каалабайт, тазарат-кирдейт, чөгөт, кайтат, калат, ток болот, бар-жок болот, бурулат, бузулат, ооруйт, сергийт, эргийт, ачылат, айныйт, бөлүнөт, оойт, келет-келбейт. Көңүлгө жагат-жакпайт, ынайт-ынабайт, сакталат, толот-толбойт. Көңүлдү сураса, алса, уласа болот. «Ак көңүл», «кош көңүл», «ала көңүл» болот. Көңүл жайына келет. Же жайында эмес. Көңүлдүү-көңүлсүз маанай болот.

Көңүлчөөк адам бар. Көңүлдүн борбору, чети бар.

Тек гана санакка кирген бул белги, касиет, сыпаттарды теориянын тилине салып, концепцияга айландырып, бирин бирине туташтырып

талдап карап чыксак «кыргыз көңүлүн» даана аныкташка мүмкүнчүлүк аларыбызда шек жок.

5.2. Кыргыз логикасы, кыргыз менталитети.

«Кыргыз логикасы» же кыргыздын элден айрымаланган өзүнчө логикасы тууралуу сөз кылса болобу? Кеп «логика» дегенде эмнени түшүнөбүз жана максатыбыз кайсы ушунда. Гректерден келе жаткан салтка ылайык логика качан, кайда болбосун ошол эле логика.

Логика (logos – сөз, кеп, ой, түшүнүк, акыл-эс) 1) ойлом туурасындагы окуу; ойломдун түзүлүшү, ырааты, кейпи (формасы), ички байланышы жөнүндөгү философиялык илим; 2) ой жүгүртүүнүн, ой толгоонун тартиби, ырааты, курамынын ич ара байланышкан тутамы, анын тууралыгын камсыздаган шарттар. Формачыл логика ойломдун мазмунуна, предметине көз жумуп, анын тышкы кейпин, бүтүндөй түзүлүшүн, чиркешип жылышын, аны кураган бөлүктөрдүн ич ара туташтыгын иликтейт. Батышта логика илимин Аристотель түптөгөн. Ал логиканын мыйзамдарын аныктап, негизги категорияларын ажыратып, ойдун туура жүрүшүн шарттаган эрежелерди белгилеген. Аристотелдин окуусу «формачыл логика» аталып, силлогизмге өзгөчө басым койгон. Кийин Орто кылымдардын, Жаңы мезгилдин философтору логиканы кеңейтип, тереңдетип изилдешип, аны ойломдун ар кыл түрлөрүн (илимий ой жүгүртүүнү кошо камтып) изилдөөгө жайылтышкан. Азыркы тапта формачыл логика менен катар символикалык, математикалык логика да кеңири өнүгүп, барган сайын анын адистешкен тили татаалдашып бара жатат. Бөтөнчө «илимдин логикасы» жана маалымат технологияларына байланышкан тармактары күчтүү өнүктү. Негизинен логика баштагыдай эле «туура ой жүгүртүүнүн илими жана өнөрү» бойдон калууда. Логиканын өз мыйзамдары бар: барабарлык мыйзамы, каршылык мыйзамы, үчүнчүсүн четке кагуу мыйзамы, жеткиликтүү негиз мыйзамы. Ойломдун негизги бирдиктери болуп «түшүнүк», «ой-пикир», «ой корутундусу» эсептелет. Логика өзгөчө ойду негиздөөнүн, далилдөөнүн, натура ойдун кемтигин табуунун ыктарына, жолдоруна көңүл бурат. Логиканы окуп үйрөнүү ойду иреттештирүүгө, таамай-так туюндурууга, ынанымдуу жеткирүүгө, башкалардын оюн илгиртпей түшүнүүгө, катасын табууга, туура ойлоп, сүйлөөгө жардам этет. Жогоркудай мааниде логика баарына бирдей. Ошол эле кезде улуттук каада-салтка, тарыхый тарыхый

тажрыйбага байланышта ой жүгүртүүнүн, ойлонуунун, ойду туюнтуунун кандайдыр бир өзгөчөлүктөрү болушу мүмкүн.

Лурия башында турган советтик психологдор өткөн кылымдын 30-жылдары Фергана өрөөнүндө жергиликтүү элдин ой-санаасын, акыл-кыялын, психологиясын билмек болуп, изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Бир тыянагы жергиликтүү дыйкандардын логикалык тыянак жасай албаганы. Маселен, мындай кылышкан: «Африка ысык жер» бир ой (суждение). «Ысык жерде пахта өсөт» экинчи ой. Логиканын эрежеси боюнча бул эки ойдон үчүнчү ой туулушу керек: «Демек, Африкада пахта өсөт». Мындый ой чуркатыш акыл тыянак (умозаключение) аталат. «Адам акыры өлөт. Сократ адам. Демек, Сократ акыры өлөт». Байыркы гректердин логикасы. Ушунун үлгүсүндө ферганалык дыйкандардан сурашат, жогорку эки ойду тааныштыргандан кийин: «Африкада пахта өсөбү?». Дыйкандар «Билбейм. Африка деген жерде болгон эмесмин» деп жооп беришет. Ушундай «экспериментке» таянып тиги «илимпоздор» жергиликтүү калктын логикасы өксүк, логикалык тыянак жасай алышпайт деген жыйынтыкка келишет. Кийин мындай изилдөөнүн өзүнүн методологиясы өксүк экенин айгинелешти. Дагы бир америкалык индеецтин айтканы бар: «Биздин элди изилдегени келген этнографтарга биздин мифтер жагат экен. Анан азыр биз андай ойлобосок деле алардын көөнү үчүн биз баланча жаныбардын (бугунун, маселен) баласыбыз деп айта беребиз». «Жергиликтүү» элди изилдегенде кээде ушундай иштер боло берет.

Эми «кыргыз логикасына» келсек, кайсы бир өзгөчөлүктөрүн көрсөтсө болот. «Жээн келгиче, жети бөрү келсин». Бир карганда «кызык» логика. Иш жүзүндө кыргыз каада-салтында орногон жээнге карата сыйдан улам келип чыккан. Жээнден эч нерсе аябайт. Ал башка «журттан» келет. Жээнге мал энчилешет, алдына ат тартып, үстүнө тон жаап, кызыбызга сөз тийбесин деп сыйлап, анан туугандарына узатышкан. Антпесе «жээн эл болбойт».

«Атаңды өлтүргөнгө, энеңди алып бер». Албетте, бул сөзмө-сөз аткарылчу жобо эмес. Кечиримдүү бол деген кеп. Ошол эле учурда бул лакапта байыркы заман жосуну баш багып турат: илгери кыз жетпей, күчтүүсү эрин өлтүрүп, аялын тартып алган кездер да болгон. Көп элдердин тарыхый тажрыйбасынан мындай жосун учураган.

«Коңшуң сокур болсо, бир көзүңдү жумуп өт». Чын эле ошондой кылсаң коңшуң чыр салары шексиз. Иш жүзүндө ой жүйөөсү коңшуну

сыйлаш, аны менен ынтымакта болуп, жакшы мамиле күтүш туура-сында. Кыргыз «Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык» деп коёт. Азыр көп кабат үйдө жашагандар бири бири менен иши жок да болушу ыктымал. Бирок, элетте ысык-суук, жамандык-жакшылык кошуналар менен бирге.

Ушул сыяктуу кыргыз элинин улуттук каада-салтына, тарыхый тажрыйбасына кайсы бир жагынан байланышкан «кыргыз логикасы» дээрлик бир ойлом ыктары, ырааты болушу мүмкүн. Бирок, өзгөчөлөнгөн «кыргыз логикасын» табыш кыйын.

Ал эми «кыргыз менталитети» башка кеп. Бул терминдин орчундуу жүгү, олуттуу орду бар. Mentalis түбү «ой, акыл-эс» дегенди эле туюндурганы менен «менталитет» деген термин этно-маданий маселелерди иликтөөдө отурук алып калды. М.Блок, Л.Фебр сыяктуу тарыхчы-илимпоздордун аркасында «менталитет» темасы кеңири кулач жайды. Биз азыр терминологиялык талаш-тартыштарга токтолуп, термин тактоого убакыт коротуш артык баш деп эсептейбиз. Ток этерин айтканда кеп эмне жөнүндө?

Биринчиден, тигил же бул элге, тигил же бул маданиятка мүнөздүү ой-түшүнүк тутуму, ой жүгүртүү маанайы болот. Экинчиден, мындай ой-түшүнүк адатка айланып, көнүмүшкө өтүп, көпчүлүк үчүн демейки жашоо-турмушунда «табигый» нерседей көрүнөт. Үчүнчүдөн, мындай ой-түшүнүктөр аң-сезимдин, акыл-эстин тереңинен орун алып, рух иш-аракетинин тышка ачык көрүнбөгөн катмарында жашайт. Төртүнчүдөн, мындай ой-түшүнүктөр ошол эл эмнени баалап, эмнени кадырлайт, ак-караны, жакшы-жаманды, туура-натуураны кайсы чен-өлчөмдүн негизинде ажыратат, ушул аймакка тиешелүү. Бешинчиден, мындай ой-түшүнүктөр узак мезгилди кучагына алып, тарыхый-маданий тажрыйбанын кыртышында уюп, калыптанат.

Ой-санаанын ушундай катмары «менталитет» аталат. Ушу мааниде «кыргыз менталитети» атайын кеп кылышка татыктуу (Айтбаев А. 2006). Кыргыз «Чыккан кыз чийден тышкары» деп эсептейт: эрге тийген кыз башка элдин бүлөсү, эми ошол барган журттун өкүлү.

«Аккан арыктан суу агат»: баласы ата-бабасын тартат, ошолордун жолун жолдойт. Канынанбы, таалим-тарбиясынанбы, айтор, алдыңкыларынын салты уланат.

«Уурусун күчтүү болсо, ээси доого жыгылат»: эски зордук-зомбулук заманынан калган, мыйзам иштебеген жагдайдан улам чыккан тыянак.

«Дос – жүз жылдык, куда – миң жылдык»: досуң менен көзүң тирүүдө катташасың, куда-сөөк менен укум-тукумуңа чейин карым-катышта болот.

«Атам өлсө да, атамды көргөн өлбөсүн»: Атасынан айрылгандан кийин да аны билгендерден, тели-теңтуштардан атасы тууралуу эскерүүлөрдү угуш бала үчүн кымбат. Ата-энени урматташ – аларды эскерип жүрүш.

Же, тамак-аш каадасын алалы. «Төргө» ким отурат? Ким кайсы жерге отуруш керек? Устукан тартыш: ар бир жиликтин орду, даражасы бар. Илгери устукан туура эмес тартылып калса, чыр чыккан, таарыныч болгон. Булардын баары менталитетке байланган.

Мына ушул өндүү ой-түшүнүктөр «кыргыз менталитетин» түзөт десек болот. Менталитет маселесин салыштырма кыялда терең изилдеген илимпоздордун бири Георгий Гачев менталитет саламдашкандан башталат дейт. «Салам» айткан сөздөргө таянып, орус ден соолукту сурайт, америкалык ишти сурайт, италиялык дүйнөнү сурайт деген тыянак жасайт (Гачев Г.)

Кыргыз учурашканда эмнени сурайт? «Мал-жан аманбы?» деп сурайт.

Ошентип, «кыргыз менталитети» кыргыз философиясынын урунттуу маселелерине кирет десек ылайык. Бирок, менталитетти дегеле өзүнчө куралган, адам турмушунун башка тараптарынан алыс турган нерсе кебетесинде карабаш керек. Биз «кыргыз философиясы» деген теманын алкагында кеп кылып жаткан маселелердин баары ошо «кыргыз менталитетине» кыйырбы, түзбү тиешеси бар. Бул бир. Экинчиси, менталитеттин өнүп-өсөрүн, динамикасын да көңүлгө алышыбыз абзел. Айталы, Жамийла (Айтматовдун каарманы) жаңырган менталитеттин кишиси. Күйөөсү фронттон кат жазып, анда «Ала-Тоонун атыр жыттуу абасынан дем алып жаткан» урук-тууганынын ал-акыбалын сурайт да, никелүү жарынын атын да атап койбойт. Ал эми Жамийла сүйүүнүн кадырын билген, ыр-обонду (искусствону) баалаган адам. Башында бул повестти жээрип, өгөйлөгөндөр да андап-андабай, ошо «эски менталитетке» таянышкан. Албетте, бу жерде баарын менталитет менен түшүндүргөн болбойт. Биздин айтайын дегенибиз тарыхый-маданий тажрыйбага жараша элдин менталитети да кыймылда болот.

«Кыргыз менталитетин» ар кайсы кырынан иликтесек ылайык. Маселен, кыргыз фантазиясын, кыялын. Кыргыз эмне тууралуу

кыялданган? Кыялынын чек-кыйыры эмнеге барып такалган? Жомок, мифтеринде, ыр-дастандарында, уламыштарда «болбос нерселерди» кандайча «болтурган»? Мындай суроолордун артынан түшсөк кыргыз ой-санаасынын кызык жактарын жарыкка алып чыгарыбызда шек жок. Фантастикалык сюжеттер, образдар көп нерсенин күбөсү.

«**Мен**». Мен жана сен. Мен жана башкалар. «Сен», «башкалар» Мендин күзгүсү.

Менменшиш. Батыш «мен», индивидуализм, чыгыш «биз», коллективизм. Ушундайбы? Кыргыздачы? «Мен» бирби, көппү?

Андрей Вознесенский:

Я – это семья.

Я – это семь Я.

А весной

Появляется восьмой.

Менин котормомдо:

Мен – үй-бүлөмүн.

Мен – жетөөмүн.

Ал эми жаз келсечи,

Келет Мен сегизинчи.

Мен – ким? Мен – бул туулган жерим, өскөн элим, өз мекеним...

Кимдик маселеси.

Экиленүү. Акылы айныган. Эки эстүү. Көк мээ. Психикалык оору кыргызда да болгон. Мындай ооруга чалдыккандарды кыргыздар «кудайдын кишиси» деп, башкача статус берген. Жин тийгендер.

Чын жана жалган.

«Манастан»: Көбү төгүн, көбү чын. Көпчүлүктүн көөнү үчүн. Жарымы төгүн, жарымы чын. Жарандардын көөнү үчүн. Конфуций: жакшы жетекчи жалган айтпайт.

Понтий Пилат: Чындык деген эмне?

Аристотель: Платон досум. Бирок, чындык артык.

Алыкул Осмонов: Кудайга миң мертебе калп айтсам да, ырыма бир мертебе калп айта албайм.

Сага калп, мага чын.

Калк айтса, калп айтпайт.

Чындык – ачуу. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат. Врач этинди оорутат, ачуу даары берет, бирок ден соолукту чыңдайт.

Калпты чындай айтса, чын чычалап чыга качыптыр.

Калп каткырат, чын чычалайт.

Калптын казаны кайнабайт. (Анткени, оту жалган).

Чындыктын куюшканы кабат.

Чындык бирөө, жалган көп.

Чындык ачык, жалган жабык. Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат. Ашкере – онтологиялык касиет.

Фуко: чындыкты айтуунун төрт жолу. Пайгамбар, акылман, устат адис, паресиаст. Бул төртөө жалпы мүнөзгө ээ дейт (Фуко М. 2014. 35-38).

МАЗМУНУ

ФИЛОСОФИЯ: КЛАССИКА ЖАНА УЧУР	3
<i>Табалдиев Асанбек</i> САЛТ ЖӨНҮНДӨ ОЙ	8
<i>Табалдиев Асанбек</i> КЫРГЫЗ ПРОЗАСЫНДАГЫ ИЛИМИЙ- ФАНТАСТИКАЛЫК ЖАНРДЫН ӨНҮГҮШҮ	58
<i>Табалдиев Асанбек</i> ПУБЛИЦИСТИКАНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ	78
<i>Салиев Азиз</i> АКЫЛ-ЭС ДҮЙНӨСҮ ЖАНА КӨРКӨМ ЭЛЕС	92
<i>Какеев Аскар, Осмоналиева Дамира</i> АКЫН-АГАРТУУЧУЛАРДЫН ФИЛОСОФИЯСЫ	179
<i>Аскаров Теңдик</i> КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭСТЕТИКАЛЫК ДҮЙНӨ ТААНЫМЫ	214
<i>Бөкөшов Жамгырбек</i> КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНА КИРИШ	282

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

ФИЛОСОФИЯ

Түзгөндөр

Жамгырбек БӨКӨШОВ

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ

Тех. редактору *Н. Тилекматова*

Корректорлору

А. Жакыпбекова, М. Касымгелдиева

Компьютерде тергендер

Б. Муқанбеткеримова, Г. Курбанакун кызы

Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.10.2018-ж. берилди.

Басууга 10.12.2018-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$

Көлөмү 29,75 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

«Полиграфбумресурсы» басмаканасында басылды.

720071, Бишкек ш., Сүйүнбаев көч., 144/23

Тел.: (0 312) 43-20-75, (0 312) 43-19-51